

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Kiss Jenő: Nyelvjárás- és köznyelv irányú korrekciók a beszélt nyelvben

Horváth László: A nagy kezdőbetűs igék és rokonaik

R. Molnár Emma: Hangok és hangkapcsolatok realizációja a szövegben

Czetter Ibolya: A „szemfényvesztés regénye”

Adamikné Jászó Anna: Új, érettségire felkészítő könyv magyar nyelvből

Antalné Szabó Ágnes: A szöveg szemléletű grammatika-tanításról

Tóth Imre: Az Ipoly menti palóc tájszótár kiegészítő adattára

Büky László: „Elbeszélések Fonásról és Szövésről!”

D. Máti Mária: A figura etymologica értelmezésének és rendszerezésének kérdéséhez

† Reuter Camillo: Nagyborzsova község monográfiájában tárgyalt helynevek

Szabó Zoltán: A stílustörténet egy szövegnyelvészeti modellje

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1953–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBLÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Kiss Jenő</i> : Nyelvjárás- és köznyelv irányú korrekciók a beszélt nyelvben	1
<i>Horváth László</i> : A nagy kezdőbetűs igék és rokonaik	4
<i>R. Molnár Emma</i> : Hangok és hangkapcsolatok realizációja a szövegben	7

Íróink nyelve

<i>Czetter Ibolya</i> : A „szemfényvesztés regénye” (Márai: Szindbád hazamegy)	14
--	----

Nyelv és iskola

<i>Adamikné Jászó Anna</i> : Új, érettségire felkészítő könyv magyar nyelvből	28
<i>Antalné Szabó Ágnes</i> : A szöveg szemléletű grammatikatanításról	34

Nyelvjárásaink

<i>Tóth Imre</i> : Az Ipoly menti palóc tájszótár kiegészítő adattára	45
<i>Büky László</i> : „Elbeszélések Fonásról és Szövésről!”	50

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>D. Máti Mária</i> : A figura etymologica értelmezésének és rendszerezésének kérdéséhez	52
<i>Reuter Camillo</i> : Nagyborzsova község monográfiájában tárgyalt helynevek	62
<i>Szabó Zoltán</i> : A stílustörténet egy szövegnyelvészeti modellje	68

F 8247 / 98

MAGYAR NYELVŐR

119. ÉVFOLYAM * 1995. JANUÁR – MÁRCIUS * 1. SZÁM

Nyelvjárás \rightleftharpoons köznyelv irányú korrekciók a beszélt nyelvben

1. A mondaton belüli váltások, korrekciók a beszélt nyelvnek természetes velejárói. Az írott nyelv-központú kutatás azért nem foglalkozott velük, mert az írott nyelvben csak kivételesen kaptak helyet, többnyire a szépirodalomnak a beszélt nyelvet utánzó műfajaiban. Eddig leginkább a kétnyelvűség-kutatásnak és az idegennyelv-oktatásnak a keretében foglalkoztak a szóban forgó jelenséggel, újabban azonban a spontán beszélt nyelvvel foglalkozó leírásoknak is egyre inkább tárgya e problémakör. Néhány kapcsolódó, Magyarországon megjelent publikációra l.: H. Maclay — Ch. Osgood: Hezitációs jelenségek a spontán angol beszédben. In: Pléh Csaba szerk., Pszicholingvisztika és kommunikációkutatás. MRT TK. Bp., 1977. 97—132; Molnár Ildikó: Hezitációs jelenségek az élőbeszédben. MFF. 3. sz. Bp., 1979. 49—56; Bicskei Dezsőné: 14—15 éves gimnazisták élőbeszédének néhány sajátossága. Népr. és Nytud. 26[1982]: 37—60 (különösen 45—8); Vincze Krisztina: Redundancia-jelenségek nyelvjárási szövegekben. MNy. 82[1986]: 221—9; Kontra Miklós: Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. MTA Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1990. 30—3; P. Lakatos Ilona: Szerkezetkeveredés az élőnyelvben. In: Balogh L. és Kontra M. szerk., Élőnyelvi tanulmányok. MTA Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1990. 189—99; Kontra Miklós—Gósy Mária: A sztenderd megközelítése: a kétnyelvű beszéd variabilitásának egyik formája. In: Kemény Gábor szerk., Normatudat — nyelvi norma. MTA Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1992. 245—57. L. még Kontra Miklós: Communicative Interference and Failure: A Classification with Examples from Hungarian Americans. ITL. Review of Applied Linguistics. Leuven, 1993. 79—88.

2. A beszélő a spontán beszéd folyamatban nem szándékosan tér el a normától — nem tekintve az egészen speciális beszédhelyzeteket. A mindenkori normától való eltérés lexikális, grammatikai és szupraszegmentális síkon egyaránt előfordul. A szóban forgó eltérést — nyelvbotlást, elszólást, hibát — vagy észreveszi a beszélő, vagy nem. Ha igen, akkor általában kijavítja valahogy, többnyire a mondaton belül, igen gyakran a hibásnak észlelt szó elhangzása után azonnal. Ez a korrekciós folyamat gyorsan zajlik: hosszabb-rövidebb hezitáció követi az eltérésnek, a hibának az észle-

lését, s ezalatt „értékel” és „dönt” a beszélő, s ezt követi a javítás (l. például H. Ramge és A. Betten in D. Cherubim szerk., Fehlerlinguistik. Tübingen, 1980. 1—6, 188kk.). A jelenségre a legtöbb példa két- és többnyelvű emberek nyelvhasználatából idézhető, tehát összefügg a kódváltással. Mint ilyen vizsgálható, sőt vizsgálendő az egy nyelven belüli nyelvváltozat-váltással, illetőleg -váltogatással összefüggésben is. Nálunk tudomásom szerint még nem vizsgálták, hogy vajon mi jellemzi a kettősnyelvű (diglott) beszélők nyelvhasználatát a szóban forgó tekintetben. Az alábbiakban — bizonyos adatok alapján — erre a kérdésre keresek választ.

3. Az adatok 1981 utáni mihályi szövegfülvételekből származnak, illetőleg abból az anyagból, amelyet résztvevő megfigyeléssel gyűjtöttem szülőfalumban (l. kéziratok ak. dokt. értekezésemben: Állapot és változás: kommunikatív dialektológiai vizsgálatok Mihályi nyelvében. Bp., 1988. 300—2).

A) Köznyelv → nyelvjárás irányú korrekciók: a) magnófülvételek: 1981/5.: *cséplis : masinálás, szolgátom : szógátom*, 1982/2.: *bejöttek : begyűttek, sosé : sósé, nőtünk : nyőtünk*, 1982/3.: *ültetm : ütetm*, 1986/1.: *isméllő iskola : ismíllő iskola, pálcávol : pácát, Miháji : Miháli*, 1986/11.: *ültettem : ütettem*. — b) Résztvevő megfigyeléssel: *hengērēn : gurgónn, szánok : szányok* (ige), *buzatarló : tarrókat, elvittek : vüttik őket, öjje . . . : öllenek* (ki sem mondta az adatközlő a köznyelvi *öjjenek* változatot, máris korrigált), *ijen : illen, összetüzwő : összötüzwő, rárēpül : ráröpül, belülle : belüllő*. A korrekciónak nyilvánvalóan kommunikációs oka volt a következő esetekben: „Kiséktől *kértē, kirtē* köcsön”. A *kértē*, amely a nyelvjárási beszélő számára itt köznyelvi szó volt (= *kérte*), egybeesett a nyelvjárási *kérd* ige múlt idejű alakjával (= 'kérdezte'). Ám az adatközlő a *kér* igét használta, az viszont a nyelvjárásban *kír*. A köznyelvi(es) alak kicserélésének itt a — nyelvjárás felől nézve — értelemzavaró homonímia volt az oka. A váltás egyszersmind bizonyíték az adatközlő nyelvjárás-dominanciás voltára, de legalábbis kitűnő nyelvjárási ismereteire: a korrekció ugyanis nyelvjárási rendszertani összefüggések alapján történt a másodperc tört része alatt. Egy másik példa: „*érmēs, írmēs* vót a föld, nēm emlíkszöl?” (mondta az asszony férjének a kertben magyarázatul arra, hogyan tudott kikelni a kukorica a nagy szárazságban). A valódi tájszó *írmēs-t* (= 'nedves, kissé nedves föld') az adatközlő előbb köznyelvesítette (megszüntetvén a zárt í-zést a *kík : kék, szíp : szép* stb. mintájára), ám úgy a szó abban az összefüggésben értelmetlen volt, hiszen a köznyelvi *érmēs*-sel vált egyezővé, ezért kellett azonnal visszakapcsolni a nyelvjárási alakra.

B) Nyelvjárás → köznyelv irányú korrekciók: a) magnófülvételek: 1981/7.: „nēm vód *biciklink* . . . jobban mondvá hát *kerékpár*” (ez stílusváltás, de említésre méltó talán), 1986/3.: *kapátom : kapáltam, vígē : végē*, „asz vettük *esz észre*” (a nyelvjárási forma az *eszre*: ki sem mondta a beszélő, máris váltott (ellentett előjelű korrekcióra l. *öjje . . . öllenek* föntebb), 1986/9.: *hun eszt : hol eszt, palló : padló*, 1986/10.: *ēp pár : ēty pár*. — b) Résztvevő megfigyeléssel: *hun : hol, ómát : almat, mēgehūtē : mēgēhesztetēk, ehēs : éhes, he . . . jē* (szünet volt a két szótag között, mintha gondolkodott volna a

beszélő. Végül is a köznyelvies forma mellett döntött — az unokák miatt — a nyelvjárási *helé* alak helyett). Bizonyos esetekben itt is közvetlen kommunikációs oka van a korrekciónak. 1981-ben az ELTE hallgatói gyűjtöttek Mihályiban, s az idős adatközlő a *tikász*-okat emlegette. Látván a gyűjtők arcán, hogy talán nem értik pontosan, mit mond, „javított”: *tyukászok* (1981/6.). 1988-ban egy kérdésre válaszolva azt mondta az adatközlő: „*ahun* az ásó van”. Látván azonban, hogy a válaszra sem indul a kérdező a kapa irányába (merthogy azt keresték), gyorsan hozzátette: „*ahol* az ásó!”. Egy másik esetben a nagymama azt mondta unokájának, hogy hol van az öccsének a *cipejé*. Mivel az unoka nem mozdult (városban élő unokáról van szó), „érthetőbben” még egyszer mondta: „*Árpi cipejé* a szék alá esett”.

4. Közhely, hogy a kettősnyelvű nyelvjárási beszélő meghatározott beszédhelyzetekben a presztízsváltozatot beszéli, illetőleg annak beszélésére törekszik. Ennek folyamán — a sztenderd tökéletlen birtoklásának a következtében — többször is elsődleges nyelvváltozatának, tehát a nyelvjárásnak az elemei tolulnak ajkára, de észlelve őket, korrigál, tehát köznyelvi, illetőleg köznyelvies megfelelőikkel javítja ki őket. A „sztenderd megközelítése” (Susan Gal szakkifejezése: *Language Shift*. New York, 1979. 93; Kontra i. m. 30) a regionális nyelvhasználatnak a nyilvános beszédhelyzetekben az egyik meghatározó tényezője, illetőleg kísérőjelensége. (A regionális köznyelviségnek a kialakulása nem egyébnek, mint a köznyelv megközelítésének, tehát a köznyelvhez való közeledésnek a következménye. A nyelvjárási formák mellett a köznyelvi(es) formák elsajátításának folyamata elsősorban az elsődleges nyelvváltozatnak, a nyelvjárásnak a nyelvtani és lexikai rendszerén végrehajtott módosítások sorozatát jelenti. Ennek a folyamatnak az egyik velejárója a hibrid alakulatoknak — a se ide, se oda nem tartozó átmeneti változatoknak — a létrejötte is (mihályi adatokra s a következőkre l. MNy. 89[1993]: 94—8). Stigmatizált nyelvi formák esetében is indirekt korrekciókról van szó gyakran (l. L. Milroy, *Observing and Analysing Natural Language*. Oxford, 1987. 53).

Ami a közölt adatokat illeti: a nyelvjárás → köznyelv irányú korrekciók oka az esetek többségében egyértelműen a választékosabbnak tartott köznyelvi kifejezőmódra való törekvés, tehát a presztízsváltozat választása, az a feltételes reflexként működő mechanizmus, amely a beszédhelyzettől függően köznyelvi(es) nyelvhasználatot vált ki a beszélőben. A fordított irányú korrekció külön figyelmet érdemel, s további vizsgálatra szorul. Mint láttuk, összefügg egyrészt a kettősnyelvűség fokával. Ha a beszélő a köznyelvet nem birtokolja biztosan, gyakrabban vált át nyelvjárási(as) szavakra, fordulatokra, illetőleg tökéletlen köznyelvi megfelelőkre. A köznyelv → nyelvjárás irányú korrekciók másik oka — erre is hoztam példákat — a szó leghétköznapiabb értelmében vett kommunikációs — megértetési — szükséglet. S említenünk érdemes a nyelvjárási formák rejtett presztízst is: bizonyos esetekben emiatt érzi-érezkeli úgy a beszélő, hogy helyénvalóbb, illendőbb, jobb a nyelvjárási szó vagy forma, mint a köznyelvi.

Ami pedig az arányokat illeti: interjúhelyzetekben mindkét irányú korrekció gyakoribb, mint a spontán beszédben, különösen gyakori azonban a köznyelv irányába történő váltás. Ez persze érthető: a tudatosabb nyelvhasználatban a presztízsformák nagyobb arányú jelenléte természetes következmény. A korrekciók egy része — láttuk — nem eredményez 100%-os köznyelvi formát. Ebből a beszélő köznyelvi ismereteinek a fokára, illetőleg a regionális köznyelviség bizonyos jegyeire következtethetünk. S végül: a szóban forgó esetek leírhatók s magyarázhatók az egy nyelven belüli kódváltás jelenségkörében.

Kiss Jenő

A nagy kezdőbetűs igék és rokonaik

1. Meglepő látvány az olyan ige, amely nem a mondat első szava, mégis nagybetűvel kezdődik. Az olvasó először talán arra gondol, hogy sajtóhibával van dolga. Pedig a nagy kezdőbetűs igét nem csupán a nyomda ördöge csempészheti a szövegbe. Ha az ige alapszava tulajdonnév, akkor előfordulhat, hogy egyesek — nem érzékelve a szófajváltást — az alapszó hatására a származékigét is nagybetűvel kezdik. Nem más ez tehát, mint helyesírási hiba.

Először Gyurkovics Tibor egyik drámájában (Fészekalja) találkoztam vele: „Gondolom, [anyánk] *Lacikázik*” (Riv. 270). Az ige jelentése: 'Laci nevű udvarlójával van'. Jókai Anna elbeszéléséből (Tiszta vizet a pohárba) való a következő idézet: „Miért *Macázol* még mindig?” (Körk. 201). Itt pedig azt jelenti az ige: 'Macának szólítasz'. — Megesik az is, hogy tulajdonnévből képzett ige köznévi származékának kezdetén bukkan fel a nagybetű; a hiba ekkor sem kisebb: „Visszaszorult az *Európázás*, s nem sok maradt a sok-sok nagyhangú fogadkozásból” (Nszg. 1994. márc. 21. 8). Ebben a mondatban az -ás képzős köznév *európázik* alapszava az előző példaktól eltérő jelentéstípust képvisel: 'folyton Európát emlegeti'.

Szerencsére a nagy kezdőbetűs igék igen-igen ritkák. Önmagukban említést is alig érdemelnének. Úgy érzem azonban, mégsem fölösleges szóba hoznom őket, mivel hozzájuk kapcsolva könnyebben mutathatom be néhány rokonukat. Rokonságról azért beszélhetünk, mert a továbbiakban is tulajdonnevekből kiinduló képzésekről lesz szó, melyek alaktani, helyesírási, jelentéstani, pragmatikai és stilisztikai szempontból is érdekesek.

2. Nagyon hasonlít az idézett *európázás*-hoz nemcsak képzésmódjára, hanem jelentésére nézve is a következő szóalakulat (itt viszont megfelelő az írásmód): „Célszerű felhagyni a »*rózsadombozással*«, »*káderdülőzéssel*«, általában az állampolgárok lakóhely szerinti minősítésével” (Nszg. 1994. jún. 21. 14).

A tulajdonnév + -z(ik) képző = 'gyakran emleget' jelentésű ige képlet természetesen személynévből is indulhat. Ezt mutatják azok a szóalakok,

amelyeket a Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára összeállított emlékkönyvben (szerk. Kozocsa Sándor Géza, 1993. 147) idéztem a sajtónyelvből: *hankissoznak, gombároznak*.

A személynév + *-z(ik)* felépítésű igének lehet 'vkít támogat; vkihez hasonlóan viselkedik' jelentése is: „Nem kellett volna Hornt közönséges bűnözőnek titulálni, Kuncze bajszára Dávid-csillagot pingálni, *kérieditezni*, zacsekgyulákra támaszkodni” (Nszg. 1994. máj. 10. 3). A kiemelt szóalak használatát és írásmódját a stilisztikai és pragmatikai szempontok (az idegenkedés, megvetés kifejezése) megfelelően alátámasztják.

3. A nagy kezdőbetűs igék testvéreinek nevezhetjük a nagybetűs melléknéveket, hiszen lényegében ugyanúgy születnek, mint amazok, és éppen annyira hibásak. Néhány példa *-s* képzővel: „Az önkormányzat számára az lenne a kényelmes, ha valamennyi *Jóskás* ['József Attila gimnáziumi'] tanár (és diák is) maradna a ciszter gimnáziumban” (Nszg. 1994. márc. 18. 1); „[Tudom], hogy manapság az *Istvános* gyerekek közül a leggyengébbek mennek a tanítóképzőbe...” (ZB. 4); „Kedves szavam ez az etika, jó ritmusos darab, öröm hajtogatni, mormolgatni ebben a plakát-összefirkálós, pártvezetői szinten átkozódós, *A Hetes, Parabolás, Csúcsos* kampányban” (Nszg. 1994. márc. 23. 7). A gimnáziumok nevéből képzett melléknévek (persze kisbetűvel írva) helyesek és természetesek. A műsorcímeket és a Magyar Rádió alelnökét említő harmadik mondatban nagyobb a baj. A kisbetűs írásmód nem segítene, mert veszélyeztetné a közlés érthetőségét. Szerintem a mondat szerkezetén kellene változtatni; esetleg így: „... kampányban, melyben A Hét, a Parabola és Csúcs túl nagy szerepet kap”. Igaz, ezzel megtörne a cikk nyeglén egyszerűsítő stílusa, de talán nem is volna érte nagy kár.

Találtam *-i* képzővel alakult nagy kezdőbetűs melléknévet is. Egy kampánylapban (MI. 1994. ápr. 15. 1) olvastam ezt a szerkezetet: „a *Kádári idők szellemében*”.

Csak félig-meddig tartozik a témánkhoz, de megemlítem, hogy a kételemű személynevekből létrejött melléknévek helyesírása sem mindig tökéletes az újságnyelvben: „Az új, *deákferences* érmék anyaga megegyezik a régiekével” (Nszg. 1994. ápr. 11. 7); „Ez egy kellemes, a *molnár ferenci* színház hangulatát és játéktílusát idéző mű” (SzRTV. 1994. jún. 20–26. 26).

Előfordul az is, hogy a szükséges kötőjel úgy marad el, hogy a kezdőbetűvel nincs baj: „Hívott is [Székely Gábor] a szolnoki társulatába a *Puntilabeli* vendégszereplésem után” (Nszg. 1994. aug. 3. 15).

A Fábíán-emlékkönyvben (146) írtam a személynevek fosztóképzős alakjáról, idézve a hibás írásmódú *Jolánkátlan*, valamint a helyes, kis kezdőbetűs *kudlikhtalanul* származékot. Most is vallom, hogy „e képzés (ritkán és megfelelő helyesírással alkalmazva) tréfás és a váratlanság erejével ható stílusesszköz lehet” (i. h.). Elképzelhető, hogy a fosztóképzős személynevek terjedőben vannak: bár ritkán találkozhatunk velük, figyelmet érdemel, hogy továbbképzett alakjaikra is vannak adataim: „Tán a távol levő Beke Kata sem olyan Nemzeti Demokrata Szövetséget képzelt magának, amely

a Csurka-párttal kokettál — ő inkább egyszerre *csurkátlanított* és *antalltanított* MDF-re gondolt” (Nszg. 1993. aug. 30. 3); „Hasonló folyamatok játszódtak le a kisgazdapártban és a kereszténydemokráciában is, amelyeket ugyancsak sikerült »kovácsbélátlanítani« és »barankovicstalanítani«” (Nszg. 1994. aug. 13. 21).

4. A ’vki-re jellemzően, vkihez hasonlóan viselkedik’ jelentést figyelhetjük meg egy személynév + *-odik* felépítésű ige származékában: „Azt már csak zárójelben, hogy a Torgyán-família megnövelt jelenlétén kívül azonnal újra kóistolót kaptunk az ízetlen parlamenti *torgyánkodásból* is” (Nszg. 1994. júl. 8. 3).

Az efféle alkalmi szóalkotásoknál jóval gyakoribb a tulajdonnév + *-s* melléknévképző + *-odik/-edik/-ődik* igeképző szerkezetű, ’vkihez/vmihez hasonlóvá válik; vki/vmi uralomra jut benne’ jelentésű típus. Némi túlzással *-sodik/-sedik/-sődik* képzőről is beszélhetnénk. Az ilyen szóalakulatokban a tulajdonnévi fő előtt sokszor ige kötő is szerepel; ez az igével kifejezett folyamat eredményességét jelzi, erősítve a szó pejoratív hangulatát is. Példáim azt mutatják, hogy maga a tulajdonnévi fő lehet politikai testületnek, pártnak, sőt tévéműsornak a megnevezése, de persze személynév is: „A magyar parlament most talán a lengyel útra lép — »*szejmesedik*«. Azaz felveszi azt az állapotot, amely a feloszlatott lengyel törvényhozást jellemezte: napi koalíciók, áttekinthetetlen pártszövetségek, személyi alkuk rendszere alakulhat ki” (Nszg. 1993. szept. 1. 3); „A támogatottságunk megfogyatkozásához persze más tényezők is járultak. Csak címszavakban: a katasztrofális értelmiségpolitika; a sajtóval szembeni stílus *elemdeéfesedése*; a székházbotrány” (Nszg. 1993. okt. 29. 11); „Május 7.: az igazi választás — emlékeztethetnénk Kóbor János *elfideszesedett* plakátjának poénjára” (Nszg. 1994. máj. 4. 22); „Ha a kormány most megnyeri a csatát, akkor felkészülhetünk arra, hogy a tévében eluralkodik a Parabola stílusa. Másképpen fogalmazva: a tévé »*elparabolásodik*«” (Nszg. 1993. nov. 13. 19); „De 1992 második felétől, az MDF *elcsurkásodásának*, s a gazdasági helyzet mocsarasodásának hatására, félve, óvatosan, bizalmatlanul, de benéztek az MSZP-ért a purgatóriumba” (Nszg. 1994. ápr. 9. 31); „[...] ha mégsem jönne létre koalíció, úgy Békesi nem az MSZP *elnagysándorosodásától* tart” (Nszg. 1994. jún. 3. 17); „Attól tartok, hogy 75 év múltán újból be kell vonulnunk Budapestre, mert Csurka szerint aggasztó méreteket ölt a *kunbélásodás*” (Nszg. 1994. aug. 13. 13).

E szóalkotástípus mintái nyilván az *elmocsarasodik*-féle igék. Egyébként úgy tűnik, hogy nem csupán tulajdonnevek származékai csatlakoznak ehhez a csoporthoz. A Fábán-émlékkönyvben (146) idéztem az *elkézilabdásodott* ’a kézilabdához hasonlóvá vált’ igealakot. Azóta a Népszabadságban (1994. aug. 13. 8) „*Elkeresztnevesedés*” című cikket olvashattunk arról, hogy az emberek keresztnéven szólítása vagy keresztnéven említése már kilépett a familiáris keretek közül; az újságíró szerint ez „Családi válasz az *elhivatalnokosodott* élet évtizedeire”.

Az ilyen származékszavaknak szinte kötelező jegye a pejoratív hangulat. Akad azért érdekes ellenpélda is; ebben a játékosságáé a főszerep: „Ijedtében Psota Irén is magyarosított, néhány évig a Dávid Irén név reprezentálta őt a színlapokon, de aztán megdühödött és »visszapsotásodott«” (SzRTV. 1994. ápr. 4—10. 26).

5. Mit mondhatunk összegzőképpen a nagy kezdőbetűs igékről és rokonságukról?

Helyesírási szempontból arra figyelmeztetnek, hogy a szabályok ismeretésekor az oktatásban és a nyelvművelő munkában az eddiginél tágabb teret kell szentelni a szófajtani és alaktani tényezőknek. Az alkalmi képzések kevésbé tűrik és igénylik írásmódjuk szabályozását, de ha elterjednek a *kériedítezik*, *kovácsbélátlánít*-féle igék, akkor szükség lehet helyesírási szabályokba foglalásukra is.

Alak- és jelentéstani vizsgálatokra érdemesek mind a származékok alapszavaként szereplő tulajdonnevek, mind a képzők funkciói. Remélhetőleg kiderült a példáimból az is, hogy a tulajdonnevekből alkotott igék és mellékevek érdekes pragmatikai és stilisztikai részletekkel szolgálhatnak, amelyek természetesen igen szorosan kapcsolódnak az írásmódhoz és a jelentésárnyalatokhoz. Mindez számot tarthat a nyelvművelők érdeklődésére.

Azt hiszem, ugyanezt mondhatjuk a nyelvtörténészekről is, hiszen mai nyelvünk alkalminak, egyedinek látszó jelenségeiben fontos, akár a nyelvi rendszer egészét érintő diakrón változások csírái rejtőzhetnek.

A példák forrásainak rövidítésjegyzéke

Körk. = Körkép 86. Harmincegy mai magyar elbeszélés. Szerk. Kardos György. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986.

MI. = Magyar Igazság. Országos kampánylap

Nszg. = Népszabadság

Riv. = Rivalda 83—84. Nyolc magyar színmű. Sorozatszerk. Kardos György. Magvető Kiadó, Budapest, 1985.

SzRTV. = Színes RTV. Rádió- és televízióújság

ZB. = Zugló-Baráth. A zuglói MSZP kampánykiadványa Baráth Etele népszerűsítésére. 1994. május 5.

Horváth László

Hangok és hangkapcsolatok realizációja a szövegben (Szabadon választott versenyszövegek alapján)

1. A nyelv az emberi kommunikáció legfontosabb eszköze: célja, hogy a partnerek — „adó és vevő” — megértsék egymást, azaz létrejöjjön a kapcsolat közöttük, s az éppen aktuális helyzetnek megfelelően vélemény

cseréljenek, meggyőzze egyik a másikat vagy viszont, illetőleg kölcsönösen; és közös, esetleg ellenkező véleményt alakítsanak ki. A verbális kódot, a nyelvi jelet mindketten ismerik, ha azonos nyelven beszélnek, és feltehetően nem zavarhatja meg semmi az eszmecserét. Meglehet, hogy mégsem értik meg egymást, mert a verbális kód valamely „eleme” nem úgy működik az adó üzenetközvetítő mechanizmusában, hogy azt a vevő természetesen és könnyedén adaptálja. Hiba lehet az üzenetközvetítésben: az „adó” megsért egy szabályt, kilép a számára kijelölt keretből, rendszerből, és a „vevő” már nem tudja könnyedén és maradéktalanul befogadni az üzenetet. Bármely szinten – a fonémák, morféma, szintagmák vagy a mondat szintjén – történik szabálytalankodás, rövidzárlat állhat elő, s ez zavarhatja a kommunikáció egészét, a megértést. Azért van ez így, mert elvileg a szöveg egészének hibátlan interpretálása révén történik a szöveg egészének percepciója. A szövegegész szintje magában hordozza az alsóbb nyelvi szinteket is, s így egységük és kölcsönhatásuk adja a szöveg egészének hangzását, amely a köznyelvi kiejtési szabályok mellett az egyéni ejtési variánsokat is megtűri.

A felolvasott szöveg nem beszéd és nem írás, hanem a kettő kombinációja, és korunknak különböző szituációkban alkalmazott közlési lehetősége. A felolvasó „csak” közreműködő, aki az író gondolatának elfogadtatása érdekében tolmácsolja a szöveget; azaz nem részeket, hanem egységes tartalmat közvetít valamilyen meghatározott cél érdekében. A „vevő” – itt befogadó – nem reagálhat azonnal, nem kérdezhet vissza, ha valamit formai vagy egyéb okból nem ért, tehát a verbális kód hangos megjelenítésének lehetőleg érthetőnek kell lennie. Ideálisan a legalsóbb nyelvi szinttől a legmagasabbig meglévő hangzási törvények együtthatásával, együttes működtetésével érhető el ez a megközelítő hibátlanság. Itt most számon lehetne kérni, hogy mi is ez valójában; s a válasz az lehetne, hogy a kiejtési norma betartása; de a hazai nyelvtudomány még adós a norma megállapításával, fogalmának tisztázásával. A szakemberek évtizedek óta dolgoznak egy viszonyítási alap, a norma meghatározásán, de a folyton változó nyelvet csak megközelítőleg lehet szabályozni kiejtési normával. De egy kiejtési eszmény, amely különböző szakkönyvekben leírva megtalálható, nagyjából azt jelenti, hogy az írással ellenőrzött köznyelvi kiejtés, és a köznyelvi kiejtéssel szentesített helyesírás megközelítő támpontot adhat.

A kiejtés kérdéseivel foglalkozó egri konferencián 1965-ben a vitaindító referátumban Deme László lényeges megjegyzéseket tett, nevezetesen: „Akárhonnan indulunk el, mindig azonos eredményre jutunk: hogy köznyelvi kiejtésünk ingadozó jellege nem egy megvolt, csak egy kíváncsi és megteremtendő egységes állapottal áll szemben, s így feladataink nem defenzívek, hanem nagyon is offenzív jellegűek.” (Deme László: Kiejtésünk vitatott kérdései. In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Szerk.: Grétsy László—Szathmári István, Budapest, 1965. 34.)

Magam a kiejtés alakulását, változását egy konkrét hanganyagon figyeltem meg: az 1990. évi felsőoktatási Kazinczy-verseny országos döntőjén felolvasott szabadon választott szövegeket, mintegy 2100 lapnyi terje-

delműt hallgattam meg 70 tanárjelölt tolmácsolásában; s úgy tűnt, hogy az egyes hangok, hangkapcsolatok ejtése nem független a szöveg egészének megszólaltatásától. Befolyásolja a szöveg egészének hangzása a részek hangzását még akkor is, ha más szintű, öntörvényű realizációnak vélnénk első hallásra és megszokásból. A szakkönyvekben hibaként vagy lehetséges variánsként említett formák különböző előfordulási arányban, de valamennyien megjelentek a gyűjtött példaanyagban. A példákat és megállapításokat a MMNyR. Hangtan fejezetének megállapításaival (1961), Elekfi Lászlónak A mai magyar nyelv c. könyvében lévő hangtani kiejtési megállapításaival (1976) és Tolcsvai Nagy Gábornak: A szép magyar beszéd, a helyes kiejtés kérdéseinek alakulása az egi konferenciától (1965) napjainkig (ELTE EFF: 5. szerk. Bolla Kálmán. 1992. 73) című kiadvánnyal és egyéb, a továbbiakban idézett szakkönyvekkel és tanulmányokkal vetettem egybe.

2. A hangok ejtése

a) Leggyakoribb a hosszú mássalhangzók időtartamának rövid tartamú realizációja, azaz rövid ejtése. Ez a jelenség különböző hangtani helyzetekben is előfordul: — szó elején pl. *valani* (vallani helyett), *valomásokat* (vallomásokat helyett), *kelemesen* (kellemesen), *ileti* (illeti), *valottak* (vallottak helyett), *válai* fölött (vállai fölött helyett) és: *álomás* (állomás helyett), *szálok* (szállók helyett). Megjegyezhetjük, hogy az utóbbiak az á szomszédsága miatt bekövetkező mássalhangzó-rövidülések. Egységes példásor abban, hogy az *l*, a laterális likvida rövidül meg. Bár hangzósságát tekintve kiemelkedő a mássalhangzók körében, de a képzés módja tekintetében egyedi, és feltehetően a folyamatos „hangkép” érdekében rövidül az időtartam. Ez különösen az egyik szóban előforduló két geminátán érzékelhető: *valottak* (vallottak helyett). A két konzonzáns eltérő képzési sajátosságai is nehezítik a két időtartam szabályos megvalósítását. Az *l* előbb említett képzésmódja, s a *t* explozívának a zármozzanatot meghosszabbító, de a hangadást, a felpattanó zárat nem nyújtható képzésmódja olyan helyzetbe hozza a hangképző szerveket, hogy felborul a mondat, a szólam ritmusa, ezért sürgősen kiegyensúlyozottabb ejtémódra törekszenek a rend helyreállítása érdekében a hangképző szervek. Ugyanilyen a *szökkenéssel* ejtése (szökkenéssel helyett), a *szellemé* (a szellemmé helyett) és a *megszállottságal* (a megszállottsággal helyett) is. Az explozívák, spiránsok, az affrikáta és a laterális likvida hosszúságának tökéletes megvalósítása fékezi (fékezné) az egész szöveg lendületét, s erre a formai manipulációra terelődne a figyelem a szövegegész tartalma helyett. Gondoljunk csak a *megszállottságal* három geminátájának szabályos ejtésére! A *legnagyobbaknak* (a legnagyobbaknak helyett) a túlságosan hosszú (5 szótagos) szó lerövidítése — ismét a hosszú mássalhangzó időtartamának kurtításával — kiegyenlítési törekvés: megközelítőleg szinkronba hozza a szövegmondatban előforduló többi rövid szóval, leállítja az amúgy is hosszú szó további nyújtását. A szokatlan szó: *agmenházban* (aggmenházban helyett) megértése is nehéz, ritkán használt,

sőt mondhatjuk, egyéni szóhasználat, 'szociális otthon', 'szeretetház' a jelentése. Itt ugyan szabályosan rövidülés történik, hisz mássalhangzó követi a hosszú mássalhangzót; de a megértés érdekében feltétlenül nagyobb nyomatékkal ejtendő az első szóban, szótagban a *g* explozíva; bár ezzel előidézhető az a veszély, hogy a nagyobb nyomaték kettéválasztja az összetett szót, és *agg menház* lesz belőle, s ez végképp félreérthető. Választani lehet tehát: vagy nem értik a szót, vagy félreértik, a szövegkörnyezet segítségével értelmezik. Tehát maga az előadó, felolvasó is eldöntheti, hogyan próbálja megértetni magát.

A határozóragos mutatónévmások: *eben* (ebben helyett) *ahoz* (ahhoz helyett) szintén röviden hangzottak, egyrészt hibás hangsúlyozás következtében, másrészt a nem fogalmi tartalmat hordozó szónak a megértés szempontjából másodlagos szerepe miatt. Ehhez hasonlóan röviden hangzott az *előb*, *utób*, *későb* szóvégi mássalhangzója (előbb, utóbb, később helyett). A középfokú határozószók hosszú magánhangzója következtében is, és a szóvégi helyzet miatt is, rövidebb a középfok jelének ejtése.

Egyértelműen hibás ejtésnek minősíthetjük a mássalhangzók időtartamának rövidségét ott, ahol semmilyen domináns fékező hatás nem hátráltatja a kiejtést az időtartam szabályos megvalósításában. Hiba tehát a *le moson* (a lemosson helyett), a *félrész* (a félrésszel helyett), a *valóság* (a valósággal helyett), a *ráolvasás* (a ráolvasással helyett). Bár ez utóbbi ismét hosszú (5 szótagos) szó, és gyanakodhatunk az időtartam megváltoztatásának fentebb említett okára. Vannak olyan szavak, amelyekben az időtartam audiális megvalósítása nem hanyagolható el, mert a hangos realizáció is fonémaértékű, jelentésmegkülönböztető. Hiba pl. a *vendég* (a vendéggel helyett), a *szellemé* (a szellemmé helyett) és az *istenek* (az istennek helyett). Magyaroztatást sem találtam, hogy a szép hangzású Küküllő, földrajzi név miért hangzott *Küküllőnek*. Meglehet, a szóvégi hosszú magánhangzó miatt.

A magánhangzók időtartamának megrövidítése ritkábban fordult elő. Példákat is csak a félig zárt vokálisok köréből hozhatok: *egymástól* (egymástól helyett), *modja* (módja), *mellől* (mellől), *erőfeszítéseit* (erőfeszítéseit), *valok* (valók helyett). A nyelvjárási *ere* (erre) a mássalhangzó rövidítése következtében létrejött magánhangzónyúlás, az első szótag nyomatéka következtében. Időtartammal összefüggő probléma, de más jellegű mint a fentebb vizsgált jelenségek.

„Nemcsak hanyagság vagy rossz megszokás következménye, hanem a sietős beszédtempó egyenes velejárója is a hosszú hangok megrövidülése. Ez magánhangzók és mássalhangzók közt egyaránt előfordul, és a magyar hangzórendszer alapjainak kikezdéséhez, nem egy esetben félreértéshez vezet” - írja Elekfi László (In: Mai magyar nyelvünk. Szerk.: Grétsy László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 34).

Deme László a mássalhangzók időtartamára vonatkoztatva már engedékenyebben állapítja meg, hogy „találunk kisebb-nagyobb ingadozásokat”. „Nem helyes azonban a köznyelvi kiejtésben a hosszú mássalhangzók-

nak általánosabb, rövid, hanyag ejtése.” „A magyarban a magánhangzók időtartama a hangnak szavakat megkülönböztető tulajdonsága, tehát nem hanyagolható el.” (MMNyR. 1961. 74, 86) Ugyanakkor később (1965) sokkal részletesebben vizsgálja a magyar hangrendszer kiejtési törvényeit, az egyes hangokét csakúgy, mint a hangkapcsolatokét. Igen előreutaló, fontos megállapításokat tesz, amelyek később igazolódnak. (Deme László: Kiejtésünk vitatott kérdései. In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Budapest, 1967. Tankönyvkiadó 34—51). Vizsgálati anyaga mindig a használt, beszélt nyelv, nem az izolált hangjelenségek abszolút mivoltukban.

b) A magánhangzók színének, illetve zártsági fokának megváltozását, a laza ejtés következményeit is tapasztalhattuk. A *közök* nincs (a közük nincs helyett), a *bantakozik* (a bontakozik helyett). Vagyis az *ü ö*-nek az *o a*-nak hangzik, azaz egy-egy fokkal nyitottabb a hang képzése.

Egy-egy képzési mozzanat változott csupán, a nyíltsági fok. A köznyelvi kiejtésnél zártabb ejtéssel hangzottak a következő szavak: *ligvár* a *légvár* helyett. Igen feszes ejtéssel jöhetett létre az az egy fokkal zártabb rövid *-i* hang, a nyíltabb hosszú *-é* helyett. Emelt hang, szónokias stílus következménye ez a hanglejtési hiba csakúgy, mint a *níni kérem* (a néni kérem helyett). Csak a néni szó első szótagjának *-é* hangja feszül rövid *-i*-vé, a *kérem* szóban nincs ilyen változás; igaz, hangsúlytalan pozícióban van ez az *-é*. A *nü legyen* (a ne legyen helyett) és a *nüm értem* (a nem értem helyett) két képzési mozzanatban is eltér a köznyelvi kiejtéstől, zártabbá is válik és labializálódik. Mindkét példa ugyanannak a versenyzőnek a kiejtési hibája, tehát meglehet, hogy egyéni sajátosság ez a zárt ejtésforma.

A magánhangzók hangszínváltásának egyik módja az illabiális hosszú *á* felcserélése a labiális hosszú *a* hanggal. A hang mélyítésének szándékával, a rezonáló tér megváltoztatásával egy öblös hang jön létre az ilyen hangejtés következtében: *māsok* (mások helyett) és *talān* (a talán helyett). Nem zengőbb, hangzósabb, legfeljebb öblösebb és olykor gombócosabb a hangzás, és idegen is a magyar köznyelvi kiejtés számára.

c) Meglepő módon gyakori volt a magánhangzók eltűnése a hangsúlytalan szótagból: *t'lálni* (a találni helyett), *ter'let* (a terület helyett), *erős'dik* (erősödik), *fel'datunk* (feladatunk), *er'deti* (eredeti helyett).

Van rá példa, hogy a felolvasó nem tüntette el, csak elnagyoltan képezte a hangsúlytalan szótag magánhangzóját: *tars^olyukat* (tarsolyukat), *tud^atot* (tudatot), *hát^ukon* (hátukon) *recs^enéseik* (reccsenéseik). Ez utóbbi hangutánzó szóban a *cs* affrikáta képzése is rövidült. De nemcsak az első és második szótagból tűnhet el a magánhangzó, hanem a harmadikból: *ős-magy^rrok* (ősmagyarok) és a negyedikből is: *világháb^orú* (világháború). Igaz, ez utóbbiak összetett szavak, és az utótag második szótagjából vész el a magánhangzó. Elekfi László ezt írja: „Még nagyobb nyelvi vétségnek tekintjük azt a sokfelé terjedő jelenséget, hogy a gyors beszéd következtében egyes hangok majdnem eltűnnek” (i. m. 34). Ez a megállapítás igaz lehet általában, de a vizsgált speciális esetre nem. Ti. a szabadon választott

versenyszöveget minden jelölt előre gyakorolta, gyakorolhatta, és — meglehet felkészítő tanári figyelmeztetésre — a felolvasott szöveg egészének tempója nem volt gyors. Lehet, hogy ezek az eltüntetett magánhangzós szavak árulkodtak az egyébként gyors tempóról, a rossz beidegzésről, és csak a verseny idejére és számára szépuült lassúbbá a felolvasás? Tegyük fel, hogy így van, de mindenképpen dicsérendő a tempó lassítása, így az érthetőségre való törekvés. Az *ars pëtika-szerű* (a poëtikaszerű helyett) az *o, é* ejtëskülönbségének nehëzségéből adódó hiba, nem sikerült vele megbírkózni a versenyzőnek (3 képzësmozzanatnyi különbség: hangszín, ajakműködés és időtartambeli különbség).

d) Az *egy*nek és toldalékolt formáinak időtartama a vizsgált hanganyagban feltűnően sokszor hangzott röviden; annak ellenére, hogy a felkészítő tanárok segítségével korrigálhatták volna a „hibás” ejtést. Íme egy csokorra való, mind rövid *gy*-vel *egyk, egyes, egyáltalán, együtt, egyetlen, egyelőre, egyáltalában, sőt egytál* (az egygyúttal, vagy egyúttal helyett).

A MMNyR.-ben még ezt írja Deme László: „Az viszont már hibás és modoros, ha az írásképhez ragaszkodva így ejtjük betű szerint: *egyet, egyes; ...* a szokásos köznyelvi kiejtés ezekben az íráskép ellenére: *eggyet, eggyes*” (i. m. 86).

Az egri kiejtési konferencia bevezető referátumában már ezt olvashatjuk: „... az *egy* és a *lesz* hosszú mássalhangzós ejtésével kapcsolatban meg azt kellene már egyszer megvizsgálnunk, hogy a rövid ejtés valóban oly ritka és modoros-e, mint tanítjuk róla; nem jött-e el az ideje annak, hogy legalább megtúrt változat formájában tudomásul vegyük, s így elősegítsük a paradigma újragegyesülését.”

A nyelvhasználat azt bizonyítja — a fenti példák is igazolják —, hogy igényesebb kiejtési mércével megmért versenyzők is következetesen ejtik a rövid változatot, tehát nemcsak a pongyola köznyelvi kiejtés hitelesíti a használatát.

3. A hangkapcsolatok ejtése

A hangkapcsolatok törvényszerűségeinek kiejtési tarkaságát, változását igazolják a gyűjtött példák is. Igaznak kell elfogadnunk Deme László 1965-ben tett megállapítását: „Az asszociatív törvények korhoz, tájhoz, szokáshoz, beidegzéshez kötöttek; s amiként kifejlöttek, azonképpen változhatnak, gyengülhetnek, akár meg is szűnhetnek hatóerőnek lenni” (i. m. Egri konferencia 49).

a) A hangtani alapon létrejövő teljes hasonulás egyik változata az *l+j* kapcsolat eredményeként hosszú *-jj* ejtését tette kötelezővé (pedig történetileg összeolvadás az *l+j* kapcsolat, *l+j=ly*). A lejegyzett példák nemcsak a hangkapcsolat, az egyes hangelemek kiejtését is igazolják. Így: *féljünk* (féjjünk helyett), *kiteljesítésének* (kitejjesítésének helyett), *hallja* (a hajja helyett). E problémakört taglalva Deme László az értelmező szótár kiejtësjelölésének előzetes vitáján tett értékes megjegyzést: „... a kiejtési normák megállapításakor a fejlődés irányát is szem előtt kell tartá-

ni, a hagyományos ejtésmódon kívül a mai beszélők ejtésmódját is számba kell venni, s ha így egyértelműen nem lehet állást foglalni, meg kell engedni a kettősségeket.” (Nyr. 82: 263.) (Valójában a főnévi végződések mindig mindkét elem ejtését diktálják, e körben nincs kettősség, *ólja* csak, és nem *ójjja*, *ridikülje* és nem *ridikűjje* stb.) Ugyanígy a *késség* minden hangja hallatszik és nem késség az ejtése. („A szibilánsok teljes hasonulása is mindinkább részlegesre cserélődik.” Deme László i. m. Egri konferencia 50.)

b) Az *affrikációs összeolvadás* toldalékhatáron is így hangzik a felvett szövegen: *kétség* (a kéccség helyett) és *nyitottság* (a nyitoccság helyett).

Az affrikáció köréből is a *gy + sz = c* és a *gy + s = cs* változatból már csak a részleges hasonulást igazolja a példaanyag: *natysága* (nem naccsága), *etyszerűen* (nem eccerűen). A *t + s* kapcsolatból létrejön a *cs* affrikáta, de időtartam tekintetében rövid változatban: *bizocság* (a bizoccság helyett). (A fentebb idézett kettősség a toldalékos alakokban a nyelvhasználat által szentesített változat, számtalan egyéb köznyelvi példa is ezt igazolja.)

c) Mint a szakkönyvek jelzik, egyetlen kötelező magára maradó törvényszerűség a palatalizációs összeolvadás.

Ez így van, tanúsíthatják a gyűjtött példák, de egy változási folyamat itt is megindult — talán csak helytelen variánsként, de megrövidült a kiejtésben eddig hosszú *ty*, *gy*. Így: *elmondhatyuk* (az *elmondhattyuk* helyett) ’elmondhatjuk’, *agy* (az *aggy* helyett) ’adj’, és *agyak* (az *aggyak* helyett) ’adjak’.

Ezeket az eltéréseket nem hagyhatjuk figyelmen kívül még akkor sem, ha számukat tekintve szórványos az előfordulásuk. Ugyanakkor fontos és bizonyító erejű a közeg: országos beszédversenyen hangzottak el, méghozzá a szabadon választott szövegben, amelyre készülhettek a jelöltek; jelezhetnek egyfajta túlkompenzáló, hiperisztikus törekvést a mindennapisággal szemben. Tanár és diák közös munkája a produkció, s a felkészülés, felkészítés is tudatos.

Összegezve: A hanganyag elemzése igazolta, hogy a több évtizede megfogalmazott hangejtési és hangkapcsolat-ejtési szabályok keretei lazulnak, esetleg szétesnek. Nem ragaszkodhatunk minden ponthoz betűhíven, még akkor sem, ha az áthághatatlannak látszó törvény volt (mássalhangzók időtartama; egy; a hasonulások és összeolvadások ejtéstörvényei).

Tanulságos, hogy nemcsak a közvetlen hangkörnyezet, hanem a magasabb nyelvi szintek is befolyásolják a hangejtést, a hangkapcsolatok ejtését; a hangsúly, a dallamforma, a tagolás, a ritmus, a szintagmák szerkezete s az egyéni beszédfunkció stb. is meghatározó szerepet kaphat a hangejtésben. Minden egyéb globális hangzasképet produkál, szöveginterpretációja is így jelenik meg összhatásként. A részhibák felerősödhetnek vagy tompulhatnak attól függően, hogy a hangtani hatásmechanizmust erősítik vagy tompítják.

A „szemfényvesztés regénye”^{*} Márai Sándor: Szindbád hazamegy

Krúdy egyedülálló, utánozhatatlan jelenség a magyar irodalomban, s ennek titka mindenekelőtt sajátos stílusában rejlik. Nem kis feladatra vállalkozott Márai Sándor, amikor a legendás író világának megidézésébe, nyelvének imitációjába fogott a *Szindbád hazamegy* című regényben. A Márai-életműről eddig megjelent tanulmányok és monográfiák egyként tanúsítják (vö. Rónay László, *Márai Sándor*. Bp., 1990; Szegedy-Maszák Mihály, *Márai Sándor*. Bp., 1991; Lőrinczy Huba, „... személyiségnek lenni a legtöbb...” Márai-tanulmányok. Szombathely, 1993. 173—87), hogy a könyv valóságos stílusbravúr lett: mesteri utánpótlás, amely szinte a legtökéletesebb Krúdy-alkotásokkal vetekszik. A nyelvmágia sikerének, rejtelmeinek tételes fölfedezésével azonban jóval kevesebbet foglalkozik a szakirodalom. A jelen dolgozatban sem ígérhetünk egységes, minden részletre kiterjedő összefoglalást, csak a legáltalánosabb sajátosságok, közös avagy eltérő jegyek szembesítésével próbálkozhatunk. Úgy véljük azonban, hogy a stílusimitáció virtuozításáról e módon is érdekes és hiteles képet nyújthatunk.

„Az epikus elődök közül — Kosztolányi Dezső mellett — *A vörös postakocsi* szerzője volt Márai számára a legfontosabb, a leginkább inspiráló mester.” (Lőrinczy i. m. 174.) Ám nemcsak a mester-tanítvány kapcsolat fűzte össze a két, műveltségében és karakterében is különböző író. Az urbánus Márai számára a „pogány, ázsiai, füledt” (idézi: Rónay L. i. m. 269) Krúdy jelkép is volt: kialakított, vállalt léthelyzetével, világszemléletével, nyelvbe vetett hitével képviselte mindazon értékeket, amelyeket Márai is a magáéinak vallott. Amikor tehát az intellektuális Márai „megteremti” az ösztönös Krúdyt, észrevétlenül a saját ideálvilágát is megalkotja benne, s vele a mítoszt, a hajdan volt, „madárlátta, irodalomírta, meseszótte” Magyarországot (Fülöp László szavai, Fülöp L., *Közelítések Krúdyhoz*. Bp., 1986. 218). Úgy különbözik tőle, hogy lépten-nyomon azonosul is vele. Márainak számtalan eszköze van arra, hogy megteremtse a Krúdy-varázst, hogy hitelt érdemlően felkeltse a nyelvzene, a létlátomás illúzióját. A továbbiakban ezeknek a stílusimitációt létrehozó sajátosságoknak a részletezésére térünk rá.

^{*} Lőrinczy Huba: „... személyiségnek lenni a legtöbb...” Márai-tanulmányok, Szombathely, 1993. 176.

1. Az összetéveszthetetlen Krúdy-hangulatot, a sajátos múlt századi atmoszférát sugallják a műben a régies, ritka használatú, ódon hangzású szavak, archaizáló szerkezetek: pl. *szeľvónat* (11), *bodrosra kolmizott szőke fej* (12), *karmonádlí* (16), *állongani* (17), *seprőpálíka* (18), *kegyszerkereskedő* (18), *jancsibankó* (21), *purzicsándohány* (23), *eperpálíka* (24), *cúgoscipő* (30), *ágyékkötő* (31), *szakmányba izzadtak* (32), *arszlán* (45), *kürtőkalap* (45), *ódonászok* (52), *mozgóképügynök* (56), *kamásli* (56), *baksör* (56), *miniszterpapír* (59), *menázséria* (64), *pípatórium* (70), *papramorgó* (69), *almárium* (70), *szilvórium* (74), *karmantyú* (76), *ágyne-műek* (91), *hurkaneműek* (106), *plajbászt nyálazva* (114) stb. (Márai Sándor *Szindbád hazamegy*. Akadémiai-Helikon Kiadó, Bp., 1992.).

2. Különlegesen vonzódott Krúdy az önkényesen megalkotott, fiktív, jellemző erejű vezeték- és keresztnemekhez is, nemkevésbé a történetekben vissza-visszatérő hősök szerepeltetéséhez. Felülmúlhatatlan fantáziával talált ki újabb és újabb, furcsa zengésű épület-, utca-, intézmény- vagy cégérnevet. A költött szereplők mellett (akiket egyébként gyakorta létező személyekről mintázott) találkozunk közismert, valóságos lényekkel is. Márai a névadási jellegzetességek továbbvitelében is méltó vetélytársa nagyra becsült elődjének: a Csikágó kávéház jelenetében valóságos szellemidézt rendez. A címszereplő emlékezetében felvonul a kortárs irodalom színe-java: *Ambrus Zoltán*, *Karinthy Frigyes*, *Kosztolányi Dezső*, *Somlyó Zoltán*, *Kiss József*, *Szász Zoltán*, *Szini Gyula*, *Török Gyula*, *Törmököny István*, *Csáth Géza*, *Juhász Gyula*, *Osvát Ernő*¹, *Kaffka Margit*, *Gárdonyi Géza*, *József Attila* stb., hogy csak a legnagyobb személyiségeket említsük. (Itt jegyezzük meg, hogy ez a megoldás inkább Máraira volt jellemző, Krúdy az ünnepektől kortársak meglevenítése helyett a másod-, harmadvonalba tartozó irodalmi elődöket örököltette meg szívesebben a regényekben.) (Vö. Lőrinczy i. m. 185.) Másutt a világirodalom nagy tekintélyei is fel-feltűnnek: egy-egy elismerő megjegyzés erejéig helyet kap Szindbád szívében és emlékezetében: *Rabelais* (50), *Renan* (51), *Csehov* (52), *Turgenyev* (78), *Puskin* (81), *Shakespeare* (81) vagy *Dickens* (60, 81) is.

A könyvben szereplő család- és személynevek egy része szintén nem a fantázia szüleménye: *Mágnás Elza* (89), az alliteráló *Márkus Miksa* (58), illetve *Kogutowitz Manó* tartoznak e csoportba, kevésbé érezzük azonban valószínűnek a *Fitos Murcika* (37) nevet. Ez utóbbi épp bizarrságával, az előzők pedig egy letűnt kor ízlését idéző, tükröző jellegükkel kapnak kitüntetett stílusfunkciót a regényben.

Krúdynál a fiktív névadás egyik sztereotípiája volt, hogy -i melléknév-képző hozzátoldásával bármilyen szóból melléknevet koholt. Így jöttek létre az *Elefánthy*-, *Madarassy*-, *Nyújtózi*-, *Sóhajti*-féle stb. valószínűtlennek tetsző nevek. Márai is ehhez a megoldáshoz folyamodott, amikor *Álmosyt*, az ország egyik legrégebbi családjának sarját, vagy amikor *Várdalit*, az irodalommal fertőzött segédszerkesztőt megmintázta regényében.

A *Szindbád hazamegy* írója minden lehetőséget igyekszik kiaknázni, amely a nevek stílusértékében, hangulati erejében rejlik. Krúdy—Márai

iróniája mutatkozik meg abban, hogy az egyes szereplőknek — jellemzésük helyett, de beszédes adalékként — állatnevet ad. Ilyen karikatúraszerű, kedélyes névvel él a regényben *Oroszlán*, az orvos, *Mókus úr*, a fiatal kocsmáros és *Medve*, a kávé. (Krúdy névhasználatára volt jellemző, hogy a különböző intézmények tulajdonosait a cégér nevével azonosította. Márai – valószínűleg a nagyobb hitel kedvéért — e szokást is tovább örökölte.)

Élénk, meglevenítő fantáziára vall a groteszk asszociációra készítő *Böcögő* név (84) (amely Krúdynamál is előfordul *Göcögő*!] alakban), vagy a rendhagyó módon megalkotott: *Aszt úr* (109) családneve. Krúdy kedvelte műveiben a „vándorló”, „visszatérő” hősöket is: több novellában, regényben találkozhatunk a legendás szereplőkkel: *Szindbáddal*, *Alvinczi Eduárd*-dal, *Rezeda Kázmérral* stb.

Márai minden változtatás nélkül veszi fel regényébe *Rezeda Kázmért*, *Kronprintz Irmát*, *Alvinczit* azonban — érdekes módon — mindvégig *Felvéghyként* említi. Jelzi e módosítás is, hogy bár a *Szindbád hazamegy* szerzőjének eredeti szándéka az imitáció és a parafrázis volt, alkotása mégis több lett annál. A sorok mögött ugyanis ott bujkál az igazi Márai, akire tagadhatatlanul ráismerünk egy-egy stílusfordulattól, jellegzetes képalkotásból.

Pusztá keresztnevén szerepel a műben a hétköznapiakban ritkábban használatos, s ezért hangulatos nevű irodalmi főpincér: *Ede*, valamint — a Krúdynamál is rendkívül gyakran előforduló — nevével angliai „lordokat és beszélyhősöket” (Nyr. 113: 457) idéző mesélő: *Arthur*.

2.1. Krúdy legtöbb története földrajzilag pontosan megjelölhető, hiteles helyszínen játszódik (pl. *Podolin*, *Várpalota*, *Városliget*, *Margitsziget*, *Belváros*, *Óbuda* stb.). A *Szindbád hazamegy* főhőse is meghatározott, valószínű helyeken jár. *Óbudáról*, a *Templom utcából* (Krúdy egykori lakóhelyéről) indul el a „hajós”, hogy végső búcsút vegyen életének fontos, kedvelt színtereitől, „ahol az ifjúság és a férfikor szép órái eltelték” (117). Előbb a *Lukács fürdő* medencéitől és dögönyözőitől, majd a *Csikágó* (New York) *kávéház* asztalaitól válik meg mindörökre. Ide jön érte a divatjamúlt kétfogatú, hogy utoljára szállítsa vendégét a *London szálloda* éttermébe, s végül innen dőcög tovább az öreg batár, hogy meghalni vigye Szindbádot, vissza — *Óbudára*.

2.2 A Krúdy-művekben rengeteg kocsmá, mulató, szálloda, vendéglő, fogadó stb. neve szerepel, s jelentőségüket növeli, hogy gyakran a novellák, regények címében is megtalálhatjuk őket: pl. *Vörös Ókör*, *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* stb. . . . A múlt században is, ma is divatosak a cégérnévvel azonosított vendéglő-, bolt-, patikanevek. Krúdy fölöttébb kedvelte ezeket: pl. *Fácán*, *Makk dísznő*, *Fekete medve*, *Szerencsepatkó*, *Arany Kígyó*, *Arany Elefánt* stb. . . . Márainál is találunk erre példát. Az állatot ábrázoló cégérek közül itt említhetjük meg a következőket: *Póla cápa* (9), *Medve kávéház* (17), *Kis Szarka* (18), *Ezüst kacsa* (50), *Arany Ókör* (58), *Vörös Rák* (78), *Fehér ló* (111). Az utóbbiakban a színmegnevezés is jellegzetes, Krúdy kedvelte az efféle szerkezeteket. A szimpla jelzős összetételekre is van néhány adat Márainál: *Vörös malom* (18), *Kék hordó* (24), *Régi Nyár* (62) stb.

Eufemisztikus hatásúak a *Kis Pizskos* (60) és az *Édes Lyuk* (103) kocsmáné-
vek. Valószínűleg a vadászok védőszentjéről, Szt. Hubertusról kapta a
nevét a *Hubertus* (101) italmérés.

3. Az eddigieken túl a szellemidézés sikerességének további bizonyíté-
kát látjuk a káprázatos prózaritmus, a sajátos mondat szerkesztés
jellemzőinek újrateremtésében. Oly könnyeden szövődnek a Márai-
mondatok, mintha Krúdy lebegtetné őket; úgy hömpölyögnek a dallamos
futamok, mintha csak Krúdy ritmikus prózáját olvasnánk. Az ellesett
technikával Márai szemfényvesztő módon tudja felkelteni a hitelesség
illúzióját. A nagy íróhoz hasonlóan ő is „... olyan kép és gondolatasszociá-
ciókra szoktatja olvasóját, melyek zenei sarjadzással indítanak el a lélekben
hangulati láncreakciókat” (*Napló 1945—57*. Idézi: Rónay L. i. m. 269). A
melodikus, ritmikus lejtésű mondatfolyamok megalkotásának egyik titka a
párhuzamos felépítésű, ismétléseken, felsorolásokon alapuló mondat szer-
kesztésben rejlik. Ezeket a szövevényes asszociációs technikával komponált
mondatokat Krúdy is, Márai is páratlanul dekoratívvá tudja tenni azzal,
hogy mindent vizuálisan ragad meg. Díszes, választékos, ékes jelzők, furcsa
hangulatú, sejtelmes hangzású állítmányok, archaizáló hatású szavak köve-
tik egymást. Krúdy sok részletmegfigyelést, apró képet halmoz egymásra,
amelyek között gyakran semmilyen logikai kapcsolat nincs, csupán a han-
gulat vagy a képzelet szeszélye sodorja őket indokolatlanul egymás mellé.
A mondat szerkesztés is ehhez a pointillista, szürrealisztikus technikához
igazodik: a többszörösen összetett mondatok laza, széteső konstrukciót
alkotnak. Sok az azonos értékű, azonos szinten elhelyezkedő rövid mellék-
mondat, amelyek között inkább csak nyelvtani, mint valóságos logikai
összefüggést találunk. Szorosan kapcsolódik ehhez az eljáráshoz a kifejezet-
ten Krúdynak tulajdonított dimenziósokszorozó technika. Találón jellem-
zi a nagy író nyelvét Kemény Gábor az ablak-metaforával. (In: *Szindbád
nyomában*, *Linguistica, Series A Studia et dissertationes*, 7. MTA Nyelvtu-
dományi Intézete, 1991.) E szerint Krúdy prózája egy „ólmokkarikás üveg-
mozaikra emlékeztet, mely elbűvöl szépségével, de egyáltalán nem látunk ki
rajta” (i. m. 79). S ezt a bonyolult szövegalkotó eljárást képes imitálni
Márai!

Krúdy közlésmódjához hasonlóan elindít egy képet, ám az szinte
születése pillanatától „osztódni” kezd: reflexiók, asszociációk sokasága
kapcsolódik hozzá. Aztán az analógiás képek fokozatosan leválnak a ki-
váltó „ingerről”, önállósulnak, majd ezekhez külön-külön is rendelőd-
nek újabb és újabb fikciók, s ez a véget nem érő generálás folytatódik
bekezdésről bekezdésre, mígnem a kezdő, indító kép teljesen elveszíti
kapcsolatát a belőle kibonyolódó, „kiszigetelődő” (Kemény Gábor kife-
jezése) jelenetecskékkal.

Egy-egy mozaik önmagában is „megállja a helyét”, egy vagy több
ponton azonban feltétlenül egy másik jelenethez is kapcsolódik, s ez a lánc-,
füzészerű építkezés még tovább növeli, tágítja a szöveg térfogatát. Bizo-
nyítékul álljon itt egy tetszőlegesen kiragadott példa a regényből:

„Hol volt már mindez? ...

Hol volt *Ferenc József*,

akinek csak nádfonatú, amerikai íróasztalhoz illő,

olcsó karosszékét őrizték a Burgban,

hol volt *Sacherné asszony*,

aki szivarfüstfellege mögött a Monarchia fáradtvérű

urainak legbecsesebb titkait rejtegette,

hol *Felvéghy úr*,

aki soha nem indult el hazulról börtokba zárt havannái

és szattyánzacskóba rejtett aranyrúdjai nélkül,

sápadtan és szakállasan, mint *keleti urakhoz* illik,

akik egyformán szívükön viselik és hallgatag

komolysággal őrzik a nemzet

gondjait,

a versenylovak esélyeit,

a hölgyek esküit és hazugságait,

az Angol Kisasszonyoknál neveltetett józsefvárosi

házmesterlányok szenvedélyes hűségnyilatkozatait

és a *magánkutató* jelentését,

aki szűkszavú bizalmassággal adja hírül, hogy a

fiatal hölgy,

kinek Felvéghy délután a Hűvösvölgy erdei

sétaútján még máriaremetei úrilakot ígért, verandával és házikápolná-

val, kevéssel később egy büntetett előéletű, színházi újságíró karján

belépett a »Pólai cápa«-hoz címzett szálloda dunai oldalra tekintő kapu-

ján, s csak másfél óra múltán távozott el onnan, most már a Lánchíd

utcai bejáraton” (9). (A kiemelés és a tördelés tőlünk: Cz. I.)

E citátumból is kitetszett, milyen mechanizmus gerjeszti a reflexiók és asszociációk sokaságát Márainál. A szó-, szószerkezet-, szólam- vagy gondolatismétlés gyakran társul a mondatokban azonos grammatikai szerkezetek halmozásával:

„Amikor csak tehetette, mindig a lomha és hatalmas test [ti. a Duna] közelében lakott,

ismerte minden *változását és szeszélyét*,

ismerte *hangját és színeit*,

madarait és embereit,

ismerte *éjszakai titkait*,

mikor az öngyilkosok versenyt úsznak az álmodó sirályokkal Paks felé,

ismerte *nyári ricsáját, szőkeségét és kékselyem ábrándjait*,

ismerte, *mikor* ideges, *mint* a kóbor költő,

mikor fekete és tragikus, *mint* a város legszennyesebb titkainak és véres bizalmatlanságainak tudója” (23). (A kiemelés, tördelés tőlünk: Cz. I.)

(Lásd még: 14, 21, 23, 28, 40, 49, 50—51, 66, 110, 114, 118 stb.)

Nincs itt terünk, hogy valamennyi pregnáns részletet idézzük. A két legszebb tirádára azonban feltétlen érdemes föl hívnunk a figyelmet: „Ez az asszony, [...] elhozta az öregedő Szindbád életébe mindazt, amit [...]

Elhozta az otthon illatát, [...] Elhozta a vidéki szobák naftalin- és almaszagát, [...] Elhozta a kora őszi éjszakák mustízü nyugtalanságát, [...] Elhozta a csendet, [...] Elhozta a békét, [...] Elhozta a majálisok jókedvét” stb. (13—15).

Oldalakon keresztül, hosszan, azonos felütésű, dallamosan zengő, kígyóként tekergőző mondatokban szenvedélyes vallomások hangzanak el itt. A száz- meg százezer indázó gondolatok, a szerteágazó asszociációk mindig ugyanattól a futamtól indulnak el, hogy végül ugyanahhoz a szólamhoz térjenek vissza. Itt találkozunk a sokat emlegetett „áriázással” is:

„Írt, mert estére hatvan pengőt kellett szerezni, [...] írt, mert Várdali az irodalombarrát segédszerkesztő egy óra tájban várta [...]. Írt, mert az idő délfelé járt, [...]. Írt, mert író volt [...]. Írt, mikor hallotta ezt a hangot, [...]. Írt, mert női arcokat látott, [...]. Írt, mert látta e másik világ férfainak arcát, [...].” stb. (59—87 [!]).

Feltűnik azonban a zseniális imitáció mellett az is, hogy Márai tudatosabban, kiegyensúlyozottabban, következetesen és összefogottan szerkeszt. A rend fanatikusaként alkotói elveiben sem tudja megtagadni önmagát. A „készen kapott” elemeket a maga törvényei szerint eredeti művé rendezi át. (Vö. Lőrinczy i. m. 182, valamint Szegedy-Maszák Mihály i. m. 81.) Elég példa erre a huszonnyolc oldalon végigvitt „Írt, mert ...” kezdetű mondatokból duzzasztott narráció (59—87) önmagában is. A *Szindbád hazamegy* szerzője azonban a kisebb bekezdéseket is rendre feszesre komponálja:

Pl. „*Ment a kocsí a napsütésben, himbálta utasait, a lovacsák vígan poroszkáltak* Árpád király útján, az öreg Duna mentén, mintha Pozsonyból érkezne a vendég s a lovak a híres, vörös postakocsit vontatnák, mellyel valamikor Szindbád bolondos regényhőse, Felvéghy úr utazott az ősi koronázó város és Pest-Buda között, felhajtott gallérú, nyestprémmel bélelt bundájába burkoltan, [...] *Így ült Szindbád is az öreg bérkocsiban, s nézte a Dunát, mely vígan poroszkált tavaszi kedvében a Vaskapu felé*” (23).

A kiemelt részlet zárómondatai csaknem változatlan formában visszahangozzák a bevezető futam gondolatait, mintegy keretet adva a közbül elmondottaknak, s lezárva az egybetartozó közlésegyeségeket. A beékelődő képek sokszorososan feltartóztatják az olvasót, az élénk asszociációk elterelik a figyelmet, s csak a refrénszerűen felhangzó ismétlés téríti vissza a befogadót a történet „jelenébe”. Ez a Krúdytól jól ismert fogás igazi érzéki csalódáshoz vezet: egyszerre járunk egy valóságos s egy képzeletbeli tájon, egy konkrét s egy fiktív időben. Egyidejűleg minden álomszerű s mégis döbbenetesen jelenvaló, dinamikus s mégis állóképszerűen merev.

A tér- és időkezelés bravúrjai, a montázstechnikára emlékeztető síkváltások nem pusztán az írói manír jól sikerült utánzatai Márainál. A technika megtévesztően hiteles átvételén túlmutató jelentőségük van: a megfoghatatlanná, áttekinthetetlenné vált világ érzékelésének élményét közvetítik számunkra. (Vö. Kemény Gábor i. m. 8.)

4. Márai *A vörös postakocsi* szerzőjének nemcsak szövegépítő, mondat-szerkesztő, hanem képalakító sajátosságait is ellesi és továbbviszi regényében. Krúdyhoz hasonlóan ő is az erőteljes stílushatás megteremtésére tör. Megfigyeléseinek, szóképeinek mindig kivételes, sajátos atmoszférája, hangulatidéző szerepe van.

4.1. Fölöttébb kedveli a meghökkentő, szokatlan társítású jelzőket s a konkrét-átvitt értelem közti villódzást hordozó metaforát. Egyszerű, ill. szerkezetes jelzői gyakran foglalnak magukba rejtett hasonlatot: pl. *kékselyem ábránd* (23); *rózsaszín zavarban* (15); *füstszerű jelen* (48); *tajtékpipa színű terem* (94); *egy tigris életszomjával leskelődő* (45); *gutaütéses színű, vörösen izzó vaskályhák* (77) stb. Az elvontabb fogalmakat álszinesztéziás jelzők, jelzős szerkezetek teszik érzékelhetőbbé, „kézzelfoghatóbbá”.

Általában érzéki szférából meríti Márai a két fogalmat tárító benyomást: pl. *páfrányszagú árnyék* (14); *boros pillantás* (25); *aszúillatú lankáin* (11); *mustízü nyugtalanságát* (10); *erdőillatú napsütés* (80). Teljes metaforának tekinthetjük az efféle azonosító szerkezeteket, összetételeket: *bádogképzű fenevadak* (66); *csempefogaik* (75); *hőrcsögpofájú kaland* (41); *Nimród-kedvvel* (72); *indianpillantással* (116); *mustrapillantású* (95) stb.

Krúdynál is, Márainál is túlsúlyban vannak a nagyobb hatóerejű, egyszerű metaforák: igei: *A neonfények vonítani kezdenek ...* (116); főnévi: *ezer kavics 'esőcsepp' zöreje* hallatszik az esőcsatornából (83).

Olykor ezek a metaforák dezantropomorfizálók, azaz valamely emberi tulajdonságot nem-emberi képpel érzékeltetnek vagy pejoratív, ironizáló szándékkal, vagy amelioratív, szépítő céllal: „a férfiak a fürdőben keszeg lábakon hordták *potrohukat* 'hasukat'” (33); Szindbád „döfködni kezdte sárga *agyarait* 'fogait'” (56). — „Sokat nem kaptál tőlem, *kis madár* 'kedves'” (16).

A melléknévi egyszerű metafora sajátos típusát képviselik az ún. jelen-téseltolódásos, jelzős szerkezetek, a hypallagék: „a szőke *nők boldog sikoltását*” (62); „az *asszonyok vihorászó* fecsegését hallgatja” (82); „a pesti *pitymallat hideg derengésében*” (95); „a *hivatalfőnök zsörtölődő önkényével*” (65). (A kiemelés tőlünk: Cz. I.) Itt a kiemelt szavak értelemszerűen helyet cserélhetnek, ugyanis az eredeti sorrend szerint a minőségjelző nem a jelzett szóra, hanem egy távolabbi mondatrészre vonatkozik.

Szemmel látható, hogy Márai az élményt igyekszik vizuálisan megragadni, s gyakorta antropomorfizálja, szubjektivizálja a látványt. A narrátor hőségének hangulatát, lelkiállapotát vetíti rá a tájra: „*egy könyvtár ... lehangolóan ünnepélyes, nem egészen veszélymentes magányában*” (14); „*komor, fagyott földek*” (16); „*barátságos és kedves zötyögés*” (19); „*oly végzetesen ismerős és szívet szorítóan bizalmas volt a Duna*” (23). A fenti példák egytől egyig nagyon krúdys, megszemélyesítő jellegű metaforák: (vö. Kemény Gábor, *Krúdy képalakítása*. Bp., 1974: 10–11).

Az oldottabb, világos felépítésű, teljes metafora is előfordul Krúdynál, Márainál egyaránt. A legszívesebben birtokos jelzős melléknévi metaforát alkalmaz a *Szindbád hazamegy* szerzője: „*jelző karátját*” (53); „*az ábránd*

könnyű lábú lovának nyargalásához” (99); „A pillanat könnyű indián kenuján” (65); „az újfajta élet rikácsoló piaca” (68); „... ivott a titkos bánat nehéz vizéből” (69) stb.

Értelmező jelzős metaforára is van példa: „a vigyorgó pojáca, a szerencse” (117); „szent és örök tájat, a tenger néma tájait” (80); „a tavasz, e zöld szemű kerítőnő” (80) stb. A teljes metafora Krúdy által legkedveltebb típusa a predikatív szintagma volt. Márainál ez gyakran összefonódik értelmező jelzős metaforával: Szindbád „számára az irodalom volt a külföld, a betű volt Ausztrália, a vad kaland...” (61); „hol voltak e ködlovagok és árnyalakok, a magyar lélek e kísérteties vándorlegényei, a szellem e titokzatos vajákosai, gyermekek és hősök, magányosok és cigányok, fecsegők és halálba-hallgatók, szomorúak...” (53).

Külön válfajt képviselnek az ún. körülíró metaforák (antonomáziák), melyek gyakran mondattejedelműek. Mindkét alkotónál vagy a stilíronia kedvéért vagy eufemisztikus szándékkal szerepelnek. A névcserék hol egy egyszerű szót helyettesítenek, hol egy már ismert fogalmat írnak körül: „az örök csillagok alatt” (11); „a hitvesi gyöngédség óráiban” (12); „Talán csapogyan gyalulják már nekem valahol a deszkát” (104) stb.

A különböző érzékterülethez tartozó érzeteket egybemosó szóképet Márai könyvében is fellelhetjük, ez is fokozza a mű szenzualizmusát. Néhány szinesztézia a regényből: „édes, erjedő szomorúság” (76); „dohány- és borszagú nyirkos hűvösség” (73); „csendes, havas, puha és rejtett ünnepben...” (77); „néger zene csörömpöl” (79) stb.

4.2. Krúdy szóképei között megkülönböztetett hely jutott a megszemélyesítésnek. Az élettelen dolgok „átlelkesítésében” szétbogarthatatlanul egymásba kapcsolódó szinesztéziák, metonímiák, szinekdochék, metaforák s egyéb alakzatok vesznek részt. A perszonifikáció három alaptípusával találkozhattunk nála: a) amikor elvont fogalmat elevenít meg, b) élettelen tárgyat személyesít meg, c) nem-emberi élőlényeket antropomorfizál (vö. Kemény Gábor i. m. 18). Márainál is feltűnik mindegyik, bár megszemélyesítéseinek zöme a természeti jelenségek köréből való: a) „... a boldogság más vidékre költözött, s csak könnyű lábnyoma maradt a szigeti sétatutak vörös agyagjában” (116), „viszonyuk elszenderedett” (46); b) „bőffentgetve és dohogva melegítő, öreg cserépkályhánál” (74); „az éj, e fekete palástos komor szerető, kegyetlen és közömbös karjaival szívére ölel minden pihegő és várakozó életet” (82); „Óbuda mélyen aludt a reggeli csöndben, hasasan és szuszogva” (123). Ennek a szóképnek egy különleges, ritka típusát, a sokak által animizmusnak (lásd: Kemény G. i. m. 20) nevezett tapadásos megszemélyesítést leljük Krúdynál. A mondat alanya vagy határozója itt nem valóságos, létező személy, hanem szobor, kép. „Csak néztem Nepomuki felé” (uo. 19) — olvassuk Krúdynál, s ugyanez szerepel Márainál: „Nem szeretem, ha kocsisom görbe háttal ül a bakon, mint ahogy a legtöbb Nepomuki Szent János görbedezik az országutak mentén” (28) (a kiemelések tőlünk: Cz. I.). c) „a pipacsok bujakóros dühvel ütköznek ki a táj szép, barna arcán” (81).

A *Szindbád hazamegy* szerzője is csodálatos érzékkel gabalyítja egymásba a különböző szóképeket; szinte minden mondatot, bekezdést telezsúfol velük. Igazoláslul egy részlet:

„Szindbád látta a tavaszt és a nyarat —, amint kiömlik zöldhabos áradásával a magyar tájakon, elborítja fullasztóan illatos lila pompájával Pest szomorú közttereit, meggyújtja a szíveket, [...] megmozgatja az emberi belekben, mirigyekben, érzékszervekben a szunnyadó nyavalyákat és titkos vágynakat, megdobogtatja az olyan elkopott, hibás morze-jelzéssel kopogó, sokat tapasztalt és szenvedett szíveket, [...] kigyújtja a gesztenyefák gyertyáit [...], s mintha vízben, földben és levegőben láthatatlan cigánybanda kezdene hangolni, úgy árad a világból az a könnyekre és dagályos elragadtatásra készítő zene...” (78).

4.3. Az érintkezéssel képzettársításon alapuló költői eszközök, a metonímiák bár át- meg átszövik Márai nyelvét, a metaforák száma alatt maradnak. Ha teheti, Márai többnyire színekdochékat használ, a részt nevezi meg az egész helyett (pl. „Ezek a hegyes *pókhasak*...” (33). Másutt a pointillista technikát imitálón halmozza egymás után az átviteleket, például: „... álomból, cigarettából, élményből, sorsból, betegségből és lázas szándékokból, műveltségből és ötletből épített egy álomvárat, az örök és múlhatatlan Szent Magyarországot” (49).

Az egésztől a részre irányítják a figyelmet, a lényegét célozzák meg vagy leplezik le a dezantropomorfizáló színekdochék, például: „*a nők epekedve gondolnak egy földművelésügyi fogalmazó tubákszínű nyakkendőjére.*” (64) stb.

4.4. Az emlékező, reflexív magatartással függ össze, hogy minden más költői eszközt háttérbe szorít Krúdy műveiben a hasonlat. A múltba merengés valóságos analógiafolyamokat szabadít fel Szindbádban, a cselekményesség szerepét lírai, reflexív utak veszik át. A hasonlat az az eszköz, amely igazán egyedíti Krúdy stílusát. Ezt hangoztatja a szakirodalom: „Krúdy stílusának és világvilágának kulcsfogalmává vált a hasonlat” (Kemény, *Szindbád nyomában* 67), s ezt adja tudtunkra Márai vallomása is: „Krúdy írói titka a hasonlat. Kevés író akad a világirodalomban, aki olyan elképesztő bőséggel, megérintő pontossággal, festői ösztönnel és hangidéző hűséggel pazarolná a hasonlatokat, mint Krúdy. Soha nem mondja, hogy ez vagy az: ilyen vagy olyan — hanem rögtön, örökké ezt mondja: »... olyan, mint ...«. Személy, tárgy, tünemény rögtön »hasonlít«. És a hasonlat, amelyet egy bűvész pazarló kézmozdulatával felidéz, plasztikusabbá, érzékletesebbé varázsolja a világot” (Márai: *Napló 1958–1967*. Bp., 1992. 103).

A hasonlatoknak két szabványtípusával találkozhatunk nála is: a *mint* kötőszós, illetőleg a *mintha* kötőszós változattal. Ritkán a két tagmondatot összekötő *mint* helyett az *ahogy* (*mint ahogy*) szócska szerepel: pl. „gyöngéd-ség áradt el szívében, azzal a rejtélyes áradással, ahogy a tavaszi vadvíz ömlik el a komor, fagyott földeken” (16). A *mint* kötőszós mondat szerkezetben egy- és többmozzanatú hasonlatok egyaránt előfordulnak. Márait is érvényes az a megállapítás, hogy jobban kedveli a bonyolultabb, több

mozzanatot hordozó hasonlatokat. A csupán egy-egy jegyben összevethető hasonlattípus tagmondatainak néha fordított a sorrendjük, vagyis a mellékmondat a főmondat elébe lép. A felütés szokatlansága, a kifejtés késleltetése miatt ezek nagyobb érzelmi erőt képesek közvetíteni: pl. „mint az agarak, az írók is akkor futnak csak jól, ha éhesek és boldogtalanok” (15).

Leggyakrabban a főmondat alanya a hasonlított, s a mellékmondat alanya a hasonló: pl. „... a *borivó ember* oly kényes, mint a keleti mesék *hercegisasszonyai*” (111); „... a *nyugdíjasok* oly komoran sétáltak a budai Margit-rakparton (...), mint egy-egy ukrán *bombavető különítmény*, ...” (77). (A kiemelések tőlem.)

Ha az összevetés alapja (a tertium comparationis) megegyező sajátosság, tulajdonság, akkor azt csupán a főmondat állítmánya fejezi ki: pl. „... *puritán volt minden, mint egy szerzetes otthonában*” (16). Egész hasonlatfürt kapcsolódik egybe egy másik részletben: „*Mély volt a hang, mint a hegedű hangja, s szomorú volt, mint a magányos nők nézése, s komoly volt, mint a férfiak kérdése (...), s néha komor volt, mint a végzet vijjogása*” (61). Egynémely szokványosabb szóláshasonlat is felbukkan a regényben a sok-sok meglepő, bizarr társítás mellett: pl. „(...) *hallgatott (...), mint a hód*” (38), „*szag után megy, mint a róka*” (23), „*úgy ivott, mint a gödény*” (18).

Ritkán fordult elő Krúdynál, hogy az összehasonlítás alapját külön mondatban, csattanószerűen kapcsolta a hasonlító (összetett) mondat után: Máraitra is igaz ez, kevés alkalommal él ezzel a lehetőséggel, például: „... a *szerelem olyan, mint a villamosság. Csak bizonyos légköri feltételek mellett jelentkezik*” (38); „a *vidéki életnek olyan illata volt, mint a magyar kenyérnek: anyagi és mégis ünnepélyes, jóízű és örök illata volt*” (74).

Az egymásnak több mozzanatban megfeleltethető hasonlatok Krúdytól ismert alaptípusaira Márai könyvében is rátaláltunk:

a) A főmondat alanya és tárgya a mellékmondat alanyával és tárgyával hozható kapcsolatba: pl.: „... *azzal a bizalommal és nyugalommal emelhetted szomjas ajkaihoz a poharat a vándor, mint ahogy a gyermek veszi szájába anyja csecset*” (109) (vándor→gyermek; poharat→csecset); „A *szag bizalmasan fogadta Szindbádot, mint egy vedlett szőrű, lompos, öreg kutya fogadja farkcsóválva a ritka, kedves vendéget*” (90) (szag→kutya; Szindbádot→vendéget); b) a főmondat alanya és határozója a mellékmondat alanyával és határozójával hasonlítható, például: „... a *fájdalom úgy pereg le a lélekről, mint a vízcsepp a lóuszlevélről*” (115) (fájdalom→vízcsepp; lélekről→lóuszlevélről); „... az emberi szívek alján a várakozás és a reménykedés lappangott, mint a ligeti menaszériából megszökött puma a gödöllői erdőben...” (64) (várakozás, reménykedés→puma; emberi szívek alján→gödöllői erdőben); c) a mellékmondat is sajátos állítmányt tartalmaz: „a *nők ... oly ünnepélyességgel és alamuzsian vonulnak végig a folyosókon, ahogy a delfinek úsznak zsákmány reményében, a nagy tengerjáró hajók után*” (35) (nők→delfinek; folyosókon→hajók után; vonulnak→úsznak).

Előfordul, hogy az állítmányok között valamiféle rejtett szinonimika van, például: „A *szobán ... Szindbád ... lábujjhegyen lépdelt át, amint*

megszokta, azzal a hajnali lépéssel, ahogy az öregedő vadmacska lopakodik a kertek alján zsákmánya után” (Szindbád→vadmacska; lépdelt át→lopakodik; szobán→kertek alján).

d) A tagmondatok más-más mondatrészei kerülnek hasonlított-hasonló viszonyba (illetve a párhuzamos állítmányoknak eltérő vonzatuk van), például: „... a dögönyöző ... olyanokat markolt Szindbád lapockáin, mint a mészáros, mikor felbontja a marha tetemét” (41) (a dögönyöző→mészáros; markolt→felbontja; Szindbád[nak a...]→marhá[nak a...]; lapockáin→tetemét).

e) A főmondat alanya és jelzője a mellékmondat alanyával és jelzőjével rokonítható: „A béke és a türelem illata úgy úszott a szobákban, mint tavasszal a hasas zöld üvegvázákban elviruló kerti virágok szaga” (74) (illata→szaga; szobákban→üvegvázákban; béke[nek a...] — és a türelem[nek a...]→kerti virágok[nak a...]).

Márai hasonlatait a tartalom szempontjából is tanulságos összevetni a Krúdyéival, ti. mind a heterogén (ha a hasonló és a hasonlított legalább egy szemantikai markerben különbözik), mind a homogén (ha a hasonló és a hasonlított szemantikai, logikai szempontból egyneműnek tekinthető) hasonlatok megfeleltethetők egymásnak alaptípusaikban (vö. Kemény, *Krúdy képalakítása* 51–60).

4.4.1. A heterogén hasonlatok

4.4.1.1. A szemantikai síkváltás az emberiről nem-emberire (például állatra) tevődik át, például: „... úgy neszelte Várdali a hajós kérdéseinek jelentőségét, mint az agár a nyulat” (112); „... a tányérsapkás fürge groomok (...) úgy kuksolnak a főportás ketrece árnyékában, mint a piros bugyogós majmok a talján kintornáján” (90).

4.4.1.2. Nem-emberiről emberire vált, például: „... mint az agarak, az írók is akkor futnak csak jól, ha éhesek és boldogtalanok” (15); „... őszes, nyüzött, éjszakai vadállatokhoz hasonlatos fejét [Várdali] ...” (15).

4.4.1.3. A lélekkel bíró a lélek nélkülivel hasonlítható, például: „[Szindbád] olyan okos volt már, mint a zöld hordóba ágyazott leánderek a vízivárosi kocsmák udvarán” (37); „... a medencékben férfiak áztak, ... mint a kétnapos hullák a halottnézőben, ...” (32).

4.4.1.4. A lélek nélkülít a lélekkel bíróval veti össze, például: „... Látta a telet, mely úgy érkezett valamikor Oroszország felől Ungvárra, mint egy bundás, bibircsókös orrú, vodkalehető, hódsapkás orosz úr...” (76); „... oly csendes volt a táj és az este, mint egy fiatal nő, mikor élete első boldog, szerelmes órája után elalszik kedvese mellén” (86).

4.4.1.5. A szervetlenről a szervesre tereli a figyelmet, például: „A kamra éppen olyan tömött volt jóízű és hasznos holmival, mint a háziak lelke” (74).

4.4.1.6. Szervest szervetlenhez hasonlít, többnyire elidegenítő, tárgyiasító célzattal, például: „[Szindbád] szíve megtelik békével, mint a fehérre meszelt vendégszoba a zsalu résein átszűrő erdőillatú napsütéssel” (80); „... a beretvált fejű szerzetesek oly közömbösek, mint a sás a szent tavakban” (115).

4.4.1.7. Reális-irreális kapcsolódik össze a hasonlatban, általában idilli, mesés, álomszerű hangulat megteremtésére, például: „[Arthur] így meztelenül, zsakett nélkül különösen hatott, mint egy bukott, öreg angyal . . .” (32); „Olyan volt ez a kupola . . . mint a napkeleti égbolt az Ezeregyéjszaka egyik meséjében” (32).

4.4.1.8. Irreális-reális váltakozik a tagmondatokban, például: „A szag bizalmasan fogadta Szindbádöt, mint egy vedlett szőrű, lompos, öreg kutya fogadja farkcsóválva a ritka, kedves vendéget” (90).

4.4.1.9. Az elvontat a konkrét követi a hasonlat mellékmondatában, például: „a szerelem (. . .) úgy illant el, mint ahogy a szagos vizek emléke elpárolog a kézfejről és az ágy párnáiról” (92); „. . . [az élet] . . . olyan rövid már, mint az október végi, mustszagú délutánok” (20).

4.4.1.10. A konkrétéhoz elvont fogalom kapcsolódik, például „. . . hideg már a füst, mint a csalódott lélekben az indulatok” (60); „Fekete haja szikrázott, mint a gyűlölet fekete lángja” (46).

Ez utóbbi példák aligha tekinthetők — logikai, szemantikai értelemben — valóságos hasonlatnak, inkább a hangulatiság, az atmoszférakusság, az elvonatkoztatás felé tartanak.

4.4.2. A homogén hasonlatok

Ezen a csoporton belül Márai „Szindbádjában” az emberit emberivel összevető hasonlattípust, az ún. szerephasonlatot találtuk a legnagyobb számban, például: „. . . Osvát, aki úgy ült az aranyfüstös szellemi zsibvásár fölött, mint egy ókori pap. . .” (53); „[Szindbád] kedves kocsisai. . . gépkocsik kormánykerekei mellett bukkantak föl, . . . mint a huszár, aki leszáll a lóról, és felcsapott masinistának” (17).

Fölöttébb kedveli Márai ezeket a hasonlatokat akár miniatűr életképé, akár nagyobb, önálló képpé fejleszteni, s ez a megoldás is Krúdyt juttatja eszünkbe (gondoljunk a már említett dimenziósokszorozó technikára).

A *mintha* kötőszós feltételes hasonlító mondatok különleges szerepet játszanak Krúdy stílusának egyeditésében. Itt ugyanis „A hagyományos retorikából ismert »tertium comparationis« egyre tágasabbá válik, egyre áttetszőbb éter tölti ki. . . az alany és a tárgy már nem is igen hasonlítanak egymásra, inkább csak a képzettársítás önkénye azonosítja őket” (Kemény Gábor, *Szindbád nyomában* 85). A Krúdy-prózát elsősorban ezek a pseudo-hasonlatok közelítik a szürrealizmushoz.

Márai is felismerte, hogy a *mintha*-s mondatok az imitáció sikerének zálogai, s kimeríthetetlen fantáziával halmozta őket. Helyszűke miatt itt csupán kettőt közlünk: „. . . olyan arkifejezéssel áztak a forró nedvekben a nyugdíjas emberek is, *mintha* a világ egyetlen örültekháza lenne, ahol a kevés józanoknak és értelmeseknek is alkalmazkodni kell a környezet téveszméihez” (27); „. . . egy józsefvárosi kesztyűsné . . . olyan szeretettel tudta megsimogatni Szindbád tokáját, oly gyöngéden tudta tapogatni a negyvenes évek felé baktató úriember kappanháját, *mintha* leölni készülne vasárnapra, s levest akarna főzni a hajós nemesebb belső részeiből” (33).

Nem szokványos hasonlatok ezek, hiszen nem tudjuk egyeztetni a főmondatok hasonlítottjait a mellékmondatokban elhelyezett hasonlókkal. A főmondatokban felvillantott képekhez nem rendelhetjük hozzá racionális logikával a mellékmondatok asszociációit, mert a csapongó fantázia, a képzelet látomása sodorta őket egymás mellé. Hiába találunk néha az állítmányok vagy az alanyok között valamiféle rejtett analógiás kapcsolatot, a hasonlatjelleg akkor is elhalványul, például: „*így poroszkáltak a meleg reggelen Budapest felé, az úr, a kocsis és a lovacskáik: mintha láthatatlan temetési menetet kísérnének*” (20).

Kitetszett az eddigiekből: a képalkotás sajátosságainak egyezésein túl a hasonlatok stílusfunkciója is egybeesik Krúdy és Márai művészetében: „... nem az ábrázolt dolog, jelenség plasztikus bemutatása, képszerű szemléltetése, hanem éppen ellenkezőleg: a realitástól való elvonatkoztatás, eltávolítás, a konkrétumnak vízióvá, a látványnak homályos tudattartalommal való szublimálása” a cél. „A hasonlat nem hasonlít, csak sejtet, hangulatilag motivál.” (Kemény, *Krúdy képalkotása* 41.) Jól tükrözi az anticipáló szándékot a szövegszerkesztési eljárás átvétele is. Korábban már részletesen szóltunk a vakmerő asszociatív képkapcsolások dimenziótágító szerepéről, most csupán jelezni szeretnénk, hogy ebben a hasonlatsokszorozásnak, ill. -részletezésnek oroszlánszerepe van. A lényegét illetően, a kép kibontásának technikájában a két író hasonlóan jár el: vagy a statikus (ha az egyedi képen belül talál különböző aspektusokat), vagy a dinamikus (több témához több egyedi, önálló szóképet fűz) megoldás kerül előtérbe. Bonyodalmas volna azonban a két alaptípuson belül minden egyes előfordulást valamilyen újabb csoportba osztani; a kategóriák további elkülönítése, a formalizálás ugyanis a szempontok keveredése miatt jószerével lehetetlené válik.

5. A sok-sok hasonlóság: téma- és motívumegyezés kimutatása, a stílusesszók egybevetése után végezetül szóljunk arról is, hol rejtőzik az „igazi” Márai, melyek azok a jellegzetes fordulatok, képek a műben, amelyek „jelenlétéről” árulkodnak.

Alighanem az ő kor- és életformakritikát hordozó sommás ítélete hangzik fel Szindbád szájából: „... a hajós (...) mélyen megvetette ezt a világot, mely éhezeti az írókat, s fintorgó mozcicsillagok bámulására szívesebben adja ki pénzét, mint egy jó könyvre, mely felelni tud az élet és az álmok kérdéseire” (15). A „mozcicsillag” kifejezést bajosan használhatta volna Krúdy ebben az összefüggésben, s az sem valószínű, hogy neonfényekről akkoriban írhatott volna, például: „*A neonfények vonítani kezdenek...*” (116); A „*bádoggéppű fenevadak*” (66) szintagmát is inkább jellegzetesen Márainak, mint Krúdynak tulajdonítanánk.

Az eddigieknél valamivel meggyőzőbb példa azonban az a néhány motívum, szókapcsolat, amely rendre feltűnik Márainál: az egzotikus macskafajták közül a *pumát* például több regényben fellépteti — itt is: „... az emberi szívek alján a várakozás és a reménykedés lappangott, mint a ligeti menazsériából megszökött *puma* a gödöllői erdőben” (64).

Megmerevült, visszatérő formulái közül most csupán kettőt emelünk ki: a *gyertyák csonkig égnék* mondatot, s az *igazi* szót. Olyannyira kedvelte őket Márai, hogy címszerepet adott nekik egy-egy regényben. A *Szindbád hazamegy*ben az előbbi fordulat a könyv utolsó bekezdésének nyitányaként hangzik fel nagy erővel: „*A gyertya csonkig égett*, s utolsó lobbanásával megvilágította Szindbád arcát” (125); az *igazi* szó pedig gyakori előfordulásával hívja fel magára a figyelmet.

Az elmondottakon túl egy-egy jellegzetes szó használata (s egy-egy gyakran elkövetett nyelvhelyességi hiba) is leleplezheti a szerzőt: Márai az *egyfajta* szót rendkívül sűrűn alkalmazza, ’pontosan meg nem határozható’ jelentésben, például: „... volt itt *egyfajta* kényelmesség az ülésekben” (19); „Volt itt *egyfajta* titok, ...” (65); „... hallgatott *egyfajta* szomorúságra” (69) stb. — az *előtt* névutós, időhatározós álszintagmát pedig időpontot jelölő szerepe ellenére időtartam kifejezésére használja — helytelenül, például: „Pápai (...) egy hónap *előtt* megváratta Szindbádöt az előszobában” (7).

A *Szindbád hazamegy* nem csupán jól sikerült imitáció, hanem egy mítosz megalkotása is. Két író csodálatosan harmonikus találkozása egy lélekben, egy regényben, egy nyelvben. „A nemzet nyelvében élt (...), s nem volt senki a hazában, aki mélyebb hittel, igazabb áhítattal vallotta és hitte ezt, mint Szindbád” (101), mint Krúdy s mint Márai...

Czetter Ibolya

Új, érettségire felkészítő könyv magyar nyelvből

Magyar nyelv. Érettségi témakörök, tételek. Szerk.: Balázs Géza. Írta: Balázs Géza, Bodáné Kovács Mária, Borosné Jakab Edit, Jónás Frigyes, Juhász Nagy Andrea, Schlettné Sebő Ildikó. Corvina, Budapest, 1994. 268 oldal

Fellendülő, prosperáló korszakainkban mindig sok nyelvtankönyv született. Így volt ez a 18. sz. második felében, valamint a kiegyezés utáni időszakban, s most is sok nyelvtan jelent meg. Vajon ez azt jelenti, hogy ismét egy prosperáló korszak vette kezdetét? Ekként fogja az utókor számon tartani, csak mi, a kortársak még nem tudunk róla? Bárhogyan is alakul majd korunk jövőbeli megítélése, a tény tény marad: máris dúskálunk a nyelvtanokban, minden iskolai szinten nagy a kínálat.

Érettségire felkészítő könyvből is van választék, közéjük tartozik a Magyar nyelv című összefoglalás. Megállapításunkhoz azonban azonnal hozzá kell tennünk, hogy ez a Corvina sorozatába illeszkedő kötet — megjelent ugyanis egy történelmi és egy irodalmi érettségire felkészítő kötet is — tartalmát és igényességét tekintve jóval több egy érettségi mankónál: megfontolt szintézis és sokoldalú tájékoztatás a magyar nyelv jelenéről és múltjáról. Maga a szerkesztő hangsúlyozza az előszóban, hogy a felvételizők is haszonnal forgathatják. Azt, hogy tartalma mennyire van összhangban a felvételikén kért anyaggal, az egyetemi oktatóknak kell megállapítaniuk. Mindenesetre boldogok lennénk, ha tanítványaink a könyvben lévő tudás birtokában érkeznének hozzánk. Elöljáróban azt is meg kell állapítanunk, hogy a könyv színes tartalmánál fogva alkalmas a nyelvtudomány iránti érdeklődés felkeltésére, s ez nem kis dolog. Ahhoz is hozzájárul, hogy a nyelvtanírásban majdan kialakuljon valamiféle konszenzus, mert pillanatnyilag igen nagy a tarkaság.

A Magyar nyelv című könyv szerkezete — a kisebb nyelvi egységektől a nagyobbak felé haladva — a következő: alapvető tudnivalók a nyelvről; jel és kommunikáció, kommunikációtan; hangtan; szótan; szókészlettan, frazeológia; mondattan; szövegtan; jelentéstan; stílustan; nyelvtörténet; nyelvművelés, helyesírás. A könyv végén még egy függelék is található, melyben összefoglalások vannak a magyar nyelvtörténet korszakairól, a

magyar nyelvemlékekről, a magyar nyelvemléktípusokról nyelvtörténeti korszakok szerint, a nyelvészeti szempontból fontos eseményekről (időrendi áttekintés), majd az ajánlott nyelvészeti könyvek listája zárja le a kötetet. Láthatjuk, hogy a Magyar nyelv tartalma jóval túlmegy a grammatikán, valóban széles körű tájékoztatást kíván nyújtani, még a stilisztikáról és benne a retorikáról is ad áttekintést. Ebből a szempontból gazdagabb tartalmú, mint A magyar nyelv könyve (TREZOR Kiadó, Bp., 1991), és összhangban van az új középiskolai tankönyvvel, A magyar nyelv tankönyvével (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1993).

Az előszóban azt olvashatjuk, hogy a szerzők ügyeltek „az olyan témakörök alapos kidolgozására (pl. szófajtan, szókészletten, szövegtan, nyelvművelés), melyek egyes korábbi tankönyvekben nem kaptak megfelelő hangsúlyt; illetve igyekeztünk újabb tudományos eredményeket is fölhasználni a fejezetek megírásánál” — írja Balázs Géza. Valóban nagy szükség van mind a szintézisek megírására, mind az új ismeretek beépítésére, hiszen a nagy összefoglalások — az akadémiai nyelvtan, az egyetemi tankönyvek — harminc-, illetőleg huszonöt évesek, s egy negyedszázad alatt nagyon sok változás történt a tudomány világában. S nemcsak a tudomány világában, hanem az iskolai tananyagban is, különösképpen a kísérleti programokban. Tehát a gyakorlat felől is jelentkezett egy igény az összefoglalásra, a tények mérlegelésére. (Ezért írtuk meg — többek között — annak idején A magyar nyelv könyvét a főiskolák számára.)

Magam is úgy gondolom, hogy az az egyetlen járható út, melyet Balázs Géza választott, vagyis az, hogy a meglévő rendszerbe építette bele az új eredményeket. A másik út, vagyis a magyar nyelvleírás gyökeres megváltoztatása, szerintem járhatatlan. Nem hinném, hogy korszakunkat párhuzamba lehetne állítani a múlt század végével — az összehasonlítás csak a grammatikák nagy számára vonatkozhat —, amikor is Simonyi Zsigmond és köre valóban gyökeresen megváltoztatta, terminológiájában is átalakította a nyelvtanírást. A Balázs Géza által szerkesztett könyvbe be van építve a kommunikációtan, ötletesen és színesen a szövegtan, az aktuális tagolás stb., számtalan kisebb-nagyobb eredmény, újítás. A Magyar nyelv megoldásai indokolhatók, jogosak, legfeljebb töprengeni, gondolkozni érdemes rajtuk, hiszen többféle megoldás is lehetséges. A továbbiakban néhány ilyen gondolatomat szeretném felsorolni, elsősorban az általános nyelvészeti és a grammatikai fejezetekhez.

Az „Alapvető ismeretek a nyelvről” című fejezet a nyelv mibenlétét fogalmazza meg, a nyelv és a beszéd ismérveit foglalja össze, majd tájékoztat a világ nyelveiről, tipológiai osztályozásukról; a genetikai osztályozás, a nyelvrokonság kérdésköre és a nyelvtörténeti áttekintés a könyv végén, a leíró rész után kapott helyet. Az elméleti alapvetés a nyelvtan meghatározásával zárul: „A nyelvekről a tudományos eszközökkel és igényességgel elkészített modellek a nyelvtanok”, s egyszerűsített, tanulható változatuk az iskolai nyelvtanok.

A „Jel és kommunikáció, kommunikációtan” című fejezet az augustinusi jelmeghatározással és jeltipológiával indul, s — ezen a ponton jelentős az új kutatások beépítése — részletesen foglalkozik a nem verbális kommunikációval is. Itt kap helyet — a különféle jelrendszerekről szóló rész lezárásaként — az írásrendszerek áttekintése.

Az első fejezetben a nyelv alapképlete a következő volt: Nyelv = Szókészlet + Nyelvi rendszer + Használati szabályok. A kommunikációs fejezetben a képlet a következőképpen módosul: Nyelv = Jel + Szabály + Hagyomány. Az első képletben a használati szabályon előírásokat, hagyományokat ért a szerző. A második képletben elkülöníti a szabályokat és használati utasításokat, melyeken a zárójeles kiegészítés szerint szokásokat, hagyományokat ért. A második képlet szabatosabbnak tűnik az elsőnél, az elsőben nem látom értelmét a nyelvi rendszer és a használati szabályok elkülönítésének, talán célszerűbb és a tanulók számára is világosabb volna a másodikkal összhangba hozni.

„A közlésfolyamat tényezői és funkciói” című fejezet a jakobsoni hattényezős modellt mutatja be, rámutatván, hogy ez a modell Arisztotelész és Bühler nyomán született meg (a 17. oldalon Platón nevét olvashatjuk, tévesen, Arisztotelész helyett). A metanyelvi funkció terminusra két értelmezés is szerepel a szövegkörnyezetben: „a nyelvről való beszéd” és „értelmező” funkció. Jobb volna az előzőnél megmaradni, annál is inkább, mert a lap alján az „értelmező” funkció már a referenciális funkció megfelelője.

„Az anyanyelv szerepe az ember életében, a társadalomban és a kommunikációban” című fejezet igazi érdeklődésre tarthat számot, hiszen olyan, mindenkit közvetlenül érintő témáról szól, mint az egyén szókincse, a gyermeknyelv, az idegen nyelvek elsajátítása és a kétnyelvűség, a sokféle beszéd szerepe az anyanyelv mindennapi használatában. Hálás feladat volna ezt a fejezetet bővebben megírni, több részlettel, érdekességgel fűszerezve.

Elgondolkodtató a nyelvi szintekről szóló áttekintés (24—26). A szerző a szokásos szintek közé — fonéma, morféma, lexéma, szintagma, mondat, szöveg — beiktatja az álmorféma, az állexéma és az álszintagma szintjét, mégpedig a Magyar leíró nyelvtani segédkönyv alapján (Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, 5), de kihagyva az álmondatot. Az álmorféma az előhangzó, az állexéma a segédszó (*volna, mellett, nem* — a szerző példái), az álszintagma egy lexéma és egy álszó kapcsolata (*a vonat, irt volna*).

Az álmorfémának nevezett magánhangzó minősítése a grammatikairás egyik alapkérdése. A magam részéről semmi kivetnivalót nem találok a kötőhangzó terminusban, A magyar nyelv könyvében is emellett maradtunk, s ezt szoktam javasolni az iskolai gyakorlatban is, elsősorban könnyebb és szemléletesebb taníthatósága miatt, tehát didaktikai okokból. Egy egészen más rendszerbe — a kötőelemek rendszerébe — szoktam beilleszteni a kérdéses elemet. Véleményem szerint minden nyelvi szinten vannak olyan elemek, melyeknek csak a kapcsolat a szerepük: ilyenek a hiátustöltő hangok (a hangok között), a kötőhangok (a morfémák között),

s a mondat szintjén a különféle töltelékszók és töltelékelemek. Ezeknek semmiféle grammatikai szerepük nincsen. Az állexémának és az álszintagmának van grammatikai szerepe, e tekintetben különbözik az álморfémának nevezett kötőhangtól. Tudomásom szerint a kötőhangzó terminust Komáromy Lajos javasolta (A ragozás és képzés elméletének egyszerűsítése a magyar nyelvtanban. Nyr. [1882]: 21—23), elválasztva a kritikus hangot mind a tőtől, mind a toldaléktól, ezáltal áttekinthetővé téve a морfémák tárgyalását, megszüntetve azt a nagy-nagy tarkaságot és bonyolultságot, mely az 1880-as évek előtti nyelvtanokat jellemezte. Szerintem ez a döntés nyereség volt a nyelvitanírásban, s fölöslegesnek tartom az előhangzóhoz való visszatérést.

A nyelvi szintek megjelölésében elegendőnek tartanám a fentebb említett hat szint megkülönböztetését, s nem erőszakolnám a szintek beszédbeli (nyelvhasználatbeli) megfeleltetését (a 25. old. táblázatáról van szó). A megnyilatkozás itt a mondat beszédbeli megfelelőjeként szerepel, tehát ekképp: a nyelv egysége a mondat, a beszéd egysége a megnyilatkozás. (Hasonlóképpen szerepel a megnyilatkozás egy új kisgimnáziumi tankönyvben, de ott még megnyilatkozástömb is van, vö. Nagy L. János: Nyelv—szöveg—játék. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994, 9.) A megnyilatkozás az angol utterance magyarítása; szerintem ez a terminus munkahipotézis: ismeretlen szövegek elemzésekor addig beszélek megnyilatkozásról, amíg el nem döntöttem grammatikai hovatartozását. Az igazság azonban az, hogy ez a terminus sokféleképpen értelmezhető, az egyik modern nyelvészeti terminológiai szótár magával a szöveggel azonosítja (David Crystal: A dictionary of linguistics and phonetics. 2nd edition. Basil Blackwell, 1985). Számomra nem tűnik célszerűnek ezen terminus bevitele ilyen formán az iskolai nyelvtanokba, különösképpen nem nyilatkozat formájában.

Még mindig a táblázatnál maradva, nem világos számomra a szintagmatikus összetevő mint a nyelv egysége és a valódi szintagma mint a beszéd egysége. A szintagma vagy szó szerkezet a magyar nyelvtanokban egy hozzá-, alá- vagy mellérendelő viszonyt jelent. Az összetevő vagy közvetlen összetevő az angol nyelvtanok terminusa, s a mondatnak közvetlen összetevőkre való bontása egészen más szemléleten, részegész viszonyon alapul. Nem tartom szerencsésnek ennek a terminusnak a szerepeltetését, mivel egészen más szemlélet van mögötte; ez az a pont, ahol nem lehet „beépíteni”.

A 24. oldalon a következő mondatot olvashatjuk: „Morféma minden szó és toldalék”. Inkább ekképp volna jó fogalmazni: morféma a tő és a toldalék (a szó megfelelője — a szerző szerint is — a lexéma).

A 24. oldal első bekezdése érinti a grammatika felépítésének a kérdését, azt, hogy a fonémától haladjunk-e a szövegig, vagy fordítva. A szerző megjegyzése szerint „mindkét módszer hibátlan logikai eljárás”. Ez igaz, de a rendszerezés és a tanulhatóság követelménye a kisebb egységektől a nagyobbak felé való haladást követeli meg. Nagyon nem váltak be az elmúlt

másfél évtizedben az ún. fordított nyelvtanok, s a legutóbbi években publikált grammatikák visszatértek a kisebbtől a nagyobbig való haladáshoz.

A „Kétarcú nyelvi jelenségek” című fejezet rövidejéhez képest (27–29) nagyon tömény, ráadásul — úgy tűnik — háromféle dolgot tárgyal: a nem tiszta szófajúságot és a vitatott kategóriákat, valamint a rendhagyó jelenségeket. Itt fordul elő a 25. oldal táblázatában nem szereplő álmondat alárendelt mondat jelentésben (inkább: alárendelő mondat mellékmondatairól beszélnek); vele azonos bekezdésben, közvetlenül utána szerepel a hiányos szerkezetű hasonló határozói mellékmondat. Emiatt nagyon könnyen a hiányos mondatra lehet érteni az álmondat terminust. Az átmeneti szófajok alatt az igenevek szerepelnek. Nem helyeslem a táblázatban (28. oldal) az igenevek címszó alatt a főnevesült (*futók*) és a melléknevesült (*izzadt*) igenév elhelyezését. A kereszteződő szófajok között a vonatkozó névmások nem szerepelnek, csak a vonatkozó névmási határozószók, hasonlóképpen hiányoznak a 47. oldalon; a 123. oldalon viszont az áll — helyesen —, hogy a vonatkozó névmás kötőszó is. A 152. oldalon az *így* és az *itt* mutató névmásként szerepel, a szófaji felosztásban a 46. oldalon az *itt* határozószó (a nyomda ördöge *határozót* produkált). Az 50. oldalon a mutató névmások között nem szerepelnek az *itt*-féleségek, tehát a könyv megmaradt — csak helyeselhetően — ezen szófajok megítélésében a klasszikus álláspontonál, s szövegtani utaló szerepük miatt nem vonta a mutató határozószókat a mutató névmásokhoz.

A Hangtanban a 30. oldalon ismét van egy olyan bekezdés, mely túlzott töménysége miatt érthető félre: „... a mai köznyelvben az *ly* és *j* betűnek ugyanaz a hangértéke, csak néhány nyelvjárás különíti el ezt a két fonémát (pl. a palóc)”. Értjük, miről van szó, de az olvasó úgy vélheti, hogy az *ly* és a *j* két különböző fonéma, talán helyesebb volna úgy fogalmazni, hogy néhány nyelvjárásunkban megvan az *ly* eredeti hangértéke. A magánhangzóknak függőleges nyelvmozgás szerinti osztályozásában a szakirodalom elfogadta a legelső nyelvvállás megkülönböztetését (*á*), kár itt elhagyni (32). Érdekes, hogy a gyakoribb szájpaddláshang terminus helyett a régebbi *ínyhang* terminust használja a szerző. Az is figyelemre méltó, hogy a *gy-ty* besorolásában a zárhang mellett döntött. Számomra a fonetikai mérések alapján meggyőzőbbnek tűnt a zár-rés hang besorolás.

A hangtörvényekkel foglalkozó fejezetben a hasonulást bemutató részt (39) finomítanám, pl. „az -s, -sz, -z, -dz végű igék felszólító módú és tárgyas ragozása alakjaiban...” kezdetű szabályban ekképp fogalmaznék: „kijelentő módú tárgyas ragozása alakjaiban”. A tanulók ugyanis pontosan azt nem tudják, hogy ez a szabály a kijelentő módban is működik, s azért írják a kijelentő módú *játssza* igealakot egy *sz-szel*, mert azt hiszik, hogy csak a felszólító módban van hasonulás.

A szófaji felosztással messzemenően egyetértek, nem tartom szükségesnek több kategória felvételét. A szófajok bemutatásában viszont az igenevek felsorolásakor megemlíteném a személyjeles befejezett melléknévi ige-nevet, már csak azért is, mert a 98. oldalon különleges alanyi bővítőmánya

miatt felbukkan (az ige-igenévről van szó). Érdekesnek tartom a névmások két nagy csoportjára az egyirányú névmások és a többirányú névmások elnevezést. A példák adásában kissé bőkezűbb volnék. Ismét az igenevek kapcsán jegyzem meg, hogy az időviszonyokat mondatokon lehet érzékeltetni, az önmagában álló igenéven nem érzékeli a diák, hogy az egy-, elő- vagy utóidejű. Az „Igeragozási rendszerünk; az ige alakformáinak használati (nyelvhelyességi) problémái” hosszú című fejezet adós marad a nyelvhelyességi kérdések tárgyalásával.

A mondatban már végleg helyet kapott Deme László meghatározása: a mondat a szöveg láncszemnyi egysége, valamint a beszerkesztettség fogalma. Teljes mértékben egyetérték a tőmondat és a bővített mondat kategóriájának a megtartásával. Ezek a gyakorlati oktatásban oly jól működő és használható kategóriák pontosan azokból a nyelvtanokból kerültek ki 1978 után, amelyekben nagy szükség van rájuk: az alsó tagozatos elemi nyelvtanokból. Az ok a minimális mondatsszerkezettel operáló, a vonzatstruktúrára építő Bánréti-program követése volt, az eredmény pedig néhány furcsa egyveleg. Véleményem szerint a tőmondat a minimális mondatsszerkezet válfajának is tekinthető, megfér a két kategória egymás mellett. Nem tartom indokoltnak a tőmondat kategóriájának az elejtését.

Az alárendelő összetett mondatok bemutatása jó a könyvben, mégis fűznék hozzá egy — általam nagyon fontosnak tartott — megjegyzést. A 97. oldalon ez áll: „A hiányzó mondatrészre a főmondatból kérdezhetünk, az utalószó segítségével: *Az ment el, akit vártunk. Ki ment el?*” Szerintem ez az utasítás nem elegendő. Ilyenkor siklik félre az elemzés, főleg az állítmányi és a kijelölő jelzői mondatok esetében. A megoldás a következő: meg kell keresnünk az utalószót, elemeznünk kell a főmondatot, s amilyen mondatrész az utalószó, olyan a mellékmondat. Sajnos, az általános rákérdezés terjedt el a gyakorlatban, más tankönyvekben is csak ez található meg. Többször is ismétli a fejezet szerzője, hogy az utalószó távolra mutató névmás (97, 123), hozzá kell tennünk, hogy távolra mutató névmási határozószó is. Egy fontos kiegészítés: az állítmányi mellékmondat nemcsak a névszói állítmányt feje ki, hanem az összetett állítmány névszói részét is (123).

A jelentéstan a leíró rész végén, a szövegtan után kapott helyet, logikusan, mivel a szerző a jelentéstan tág — minden nyelvi jelre vonatkozó — értelmezése mellett foglalt állást. Úgy tűnik, hogy a szerző szinonimafelfogása megegyezik a Károly Sándor és a Ruzsiczky Éva által kialakított szinonimafelfogással, mely szerint a szinonimaviszony ekvivalencia reláció (MNy. LXXVI, 143—56, Nyr. 105, 328—38). E szerint a felfogás szerint az *ér-csermely-patak-folyó-folyam* sorozat tagjai kohiponimák és nem szinonimák, s nem szinonima pl. a *mosolyog* és a *röhög*, a *szemerkél* és a *zuhog*; a mozgásfokozatok közül csak a gyors mozgást kifejező szavak a szinonimák, ahogyan a 179. oldalon olvashatjuk: *fut-rohan-szalad*. Korántsem egységes a kép a jelenlegi nyelvtanokban, pl. A magyar nyelv tankönyve — az új

középiskolai tankönyv — szinonimaként idézi a *csermely-ér-patak* sort (55). A Magyar Szinonimaszótár használatával kapcsolatban nem ártana felhívni a figyelmet arra (179), hogy ebben a szótárban nemcsak a szinonimák vannak benne, hanem — megfelelő jelzéssel ellátva — a fogalomköri összefüggések is. Azt tapasztaltam ugyanis, hogy a tanárok nem ügyelnek a szótár jelzésrendszerére, és mindent szinonimának vesznek benne. Az egész szinonimakérdést jó volna ismételten, mérlegelve az utóbbi két évtized publikációit, átgondolni.

Értékes és színes összegezés a Magyar nyelv című könyv, nagy érdeme mind a szintézisre való törekvés, mind a nyelvtudomány iránti érdeklődés felkeltése. A Corvina illetékeseit kellene arról meggyőzni, hogy egy újabb kiadásban egy-két plusz ív — s vele együtt itt-ott a bővebb kifejtés és több példa adása — növelné használhatóságát, érthetőségét, tanulhatóságát.

A. Jászó Anna

A szövegszemléletű grammatikatanításról

Napjainkban a különféle alternatív anyanyelvi programokból, reform-tankönyvekből a korábbi évekhez képest sokkal gazdagabb, színesebb a kínálat. Mi a közös mindegyikükben? Minden program megfogalmazza a célrendszerében: a funkcionális nyelv szemlélet érvényesítésének az igényét, a kommunikációs készség fejlesztésének a szükségességét, kiemelik a nyelvhasználat-központúságot, valamint a szövegtan és a szövegszerkesztés tanításának a fontosságát. Ezért szinte minden új tankönyvben találunk fogalmazási ismereteket vagy szövegtani fejezetet, minden reformiskolában folyik rendszeresen vagy kevésbé rendszeresen és kevésbé átgondoltan kommunikációs képzés. De mi a helyzet a grammatika tanításával? Vajon hatnak-e rá is ezek az oly sokat hangoztatott „varázsszavak”?

Sokféle véleményt hallunk manapság a klasszikus grammatika tanításával kapcsolatban. Az egyik szélsőséges álláspont szerint fölöslegesek a hagyományos rendszerfogalmak, a különféle kategóriák csak terhesek a gyermekek számára. Ennek az álláspontnak a képviselői azt vallják, hogy a nyelvi rendszert alkotó elemek fogalomszintű ismerete helyett elegendő a gyermekekkel a nyelvhasználati szabályokat megfigyeltető és azokat fölfedeztető műveleteket végeztetnünk. A nyelvhasználat-központúság elvének túlhangsúlyozásával már-már azt a látszatot keltik, hogy egyáltalán nincs szükség a nyelvi rendszerről szóló ismeretekre. A következőkben cáfolni kívánom ezt a véleményt, és megpróbálom példákkal is bizonyítani, hogy grammatikai tudásunk anyanyelvi műveltségünk szerves része. Több fontos érvet is föl lehet sorolni abból a célból, hogy a hagyományos grammatika vagy még inkább a hagyományos alapokra épülő, de tartalmában és módszereiben megújuló klasszikus grammatika tanításának a szükségességét bizonyítsuk:

1. A legismertebb, talán a legtöbbször hangoztatott nézet szerint a diákokban a nyelv rendszerszemlélete csak a grammatika tanulása által alakul ki. A grammatika szerkesztéstan, mely a nyelv minden jelkombinációját szabályozza. A diákok rendszerlátó képességét azzal alapozzuk meg leginkább, azáltal fejlesztjük, ha a jelentéstani és nyelvtani viszonyokat a nyelv minden szintjén, így a szöveg szintjén is kutatjuk.

2. A grammatika fogalomtárával olyan szakszókészletet tanítunk — ezzel a nyelv metanyelvi funkciójával is élünk —, amely nélkül a nyelvhasználatról sem tudunk beszélni. Talán a legnyomatékosabban Takács Etel hívta fel a figyelmet az általános iskolai tanári kézikönyvében a grammatika tanításának erre a funkciójára. A diákok által elsajátított fogalomkészlet és az ennek megfelelő szakszókészlet „lehetővé teszi, hogy az anyanyelvről beszélni — tanítani és tanulni — lehessen.” (L. Nyitrai T. — Takács E. — Török I.: Magyar nyelv 5—8. osztály. Tankönyvkiadó, 1986. 41.)

3. Az előbbi érveléssel szorosan összefügg Bánréti Zoltánnak az a véleménye, amely a grammatikának az eszközszerepét hangsúlyozza. Az anyanyelvi nevelésben a grammatika tanításával az implicit nyelvtudás explicitté válik, a segítségével valósítható meg a nyelv spontánul megismert működési folyamatainak és a nyelvhasználat törvényeinek a tudatossá tétele. (Vö.: Bánréti Zoltán: Gyerek és anyanyelv. Tankönyvkiadó, 1979.)

4. A tantárgy-pedagógiai szakirodalomban gyakran olvashatunk a grammatikai ismeretek alapozó szerepéről is. (Vö.: Albertné Herbszt Mária: Modern nyelvészet — anyanyelvi oktatás. Tankönyvkiadó, 1987.) Világos és tartós grammatikai ismeretek nélkül a helyesírás, a nyelvtörténet, a szövegtan, sőt bármely nyelvészeti stúdium tanítása elképzelhetetlen. Ezért is helyes, ha az iskolai nyelvtankönyvek központi magva — különösen a hattól tizennégy éveseknek szólóké — más nevelési célok megvalósítása mellett továbbra is a grammatika marad. Ezt valósítja meg Szende Aladár legújabb, hagyományokra épülő, mégis korszerű, a legújabb nevelési célokat is megvalósító anyanyelvi tankönyvében. (L. Szende Aladár: A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993.)

5. A hagyományos grammatikából származó ismereteket nem nélkülözheti a testvér tantárgy, az irodalom tanítása sem, hiszen a szövegértés részben klasszikus grammatikai alapokra épül. Az irodalmi művek elemzésében, szövegközpontú értelmezésében meghatározó szerepük van a szöveg grammatikai sajátosságainak is. Az irodalomórákon mindig kama-

6. A grammatika tanítása az idegen nyelvek oktatásának segítségét is szolgálja. Láttam, tapasztaltam, hogy magukat alternatívnak, modernnek valló reformiskolákban az idegen nyelvet oktató tanárok a klasszikus latin eredetű szakkifejezéseket használják. Tehát a tartalmában és módszereiben fölfrissült, korszerű grammatikának ugyanazt az alapozó szerepet kell betöltenie, amelyre most sok alternatív programban pl. a kötelezően tanulandó latin nyelv hivatott. A kérdés csupán az, hogy a grammatikából milyen életkorban, mit tanítsunk másképp, és milyen módszerekkel tegyük ezt.

Szövegtan, szövegismeret, szövegszemlélet. Sok évvel ezelőtt Deme László fogalmazta meg először e három fogalom együttesének a fontosságát. (L. Deme László: A szövegtan, a szövegismeret és a szövegszemlélet az anyanyelvi nevelés rendszerében. Tankönyvkiadó, 1986. 158—70.) A szövegtan fogalmán a szövegről elsajátított, tudományosan rendszerezett ismeretanyagot érti. A szövegismeret a szövegtani ismeretek gyakorlati alkalmazását: a szövegértés és a szövegalkotás képességét jelenti. A szövegszemlélet a legfontosabb, a legrejtettebb rétege az anyanyelvi nevelésnek. Ez egyfajta nevelői alapállást, a tanításhoz való sajátos viszonyulást jelent, melynek át kell hatnia az anyanyelvi nevelés egész folyamatát hattól tizennyolc éves korig. A szövegszemléletű anyanyelvi nevelés azt az igényt fogalmazza meg, hogy ne atomizáló nyelvszemlélettel tanítsunk, hanem mindig éreztessük a tanulókkal, hogy a nyelvnek minden eleme a közlésben, a közlésből született, és ugyanígy csak a közlésben létezik. A szövegszemlélet az iskolai anyanyelvi nevelést meghatározó tantárgy-pedagógiai elv, olyan szövegközpontú megközelítésmód, amely szerint az új grammatikai ismereteket lehetőleg szövegkörnyezetben tanítsuk, a grammatikai feladatok közé minél több szöveget válasszunk. A grammatikatanításnak tehát nemcsak rendszerszemléletűnek kell lennie, hanem annak a funkcionális szemléletnek a megvalósítására is törekednie kell, amely a nyelvi elemek szerepére, működésére és a szövegbe való beépítettségére egyaránt figyel. Ha grammatikát tanítunk, akkor sose mulasszuk el föltenni az alábbi kérdéseket, és a tanítási gyakorlatban választ is keressünk rájuk:

Mire való a szövegben?

Mi a szerepe a közlésben?

A szövegszemléletű anyanyelvi nevelés a funkcionalitás elvének, a szövegközpontúságnak és a rendszerszemléletnek az együttes megvalósítását jelenti. A magyar szakirodalomban Károly Sándor hívta föl a figyelmet a mondat és a megnyilatkozás különbségére, a szövegmondat és a rendszermondat megkülönböztetésére. (Vö. Károly Sándor: Mondat és megnyilatkozás. Néprajz és Nyelvtudomány 1980—81.) Péter Mihály Károly Sándortól némiképp eltérő értelmezésben a nyilatkozatot a nyelvi

közlés alapegységének nevezi, és részletesen taglalja, hogy szükség van a nyelvnek nemcsak mint nyelvi rendszernek a kutatására, hanem a nyelvhasználatnak, a nyelv működésének a vizsgálatára is. (Vö. Péter Mihály: A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. Magyar Nyelv 1986: 1—10.) A nyelvnek e két aspektusból való szemlélete ma még elkülönül a nyelvészeti kutatásokban, de a tanításban, az iskolai anyanyelvi nevelésben e két nézőpont összekapcsolható. A pragmatikai szemlélet is megköveteli, hogy a magyar nyelvi órákon a nyelvnek mint jelek rendszerének a területéről átlépjünk a közlés, a nyelvhasználat világába is. Rácz Endre is megfogalmazta, hogy a „grammatikai kategóriákat valamennyi esetben kommunikációs funkcióikkal együtt kell megtanítani”. (L. Rácz Endre: Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének grammatikai megalapozásáról. In.: Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Tankönyvkiadó, 1986. 128.)

Az iskolában nem arra van szükség elsősorban, hogy a szövegtan legújabb eredményeit azonnal megtanítsuk. Sokkal többet tehetünk tanulóinkért jól átgondolt fogalmazástanítással, a szövegértés és a szövegalkotás fejlesztését megalapozó világos, egyszerű szövegtani fogalmaknak a megtanításával, valamint a szövegszemléletű grammatikatanítással. Tehát a szövegszemlélet új súlypontokat képez az iskolai grammatika egyes fejezeteiben, vagyis tananyagkiválasztó, tananyagrendező és módszer-meghatározó elvként működik.

A következőkben a teljesség igénye nélkül áttekintem a magyar nyelvtani rendszernek azokat a fejezeteit, amelyeknél feltétlenül szükségesnek ítélem grammatikai ismereteinket a szövegvizsgálat eredményei alapján kibővíteni. A továbbiakban a grammatika fogalmának tágabb értelmezését használom, így a grammatika tanításába beletartozónak veszem a jelentéstani ismereteket is. Rácz Endre grammatikai alapvetésként tárgyalja a jel és jelentés viszonyára vonatkozó legfontosabb tudnivalókat. (Vö. i. m. 125.) Fölhívja a figyelmet arra, hogy bár a jelentés mint külön szint nem létezik, de a jelentéstani szempontok az alakiak mellett valamennyi nyelvi szinten tekintetbe veendő.

A jelentéstani tudnivalókkal általában a grammatikai tanulmányok kezdetekor ismerkednek meg a tanulók. A szavakat jelentés szerint csoportosítva ne elégedjünk meg a hangalak és a jelentés kapcsolatának vizsgálatával: mutassuk be, a diákokkal próbáltassuk ki, hogyan válnak szemantikai szövegszervezőkké az egyes szótípusok. Az utcákat és a tömegtájékoztató eszközöket elárasztó reklámszövegek igen gyakran egy többjelen-tésű szó használatából eredő nyelvi ötletre épülnek. *Ha építkezík, az Altekre építsen!* — hirdeti magát egy téglagyártó kft. Ez a reklámszöveg az *épít* ige konkrét és elvont jelentésének egy mondatban történő megjelenéséből származó feszültségkeltő, figyelemfölhívó hatást aknázza ki. Ehhez hasonló nyelvi tréfák, hirdetésszövegek elemzésével és alkotásával a diákok nemcsak a szócsoport szövegfunkcióját ismerik meg, hanem segítségükkel tanulóink nyelvi kreativitása, szövegértési képessége is fejleszthető. A következő Kosztolányi-szövegben is az *építkezés*, illetve a *bontás* szócsaládjába

tartozó szavak kapcsolják össze lineárisan a szöveg mondatait, ezek szervezik a szöveg jelentését. Az egész szövegen végigkísér a tudatunknak e kulcsszók elvont és konkrét jelentése közötti villódzása, ez vezérli a szövegértésünket.

Kosztolányi Dezső:

Írás közben

Írás közben néha nem tudunk kihúzni valamilyen nyakatekert fordulatot, melyet magunk is ostobának, ízléstelennek tartunk. Valahogy beleszerettünk és ragaszkodunk hozzá. Fontosnak érezzük, bár egyáltalán nem volnánk képesek megmagyarázni, hogy miért. Ahhoz, hogy halálra ítéljük, gyengék vagyunk.

Leghelyesebb ilyesmit ott hagyni a helyén és továbbhaladni.

Ha aztán munkánk elkészült, könnyűszerrel *lebonthatjuk*, mint holmi fölöslegessé vált *épületállványt*. Akkor már nem sajnáljuk. Bizonyos, hogy szükség van reá, és nélküle talán sohasé juthattunk volna oda, ahova akartunk. De még mindig rejtély előttünk, hogy mivel és miben segíthetett bennünket az alkotás követhetetlen mozzanatain.

Ne is töprengjünk ezen. El vele. Az *épület* már áll.

(Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990. 443.)

Efféle jelentésösszetartó és jelentésmeghatározó szerepük lehet az azonos alakú, a hasonló hangzású és az ellentétes jelentésű szavaknak is. Antonim szavakra és párhuzamos felépítésű mondatokra épül a következő versszöveg szerkezete. A többirányú ellentétezésből keletkező feszültség és a központosítás hiánya a politika ambivalens jellegét és ennek a megfigyelésnek az időtlenségét, az örökérvényűségét jelképezheti. Középiskolában érdemesebb e kétsoros megértését a cím nélküli szöveg versszerkezetéből kiindulva az ellentétes jelentésű szavak szövegszervező szerepének föltárásával kezdeni.

Weöres Sándor:

Politika

A délibáb mily valószínű
A valóság mily valószínűtlen

(Weöres Sándor: *Válogatott versek*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976. 228.)

A poliszémia, a homonímia, a paronímia, az antonímia jelenségét valamenyny nyelvi szinten vizsgálhatjuk. Így a rokonértelműség fogalmát is a hagyományosnál tágabban értelmezzük, nem szabad leragadnunk a szavak szintjén. Beszélhetünk rokon értelmű szószerkezetekről, mondatokról, sőt szövegekről is. A rokon értelmű mondatvariációk alkotása, ezek szerkezetének elemzése, majd közülük a szövegbe leginkább megfelelő kiválasztása hasznos szövegszerkesztési gyakorlat. Ha a rokonértelműséget a szövegek szintjén vizsgáljuk, a gyakorlataink a pragmatikai szemléletű nyelvtanításnak, a kommunikációs készség fejlesztésének szükségességét megfogalmazó nevelési céloknak is megfelelnek.

Az alaktan fejezetéből szövegközpontú megközelítéssel nagyobb hangsúly esik az egyeztető toldalékokra. A nyelvtanóra feladatai között szerepeljenek olyanok is, amelyekből kiderül, hogyan funkcionálnak a szövegben az igei személyragok, a főnévi igenév személyragjai, a fokjel, a többesjel és a birtokos személyjelek grammatikai kapcsolóelemekként. Örkeny István Halhatatlanság c. komor hangulatú egypercesében fogalomszóval sehol sem nevezi meg a „főszereplő”-t, az egyetlen ő személyes névmás és az egyeztető toldalékok teszik egyértelművé, hogy a szöveg mely mondati vonatkoznak rá. És éppen ezeknek a grammatikai utalásoknak az egyeduralkodó volta, a „főszereplő”-re vonatkozó konkrét megnevezések hiánya teszik lehetővé ennek az egyperces novellának kortól független többféle értelmezését. Még a zéró alakú kijelentő módú igei személyragok is betöltenek kapcsoló funkciót a hiányos szerkezetű mondatokban. (Ezeket az igealakokat a szövegben aláhúzással jelölöm.) Az olvasó szövegértelmzését befolyásolják, vezérlik a másik „tábor” árulkodó, talán az író ítéletét is tükröző szokatlan megnevezésformák: *a nádas lakói, négy lábú lény, nyulak, ürgék, baromfiai (!)*.

Halhatatlanság

Már nem *volt* fiatal, de még elég jól bírta magát; ismerték és félték a nádas lakói, de még azon túl is, közelben-távolban minden négy lábú lény. Látása nem romlott, s ha ezerméteres magasságból kiszemelte zsákmányát, úgy *csapott* le rá, mint egy kalapács, mely egyetlen ütéssel veri be a szöveget.

És így, viruló korában, ereje teljében, két lassú szárnycsapás között egyszer csak megállt a szíve. De nem mertek előbújni sem a nyulak, sem az ürgék, sem a környező falvak baromfiai, mert *ő* ott lebegett ezer méter magasságban, kiterjesztett szárnyával, fenyegető mozdulatlanságban túlélve a halált még két vagy három perccel, míg el nem állt a szél.

(Örkeny István: Egyperces novellák. Pesti Szalon Könyvkiadó, 1993. 290. o.)

A gimnáziumi tankönyvek hagyományosan három szinten vizsgálják a mellérendelés jelenségét: a szóösszetételek, a szószerkezetek és az összetett mondatok szintjén. A diákok rendszerszemléletét erősítjük, ha

kiterjesztjük a mellérendelés fogalmát a szöveg szintjére is. A fent idézett egypercesben mellérendelő viszonyt fedezünk föl szavak, tagmondatok, sőt mondatok, szövegszakaszok között is. Fogalmazástanításunknak hasznos gyakorlattípusa, amelyben a szövegmondatok közötti mellérendelés típusait elemezzük, és megkeressük a különféle viszonyok jelölésére leginkább megfelelő kötőszókat.

A szófajtanon belül is találunk még több olyan területet, ahol a szövegszemléletet érvényesülhet. Fontos beláttatnunk és a gyakorlatban alkalmaztatnunk a diákokkal, hogy az egyes szófajok, illetve azoknak alcsoportjai miképpen válnak a szövegkoherenciát összetartó elemekké. Minden alapszófajnál megvan az általános-konkrét jelentés viszonya mint kapcsoló lehetőség. Kiemelt helyzetben vannak ebből a szempontból a főnevek. Ha már megtanítottuk a főnévnek mint rendszerfogalomnak a legfontosabb jellemzőit, egészítsük ki a diákok ismereteit a főnevek szövegbeli viselkedésével kapcsolatos tudnivalókkal. Megfigyeltethetjük, milyen jelentésbeli kapcsolószereppel bírnak pl. a tágabb fogalmi körű köznevek vagy a gyűjtőnevek.

Réti zsálya. Az *ajakosok* családjába tartozó, erős illatú *növény*. Meleg, száraz, füves helyek, bokorerdők *növénye*. Érdekes a virágszerkezete: a nektárt kutató méhek bebújnak a kétajkú párta torkába, s akaratlanul megbillentik a kétkarú emelő módjára működő porzókat. Így a virágpor a hátukra szóródik, s ők mit sem tudva továbbhurcolják a másik *virágra*.

(Csapodi—Horánszki: Vadvirágok. Móra Könyvkiadó, 1975. 36. o.)

A főnevek és a mellénevek csoportjában találunk sok kataforikus tartalomváró szót. Az *eset*, a *dolog*, a *történet*, az *ügy*, a *feladat* főnevek, valamint a *következő*, az *alábbi* mellénevek főnevesült alakjai tartalomvárókká válhatnak. Folytatást sejtethetnek a szövegben a páros kötőszók is: egyfelől-másfelől, egyrészt-másrészt, hol-hol stb. Az első elem megjelenése várakozást kelt, következtethetünk belőle a folytatásra. Az egyes kötőszóknak is fontos szerepük lehet az olvasó szövegértésének a vezérlésében. A kötőszók nemcsak szavakat, szó szerkezeteket kapcsolhatnak össze, hanem a szöveg szerkezeti egységeinek, a mondatoknak, a mondattömböknek, a bekezdéseknek a tartalmi összetartozását is jelzik. A kötőszós összefűzés az olvasó számára biztonságosabbá teszi a megértést. A bemutatott Örkeny-egypercesekben találunk több szemléltető példát a kötőszós kapcsolatokra. A sorszámneveknek nemcsak szövegtagoló funkciójuk van, hanem tartalomvárók is lehetnek a szövegben. Gondoljunk a népmesék kezdő mondataira: amikor a király három fia közül az elsőnek a cselekedeteiről olvasunk, tudjuk, hogy számíthatunk a folytatásra. A számneveknek kiemelt szövegkapcsoló funkciójuk van József Attila megzenésített, a diákok körében is ismert versében, A hetedik c. költeményben. Eddigi grammatikatanításunkban már hagyománya van annak, hogy a

szófajok mondatbeli szerepét szemléltessük. Építsünk be a szófajtani óráinkba olyan gyakorlatokat, amelyekben a diákok az egyes szófajok szövegbeli viselkedését, szövegszervező képességét is tanulmányozhatják, kipróbálhatják.

Ha a grammatikatanításunkban a szövegszemléletű közelítésmód megfelelően érvényesül, akkor a névmások szerepe is átértékelődik. A hagyományos felosztás szerint csak főnevet vagy főnevet, számnevet és melléknevet helyettesítenek. Ha a szövegbeli szerepüket vizsgáljuk, akkor megkülönböztetünk forikus, azaz utaló és nem forikus, azaz nem utaló névmásokat. Az utalók közé soroljuk a mutató, a személyes, a birtokos, a kérdő, a vonatkozó, a határozatlan és az általános névmásokat. Hozzájuk hasonlóan a határozószói névmások is lehetnek anaforikusak, deiktikusak és kataforikusak. Nemcsak az évek óta használt tankönyvekben, de az újabbakban is még mindig a névmások deiktikus szerepére esik nagyobb hangsúly: a szövegben megfigyelhető visszausaló és előreusaló szerepükről gyakran egyáltalán nem esik szó, vagy csak kiegészítő megjegyzésben, esetleg külön fejezetben olvashatunk róla. A névmásokkal való helyettesítés fogalmát kibővíthetjük. A szövegben a névmások kisebb és nagyobb léptékű nyelvi egységet egyaránt helyettesíthetnek: így vonatkozhatnak szóra, szó szerkezetre, mondatra, mondatömbre, bekezdésre vagy éppen egy egész szövegre is. Ezekre a jelenségekre Örkény Istvánnak egy másik tanulságos egypercesében találunk szemléltető példákat.

Az élet értelme

Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, *abból* lesz a paprikakoszorú.

Ha viszont nem fűzzük fel *őket*, nem lesz *belőlük* koszorú. Pedig a paprika ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős. De mégse koszorú.

Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi. *Az* a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú *valami*.

Hát akkor *mi*?

Aki *ezen* elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára.

(Örkény István: Egyperces novellák. Pesti Szalon Könyvkiadó, 1993. 359. o.)

Ebben a novellában a névmási utalások, a hiányos mondatszerkezetek, azok egyeztető toldalékai és a kötőszók úgy fűzik föl a szöveg mondatait, ahogyan a madzagra fűzzük a paprikákat. A szoros grammatikai kötelek számomra az élet apróbb, jelentéktelen eseményeinek az összetartozását

jelképezik. Minden, ami velünk történik, összefügg egymással, összeáll egy magasabb rendű egészbe, ahogyan a cseresznyepaprikák is egymáshoz kapcsolódnak a paprikakoszorúban.

A határozott névelő tanításakor hasznos fölfedeztetnünk diákjainkkal, hogy a névelő miből nyeri a határozottságát: a szövegelményből, a szituációból vagy éppen az előismereteinkből, de lehet a szövegkörnyezetben előremutató szerepe is. Az anaforikus szerep bemutatására ismét a népmesék kezdő mondatait idézem.

Volt egy királynak három fia. Ellenség ütött az országra, elfoglalta. A király is elesett. A királyfiak jó vadászok voltak, s hárman három vadászebél odébb álltak a veszedelem elől.

(Rózsa vitéz c. népmese *Illyés Gyula* Hetvenhét magyar népmese c. könyvéből, Móra Könyvkiadó, 1993. 232. o.)

Az *ország* szókapcsolatban a határozott névelő használatát az előismerteink teszik lehetővé, hiszen a király szóhoz tudatunkban hozzákapcsolódik az ország mint az uralkodás helyszíne. Közvetlen rámutató, azaz deiktikus szerepe van azonban a határozott névelőnek az alábbi párbeszédben.

- Melyik ceruzát adjam?
- A pirosat kérem.

Kataforikusan használjuk a névelőt a következő tankönyvi szövegrészletben, ha a példamondatok az utasítás után következnek. A határozott névelőnek és a mutató névmásnak a történeti rokonságával magyarázható a névelőnek ez a forikus használata.

Egészítsétek ki a közmondásokat a megfelelő kötőszókkal!

Változatos szituációs játékokra adhatnak alkalmat azok a gyakorlatok, amelyekből kiderül, hogyan válhat bármely szófaj önálló mondatná, önálló megnyilatkozássá.

A mondattani ismeretek szintén kibővíthetők, ha szöveg-szemlélettel tanítunk. Békési Imre is fölhívta a figyelmet a pragmatikai szemléletű mondattanítás fontosságára az 1994-ben megrendezett egri anyanyelv-oktatási napokon. A különféle modalitású mondat típusok közlésértékét már a korábbi tankönyvek is tárgyalták. Sokféle, a kommunikációs készséget is fejlesztő gyakorlatot tervezhetünk az egyes mondatfajták szövegbeli funkciójának megfigyelésére és az így szerzett ismeretek alkalmazására. Sok grammatikai problémát az önállónak tekintett mondatból nem lehet megoldani. Ezért a leíró nyelvtan minden fejezetében fontos, így a mondattanban is nagy jelentősége van annak, hogy szemléltetés céljára lehetőleg szöveget válasszunk, és abból emeljük ki az elemzésre szánt

mondatokat. A hiányos mondat fogalma szöveggörnyezet nélkül nem tanítható, s a szövegösszefüggés nélküli hiányos mondatok sem elemezhetők megnyugtatóan. A 3. személyű határozott alany, a határozott tárgy, a 3. személyű birtokost megnevező birtokos jelző és a 3. személyű személyraggal ellátott főnévi igenév logikai alanya elmaradásának az eseteit csak szöveggörnyezetben tanulmányozhatjuk. Ekkor az alaktanban megismert egyeztető toldalékokkal kapcsolatos ismereteinket is hasznos, sőt szükséges földidézünk. Ezekre a mondattani jelenségekre ugyancsak találunk példákat a két Örkény-novellában. Mindkettőben az igen nagy számú hiányos mondat teszi oly szorossá a szövegkohéziót. Természetesen mindezt nem elengedő csupán deduktív módszerrel megtanítanunk, a tanításhoz lehetőleg induktív vagy heurisztikus módszert válasszunk, és az elsajátított ismereteket alkalmazzassuk is. A belső mondatrend és a mondatrend, vagyis az összetett mondatok tagmondatainak sorrendje is a szöveggörnyezettől, a szituációtól függ. Ismerjék meg a diákok, hogy az alárendelő összetett mondatban a főmondat és a mellékmondat sorrendjének milyen változatai lehetségesek, és próbálják ki, a különféle változatoknak milyen stilisztikai értékük van, miképpen módosul alkalmazásukkal a szöveg jelentése. Az élet értelme c. egyperces novellában a feltételes mellékmondatok nyomatékos szakasznyitó helyzetének a szövegelemzésben szerepe van. A záró bekezdés többszörösen összetett, alárendelő főviszonyú mondatában utolsó helyen áll a főmondat, ez a mondatrend nemcsak a gondolkodás folyamatát szemlélteti nyelvi, grammatikai eszközökkel, hanem egyben a csattanó hatásosságát is fokozza.

A grammatikaórákon elsajátított szövegszemléletű ismereteket a szövegszerkesztésben és a szövegelemzésben minden bizonnal kamatoztathatjuk. A tartalmában megújított grammatika oktatása funkcionális szemléletmóddal párosulva valóban hatékonyvá válhat. A grammatikai ismeretek elsajátítása így nem pusztán oktatási célja lesz a nyelvtanóráknak, hanem képességfejlesztés eszköze is; a grammatikai kategóriákat nem csupán megnevezni, fölsimerni tudják majd tanulóink, hanem az ismereteket helyesen alkalmazzák is. A szövegértés, a szövegalkotás fejlesztésének érdekében sokféle típusú szöveges gyakorlatot választhatunk. A szövegek különféle műveletek végzésére kínálnak lehetőséget: elemezhetjük, átalakíthatjuk, formázhatjuk, kiegészíthetjük vagy éppen fölépíthetjük őket. A grammatika tanításában bátran éljünk efféle elmozgató, kreatív gyakorlatokkal! A nyelvi rendszer megismerésének talán leghatékonyabb feladattípusa a tanulók kreativitására épül. Az óra bármely szakaszában alkalmazhatjuk őket, bármilyen didaktikai feladat megvalósítására alkalmasak. Az ismeretbővítő órán problémafelvető szerepük lehet, de beilleszthetők az új anyag földolgozásának a menetébe vagy éppen a gyakorlás szakaszába is. A szöveges feladatok az ismétlést, az összefoglalást és az ellenőrzést is szolgálhatják. A segítségükkel a hagyományos grammatika tanítását-tanulását mindenképpen élményszerűbbé tesszük.

A szöveg szemléletű grammatikatanítás fölvázolásában nem törekedtem, mert nem is törekedhettem teljességre, csupán néhány esetet ragadtam ki a lehetőségek közül, és ezeket sem elemeztem igazán részletesen. A példáim inkább csak szemléltető jellegűek, a konkrét gyakorlatok bemutatása és alkalmazásuk módszertani vonatkozásainak részletes megfogalmazása már egy másik tanulmány tárgya. Írásomat problémafölvetésnek, gondolatébresztőnek szánom, abban bízva, hogy a magyar szakos kollégák körében sok velem együtt gondolkodóra találok. Hadd zárjam soraimat Albertné Herbszt Mária megfontolásra érdemes gondolatával: „Az anyanyelvi oktatás eredményessége érdekében tehát egy hagyományos nyelvtanra épülő, de azt kitágító, modern nyelvi szemléletet adó nyelvtant kell tanítanunk.” (I. m. 18.)

Antalné Szabó Ágnes

Az Ipoly menti palóc tájszótár kiegészítő adattára

A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában 1987-ben megjelent első palóc tájszótárunk, az Ipoly menti palóc tájszótár. Nyelvtudományi és néprajzi értékei mellett — nyilván a palócok népszerűsége és palóc mecénásai miatt is — műfajában példátlan sikert hozott e munka. Bizonyítja ezt a bel- és külföldi sajtó sok ismertető és méltató írása, az idehaza és a szomszédos országokban megtartott szótárbemutatók hosszú sora, valamint a rádió és a televízió ismertetői.

Az első palóc szótár nemzeti és nyelvtudományi értékeit elsőül a szülőföld ismerte el országos rendezvényén a Börzsöny Baráti Kör emléklapoktájával, majd a Nyelvtudományi Társaság Csüry Bálint emlékéremmel, az állam pedig a Szocialista Kultúraért kitüntetéssel. De ezeknél is meggyőzőbb bizonyítéka a példátlan sikernek az, hogy sok palóc és nem palóc magyar tüzetesen végigolvasta a vaskos tájszótárt. A tágabb szülőföldön pedig — a régi Kincses Kalendáriumok módjára — jó néhányan újra és újra előveszik, olvasgatják az őseik világát feltámasztó könyvet.

A mű eljutott a történelmi Magyarország minden területére, és — részben ajándékként — a magyarországi iskolai könyvtárakba is.

A szótár olvasói és a népes szótárbemutatók résztvevői — Veszprémtől Rozsnyóig, a Vágtól a Hernádig — számos szótárban nem szereplő palóc tájszót juttattak el a szótáríróhoz, kérve, hogy ezeket a nyelvi kincseket is „mentse meg a magyar jövő számára”. A leggazdagabb és legértékesebb — századeleji nyelvi állapotokat őrző — tájszógyűjteményeket dr. Faludi Pál ny. kórházi főorvos adta át feldolgozásra és közlésre a szótár írójának. Faludi Pál — a szerzőhöz hasonlóan — maga is Ipoly menti palóc. Így egyrészt gyerekkora anyanyelvi emlékeit idézte fel, másrészt a balassagyarmati kórház palóc betegeinek tájszavait jegyezte fel. A kiegészítő adattár jó négyszáz szócikke a palóc tájszavak legértékesebb fajtáit tartalmazza.

Anyanyelvünk, nemzetünk, valamint palóc ősink iránti szent kötelességemnek érzem, hogy a már jórészt elavult tájszavak megmentésével, a Nyelvtudományi Intézetnek és a Néprajzi Múzeumnak átadott tájnyelvi hanganyaggal viszonylag teljes palóc nyelvi örökséget hagyjak az utókorra.

A kiegészítő adattár felépítése, szerkezete, utalásai és helyesírása szükségszerűen igazodik a Magyar Nyelvtudományi Társaság 176. számú kiadványához. (Tóth Imre: Ipoly menti palóc tájszótár. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1987. — ISSN 0133 — 218 X; ISBN 963 7501 83 5; Katalógusszám: 400 T 74 Tóth Imre 801. 323.1. — 809. 451.1.) A címszó előtti + jel elavultságra utal, azaz: a tájnyelvi alakot még ismeri egy-két palóc, de a tájszó már nem használatos.

- + **ácsik** *ácsik* fn 'gyermekállóka'. *Öregmānyikātók mindé ácsiknāk mondogátálátá á fārágott állókāt. amé amé* hsz 'ameddig'. *Mind elyzsibbātt á seggépártom az orszagútýi sāncbā, amé az elyromlott māvártot vārtuk.* — L. m. ameddig, amiért, amíg, mavart.
- angyalfelhő** *ānygyālfōlyhō* fn 'báránylehő'. *Ānygyālfōlyhōgbe bujkā á hódácská.* — A *bārān-fōlyhō* szót is használják.
- babosráto** *bābosrātó* fn 'kétfülű, pettyes ételhordó cserépfazék'. — L. m. kuburcol.
- babrāncs** *bābrāncs, bābrācs* fn 'babramunka'. *Ősszēcápók ēty kis pāprikāskrumplit; kinek vān idejē bābrāncsrā!*
- babricskol** *bābricskó* tn i '(ügyetlenül) szöszmötöl, babrálgat'. *Ot bābricskó á kovācs mellett, de nēm lēssz ābbó rendēs inās sohānāk á sohājan.*
- + **bakusz** *bākusz* fn 'maskara'. — Mj. A sok más szóval is megnevezett fogalom egyik elavult változata.
- baszkurál** *bāszkurā* tn és ts i '(durva) zaklat, piszkál'. *Nē bāszkurālyātók örökkōn örökké āszt á szēginy embērt!*
- bazsil** *bāzsil* ts i 'megkíván'. — Mj. Cigányos hangulatú, tréfás használatú tájszó.
- bekabáz** *bēkábāz* tn és ts i 'bekebelez'. *Ez ē tōthēgyegbō lēgyōtt idegēny népsig mindēnt bēkábāz.*
- békasókó** *bēkāsókó* fn 'fehér színű, gömbölyűre kopott folyami ásvány, kvarc'. *Szeretyi, mind á kemēncēbe forrósított bēkākōvet á gōmōri cigān, sūtkrumpli helyibe.*
- bezabál** *bēzābā* tn i 1. 'kny'. 2. 'bedagad'. *Á nāgy tēlyi fāvāgāsōgbā tellyessen bēzābātāk á csuklōlyājim.*
- belefintereg** *belēfintērēg* tn i 'belehemperedik'. *Āggyē-āggyē tāntorog, mé jó belēfintērēg á nāty sārbbā.* — Mj. A gömöri palócok elavulóban lévő tájszava.
- + **berhelődik** *bērhlōgyik* tn és ts i 'gerebenez, szöszöl'.
- biztongat** *bisztongāt* tn és ts i '(ritk.) bizonygat'. *Bisztos, ő foktā bē á libuskājimot; bār nāgyon bisztongātytā, hōgy ő bijott, nēm is lāttā ōkōt.*
- + **bobulya** *bobulyā* fn 'szőlőszem, szőlőbogyó'. — Mj. Szlovák eredetű tájszóhasználat volt.
- bócéros** ~ mn 'bogaras, különç'. *Hāllýātók! De kutýā ēgy bōcēros embēr ā!*
- + **bonc** ~ fn 'comb'.
- bosotera** *bosotērā* mn 'huncutságra hajló, élelmes (nő)'. *Nāgy bosotērā vāt tē, Juliskānk!*
- botika** *botýikā* fn 'botocska'. *Botýikā, ēggyetlen jó pājtās; csak ez is ely nē hāggyon!*
- + **bozsénál** *bozsēnā, (bozsēnkó)* tn i 'siránkozik, panaszkodik'.
- bózsik** ~ fn 'babonás, varázsserejű kineshordó fekete tyúk'. *Bōzsikjā vān. Ā horgýā neki á sok kincset!*
- bozsog** ~ tn i 'zsibbad, bizsereg'. *Jāj, mān nāgyon bozsog á nyelyvem, doktor úr!*
- böhöm** ~ mn 'irdatlanul, idomtalanul nagy, (behemót)'.
- bőrmadár** *bōrmādār* fn 'denevér'. — Mj. A berneceiek bőregere a túloldali, szomszédos Ipolyság fölött bőrmadár.
- bőzsörész** ~ ts és tn i '(pejor.) simogat, tapogat'. *Eriggy āvvāl á vėlleginyvel! Ā minygyā bōzsörészné az embēr lyānyāt.*
- bragymál** *brāgymā* ts és tn i '(illetlenül, gusztustalanul) turkál, fogdos (valamit)'.
- bregyog** *brēgyog* tn és ts i 'érthetetlenül vagy értelmetlenül, zagyván beszél'.
- brehog** *brēhog* tn i 'köhög'. *Csāk á répāāsōsōgbā fāszhātott mē ez ē gōthōs; āzótātó nāgyon brēhog.*
- brekaes** *brēkács* fn 'béka, (békácska)'. *Mi jā? Kiesētt á fogácskād? Bisztos mēsszāmótā á kis brēkács. Nēm bāj. Mond szépen utānnām: Eger, āggyā vās fogāt! Adok értē csontfogāt. Utānnā hāgyicsd āt á hāzon á kiesētt fogād!* — Mj. Az általános használatú *békā* fn mellett viccelődve, kedveskedve szokott felhangzani a *brēkács* tájszó. Így hangzik fel a tejfoghullató kisgyermekek egészséget varázsló mondókájában is. — Nr. A mondóka születésének korai időpontjáról tanúskodik a hozzá tartozó felhívás, amely csak nagyon alacsony házikók idejében lehetett teljesíthető.

brizmál *brizmā* ts és tn i 'turkál, válogat'. *Nincs ennek sēmmi étvāgyā, csak brizmā āz étēkbe.*
brüngő ~ fn 'brungáttýú'. — L. m. brüngőzik.

brüngőzik ~ tn i 'madzagvégre kötött falemez gyors forgatásával erős zúgó hangot hallat'.
Gyerék, vígyāzz! Hā lērőpő ā Brüngőd végirő ā dēszká, oszt elytālā válākit, ākkor oszt Brüngőzhecc.

búb ~ fn 'püspökfalat'. *No, öregēm, tē vāgy ā csālādfő. Ettéd lēssz ā tyúkocskā fejē, mēg ā búbjā.*
 — Mj. Egyes falvakban — nyilván szlovák hatásra — *trētācs* néven is emlegetik a sült vagy főtt baromfi farát, farkesikjét.

+ **buddog** ~ tn i 'morgolódik'. *Hijjābā buddog it kēd, ā mostānyi legin mā biciglire ū, oszt ā hārmāgyik fālubā is szeretőre tālā.*

buhan *buhān* mn 'nagyfejű, otromba'.

+ **buhnát** *bunāt, buhnāt* fn 'hátbaitögetés'. — *No, csak id mēg eszt ē jó kis ūrömtējāt, mēllāsd, hāsznā.* — *Hā hunnē, ākār ā nāgy buhnāt.*

buhogás *buhogās* fn 'tompa moraj, dübörgés'. *Bályok tātājék robbāngātnāk ā kōbānyābā, āz āz ā buhogās.*

búkol *búkó* tn i 1. 'derékszögben meghajló testhelyzetben van'. 2. 'guggol'. *Ászonygyā, eltojā ā kendērmāgosā; āszt keresgēli. Ázēr búkó ā gyēpőgbe.*

burina *burinā* fn 'burján, gyom, gaz (gyűjtőneve)'. — Mj. Szlovákoktól átvett tájszó egyes nógrádi falvakban.

butka *butká* fn 1. 'bódé'. 2. 'Úrnapi körmenet kunyhója'. — Mj. Balassagyarmat környéki tájszó.

butykázik *butykāzik* tn i '(víziszárnyas) vízben alá-alámerül'. *Hogy hollyān ārānyossān buty-kāznāk ā kiskācsājim ā tisztā pātāgbā!*

bükkfagatya *bikfāgātýā* fn 'durva vászonból készült bő, hosszú; közvetlenül a testen; nadrágként is viselt; férfiruhadarab'.

cimbál *cimbā* tn és ts i 'rángat, húzogat'. *No, elymēk mān, mer ā gyerēcske nāgyon cimbālyā ā szoknyāmot.*

cimka *cimká* fn 'a gyümölcs szára'. — L. m. cipka.

cire-cire ~ tyúkhívogató szó.

condollani *condollānyi* fn-i in 'csendesedni'. *Kezd mān condollānyi ez ē vād Ipó is. Māj csak lēhūzógyik lāssān ā rétekrő.* — Mj. Ez a századeleji tájszó is dr. Faludi Pál emlékeinek köszönhető.

cugliszár *cugliszār* fn 'a fogatolt lovakat irányító hajtószár vége'. *Āz enyim csālādombā ā lēssz, āmit ēn mēmmondok! Nēm hāgyítom ā lovāk közé ā cugliszārāt.*

cuffol *cuffó* tn i 'lóg, húz'. *Māri, nāgyon cuffó ā vāszonpēntőd. Kinevetnek ā leginyék!*

cukrú ~ fn '(kalitkában tartott, folyamatosan „éneklő”) gerleféle madár'. — Mj. Folyamatosan ismétli a *cuk-r-r-ú*-nak hangzó turbékolást. — L. m. tranga.

+ **cundra** *cundrá* fn 'ócska ruha, gúnya'. — Mj. Nógrádi előfordulású tájszó.

cünget ~ tn i 'csettintésszerű c hang ismételtetésével helytelenít valamit, vagy csodálkozást fejez ki'. *Ākārmit monthāt neki āz embēr, ennek sēmmi sē jó, e mindē csak cünget.* — Mj. A cüngető fogai mögött fél ajaknyitással csettintő c, néha cs hangot hallat nyelvével.

cüngetés ~ fn 'csettintett c hangokkal kifejezett helytelenítés, ill. csodálkozás (szokása)'. *Ki nēm āhādom, gyerēk, āszt ā csūnyā cüngetésējīdēt!*

csalán *csānā* fn 'kny'. — Mj. Egyes nógrádi falvakban *csānā* néven ismert az, ami nálunk *csóvány* = csalán.

csehméh *csemih* fn 1. 'darázs'. 2. 'vadméh'. *Mēccsīpott ēty csemih.* — Mj. A szóvégi *h* hang tájnyelvünkben jól hallható.

cserfesszájú *cserfēsszājő* mn 1. 'nyelvelő'. 2. 'pletykás'. 3. 'csúnya beszédű'. *Nēhogy vālāmikor is szóbā ā āvvāl ā cserfēsszājővāl!* — L. m. lepcsesszájú.

- csesznye** ~ mn 'csúnya, fejletlen'. *Jáj, de csesznye egy lyánkájok vān széginkākának! Hogy kire ütött á? Vágy rácsudát vónā válákire āz ā szégin helyēs ānnya?* — Mj. Pásztó környéki tájszó. — L. m. rácsodál.
- csige** ~ fn 'a már kisajtolt szőlő törkölyére öntött vízből erjesztett gyenge minőségű bor'. — Mj. A mifelénk *csingēr*-nek nevezett hitvány bort nevezik így egyes távolabbi nógrádi falvakban.
- + **csilleng csillēng** fn 'szőlőfürtöcske'. *Itt-ott kukucskā ugyan ēggy-ēgy csillēng ā lészédett tőkén. De kő válāmi ā bēngézőknek is.* — L. m. bengéző.
- csina csinā** fn 'kisesikó'. *Hū, de szép ēty két csinād vān, hāllod!*
- csirkásodik csirkāsogyik, csirkāzik, (csirāzik)** tn i 'csirāzik'. *Kihordom mān ā pince elé, ā náprā ā krumplit, mer nāgyon csirkāsogyik. Estyig lē is csirkāzzuk.* — Mj. Kora tavasszal le kell szedni a csirát a csirázó burgonyáról, természetesen az elültetendőről nem.
- csomoszlyó** ~ **csomoszolyó** fn 'szőlőlózúzó ágas fa'. *Nēm kő mā ā csomoszolyó sē. Mān ā zselléréknek is szőlőddrālójok vān.*
- csucsorétka csucsorétká** fn 'áfonya (Vaccinium)'. — Mj. Nógrádi palóc tájszó.
- + **csufli** ~ mn 'fitosorrú' pisze. — *Gyerē ide, tē csēpp csufli, hāgy āggyāk ēcs csókot!* — *Mé mit nēm? Māj, hā fāgy, hō lēssz — nāgy!*
- csuromig** ~ hsz 'ki-/lecsordulásig'. *Tyūkās ānygyi is mindig csuromig tōtyi ā félitērest, de lāccik, hogy inkābb ā vērít folyātna, mind ā tejit.* — L. m. csordultig.
- csümpeszkedik csümpeszkēgyik** tn i 'kapaszkodik, valamin lóg'. *Misā bātyā! Csümpeszkēnnēk! Kāpāckonnāk ā gyerēkek ā szeker után!* — L. m. csimpaszkodik.
- csűrűszköl csűrűszkő** tn és ts i 'lábbelije talpával a földet súrolva jár'. *Nē csűrűszkōd āz ugyis hitvān csizsmājid tālpāt!*
- dajna dājnā** mn 'testes, lusta (nő)'. *Eriggy, tē māznā nyāfrā! Hā mit kezdenē tē ēggy olyan tohonyā dājnāvāl?*
- dombérol dombíró** tn i 'dörömböl'. *Egisz ējjely dombírónāk ā leginyēk ā lyányoshāzāk fālállý-jin. Álunnyi sē tunnāk tōlēk.* — L. m. falalja.
- dorka dorkā** fn 'kis disznósajt'. — Mj. A sertés belébe töltött kiscigömböc neve néhány nógrádi faluban.
- drágacsepp drāgácsēpp** mn 'nagyon kevés, kicsike, cseppecske'. — *Jāj, dehogy iszok én pālinkāt. — Igyā, mos vān részed bennē! — Jó vān, no. Tőccsē, de csāk ēgy drāgácsēppet.*
- drangál drāngā** ts i '(ruhát, cipőt) koptat, elnyú'. *Ā nāgy szānkōzāsbā drāngālyā āgyonrā még āz őrdőgbőr nádrāgjāt is.*
- dzsamál dzsāmā** ts i '(ételt) gusztustalanul turkál'. — Mj. Pejoratív jelentésű, cigányos hangulatú szó.
- e -ē/-i egyes sz. 3. személyű birtokrag *Lāthāttyi kēd is, hollyān ā veji természetýi.* — Mj. A régies -i birtokrag mellett él a köznyelvnek megfelelő -ē is, esetleg ugyanazok beszédében is váltakozva fordul elő: *gyerēkē — gyerēki, kertyē — kertyi, (kertje).*
- édes mindnyāja édēsminnyājā** nm '(megkülönböztetett módon) szeretett baráti vagy rokoni család személyeinek összessége'. *Tisztōlyük, böcsōlyük édēsminnyājātōkot.* — Mj. Palóc levélírók kedves levélzáró mondata.
- egyét áll ēggyetā** szójárás 'tartja a testsúlyát'.
- egyszeri lány ēccērilyāny** fn 'gyakran mesélt történetek hősnője, az a bizonyos leány'. *Āmikor Szent Péter ellenýibe ā lump leginyhō āttā Jēzus ā szorgos ēccēri lyānkāt, így szót Pēternek: -- Nēm tod tē, hogy ā lustāho kāpārcsi váló?*
- egyútjában ēggyūtýābā** hsz 1. 'egyszeri útja alkalmából'. *Mālombā vót, de ēggyūtýābā tőkōt is cipelt ā mālācnāk.* 2. '(ritkán) egyúttal'.
- ellenzős** ~ mn 'csiklandós'. *Jāj, nēhogy hozzām nyú, mer igazānygyibō nāgyon ellenzős vagyok!* — Mj. Az igazánból = *igazānygyibōl* szóalak az „Isten bizony!” helyett is használatos; sokkal nyomatékosabb az igazán, tényleg szavaknál.

elol *eló* tn i 'tűz, láng kialszik, eloltódik'. *Nëm kő lépösőnyi ászt á tüzet, minygyā eló!*
előlget *előget* tn i 'fény, világosság elől eltakar, árnyékot vet'. *Në előgess măn! Nëm tom bēfűznyi á cernāt.*

előtalál *elétālā* tn i '(váratlanul) rátalál, meglel'. *Léssz kápsz, hā ā csősz elétālā ā ribizlizsbe!*
eltér *elytér* tn i 1. 'elfér'. 2. 'megfér'. *Në rugdosd ást ā kutýuskāt! Mēr nēm térsz ely tölē?*
eltökít *elytökít* ts és tn i 1. '(szándékosan) eltüntet, eldug'. *Örökkön elytökítýi előlem āz ásszon ā pincekócsot! 2. '(véletlenül) elhány, elveszít, elkever'. Áz istenfājāt! Hā nēm mēgin elytökítēttem válāhun ā pīpāmot!*

elülél *elüllē* tn i 'tyúk ismeretlen vagy idegen nyugvóhelyen tölti az éjszakákat'. *Áz öreg kendērmāgosom măn két helyi elüllē.*

estrázsamester *ēstrāzsāmestēr* fn 'őrmester'. *Áz enyim örektātām mē ēstrāzsāmestērnek montā āz őrmestērt, merhogy kátonāviselt embēr vót măn ő is.*

etetnivaló *étetnyiváló* fn, mn 'állatok táplálására tárolt, felhasználandó termény'. — L. m. ültetnivaló.

+ **evetke** *evētkē* fn 'mókus'. — Mj. Csáb környékén még ismert, de már nem élő tájszó.

+ **evettem** *ēvēttem* múlt idejű tn i 'ettem'. — Mj. A ma szlovákiai Nagykürtös és Bátorfalva vidékén volt használatos ez az igealak a századforduló idején.

falás *fālās* fn 1. 'falat'. *Nëm āttā tē nekēm még egy ārvā fālāst sē egész életēmbe.* 2. '(ritkán) egy-egy villára való szalma vagy széna kazalrakásnál'. *Ollyān fālāstokat ādogāt fō ez ē gýerēk, hogy egy mēllēt embērtō is sok vónā.*

féreg *fērēg* fn 1. 'kny'. 2. 'baromfiakat elhurcoló ragadozó'. — Mj. A második jelentésbeli szóhasználatnál már sosem nevezik féregnek a farkast, de az indulatot is kifejező szó illetheti a tyúkokat elhordó rókát is, bár inkább az apróbb ragadozókra gondolnak. — L. m. megdögít.

fog ~ tn és ts i 1. 'kny'. *Kerbe vótunk, mādārāt foktunk mon mē hānyāt fok-tā tē! 2. 'bábaaszszony újszülöttet világra segít'. Jāj, Imriskēm! Ugy örölök, hā mēllāllāk. Mer pāpot măn foktām, de kāntorbā tē vāgy āz elýsō, ākīt vilāgrā segītēttem.* — Mj. Első példaszövegünk egy gyermekjáték dallamos kiszámolója.

forhantban *furhāndbā* hsz 'használaton kívüli állapotban'. *Nëm vónā válāhun furhāndbā egy jó erős vāsszōgetēk? Szēt kōllēnē hāsītányi eszt ē nāgy vādőkörtétuskōt ē.* — L. m. vasszög.

fölbakándozik *főbākāndozik* tn i 'mozgó ember v. állat fölfordul'. *Á csūsós párton uty főbākāndosztām, hogy mīnt szétgurót ā kumpēr ā kosārāmbō.* — L. m. kumpér.

fölbakkan *főbākkān* tn i 'mozgó jármű felborul'. *Në tetejēzd mēg măn ānnýi fāvāl! Még főbākkān ā hēgyōdālōn āz ā szeker.*

fölpangál *főpāngā* tn i 1. 'fölbujt'. 2. 'fölheccel, fölbosszant'. *Në pāngājātōk fō āpātōkōt, mer elēvēszi ā kenyősíjjāt.*

+ **fufnos** ~ *fufnyos* mn 'náthásan dönnýögő'.

+ **fürmelőzködik** *fürmelőszkőgyik* tn i 'izeg-mozog'. *Fog jó erőssen ást ā kisgýerēkēt, mer āggyē-āggyē fürmelőszkőgyik, hogy mē lēbüssengō ā szekerüllēső.* — Mj. A századelő palóc tájszáva Balassagyarmat vidékén. — L. m. büssengel.

fűzfahal *fűszfāhāl* fn 'balin (keszegféle)'.

gamba *gāmbā* fn '(durva) ajak, (néha a teljes) száj'. *Tē gāmbās! Fog mā bē ást ā nāgy gāmbādot!*

gambás *gāmbās* mn 1. 'vastag ajkú'. 2. 'nagyszájú'. — Mj. Testi és lelki tulajdonságok megnevezésére egyaránt használatos tájszó.

gaza-buza *gāzā-buzā* fn 'értéktelen, gazos, szemetes'. *No, csāk tessék tisztessīgēssen összēgērehlyēznýi āzokōt ā kālāszokōt! Nēm gāzā-buzā ā!* — Mj. Nógrádi tájszó.

gimli ~ mn 1. 'kis vacak'. 2. 'vézna'.

gompörgettyű *gompērgető* fn 'kettős cérnaszálra fűzött nagyméretű gomb'. — Nr. Gyermekjáték. Húzogatóssal pörgethető, és hangot is ad.

- + **grimances grimáncs** mn l. 'fejletlen'. 2. 'kistermetű'.
- + **grulya grulyá** fn 'burgonya'. *Mé jófurmán ki sē virágzott, mēnis húzigályák á grulyát á páp főggyin á tolvájok.* — Mj. Rozsnyó környéki palóc tájszó.
- gubancs gubáncs** fn 'bogáncs'. *Há hun jártá tē hájnalok hájnalán? Mind teléván gubáncsvál á szoknyád álljá.*
- gulyaállás gulyáállás** fn 'szarvasmarhák pihenőhelye'. *Csak mēnny bátrán főfelé á pátákfolýáson á Vőggyön! Défelé ot tálálod á tehenest á gulyáállásbá.*
- guvadt gúvadt** mn 'dülledt szemű'. *Csákugy bāmó ávvál á gúvadt szēmejivel, há kērészto mégy á főggyin.*
- gúzs** ~ fn 'a koci löcsét tartó vaskarika'.
- gyaláz gyáláz** ts i l. 'kny'. 2. 'rongál, tönkretesz'. *Á sok tēsmági lúd esztendőkön át téptē, tápostá, gyálázstá á hunytyíják szép zódl réttyejit.*
- + **gyaszatol gyászátó** ts i 'kedveskedve döngönyöz'. *No, nē gyászátod it mēnyikādot, tē hízelkēdō!*
- + **gyemikát gyēmikāt** fn 'szegényes levesféle étel'. — Nr. Dr. Faludi Pál főorvos, balassagyarmati gyűjtőnk csupán így jelölte meg az étel összetevőit: hagyma, sajt, kenyér, só, forró víz.
- gyengeborjúlábú gyēngebornyúlábó, gēngebornyúlábó** mn 'fejletlen, ingatag reszkető lábakon járó'. *Ó, tē gēngebornyúlábó, tē ákáród ászt á nehez tálicskāt főtásztányi á hēgyre?* — Mj. Etes környéki tájszó. Az épp világra hozott kisborjú vékonyka lábaeskái még bizonytalanok, erőtlenek, ingadozók és reszketnek.
- gyepesedik gyēpēsēgyik** tn i l. 'kny'. 2. 'gaznövénnnyel, haszontalan gyomokkal nő teli'. *Mān uggyis gyēpēsēgyik az udvarod, de gyēpēsēgyyēn is bē!* — Mj. A *gyēpēsēgyyēn bē* zárt -ē-zése az egyhangú magánhangzóhasználat ritka példája. — Nr. Példamondatunk tartalma a parasztembert érhető legsúlyosabb átok. Az a földműves, akinek udvarán már nincs gyepet, füvet lelegelő, letépő háziállat, az *kípusztót*, azaz: nincstelen. — L. m. pást.
- gyermekhajtó gyērēkhajtó** fn, mn 'magzatelhajtó'. *Kíprēgyikātá á páp á gyērēkhajtókot, de még is érdēmōté; mer mindēnēk csák āz ā kutyā fōd, ā birtok!*
- gyüle** ~ fn 'fagyókerekkel telenőtt vízhordalékos patakpart'. *Hozd hāmā á nátyfílkást, kíhájtyuk lábvál á gyülēbō āz őreghálákok!*

Tóth Imre

„Elbeszélések Fonásról és Szövésről!”

„...az a művészet, ami el van tűnve...” (Hímestojás-festés Vésén) címmel beszélgetést közöltem Németh Rozáliával (Nyr. 108 [1984.]: 174—8). E beszélgetés magnófelvételekor szóba jött, hogy Németh Rozália másról is fog beszélni. Erre készülve egy füzetbe leírta, mit kell tudni a fonásról és a szövésről. Ezt az írását adom közre.

Elbeszélések Fonásról és Szövésről!

A kender magját elvetjük, Május 10 ike körül, a fagyosnapok után. Amikor megéri július utoján, vagy Augusztus elején, akkor kitépjük.

Azután elvigyük a toba ahol csak kender ázik rét fojo viz nemjo, mert az hideg, Ha jo idő van egy hétig, ha hideg a víz 2 hét kell neki. Ha jól törik a szála akkor kimossuk a vízben és haza hozzuk. Ithon kiteregesük, megszárad. Akkor kendervágon kitisztítjuk. Még utána a tilon simára. utánna jön a gereben, ez szöges, ezen átfésüljük.

Most jön a fonás!

Ez rokkafából és rokkából áll. A rokkafára kötjük a kendert. A rokkán fonunk, volt mikor 1 orso fonalat fontunk. Este ha össze jöttünk el énekeltünk a fonás miatt.

Énekeltük a fonoba szol a nota Én Istenem de régóta halgatom, eszembe jut árvaságom eltemetett boldogságom siratom. Danoljatok csak még egyet, bánatosat keserveset utolsót, Édes anyám nesirason, a lányának csináltason koposot. Na most a fonás után jön a párolás. A fonalat bevizezzük és jó hamuba bele forgatjuk. utána pároljuk egész nap öntözzük forró vízzel, ami lejön róla azt visza öntjük rá. Másnap kimossuk a fojón. ezt 2 er megismételjük.

Megszárad, felgombolítjuk. utána kezdődik a szövési munka.

A szövés kezdete.

A gombojítot fonalat vető fára hajtjuk. Amennyit akarunk.

Inét leveszük azután szövőszékre huzzuk. Mikor felhúztuk Akkor milyen nyistet akarunk használni ojjant tegyünk a fonálhoz. Ezt a fonalat egyenként bele szedjük nyistbe. Utánna a bordába. Azután pedig, a hasfára tesszük egy vékonyab fát amire rákötjük a fonalat. Most kezdődik a szövés. Amikor a lábitó hozzá van kötve a nyisthez van egy kis hajo, bár vetélőnek nevezzük. Amikor a lábitót lenyomjuk a fonál ketté nyílik és a hajót keresztül dobjuk így lesz a fonálból vászon.

Leírását Németh Rozália 1984. július 29-én Vésén magnóba olvasta a következőképpen:

Elbeszélések fonásról és szövésről. | A kendő magját elvetjük május tizedike körül, a | a hagyomány, nem, nem, istennyilát | nem, na, | a fagyos napok után. | Amikor megéri július után vagy augusztus elején, | akkor kitépjük. | Azután | elvigyük a tóba, | ahol csak kendő ázik, | a fojóvíz nem jó, | mert az hideg. | Ha jó idő van, | egy hétig, ha hideg a víz, két hétig, két, kell álni. | Ha jól törik a szála, megnézzük a vízbe, akkor kimossuk a vízben, és haza hozzuk. | Ithon kitergettük, | mékszárad. | Akkor kendővágón kitesztittjük. Még utána a tilón simára. | Utána jön a gerebén. | Ez szöges. | Ezen át fésüljük. | Most jön a fonás. | Ez rokkafából és rokkából áll. | A rokkafára kötjük a kendőt. | A rokkán fonunk, | volt mikor egy orsó két orsó fonalat fontunk. | Este ha összejöttünk, | elénkeltünk | a fonás mellett. Énekeltük a fonóba szol a nota, | én istenem, de régóta halgatom, | eszembe jut árvaságom, | eltemetett boldogságom siratom. | Danoljatok csak még egyet, | bánatosat, keserveset, utolsót. | Édesanyám, ne sirasson, | a lányának csináltasson koporsót. | Na most | a fonás után jön | a | párolás. | A fonalat bevizezzük | és jó hamuba | beleforgatjuk. | Utánna forraljuk, | egész nap öntözzük forró vízzel, | ami lejjön róla, azt visszaöntjük | rá. | Másnap kimossuk a fojón, | észt kéccer megismételjük. | Mékszárad, felgombolítjuk. | Utána kezdődik a szövési munka. | A szövés kezdete. | A gombojag, a gombojítot fonalat vetőfára hajtjuk. | Amennyit akarunk. | Ismét le vesszük, | azután szövőszékre huzzuk. | Mikor felhúztuk, | akkor milyen | nyistet akarunk | használni, | ojjant tegyünk a fonálhoz. | Észt a fonalat egyenként bele | szedjük nyisDbe. | Utána | a | utánna a | bordába, | azután pedig a | hasfára tesszük | egy | neki | egy vékonnyapp fát, | amire rákötjük | a fonalat. | Most kezdődik a szövés. | Amikor a lábitó hozzá van kötve a nyisthez. | Van egy kis hajó, bár vetélőnek nevezzük. | Amikor a lábitót lenyomjuk, | a fonál ketté nyílik, | és a hajót keresztül dobjuk. | Így lesz a fonálból vászon.

Büky László

A figura etymologica értelmezésének és rendszerezésének kérdéséhez

1. A figura etymologicának nevezett nyelvi szerkezeteket az eddigi vizsgálatok elsősorban stilisztikai oldalról közelítették meg. Az alaki és tartalmi erősítés eszközei, módjai közül az alakiak között, ezen belül is a szóismétlés egyik eseteként tartják számon (vö.: Szathmári, StílÚ. 432). Maga (a nemzetközi) figura etymologica elnevezés viszont lényegében morfológiai szemléletű, e nyelvi jelenségeknek szóalaktani oldalát világítja meg, szintaktikai és szófaji sajátosságaira nem utal.

Magyar megfelelői is azt igyekeznek kifejezni, hogy a figura etymologica két azonos tövű szó kapcsolata. Révai például *A magyar szép toll* című munkájában „egyszármazatú nevezés”-ként említi, „egyszármazatú szavak egybekötésé”-ről beszél (1805. Közzéteszi és az utószót írta Éder Zoltán. 1973. 80). Szvorényi József a *Magyar ékes szókötésben* (Budán 1846: StílÚ. 67—9, 79) „nyomósító kettőztetés” és „tőismétlés” névvel is illeti (a figura etymologica mellett). P. Thewrewk Emil „etymológiai alakzat”-nak (Nyr. 3 [1874]: 385—9), Zlinszky Aladár „származtató ismétlés”-nek (Nyr. 41 [1912]: 140), Diósi Géza „ismétlődő alakzat”-nak (Nyr. 47 [1918]: 42—4), Fokos „szótőismétlés”-nek (Nyr. 60 [1931]: 3—10, 45—53, 103—7, 130—4, 61: 5—12), Pais Dezső „etimológiai szókapcsolat”-nak (MNY. 57 [1961]: 272), Papp István „alakmásító, ill. alakmásításos szerkezet”-nek (MNYj. 9 [1963]: 20), Nagy József „alakváltozatos szóismétlés”-nek (Szép magyar szó. Bp., 1967. 303), Török Gábor „tőismétlő erősítés”-nek (MNY. 64 [1968]: 69), Kiss Antal „szótőismétlés”-nek (CTIFU Pars I. Tallinn 1975. 629—33), Fónagy Iván „szófejtő alakzat”-nak (VilLex. 3. 1975. 153—4) magyarázza. — Én a továbbiakban a figura etymologica mellett a szótőismétlés elnevezést használok, egyelőre a figura etymologicával azonos jelentésben.

A különböző elnevezések mögött meghúzódó felfogások is elég sokfélék. Más-más nyelvi jelenségeket sorolnak e szerkezetek körébe. Ha a latin figura etymologicán és a magyar megnevezéseken kívül még az annomináció és a paronomázia, valamint a szójáték elnevezés mögötti tartalmakat is megvizsgáljuk, még változatosabb, szempontunkból még zavarosabb lesz a kép (vö.: Fokos: Nyr. 60 [1931]: 5; RévaiLex.: *Paronomázia, annominatio*; Magyar Larousse. Bp., 1991. 860).

Az elnevezések és a definíciók — a szótőismétléses jelleg mellett — általában e szerkezetek jelentésbeli-stilisztikai sajátosságaira is utalnak: arra, hogy a kifejezés erősítésére, nyomatékosítására szolgálnak. (Mivel ez így túl általános megállapítás, majd még visszatérünk rá.) — A lexikonok és az idegen nyelvű nyelvészeti terminológiai szótárak is elsősorban stilisztikai alakzatnak, stílusesszköznek vagy retorikai alakzatnak tekintik őket, olyanoknak, amelyek azonos tövű szavakból jöttek létre (közülük az egyik legérdekesebb: Sprachwissenschaftliches Wörterbuch. Hrsg. von Johann Knobloch. Heidelberg 1988. 52—4).

2. A magyar szakirodalomban sok szerző sok helyen emlegeti a figura etymologicát, esetleg csak egyik-másik fajtáját, de olyan munka, amely kizárólag ezzel foglalkozna, kevés

van. Ha a régebbi és az újabb grammatikákat nézzük, több fejezetben is felbukkannak tőismétlések. Szenci Molnár Albert nyelvtanában például a mondatton belül, a főnévi és a határozói igenévről szóló fejezetben (1610.: CorpGr. 279, 323—4; vö.: Szathmári, RNyelvt. 198), Geleji Katonánál (1645.: CorpGr. 315), Kövesdi Pálnál (1686.: CorpGr. 581—2) és Verseghy Ferencnél (Magyar Grammatika. Buda, 1821. 315) az igék kapcsán, Szvorényinál, Simonyinál, Klemmnél és a későbbi nyelvtanokban pedig egyre több helyen, egyre több tőismétlésfajta kerül elő. — Ezek — természetüknél fogva — a figura etymologicák nyelvtani sajátosságait írják le. Korábban csak szófaji szempontból közelítették meg, például: igenév és ige kapcsolatára hoztak példákat (*hallván halljátok, kérten kér, menten megy* stb.), később aztán a tőismétlés elemei között levő mondatnyi viszonyokra is utalnak. Leggyakrabban az igéből és a vele azonos tövű belső tárgyból álló, *boldog életet él*-féle szerkezeteket említik, aztán az ige és határozójának kapcsolatát (a *látván lát, folyvást foly, mondon mondja*-féle igenévi határozók mellett a ragos főnévi határozókat: a *szörnyű halállal hal*-féleket is bevonják). Ezeken kívül az *énekek éneke, királyok királya*-féle birtokos szerkezetekkel és a *szebbnél szebb*-féle hasonlító határozós szerkezetekkel találkozunk legtöbbször.

A figura etymologicák rendszerezésének igénye a nyelvtanokban természetesen nem merül fel. Tipizálásra a speciálisan ezekről az alakulatokról szóló tanulmányok vállalkoznak. A szótőismétlés annyira érdekes, színes, nyelvi-stilisztikai szempontból fontos, emellett az egyes nyelvekre, a nyelveken belül korstílusokra, szerzőkre, műfajokra jellemző nyelvi kifejezőeszköz, hogy feltétlenül megérdemli az önálló, átfogó vizsgálatot.

Az első ilyen elemzés (5 lapos terjedelemben) Ponori Thewrewk Emiltől származik. „Figura etymologica” címen a Nyr.-ben jelent meg 1874-ben (Nyr. 3: 385—9; vö.: Ritoók Zsigmond, Ponori Thewrewk Emil. Bp., 1993. A múlt magyar tudósai). Ponori Thewrewk úttörő munkáját Diósi Gézáé követi 1918-ból, szintén „Figura etymologica” címen, 3 lapon (Nyr. 47: 42—4). Diósi a Szarvas Gábor hagyatékában talált — az ő kifejezésével élve — „szólásgyűjtemény” (lényegében és zömében tőismétlések) darabjait sorolja fel, csoportosítja őket. Munkájának másik érdeme az, hogy önálló gyűjtést is végzett. Úgy látta, hogy Sik Sándor kedveli a figura etymologicákat, ezért az ő költeményeiből írta ki s rendezte csoportokba ezeket az alakulatokat. Rendszerezését azért érdemes alaposan megfigyelni és értékelni, elemezni, mert mind jó megfigyeléseiből, mind hibáiból bőven okulhatunk. Csoportosításának fő érdeme szerintem az, hogy elsőként különíti el az igei és névszói alaptagú tőismétléseket (bár probléma, rossz besorolás stb. ezen a téren is adódik), fő hibája pedig az, hogy keveredik nála — az egyébként helyeselhető — szintaktikai, morfológiai és szófaji szempont. Így nagyon vegyes csoportok születnek, sok következetlenséggel.

A figura etymologica-kutatás történetében a legnagyobb és legfontosabb alkotás Fokos Dávidé 1931—1932-ből (Nyr. 60: 3—10, 45—53, 103—7, 130—4; 61: 5—12). Őt folytatásból álló, hosszú tanulmányt szentel „A »figura etymologica«” cím alatt e szóalakzat fogalmának, fajtáinak, nyelvi szerepének, eredetének. Az addigi magyar és külföldi szakirodalom, valamint nagy mennyiségű nyelvi példaanyag alapján igazolja, hogy a szótőismétlés a magyar nyelv és általában a finnugor nyelvek „ősrégi kedvelt ritmikus nyomatékosító kifejezőmód”-ja (Nyr. 60: 6). A rokon nyelveken kívül különböző indoeurópai, török és egyéb nyelvekből hozott példákkal bizonyítja, hogy ez a nyelvi szerkezet „az emberi gondolkodás közösségén”, a különféle nyelveket beszélő népcsoportok „azonos észjárásán”, „egyező szemléletén” alapul (Nyr. 60: 6); l. még Fokos: NyK. 36 [1906]: 436).

Fokos rendszerezésének alapja a szerkezet két tagjának szófaja, illetve mondatrész-értéke. Céljának megfelelően a különféle nyelvekből elsősorban a hasonló szerkezetű tőismétléseket mutatja be. Ezért is különösen érdekes Kiss Antal munkája (1970-es előadása), melyben az ugor népek népköltészetének szótőismétléseivel kapcsolatban végez összevető

vizsgálatot (CTIFU Pars I. Tallinn 1975. 629—33). Itt a különbségek is szépen kiviláglanak. Tudtommal ez az egyetlen olyan rendszerezés, amely statisztikai mutatókkal is dolgozik.

A figura etymologica rendszerezésére Kovalovszky Miklós is kísérletet tett 1965-ben (Egy Ady-vers világa. Új, tavaszi seregszemle. MNyTK. 111. sz. 1965. 44—9). Célját, szempontjait így fogalmazza meg: „Megkísérélünk némi alaki rendszerezést, az egyes alakzatok alapszavából kiindulva, szófajok és szintagmatikus kapcsolatok szerint” (i. m. 45). A három fő szempont, a szintaktikai, a morfológiai és a szófaji itt is jelentkezik, de végül mégsem úgy érvényesül, hogy áttekinthető, megnyugtató rendszert kapnánk. Teljesen egyedi, minden mástól különböző rendszerezésének legnagyobb, legmagasabb osztályozási szempontja „az alaptag szófaja”, s ezen belül a szintaktikai viszonyok. De az „alaptag” kifejezést nem „az alárendelő szószerkezet főtagja” értelemben használja, hanem a tőismétlésnek azt az elemét nevezi így, amiből létrehozza a nyelv, a nyelvhasználó a másik tagot. Pl.: a főnévi alaptagú figura etymologicák között van a következő mondat tárgyias szintagmája: „Ezt a nagy *szándékot* . . . még a tagadók is mindig *szándékolják*” (A Szerelem époszából): eszerint a főnévi alaptag a *szándék* szó, ebből keletkezett képzéssel a *szándékol* ige. A következő példa más problémára is rávilágít: „Künn *csatázván*, hajh, nevettelek sokszor, Nyert *csatáinknak* bal osztályosát” (A veszélyek Istene). Itt a szótőismétlés két tagja, a *csatázván* és a *csatáinknak* között nincs közvetlen szintaktikai viszony, mégis határozós kapcsolatlak nevezi, főnév és határozói igenév együttesének tekinti, s legfelül ezt is főnévi alaptagúnak, mivel a *csata* főnévből keletkezett a *csatázván* igenév. Nem folytatom. Csak annyit még, hogy igen nagy munka lehetett ezt a rendszerezést megalkotni, de túl bonyolult lett, és a hasonló jelenségeket nem fogja egybe, azok több kis alcsoportba szétszóródva találhatók. — Kovalovszky figura etymologica-értelmezése viszont a legtágabb (ahogy Kiss Antalé is): mindenféle szótőismétlést bevon(nak) a vizsgálatba.

J. Soltész Katalin — szintén 1965-ben — Babits Mihály költői nyelvéről írt monográfiájában (Bp., 1965) az „Alakzatok” között, az ismétléseken belül tárgyalja a figura etymologicákat: elsősorban a szintagmatikus felépítésűeket, a tagok mondatrészszerupe alapján (299—301): alany és állítmány, állítmány és tárgy, jelző és jelzett szó stb. Kitekint a kettőnél több elemű,almazott tőismétlésekre is (köztük nem szintagmatikus felépítésűek is vannak), a lexikalizálódott elemeket azonban — amilyen például a *réges-régi, véges-végig, unos-untalan* — Kovalovszkyhoz hasonlóan ő sem említi.

Az utóbbi időben nem születtek olyan átfogó munkák, melyek témánkkal foglalkoznának, csak a VilLex.-ban (1975) és a Nyelvművelő kézikönyvben (1980) szentelnek szócikket a figura etymologicának. Sok meggyőző megállapítás mellett ezekben is vannak olyan kitételek, amelyek elgondolkodtatják és vitára késztetik az olvasót (vö. még: E. Abaffy: Areális nyelvészeti tanulmányok. Szerk. Balázs János. Bp., 1983. 137—8; D. Máta: A magyar nyelv történeti nyelvtana. Bp., 1991. 621; Lőrinczi Réka: Rác-Eml. 1992. 166—70).

3. A továbbiakban azokat a problémákat emelem ki (illetve azok közül is csak néhányat), amelyek a különféle felfogásokban, rendszerezésekben jelentkeznek, valamint amelyeket az általam gyűjtött anyag felvet, és megpróbálok valamilyen megoldást ajánlani rájuk.

a) A vitás kérdések zöme a figura etymologica felfogásával, határkérdéseivel kapcsolatos. — Vannak szűkebb és tágabb értelmezései. A legszűkebb szerint csak a szintagmatikus felépítésű tőismétlések, közülük is csak az ige és belső tárgya, valamint az ige és határozója tartoznak bele. — Egy valamivel tágabb felfogás szerint más szintagmák is, de csak alárendelők. Az azonosító értelmezős szerkezetben szereplő tőismétlésekre azonban — tudtommal — senki sem figyelt még föl, pedig szerintem az is vizsgált anyagunkba tartozik: „Fölkelt a nap, ádáz tusa *napja*.”, „Jó ez a *csend*, a béke *csendje*.” (Igaz, hogy itt morfológiailag nem rag vagy képző van az egyik tagon, mint általában, hanem birtokos személyjel. De mégiscsak

azonos a tő: a \emptyset morfémás *nap*-hoz más, testes végződéssel álló szó kapcsolódik. Ez is arra utal, hogy e szerkezetek morfológiai felépítése is precíz vizsgálatot igényel.) — E felfogás szerint a mellérendelő viszonyban levő tőismétlések nem tartoznak a figura etymologicák közé. Sőt, ezeket a tágabban értelmezett figura etymologica-körbe sem szokták belevonni. Pedig a *ment*, *mendegélt*; *sír*, *sírdogál*; *úton*, *útfélen* típusú szerkezetek is tőismétlések; nem látom okát, miért kellene kirekeszteni őket. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a minősítés bizonytalanságára utal az a helyesírási sajátság, hogy hol külön, illetve vesszővel elválasztva, hol kötőjellel összekötve írják ezeket a szerkezeteket.)

A hozzárendelő szó szerkezetet, azaz az alany-állítmányi viszonyt sem sorolja mindenki a figura etymologicák közé. Fokos például csak „látszólagos szótőismétlésnek” („csak paronomáziának”) nevezi az *eső esik*, a *dong a dongó* (Babits)-féle predikatív viszonyokat (és a kettős határozókat is), mivel ezek nem tesznek eleget az általa megfogalmazott egyik kritériumnak, annak, hogy a figura etymologicában az azonos tövű szók kapcsolata „egy fogalom nyomatékos kifejezésére szolgál” (Nyr. 60: 5–6, 61: 8–9). Fokos másik megfogalmazásában: „nem egy nyomósított képzetnek, hanem két képzetnek a kifejezésére szolgálnak” (Nyr. 61: 8–9). Szerinte tehát ezek nem figura etymologicák, hanem csak szóismétlések. (Ez újabb problémát jelez, amivel majd foglalkozni kell, hogy hol a határ a figura etymologica, azaz a szótőismétlés és a szóismétlés között.) Fokos szemléletében tehát a szintaktikai-morfológiai kritériumot mintegy „fölülüti” a jelentéstani-stilisztikai szempont, és ennek alapján bizonyos tőismétlés-típusokat kizár a figura etymologicák közül.

Én a szótőismétlés szélesebb értelmezése felé hajlok. Belevonok egyrészt minden szó szerkezetfajtát (az alárendelőkön kívül a hozzárendelőket, a mellérendelőket és a kettős határozókat is). A tőismétlésseljellel mellett szóló formai kritériumokkal szemben a jelentéstant nem alkalmaznám olyan kirekesztőlegesen, mint Fokos, annál is inkább, mivel a nyomatékosításnak, az erősítésnek sokféle fajtája lehet. Ebben a kérdésben Kelemen Józsefhez csatlakozom, aki azt mondja: „igaz, hogy a *házzról-házra*-félék sem az előtag jelentését nem nyomósítják, sem az utótagét, de e kettős kifejezés igenis nyomósítja a mozgás helyének képzetét” (MNY. 35 [1939]: 244), vagy máshogyan megfogalmazva: a két ragos főnévből álló kettős határozók is erősítenek, mégpedig főként a hozzájuk kapcsolódó igében kifejezett cselekvés tartósságára utalással.

Kelemen az *uralkodó uralkodik* típust is figura etymologicának tartja: igaz, hogy ezek „sem nyomósítják az alany jelentését sem, az állítmányt sem, de nyomatékosabban fejezik ki az alapképzet (jelen esetben: uralkodás) jelentését, mely az alanyban is, állítmányban is benne van” (uo. 244). — A hozzárendelő szerkezetek között szerintem a — figura etymologicával foglalkozó szakirodalomban nem emlegetett — névszói állítmányú szerkezeteket is számon kell tartanunk, nemcsak az igei állítmányúakat, pl.: *Jónak lenni jó*. Az én *házam* a te *háza*d.

A figura etymologicával kapcsolatban emlegetett nyomósítás-kérdés is érdekes, sokszínű jelenség. Ha ezt úgy fogalmazzuk meg, hogy stilisztikai hatás, stilisztikai (retorikai) értéktöbblet, akkor azt hiszem, hogy ennek valamilyen árnyalata vagy mértéke meg kell hogy legyen a szótőismétlésben ahhoz, hogy azt figura etymologicának minősíthessük. Csak egy — de mindenki által figura etymologicának tekintett — szó szerkezet-típusban nincs semmiféle nyomatékosítás: ez a *látni láttam*, *ráéresből ráérek*-féle igei alapszavú és a *szépnek szép*-féle névszói alapszavú tekintethatározós szerkezet. Sőt, ezek inkább megszorítást tartalmaznak (utánuk ellentétes mellékmondat következik). Érdekes, hogy Fokost ez a hiány nem zavarta (Nyr. 60: 46–7, 3. és 6. csoport).

b) A szintagmatikus felépítésű szótőismétléseken belül — a rendszerezés során — érdemes elkülönítenünk a szabad szerkezeteket a kötöttektől, azoktól, amelyek frazeológiai egységekként jelennek meg a mondatokban. Ezek közül a frazémák közül a

mindennapi, élőnyelvi, gyakori használat következtében sokban megkopott, meggyengült a nyomósító, kiemelő szerep, sőt több kifejezés egészen elvesztette hatásosságát, expresszivitását. Olyan kifejezésekre gondolok, mint: *egy szót se szól, vidám dalt dalol, nevén nevezi a dolgokat, úttalan utakon jár*, „A kistelepülés a saját életét élheti majd” stb. A Nyelvművelő Kézikönyv azt mondja ezekről, hogy „már csak elméleti szempontból sorolhatjuk [őket] a figura etymologica csoportjába” (I, 642). Morfológiai, szintaktikai és szófaji szempontból ezek ugyanolyan figura etymologicák, mint a hasonló felépítésű költői-írói alkotások, csak stilisztikai értékükben van különbség: ahogy például a metaforák esetében is megkülönböztetünk költői és köznyelvi metaforákat, úgy a figura etymologicák között is húzhatunk ezen az alapon (tehát a használati kör, illetve a stilisztikum alapján) választóvonalat. A szépirodalomban (ezen belül is elsősorban a költői nyelvben), a szónoki stílust képviselő szövegekben és a népköltészetben jelentkező az erős expresszivitású, sokszor egyedi, egy-egy korstílusra vagy szerzőre jellemző költői figura etymologicák. De ezek mellett számon kell tartanunk az ún. köznyelvi figura etymologicákat is.

Probléma, hogy úgy mondjam, határvíta természetesen itt is jelentkezik. A köznyelven gyakoriak az olyan tőismétlések, amelyek — nemcsak hogy nem hordoznak stilisztikai értéktöbbletet, mint az előbb említett köznyelvi figura etymologicák, hanem — egyenesen stílusrontó, zavaró tőismétlések. Ezek a figyelmetlenség, pongyola fogalmazás termékei. Pl.: 1. Predikatív szerkezetben: „A házszabály szabályozza a parlament működését.” „A kórokozók betegséget okozhatnak.” „Egy külföldi akkor fektet be Magyarországon, ha azt hiszi, hogy befektetni jó befektetés.” — 2. Tárgyas szerkezetben: „Nevezze meg a cég nevét!” „A könyv igyekszik a legfontosabb fogalmakat megfogalmazni.” — 3. Határozós szerkezetben: „A következő jelenettel jelentkezünk.” „Ez nagyon elnagyolt megfogalmazás.” — 4. Jelzős szerkezetben: „A megyék jelölik meg a pontos időpontot.” „Foglalkoznak a megalkotandó új alkotmánnyal.” Az elrettentő példákat nem folytatom. Enélkül is túl sokkal találkozunk „neves” újságírók cikkeiben is. — Ezekkel a stílusrontó szótőismétlésekkel kapcsolatban én is alkalmaznám a stilisztikai-jelentéstani szempontot, és nem sorolnám őket a figura etymologicák közé. Ebből is kiderülhet, hogy a szótőismétlés kifejezést tartanám jónak a szintaktikai, morfológiai, úgy is mondhatnám: formai szempontból ide vonható szerkezetekre, s ezeken belül a stilisztikai értéktöbbletet hordozókat (plusz a tekintethatározós tőismétléseket) nevezném csak figura etymologicának.

Az ilyen stílusrontó tőismétlések elkerülésére régi nyelvtanaink, stilisztikáink is figyelmeztetnek. Geleji Katona már 1645-ben azt írja például, hogy az *Efső efik* kifejezés inkább „*efőziknek* mondathatnék”; vagy: „Igen el-kell távoztatni, a’ mennyire lehet, azt-is, hogy azon egy [zo közel egy-máshoz ne repetaltaffék, hanem varialtaffék, változtattaffék” (CorpGr. 315). Révai is óv az „egyszármazatú nevezések” túlzott használatától: „Tsak hogy a’ felettébb való itt is hiba lehet, és gyermekes játékká válhatik, mikor a’ fő jelentés nem méltó különös észbevételre. Az okos író ettől ójja magát” (A magyar szép toll. Bp., 1973. 80). Szvorényi is megkülönbözteti „a szók kellemes ismétlése”-től („mint a kifejezés nyomósítására szolgáló eszközök”-től) a kellemetleneket. — Ennek a szóváltoztató szándékának az érvényesülése kódexirodalomunkban is megmutatkozik. Sok tőismétlést feltehetőleg szándékosan „elront” a fordító, szinonimával cserélve fel az egyik tagot; pl.: *ütésekkel ütötte* helyett: *ütésekkel verte*; ugyanígy: *hagyapásokkal pókdöste*; Nagyszk. 17: „az en nácamath nag buzgofagason *čapdofvan veric* vala” (MNYTNY. II/1. 446). Károly Sándor szerint is „A szinonimák ilyen és hasonló felhasználása a régi nyelvre volt elsősorban jellemző; szerepük hasonló a figura etymologica néven ismert különféle szerkezettypusokéhoz, ez utóbbiakban a szinonimák helyén azonos tövek állnak” (Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 293). A stílusélenkítésnek tehát — erős költői-írói, fordítói egyéniség tollán — a tőismétlés és a tőismétlést megszüntető szóváltoztatás is kitűnő eszköze.

c) A szintagmatikus felépítésű szótőismétlésekkel kapcsolatban más jellegű határproblémák is felmerülnek. Sok tőismétléses szó szerkezet az idők folyamán összetapadt, lexikalizálódott. De mint minden változási folyamatban, átmeneti kategóriákkal, átmeneti állapotban levő elemekkel — tehát besorolási nehézségekkel — ebben a körben is találkozhatunk. — A szó szerkezet vagy összetett szó kérdésben Majtinszkaja „A kettőztetések szerkezeti típusai a finnugor nyelvekben” című, egyébként igen tanulságos dolgozatában nem foglal állást; mint mondja: „azzal a kérdéssel nem foglalkozunk, hogy az ismétlés eredményeképpen összetett szók vagy szó szerkezetek keletkeznek-e” (NyK. 65 [1963]: 364). — Mások küszködnek ezzel a problémával. A *kérve kér, folyvást foly* típusú tőismétléseket például a kutatók zöme határozós szó szerkezetnek tartja. Pais Dezső azonban kételkedik ennek egyértelműségében, és — azt hiszem — joggal. A határozós összetételeket elemezve arra a következtetésre jut, hogy a *látván lát, adván ad*-féle (tehát a *-ván/-vén* képzős) „etimológiai szókapcsolatok . . . összetétel felé hajló alakulatoknak foghatók fel. Nézetem szerint még határozottabban összetételnek tekinthetők a *kérve-kér, várva-vár*-féle alakulatok, s ezért nem tartom különösen szerencsésnek, hogy a HelySzab. legújabb kiadása [ez a 10.-re vonatkozik. M. M.] a két elem közül eltávolította a kötőjelet” (MNy. 57 [1961]: 272). Pais következetesen meg is tartja cikkében ezt az összetartozásra utaló kötőjelet. — A *kérve kér*-féle tőismétléseket Károly Sándor is hasonlóan ítéli meg, „igazi frazémának” nevezve őket, melyeknek „A jelentése már többletet tartalmaz, illetve eltér a tagok pusztá jelentésösszegétől” (Jelt. 391). Ugyanúgy ítéli meg tehát Károly a *kérve-kér*-féléket, mint az *állást foglal, számításba vesz* stb.-t (uo.). Károly ugyanígy minősíti a *lépésről lépésre*-féle kettős határozókat is (uo.). Számára a frazéma a lexémák egyik fajtája. — Azt, hogy Pais a finom árnyalatoknak milyen kitűnő érzékelője, jól jelzi az is, hogy a *jövén eljő* típusú tőismétléseket viszont igazi szerkezeteknek tekinti, mivel az alaptagban igekötő járul az igéhez. Ezt Károly Sándor is így látja (NyttudÉrt. 10. sz. Ign. 1956. 153).

A *kérve kér*-féle alakulatokat tehát a szerzők többsége szó szerkezetnek tartja, a *nőttön-nő*-féléket viszont lexémának. (Itt is érdemes figyelni a kötőjel jelenlétére, illetve hiányára.) Kelemen József (Pais-Eml. 1956. 145—50, l. még MNy. 35: 236—47), Papp István (MNyj. 9 [1963]: 20), B. Lőrinczy Éva (NyelvTan. 1961. 127) a mai nyelv szempontjából vizsgálja, s nem szó szerkezeteknek, hanem lexikológiai egységeknek tekinti őket. Fokos viszont a szó szerkezet minősítést alkalmazza rájuk, „határozós előtagú etimológiai szókapcsolatok”-nak nevezi őket, szintén kötőjellel írva (Nyr. 60 [1931]: 6). Pais a kettő közötti állapotban látja ezeket az alakulatokat („határozós előtagú etimológiai szókapcsolatok”-nak nevezi őket: i. h.), azaz a *kérve-kér, folyton-folyvást*-hoz hasonlóan a régiségben oly gyakori *nőttön-nő, rakton-rak, itton-iszik*-féléket is összetétellé valóban levő szerkezeteknek tartja. — Ezek történetileg nézve eredetileg szó szerkezetek lehettek. A Jászó Anna is úgy vélekedik róluk A magyar nyelv történeti nyelvtanában (I, 320; II/1. 436—7), hogy e figura etymologicák előtagja is igenév, melyben a *-ton/-ten/-tön*-t felfoghatjuk igenévképzőnek. E képző *-t* eleme melléknévi igenévképző, s ehhez vonódott az *-n* módhatározórag (MNyTNy. I, 335). (Megjegyezhetjük, hogy a *-ván/-vén* igenévképző *-n* eleme is eredetileg — locativusragból lett — módhatározórag.) A *nőttön, futton*-féle igenévi előtagok szófajilag közel állnak a határozószókhoz. A Jászó Anna szerint „produktivitásukat, bővítménynélküliségüket tekintve inkább határozószószerűek” (MNyTNy. I, 335), mondattanilag pedig nyomósító funkciójú mód-, illetve fokhatározók, esetenként tekinthetők határozók (vö. i. h. 436).

E háromfajta határozós szerkezet (a *folyva foly, folyvást foly* és a *nőttön nő*) keletkezési módja, valamint oka, illetve célja is azonos: a 'nagyon, rendkívüli módon, erősen, szünet nélkül'; esetleg 'többször, gyakran' s hasonló jelentésekkel nyomatékosítani az igei alaptagot. E három szerkezettípus előtagjai közül a *-ton/-ten/-tön* képzős kiszorult az önálló, aktív használatból. Ez a tény siettetette e szerkezetek összetétellé válását (néhány ilyen előtag önálló

szóként is fennmaradt, pl. *folyton*). A *futton-fut*-félék talán már az ómagyar kor vége óta, de a középmagyartól már minden bizonnyal szerintem is összetett szavak lehetnek, olyanok, amelyek szószerkezetből, az összetétellel válás szabályai szerint jöttek létre. (Ez érvényes az ÖMS.-beli *eggen yg*, ill. a későbbi *egyetlenegy* kifejezésre is. S. Hámosi Antóniával egyetértve az *egy* számnévi alaptagot *-n* módhatározóragos bővítmény előzi meg: ez a bővítmény — szintaktikai szerepét tekintve — komplex mérték- és módhatározó, az ebből a szintagmából keletkezett összetett szó tehát határozós alárendelő szerkezetű, vö.: MNyTNy. I, 688.) Azt, hogy ezek az összetétellel válás szabályai szerint jöttek létre, azért érdemes így kimondani, mert vannak kutatók, akik ezeket ikerítéssel (mint szóalkotási móddal) keletkezett szavaknak tartják, s nem összetetteknek, hanem egyszerűeknek (pl. Kelemen József: A *nőttön-nő*-féle kifejezésekről. Pais-Eml. 1956. 145—51; Szikszainé Nagy Irma az ikerítésről írt monográfiájában „kettős tagolású egyszerű szó”-nak, illetve „szóalak”-nak nevezi a fent említetteket s másokat is: MNyTK. 197. sz. 1993. 128).

A szószerkezet és a lexéma közti határkérdésekről, átmeneti jelenségekről szólva — az eddigieken kívül — meg kell említenünk az *énekek éneke*, a *kezdet kezdetén*, az *időtlen időkig*, a *szébnél szebb*, a *pápább a pápánál*, a *tudni tudom* és a *szájról szájra*, *egyől egyig*-féle figura etymologicákat is (tehát a töisméltéses birtokos és minőségjelzős, a hasonlító, a tekintethatározós és kettős határozós szerkezeteket is). Ezek közül egyik-másik típusról Pais is, Kelemen is azt mondja (csak más-más fogalmakkal élve), hogy közelednek a lexémává váláshoz (ezek a lexémák Pais szerint összetettek, Kelemen szerint pedig egyszerű ikerszók (vö.: Pais: MNy. 57 [1961]: 271—2; Kelemen: MNy. 35 [1939]: 246). Szabó Dénes is a szószerkezettől az összetett szó felé haladó átmeneti típusúaknak tartja őket (MMNyelv. 1955. 339—40). — Valóban: a szintagmákkal szemben a lexémákhoz hasonlítanak annyiban, hogy komponenseik olyan szoros kapcsolatban vannak, hogy más szó nem ékelődhet közéjük, és a szórendjüket sem lehet „büntetlenül” megváltoztatni (vö.: Majtinszkaja: NyK. 65 [1963]: 368). (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a figura etymologicák szórendjének, bővíthetőségének, átalakíthatóságának, a mondatba való beépülésének vizsgálata már csak ezért is fontos feladat.) A szószerkezet összetett szóvá válása folyamán minden korban sok az átmeneti állapotban levő alakulat. Minden előfordulás külön értékelést kíván (vö.: Balázs: SzótTan. 1966. 79—98). —E legutóbb emlegetett alakulatok megítélésében talán a NyKk. találja meg a helyesebb megfogalmazást: nem összetétel felé hajló szerkezetnek nevezi őket, hanem „állandó szókapcsolatok”-nak (I, 174), melyek „állandó köznyelvi lexikológiai egységnek számít”-anak (II, 691).

A felsorolt töisméltéses szintagmatípusok minden egyes megvalósulását, reprezentánsát meg kell azonban vizsgálni, megfelelő kritériumok alapján (egyenként, elégséges szövegkörnyezetben), hogy variálható szabad szerkezetek-e, vagy már valóban állandósult kapcsolatok. — A „szabad”-ság szempontjából tehát három csoportot kell elkülönítenünk: a teljesen szabad szintagmatikus felépítésű töisméltéseket, az állandósult kapcsolatokat és a már lexikalizálódott elemeket. Újra kell gondolni helyesírásukat is: a kötőjel használatának kérdését. (Most csak előre jelzem: Az állandósult szerkezetek között olyan töisméltések is vannak, melyeknek tagjai nincsenek közvetlen szintaktikai viszonyban, pl.: *szó szót követ*, *kéz kezét mos*, *fogat foggal*, *szeget szeggel*, *kéz a kézben* stb. Ezekben az alany és a tárgy, az alany és a határozó, illetve a tárgy és a határozó számít töisméltésnek. De ide sorolhatjuk a *nap nap után*, *fej fej mellett*-féle frazeológiai kapcsolatokat is, hiszen ezek a *kéz a kézben*-től csak abban különböznek, hogy második tagjuk nem raggal, hanem névutóval, tehát szintén morfológiai eszközzel van ellátva, s ezáltal lesz alaktani variáns.)

d) Röviden a lexikalizálódott figura etymologicákkal kapcsolatos problémákról is kell szólnunk. — A szakirodalom legtöbbet a már említett, az ún. *nőttön-nő*-félékkel foglalkozott, és társaságukban jelennek meg a példák között az olyanok, mint *folyton-foly-*

vást, egyetlenegy, réges-régi, túlon-túl, unos-untalan stb. A vita ezekkel kapcsolatban három vonatkozásban folyik. Egyrészt az a vitakérdés, hogy szintagmák-e vagy lexémák, másrészt: ha lexémák, akkor összetettek-e vagy egyszerű szavak, harmadrészt: ha összetettek, akkor alá- vagy mellérendelők. — A régebbi szakirodalom, ha egyáltalán megemlékezik róluk, összetett szavaknak, azon belül is alárendelőknek tartja őket (vö. pl.: TMNy. 359; Kis-Erős: 277—8). B. Lőrinczy Éva az akadémiai nyelvtan előmunkálatai keretében írt értekezésében az egyik helyen erre a felfogásra így reagál: „Noha nem lehetetlen, hogy ezeknek a szavaknak és a bennük levő alaki elemeknek a történeti kutatása valóban a határozós és jelzős összetett szavakéval közös eredetre mutat, leíró szempontból — úgy gondolom — semmiképpen sem azonosíthatók ezek az olyan szoros értelemben vett alárendelő, határozós vagy jelzős összetett szavakkal, mint amilyen például az *ajtónálló* ... vagy a *képeskönyv*” (NyelvTan. 127). Lőrinczy Réka is (a *nőttön-nő*-féléről szólva) úgy vélekedik, hogy „tagjaikat világosan felismerhető szintagmatikus viszony kapcsolja össze”, ugyanakkor „jelentésszerkezetük eltér a szó szerkezetekre jellemző ... jelentésszerkezettől” (Rácz-Eml. 1992. 170). — Papp István az „alakmásható összetételek” közé sorolja ezt a csoportot, és a rákérdezés módszerét alkalmazva érvel az alárendelő összetétel jelleg mellett: hogyan nő? *nőttön-nő*: módhatározói, min túl? *túlon-túl*: helyhatározói alárendelés (MNYj. 9 [1963]: 15). Pais is a határozós összetételek között beszél róluk (MNY. 57: 266—73, 272). — Kelemen József viszont amellet érvel, hogy mivel nem összetétel útján keletkeztek, hanem ikerítéssel, nem összetett szavak, hanem egyszerűek, s a *dirib-darab*-féle ikerszók melletti másik csoportba sorolja őket (MNY. 35: 236—47, Pais-Eml. 145—51). Ezt a felfogást teszi magáévá legújabbban Szikszainé Nagy Irma is (MNYTK. 197. sz. 1993. 15—6). Fontos megállapítása, hogy — míg ikerszók ma is keletkeznek — töismétléses lexémák viszont nem. Ehhez hozzátehetjük, hogy a régiek is úgy élnek tovább, hogy közben morfológiai változatosságuk csökken, azaz egyes alakváltozataik visszaszorulnak; pl. ma már — legalábbis a köznyelvben — főleg a *telis-tele* járja, a *telides-tele*, *teliden-tele*, *telísdén-tele* stb. nem használatos. De ez már egy másik cikk témája.

Az egyéb felfogások ismertetésétől eltekintve most már csak saját véleményemet foglalom röviden össze. Először is összetett lexémáknak tartom őket, amelyek kétféleképpen keletkeztek. Egyrészt szó szerkezetből összetétel útján: ezen belül alárendelő szó szerkezetből a *nőttön-nő*, *egyetlenegy*, *szántszándékkal*-félék, mellérendelő szó szerkezetből az *akarva-akaratlan*, *boldog-boldogtalan* típus. Volt, illetve lehetett olyan történeti korszak, amikor ezek még szó szerkezetek, ill. szoros szókapcsolatok voltak. A töismétléses összetett lexémák másik csoportjába azokat sorolom, amelyeknek előtagja ma s feltehetőleg a régiségben sem él, ill. élt önállóan; ezek, mint pl.: *réges-régi*, *telis-tele*, *véges-végtelen*, az előbbiektől eltérően nem lassú összetapadással, tehát nem összetétellel keletkeztek, hanem kettőztetéssel, az ikerítéshez hasonló módon, de nem hangtani eszközökkel, mint az ikerszók, hanem morfológiai szabályok szerint. Azon az alapon tekintem e csoport tagjait összetetteknek, hogy két tömorféma található bennük. Az összetett szavakon belül pedig azért minősíteném inkább mellérendelőknek őket, mert keletkezésük az ismétlés, a kettőztetés körébe tartozik. A tö változatlan ismétlése melletti, utáni második csoport lehet, amennyiben a tö változó ismétlésével jönnek létre. (E „változó ismétlés” szabályai is feltárandók.) Mivel előtagjuk fokozó, nyomatékosító szerepű, a nyelvi tudat számára átértékelődhetnek alárendelő jellegűvé: mennyire új? *újdonszerű*; mennyire régen? *réges-régen*. — Problemátikus egyedi eset is adódik. Csak egyet említek példaként: „Mindenhol az örökmozgók, az okosan *tévők-tévők*, hasznát hajtók magatartása határozza meg a környezet életét” (Népszava 1974. szept. 8. 1). A *tévők-tévők* összetett szó. Figura etymologica? Azt hiszem, igen.

e) Utolsóként a töismétléseknek még egy típusáról kell szólnunk. Ebbe a körbe eddig belevettük a töismétléses szó szerkezeteket (akár érintkeznek, akár távolabb állnak egymástól), valamint az ilyen szerkezetű lexikalizálódott elemeket. De a szótöismétlés fogalmát még

tágabban is értelmezhetjük, s én is ehhez a felfogáshoz csatlakozom: belevonhatjuk a nem szintagmatikus felépítésű szótőismétléseket is, az olyanokat, amelyek önálló mondatrészek, de nincs köztük közvetlen szintaktikai viszony; más terminológiával: amelyek között közömbös viszony (Deme, Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971. 46) vagy közvetett heterogén viszony van (Károly: NytudÉrt. 16. sz. 7; vö.: Keszler: Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Bp., 1992. 89–96). — A figura etymologicával foglalkozó irodalomban a példák között ilyenek is fel-felbukkanak, de a típusok leírásaiból többnyire hiányoznak. Fokos például nem tekinti őket figura etymologicának, csak paronomáziának, azaz szóismétlésnek (Nyr. 60: 45). Ő csak az „egy kifejezésben” szereplő tőismétléseket vonja be a figura etymologicák közé. Persze, kérdés: meddig tart az „egy kifejezés”? A RévaiLex. úgy fogalmaz, hogy a figura etymologica „két közös eredetű szónak egy szólásban való alkalmazása”. De meddig tart az „egy szólás”? Hol a határ? — J. Soltész Katalin Babits-monográfiájában „a figura etymologica ritkább mondattani megoldásai” megnevezéssel vezeti be a szintaktikai viszonyban nem levő tőismétléseket (i. m. 300). Kovalovszky Miklós is bevonja őket a figura etymologicák közé; az ő rendszerezésében több alcsoportban is felbukkannak (MNyTK. 111. sz. 1965. 45–9). — Leginkább Kiss Antal figyel erre a szempontra, és sorolja külön csoportba azokat a szótőismétléseket, amelyek között nincs szintaktikai kapcsolat. Magyar népköltészeti példái közül olyanok tartoznak ide, mint pl.: *szívem a szívedet várja, elment a halász halászni* stb. (CTIFU Pars I. Tallinn 1975. 632).

De az ilyen szótőismétléseket tovább differenciálhatjuk. Első szinten attól függően, hogy egy mondaton, ill. tagmondaton (mondategységen) belül jelentkezik-e a tőismétlés, vagy két külön tagmondatban, vagy a mondathatáron (mondategészen) is túllépve két külön mondatban szerepel, esetleg hosszabb szövegrészleten vonul végig. A kódexekből, a régebbi és újabb irodalomból, illetve a népköltészetből gyűjtött anyagomban szép számmal találkozunk mindegyik típussal. A kérdés itt az, hogy a tagmondaton, ill. a mondaton túli, tehát egymástól viszonylag távoli tőismétlések meddig tekinthetők figura etymologicának. Ezek szerint itt is jelentkeznek határproblémák. A „*Szeretném, ha szeretnének*”, „*Be szép, hogy szépnak hiszek*” (Ady)-féle esetek, amikor általában egyszerű mondatdát is átalakítható tárgyi, ill. alanyi alárendelt mondatban szerepel a tőismétlés, azt hiszem, feltétlenül bevonandók a figura etymologica körébe. De mit gondoljunk a következő szép, Pázmánytól való prédikációrészletről: „Igen illik, hogy az anya dorgálja fiát *szitkozódásért*; ő pedig azon feddésben *szitkozódjék* és példájával tanítsa a *szitkot*?!” (Pázmány Péter művei. Bp., 1983. 655). Vagy: „Mint az özönvíz után az égi szivárványt jelül adá Isten, hogy immár *békességet* szerzett az emberrel: úgy az istállóban született Krisztust jelül adá az emberi nemzettel való *békességnek*” (uo. 639). A morfológiai kritériumok szerint ezek is tőismétlések: a *szitok*, *szitkozódik*, *szitkozódás* azonos tő különböző képzőkkel ellátott változatai, a *békességet*, *békességnek* tőismétlés elemeiben pedig a ragok mások. Más példákban jelmorféimákban különböznek a tőismétlés tagjai. Azt gondolom, hogy az ilyen esetekben a figura etymologica határait a jelentésbeli, a stilisztikai értéktöbblet megléte vagy elhalványulása, illetve hiánya alapján lehet megvonni. De nyilván nem lesz éles ez a határ. A tőismétlés tehát addig tekinthető figura etymologicának, ameddig a két vagy több azonos tövű szó felidézi egymást a hallgatóban, ill. az olvasóban, vagyis amíg megvan az ismétlődésből fakadó stílushatás. Kovalovszky is ilyesmire utalhat, amikor úgy fogalmaz, hogy az ismétlődő tő az első előfordulással „lehetőleg” kapcsolatban álljon (MNyTK. 111. sz. 1965. 44). — Azt gondolom tehát, hogy a szótőismétlés kifejezéssel illethetnénk a formai, a grammatikai kategóriát, a figura etymologica elnevezés pedig a speciális jelentéstani-stilisztikai értéktöbblettel rendelkező, tehát szűkebb csoportra vonatkozhatna.

f) A figura etymologica értelmezésének tágítása során még két kategória jön szóba, de ezeket én már nem sorolnám vizsgált szerkezeteink közé. Az egyik az olyan töismétlésekre vonatkozik, amelyekben etimológiailag azonos a tő, de jelentésükben úgy eltávolodtak, hogy nem idézik fel egymást. Ezeknek esetleg csak rokon hangzása ér el hangulati, zenei hatást. Ilyen például a *világ* és a *virág* szó együtt szereplése: „Mondja *virág virágnak*, Várja *végit világnak*” (Krizsa: Vadrózsák. Bukarest, 1975. 272); vagy József Attilánál: „ha már elpusztul a *világ*, legyen a sírjára *virág*” (Kertész leszek). Az *omlik*—*ont*, *ömlik*—*önt* típusú ismétlődések összecsengése még gyengébb: „Úgy *omlik* a záporosó, mintha dézsából *ontanák*.” Az *olt* és az *alszik* pedig már hangzásában sem közeli: „A gyerek villanyoltás után hamar *elaludt*.” Ezek tehát nem figura etymologicák, mivel nem ismerhető fel bennük a tő azonossága (vö.: Fónagy: VilLex. 3. 154).

A másik ismétlődéses jelenség, melyet egyes kutatók besorolnak a figura etymologicák közé, szerintem szintén kizárandó. A tiszta, teljesen azonos alakú ismétlődésekről, ill. ezek egyik típusáról van szó. Kovalovszky és a NyKk. ezt úgy fogalmazza meg, hogy ugyanannak a szónak, ill. szótőnek „eltérő értelemben való . . . megismétlődése” is figura etymologica (Kovalovszky: i. m. 44; NyKk. I, 641—2). De sajnos nem fejtik ki, mit értenek „eltérő értelmén”. Talán az olyan esetekre gondolnak, amilyenek Kovalovszky példái között elő is fordulnak, mint: „Jaj, be *szép* a *Szép*” (Ady), melyben a *szép* szó egyik esetben melléknév (állítmányként), a másik esetben alkalmi főnév (alanyként); vagy: „Be *messze* van a *Messze*, Be *közel* van a *Közel*, Be *távol* van a *Távol*” (Ady: A földi kunyhóban): itt a határozószó jelenik meg alkalmilag főnévi jelentésformában (i. m. 47, 48). Ezen az alapon a grammatikai homonimákat is bevonhatnánk a figura etymologicák közé. (Szép, gazdag anyagot elemez Rácz Endre „A homonimák szépirodalmi előfordulásairól” írt tanulmányában: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Bp., 1980. 157—206). — És persze az olyan szóismétlések (összetételek) sem tekinthetők figura etymologicáknak, mint a *lassan-lassan*, akkor sem, ha Simonyi vonja be őket (ha csak a figura etymologicák perifériájára is: Hat. I, 14). A *jön-jön*, *nézi-nézi-féle*, valamint az *esik, egyre csak esik*; a *szép, nagyon szép-féle* kettőztetések is csak — Pais szavaival — „alakulásuk és jelentésfunkciójuk tekintetében” vethetők össze a figura etymologicákkal, maguk nyilván nem azok, csak szóismétlések (vö.: Pais: MNy. 57: 272).

4. A sok, bár távolról sem az összes probléma felvetése után most már „csak” az volna hátra, hogy vázoljam, milyen rendszerezését képzelem el a szótőismétléseknek, illetve a figura etymologicáknak. — Ennek érdekében — egy következő tanulmányban — át szeretném tekinteni, hogyan vélekednek a kutatók erről a kérdésről a rokon nyelvekkel és egyéb nyelvekkel kapcsolatban (érdekes megvizsgálni, hogy a tipológiailag rokon és nem rokon nyelvek milyen rendszerezést, ill. rendszerezéseket alkalmaznak). — Ezek tanulságait is felhasználva felvázolnám a magyar figura etymologicák egy lehetséges rendszerét (rendszerezését).

A szótőismétlést tehát komplex szintaktikai-morfológiai-szófaji kategóriának fogom fel, a rendszerezésben pedig lehetőséget látok e három szempont (a szintaktikai, a morfológiai és a szófaji szempont) nem összekevert, hanem együttes érvényesítésére. A jelentéstani-stilisztikai vonatkozás kiegészítő szempont lehetne, melynek segítségével a formális töismétlések egy részét kirekeszthetnénk, s így juthatnánk el a figura etymologica legtágabb körének határáig.

Végül a további feladatok közül csak jelzem a legfontosabbakat: megfelelően kiválogatott szöveganyag alapján meg kellene vizsgálni például, hogy a figura etymologicának milyen típusai (és milyen mértékben) jellemzők a különböző nyelvtörténeti korszakokra, korstílusokra, nyelvterületekre, az egyes szerzőkre, műfajokra (a népköltészetet is beleértve).

Nagyborzsova község monográfiájában tárgyalt helynevek

1911-ben jelent meg Beregszászot domahídi Sipos Zsigmondnak „Borzsova monographiája” című könyve. Megismerve, tanulmányozva a munkát, megerősödött azon hitem, amelynek már másutt hangot adtam, hogy könyvtáraink polcain őrzött helyismereti könyveink, helytörténeti dolgozataink roppant értékes helynévi anyagot tartalmaznak, amelyet alaposan indokolt lenne helynévtudományunk vérkeringésébe bocsátani.

Erre kívánok itt példát adni. Egyrészt, hogy bemutassam az igen értékes anyagot, s ezzel más munkák feldolgozására buzdítsak, másrészt módszertani példával óhajtok szolgálni.

A könyvet végigolvasva, igyekeztem minden, helynévnek értelmezhető nevet cédulára venni. Ez azért fontos, mert egyes esetekben a név könyvbeli első felbukkanásakor nem dönthető el bizonyossággal, hogy köznév vagy helynév áll-e előttünk. Tehát elkerülendő a későbbi visszakeresést, inkább a még bizonytalan neveket is vessük cédulára, s a szükségest a feldolgozás végén selejtezzük.

Igyekeztem lehetőleg szövegkörnyezetbe ágyazva kiemelni a neveket, mert így igen sok hasznosat ismerünk meg róluk, amelyet a névfejtésben is hasznosíthatunk. Jelen esetben is sok-sok értékes adat került elő, különösen a szerző — előttem ma ismeretlen helyen lévő, vagy talán elpusztult — iratgyűjteményéből.

A névgyűjtés azért is jelentős, mert Nagyborzsováról — a Pesty-féle gyűjtésen kívül — mást nem ismerek (Lőrincze—Benkő, NyjBibl.), s addig is amíg az élő helynévanyag felgyűjtése megtörténhet, innen ismerhetjük meg legteljesebben ennek az ősi magyar településnek helyneveit.

Mint más helységeknél is tapasztaljuk, a síkságon fekvő *Nagyborzsova* (Nb.) szöllei is más község határában, *Kismuzsalyon* (Km.) vannak. Ez az oka annak, hogy néhány, szőlő-hegyre vonatkozó kismuzsalyi adat is előkerült.

A birtokosok, házasságok hozzák, hogy néhány idegen, vidéki helynév is előkerül (*Gyulafehérvár, Vári, Domahida, Kisbégány* (Kb.)). Ezeket is közlöm, hiszen ezek kihagyása nem volna célszerű, mert ki keresne egyébként Nagyborzsováról szóló munkában domahídi, gyulafehérvári stb. adatokat? Így pedig — az egyetemes helynévtudomány rendelkezésére fog állni — addig is, amíg a finn szótáralapítványhoz hasonlóan a magyar helynevek közgyűjteménye megszületik.

A sok-sok érdekes, régi helynévből egyre hívom fel a figyelmet. Ez a nagyborzsovai *Pecsőnyeg*, amelyet az 1784. évi, ún. II. József-féle felvétel (XXIX/10) *Becziniek* [olv. Becsenyeg] idegen helyesírású alakban őrzött meg. Jelentős adat azért, mert Bereg megye területéről az első ismert, helynévvel igazolt adat a — *becsenyeg* névalakban is ismert — besenyő népre (Melich, HonfMo. 239—40, Györffy, Besenyők és magyarok. 4, Györffy, TörtFöldr. I², 534—5).

Györffy György (I. m. I², 520) tüzetesen tárgyalja az ősi Borzsova megyét, s a Szent István-kori megyeközpontok közé tartozónak említi Borzsovát. Adatunk — mint törzsi helynév — ezt megerősíti.

Évtizedes gyűjtésem alatt előkerült néhány nagyborzsovai adatot a megfelelő helyre szintén beépítettem, így gondolva legjobbnak megőrzésüket.

Adattár

Akol szőlő 1680/910: *Akol szőlő* — sző (Km.) 91.

Almásmező XVII. sz./910: *Almás mező* (Nb.) 120.

Általút 1801/910: A Muzsaly felől húzódó „*Átal*” úton (Nb.) 45.

- Aranymosó* 1737/910: Ez „elrongyolott” Vérke híd az „*Arany Mosó*” torkolatján felül, a borzsovai határon épült (Nb.) 45.
- Aranyosmáté* 1614/910: Borzsován 1614-ben (Gulácsy) Ferenc neje, Nagy Borbála az „*aranyos Máthé*” nevű pusztá kibocsátásáért Szűcs Imrét meginteti. (Nb.) 179.
- Árvizes szer* 1910: *Árvizes szer* — lápos hely (Nb.) 117.
- **Becsenyek* 1784: *Becziniek* — erdős rész, malomkörüli irtással, Borsovától ÉK-re, a Borsa folyó É-i partján. II. József-féle felv. XXIX/10.
Első adat, amely besenyők jelenlétére vall Bereg megyében. Vö. Melich, HonfMo. 239 —40, Györffy, Besenyők és magyarok 4. Azonos a Pecsönyeg címszó alatt tárgyalt helynévvel, lásd ott.
- Berekhát* 1910: *Berekhát* — mező (Nb.) 119.
- Boldogasszony utca* 1598/910: Bánthó másként Asztalos Györgynek Báthory Zsigmond Gyulafehérvárott, a „*Boldogasszony utcában*, Kalmanchely István szomszédjában” házat ajándékoz. (Gyulafehérvár) 146.
- Borsiláz* 1910: *Borsi láz* — lápos hely (Nb.) 117.
- Borzacsatorna* lásd *Új Borzsa* (Nb.) alatt.
- Borzsaevi erdő* XVIII. sz./910: „harmadik nem közös erdő urasági erdő volt a „*Borzsaevi*” erdő (Nb.) 30.
- Borzsa folyó* 1810/910: „túl a *Borzsa vizén*” (Nb.) 120; 1831/910: ~ (Nb.) 120; 1910: *Borzsa folyó* (Nb.) 5, 8, 14, *Borzsa* (Nb.) 117, 118, *folyó Borzsa, holt Borzsa* (Nb.) 46.
- Borzsa töltése* 1701/910: „a *Borzsa töltésének* javítását” (Nb.) 118.
- Borzsovai híd* 1606/910: zálogba veszik „Borzsovát Oroszival összekötő *borzsovai hidat*” (Nb.) 162.
- Borzsovay-féle udvarház* 1910: a ref. templommal szemben épült régi *Borzsovay-féle udvarház* — ma iskola (Nb.) 25.
- Büdöspatak* 1910: *Büdöspatak* — folyóvíz (Nb.) 117.
- Büdöspatakhát* 1910: *Büdöspatakhát* — sz (Nb.) 119.
- Csereszél* 1910: *Csereszél* — mező (Nb.) 119.
- Csókás* 1747/910: a „*csókáson*” zálogos föld (Nb.) 157, 1747 > 1910: „*csókás kaszálóját zálogba*” (Nb.), 1791/910: *Csókás* nevű mezejét (Nb.) 204.
Valószínűleg a következővel azonos.
- Csonkás* 1680/910: 1680-ban végrendeletileg hagy „*Csonkáson* levő darab” örökséget s egy fejszét (Nb.) 43, 1910: *Csonkás* — kaszáló (Nb.) 119.
- Csontos szőlő* 1661/910: Borzsovay Ferenc a *Csontos szőlőről* végrendelezik (Km.) 91.
- Csordás ösvény* 1910: *Csordás ösvény* — sz (Nb.) 119.
- Csűrös kert* 1910: *Csűrös kert* — sz, „Az előbbi évtizedben a kis-utcai „*csűrös kert*” parcelláztattott fel és épült be.” (Nb.) 47, 119.
- Délmező* 1910: *Délmező* — mező (Nb.) 119.
- Diós* 1910: *Diós* — kaszáló (Nb.) 119.
- Diós láz* 1717/910: „irtásföldek” a *Dióson* (Nb.) 120, 1910: *Diós láz* — lápos hely (Nb.) 117.
- Diósmező* XVII. sz./910: *Diós mező* (Nb.) 120.
- Egeres* 1910: *Egeres* (talán Égres) — folyóvíz (Nb.) 117.
- Égett berek* 1602/910: „*Égett Bereg* mellett való liget” nevű „új foglalás” (Nb.) 154.
- Égres* lásd *Egeres* (Nb.) alatt.
- Égres* 1829/910: ... az *Égrest* az árvíz sokat megfutja s csak „összel megy le róla a víz”. E hely őserdő volt rég s az „anya erdő közepén levő rétes hely kaszállóvá formálódott”. (Nb.) 117, *Egres* — kaszáló (Nb.) 119.
- Egrestorok* 1910: *Egres torok* — lápos hely (Nb.) 117.
- Égszer ödöllője* 1910: *Égszer ödöllője* — lápos hely (Nb.) 117.

- Énye* 1910: *Énye* — folyóvíz (Nb.) 117.
- Eszenyő* 1910: *Eszenyő* — félhold alakú, 4 holdnyi terület, *Eszenyő sziget* (Nb.) 6, 7, 13.
- Felsődellő* 1910: *Felső dellő* — sz (Nb.) 119.
- Firidős patak* 1910: *Firidős patak* — folyóvíz (Nb.) 117.
- Füzesölve* 1910: *Füzesölve* — lápos hely (Nb.) 117.
- Gáboró* 1910: *Gáboro(!)* — lápos hely (Nb.) 117.
- Gecsey-féle házas telek* 1910: *Gecsey-féle házas telek* (Vári) 7.
- Gején* 1910: *Gején* — mező (Nb.) 119.
- Gothárd* 1614 > 1910: a kisbégányi *Gothard ~ Gothardt puszta* (Kb.) 194, 261.
- Guti eren aluli ér* 1630 > 1910: zálogba adja 2 évre a Krasznából kimenő „*Guti*” eren *aluli* eret. (Domahida) 242, 1837/910: a Krasznán való halászatot bérbe adják (Uo.) 245.
- Halaspatak* 1910: *Halaspatak* — folyóvíz (Nb.) 117.
- Halaspatakhát* 1767/910: „túl a Borzsán a *Halaspatakhát*” (Nb.) 120.
- Halmos domb* 1786/910: *Halmos Domb* (Nb.) 45, 1847/910: úgy hogy Gecsével is állandóan lehet a „*halmos dombnál*” vívó úton érintkezni (Nb.) 45.
- Harcásatelek* lásd *Malomház* (Nb.) alatt.
- Híderdő* 1910: ... a „*híderdön*” talált ... aranypénz, aranytálca és poharak, ... (Nb.) 5, A „régí erdő, melyről 1636-ban esik szó a „*Híd erdő*” volt, melyet a XIX. sz.-tól kezdenek erősebben száralni ... és a tagosítás után 1860—1880 évek között letoroltatott” (Nb.) 30.
- Lásd még „*Régi erdő*” (Nb.) alatt.
- Hódszer* 1910: *Hódszer* — lápos hely (Nb.) 117.
- Horgosföld* 1910: *Horgos föld* — lápos hely (Nb.) 117, *Horgas föld* — sz (Nb.) 119.
- Ilonca* 1584/910: *Iloncán* épült malom (Bereg m.) 190.
- Jégveremnél lévő föld* 1689 > 1910: „a *jégveremnél levő földet*” Borzsován (Nb.) 258.
- Józan hegy* 1646/910: Vadnak két szállók a parochiához ... Egyik az *Józan hegyen* ... (Km.) 110.
- Kadacshát* 1863/910: A *kadacshát* tagosítatlan maradt (Nb.) 70.
- Kadarcs* 1810/910: „a *Kadarcs partra*” (Nb.) 120, 1910: *Kadarcs* — folyóvíz (Nb.) 117, — mondája 139.
- Kadacshát* 1831/910: „túl a Borzsa vizén a *Kadacshátra*” (Nb.) 119, 1863/910: A *kadacshát* [/!] tagosítatlan maradt (Nb.) 70.
- Karifás* 1910: *Karifás* — lápos hely (Nb.) 117.
- Kelemen* 1910: „*Kelemen*” helynév (Nb.) 42.
- Kenderesláz* 1910: *Kenderes láz* — lápos hely (Nb.) 117.
- Kerekdét* 1910: *Kerekdét* — lápos hely (Nb.) 117, kaszáló (Nb.) 119.
- Kerekdét láz* 1910: *Kerekdét láz* — lápos hely (Nb.) 118.
- Kertalatti* 1633/910: [Borzsovay] Pál elcsereéli a „*kert alatti*” kaszálót ... testvérével István-nal (Nb.) 20.
- Kisborzsapart* 1910: *Kis borzsapart* — sz (Nb.) 119.
- Kismuzsalyi csonkatemplom* 1738/910: Intézkedik e szabályrendelet a „familia” tulajdonát képező *kismuzsalyi csonkatemplom* fenntartásáról is, annak sérthetetlené nyilvánítása folytán. Aki onnan „kövecskét” merészel elvinni 24 frt-ig büntetettik; ugyan a hegybíró által s aki követ mer onnan elszállítani a kő elvesztése mellett „díjtalan maradjon” (Km.) 93.
- Kismuzsalyi hegyek* 1910: *Kismuzsalyi hegyek* — szőlőhegy (Km.) 91.
- Kisödüllő* 1910: *Kis Ödüllő* — mező (Nb.) 119.
- Kis-, Nagyperepok* XVIII. sz. eleje: Borzsova határában fekvő *Kis és Nagyperepok* (Nb.) 226.
- Kisrév* 1910: *Kis rév* — lápos hely (Nb.) 117.

Kis ró 1910: *Kis Ró* — lápos hely (Nb.) 117.

Előbbivel azonos?.

Kisrütü lásd *Zsófi asszony láza* (Nb.) alatt.

Kisszópányos 1795/910: „a Korong Erdőből a *kis Szópányoson*” van „kis darabocska” ... „egy kis darabocska Erdő, mely neveztetik *Kis-Szópányosnak* elpusztíttassék” (Nb.) 31, 120.

Kis utca lásd *Strázsa ház* (Nb.) alatt.

Kisláz erdő 1910: *Kisláz[!]* *Erdő [Kisláz?]* — lápos hely (Nb.) 118.

Korong 1612/910: „Az 1612-ben említett „közös” erdő a *Korong* erdő volt. Ezt a Szépasszony Dombja körüli, mindjárt a község alatt kezdődő s a Mocsár és Vérke között elterülő tölgyes erdőt a XVIII. sz. közepe körül tarolták le” (Nb.) 30—1, 1795/910: a *Korong* Erdőből (Nb.) 31, 1810/910: A *Korong* erdő szélén (Nb.) 44, 1831/910: „az egyház *korongi földet*” (Nb.) 112, 1910: *Korong* — lápos hely (Nb.) 117.

Körtvélyes mező XVII. sz./910: *Körtvélyes mező* (Nb.) 120.

Közép hosszúszer 1910: *Közép-Hosszú szer* (Nb.) 119.

Kutor szőlő 1552/910: s a „*Kutor*” szőlőbe, 1553/910: *Kutor nevű szőlőt* (Km. ?) 191, 224.

Kürtös rész 1652/910: Borzsován lévő örökös „*Kürtösy*” telkét (Nb.) 208, 1661/910: ... perben állnak ... a „*Kürtös Rész*” miatt (Nb.) 20.

Lapos szárhegy 1665/910: *Lapos-Szárhegy* szőlőhegy (Km.) 91, 1841/910: *Szárhegy* — sző (Km.) 91.

Malomház XVI/910: [Borzsova] végződött a „*malomház*”-nál, „*harcsástelek*”-nél, a mai „*Porondos*”-nál. (Nb.) 24, 1650/910: Borbély és Borzsovay cs.-ok osztotnak a borzsovai vízi malmon (Nb.) 155, 1657/736/910: Ez alkalommal égették fel a lengyelek a Borzsovay-féle „*Porondosnál*” épült malmot is [1657], melyet még 1736-ban nem építettek fel a borzsoviaiak. (Nb.) 27, 1717/910: a lengyelek ez évben elpusztították (Nb.) 226, XVIII. sz. első fele/910: Oroszy család vizimalma a Borzsa nevű folyón (a mai Porondoson) (Nb.) 227, 1796e.: Borzsovay malombéli egy köpéce rész (Nb.) 158, XVIII. sz. vége/910: Borzsovay féle vizimalom (Nb.) 193.

Mékfő erdő 1826/910: Kismuzsalyban a „*Mékfő Erdőn*” becsültek — részére 10 köblösnyi földet (Km.) 247.

Mezőkishegy 1562/910: *Mező-Kishegy* — szőlőhegy (Km.) 91.

Mocsár 1646/910: Az Váry felől való mezőn ... három darab kaszállók az *Mocsáron* (Nb.) 110, 1910: *Mocsár* — lápos terület (Nb.) 14, 31, 45, 117.

Mogyorószegi malom 1575/910: *Mogiorohzeghi vizimalom* (Nb.) 97.

Mocok láz 1910: *Motzok láz* — lápos hely (Nb.) 118. A név családnévi eredetű, vö. 210.

Muzsaly felől való mező 1646/910: *Musaly felől való mezőn* is vannak kaszálló földek (Nb.) 110.

Nádszegfenek 1910: *Nádszegfenek* — folyóvíz (Nb.) 117.

Nagyláz 1639 > 1910: Borzsován ... a „*nagylázt*” jogtalanul használják (Nb.) 277, 1836/910: a pecsőnyegen a „*nagyláz*” nevű kaszáló (Nb.) 207, 1910: *Nagy láz* — mocsaras, lápos hely (Nb.) 117.

Nagypalaj 1910: *Nagy palaj* — mocsaras, lápos hely (Nb.) 117.

Nagyvíz 1910: *Nagyvíz* — mocsaras, lápos hely (Nb.) 117.

Nemesvég lásd *Oroszy cseter* (Nb.) alatt.

Nyomás 1910: *Nyomás* — mocsaras, lápos hely, majd mezőnek mondja (Nb.) 117, 119.

Nyomás mező 1910: *Nyomás mező* — mocsaras, lápos hely (Nb.) 117.

Nyulkec 1910: *Nyulkec* — sz (Nb.) 119.

Óborzsa 1910: *Ó Borzsa* — élővíztől elszigetelt halovány (Nb.) 119.

Ócskatemető 1811/910: ref. eccla. telke után, az *ócska temető* helyén (Nb.) 31.

Oldalszőlő 1680/910: *Oldal szőlő* — sző (Km.) 91.

- Oroszy cseter* XVII. sz./910: a [borzsovai] III. negyedből (kb. 11 nemesi telek) „*Oroszy cseter*” [lett] (Nb.) 25, 1707 > 1910: *Oroszy cseter* (Nb.) 258, 1717/910: 11 telekből állott e terület (Nb.) 226, 1736: 1736-ban sok ily „sikator”, „szoros” van az „*Oroszy cseterben*” (közel múltban a „nemes végen”) (Nb.) 25, 1736/910: az „*Oroszy*” cseterben (Nb.) 191, 1736/910: kb. 1/3-át alkotta a községnek (Nb.) 226, XVIII. sz. közepe/910: *Oroszi cseter* (Nb.) 227, a diószegi Bay cs. birtoklása (Nb.) 144, 1813/910: Borzsován a „nemes végen” lévő telekét elzálogosítja (Nb.) 164.
- Országút* 1797/910: „A 2. szakasz pedig vagyon a Vaska telektől fogva az *ország utjái*g” (Nb.) 25, 1910: mely ... az „*ország utat*” a falu közepén húzódó úttal összekötötték (Nb.) 25.
- Ótovány* 1910: *Ótovány* — folyóvíz (Nb.) 117.
- Ótoványhát* 1910: *Ótoványhát* — sz (Nb.) 119.
- Papszőlő* 1652/910: a kis muzsalyi „*Pap*” szőlő (Km.) 210, 1707/910: a kismuzsalyi hegyen 67 ft-on megveszi a „*Pap szőlőt*” (Km.) 164, 1790/910: *Pap szőlő* a kismuzsalyi hegyen (Km.) 154.
- Paptava* 1910: 1846-ban lecsapolják a *Pap-tavát* (Nb.) 119, *Pap tava* — az Eszenyő szigetét körül folyó ~ mesterségesen készült (Nb.) 6, 13, 119.
- Parochialis telek* 1797/910: „mely első szakasz vagyon a *Parochialis telektől* fogva a folyó Borzáig” (Nb.) 25.
- Pecsőnyeg* 1836/910: a *pecsőnyegen* a „nagy láz” nevű kaszáló (Nb.) 207, 1910: *Pecsőnyeg* --- mocsaras, lápos hely (Nb.) 118, *Pecsőnyeg* — kaszáló (Nb.) 119.
Lásd *Beesenek címszó alatt is!
- Pipát* 1910: *Pipát* — mocsaras, lápos hely (Nb.) 118.
- Piska láz* 1910: *Piska láz* — mocsaras hely (Nb.) 118.
Vö. *Piskulisza* alatt is!
- Piskulisza* XVIII. sz. eleje: Borzsován ... fekvő ... *Piskulisza* név alatti földjeit (Nb.) 226.
Lásd *Piska láz* alatt!
- Pogány várrom* 1910: *Pogány várrom* (Nb.) 42.
- Porondos* lásd *Malomház* (Nb.) alatt.
- Pusztá Bene* 1910: Ez erdő [Borzsaelvi erdő] ... Oroszi községig nyúlott Borzsovától „*Pusztá Benén*” keresztül. (Nb.) 30.
- Régi erdő* 1636/910: „sertéseiket, melyeket „a *régi erdő*n” makkoltattak elüzte” (Nb.) 29, 30.
Lásd még „*Hiderdő* — Nagyborzsova” (Nb.).
- Révöld* 1769/910: „a *Révöldön* „gazzán” egy darab gazosföldet” (Nb.?, esetleg Heteny-ben?) 150.
- Rókalyuk* 1910: *Róka lyuk* — sz (Nb.) 119.
- Sánta* 1562/910: *Sántha szőlő* — sző (Km.) 91, 1588/910: *Sánta szőlő* (Km.) 204, 1618/910: a kis muzsalyi hegyen zálogba veszi ... a „*sánta szőlőt*” (Km.) 91, 207, 1910: *Sánta* — mező (Km.) 119, 1707 > 1910: a „*sánta mező*” nevű örökségük (Km.) 281.
- Sarkantyus* 1910: *Sarkantyus* — mocsaras, lápos hely (Nb.) 117, szántó (Nb.) 119.
- Sósfű* 1910: *Sósfű* — kaszáló (Nb.) 119.
- Strázsaház* XVI. sz./910: kezdődött a „*strázsa ház*”-nál, a mai „kis utca” torkolatánál (Nb.) 24, 1801/910: a falu vagy helység *Strázsa házá*-nál (Nb.) 45—6, 1910: mely a „kis utcát” ... a falu közepén húzódó úttal összekötötték (Nb.) 25.
- Szakál láz* 1661/910: neki hagyományozza a „*Szakál*” féle földet (Nb.) 186, 1910: *Szakáll láz* --- mocsaras, lápos hely (Nb.) 117.
- Szárhegy* lásd *Lapos* — *Szárhegy* (Km.) alatt.
- Szárhegy patak* 1910: *Szárhegy patak* — folyóvíz (Nb.) 117.
- Szelefeld* 1910: *Szele föld* — sz (Nb.) 119.
- Szélesszőlő* 1680/910: *Széles szőlő* — sző (Km.) 91.

- Szépasszonydombja* 1910: *Szép asszony dombja* nevű kisebb erdő, mely őrállomás lehetett (Nb.) 6, [Borzsova] várától É-ra 7 km-re fekszik a Vérke parton (Nb.) 7, *Szépasszony Dombja* (Nb.) 31, mondája 139.
- Szépasszonyhalma* 1861: *Szépasszonyhalma* szép sima domb a Vérke mellett, népmonda szerint onnan kapta nevét, hogy Dobosi Ilkát, Mike Bálint szép menyasszonyát, Kank a Szöllős melletti vár ura, elrabolván, itt midőn utolérített bosszúból Ilont tőrével, e szavakkal döfé halálra: „Egy kettőnké nem lehet.”. Réső Ensel S., A hn.-ek magyarázója. I: 84.
- Szilvásmező* XVII. sz./910: *Szilvás mező* (Nb.) 120.
- Szipa folyó* 1910: *Szipa folyó* (Nb.) 14, 45, 117.
- Szipaszáda* 1910: *Szipa száda* — mocsaras, lápos hely (Nb.) 117.
- Szopányos* 1910: Borzsova és Gecse . . . között elterülő, mai napig „*Szopányos*”-nak nevezett lápos, járhatatlan terület (Nb.) 23, *Szopányos* — mocsaras, lápos hely (Nb.) 118.
- Terge* 1562/910: *Terge* szőlő — sző (Km.) 91.
- Turja* 1750/910: a *Turja* folyó mellett (Km.) 180.
- Újborzsa* 1910: 1837-ben ásott a ma „*uj Borzsa*” néven ismert meder, „*Borzsa csatorna*”, mely Vári alatt a várt környező Pap-tavát ketté szelte. (Nb.) 119, *Új-Borzsa* (Nb.) 119.
- Vári felől való mező* 1646/910: Az *Váry felől való mezőn* Vannak ős szántó földek (Nb.) 110.
- Várnahegy* 1646/910: Vadnak két szőlők a parochiához . . . másik a *Várna hegyen* (Km.) 110.
- Vasbika* 1562/910: *Vasbika* — szőlőhegy (Km.) 91.
- Vaskapu* 1910: Két kapuja volt a várnak. Az egyik a DNy-i oldalon, mely oldal közepe táján 1,5 m mélységű bevágás látható, melyet „*Vaskapu*” névvel jelölnek a monda után s ma is e néven él az ottani nép emlékében. (Nb.) 7.
- Vaskapunál* 1910: A várban két „rejte” volt . . . Egyik a vár közepében, másik a „*vaskapu-nál*”. Ez utóbbi mai napig látható; . . . már-már földomladékba temetett nagy vaskapu zárja el . . . (Nb.) 7.
- Vaskatelek* 1797/910: „A 2. szakasz pedig vagyon a *Vaska telektől* fogva az ország utjáig” (Nb.) 25.
- Vay malom* 1910: Borzsova . . . nemessége a falu éjszaki végén épült malmát adta neki [Vay Mihály borzsovai prédikátornak 1552—1564] ajándékba s ez időtől „*Vai malom*”-nak hívták e malmot. (Nb.) 106.
- Vérke* 1635/910: s tetemét a *Vérkébe* dobták (Nb.) 63, 190, 1910: *Vérke* — folyóvíz (Nb.) 7, 14, 23, 31, 45, 117, 118.
- Vérkehát* 1910: *Vérkehát* — sz (Nb.) 119.
- Vérke hídja* 1801/910: a *Vérke hídján* tul kezdődött (Nb.) 45.
- Vész ága* 1910: *Vész ága* — mocsaras, lápos hely (Nb.) 117.
- Vészfarka* 1910: *Vészfarka* — kaszáló (Nb.) 119.
- Vizessor* 1910: *Vizes Sor* — mocsaras, lápos hely (Nb.) 118.
- Völgy* 1910: a *Völgyben* a folyó Borzsán épített hidas (Nb.) 46, *Völgy* — mocsaras, lápos hely (Nb.) 117.
- Zengor vára* 1910: *Zengor vára* (Nb.) 12, 13.
- Zengor temetője* 1910: *Zengor temetője* — a későbbi időben temetkezési helyül szolgált s e célra használják azt ma is. (Nb.) 12, 13.
- Zsófiasszonyláza* 1619/910: Gulácsy Zsófia, 1619-ben Nagy Borzsovay alias Toboli Jánostól telket szerez, amely telekhez tartozó föld „*Zsófi asszony földé*”-nek irattak (Nb.) 179, 1789/910: „*Zsófi asszony*” vagy „*kis rütü*” (Nb.) 153, XIX. sz. elején: a tarpai Szóts cs. kezén van „*Zsófi Asszony láza*” (Nb.) 264, 1910: *Zsófi asszony láza* vagy *Kis Rütü* — mocsaras, lápos hely (Nb.) 117, *Kis Rütü* — kaszáló (Nb.) 119.
- Zsombékos* 1790/910: a kismuzsalyi „közönséges Réten belül a *Zsombékos* a lápos helyekről” . . . (Km.) 94.

A stílustörténet egy szövegnyelvészeti modellje

1. A kérdésfelvetés. — A stílustörténet egy új elméleti modellje szövegnyelvészeti forrásokból fejleszthető ki. Mindegyik részletéhez a kiindulópont a „szövegiség” (textualitás). Az irodalmi művek szövegek, kapcsolataik intertextuális jellegűek. A diszciplína tárgya, a szépirói stílus, valamint diakronikus alkotórésze, a stílustendencia szövegnyelvi kategória: szöveg feletti minőség. És ami legalább ennyire fontos, a változások egy indítéka az intertextuális kapcsolatokban rejlik.

2. Tárgya és módszere. — A stílustörténet a stilisztika egyik diakronikus ága (ezekről l. Szabó 1979b: 283–4). Tágabb értelmezése szerint feladatkörébe tartozik valamennyi stílus (tehát például a tudományos, hivatalos, szépirói stílus) kialakulásának és fejlődésének a vizsgálata. Szűkebb értelmezése szerint viszont csak a szépirói stílus története tartozik vizsgálati körébe. Itt és a továbbiakban ez utóbbi felfogásához igazodunk.

2.1 A szépirói stílus története összetett, több tudomány (mindenekelőtt a nyelvtörténet, irodalomtörténet és művészettörténet) elveit, eredményeit a maga sajátos szempontjai szerint egyesítő diszciplína, ami miatt sok és sokféle tudományközi kapcsolat fókuszában áll. Több, csonkának tekinthető szintézistől eltérően az is lényege, hogy a szépirói stílus fejlődésének egészét átfogja, tehát nemcsak néhány, ilyen vagy olyan ok miatt kiemelt fejlődési szakaszt vizsgál, hanem valamennyit. Kiterjedtségének a kezdetektől a jelenig tartó fejlődés-rajz felel meg.

2.2 Diszciplínánk tárgya a stílustípusnak tekintett és emiatt szöveg feletti minőségként felfogott szépirói stílus, illetőleg ennek fejlődése. Alap kategóriája a szépirói stílus diakronikus alkotórésze, a stílustendencia. A szépirói stílus története nem más, mint az egymást követő tendenciák egymásutániságából, sorozatából kikerekedő fejlődés-rajz.

Természetesen a stílustörténet tárgyának másfajta megítélése is lehetséges, például: stíluskorszakok vagy irodalmi irányzatok vagy pedig (az irodalomtörténeti szintézisek jó részének analógiája alapján) egyéni stílusok időrendi sorozata (más lehetőségekről l. Szabó 1979b: 284–5).

Van azonban néhány felfogás és ebből fakadó szintéziskísérlet, amelyek nem eléggé átfogóak, minthogy a vizsgálat tárgyát, a szépirói stílus lényegét egy-két grammatikai jelenségre korlátozzák, például: mondat szerkezetek (Miles 1955) vagy változások a nominális és igés stílus arányaiban (Kroeber 1958). Az ilyen és ehhez hasonló jelenségek nem merítik ki a stílus fogalmát, hisz csak egyik alkotóelemét és nem a stílus egészét jelentik. Mint (a 3.2 al.) látni fogjuk, a stílustörténet tárgyának meghatározásában a szépirói stílus valamennyi alkotóelemével (tehát például a zeneiséggel, szóhasználattal, képekkel, mondat- és szövegszerkezetekkel) számolnunk kell. A csak egy-két jelenséggel foglalkozó diakronikus vizsgálat önmagában ugyan értékes lehet, de nem stílustörténetet, hanem jelenségtörténetet, egy stílus eszközei történeti vizsgálatát jelenti, ami a stilisztikának egy másik diakronikus ága (a minősítésnek megfelelő történeti tanulmánytípus).

2.3 Az általános tudományelmélet szempontjainak megfelelően a stílustörténet vizsgálati módszereit tárgyának fentebbi megítéléséből vonhatjuk el, annak alapján dolgozhatjuk ki. Hogy a stílustörténet az egymást váltó stílustendenciák sorozatából kikerekedő fejlődés-rajz, már önmagában jelzi fő módszeres alapelvét, mindenekelőtt azt, hogy egyaránt vannak szinkronikus és diakronikus vonatkozásai.

A kettő összefüggésének megvilágításához jó analógiaként hasznosíthatjuk Jakobsonnak (1969: 215) más történeti diszciplínákról mondott véleményét: „egy átfogó történeti poétika vagy nyelvtörténet olyan felépítmény, amelynek egymást követő szinkron leírások

sorozatára kell épülnie”. Ezt kiegészíthetjük Rosénna (1969: 33) elsősorban a „sorozat” fogalmunkra vonatkoztatható, ugyancsak a nyelvtörténet módszeréről vallott megjegyzésével. E szerint a kronologikus „egymásutániságok” ugyanúgy egy szinkrón rendszer részei, mint ahogy a szinkronikus összefüggések egy diakronikus „sorozat” alkotóelemei: szinkrónia mint „egymásutániságok együttléte”, diakrónia mint „együttlétek egymásutánisága”.

Ennyiből is látható, hogy a szépírói stílus történeti vizsgálatában nemcsak változásokkal, valamint változás- és fejlődésmagyarázatokkal, hanem szinkrón leírásokkal, a tendenciák és a tendenciasorozat struktúrájának leírásával is foglalkozunk.

A stílustörténet-elméletnek, szóban forgó modellünknek főbb módszertani kérdéseit e két nagy vizsgálati lehetőség, a szinkrónia és a diakrónia elvei szerint taglaljuk.

3. A szinkrónia szintje. — A szinkrónia szintjén (1) az egyes tendenciákat és (2) az egymást váltó tendenciák közötti viszonyokat, a stílustörténet egészét alkotó sorozatukat struktúráként írjuk le. Itt tehát a megközelítés struktúra-központú. A leírandó stílustendenciák a nyelvtörténetben kialakult felfogás és műszóhasználat szerint „szinkrón metszetek” vagy „szinkrón állapotok”.

Mindennek megértéséhez először tisztáznunk kell a leírás tárgyának, a szépírói stílusnak, valamint egyik alkotórészének, a stílustendenciának és a tendenciasorozatnak (a tendenciákat összekapcsoló összefüggésrendnek) a lényegét. Mindegyikük különböző szöveg-szintekhez, illetőleg szövegekategoriókhoz köthető fogalom. Ilyen minőségük jelentős mértékben meghatározza stílustörténeti érdekű megközelítésüket is.

3.1. A szépírói stílus mint szöveg feletti kategória. — A stílustörténet tárgyát, a szépírói stílust — mint már többször is említettük — szöveg feletti kategóriának tekintjük. Mint ilyen minőségileg különbözik az irodalmi művek stílusától. Ezt a lényegét érintő nagy különbséget azonban elhomályosítja az a jól ismert körülmény, hogy mindkét fogalmat ugyanazzal a műszóval, a *stílus*-sal jelölik. A kettő közötti különbség szövegnyelvésszétileg is jól megvilágítható. Az irodalmi mű és stílusa szöveg-szintű kategória (az irodalmi mű szövege). Ettől eltérően a szépírói stílus szövegnyelvészeti megfelelőjét egy magasabb szöveg-szinthez, a szöveg felettséghez köthetjük.

A szépírói stílusnak ezt a szöveg feletti minőségét elsősorban típus jellegével magyarázhatjuk (a szépírói mellett stílustípus még a tudományos, hivatalos, publicisztikai, társalgási stb. stílus, más műszóval, a funkcionális stílusok). A stílustípust a megfelelő szövegnyelvészeti fogalommal, a szövegtípussal azonosíthatjuk. A szövegtípus (szövegfajta) egy-egy szöveg-osztályba, szövegcsoporthoz tartozó szövegegyedek közös jellemző vonásait tartalmazó foglalat, tehát elvonatkoztatás és általánosítás eredménye, és emiatt szöveg feletti kategória (a szöveg- és stílustipológia kapcsolatáról l. Szabó 1984: 219–27, 1988a: 147–54). A szövegtípusnak ilyen megítéléséhez némileg hasonló Dijk (1981: 17) véleménye is: a szöveg lehető szöveg feletti kategóriái („superstructures”) nem mások, mint szövegtípusok.

Eszerint a szépírói stílus globális, szintetizáló (összefoglaló, egységesítő) kategória, olyan átfogó struktúra, amelynek az alkotóelemeit az irodalmi műveknek mint tényleges szövegeknek a stílárius sajátosságaiból vonatkoztatjuk el. Azaz a szépírói stílus ugyanúgy, mint a többi stílustípus általánosítás és elvonatkoztatás eredménye. Az irodalmi művek stílusa és a szépírói stílus összefüggése olyanszerű, mint a hangvariánsok és a fonéma közötti viszony: a szépírói stílus a variánsok (irodalmi művek stílárius sajátosságainak) az invariánsa.

A szépírói stílus típusjellegét az irodalmi művek és a szépírói stílus összekötő viszony-sor egyik közbülső láncszemével, az irodalmi szövegek intertextuális kapcsolataival is megvilágíthatjuk, hisz a szépírói stíluson mint egy sajátos szövegtípuson belül az intertextualitásra való „támaszkodás” többé-kevésbé nyilvánvaló (Beaugrande és Dressler 1981: 11). Ennek a

kapcsolatnak elsősorban azért van különös jelentősége, mert az irodalmi művek intertextuális összefüggései a tényleges szövegekhez, az irodalmi művekhez viszonyítva az általánosításnak egy magasabb szintjét jelentik, és ennek a magasabb szintnek a szóban forgó szöveg feletti státusszal igen szoros a kapcsolata, az általánosítás és elvonatkoztatás szintjén közelebb áll hozzá, mint az irodalmi művekhez. Ezt igazolja Kristeva (1968a: 61) véleménye, aki az intertextualitást a szöveg felettséggel, vagy legalábbis valami ahhoz hasonlóval kapcsolja össze: az intertextualitás ténye (megvalósulási módja) a szövegszerkezetnél magasabb szintű kategória jellegét bizonyítja. Mindez a diakronia szempontjából is jelentős körülmény, hisz — mint (a 4.4. al.) látni fogjuk — változások előidézője lehet.

Az így felfogott szépírói stílusnak több alkotórésze (alkategóriája) van, mint amilyen például az egyéni és műfaji stílus, az irodalmi irányzat stílusa. A minket közelebbről érdeklő stílustendencia szintén egy ilyen alkotórésze a szépírói stílusnak. A szóba jöhető alkotórészek az elvonatkoztatás és általánosítás különböző szintjeit képviselik: irodalmi művek → intertextualitás → egyéni és műfaji stílus → az irodalmi irányzat stílusa, stílustendencia → a stílustendenciák sorozata → szépírói stílus.

3.2. A stílustendencia. — A stílustendencia (pontosabban: a stílusfejlődési tendencia) a szépírói stílusnak fejlődéstörténeti szempontok szerint elkülöníthető alkotórésze: diakronikus felosztási egység, fejlődési „vonulat”. Az egész és a rész viszonyából következően mindaz, amit fentebb a szépírói stílusról állítottunk, a stílustendenciára is érvényes, azaz az irodalmi művek stílusához viszonyítva a stílustendencia szintén szöveg feletti kategória.

Felépítése (tartalma) is olyan, mint fölérendelt kategóriájának, a szépírói stílusnak: alkotóelemei stílárius sajátosságok (pl. statikus, dinamikus, egyszerű, díszített, sejtelmes, tárgyias stb.) és az ezeket alakító eszközök (pl. verstani és zenei elemek, szavak, szókapcsolatok, képek, mondat- és szövegszerkezetek stb.). Alkotóelemei szoros egységet alkotnak, tehát a stílustendencia szervezett teljesség és összetettség: struktúra. Ezt a struktúrát egy valamilyen szervező elv alakítja (uralja, vezérli), amelynek alsóbb, tehát szövegszintű megfelelője a „szövegszervező elv” (Szabó 1985: 538) vagy más ehhez hasonló fogalom, például a szöveg „makrostruktúrája” (Dijk 1972: 10).

A stílustendencia szervező elve egy valamilyen átfogó sajátosság, olyan, amely egyaránt jellemző a tendencia egészére és valamennyi alkotóelemére. Eszerint alkotóelemeit, a szóba jöhető stílárius sajátosságokat és alakító eszközeit ennek az átfogó sajátosságnak a megnyilvánulásaként foghatjuk fel. Mindezt két példával, a gótika és a szecesszió stílusával világítjuk meg. E két tendenciának mint struktúrájának a jellemzése egyben arra is példa, hogy hogyan írunk le a szinkronia szintjén, tehát „szinkrón metszetként” egy-egy stílustendenciát.

A kódexeknek a gótikával azonosítható stílusa a magyar szépírói stílus történetének első stílustendenciája. Szervező elve az additív jelleg, amelynek fő megnyilvánulásai a halmozás különböző változatai: képzett szavak (tülképzések: *magasságos, kíváncsiságos, malasztosság*), továbbá egymásra épülő mondat- és szövegszerkezetek (példákat l. Szabó 1982: 36–8). A halmozódó részletek díszítik a stílust valahogy úgy, mint a gótikus templomok egymásra rakott ékei. A halmozásból fakadó díszítettség erőteljesen konkretizáló, feltűnően vizuális és ugyancsak halmozódó képekkel (pl. „Jézusnak szép tükörös emberségének fényessége” Erdy-kódex, „Oh, szűzlő szép szemek, csillagozó fényességgel csillagozván” Nagyszombati kódex), esetleg zenei hatásokkal (pl. hanghalmozásból fakadó alliterációval, „vérös vérökkel verejtözék” Winkler-kódex) társul. Az additív jelleg egy másik megnyilvánulása a skolasztikus túlmagyarázásból fakadó explikáló részletezés (tulajdonképpen részletezéssel megvalósuló halmozás): minden állításnak a tagolása, az egységnek részletekre és a részleteknek kisebb és még kisebb részletekre való bontása. Ez is hasonlít a gótikus templa-

4. A diakrónia szintje. — A diakrónia szintjén a stílustendenciák egymást váltását és az egymást követő tendenciák sorozatának dinamikáját vizsgáljuk. A mozgásban felfogott sorozat a fejlődésrajz alapja. Tehát a megközelítés sorozat-, illetőleg fejlődés-központú. Egészen pontosan: a szinkrónia szintjén felfedett strukturális viszonyokat a változások indítékaként, a fejlődés egészének magyarázataként fogjuk fel. Először az egymást követő tendenciák közül kettőt-kettőt összehasonlítunk, és az egybevetés alapján felfedett különbségeket változások eredményének tekintjük. Aztán a változásokat belső és külső okokkal megmagyarázzuk. A legátfogóbb változásmagyarázat az ellentétre és a ciklusságra alapoz, ami a fejlődés egész menetére jellemző.

A történeti jelleg állításában, gondolom, elég, ha az alapul szolgáló szövegegységek, az irodalmi művek társadalomtörténeti kontextusaira utalok. Sajnos azonban, e nyilvánvaló tény ellenére a legtöbb szövegelméletben nem számolnak az irodalmi művek és egyáltalán a szövegek történeti dimenziójával vagy legalábbis nem beszélnek róla. Inkább csak a pragmatikai szövegelméletekben kerül szóba az irodalmi műveknek, pontosabban a szöveg és stílus kapcsolatának társadalomtörténeti meghatározottsága (l. pl. Breuer 1974: 38, 144, Sandig 1978: 27). Más idevágó nézetek szinte kivételnek számítanak, például: a szövegek egyik legfontosabb dimenziója a történeti (Spencer és Gregory 1970: 23), az irodalmi szövegeknek elsődleges és másodlagos kapcsolatai vannak a történetiséggel (Lieb 1981: 154), és ami ezeknél is többet mond, az irodalmi műveknek épp szöveg jellegéből következik a történelemmel való kapcsolata (Haidu 1981: 1–2).

4.1. A különbségek mint a változások eredményei. — Az egymást követő tendenciák tanulmányozása összehasonlító vizsgálatot feltételez. Két egymást váltó és a szinkrónia szintjén „szinkrón metszetként” már leírt, jellemzett tendenciát egybevetünk. Ennek alapján azonosságokat, hasonlóságokat és különbségeket fedhetünk fel. A különbségeket változások eredményeként fogjuk fel, és így megállapíthatjuk, hogy miben és milyen mértékben változott a szépirói stílus, hogy hogyan nőtt ki egy új tendencia a megelőzőből.

Ha például összehasonlítjuk a barokkot az azt követő rokokóval, megállapíthatjuk, hogy a barokk néhány sajátossága (például az, hogy a képek és a jelzők nem tudnak egyéníteni) megvan a rokokóban is, de jócskán vannak különbségek is (a különbségeket változásként jelöljük):

1. a képek erőteljes szenzualizmusa, sok az érzéki érzetekkel alkotott, megérezkítő erejű kép (pl. Gyöngyösi: *mosolygó klárisa piros ajakának*) → túlfinomítás és mesterkélttség a szenzualizmusban, az érzéki érzetekkel alkotott képekben (pl. Csokonai: *képének pirosló teje, ambróziás illat*);

2. feltűnő díszítettség, a képek ékítmények (pl. Nyéki: *csillag-módon fénlő szép veres rubintok*) → túlzó, mesterkelt, finomkodó díszítettség (pl. Csokonai: *a havak és a derek púderek, mosolygó szépségidnek fűszerszámos balzsama*);

3. a vízió mint a képek többségének jellegzetes alapja, feltétele (vizionárius képszerűség, pl. Nyéki Tintinnabulumában az utolsó ítélet hangulatának, a rettenetnek látomásos módon, a természeti erők kavargó, erős mozgatásával való megjelenítése) → a „tabló” (Csokonai szavaival az „apró, tömört Groupekból álló” képegész) mint a képek gyakori, jellegzetes foglalatja (pl. A boldogságban a jázminos lugas és környéke: Lilla, a zöld gyep-ágyon borocská és a kosárban friss eper);

4. bravúroskodó verstechnika, amit a csilingelő rímelés és az „echó” (echós belső rím), valamint leleményes nyelvi fordulatok, szójátékok és csattanók fokoznak (pl. Gyöngyösi: „Nagy kincs, jól rá tekints. . . / Vért, nem más ócsóbb bért”) → bravúroskodó verstechnika, amit bizarr formák, rímbravúrok, továbbá vizuális eljárások (pl. Amadénál a verssorok „csipkézett” alakzatai, Csokonainál A Reményhez különös sortipografizálása) fokoznak, esetleg túlhangsúlyoznak;

5. a monumentalitás kedvelése (monumentális, erős jelenségeket és erőteljes mozgásokat kifejező szavak, pl. Nyéki: *Szörnyű ropogással csillagok lehullnak, / és nagy sebességgel egek is elmúlnak*) → miniatűr-kultusz, a kicsiségek kedvelése (apró dolgokat kifejező szavak, kicsinyítő képzős származékok, valamint könnyed mozgásokra, rendszerint táncmozdulatokra utaló szavak, pl. Csokonai: nárciszpálca, pamuthintócska, szép virágszálócscsa, híves árnyékocscsa, „Habozva lengedeznek / A gyöngyvirág-barázdák”);

6. hosszú, 'kígyózó', részletező, bonyolult, terjengős, szerteágazó mondat- és szövegszerkezetek → rövid, könnyed, egyszerű, jól tagolt mondat- és szövegszerkezetek (példákat l. Szabó 1982: 86–8, 100).

A két tendencia összehasonlításából kiderül, hogy a barokk több sajátossága, főleg az (1), (2) és (4) a rokokóban tovább élt, sőt fokozódott, a rokokónak ezek a sajátosságai a barokk eltúlzásai. A többi, főleg az (5) és a (6) jelentős, ellentétes sajátosságot kialakító változsról tanúskodik: a monumentalitást a kicsiségek kedvelése váltotta fel. Ez az átváltás nemcsak a képalakítást és a szóhasználatot érintette, hanem a mondat- és szövegszerkezeteket is, hisz a (6) lényege ugyanaz, mint az (5)-é.

4.2. A változásmagyarázatok. — Az összehasonlítással felfedett változásokat meg is kell magyarázni. Ehhez meg kell tudnunk a változások indítékait, okait. Hangsúlyoznunk kell, hogy a változásmagyarázatoknak oksági jellege van. Csakis így tudjuk körvonalazni a fejlődés menetét. A szóba jöhető okok természetük szerint kétfélék: belső és külső okok (idevágó téves véleményekről, elsősorban az okság és a magyarázat lehetőségének tagadásáról, valamint a belső, illetőleg a külső okok egyoldalú megítéléséről, továbbá a fejlődési törvényről l. Szabó 1979b: 290–3, 1988b: 360–1).

Ami a kétféle ok magyarázási képességét, adekvátságát illeti, el kell ismernünk, hogy ma, a stílustörténet és rokon tudományai, főleg a nyelvtörténet és irodalomtörténet jelenlegi fejlődési szakaszában utópisztikus lenne átfogó és minden elképzelhető igényt kielégítő magyarázási képességet elvárni. Ezen túlmenően azzal is számolnunk kell, hogy a fejlődésnek nem egy mozzanatát ma még nem tudjuk megmagyarázni.

4.3. A belső okok. — A belső okok a stílus és fejlődésének természetéből, struktúra jellegéből (a tendenciákon és a tendenciasorozaton belüli összefüggésekből, strukturális viszonyokból) következő „immanens” indítékok, belső fejlődési törvények, amelyekről ma még viszonylag keveset tudunk. De amelyeket úgy-ahogy ismerünk is, azok sem problémamentesek, hisz még nem eléggé kiérlelték, nem eléggé rendezettek, jócskán vannak köztük átfedések, kereszteződések. Példaként öt szóba jöhető belső okot említenék meg.

Az utánzás elve a nagy stílus teremtmények követésében, egyéni stílusuk irányzattá, iskolává való alakulásában csúcsosodik ki. Ezt példázná az 1850-es években a népies stílustendenciák körében kialakult, „magyar klasszicizmusnak” is nevezett tendencia, az Arany-iskola.

A következő a minden módon „másképpen írni” törekvés, ami például az avantgarde stílusokban nagyfokú formabontással járt.

Változást, újítást kiváltó oknak tekinthetjük a stílus elszürkülését, elhasználódását, az orosz formalisták műszavával a stílus „automatizálódását”, aminek következtében más stílus eszközök „aktualizálódnak”, ennek eredménye a stílus „deautomatizálódása”. Így például a múlt század utolsó harmadában az uralkodó népies irányzat (az Arany-iskola) a stíluseszményétől megszabott lehetőségek legszűkebb határáig kiaknázták a nyelv kifejezőképességét. Új expresszív formák és még inkább új lehetőségek feltárására volt szükség, és ezt az igényt a Nyugat stílusforradalma elégítette ki.

Ezeknél is általánosabb érvényű a hatás és az ellenhatás törvénye. Például a szecesszióban a korábbi túltúltul egyszerű, sőt minden expresszivitás nélkül egyszerűsködő népies tendenciákat túlzó díszítettség váltotta fel, minthogy az egyik túlzást csak egy másik túlzással lehetett legyőzni.

Részben ehhez hasonló a strukturalista dinamikus erőegyensúly-elv: egy egyensúlyi állapot, vagyis egy irányzat, egy tendencia rendszerének (struktúrájának) felbomlása (például azért, mert a rendszert alkotó eszközök körében néhány új elem tűnik fel) és az egyensúly helyreállítása, aminek következménye egy új irányzat, tendencia kialakulása.

Példánk azt világítja meg, hogy hogyan alakult ki (itt csak a Balassira vonatkoztatott) késő reneszánsz irodalmában a manierizmus. Balassi érett költészete arról tanúskodik, hogy a költő utolsó éveiben túlhaladt a reneszánsz művészetén. A Célia-ciklusban jobban törekedett az érzéki hatások visszaadására, mint korábban. Innen a színesztézaszerű képek: „szózatod búm verő vigasságtételnek gyönyörű édes hangja”. És megszorodtak az áttetsző, halvány színek: „Mint nap szép homállyal fehér felhőn által verőfényét terjeszti, / Oly gyenge világgal vékony fátyol által haja színét ereszti.” Továbbá felfigyelhetünk néhány, korábban elképzelhetetlen bravúroskodó formajátékra is, többek között a képeknek pusztán a rímtechnika bizarrsága kedvéért való szaporítására (pl. Az Cortigianáról címűben). Ezek az újnak számító sajátosságok és eszközök össze nem egyeztethetők voltak a reneszánsz stílusának sajátosságaival és szervező elvével, stíluseszmenyével, a harmónia és a formatökély elvével. A régi és az új stílustények közötti különbségből, a kettő ellentétéből dinamikus feszültség fakadt, amely kiegyenlítődést, további változásokat, szerkezeti átalakulásokat tett szükségessé, aminek következtében a felbomlott egyensúly helyreállt, és ennek eredményeként egy új stílustendencia, a manierizmus alakult ki. Vagyis az új stílustendenciát kialakító változást a megelőző tendencia struktúrájában megbomlott egyensúly helyreállítására tett erőfeszítés magyarázza (ennek mélyebb, az előbbinél is többet mondó megokolásáról, történelmi okairól l. a 4.6. al.).

Ez a példa egyben azt is jelzi, hogy egy tendencia nyitottnak, dinamikusnak tekintett struktúráján belül olyan strukturális viszonyok vannak, amelyek változások kiváltói, indítékai lehetnek. És ezek a struktúrán belüli változások meghatározzák a továbbfejlődést, a változások irányát és beágyazódásukat a tendenciasorozat struktúrájába.

A belső okok körében különös jelentősége van két átfogó magyarázó elvnek. Az egyik az intertextualitásból fakadó indíték, a másik pedig az ellentét és kiegészítője, a ciklusság. Mindkettő a fejlődés egészét világítja meg.

4.4. Az intertextualitásból fakadó dinamika. — A szépírói stílus fejlődésrajzában egyik forrása a tendenciák alapjául szolgáló irodalmi művek intertextuális kapcsolata, amelyek változások előidézői, elsősorban a tendenciák átváltásainak magyarázatai lehetnek.

A változásokat, a szóban forgó dinamikát magyarázó intertextualitást Kristeva (1968a: 61) idevágó elgondolásával világítjuk meg. E szerint az intertextualitás egy-egy irodalmi műben felfedhető szövegbeli viszonyokat feltételez: ¹ az irodalmi mű struktúráját olyan részletek („kódok”) transzformációi, illetőleg ezek eredményei alkotják, amelyek korábbi szövegekből való „újraírások” (átírások, átvételek). ² Kristeva állítása szerint az így felfogott intertextualitás megmutathatja, hogy egy szöveg hogyan „olvassa történelmét”, és hogyan van beágyazódva ebbe a „történelembe”, amely a transzformációk során társadalomtörténeti tényezők együttesével, „sorozataival” kapcsolódik össze.

¹ A francia textológusok szerint az intertextualitás szerves része a szövegnek. Így például Sollers (1968) szerint a szövegnek három szintje van, köztük az egyik az intertextualitás: mély réteg, egy közbülső réteg, az intertextualitás és a felszíni réteg.

² Az „átvesz” (átír, újraír) része a Tel Quel csoport jellegzetes fogalmának, az „írás”-nak (écriture), ami szövegalkotó „operatív cselekvést” jelent, valamint a vele szorosan összefüggő másik fogalomnak, az „olvasás”-nak (lecture). Mindkettő egy új „szövegtérben” érvényesülő eljárás egyidejű és egymást kiegészítő mozzanatai.

Kristeva szövegtani tézise nemcsak az intertextualitásban rejlő történetiségre, a dinamikamagyarázatra hívja fel figyelmünket, hanem egy idevágó, később tárgyalandó elvre is (l. a 4.6. al.), arra, hogy a stílusfejlődés belső okai a külsőkkel, a társadalomtörténetiekkel kapcsolandók össze, ami így erősíti magyarázó képességüket. De ennél is többről van szó. Kristevánál a szövegiség egészének (szerintem még többet mondó műszóval a „szövegvilágnak”) nemcsak az intertextualitáshoz kapcsolt irodalmi művek struktúrája, hanem a társadalomtörténeti tényezők együttese „sorozata” is alkotóeleme.

Kristevához hasonlóan vélekednek az intertextualitást szem előtt tartó irodalmárok is. Kibédi (1983: 48–9) megállapítja, hogy „az írók mindig is nagyon tudatosak voltak abban, hogy melyik tradícióba illeszkednek bele, vagyis hogy intertextuálisan milyen, már létező formát választanak”. És ehhez hasonló fejtegetések összegezeként hangsúlyozza, hogy „a formák irodalomtörténete egy egyszerre szinkronikus és diakronikus szövegműködésre épül”. A szövegműködés (intertextualitás) egyfajta hagyomány, konvenció, szövegminta, illetőleg — ahogy Jenny (1976) állítja — archetípus, amelynek változatai „maguk is szövegek hosszú sorából vonódtak el, s amelyek e szövegeknek valamiféle változatlan elemei”, és így „a szövegműködés nem hatások zűrzavaros és rejtelmes összeadódását jelenti, hanem számos szöveg átalakításának és asszimilációjának művét, amelyet egy központi szöveg hajt végre” (idézi Hutcheon 1983: 60—1). Ez a „központi szöveg” egy már tárgyalt fogalommal, Todorov intertextuális kategóriájával azonosítható, ami nem más, mint egy szakadatlanul írt, átfogó nagy szöveg, a szövegek Szövege. És ugyancsak ilyen alapon jelenti ki Hutcheon (1983: 61), hogy az olvasás során realizálódó szövegműködés révén „a szövegek a maguk jogán aktív, generáló erők”. Szerintünk épp ez a „generáló” képesség jelzi, hogy az intertextualitás dinamikus, változást kiváltó erő lehet.

4.5. A fejlődés menete: ellentét és ciklusosság. — A legátfogóbb, valamint a legmélyebb és egyben a végső belső ok az ellentét és az azt kiegészítő ciklusosság. Mindkettő segítségével a fejlődés menetét is megvilágíthatjuk.

Az ellentét a fentebb (a 4.3. al.) említett és más ehhez hasonló belső okokból való elvonatkoztatás és általánosítás eredménye. Ezt az elvonatkoztatást és általánosítást elsősorban az teszi lehetővé, hogy az alapul szolgáló kisebb hatókörű belső okokban szintén van ellentét (pl. a mindenáron „másként írni” elve, azaz a múlt, a hagyomány és a jelen, az új ellentéte, továbbá a stílus automatizálódása és dezautomatizálódása, aztán egy egyensúlyi állapot felbomlása és helyreállítása vagy a hatás és ellenhatás törvénye stb.).

Az így felfogott ellentét elfogadhatóságának az igazolására két érvet említenék meg. Az első az, hogy másutt is számolnak vele, jól ismert megfelelői mutathatók ki a logikában, filozófiában és más tudományokban, például: az ellentmondás a mozgás, a fejlődés fő hajtóereje, ami a dialektika alaptörvénye, továbbá a hatás és ellenhatás törvénye a fizikában és a biológiában, kettes ellentét (bináris oppozíció). Jakobson fonológiájában, az el nem térés és a túlzott eltérés két ellentétes pólusa közti oszcillálás mint az esztétikai élmény alapvető kritériuma az irodalomlélektanban (Hankiss 1970b: 182, 196), ellentétes kettősségekre (pl. linearitás és festőiség, sokszerűség és egység) alapozott fejlődésmagyarázat Wölfflin ([1915] 1969) művészettörténetében. A másik érv pedig az, hogy — mint (a 4.6. al.) látni fogjuk — a belső indítékokat kiegészítő, elmélyítő, sőt az azokat kiváltó, indokló külső okok körében szintén van ellentét (pl. haladás és maradás).

A szóba jöhető megszorítások idevonásával állíthatjuk, hogy a magyar szépirodai stílus fejlődését lényegében a stílustendenciák egy olyan sorozataként fogjuk fel, amelyben az egymást váltó tendenciák egymással ellentétesek (sémánkban csak a fő, egy-egy fejlődési szakaszban uralkodó és jellegzetes tendenciák szerepelnek; itt a zárójelbe tett nyíl kisebb fokú, csak néhány sajátosságban megnyilvánuló ellentétet utal): gótika → reneszánsz →

manierizmus (→) barokk (→) rokokó → klasszicizmus → romantika → népies stílusok → szecesszió, impresszionizmus, szimbolizmus → avantgárd stílusok → tárgyas-intellektuális stílus.

Ennek a fejlődési menetnek a megvilágításához számba kell vennünk a legfontosabb, leggyakoribb ellentétes stílári sajátosságokat, amelyek az ellentétes tendenciák alkotóelemei. Természetesen ezeknek a sajátosságoknak az egyes tendenciákban sajátos megnyilvánulásai és alakító eszközei, valamint csak egy-egy tendenciára jellemző strukturális összefüggései lehetnek, amelyeket itt nem részletezhetünk.

A főbb ellentétes stílári sajátosságok közül a következőket említhetjük meg: 1. egyszerűség — díszítettség, 2. a szemantikai egységek egynemű (homogén), világos, áttetsző jellege — a szemantikai egységek összetett (többsikú, heterogén), homályos jellege, 3. a képalkotó elemek éles elhatároltsága — a képalkotó elemek egybeolvasztottsága, 4. erőteljes szenzualizmus, érzéki érzetek mint képanyag — a szenzualizmus hiánya vagy ritkasága, az érzéki érzetek ki nem aknázott képanyag, 5. az egyedi szó expresszivitása — a szókapcsolatok expresszivitása, 6. grammatikai jellegű stílusesszéközök — szemantikai jellegű stílusesszéközök, 7. zárt mondat- és szövegszerkezetek — nyitott mondat- és szövegszerkezetek. És ide számítható a stílári sajátosságokban megnyilvánuló tárgyiasság és tárgyilagosság, valamint a racionalitás és az ezekkel ellentétes befelé fordulás, elfogultság és megilletődés, valamint irracionalitás.

A fejlődés menetére azonban nemcsak ellentét, hanem az ellentétén át érvényesülő, azt kiegészítő ciklusosság is jellemző. Ezen azt értjük, hogy az egyes tendenciákat összekötő nem közvetlen kronológiai viszonyok ismétlődő, visszatérő sajátosságokat foglalnak magukban. Természetesen távolabbi kapcsolatok is lehetségesek. Például a barokkban a gótika, a romantikában a barokk, a szecesszióban a gótika, barokk, rokokó, romantika néhány sajátossága (pl. díszítettség, a szemantikai egységek összetett, homályos jellege, erőteljes szenzualizmus, nyitott szerkezet stb.) figyelhető meg. Úgy is mondhatnánk, hogy hasonlóság fedhető fel az ellentétpárok (pl. gótika — reneszánsz, barokk — klasszicizmus) azonos előjelű tagjai (tehát például egyrészt a gótika és barokk, másrészt a reneszánsz és a klasszicizmus) között. Emiatt a fejlődés menete ciklusos. Erre gondolhat Kosztolányi is, amikor azt állítja, hogy „a haladás — művészetben és egyebütt — visszatérő hullámvonalakban történik” (Nyelv és élet. Bp. 1971: 488).

A ciklusosság kettes menetű mozgásra utal (tehát például gótika — barokk, reneszánsz — klasszicizmus, azaz megkerüli a gótika és a barokk közé eső reneszánszt, illetőleg a reneszánsz és a klasszicizmus közé eső barokkot). Sklovszkij hasonlata szerint az irodalom fejlődése mint „tagadás” a közvetlen elődre irányul, nem az apától a fiúra, hanem a nagyapától az unokára száll (idézi Nyíró 1970: 188). Martinkó (1977: 414) más megfontolás alapján egy hármass ciklusossággal számol (a példák a fentebbi sémánkban említett tendenciák közül vannak): 1. kibontás, újítás, robbantás (pl. gótika, romantika), 2. racionalizálás, szintetizálás, kodifikálás (pl. reneszánsz, klasszicizmus), 3. elaprózás, túlzás, túlfinomítás (pl. rokokó, szecesszió).

Az ellentét és ciklusosság a fejlődés belső (immanens) törvénye. Átfogó, fontos és produktív változás- és fejlődésmagyarázat. De egyoldalú túlzások, téves következtetések forrása lehet, ha csak erre alapozunk, ha megfelelkezünk a stílust meghatározó tartalmi és külső (főleg társadalomtörténeti) tényekről, körülményekről. Tinyanov és Jakobson helyesen állapítja meg, hogy az immanens szemlélet nélkül nem érhető meg az irodalom fejlődése, de azt is hangsúlyozzák, hogy az immanencia elve önmagában illúzió (idézi Nyíró 1970: 159).

4.6. A külső okok. — A fejlődést meghatározó külső okok elsősorban társadalom- és művelődéstörténeti, valamint pragmatikai (főleg szociológiai, lélektani) körülmények, helyzetek, az irodalom- és művészettörténetből is jól ismert tényezők, mint amilyen

például a társadalmi stabilitás, erőegyensúly, avagy a társadalmi ellentétek kiéleződése, a hatalomért folytatott harc, a hatalom megragadása és gyakorlása vagy elvesztése, egy társadalmi osztály hanyatlása, továbbá a maradiság, konzervativizmus és a haladás, az élet modernizálódása, valamint egy-egy korszak vezéreszméi és életérzései.

A szövegnyelvészet, ha a történetiséget — mint (a 4. al.) láthattuk — el is hanyagolja, a szövegelméletekben kifejlett erőteljes pragmatika révén nagyon sok produktív szemponttal gazdagítja a szépirói stílus, a stílustendenciák alapjául szolgáló szövegek vizsgálatát.

Néhány idevágó vélemény jól megvilágítja a szövegpragmatikától kínált lehetőségeket, amelyek a szűkséges módosításokkal, átváltásokkal jól hasznosíthatók elsősorban az egyes tendenciák leírásában. A francia textológusok, főleg a *Tel Quel* csoport tagjai szerint maga a szövegvizsgálat elmélete a szövegalkotó 'írás' (*écriture*) gyakorlatában alakul ki, ami része az össztársadalmi gyakorlatnak (l. pl. Kristeva 1971: 19). Abraham és Braunmüller (1973) úgy véli, hogy mind a szövegalkotásban, mind pedig a szövegek elfogadásában olyan nyelven kívüli tényezők (mint például a nyelvi műveltség, társadalmi és lélektani magatartás, közlési körülmények) hatnak, amelyek az olvasók elvárásaival függnek össze. Schmidt (1973: 127) szerint a szövegtípusok (pl. a társalgási, a tudományos, a szépirodalmi) az össztársadalmi kommunikációs rendszer részszerkezerei. Ugyancsak Schmidtnek (1982) a szöveggommunikációra alapozó új irodalomelmélete erőteljesen pragmatikai jellegű, hisz felfogásában az irodalmi életet különböző társadalmi cselekvések alkotják (l. erről még Hejl 1985). Breuer (1974: 38, 143—4) pragmatikai szövegelméletében a stílust viselkedési, magatartási normák nyelvi realizációjaként fogja fel, amit társadalmi és történelmi feltételek határoznak meg.

Nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy az elméletünk alapjául szolgáló vagy legalábbis ahhoz közel álló felfogások szerint a belső okokhoz társuló, az azokat meghatározó társadalomtörténeti és a vele összefüggő más természetű feltételek, külső okok „rendszer” (illetőleg fogalmi rendszerünk és terminológiánk szerint „struktúrát”) alkotnak. Tynjanov és Jakobson ([1928] 1971) az irodalom (belső) rendszerének a valóság (gazdasági, társadalmi, politikai) rendszerével, „soraival” mint „más történelmi rendszerekkel” való szoros viszonyáról beszélnek, és azt állítják, hogy mindegyik ilyen „sornak” megvannak a maga belső, immanens törvényei, és hogy a kölcsönös összefüggés révén aktív szerepet tölthetnek be az irodalmi fejlődési folyamatban, és így irodalmi ténnyé válhatnak (Markiewicz 1968: 261, Nyíró 1970: 194, 196). Ehhez hasonlóan a francia textológusoknál, mindenekelőtt a *Tel Quel* csoport tagjainál szintén társadalmi, művelődési és történelmi „sorozatokról”, valamint a kultúráként felfogott általános, minden szöveget átfogó szövegről (l. pl. Kristeva 1968b) olvashatunk.

Hogy a külső okok rendszerét, struktúrát alkotó „sorozatok”, azzal is összefügg, hogy mint a belső okok esetében, itt is kimutathatók ellentétek. És ezek az ellentétes külső feltételek (pl. haladás és maradiság) mint a stílusfejlődés végső okai részben vagy teljes mértékben előidézői, létrehozói a belső okok körében ható ellentéteknek.

Ennyiből is látható, hogy a külső okok mint fontos, sőt végső fejlődésmagyarázatok egyrészt kiegészítik, elmélyítik a belső okoktól jelzett indítékokat, másrészt pedig — úgy is mondhatjuk — hogy javítják a belső okok magyarázási képességét (adekvátságát), és erre a segítségre a belső fejlődésmagyarázatok nagyon is rászorulnak, hisz ez a „képesség” — ahogy jó néhány példa alapján láthattuk — eléggé gyenge. Persze arról sem feledkezhettünk meg, hogy pusztán belső okokkal sok mindent, a fejlődés több mozzanatát egyáltalán nem lehet megmagyarázni.

5. Következtetések. — A modellünk bemutatása során tárgyalt elvek, szempontok egy része a stílustörténet-elméletnek általánosan ismert és vitatott kérdései. Diszciplínánk elméletének azonban több olyan kérdése is van, amelyeket nem említettünk, még

kevésbé tárgyaltunk, minthogy nem következnek az alapul szolgáló szövegnyelvészetből, így modellünknek nem alkotórészei, például: a stílustendencia, illetőleg az irányzat kapcsolata az egyéni stílussal, a változások megítélése (van-e haladás, tökéletesedés a szépírói stílus történetében?), beszélhetünk-e „előreláthatóságról” (mennyiben „jósolható meg” egy változás, illetőleg a változás tartalma, jellege, alkotóelemei?), a korszakolás szempontjai stb. E kérdések közül néhányat másutt érintettem (Szabó 1979b: 283–97, 1982: 5–24, 1988b: 355–68), így ezeket idevonhatjuk, a modellünkről szóló fejtegetések kiegészítői lehetnek.

Az elmondottakból levonható legfőbb következtetésként azt szeretném hangsúlyozni, hogy a tárgyalt elméleti modell fejlesztésre, bővítésre és javításra, finomításra vár. És természetesen arra is, hogy bírálják, vitassák. Egy elméleti kísérlet diszciplínánk jelenlegi helyzete miatt talán akkor is tanulságos lehet, ha helytelennek ítélik meg.

Szakirodalom

Abraham Werner és Kurt Braunmüller

1973 Towards a theory of style and metaphor. *Poetics* 7.

Andersson, Erik

1975 Style, optional rules and contextual conditioning. Håkan Ringbom et al. (szerk.): *Style and text: Studies presented to Nil Erik Enkvist*. Stockholm.

Bally, Charles

1902 *Traité de stylistique française*. Heidelberg.

Beaugrande, Robert de és Wolfgang Dressler

1981 *Introduction to text linguistics*. London—New York.

Bojtár Endre

1975 Az irodalmi irányzat. *Literatura* 3—4.

Breuer, Dieter

1974 *Einführung in die pragmatische Texttheorie*. München.

Cramer, Thomas (szerk.)

1983 *Literatur und Sprache im historischen Prozeß*. Tübingen.

Dijk, Teun A. van

1972 *Aspects of text grammars: A study in theoretical linguistics and poetics*. The Hague—Paris.

1981 *Texte: Article pour le Dictionnaire des littératures en langue française sous la rédaction de Jean-Pierre de Beaumarchais, Daniel Couty et Alain Ray*. Paris—Bordas. (Working paper, University of Amsterdam)

Eisemann György

1987 Prófécia és szépségesszmény a szecesszióban. *Vigilia* 10.

Haidu, Peter

1981 Text and history: The semiosis of twelfth-century lyric as socio-historical phenomenon. *Semiotica* 33, 1—2.

Halász Gábor

1977 Vázlat a szecesszióról. *Válogatott írásai*. Budapest.

Hankiss Elemér

1970a Az irodalmi mű: struktúra vagy modell? *Valóság* 7.

1970b *Az irodalmi kifejezésformák lélektana*. Budapest.

Hauser, Arnold

1968 *A művészet és az irodalom társadalomtörténete*. Budapest.

1978 *A művészettörténet filozófiája*. Budapest.

- Hejl, Peter
1985 Konstruktion der sozialen Konstruktion: Grundlinien einer konstruktivistischen Sozialtheorie. LUMIS-Schriften 6.
- Hutcheon, Linda
1983 A hatásról és a szövegköziségről. Helikon 1.
- Jakobson, Roman
1969 Hang—Jel—Vers. Budapest.
- Jenny, Laurent
1976 La stratégie de la forme. Poétique 27.
- Kibédi Varga Áron
1979 Az irodalomtörténet elméleti problémái. Literatura 4.
1981 Az irodalomtörténet elméleti problémái. Literatura 3—4.
1983 Egy intertextuális irodalomtörténethez. Helikon 1.
- Klanciczay Tibor
1971 Az irodalmi korszak fogalmáról. Kritika 1.
- Kristeva, Julia
1968a Problèmes de la structuration du texte. Linguistique et littérature. La Nouvelle Critique, numéro spécial, Novembre.
1968b Le texte clos. Langages 12.
1971 Matière, sens, dialectique. Tel Quel 44.
- Kroeber, S.
1958 Parts of speech in periods of poetry. PMLA 73.
- Lieb, Hans-Heinrich
1981 A text: What is it? A neglected question in text linguistics. Petőfi (szerk.) 1981
- Lockwood, D. G.
1972 Introduction to stratificational linguistics. New York.
- Markiewicz, Henryk
1968 Az irodalomtudomány fő kérdései. Budapest.
- Martinkó András
1977 A művészetek belső törvényszerűségei. Teremtő idők. Budapest.
- Miles, Josephine
1955 Eras in English poetry. PMLA 70.
- Nyíró Lajos
1970 Az orosz formalista iskola. Nyíró Lajos (szerk.): Irodalomtudomány: Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól. Budapest.
- Panofsky, Erwin
1986 Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás. Budapest.
- Petőfi S. János (szerk.)
1979 Text vs sentence: Basic questions of text linguistics 1—2. Hamburg.
1981 Text vs sentence: Continued. Hamburg.
- Pók Lajos
1972 A szecesszió. A bevezető esszét írta, a szövegeket és a képeket válogatta, szerkesztette P. L. Budapest.
- Rosén, H. B.
1969 [Intervention to the paper of Bertil Malmberg 'Synchronie et diachronie'.] Al. Graur et al. (szerk.): Actes du Xe Congrès international des linguistes. Vol. I. Bucarest.
- Sandig, Barbara
1978 Stilistik: Sprachpragmatische Grundlegung der Stilbeschreibung. Berlin—New York.

Schmidt, Siegfried J.

- 1973 *Texttheorie: Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation*. München.
- 1982 *Foundations for the empirical study of literature: The components of a basic theory*. Hamburg.

Sollers, Philippe

- 1968 *Écriture et révolution. Théorie d'ensemble*. Paris.

Sótér István

- 1967 *Az irodalmi irányzatokról*. Kritika 4.

Szabó Zoltán

- 1976 *Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában*. Szabó Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról*. Bukarest.
- 1979a *Stylistics within the interdisciplinary framework of text linguistics*. Petőfi (szerk.) 1979.
- 1979b *A stílustörténet elmélete és módszertana (problémavázlat)*. MNy. 3.
- 1980 *Gondolatok a tárgyas-intellektuális stílusról*. Nyr. 3.
- 1982 *Kis magyar stílustörténet*. Budapest.
- 1984 *A stílusrétegződés vizsgálatáról*. Nyr. 2.
- 1985 *The importance of text coherence for the global stylistic analysis*. E. Sözer (szerk.): *Text connexity, text coherence: Aspects, methods, results*. Hamburg.
- 1988a *Szövegnyelvészet és stilsztika*. Budapest.
- 1988b *Towards a theory of the history of literary style (An outline of problems in terms of text linguistics)*. *Revue roumaine de linguistique* 5.

Szathmári István

- 1975 *Irodalmi nyelv és korstílus*. Zalai Tükör II.

Tinyanov, Jurij

- [1927] 1969 *Über die literarische Evolution*. J. Striedter (szerk.): *Texte der russischen Formalisten I*. München.

Tinyanov, Jurij és Roman Jakobson

- [1928] 1971 *Problems in the study of literature and language*. L. Matejka és K. Pomorska (szerk.): *Readings in Russian poetics*. Cambridge (MA.) — London.

Todorov, Tzvetan

- 1971 *Poétique de la prose*. Paris.

Vajda György Mihály

- 1978 *Az irodalmi áramlatok struktúrája és a felvilágosodás irodalma. Összefüggések*. Budapest.

Veit, Walter

- 1981 *History and temporality: Some theses against scepticism in the writing of literary history*. *Neohelicon* (VIII) 2.

Wellek, René

- 1963 *Concepts of criticism*. New Haven—London.
- 1973 *The fall of literary history*. R. Koselleck és W-D. Stempel (szerk.): *Geschichte, Ereignis und Erzählung*. München.

Wellek, R. és A. Warren

- 1949 *Theory of literature*. New York.

Wölfflin, Heinrich

- [1915] 1969 *Művészettörténeti alapfogalmak: A stílus fejlődésének problémája az új-kori művészetben*. Budapest.

Szabó Zoltán

Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. 1745—1771. I—II.

Bp. — Zalaegerszeg, 1991, 1992. 836 + 880 oldal

Örvendetes jelenség, hogy hatalmas nyelvészeti munkák közzétételének a korát éljük. A közelmúltban jelent meg a TESz, néhány éve a FNESz bővített (véleményem szerint teljes) kiadása, folyamatban van Szabó T. Attila monumentális gyűjteményének, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárnak, valamint az Új Magyar Tájszótárnak a megjelentetése. Napvilágot látott A magyar nyelv történeti nyelvtanának első két kötete, a Strukturális magyar nyelvtannak első kötete, s nem utolsósorban Kázmér Miklós gazdag anyagú magyar történeti családnévszótára. Most pedig Ördög Ferenc nagyszabású vállalkozásának, öt kötetre tervezett XVIII. századi névgyűjtésének első két kötete áll előttünk, amely hihetetlen mennyiségű névadatával máris méltán sorolható a fenti jelentős munkák közé.

Mint ismeretes, harminc évvel ezelőtt ugyancsak Ördög Ferenc lelkes tevékenysége eredményeként született meg az első magyarországi nagy, modern helynévtár (Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964), amelyet azután az ő közreműködésével követtek a hasonló megyei helynévgyűjtemények. De alig múlt húsz esztendeje annak, hogy a személynévek kutatásának kérdésköréből is megjelentetett egy hatalmas anyagú, kiválóan földolgozott munkát (Személynévizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973), amely bizonyította, hogy új érdeklődési területén, az élő személynévek kutatásának, föltárásának és hasznosításának kérdéskörében is korszakalkotót képes teremteni; a magyar névtudomány, nyelvészet, néprajz, településtörténet és demográfia számára is új távlatokat tud nyitni. Ezt a tevékenységét folytatja és mélyíti el a történeti névkutatás terén legújabb vállalkozása, az öt kötetre tervezett sorozata Zala megye XVIII. századi népesség-összeírásairól és egyházlátogatási jegyzőkönyveiről, amelyek személynévi adattárát tartalmazza az első két vaskos könyv.

A munkálatok megindulásáról, helyzetéről és első eredményeiről már több írásban is beszámolt a szerző (Zala megye XVIII. századi népesség-összeírásai. 1745—1771. MNyTK. 183. sz. 255—9; A készülő XVIII. századi zalai személynévtár családnéveinek nyelvjárástörténeti hasznosításáról. In: A magyar nyelv rétegződése. I—II. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Bp., 1988. II., 729—35; Személyneveink onomato-dialektológiai vizsgálatáról. In: Benkő-Eml. 488—96). Ennek ellenére nagy meglepetés mindnyájunk számára az első két kötet, az adattár megjelenése és kézbevétele, hiszen ilyen nagy tömegű adatra nem számítottunk, s a magyar tudomány különböző ágai számára fölhasználható személynévanyagot ilyen mennyiségben még senki sem tett közzé.

Mielőtt a könyv ismertetésére rátérnék, a szerző nyomán néhány szót kell szólnom a forrásokról, a nevek följegyzésének okáról és idejéről. Az egyházmegyéknek a püspökök által való kétévenkénti meglátogatását még az 1545-ben kezdődött tridenti zsinat rendelte el, de csak 1585-ben tette kötelezővé V. Sixtus pápa a jelentések szentszéknek való megküldését ezekről a látogatásokról. Magyarországon azonban a török megszállás miatt sem a látogatá-

sok, sem a jelentések nem perfektuálódtak, s még Pázmány Péter 1625-ben kiadott Rituáléja sem volt eredményes, amely kimondta az anyakönyvek vezetésének kötelezettségét és a családok összeírását tartalmazó „*liber status animarum*” rendszeres vezetését. Mária Terézia 1745. december 8-án kiadott pátenséig nem történtek érdemleges dolgok a római katolikus egyház népesség-összeírása terén, jóllehet az anyakönyveket elkezdtek vezetni a Dunántúl sok plébániáján a XVII. század második felében, másutt általában a XVIII. század elején. (Ugyanezt tapasztalhatjuk a protestáns egyházak körében is.) A királynő rendeletét sem hajtották azonban végre mindenütt, s nagyon kevés a XVIII. századi egyházi népesség-összeírásunk. Kivételt képez a veszprémi egyházmegye, ahol Padányi Bíró Márton püspök nemcsak elrendelte a *canonica visitatio* és a *conscriptio animarum* elkészítését, hanem azt szigorú ellenőrzéssel végre is hajtatta, s ezzel fölbecsülhetetlen értékű adathalmazt hagyott az utókorra, amelynek föltárását, földolgozását Ördög Ferenc kezdte el ismertetendő köteteiben.

Valószínűleg sokaknak föltűnik az a látszólagos ellentmondás, hogy a kötetek címében mindig Zala megye szerepel, a források pedig a veszprémi püspökséget emlegetik, az egyházi iratok Veszprémben vannak, Padányi Bíró Márton veszprémi püspök stb. Ennek oka a püspökségek területi körülhatárolása. A veszprémi püspökséget és káptalant még Szent István király alapította 1009-ben, s területe kiterjedt Veszprém, Somogy, Zala, Fejér és Pilis vármegyékre, még Buda vára is hozzá tartozott. Ennek a hatalmas kiterjedésű területnek az összeírásai közül választotta ki a szerző a mai Zala megyére (meg három Somogy és egy Veszprém megyei községre) vonatkozókat. Ez az anyag mutatja, hogy mily hihetetlen mennyiségű adat marad még föltáratlanul, s nagy nyeresége lenne a magyar tudomány sok ágának, ha a helynevek közzétételéhez hasonlóan itt is iskolát teremthetne Ördög Ferenc, s megjelenének a többi megye összeírásainak és vizitációinak értékes anyagai. Annál is inkább, mert tudomásom szerint az ország többi részének nincsenek hasonló pontosságú és nevekben gazdag összeírásai, leírásai.

Nézzük meg közelebbről, mik ezek a források, mit tartalmaznak a közzétett vagy közelesen megjelenő kötetek! Két különböző című és tartalmú forrásanyaggal van dolgunk. Az első, ami egyháztörténeti szempontból fontosabb, az egyházlátogatási jegyzőkönyvek (*canonica visitatio*) anyaga. Természetesen ezekben is szép számmal találhatók nyelvészeti, demográfiai, művészettörténeti stb. szempontból kincset érő adatok, hiszen följegyezték a plébániák földjeinek elhelyezkedését a dűlők neveinek föltüntetésével (ezeknek Buda környéki adataiból közzétett Kálmán Béla egy csokorra valót a Magyar Nyelvjárások XXII. kötetében). Megtaláljuk továbbá ezekben az egyház ingó értékeinek: palástjainak, kelyheinek, harangjainak leírását, a zászlókat, könyveket, festményeket, szobrokat, oltárokat, kápolnákat, templomokat, azok titulusait, védőszentjeit, ünnepeit stb. Mindez azonban a hamarosan megjelenő III. kötetben lesz megtalálható, s ismertetése csak akkor válik időszerrűvé, ha már kézbe is vehető, olvasható. A mostani két kötet a másik típusú forrásanyagot, a népesség-összeírást (*conscriptio animarum*) tartalmazza, s ezzel érdemes részletesebben is foglalkozni.

Amint említettem, Pázmány Péter az ellenreformáció harci fegyvereként vezette be és rendelte el a családok összeírását tartalmazó „*liber status animarum*” időnkénti fölvételét. Ugyanis ez a reformáció eredményeit és a római katolikus egyház hadállásait pontosan megmutatta (volna) püspökségekre, egyházmegyékre, plébániákra, illetve falvakra lebontva, hiszen összeírták a protestánsokat, zsidókat, görögkeletieket, konvertitákat (katolikus vallásra visszatérteket), aposztátákat (katolikus vallásról a közelmúltban áttérteket), gyónókat és nem gyónókat, a vallás iránt közömböseket stb. Természetesen mindezekon kívül sok olyan értékes adatot is följegyeztek, amit a történeti demográfia kutatói már fölismertek, és részben foglalkoztak is vele (vö.: Dávid Zoltán, A családok nagysága és összetétele a

veszprémi püspökség területén. 1747—1748. Bp., 1973). A nyelvészek és névtanósok, történészek és néprajzosok, művészettörténészek és a művelődéstörténet kutatói stb. azonban majd csak ezeknek a könyveknek a teljes megjelenése után tudják ezeket az adatokat igazán fölhasználni. (Ennek indoklását a mutatókkal foglalkozó részben fejtem ki bővebben.)

A népesség-összeírások tulajdonképpen a vizitációk segédanyagai, s nem készültek el teljes részletességgel: vannak olyan települések, amelyeknek négy-öt, másoknak pedig csak egy-két összeírásuk készült vagy maradt fenn. Erről a plébániák betűrendjében áttekinthető és részletes kimutatást találunk az első kötetben (16—26). Az egy évbeli conscriptiók is külön-külön keletkeztek plébániánként, ezért tartalmuk és megfogalmazásuk (rövidítéseik) sem egységesek. 1745/46 és 1771 között tizenegy összeírás készült, s ezeknek vannak variánsai is, tehát tizenöt a teljes számuk. Minden településről valamennyi összeírást közreadja a szerző az adattárában, így természetesen ugyanazok a személyek szerepelhetnek többször is, az összeírottak száma azonban így is kettőszázezer körül van. Ezek egy része családfő, azok felesége és gyermekei, de legtöbbször az egész háznép szerepel; együtt élő rokonok: após, anyós, menyek, vők, szolgák, szolgálólányok stb. Mivel majdnem mindegyik összeírásban más és más adatok találhatók a nevek mellett, érdemes a tartalmukkal külön is foglalkoznunk.

Mielőtt az egyes összeírásokat bemutatnám, néhány szóban beszélni kell a települések adattáiról. Valamennyi lakott hely, amely az összeírásokban szerepel, külön sorszámot kapott a szerzőtől. Ez a földolgozások és hivatkozások számára nagy segítséget ad, s föltétlenül fontos. A sorszámok szerinti és a települések betűrendes fölsorolását a magyar bevezetés után kapjuk meg (34—7). A sorszám után a település korabeli neve következik címként. Ezt követi a mai név, ha eltérő, s a megye neve, ha az nem Zala (egyébként a mai névalak helyén tilde [~] áll). Fölsorolja a szerző a régi névalakok közül Tomasich 1792-es térképén, Lipszky 1808-as Repertoriumában és Fényes Elek 1851-es geográfiai szótárában szereplőket is, ha eltérnek az összeírásban szereplőtől. Ugyanebben a bekezdésben kapjuk meg a föllet és közreadott összeírások jelzőszámait és keletkezési évszámait.

Az egyes összeírások a jelzőszámmal és a forrásban talált lapszámokkal kezdődnek. Utána az összeírás korabeli latin címét olvashatjuk, amely egyben tartalom is általában. Az összeállítók ugyanis fölsorolták, hogy mit tartalmaznak összeírásaik, s mivel ezek csak segédanyagul szolgáltak a vizitációk összeállításához, nagyon különböznek egymástól. Némelyik a házak számozásával kezdődik. Amennyiben ezt nem adják meg az összeírók, a közzétévő maga számozza meg a házakat, s ez a későbbi mutatóval nagy mértékben megkönnyíti a használatot, hiszen nem egy oldalnyi névanyagban kell megkeresnie a fölhasználónak a kutatót, hanem csak egy ház öt-hat vagy legföljebb nyolc-tíz neve között. Azokban az esetekben, amikor még a háztartásokat sem lehetett megkülönböztetni, a szerző az egyes személyeket egyenként számozza meg.

A házsám után a családfő neve következik, majdnem minden esetben latinosan: a keresztnév latin fordításával kezdve s a családnévvel folytatva. A nevet akkor előzi meg a foglalkozás, ha nem jobbágyról van szó (természetesen ez is latinul). A név után az életkor következik arab számmal, majd a gyónóképeség. Ez általános szinte minden összeírásban, de nem kivétel nélküli (van olyan eset is, amikor életkort nem kapunk, s a gyónóképeségre sem utal az összeíró, a gyermekek életkorát azonban megadja). A családfő után felesége következik latinos keresztnévvel és rendszerint leánykori családnévvel. Ez utóbbi azonban el is maradhat. A háznép többi tagja külön-külön szerepel: a gyermekek csak keresztnévükkel, a szolgák, rokonok teljes nevükkel, életkorukkal, vallásukkal, rokonsági megnevezésükkel együtt. Ezeket a megnevezéseket rövidítve találjuk az adattárban, ami a gazdaságosság szempontjából érthető és elfogadható, a rövidítések azonban nem egységesek. Ezen természetesen lehet vitatkozni, hiszen az eredeti források szóhasználatához alkalmazkodik a rövidí-

tés, de ugyanaz a magyar fogalom többféleképp is előfordulhat. Például a szolgálólány lehet *a* (ancilla), *fla* (famula) és *sa* (serva). Természetesen ezeket a rövidítéseket meg kell tanulnia a fölhasználóknak, s ehhez nagy segítséget nyújt a kiváló rövidítésjegyzék (28–33).

Az egyes háztartásokat, háznépeket (ahol nem lehetett ezeket elkülöníteni, ott az egyes személyek adatait) függőleges vonalak (virgulák) választják el egymástól. Igen nagy segítség ez a kutatónak, mivel nagyon fontosak az összetartozó családok, háznépek elkülönülései. A nevek mellett lesznek közzsói (foglalkozási) mutatók is.

A nevek közzétételéről még néhány szót kell szólnunk. Tekintettel arra, hogy a keresztnévek mindig latinos alakúak, és nagyon sokszor rövidítve szerepelnek a forrásokban, helyeselhető, hogy a közzétevő egységesítette őket, s a Martyrologium Romanum alapján egészítette ki azokat. A családnevek egységesítésétől — nagyon helyesen — eltekintett, hiszen a különböző névalakok (*Szép* : *Szip*, *Méhes* : *Mihes*; *Szekely* : *Széköl*, *Gergál* : *Gergely* : *Gergöly*; *Hegedüs* : *Hegedös* stb.) ejtésbeli különbségeket, vagyis nyelvjárási különbségeket is takarhatnak. Nem beszélve az írásbeli különbségekről, amelyek éppen ekkor alakulnak ki, s teszik családneveink helyesírását oly változatossá. A genealógiai kutatások számára így ad ez a hihetetlen gazdag anyagú adattár jól fölhasználható forrást.

A névdivatról, névöröklésről, a templomok védőszentjeinek a névadásra gyakorolt hatásáról nagyon sok érdekes és hasznos tanulságot lehet majd levonni ezeknek az adattáraknak a nyomán. Ugyanakkor a családnevek használatára, gyakoriságára, egyes vidékek, falvak jellemző családneveire is következtethetünk, hiszen a hatalmas területen lehetnek eltérések a névtípusok előfordulásai és azok megterhelései között. Ezeket a munkákat minden bizonnyal elvégzi a szerző az ötödik kötetben, most csak a megjelent munkát értékelhetjük, s az sem kevés.

Mindösszesen 309 XVIII. századi település teljes névanyagát kaptuk, néha pár év eltéréssel készült különböző összeírásokból is. (A két kötetben azért szerepel 307 sorszámozott település, mert kétszer kénytelen volt törtszámokat használni a szerző.)

A kétszázazernyi keresztnévadat mellett százazernél több családnév szerepel ezekben a forrásokban. Az egyes családfők száma meghaladja az ötvenezret. Ezeknek a foglalkozási megoszlása, vallási hovatartozása, rokonsági viszonyai, életkoruk, gyermekeik száma, neme, szolgálói, szolgálói száma mind kutatható, s még ezeken kívül is nagyon sok érdekesség (például az ikerszülések gyakorisága, átlagéletkor stb.) fedezhető föl az összeírásokban. Ez valóban olyan kincsesbánya, amely nagyon sok tudományszak számára fontos forrás.

Még teljesebbé teszi ezt a harmadik kötet, amelynek semmiképp sem „Függelék” címet adnám, hiszen ez a vizitációk jegyzőkönyve, a jelentések anyaga, a korabeli statisztikai földolgozás, a vagyonok: ingóságok és ingatlanok felsorolása stb. stb. Mindez hasonlóképp fontos, ha nem is a névtudomány számára, de a többi tudománynak. (Egyébként a névtan-nak is fontosak a templomtitulusok, harangnevek, szobrok, képek nevei stb.)

Ugyancsak hasznosak és talán leggyakrabban forgatott kötetét teszik majd e sorozatnak a mutatók. Minden közölt anyag föltárt bánya, de kihasználhatatlan, művelhetetlen vagy csak nagyon nehezen kiaknázható mutató nélkül. Nagy segítséget ad majd a IV. kötetbe tervezett sokszínű és többirányú mutatórendszer, amely nem csupán az első két kötetre, hanem a harmadikra, a forrásokra is kiterjed. A családnevek sokszínűségére is föl hívja utalásokkal a figyelmet, de a közszavaknak, tárgyköröknek is megkapjuk a felsorolásait, előfordulásaik megfelelő helyeit.

Természetesen az ötödik kötet lesz a hatalmas mű koronája, az onomato-dialektológiai földolgozás, a más vidékről való munkákkal való összevetés alapja.

Befejezésként beszéljünk még az első két kötet szerkesztési, összeállítási elveiről és gyakorlatáról! Mélységesen egyet lehet érteni a Bevezetés (5—15) részletes tájékoztatójával a forrásokról, az anyag közzétételéről, az útbaigazításokról. Talán nem drágította volna meg

a kiadást, ha néhány lapot fakszimilében is leközl a szerző az eredeti kézírásokból, hiszen akkor értékeli valóban nagyra a laikusabb olvasó a munkáját, ha látja azokat a nehezen olvasható kézírásokat, amelyek a XVIII. századot jellemezték az anyakönyvekben s egyéb egyházi, de világi iratokban is. A Bevezetés német nyelvű közzététele (38—49) nemcsak hasznos, hanem szükséges is. Igen sok a német családnevű a névtárban (meg a szláv nevű is), így minden bizonnyal nemzetközi elismertségnek fog majd örvesteni a munka, de hogy valóban így legyen, annak nagymértékben segítője lehet a német nyelvű tájékoztatás. Talán nem lett volna túlzott terjedelemlnövelés, és mindenképp emelte volna a kötetek ismertségét egy angol nyelvű bevezető is, hiszen a tudomány nyelve lassan mindenképp az angol lesz Közép-Európában is.

Különösen szemléletes, könnyen használható a már említett két mutatója a településeknek (egyik sorszámuk szerinti, a másik pedig betűrendes). A Névtár használhatóságát nagymértékben segíti, gyorsítja az előfejt, a felső lapszéleken közölt települési sorszám és név, az összeírás száma, s még a lapon található házszámok felsorolása is. Ez utóbbi a mutatókkal együtt valóban szolgálja a kutatókat, és sok fáradságtól, fölöslegesen eltöltött időtől kíméli meg őket.

A nevek dőlt betűvel való szedése szintén megkönnyíti a használatot. Még jobb lett volna vagy a háztartásokat elválasztó virgulák, vagy pedig a háztartások sorszámainak félkövérrel való szedése. (Egyesek szerint ez csúnyává, „mákossá” tette volna a lapokat, de még a szépség rovására is a praktikusságot, a könnyebben való kezelhetőséget kellett volna szem előtt tartani.)

Kiválóan tájékoztatnak a rövidítések, nagyszerű azok föloldásának a latinon kívül magyarul és németül való megadása. Hasznosak és gyakorlatilag segítenek a gyakori lábjegyzetek. Szép a szedés tükre, a betűk megválasztása. Egyetlen módosítás nem ártott volna, s ez a települések és az összeírások sorszámainak nyomdatechnikai elkülönítése, mert így, azonos típusú számokkal jelölve néha megtévesztőek (különösen az alsóbb sorszámú települések esetében). Szép a könyv kötése, borítója (bár a két kötet különböző alapszínű megyecímet kapott). Egészében véve az első két kötet nem csupán tartalmával, gazdag anyagával, forrásértékével, többoldalú fölhasználhatósági lehetőségével vívhatja ki nagyon sok magyar tudomány szak elismerését, hanem közreadásának gondosságával, szerkesztésének átgondoltságával, köteteinek külső megjelenésével is.

Monumentális munkát tett le az asztalra Ördög Ferenc, akit ennek a sorozatnak, legalábbis első két kötetének ismertetésével köszönhetünk hatvanadik születésnapján.

Hajdú Mihály

M. I. Dubrovin—Klaudy Kinga: Orosz szólások és közmondások képekben Tankönyvkiadó, Budapest—Russzkij jazyk, Moszkva, 1990. 347 oldal

A Tankönyvkiadó, valamint a Russzkij jazyk gondozásában egy újabb kiadvánnyal bővült a hazai oktatási célokat szolgáló orosz—magyar frazeológiai szótáriróadalom. M. I. Dubrovin moszkvai nyelvész „Russzkije frazeologizmy v kartinkach” c. népszerű szótára először 1977-ben jelent meg angol és francia változatban (A book of Russian Idioms Illustrated, Moscow, Russian Language Publishers, 1977; Locutions Russes in Images, Moscow, Editions „La Language russe”, 1977), s méltán aratott sikert az orosz nyelv frazeológiai kincse iránt érdeklődők körében. A maga nemében első, az orosz nyelv frazeologizmusait oktatási célokból népszerűsítő kiadvány azóta már a világ számos nyelvén napvilágot látott. Angol, francia, német, portugál, bolgár és szlovák nyelvű változatai után a magyar nyelvű kiadása is megjelent, amely Klaudy Kinga nyelvész-kollégánk avatott tollát dicséri.

M. I. Dubrovin—Klaudy K. szótára, bár oktatási, nyelvtanulási célból készült, az ún. passzív szótárak sorába tartozik. Az oktatási célokat szolgáló frazeológiai szótáirodalom gyakorlatától eltérően, amely igyekszik az idegen nyelvi frazeologizmusokat minél sokoldalúbban bemutatni, az általam ismertetett szótár szerzői más eljárást választottak az orosz frazeologizmusok népszerűsítésére, elsajátításának megkönnyítésére. A szerzők, a frazeológiai szótáirodalomban tudomásunk szerint először tesznek kísérletet az orosz szólások és közmondások humoros, rajzos bemutatására, szó szerinti és átvitt jelentésük rajzok segítségével történő feltárására, amely a frazeologizmusok könnyebb megértését és elsajátítását hivatott elősegíteni.

Mivel a „frazeologizmus”, a „frazeológiai egység” terminus technicusok a magyar nyelvészeti szakirodalomban még kevésbé elterjedtek, a magyar változat a hazai frazeológiai szótáirodalom terminológiai gyakorlatát követve „Orosz szólások és közmondások képekben” címmel jelent meg, bár tulajdonképpeni közmondásokat a szótár csupán elvétele tartalmaz: *Vidno pticu po poljotu* (50); *Mir tesen* (265); *čuzimi rukami žar zagrebat* (586) stb.

A szótár egy rövid 'Előszóból' (5—7), a szótárban szereplő orosz kifejezések betűrendes jegyzékéből (8—16), valamint a tulajdonképpeni szótári részből (19—315) áll. A szótárt egy orosz szótármutató (319—331), valamint a magyar kifejezések betűrendes jegyzéke zárja (335—345).

A szótári rész ábécé sorrendben, külön sorszámmal ellátva összesen 594 orosz frazeologizmust tartalmaz. A gyűjtemény frazeológiai anyagának elemzése arra enged következtetni, hogy a szótár korpuszát nagyrészt magas kommunikatív értékkel rendelkező, a mai orosz nyelvben széles körben elterjedt köznyelvi stílusréteghez tartozó frazeologizmusok képezik. A közhasználatú frazeologizmusokon kívül azonban a szótárban szép számmal szerepelnek népnyelvi (prostorečnyje) stílusréteghez tartozó frazeológiai egységek is, amelyek még színebbé teszik a szótár frazeológiai anyagát, pl.: *pod surdinku* (prost.) = *suba alatt, suttyomban* (164); *v us ne dut* (prost.) = *rá se ránt, füle botját sem mozgatja, rá se hederít, oda sem bagózik* (57); stb. Sajnálatos módon a szótárba került egy vonzatos idiomatikus jelentéssel rendelkező ige is, s bár magyar megfelelője frazeologizmus ugyan, az orosz prototípusát azonban semmiképpen sem lehet frazeologizmusnak tekinteni: *nasolit' komu-libo* = *borsot tör az orra alá* (164).

A frazeologizmusok általában alapalakjukban, változataik nélkül, kiemelt, vastag betűkkel szedve szerepelnek a szótári cikkben. Ezt az eljárást helyesnek lehet tekinteni egy oktatási célokat szem előtt tartó szótár esetében, hiszen a különböző variánsok közlése megnöveli a frazeologizmus alkotótagjainak mennyiségét, ezáltal nehezebbé válik e bonyolult szerkezetű, állandósult nyelvi egységek elsajátítása.

Az egyes szócikkek felépítése a következő: minden szócikk három részből áll. Az orosz frazeologizmus alapalakja után először az orosz kifejezés szó szerinti jelentését adják meg a szerzők, ezután a frazeologizmus tulajdonképpeni jelentését feltáró magyarázat következik, majd a szócikk végén a magyar frazeológiai ekvivalenst tüntetik fel. Ha az orosz frazeologizmusnak több magyar ekvivalense is lehetséges, a szerzők kiemelt vastagbetűs szedéssel tüntetik fel azokat. Az illusztráció kedvéért hadd álljon itt egy szócikk:

DVA SAPOGA PARA

Két csizma egy pár.

Mindkettő egyformán rossz.

Az egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz.

A zsák meg a feltja.

Egyik kutya, másik eb.

Egy húron pendülnek. (73)

Minden orosz frazeológiai egységhez két rajz tartozik. Az egyik a szó szerinti jelentést illusztrálja, a másik a frazeologizmus tulajdonképpeni jelentését. A szerzők szándéka szerint az első rajz a szóban forgó szólás vagy közmondás alkotó elemeinek megértését hivatott megkönnyíteni, a másik pedig elősegíti annak elsajátítását, hogy a frazeologizmus milyen beszédhelyzetben használható. Itt szükséges megjegyezni, hogy a frazeológiával foglalkozó szakirodalomban számos nyelvész azon a véleményen van, hogy a szó szerinti fordítás csakúgy, mint a szó szerinti jelentést illusztráló tréfás rajz akadályozza a frazeologizmus tulajdonképpeni átvitt jelentésének megértését. Véleményem szerint azonban a szó szerinti jelentés közlése megkönnyíti a frazeologizmusok megértését, sőt mi több, a frazeológia iránt érdeklődő nyelvészek számára is értékes információt nyújt az orosz frazeologizmusok jelentésének alapjául szolgáló belső képről, valamint azon logikai-asszociációs folyamatokról, amelyek az orosz frazeologizmusok mai jelentésének kialakulásához vezettek.

Külön kell szólnunk a szótárban szereplő orosz frazeologizmusok magyar nyelvi megfeleltetéséről. Klaudy Kinga, a szótár magyar változatának társszerzője e munkával jelentősen hozzájárult az orosz frazeologizmusok magyar nyelvi megfelelőinek feltárásához. Több olyan, a frazeologizmusok magyar fordításával kapcsolatos hibát sikerült kiküszöbölnie, amelyeket a korábban megjelent orosz–magyar frazeológiai szótárak és a kétnyelvű szótárak szerzői ilyen vagy olyan okból elkövettek. Így például sikerült felismernie, hogy a *belaja vorona*, illetve a *fehér holló* (*ritka*, *mint a fehér holló*) csakúgy, mint az *Iz közü von lezt* (*lezt' iz közü von*) (142) és a magyar *majd kibújjik* (*kiugrik*) a *bőrből* frazeologizmusok egymással homonimikus kapcsolatban állnak, esetükben kvázi ekvivalens frazeologizmusokkal állunk szemben, amelyek lexikális összetételükben, grammatikai szerkezetükben megegyeznek, jelentésükben azonban teljesen eltérnek egymástól. Az orosz *belaja vorona* kifejezést olyan személy jellemzésére használják, aki magatartásával, cselekedeteivel kirí a környezetéből, magyar megfelelője tehát: „*kilóg a sorból*”. A magyar *ritka*, *mint a fehér holló* O. Nagy Gábor Magyar szólások és közmondások (Gondolat, Bp., 1966.) c. szótára szerint azt jelenti 'nagyon ritka, csak elvétve akad' (288). Az orosz *Iz közü von lezt* jelentése 'töri magát, mindent megtesz, mindent elkövet valaminek az érdekében' (142), a magyar *majd kibújjik* (*kiugrik*) a *bőrből* jelentése ezzel szemben a) 'nagyon örül' b) 'roppant türelmetlen' c) 'nagyon bosszankodik' (ONG. b-1224).

A szerző a legtöbb orosz frazeologizmusnak megtalálja a magyar frazeológiai ekvivalensét, illetve analóg frazeológiai megfelelőjét. Teljes frazeológiai ekvivalens a két nyelv eltérő grammatikai sajátosságai miatt csak ritkán fordul elő, annál több viszont a részleges ekvivalensek száma, amelyek szerkezetében, lexikális összetételében kisebb-nagyobb eltérések mutatkoznak, jelentésük azonban megegyezik: *jasno kak den* = *világos, mint a nap* (315). *Šutki v storonu* = *félre a tréfával* (318); *čitat' meždu strok* = *a sorok között olvas* (310). Számos esetben az orosz frazeológiai egységnek a magyar nyelvben analóg frazeologizmus felel meg. Ezek lexikális összetételükben és grammatikai szerkezetükben teljesen különböznek, jelentésük azonban megegyezik (funkcionális ekvivalensek): *sobaku s'el na čjom-l.* = *kitanulta minden csínját-bínját; a kisujjában van vmi* (272); *Smotret' skvoz' pal'cy* = *szemet huny vmi felett* (270).

Ha az orosz frazeologizmusnak a magyar nyelvben nincs frazeológiai megfelelője, a szerző bátran él a körülírás eszközével. Véleményem szerint azonban a *gladit' kogo-l. protiv šersti*, csakúgy mint a *tjanut' za jazyk* orosz frazeológiai egységeknek megvan az analóg magyar nyelvi megfelelője, ezért a körülírás helyett a szótárban a frazeológiai megfelelőket kell feltüntetni: *nem bánik szőrmentén vkivel; vkinek nem a szája íze szerint cselekszik, mond vmit*, illetve a másik frazeologizmus esetében: *harapófogóval kell kihúzni belőle vmit* (68.; 293).

Külön is ki kell emelni egy sor ötletes esetet, amikor a szerzőnek sikerült az ekvivalens nélküli orosz frazeologizmusok magyar nyelvi jelentését feltárnia: *čjornaja koška probežala* =

szakadék támadt közöttük (308); *čjortova džužina* = 13 — szerencsétlen szám (309); *šito belymi nitkami* = kilóg a lóláb (313); *Vyvodit' na čistuju vodu* = lerántja a leplet róla (60); stb.

A frazeologizmusok magyar nyelvi megfeleltetése során csupán kisebb hibák, elírások fordulnak elő. Véleményünk szerint a következő frazeologizmusok magyar nyelvi megfeleltetését a szótár további kiadása esetén pontosítani kell: pl. a *nadut' guby* jelentése: *felhúzza az orrát; felfújja magát; zokon (rossz néven) vesz vmit; megorrol vmiért* (= biggyeszi ajkát, megorrol; 159); *duša na raspašku: olyan a lelke, mint a nyitott könyv; nyíltszívű ember* (= ami a szívéen, az a száján; 84 Inkább azt jelenti: 'szókimondó'); *zakradyvat'sja v dušu: belopja magát vkinek a szívébe* (= befészkezi magát vkinek a lelkébe; 795); *podvernut'sja pod ruku: vkin tölti ki a mérgét* (= kézre jött; 203); *postavit' kogo-l. na svojo mesto: a helyére tesz vkit* (= leszállítja a magas lóról; 225); *puskat' komu-l. pyl' v glaza: port hint vkinek a szemébe* (= rázza a rongyot; port hint; fenn az ernyő, nincsen kas; 235); *rabotat' ne pokladaja ruk: éjt nappallá téve dolgozik* (= ég a kezében a munka; 237); *rasčljobyvat' kašu: megissza vminek a levét* (= tisztába teszi a dolgot; 240); *sidet' meždu dvuh stul'ev: két szék között a pad alá esik* (= két malomkő közt őrlődik, 259).

Ezek a hibák azonban egyáltalán nem kisebbítik a szótár érdemeit, különösen ami a szótárban szereplő orosz frazeologizmusok magyar nyelvi megfeleltetését illeti.

A megfeleltetések minősége, pontossága, sokszínűsége magas szakmai tudásról tanúskodik, s jelentős fejlődésnek tekinthetjük a hazai kétnyelvű frazeológiai szótáriródlomban.

Az általam ismertetett szótár nemcsak tanárok, egyetemi és főiskolai hallgatók és az oroszul tanuló diákok számára hasznos, hanem a frazeológiával hivatásszerűen foglalkozó nyelvészek és a műfordítók, tolmácsok érdeklődésére is számot tarthat.

Györke Zoltán

**Mirjana Burzan, Vladislava Petrović, Jožef Vajda, Srpsko—Madarski
rečnik glagolske rekcije. Szerb-magyar igei vonzatok szótára.
Novi Sad 1992, 263 oldal**

Mirjana Burzannak és társainak ez a kézikönyve az Újvidéki Egyetem Délszláv Nyelvek Intézetének a gondozásában jelent meg „A szerb nyelv tanulásának lingvisztikai és módszertani szempontjai” c. kutatások egyik jelentős eredményeként. A könyv megjelenése több szempontból is figyelemre méltó. Több évtized után az első olyan kiadvány, amelynek a borítólapján nem a már megszokottá vált 'szerb-horvát' vagy a nálunk alig előforduló 'horvát-szerb' elnevezés szerepel. Ez az első szerb-magyar igei vonzatszótár. A szerzők vállalkozásának úttörő volta vitathatatlan. Napjainkban egyesek úgy vélik, hogy a népek közötti ellentéteket úgy lehetne minél előbb a minimálisra csökkenteni, ha egymással angolul vagy eszperantóul beszélünk. A finn példa már bizonyította, hogy az egymás közötti megértést elsősorban az együttélő népek nyelveinek a kölcsönös ismerete segíti elő. Ez a szótár elsősorban a magyar anyanyelvűek részére könnyíti meg a szerb nyelv tanulását és ezen keresztül a szerb kultúra megismerését. A szótár szerkesztői ugyanis, amint ez az előszóban olvasható, „arra törekedtek, hogy az igei szintagmákból kiindulva minél szemléletesebben bemutassák a szerb nyelv igéinek grammatikai és lexikai bővítményeit, vonzatait”. Ez a bemutatás azonban a magyar nyelv párhuzamos jelenségeinek ugyanolyan fokú érzékenységgel történő megkeresése, párhuzamba állítása révén valósulhatott csak meg. A három neves szerkesztőt a szerb nyelv vonatkozásában segítette az Újvidéken 1980-ban megjelent szerbhórvát-szlovák bilingvis minimumszótár, Vladislava Petrovićnak és Kosta Dudićnak Szarajevóban 1989-ben kiadott igeszótára, továbbá a szerbhórvát nyelv különbö-

ző értelmező szótárai. A magyar ekvivalensek bemutatásában a magyar nyelv 7 kötetes értelmező szótárára, valamint az Újvidéken (Novi Sadon) 1968-ban megjelent 3 kötetes szerbhorvát-magyar szótárra támaszkodtak a szerkesztők. Sajnálom, hogy elkerülte a figyelmüket Levasics Elemér és Surányi Magda, Szerbhorvát-magyar kéziszótára (Bp., 1988), továbbá Hadrovics Lászlónak több kiadást megért Szerbhorvát-magyar és Magyar-szerbhorvát szótára.

A szerkesztők munkájukat az „igei vonzatok” szótárának nevezik. Ezzel kapcsolatban két dologra szeretném felhívni az érdeklődők figyelmét. Először, a szótárban mintegy 800 szerb igének a különféle vonzatilehetőségei szerepelnek. Másodszer, vonzaton a szerkesztők nem az alárendelő szószervezetek egyik formai képzési módját értik, hanem „mindazokat a mondatrészeket, amelyek tartalmilag szorosan kötődnek az igéhez (annak valamely jelentéséhez), és az igével együtt mondataink alapszerkezetét alkotják”. Más szóval egy igei valenciászótárt (Valenzwörterbuch) takar ez a cím, s mint ilyen szoros kapcsolatban van a modern nyelvészeti kutatási irányzatokkal (vö.: Helbig, G., Schenkel, W., Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. 1982; Rall D. és mások, Diccionario de valencias verbales. Alemán—Espanol. 1980. stb.), többek között az ún. függőségi nyelvtanokkal is, amelyekben az igének központi szerepet tulajdonítanak a mondat szerkezetében. (Vö.: „Dependency grammar is a grammatical theory in which the verb is considered to be the central and most important unit. Verbs are classified according to the number of noun phrases they require to complete a sentence. This number is called the valency of the verb.”) Az ige valenciájának a vizsgálata fontos az ún. case grammar-ben (esetnyelvtan) is. E nyelvtanokban megfogalmazott elvek közül egyeseket felhasználnak a számítógépes nyelvészetben (computational linguistics) is.

E valenciászótár elsődleges célja a nyelvoktatás segítése. Ezt a célt kiválóan szolgálja a szerkesztőknek az a döntése, hogy az alapszókincshez tartozó igéket szerepeltetik szótárukban, továbbá hogy példáikat csak kivételesen vették a szerbhorvát értelmező szótárakból, amelyek többnyire irodalmi művekből származó, nehézkes szerkesztésű, nehezen áttekinthető, hosszú szemléltető példaanyagot tartalmaznak. A jelen szótár szerzői minden vonzattípusra „konstruált példát” adnak, és csak azokat a jelentéseket sorolják fel, amelyek a mai nyelvhasználatban a legáltalánosabbak. Én e szemléltető példák között örömmel láttam volna valamivel több egyszerű szerkesztésű teljes mondatot.

A szerkesztők a szótár szerb részének az összeállítására összpontosították tudásuk, figyelmük és erejük java részét. Engem elsősorban a magyar ekvivalensek érdekelték. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusára (Szombathely, 1983. aug. 23—26) készülve megfogalmazódott bennem az a nézet, hogy a magyar nyelv rétegződése kapcsán találkozunk olyan nyelvi jelenségekkel is, amelyek indokolják, hogy a jövőben a magyar nyelv állami változatait is vizsgáljuk. (Vö.: A magyar nyelv rétegződése. Szerkesztette Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.) Ebben a kiadványban is viszonylag szép számmal találtam olyan ekvivalenseket, amelyek a magyarországi magyar nyelvben szokatlanok, archaikusan, idegenül hangzanak, érthetetlenek vagy pedig hibásak. Mutatóban íme néhány példa:

1. A szótár íróinak nemcsak az igék kiválasztásánál, hanem a szemléltető példaanyag összeállításánál is sikerült az alapszókincsre támaszkodniuk. Az alapszókincs állománya a két nyelv vonatkozásában azonban nem teljesen esik egybe. Így pl. a magyarországi magyar nyelvben az *ajvár* (73), *kollázs* (188), *abonens* (178), *trotinet* (115), *analitikus* (főnév 205) egyáltalán nem tartozik az alapszókincshez. Némelyikük még az idegen szavak szótárában sem található meg, vagy archaikus elemként él bizonyos szövegekben. Az *ajvár* szó pl. Levasics—Surányi szótárában *halikrát*, az *abonens* pedig *előfizetőt* jelent. Csak ezt tudva elég bizonytalan az ember annak megítélésében, hogy mire is gondolnak a szerbiai magyarok,

amikor azt mondják, hogy *paprikát darál salátának (ajvárnak)*, a *szakács hússal tölti a paprikát az abonensek részére*. A paprikát Magyarországon nem szokás darálni, különösen nem, ha paprikasalátát készítünk belőle. Az ajvárnak, amely sütőtökből, padlizsánból is készíthető, s kinézetét tekintve valóban hasonlít a kaviárhoz (a halikrának ez a jelentése a magyarban már elavult), a *kaviár* szerb megfelelője a *kavijar*, az *ajvar* viszont jelölheti a halikrát, továbbá paprikapépet, padlizsánpépet stb. A *szakács hússal tölti a paprikát az előfizetéses étkeztetés résztvevői számára* mondatlallal lehetne talán az érthetetlen *abonens*től megszabadulni. Ha pedig nem előfizetéses ebédről van szó, akkor a *megrendelők részére* lehetne a szerb *za abonente* ekvivalense.

Vannak olyan szószerkezetek, amelyek a jugoszláv állam társadalmi berendezkedését, az ottani szokásokat tükrözik. Egy magyarországi olvasó csak akkor érti meg pontosan, ha ismeri ezeket. Pl.: *munkabrigád* (14), *milicista* (233, 'rendőr'), *társítja a munkaeszközöket, a gépeket a szövetkezettel, az állattenyésztőket a földművesekkel, a tőkét a magánvállalkozásba társítja* (223) stb. A *társít* szó jelentése a magyarországi magyarban 'képzetet, gondolatot egy másikhoz kapcsol'. A *társít* a szerbiai magyarban jelentheti azt is, hogy 'társadalmasít, szövetkeztet, egyesít; tőkét valahol befektet' stb.

2. A szerb nyelv előjáróinak a használata módosítja a magyar nyelv ragjainak a használatát. Ennek következtében a magyarországi magyar nyelv rendszere szemszögéből nézve helytelen szerkezetekről beszélhetünk. Vö.: *elszállítja a szurkolókat a stadionra* (161) 'a stadionba' (vö.: *prevesti navijače na stadion*); *rohan, fut a vonatra* (60) 'a vonathoz' (vö.: *juriti na voz*); *Szabad lábról védekezik* (11) 'Szabadlábbon védekezik' (vö.: *Brani se sa slobode*); a fiát *szakmára* adja (20) (vö.: *dati sina na zanat*) 'a fiát vmilyen mesterségre adja'/'szeretné, ha a fia kitanulna egy szakmát' stb.

3. Akadnak a szótárban szerb mintára képzett tükörfordítások, amelyek ismeretlenek a magyarországi magyarban. Vö.: *beiratkozik a drámai csoportba* (229, vö.: *upisati se u dramsku sekciju*) 'beiratkozik a színjátszó csoportba', *felveszi az injekciót* (165, vö.: *primiti injekciju*) 'megkapja az injekciót'; *jelentkezik szépségkirálynőnek* (164, vö.: *prijaviti se za mis*) 'jelentkezik a szépségversenyre/a szépségkirálynőversenyre', de: megválasztották szépségkirálynőnek; *megköti a rabokat* (241, vö.: *vezati robove*) 'megkötözi a rabokat' (a magyarországi magyarban mást jelent: *megkötötte a kutyát — megkötözte a kutyát*); *piszkítja a társát* (169, vö.: *prljati druga*) 'bepiszkolja a társát'; *számítógépet kíván* (147, vö.: *poželi računar*) 'számítógépet szeretne'; *megnősül egy okos lánnyal* (116, vö.: *oženiti se pametnom devojkom*) 'feleségül vesz egy okos lányt'; *megsérti/megsebesíti magát a borotvával* (115, vö.: *ozlediti se brijačem*) 'megvágja magát a borotvával'; *elutasítja a kérés* (95, vö.: *odbiti prosjoca*) 'kikosarazza a kérés' vagy 'elutasítja a kérvényezőt'; *imperativuszt alkot, az ige jelen idejét infinitivusból alkotjuk* (35, vö.: *graditi zapovedni način, prezent od infinitive* mondatok magyarországi ekvivalensében a *képez, képezzük* változatot használjuk). A *nap erősen melegít* (35, vö.: *Sunce jako greje*) helyett inkább azt mondjuk, hogy *A nap erősen/tüzesen süt*. A *megsüti az ujját* (43, vö.: *ispeći prste*), *megsüti a lábát forró vízzel* (44, vö.: *ispeci petu vrelom vodom*) helyett *megégeti az ujját, leforrázza a lábát* használjuk.

4. Elterések egyes mondatok szerkesztésében is előfordulnak. Az *Újvidék és Belgrád közötti távolság van 80 kilométer* (41) mondatot pl. *van* nélkül használjuk, ha a távolságot pontosan jelöljük, viszont a *megvan* alakot használjuk, ha bizonytalanok vagyunk a távolság megítélésében. A *Kijavítja a tollba mondott szöveget a tanulóknak* magyarországi ekvivalense a jelentéstől függően vagy *Kijavítja a tanulók tollbamondását*, vagy pedig *A tanulóknak kijavítja* (hétfőre) a *tollbamondást*. A *tolvajt pénzbüntetéssel bünteti* (61) mondat jobban hangzik, ha a *bünteti* igét a *sújtja* igével cseréljük fel. Az *anyát baljós gondolatok foglalják el* (105) mondatban a *foglalják el* állítmány helyett a *gyöttrik, kínozzák* igéket használjuk. Az *átengedi magát vminek* (151) szerkezetet 'engedi, hogy vmely érzés teljesen hatalmába kerítse': *átenged-*

di magát a fájdalomnak. Az átengedi magát a játéknak, a hivatásának, a sorsnak magyarországi megfelelői inkább *belemerül a játékba, hivatásának él, belenyugszik a sorsába*.

A szócikkek megszerkesztése példamutatóan következetes. Az egyes vonzatok ilyen sorrendben követik egymást: 1. a) nekoga, nešto, b) nešto nekome, c) nešto necim, d) nešto különböző határozók, ezután 2. pont alatt hasonló sorrendben következnek a vonzatok, ha a szócikk fordításához egynél több magyar ige szükséges. Minden újabb ige felhasználása újabb sorszámot eredményez. A szócikkek kivitelezése néha nem olyan példákkal történik, amelyek mindkét nyelvben tipikusak, vagy az itt ismertetett sorrendtől indokolatlanul eltérnek a szerkesztők. Ennek bizonyítására a *služiti* ige szócikkét hozom fel (198). Az 1. pont alatt csak a *nekoga* vonzatot találjuk, amelyre példa a *služiti bolesnu ženu*. Ennek a fordítása *egy beteg asszonyt szolgál*. A 3. pont alatt ismét a *szolgál* ige segítségével fordítható szerb példák következnek: a) *Ti podaci služe izdajniku*. 'Ezek az adatok az árulónak szolgálnak'; b) *Ti testovi služe za zabavu*. 'Ezek a tesztek szórakozásra szolgálnak'; c) *Ta činjenica mu služi kao alibi*. 'Ez a tény alibiként szolgál'. A 2. pont alatt a *felszolgál, kiszolgál, kínál* igékkel fordítható *nešto nekome/nečim nekoga* vonzatos jelentéseket találjuk, amelyek nyilván azért kerültek a 2. helyre, mivel jelentésük konkrétságát tekintve közelebb állnak a *služiti* ige alapjelentéséhez, de ez a magyar nyelvben új szavak felhasználását igényli, s erre való tekintettel az áttekinthetőség érdekében én ezeket a 3. pontban mutattam volna be. A magyarban *egy beteg asszonyt* inkább *ápolunk* vagy *gondozunk*, de *Egy évtizedig szolgált a gazdáját, jó urát. A hazát, a népet szolgálja* magyar szó szerkezetek alapján nem tartom indokoltnak a *služiti nešto* vonzat elhagyását. Ebben a véleményemben a szerb *služiti vojsku* szó szerkezet is megerősít. A *szolgál* szó a magyarban elsősorban a katonaságot juttatja az emberek eszébe, s ezért nem egészen értem, hogyan került el a lelkiismeretes és körültekintő szerkesztők figyelmét az ilyen típusú szó szerkezet, mint pl. *služiti u pešadiji* 'a gyalogságnál szolgál'. A *tejszint szolgál föl a vendégeknek* használata nem tipikus (odahaza nem igen szolgál az ember), helyette sokkal szemléltetőbb a *služiti vino gostima* példa. A 3. a) és b) példát a magyar alapján én elhagytam volna, s helyettük a *služiti na ugled* 'mintaképpül szolgál', *to mu služi na čast* 'ez becsületére válik' szerkezetet iktatnám be a szócikkbe. Itt jegyzem meg, hogy minden egyes szócikk végén adnék egy-egy tipikus idiomatikus szókapcsolatot is. A jelen esetben pl. *To ne služi ničemu*. 'Ez semmire se jó'.

Az előszóban azt ígérik a szerkesztők a szótárt használóknak, hogy „minden szócikk élén a szerb ige infinitivusi alakja áll — a befejezett és befejezetlen cselekvést jelölő alakokban”. Ez az ígéret azonban csak a képzős igepárok esetén teljesült. Az igekötős szemléletpároknál külön szócikkek foglalkoznak a folyamatos és befejezett jelentésű alakokkal. Vö. pl. a *crtati* 'rajzol' a), b), c), d) típusú szerkezeteit a *nacrtati* 'lerajzol' a) és b) típusú szerkezeteivel. A *nacrtati* igénél hiányzik a *nekoga, nešto nečim* és a *nekoga, nešto za nekoga, za nešto* szerkezet, annak ellenére, hogy képzésük itt is lehetséges.

Végezetül szeretném kifejezésre juttatni azt a reményemet, hogy a szótár második kiadásának az előkészítése során a szerzők gondolni fognak magyarországi felhasználásának a lehetőségeire is, hiszen 1993 őszétől a szegedi egyetemen beindult a szerb nyelv tanárainak a képzése.

Pete István

Szathmári István: Stílusról, stilisztikáról napjainkban.
Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 102 oldal

A könyv szerzője a hazai stílus kutatás — és általában a stilisztika — legjelesebb, iskolateremtő művelője. A „Stílusról, stilisztikáról napjainkban” — ha szabad ezt mondani — egy életmű kutatási eredményeinek és tapasztalatainak rövid, de rövidegében is teljes

összegzése, mely a műelemző nyelvész és irodalmár, a középiskolai diák és az egyetemi hallgató számára egyaránt hiánypótló, nélkülözhetetlen munka, mert az utóbbi időben a létjogosultságában megkérdőjelezett stilisztikának valamennyi lényeges kérdésében eligazít.

Ahogy a cím is jelzi, napjaink stilisztikájáról szól, a szó igazi értelmében vett modern stilisztikáról, mely számos és erős hajszálgökökkel kötődik a hagyományhoz, a már kikristályosodott és gyakorlattá vált értékekhez, de nem egy megmerevedett, statikus rendszerben, hanem tág, többfelé is nyitott, árnyalt arculatával. S ebben rejlik legfőbb érdeme, az, hogy mindig közérthetően tudományos, hogy ötvözi a legújabb kutatási eredményeket, s ezáltal mintegy tudatosan kétszintű: van egy mögöttes elméleti háttere, maga a tulajdonképpeni elméleti stilisztika, s erre épül ismeretterjesztő szintje, mely gyakorlati stilisztika-ként föltárja, átvilágítja a teória lényegét. E kettős rendszer metszetében tehát ívében egy elméleti s egyszersmind gyakorlati, alapjaiban pedig egy funkcionális szemléletű stilisztika vázlata boltozódik ki.

Lássuk mindezt kissé közelebbről. „Céлом... — írja a szerző bevezetőjében —, hogy az olvasókkal megismertessem a legfontosabb stilisztikai tudnivalókat, a nélkülözhetetlen segédeszközöket, a legcélravezetőbb elemző módszereket, a föltétlen szükséges szakirodalmat, egyáltalán a nyelvi-stilisztikai problémák meglátását, a nyelvi-stilisztikai gondolkodást” (12).

Ez a cél rendezőelvként határozza meg az egyes fejezeteket. Az indítás rögtön szakmai telitalálat, mely mindössze két Petőfi-sorból vezeti le a stílus létrejöttét, vagyis az alkotói módszertől jut el egyrészt a nyelv dinamikus jellegének feltárásáig, másrészt a „nyelv, beszéd, szöveg és stílus meghatározott módon” való kapcsolatáig (18).

Hasonlóan épül fel „A stílus jellemző sajátosságai és a stílusértelmezések” című rész is, mely az eddig mondottakat részletezi tovább. Kiemeli a stílus lényeges elemeit, a hatást, az esztétikumot és kiváltójuk alaptényezőit: a válogatást és elrendezést. Ezeket a kategóriákat köti össze a nyelvi elemek stílusértékének kérdésével, majd — ismét irodalmi példákkal alátámasztva — a stílusérték felől „kapesol át” a denotáció és a konnotáció fogalmának magyarázatára, a kettős kódolásra és a poétikai funkcióra. Ezt követik azok a stílusértelmezések, melyek „lényegesen hozzájárulhatnak a stílus megértéséhez” (26). A „többlet”, az „eltérés”, valamint a „gyakoriság” (a nyelvi elemek előfordulási valószínűsége) együtt járulnak a funkcionális stilisztikához, annak is egy olyan kiteljesedett mivoltához, melynek szempontjai nemcsak részlegesen érvényes, hanem a nyelv egészét átfogó szempontok.

A „Néhány fontosabb stilisztikai kategória” is szervesen illeszkedik a könyv felépítésébe. Előzván a nyelvi-stilisztikai eszközök leltárát, a tágabb kategóriák kérdésére érinti tisztázott vagy bizonytalan jellegükben egyaránt (vö. a stílusrétegek rendszerét, a nyelvi és stilisztikai normát, a korstílust és stílusirányzatot vagy akár az alakzatokat), de mindegyiket úgy, még ha röviden, csak vázlatosan is, hogy mivoltukat illetően kifejtje álláspontját.

A könyv központi, gyakorlati fejezete „A nyelvi-stilisztikai eszközök számbavétele”, mely valójában a stilisztika történetének folyamán a Ballyra és tanítványaira visszavezethető — és a magyar nyelvre alkalmazott — funkcionális stilisztika lehető legátfogóbb rendszere. Jogosultságát — és a szerzőnek azt a hitvallását, hogy műelemzés, műértelmezés nem lehet teljes a nyelvi-stilisztikai elemzés nélkül — Bárczi Gézárt idézve az anyanyelv különleges jelentőségével, nyelvünk kifejezésbeli értékeivel indokolja. Innen kezdve logikus és meggyőző, hogy a nyelvi-stiláris eszközök jellemzésében a nyelvi szintek hierarchiáját követi a hangtani jelenség és a zeneiség részlegétől a szövegstilisztikai jelenségek kérdéséig, tartalmazva a szó- és kifejezőkészlet, az alak- és mondattani jelenségek, valamint a képi ábrázolás szerepét és lehetőségeit, majd mindezt megtoldva az extralingvális eszközökkel.

Az egyes területek további részletezése, a stilisztikai eszközök összefüggő „leltára” mindig a fejezetek élére kerül, majd egy-egy jelenség bemutatása után (pl. a kifejező,

expresszív hangváltozás, a szófajváltás, illetőleg a szófaji átcsapás, az általános alanyt jelölő variánsok, a képek és képrendszerek, a nagybetűk stilisztikai szerepe) az egész lezárásaként elemzésrészletet kapunk. Ezek azonban egymásra vetítve kiadják az átfogó elemzés módszerét. A könyv már ezzel eleget tenne feladatának, a szerző azonban nem éri be ennyivel. „A szépirodalmi vagy művészi stílus és stíluselemzés”, illetve a „Stíluselemzések” című záró fejezetek önmagukban is megállnák helyüket, de a korábbiakat továbbvive, azokat kiteljesítve értelmező és szintetizáló szerepűek. Elmélet és gyakorlat párosul itt is, elmélet „A szépirodalmi vagy művészi stílus és a stíluselemzés” esetén, mely a szépirodalmi vagy művészi stílus, a műelemzés, a stíluselemzés, valamint a funkcionális stilisztika szerinti komplex elemzés — ezen belül is az explication de texte — legfontosabb ismérveit gyűjti és foglalja egységbe, míg maga a gyakorlat a stíluselemzések során mintegy életre kelti az elméleti fejtegetéseket. Ami ezzel kapcsolatban feltétlenül kiemelendő, azt röviden így lehet méltatni: hitelesség. Ez a hitelesség a filosz hitelessége, aki a grammatikai eszközök lehetséges funkcióit a diakrónia és a szinkrónia síkján feltárva s beágyazva a nyelv- és irodalomtörténet folyamatába rávilágít az adott szövegben képviselt stilisztikai szerepre.

Engedtessek meg itt a recenzensnek egyetlen példa kiemelése »Pilinszky „Apokrif” című költeménye első sorának nyelvi-nyelvtani és stilisztikai elemzése»-ből, hogy erről a módszerről képet adhasson:

„A *mert* — írja Szathmári István — elsősorban okhatározói mellékmondatot kapcsoló kötőszó (például »Orvoshoz megyek, *mert* beteg vagyok.«). Történetileg ez a kötőszó az okhatározóra is kérdező *miért* kérdő névmásból alakult ki, alaki és jelentésbeli elkülönüléssel, úgynevezett szóhasadással (lásd TESz.). Mivel az ok megadása egyúttal magyarázat is, a *mert* a magyarázó mellérendelt mondatnak is kötőszava lett ’ugyanis, tudniillik, hisz(en)’ értelemben. Egyébként a *mert*-tel kezdődő tagmondat rendszerint a főmondat után áll.” A stílus felől közelítve pedig így tér vissza e nyelvi elemre: „Azt mondtuk korábban, hogy a *mert*-tel kezdődő tagmondat rendszerint a főmondat után áll. A vers azonban ezzel kezdődik, méghozzá kiemelten, külön sorba szedve és úgy, hogy az első tagmondat hiányzik. A szélesebb értelemben vett preszuppozíció (előfeltevés) alapján gondolhatunk arra, hogy ez a mondat — így, hiányosan is — ismerős az olvasó számára, hiszen csaknem a bibliából vett idézetként hat... Mindamellet első mondatként efféle kijelentést vagy inkább felkiáltást teheteztünk fel: »Jaj nekünk, jaj mindnyájunknak!« ...

Kérdés továbbá, hogy itt a *mert* melyik említett funkciójában szerepel. Az eddig elmondottakból következően elsősorban magyarázó értelmű lehet. Jelentése tehát, mint említettük: ’ugyanis, tudniillik, hisz(en)’. Ez a »magyarázat« azonban úgynevezett okadó, tehát megmondja az okot, ennélfogva viszont okhatározói mellékmondat is egyszerre” (66, 68).

Ez az eljárás koncentrikusan tágul. Az „Apokrif” első sorának fölfejtését egy teljes mű (Ady „Sóhajtás a hajnalban”) stíluselemzése követi, végül az impresszionista stílus sok szempontú bemutatása, s egy, az irányzatot reprezentáló versé (Tóth Árpád „Esti sugárkoszorú”).

A könyvben így nyer végül is értelmet a funkcionális stilisztika szerinti elemzés, így világlik ki — meggyőző erővel —, miként járul hozzá a mű megértéséhez, hogyan hívja, hívhatja elő a jelentés és esztétikum rejtettebb rétegeit.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Szathmári István könyve valóban azt nyújtja, ami „a nyelvi-stilisztikai eszközök... felhasználásához és a szépirodalmi művek lehetséges »teljes értékű« megértéséhez” (94) szükséges, vagyis stilisztikai tudnivalókat (egy világos stilisztikai fogalomtárral), az idevágó eszközöket, a módszereket és az ilyen jellegű gondolkodás mintáját, melynek egyik legfontosabb sajátja a nyelvszeretet, nyelvünk értékeinek becslése és méltatása.

**Bárczi Géza Emlékkönyv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság
Kiadványai 200. szám. Szerkesztette Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet,
B. Lőrinczy Éva. Budapest, 1994.**

A barátok, tanítványok, tisztelők köre, amely hetvenedik s nyolevanadik születésnapján emlékkönyvvel köszöntötte Bárczi Gézát (I. NytudÉrt. 40. sz., ill. NytudDolg. 14. sz.), méltó módon ünnepelte meg a tudós születésének centenáriumát is. 1994. január 10-én tudományos emlékülés keretében került sor a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. kötetének bemutatására. Ebben a könyvben a három szerkesztő felkérésére a még élő kortársaknak, valamint egykori munkatársaknak és tanítványoknak a jeles alkalomra készült tanulmányait és megemlékezéseit adták közre, továbbá néhány Bárczi Géza személyéhez kötődő fényképet és karikatúrát, valamint Bóka Lászlónak a hetvenéves Bárczit köszöntő versét.

Csaknem húsz éve annak, hogy Bárczi tanár úr örökre eltávozott, és bár fájdalmasan megfogytakozott már a korábbi emlékkönyvek szerzőinek köre is, a mostani megemlékezés hangulata, az ülésen részt vevők nagy száma és odaadó, kitartó figyelme azt jelezte, hogy a száz éve született tudós emléke elevenen él, és az összetartozás ma oly ritkán megélhető érzését táplálja azokban, akik személyesen vagy munkássága révén közel kerülhettek hozzá. Pedig a nosztalgiaának nyoma sem volt a megemlékezésben, és hiába próbálnánk tetten érni azt a kötetben is. A személyes megnyilatkozások és az illusztrációk dokumentumértékűek, a tanulmányok pedig a magyar nyelv kutatásában jelenleg művelt területek egy részét reprezentálják, és a múltba nézés csak annyira jellemzi őket, amennyire azt választott tárgyuk indokolja.

A legnagyobb arányban a nyelvtörténet képviselteti magát, igen változatos megoszlásban: a klasszikusnak számító területeket (etimológia és szótörténet, történeti fonológia, grammatika) éppúgy megtaláljuk a tanulmányok témakörében, mint a több tudományterület (pl. hermeneutika, történeti lélektan) eredményeire támaszkodó, módszertani szempontból különlegesebbnek tekinthető vizsgálódásokat. — Jelentős helyet kapott a kötetben a névtudomány is. Mindezt Bárczi tudósi életútjának, műhely- és iskolateremtő tevékenységének ismeretében éppúgy természetesnek kell tartanunk, mint azoknak a szerzőknek a tárgyválasztását, akiknek írásai — olykor a sorok mögött, olykor ki is mondva — a magyar nyelvjárások kutatásának egyik nagy korszakát idézik.

Az ismertetés szűkre szabott keretei nem teszik lehetővé a tanulmányok részletes méltatását, a kötet értékei azonban megkövetelik, hogy egyetlen szerző neve se maradjon említetlen. — A nyelvtörténet témakörében E. Abaffy Erzsébet tanulmányának címe (Ösmagyar jövevényszavaink vallomása egykorú fonéma-rendszerünkről) sokat elárul a kutató vállalkozásáról, a feldolgozás pedig nem marad adós a dolgozat elején feltett három kérdésre adandó válaszok egyikével sem. Ugyancsak a korai jövevényszavak magyar hangtörténeti tanulságai alkotják a gerincét Nyirkos István tanulmányának (Jövevényszavaink inetimológikus véghangzóirol). A hangtörténeti kutatások Bárczi nagy szintézise (Htört.², 1958.) és a XVI. század nyelvhasználatát kutató tanulmányok (E. Abaffy, Deme, Papp László és mások munkái) után hosszú ideig hiányoztak a magyar nyelvtörténet táblójáról, s most talán gondolhatunk arra, hogy újbóli megjelenésük egy újabb — az idő közben megjelent etimológiai szótárak eredményeire is támaszkodó — szintézis megvalósulását eredményezi majd a nem túl távoli jövőben.

A történeti alaktan céljai és a leíró vizsgálat kíváncsi szembesülnek egymással Kiss Jenő írásában (A történeti nyelvtan és a képzők leíró vizsgálata), Sebestyén Árpád pedig a névutóhasználat diakrón vizsgálatával kapcsolatban fejti ki észrevételeit (Módszertani meg-

jegyzések névutózásunk fejlődéstörténetének vizsgálatához). — A szótörténeti — etimológiai kutatásokat képviseli Hadrovics László (*Mese*), Hajdú Péter ($\acute{E}r^1 = \acute{e}r^2$?), valamint Jakab László (*Jószág és jószágos. A származékszavak jelentésváltozásáról*) tanulmánya. — Pusztai Ferenc a magyar irodalmi nyelv fejlődéstörténetének egyik sajátos jelenségét, a latin — magyar kevert nyelvűséget veszi ismételt vizsgálat alá, ez alkalommal az ilyen nyelvet használók nyelvi kompetenciájának oldaláról (A kevert nyelvtől a magyar felé).

Vértés O. András bűvárlatai a történeti jelentéstan és a stilisztika művelői számára éppúgy szolgálhatnak információkkal, mint a művelődéstörténet vagy — ahogyan a szerző is jelzi — a lélektan számára (*Szép illat, gyönyörűség illat. Adalék a történeti lélektanhoz*). — Zelliger Erzsébet tanulmányának „többrétűségét” a dolgozat alcíme (Bibliai exegézis — magyar etimológia) már jelzi, az az út pedig, amely az Úr imája (közismertebben: a Miatyánk) egy sorának magyar fordításaitól a *vét* ige etimológiájához vezet, bővelkedik megragadó részletekben és váratlan, olykor vitára ingerlő fordulatokban, de mindvégig tanúsítja a szerző szigorú és módszeres következetességét is. — Keszler Borbála A régi magyar írásjelhasználat néhány sajátossága című dolgozata a különböző típusú szövegtagoló rendszerek sajátosságait és megjelenési formáit tekinti át a legkorábbi magyar szövegemlékek, továbbá egyes kódexek és korai nyomtatványok vizsgálata alapján. Köztudomású, hogy az ilyen vizsgálatok nem tartoznak a magyar nyelvtörténeti kutatás gyakori eseményei közé, a tanulmány tehát sok tekintetben hiányt pótol.

Tudománytörténeti kérdéseket érint Lakó György áttekintése (Magyar nyelvészeink a magyar nyelv finnugor előzményeiről), amely arról győzi meg az olvasót, hogy aligha vezetne célhoz a magyar nyelvészet és a finnugor nyelvészet mindenáron való szétválasztása. Ezt példázza egyébként Vértés Edit tanulmánya (A finnugor *-j (-i) múltidő-jel osztják nyomainak kérdéséről) is.

A történeti névtan eredményeit gazdagítják Benkő Loránd tanulmánya (Anonymus *Boroná-i*), Kázmér Miklós családnév-magyarázatai és Kiss Lajos összeállítása: Etimológiai-lag azonos földrajzi nevek elkülönülése (névhasadás). Ez utóbbinak a példatára azt az érzést keltheti az olvasóban, mintha egy hangtörténet tankönyv ómagyar kori példáival találkozna.

A dialektológia tárgykörében B. Lőrinczy Éva műhelytanulmánya (Szókinés — frázis-kinés) egyetlen szó — a *fej* főnév — jelentéskörének és állandósult szókapcsolatainak számbavételével ébreszti rá a kérdésben járatlan olvasót is arra, milyen gazdag anyagot rejt a frazeológiai kutatások számára az ÚMTsz. adattára. D. Bartha Katalin vizsgálatai ugyan-csak tájszavakra irányulnak (Adalékok néhány tájszavunk életrajzához). Saját, a 30-as években végzett gyűjtéseinek következtetéseit veti össze Penavin Olga szlavóniai tájszótárának anyagával, s megjegyzései a dialektológia és a nyelvtörténet szemszögéből egyaránt igen tanulságosak. — Deme László tanulmánya (A magyar nyelvészet Kolumbusza) tömör tudománytörténeti összefoglalása annak, hogyan vezethet a céljainak megvalósításán munkálkodó kutatógárda útja korábban nem ismert és várakozásához képest egészen új területekre: hogyan nőtt ki a magyar nyelvjárások átfogó vizsgálatából az a működés- és változásvizsgálat, amely a magyar dialektológia módszertani megújulásához vezetett.

A stilisztika nem tartozott Bárczi Géza gyakran művelt kutatási területei közé, stílusirányzékosságát és igényességét azonban bárki tapasztalhatja, aki írásait olvassa. Szathmári István elemzése (Bárczi Géza és a stilisztika) átfogó képet ad azokról a forrásokról, melyek Bárczi stílusfelfogását meghatározták, és áttekinti a tudós stilisztikai tárgyú, illetőleg a stílus kérdéseit is érintő munkásságát. Az egyenleg — noha erre a területre Bárczi csak „kirándult” — impozáns.

Nem hiányzik a kötetből a mai magyar nyelv sem, a tárgyválasztásnak pedig minden ide vonható írás esetében van valamilyen közvetlen, ha úgy tetszik, napi aktualitása.

Kálmán Béla és Fábíán Pál mai nyelvhasználatunk egyes sajátosságairól szól (Megjegyzések a magyar nyelv változásaihoz a 20. században, illetőleg Nyelvi és stilisztikai megjegyzések az Egyenlegről), nem taglalva, de érzékeltetve azokat a szociológiai tényeket, amelyek hatását napjaink nyelvének alakításában nem lehet figyelmen kívül hagyni. Korompay Klára dolgozatának háttérében más áll: a szerző „egy bordeaux-i magyartanár szemszögéből” tekinti át a múlt idő *-t/-tt* jelének helyesírási szabályait, a gyakorlatias kiindulás azonban a múlt idejű igealakok rendkívül pontos, finom elemzéseken alapuló, ugyanakkor jól követhető felosztásához vezet, példát adva egy részjelenség mintaszerű leírására.

Szólnunk kell végül a kötetben közölt két rövid visszaemlékezésről (Papp László: Bárczi Géza emlékezete, illetőleg Stephanides Károlyné Diósy Éva: Emlékezés Bárczi Gézára, a középiskolai tanárra). Ezek műfajukban eltérnek a többi írástól, a Bárczi-életrajz szempontjából azonban forrásértékűek, és mindkettő olyan szakaszát idézi fel a tudós életének, amely a tudomány nyilvánossága előtt csaknem ismeretlen, pályaképének meghatározásában viszont nagyon is jelentős.

Az emlékkönyvekben a tartalom érdemei mellett mindig jelentős szerep jut a tisztelges gesztusának. Nyilvánvaló, hogy a közöltekhez képest sokszoros azoknak a száma, akik ugyancsak szívesen adóztak volna egy-egy írással a száz éve született tudós emlékének. Tudomásul kell venniük azonban azoknak a körülményeknek a kényszerét is, amelyek egy kiadvány terjedelmét már az előkészítés stádiumában, az alkalomtól függetlenül korlátok közé szorítják, és a kötet gondozóit választás elé állítják. — Ez a kötet, amelynek megjelentetéséhez anyagi támogatásával Óbuda-Békásmegyer Önkormányzata is hozzájárult, értékeivel igazolja a szerkesztők választását, méltó az alkalomhoz és a Nyelvtudományi Társaság eddigi hagyományaihoz.

Zsilinszky Éva

Szathmári István hetvenéves

1. Szathmári István, az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének tanára hetvenéves. Ez a megállapítás látszatra ugyan hihetetlennek tűnik, ám az életrajzi lexikonok tanúsága szerint mégiscsak igaz. Mostantól tehát, hogy őt idézzem, maga is belépett a „hetvenkedők” táborába... Ünnepeztünk — neveltetésének és tanulmányainak köszönhetően — világleletében rendszerető, kötelességtudó ember volt, pályáját a hűség és a szolgálat vezette és vezeti. Bizonyára ez a magyarázata, hogy ma is csakolyan lelkes és tevékeny, mint hajdan, pályakezdésekor volt. Kollégái, barátai és tanítványai jól tudják, hogy nemcsak kiváló és iskolateremtő professzor, energikus tudományszervező, hanem sokoldalú tudós, az irodalmi nyelv, a stilsztika, a nyelvtudomány-történet és a mai magyar nyelv elkötelezett kutatója is.

2. Nevezetes jubileumán — legalább gondolatban — végig kellene járni életének, tevékenységének eddigi állomásait: Kisújszállást, a régi Kunság pásztortelepülését, lendületesen fejlődő és ma már virágzó városát, a fiatal Arany János és Móríc Zsigmond önzetlen befogadóját, segítőjét. El kellene időzni az ottani híres-neves Református Gimnáziumban, majd meglátogatni Debrecent, az álmok városát, ott is elsősorban a Kollégiumot, a Nagyerdőt és az Egyetemet, aztán a pesti „gályapadokat és laboratóriumokat”, fel kellene idézni a Mester, Bárczi Géza emlékét, és elnézni messze, északra, kéklő tavak és zöldellő fenyvesek hazája, Suomi felé... No de ne vágjunk az életrajzi adatoknak és a pálya ismertetésének az időrend szerinti és tárgyilagos méltatása elé!

3. Szathmári István curriculum vitae-jét könnyen és gyorsan össze lehet foglalni. Annál is inkább, mert erről — még nem oly rég — maga is nyilatkozott (A nyelvészetről — egyes szám, első személyben. Szerk. Sz. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós. Bp., 1991. 241—9).

Ünnepeztünk 1925. február 20-án született Kisújszálláson. Elemi iskolai és gimnáziumi tanulmányait is ott végezte. Kiváló tanítói voltak, akik nemcsak tanítottak, hanem neveltek is, és már alapfokon kellő nyelvtani-nyelvi ismeretekkel, jártasságokkal vértették fel. Később a magyar nyelv ismeretét és szeretetét tovább táplálta benne a középiskola, a kisújszállási Református Gimnázium néhány valóban „tudós tanára”. A nyelvi összefüggések megvilágításában, a kontrasztív szemlélet elsajátításában a latin, majd a német és francia nyelv tanulása segítette. Igen sokat olvasott ebben az időben: elsősorban a magyar és a világirodalom klasszikus műveit, de a kortárs (elsősorban a népi) írók alkotásait is. Itt ismerkedett meg a stilsztika, a retorika és a poétika alapkérdéseivel és az elemzés mikéntjével. Pályaválasztását eleve meghatározták a magyar nyelvi és irodalmi tanulmányok, pedig kedvelte és értette a matematikát is.

Egyetemi tanulmányait 1945 tavaszán (a háború miatt féléves késéssel) kezdte meg a Debreceni Egyetem magyar-francia-német szakán. Az egyetemen lenyűgöző hatással voltak

rá Bárczi Géza előadásai, logikus és színes okfejtései. Abban az időben, éppen ezeken az órákon formálódtak ki Bárczi tanár úrnak a csakhamar sorozatban megjelenő egyetemi jegyzetei, tankönyvei, ismeretterjesztő kiadványai a magyar nyelv, a nyelvek múltjának és jelenének legfontosabb kérdéseiről. Szathmári István elsősorban az ő segítségével kezdte meg egyetemi megalapozódását, első kutatásait. A tudomány és a módszer elsajátítása mellett kedvező hatással volt rá az intézet közvetlen, családias légköre, emlékeztetések maradtak számára a nagyerdei szemináriumok, a Bárczi vezette nyelvjárásgyűjtő utak és a séták közben folytatott személyes beszélgetések. . . Nem véletlen, hogy már harmadéves korában a Magyar Néprajzkutató Intézet díjtalan gyakornoka lett, és ezzel egy életre elkötelezte magát a szaktudománnyal. Az egyetemi évek alatt tagja volt a Református Tanárképzőnek is, ahol a Bárczi Gézától kapott szakmai, módszertani és erkölcsi alapokat hasznosan egészítették ki Papp István magyar mondattani, finnugor és finn nyelvi szemináriumai, Benigny Gyula indogermán nyelvészeti előadásai és Juhász Géza professzor magyar irodalomtörténeti órái. A Református Kollégium pedig a maga sajátos közösségi életével és gazdag könyvtárával tovább erősítette az emberi és a szakmai gyarapodását.

Az egyetem elvégzése után, 1949-től 51-ig a debreceni Közgazdasági Gimnázium tanára, egyben kollégiumi nevelő is volt, majd 1951-től Budapestre, az akkor alakult Idegen Nyelvek Főiskolájára nevezték ki a magyar tanszék vezetőjének. Angol, francia, német és orosz szakos hallgatókat tanított magyar leíró nyelvtanra, fonetikára és stilisztikára — saját bevallása szerint — nem kis erőfeszítéssel. Végül a főiskola megszüntetése után, 1955-ben az ELTE II. sz. Magyar Nyelvészeti Tanszékére került, amelyet már akkor a Debrecenből átköltözött Bárczi Géza vezetett. A 60-as évek elején, három esztendeig a Magyar Nyelvi Lektorátust is irányította, félállású docensként pedig a szegedi egyetemen is tanított. 1964-ben védte meg kandidátusi disszertációját, majd 1975-ben egyetemi tanárrá nevezték ki. 1970-től 83-ig a Mai Magyar Nyelvi Tanszéket vezette, közben 1975-től 79-ig a BTK dékánja is volt. Ezután — 1983-tól — hat tanéven át a Helsinki Egyetem vendégprofesszora, az ottani magyar nyelv és irodalom főszak egyik megindítója volt. Hazatérése után, 1989-től ismét az ELTE egyetemi tanára és a Stíluskutató csoport vezetője.

Oktató- és kutatómunkája mellett szerkesztői, szakmai közéleti és ismeretterjesztő tevékenysége is igen széles körű. Még tanszékvezetőként a leíró nyelvtani oktatás korszerűsítése érdekében — a tanszéki kollektíva bevonásával és Rácz Endre professzor társszerkesztői közreműködésével — négy tanulmánygyűjteményt jelentetett meg, azzal a szándékkal, hogy kiegészüljön A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv megfelelő fejezeteinek az anyaga (1. Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. 1974; Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. 1977; Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlete és jelentéstana köréből. 1980; Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. 1983).

Már a 70-es évek elején megalakította az említett Stíluskutató csoportot. Ez az évtized végére jelentősen kibővült más (főként vidéki) egyetemek és főiskolák, valamint a Nyelvtudományi Intézet szakirányú kutatóival. A csoport elsősorban a funkcionális stilisztika kérdéseit, korábban az impresszionista stílusnak, napjainkban pedig a két világháború közötti korszaknak a stílustörékvéseit vizsgálta és vizsgálja. (Megjelent kiadványuk címe: Tanulmányok a századforduló stílustörékvéseiről. Szerk.: Fábíán Pál és Szathmári István. Bp., 1989.)

Szathmári István 1970-től 85-ig a Magyar Nyelvtudományi Társaság főtítkára volt, majd 85-től mind a mai napig az alelnöke. Tagja az MTA Nyelvtudományi Bizottságának, a Magyar Nyelvi Bizottságnak, továbbá a Magyar Nyelv szerkesztőbizottságának. 1970-től szerkeszti az Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio Linguistica című idegen nyelvű kari évkönyvet, valamint az Études Finno-ougriennes című párizsi folyóiratnak a hazai szerkesztője. Korábban egy évtizedig az Édes

Anyanyelvünk stilisztikai rovatát is vezette, ma pedig a Magyar Rádió ugyanezen című nyelvhelyességi adásának az egyik előadója.

Gyakran járt külföldön is, számos kongresszuson, tanácskozáson részt vett, és előadásokat tartott, így például Mannheimben, Párizsban, Varsóban, Göttingenben, Hamburgban, Nápolyban és Torinóban, Liège-ben, Londonban, Bloomingtonban, Uppsalában, illetve Újvidéken, Moszkvában, Ungvárott és Kolozsvárt. 1994-ben Déry Tibor-díjat kapott.

4. Szakirodalmi téren első dolgozatai (nyelvjárási szövegközlés és tanulmány) még egyetemi hallgató korában, 1946–47-ben láttak napvilágot a debreceni Magyar Népr nyelv című folyóiratban. Az 50-es évek végén — Fábián Pállal és Terestyéni Ferencsel együtt — társszerzőként részt vett A magyar stilisztika vázlata című egyetemi tankönyv megírásában. A kiadvány a funkcionális nyelvszemlélet alapjára épült, és azóta már több kiadásban is megjelent (Bp., 1958¹, 1971², 1974³ stb.). A tankönyv — a stílus és a stilisztika általános kérdéseinek a tárgyalása után — a hangtan stilisztikáját, a szókészlet és a frazeológiai elemek, a jelentéstani és a stilisztikai összefüggések, a szóhangulat, az alaktani és a mondat-tani kategóriák stilisztikai vizsgálatát tartalmazza. Ma már természetesen hiányosnak tűnhet a munka egyik-másik fejezete, megjelenésének az idején azonban mindenképpen úttörő vállalkozás volt.

Ez a kiadvány irányította Szathmári István figyelmét a 60-as években a nyelvtudomány-történet felé. A magyar stilisztika útja (Bp., 1961) című kötetében előbb a mai magyar stilisztika előzményeit, hagyományait vizsgálja, azzal a céllal, hogy az eredmények és a tanulságok összegzésével távlatot, fogódzót adjon a jelen stílusbúvárlata számára. Válogatásának első részében — hasznos stílustörténeti bevezetés után — olyan szemelvényeket és tanulmányokat közöl stilisztikai irodalmunkból, amelyek a XVI. század közepétől a XX. század negyvenes éveinek a végéig jelzik a magyar stilisztika történetének főbb állomásait. A kötet második része, a stilisztikai fogalmakkal és a magyar írók stílusával foglalkozó írások bibliográfiája, valamint az alapszöveg, a jegyzetanyag és a lexikon ugyancsak a további kutatásokat szolgálja.

A nyelvtudomány-történet tárgykörébe sorolható az a munka is, amelyben Szathmári irodalmi nyelvünk kialakulásának XVI. és XVII. századi történetét vizsgálja a nyelvtan-könyvek tükrében. Nem véletlenül, hiszen ezek a nyelvi norma kialakításában igen fontos szerepet játszottak. A könyv nemcsak az irodalmi nyelv, a helyesírás-történet, a történeti hang- és alaktan, a nyelvjárástan, a stilisztika, valamint a nyelvtudomány-történet vizsgálói számára tanulságos, de haszonnal forgathatják az irodalom- és történettudomány művelői és az érdeklődők is (l. Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968).

A szerző a felsorolt nagyobb szabású művek mellett több dolgozatban, tanulmányban foglalkozik a felvilágosodás és a XVIII. század nyelvi életével is, ezeket itt most nem részletezem. Az újabb kiadványok közül azonban feltétlenül figyelmet érdemel a Fejezetek a magyar költői stílus történetéből című kötet (Folia Hungarica 5. Helsinki, 1990). Ez a mű az Ómagyar Mária-siralomtól az impresszionizmussal bezárólag vizsgálja a magyar költői stílus jelentősebb korszakait. A könyvecske Szathmárinak a Helsinki Egyetemen, a magyar nyelv és irodalom szakosoknak tartott, több féléves stilisztikai előadásait és szemináriumi óráinak az anyagát tartalmazza, jónéhány kifejező versnek (melyeknek finn műfordításuk is van) meghatározott módszer szerinti vizsgálatával. A kiadvány három részből áll. Az első a stílus, a stilisztika és a stíluselemzés alapkérdéseit tárgyalja, a második a magyar irodalom jellemzését, korszakbeosztását, a korstílus és a stílusirányzat kategóriáit ismerteti, a harmadik pedig az egyes irodalmi korszakok stílusának a vizsgálatával és a hozzájuk kapcsolódó versek elemzésével foglalkozik. A zárófejezet részletes szakirodalm-jegyzéket közöl. Ez a mű igen tanulságos, és a tágabb értelemben vett hungarológia érdekeit is szolgálja.

Említsük még meg Szathmári Istvánnak a Stílusról, stilisztikáról napjainkban című, nem oly rég kiadott könyvecskéjét is (Bp., 1994), amely Szende Aladár: A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak című munkájának tematikus füzeteként jelent meg, a szerző szándéka szerint azzal a céllal, hogy „az olvasókkal megismertesse a legfontosabb stilisztikai tudnivalókat, a nélkülözhetetlen segédeszközöket, a legcélravezetőbb elemző módszereket, a föltétlen szükséges szakirodalmat, egyáltalán a nyelvi-stilisztikai problémák meglátását, a nyelvi-stilisztikai gondolkodást” (Szathmári: i. m. 12).

5. Befejezésül az ember, a tanár és a tudós jónéhány pozitív vonását fel lehetne villantani még, de köszöntésünk, pályarajzunk már így is meghaladta a szokásos terjedelmet. Sokan vagyunk, akik a változó időben változatlan tisztelettel és szeretettel gondolunk az ünnepeltre, emberségének példájára, közvetlenségére, segítőkészségére és a vele való őszinte beszélgetésekre. Ezekkel a gondolatokkal és érzésekkel köszönjük meg azt a sok szépet és jót, amit együtt és egyenként kaptunk tőle. Kívánjuk neki, hogy további jó egészségben, változatlan energiával és eredménnyel folytassa tevékenységét, mindannyiunk igaz öröme és gyarapodására. Isten éltesse sokáig!

Fülöp Lajos

Fülei-Szántó Endre (1924—1995)

Olyan nyelvészt és tanárt tettünk Farkasréten 1995. február 3-án, aki külföldiek ezreivel ismertette s szeretettette meg a magyar nyelvet és kultúrát. Fülei-Szántó Endre a budapesti Piarista Gimnáziumban érettségizve a Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett jogi doktorátust 1946-ban. Két év múlva koholt vádakkal bebörtönözték, életfogytiglanra ítélték, de 1956 nyarán kiszabadult. Rehabilitációja után segédmunkás, majd a börtönben tanultakat hasznosítva idegen nyelveket tanít — olyan magántanítványoknak, akiket a Belügyminisztérium küld. Már 1958-ban megjelent a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál felsőfokú francia nyelvkönyve, amelyet társszerzőként írt. A könyv nívódíjat kapott, de nevét ekkor még a szerzők közt csonkított formában (Szántó Endre) engedték csak megjeleni. 1961-ben véletlenül, kiszabadult zárkatársa protekciójával nyelvtanári állást kap a Közgazdaságtudományi Egyetemen. Ekkor a nyelvészet és a nyelvtanítás ezen az egyetemen igen alacsony szinten van, így a szerteágazó műveltségű flekkes tanár hamar föltűnést kelt, amikor egy TIT-konferencián fölszólalva a kétféle spanyol létigéről beszél. A közönség fintorog: mi köze ennek a szocialista nyelvtanításhoz?! Húsz évig tanít a Közgazdasági Egyetemen, közben szerez még két bölcsészdiplomát (spanyolból és angolból). A háború utáni idegennyelv-tanításunk első jelentős metodikusa, aki hosszú ideig szerkeszti a *Modern Nyelvoktatás* című folyóiratot, amelyhez hasonló színvonalú orgánuma a nyelvtanároknak ma sincs Magyarországon. Beletanul a modern nyelvészetbe, és spanyol mondatтанból ír kandidátusi értekezést 1971-ben. Ő publikálja a hazai nyelvpedagógia első jelentős kötetét *A nyelvtanulásról* címmel 1975-ben (RTV-Minerva, Budapest). Három évvel később útjára indítja a Közgazdasági Egyetem Nyelvi Intézetének éves konferenciasorozatát és a *Nyelvpedagógiai Írások*-at.

1966-tól bő évtizeden át a Debreceni Nyári Egyetem pedagógiai vezetőjeként járul hozzá a hagyományait elfelejtett intézmény felvirágoztatásához. *Magyar nyelv külföldieknek* című tankönyvei (I—IV. kötet, 1972) modern nyelvészeti alapú pedagógiai pillérei a Nyári Egyetemnek, ahol finn, cseh, angol, venezuelai, koreai, szovjet, német, amerikai és még vagy húsz országból érkező diák ismerkedik a vasfüggöny mögötti magyar néppel, nyelvvel, dallal,

kultúrával. Egy zürjén tanítványa zürjén—orosz szótárát így dedikálja: „Endre testvérnek, kómi ember szeretettel küldi e könyvet.” Aztán a 70-es évek közepén innen is kipenderítik az egykori „francia kémet” — felsőbb intenciók szerint. A debreceni egyetem csak 1993-ban tudta kitüntetni hajdani „nyári” tanárát.

Húsz éven át, amíg a Közgazdasági Egyetemen tanított, *lektor* volt. *Bölcsész* csak 60 évesen lehetett, amikor a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemre került professzornak. Általános nyelvészetet és hungarológiát tanított, majd megalapította a pécsi Spanyol Tanszékét. Hiánypótló konferenciákat szervezett, de nem tülekedett ott, ahol a nyugati ösztöndíjakat, színekúrákat lehetett megkaparintani. Oda ment tanítani, ahová Magyarországon másnak esze ágába sem jutott: Ceausescu Bukarestjébe, majd a diktátor bukása után Kolozsvárra. Négyéves missziójának szépirodalmi, de egyben társadalomtudományilag is becses eredménye *Fortélyos fogságban (Egy vendégtanár pszichológiai kalandjai a Balkánon)* című könyve (Pécs, 1993).

A külföldi és magyar egyetemekhez sok szálon kötődő Fülei professzort az Akadémia Nyelvtudományi Intézetéhez is szoros kapcsolat fűzte. Utolsó munkáját, *A verbális érintés* címűt az intézet adta ki 1994-ben (Linguistica, Series C, 7.).

Fülei-Szántó Endre nemcsak hitt az emberrel foglalkozó tudományközi vizsgálódások szükségese voltában, hanem maga is élen járt a szaktudományos korlátok döntőgetésében. Ő volt az első *par excellence* modern magyar alkalmazott nyelvész, aki a gyakorlati problémák megoldása közben átruccant az elmélet területére, majd visszalépett a gyakorlatba, hogy azt megreformálja. A Debreceni Nyári Egyetemnek írt tankönyvsorozata I. kötetében (kiadta a TIT Idegennyelv-oktatási Központja Budapesten, 1972-ben, 200 példányban) így ír: „Jelen tankönyvünk az 1966-ban közzétett 'Magyar nyelvkönyv', valamint az 1970-ben megjelent 'Kis Magyar Nyelvkönyv' szellemi örököse. Az akkori-ban született nyelvkönyv kísérlet volt a modern nyelvészet által vezérelt tananyag pedagógiai felhasználására. A tananyag centrumába új típusú mondatnyelvtant állított, a leíró jellegű tanszövegeket dinamikus beszédhelyzetekkel cserélte fel, és az oktatás lényegének a gyakorlást, a jelenségek automatizálását tekintette. A hagyományos oktatás sorrendje helyett (szöveg bemutatása, lefordítása, elmondatása) újfajta sorrendet állított fel (szövegbeutamatás, mint fonetikai gyakorlás, körülbelüli megértés, a szövegnél lényegesen terjedelmesebb automatizációs gyakorlatok szelektív elvégzése részint direkt, részint szituatív keret formájában — s végül a szöveg feldolgozása).” A szerkesztésműveleti grammatikai modell kifejtése az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* IX. kötetében jelent meg, a magyarnak idegen nyelvként való tanítására való alkalmasságát pedig a debreceni nyári egyetemisták ezrei igazolták. Ha egyszer megírják a magyar mint idegen nyelv tanításának XX. századi történetét, Fülei-Szántó Endrének a legfontosabb fejezet jut majd benne.

A grammatikus Fülei-Szántó ifjú egyetemi kollégáival olyan tanulmányokat írt, mint például az „Indulatszó és szófajok” című (NyK. 85: 67—81) vagy „A kötőszó grammatikai státusa” (NyK. 87: 148—159). Sokoldalúságát, a gyakorlattal való elkötelezettségét és a hazai hiányterületek eltüntetésére törekvését egyaránt példázza „Gazdasági élet és kommunikáció” című cikke (MNY. 79: 309—321). Számára „az anyanyelv a személyiség egyedi otthona, egyszerre lakóhely és múzeum” volt (Nyr. 111: 129), s mi sem volt természetesebb, mint hogy erdélyi missziója közben (1986—1990) s után olyan cikkeket közölt, mint a „Szóalkotás két erdélyi költő lírájában” (*Magyartanítás*, 1987/1) vagy a „Negatív retorika” (*Korunk*, 1991/7).

Tanítványainak, barátainak és kollégáinak egy csoportja tavaly ősszel, 70. születésnapján egykori egyetemén, a budapestin, emlékkönyvvel köszöntötte őt, amely az 1970 után megjelent publikációinak listáját is tartalmazza.

Fülei-Szántó professzor pazarló társadalomban élt, ami őt is elpazarolta. De számos mustármagot hullajtott a tövisek közé. Talán az a mag is kikel egyszer, amit a 625 éves pécsi egyetem születésnapján köszöntőjében mondott: „Azt hiszem, a XXI. század egyetemében kihagyhatatlan a tudás mellett a szeretet.”

Kontra Miklós

*

„Olyan az ember, mint a lehellet,
napjai, mint az átfutó árnyék.”

144. Zs.

A Zsoltár sorait idézve, szomorú szívvel állunk drága barátunk, Fülei-Szántó Endre ravatalánál, reménytelenül keresve a szavakat a búcsúzáshoz. Reménytelenül, mert az annyiszor magasztalt anyanyelv is képtelennek bizonyul arra, hogy szavakba öntse a torkot szorító fájdalmat, a döbbenetet és a keserűséget, mégis-elhangzó szavaink pedig szárnyaszegetten vergődnek az eltávozott után. „*Minden búcsú elemészt egy darabot a szívből*” — írta le Ő maga nem is olyan rég, nem a végső búcsúra gondolva, amikor a szívből már semmi nem marad. Amikor az élet, amelyet mind végtelen kalandnak hiszünk, véget ér.

Drága barátunk életének fontos része volt Erdély, maga vállalta fiúi örökségként, és fontos része volt mesterségként is a nyelv és az anyanyelv. Magam éppen nyelvésztársai és erdélyi barátai nevében búcsúzom, mellőzve most az intézményeket, amelyeket hosszasan kellene sorolnom, hiszen az élet sodró áramai és terelőfalai sok intézménnyel kapcsolatba hozták. Az intézményekhez mégsem kötődött igazán, csak emberekhez: hajdani és későbbi mestereihez, tanítványaihoz, barátaihoz, talán — mint minden igazi tanár — mindig inkább a fiatalokhoz, a nyíltszívűekhez és a nyitott szelleműekhez.

Hogy nem tekintette magát igazán céhbelinek, ahogy Ő mondta: „katexochen nyelv-tudós”-nak, az valószínűleg alkatának tulajdonítható és annak, hogy kerülő úton vagy a szokással éppen ellenkező irányból jutott el a nyelvészethez. A mély filozófiai képzettségű jogi és államtudományi doktor, abszolvált bölcsész és francia nyelvmester a századunkban egyetemre előlépett börtönben újabb nyelveket tanult, majd szintén a kényszer tette nyelvtanárrá, hogy aztán a gyakorlat elméletét kutatva és körvonalazva jusson el a nyelvtudomány alapkérdéseire. A nyelvoktatás tudósa és apostola volt, de jóval több is annál. Ahogy maga vázolta különös lingvisztikai útját: „... az idegen nyelvek oktatása, ismerete, a külföldi országokban vett »hangfürdők« után közelítettem anyanyelvemhez.” Ez a rendhagyó megközelítés saját, csak Rá jellemző perspektívát kölcsönzött minden írásának. És olyan tág szakmai és szakmán túli kitekintést, ami másnak nem adatott meg. Reménytelen volna tematikailag besorolni, leltározni több mint háromszáz dolgozatát, könyveit, szépirodalmi munkáit. Ami számunkra lényeges és egyéni, csak Fülei-Szántó Endrére jellemző: a beszélő ember jelenléte írásaiban, az etikai szempont jelenléte, a szeretet jelenléte és állandó megnyilvánulása. Ki más írhatott volna le ilyen mondatokat? „*Emberszeretetünk jegyei ott lebegnek a kimondott közelék dallamszerkezetében... Elválászhatalan a jellem, viselkedésünk etikai rezdülése a nyelvhasználatról. Nem ápolhatjuk jól nyelvünket, ha nem ápoljuk személyiségünket is.*”

Hitelesség, hűség, együttérzés, részvétel és keresztényi szolidaritás — a XX. században ritka, romantikusnak mondott emberi erények. Ezek kapcsolták hozzánk erdélyiekhez is. Az apai dac után, hogy „ide többé nem teszem a lábam!”, a fiúi dac, a fiú lázadása — intő jelek ellenére —, hogy vissza kell térni ősei bajlított szülőföldjére. Nagyon erős volt és maradt a vágya, hogy Erdélybe jöjjön.

És jött Romániába, nem alaptalan félelmek közepette, hogy a Székelyföldre és Kolozsvárra is eljusson. Mögötte ott volt a nyolc évi börtön, azt követően az az itthoni mozgástér, amelyet egy elegáns túszer életének érzett, és mégis vállalta az újabb kihívást, a diktatúra fortélyos fogságát. Hozzánk képest védtelen volt, mert mi már rég benne éltünk abban, amit Ő így nevezett: „a véglegesen megszüntetett magány.” Védtelenül érkezett és mégis úgy, hogy segíteni akart és segített is mindenkin, aki a környezetében élt. Némi öniróniával emlegette saját árnyékszékelységét, mégis ez volt életének egyik legfontosabb kötődése, a nagyapa mottóként idézett sorai: „*Őrök büszkeségem / Az én székelységem.*” Ez még nyelvészeti érdeklődésének változásában is megnyilvánult, amikor arra kereste a választ: „Kopik-e a székelyek magyar nyelvhasználatára?” és az aggodalom, hogy hová vezethet a megfélemlített anyanyelvhasználat?

A vizsgálat csak az a szellem lehet, amelyet itt hagyott bennünk és közöttünk, és az a szeretet, amellyel elárasztott bennünket: családját, tanítványait, munkatársait és barátait.

Szellemi lenyomatként leginkább előbb is idézett és más mondatai őrződnek bennünk, olyan kifejezései, mint: *a hatalom allegóriája gyökeret ver a szívekben; szekunder zsarnokság, Ábelek peregrinációja; szokatlanul egyéni műszavai: vágyott kétnyelvűség, nyelvi elfojtás, verbális érintés* — és sok más, nyomként itt maradó nyelvi jel.

Nyugodjál békében, drága barátunk, a fárasztó életkaland és az utóbbi hónapok szenvedései után, mi pedig és az utánunk jövők emlékezni fogunk Rád, az igaz Emberre.

Elhangzott 1995. február 3-án a Farkasréti temetőben.

Péntek János

Olvasóinkhoz

Az 1994. év folyóiratunk életében több jelentős változást hozott. Illőnek (sőt tudománytörténeti okokból szükségesnek is) tartjuk, hogy ezekről olvasóinkat tájékoztassuk.

A Magyar Nyelvőr az akadémiai nyelvművelő törekvések folyóirataként kezdte meg 1872-ben a működését, ma is ezeket a célokat szolgálja: a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottságának (korábban Nyelvművelő, majd Anyanyelvi Bizottságának) a lapja. Kiadója hosszú éveken át az Akadémiai Kiadó volt, ám idővel egyrészt gazdasági, másrészt — és főképp — művelődéspolitikai okokból folyóiratunk jogi helyzetét módosítani kellett. A kérdésnek sokoldalú megvizsgálása után a Magyar Tudományos Akadémia és az Eötvös Loránd Tudományegyetem 1994 tavaszán elhatározta, hogy a két intézmény a Nyelvőrt (kölsönösen elismert jogok, illetőleg külön-külön vállalt kötelezettségek alapján) közösen fogja kiadni. Az együttműködés célja — a megállapodás szövege szerint — a Nyelvőr régi hagyományainak és jelen feladatainak összeötvözése: „A nagy múltú visszatekintő folyóirat mind a magyar nyelvészet, mind az egyetemes nyelvészet sajátos profilú orgánuma, amelynek feladata a magyar nyelvterületre kiterjedőleg a nyelvművelés elvi és gyakorlati kérdéseinek gondozása, a nyelvi nevelés és hagyományörzés mellett a nyelvfejlesztés mindennapi és elvi problémáival való foglalkozás. Rovataiban közvetlen kapcsolatot valósít meg a minden fokú anyanyelvi képzés (iskola, tanárképzés, továbbképzés) formáival. . . . A folyóiratnak ez a missziója úgy válhat teljes értékűvé, ha . . . a szakművelés és az önművelés bázisa lehet olyan intézmény keretében, amely közvetlenül szolgálja a nyelvi műveltség elsajátítását.” — Az idézett elvi megfontolásnak természetes következményeként szerkesztőségünk a múlt év őszétől helyileg az ELTE Bölcsészettudományi Karának Mai Magyar Nyelvi Tanszékén működik.

Folyóiratunkat 1953-tól 1993-ig Lőrincze Lajos szerkesztette, 1956-tól Szende Aladár segítségével. Lőrincze Lajosnak elhunyt a és Szende Aladárnak tisztéből való visszavonulása után 1994-ben új felelős szerkesztő megválasztására került sor. Erre a tisztségre az MTA-nak mind Magyar Nyelvi Bizottsága, mind Nyelvtudományi Bizottsága Keszler Borbálát, a Magyar Nyelvi Bizottság titkárát, az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének vezetőjét javasolta. Az egybehangzó jelölést az Akadémia és az egyetem teljes helyesléssel fogadta és jóváhagyta. A szerkesztőbizottság új elnöke Fábián Pál lett; tagjai pedig: Adamikné Jászó Anna, Balázs Géza, Grétsy László, Heltainé Nagy Erzsébet, Kemény Gábor, Szende Aladár és Tolcsvai Nagy Gábor.

A Magyar Nyelvőr rendszeres megjelenését az Akadémiától kapott támogatás sokáig magában is lehetővé tette. A gazdasági körülmények megváltozásával (a papírárak, a nyomdai költségek stb. emelkedésével) azonban az 1990-es években az akadémiai támogatás már nem tudott lépést tartani, ezért — hogy a lap korábbi terjedelmében maradjon fenn — az akadémiai támogatáson túl máshonnan is segítségre volt szükség. Ezt eddig meg is kaptuk: A Szép Magyar Nyelvért Alapítványtól, a Magyar Sajtóalapítványtól, a Nemzeti Kulturális Alaptól, a Pannondental Kft.-től folyóiratunknak juttatott összegekkel is gazdálkodva az évenkénti négy szám megjelentetését eddig még biztosítani lehetett. Említett támogatóinkon kívül köszönettel tartozunk a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak is, amely pénzügyeink önálló vitelét (elkülönített csekkszámra nyitásával) lehetővé tette.

Kérjük olvasóinkat a fentiek szíves tudomásulvételére és a Magyar Nyelvőr további támogatására.

Budapest, 1995. január

A szerkesztőbizottság

Jelentés a Magyar Nyelvi Bizottság 1993. és 1994. évi munkájáról

A Magyar Nyelvi Bizottság 1993-ban 3 teljes ülést (február 15-én, május 24-én és november 22-én) és 4 vezetőségi ülést tartott. A bizottsági üléseken a tagok részvétele általában 80%-os volt.

Az üléseken a bizottság a következő kérdésekkel foglalkozott.

1. Az 1993. február 13-i ülésen Pusztai Ferenc, illetőleg Pusztai István értékelő tanulmánya alapján a bizottság megtárgyalta az 1992. októberi kétnapos nyelvművelő, illetőleg a novemberi egynapos szaknyelvi konferencia eredményeit és tanulságait. A bizottság mindkét konferenciát igen eredményesnek látta, és feltétlenül szükségesnek ítélte a két tanácskozás teljes anyagának, valamint a bizottságban megvitatott kritikai értékeléseknek a megjelentetését.

Timkó György (bizottságunkban a nyomdásztársadalom képviselője) vállalta, hogy tárgyal a nyomdákkal és kiadókkal, és elintézi, hogy az anyag a Nyelvőr 4. számaként költségtérítés nélkül megjelenhessen. Fáradozásait siker koronázta, s a két konferencia teljes anyaga a Nyelvőr 1993. évi 4. (14 íves!) számaként 1993 novemberében meg is jelent.

A szaknyelvi konferencia értékelése során felmerült az a régi elképzelés, hogy a következő ciklusban az operatívabb munka érdekében szükséges lenne a Magyar Nyelvi Bizottságon belül egy szaknyelvi csoport létrehozása.

2. Több bizottsági ülésen is szóba került a bizottság folyóiratának, a Magyar Nyelvőrnek az ügye (a kérdésről l. az Olvasóinkhoz c. cikket).

3. Több ízben foglalkozott a bizottság a reklámok, a feliratok, a sajtótermékek és a tankönyvek nyelvével, egy alkalommal a Magyar Rádió és a Magyar Televízió nyelvi bizottságainak a bevonásával. A bizottság úgy ítélte meg, hogy elsősorban nem tiltakozásra, hanem határozott vélemény nyilvánítására (a rádióban, a televízióban és a sajtóban is),

valamint jó példára van szükség. A bizottság a tömegtájékoztató médiumokkal való további együttműködésre fog törekedni. Sajnos nehezíti a helyzetet, hogy a sajtóban megszűntek a nyelvmuvelő rovatok (pl. a Köznevelésben, a Népszabadságban, a Magyar Nemzetben stb.). A bizottság szorgalmazni kívánja ezek visszaállítását.

4. A bizottság tervbe vette a tíz évvel ezelőtt megjelent helyesírási szabályzat idejétmúlt példaanyagának a felfrissítését.

A számítógépes szövegszerkesztés elterjedése miatt szükségessé vált egy modern szövegszerkesztő és helyesírási kézikönyv összeállítása. Az új ciklusban a bizottság törekedni fog ennek létrehozására.

5. A bizottság 1993-ban is támogatta a szaknyelvi helyesírási szabályzatok alkotására irányuló törekvéseket. 1993-ban jóváhagyta (a Zoológiai Bizottsággal közösen) az állatrendszertani nevek írásának új szabályzatát, és segítséget nyújtott az állatfajnevek írásának rendezéséhez.

6. A korábbi évekhez hasonlóan a bizottság 1993-ban is részt vett a magyar nyelv hetének a megrendezésében, majd az eredmények értékelésében. A magyar nyelv hete 1993-ban is sikeres volt, bár egyes megyékben (pl. Hevesben) pénzhány miatt a korábbinál kevesebb alkalom nyílt a nyelvünkkel való foglalkozásra. Fontos eredménynek könyvelhető el azonban, hogy a rádió a magyar nyelv hetén jelentősen emelte a nyelvi műsorok számát.

1994-re a bizottság a magyar nyelv hetének átfogó témájául a magyar szókinccsel való foglalkozást javasolta.

7. 1993-ban a bizottság sajnálatos módon elvesztette elnökét, Lőrincze Lajost és egyik igen tekintélyes tagját, Rácz Endre professzort is. Lőrincze Lajos emlékére A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány kuratóriuma évenként kiadott díját Lőrincze-díjnak nevezte el. A bizottság ezt a döntést teljes egyetértéssel vette tudomásul.

8. Az 1993. november 22-i alakuló ülésen a bizottság örömmel üdvözölte új tagjait: Seregy Lajost, Zimányi Árpádot és Laczkó Krisztinát; megemlékezett elhunyt elnökéről, Lőrincze Lajosról, majd a tisztújító jelölőbizottságnak (elnök: Benkő Loránd; tagok: Priszter Szaniszló, Hőnyi Ede) a javaslatát meghallgatva, megválasztotta elnökéül Fábíán Pál professzort, társelnökéül Grétsy László kandidátust és titkárául Keszler Borbála kandidátust.

9. Ez utóbbi ülésen a bizottság már foglalkozott az új ciklusban rá váró feladatok körvonalazásával is.

*

A Magyar Nyelvi Bizottság 1994-ben 3 teljes ülést tartott (1994. január 27., 1994. március 17., 1994. november 1.).

1. Az 1994. január 27-i ülésen a bizottság megtárgyalta és elfogadta az 1994-re előterjesztett munkatervi javaslatot.

2. Több bizottsági ülésen is szóba került a bizottság folyóiratának, a Magyar Nyelvőrnek az ügye (a kérdésről l. az Olvasóinkhoz c. írást). Mind anyagi, mind szervezeti okokból szükségessé vált a tömegtájékoztató médiumokkal való további együttműködés. Sajnos nehezíti az eddig is előnytelen helyzetet, hogy a sajtóban egyre-másra megszűnő nyelvészeti rovatok után a Magyar Televízióban is megszűnt (minden előzetes tájékoztatás nélkül) a nyelvi bizottság. Az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága szorgalmazni kívánja ezek visszaállítását.

3. A bizottság (a Nyelvtudományi Bizottság közreműködésével és az osztály jóváhagyásával) ez évben elvégezte a tíz évvel ezelőtt megjelent helyesírási szabályzat idejétmúlt példaanyaga felrészítésének munkáját. Az AkH.¹¹-nek példaanyagában megújított lenyomata már megjelent. — A számítógépes szövegszerkesztés elterjedése miatt a bizottság úgy véli, hogy szükségessé vált egy modern szövegszerkesztő és helyesírási kézikönyv összeállítása is. Ennek érdekében megtörténtek az első lépések.

4. A bizottság 1994. november 1-jei ülését teljes egészében a szaknyelvek ügyének szentelte. Ezen az ülésen alakult meg a bizottság szaknyelvi csoportja Horváth Tibornak, a BME professzorának vezetésével. A szaknyelvi csoport a jövőben szorosan együtt kíván működni a Magyar Nyelvtudományi Társaság szaknyelvi szakosztályával, az MTESZ egyesületeivel, az egyetemek és főiskolák nyelvi intézeteivel, a szakfolyóiratok szerkesztőségeivel stb., és segíteni kívánja a határokon túli magyarságot is szaknyelvi terminológiáik kidolgozásában. A munkacsoport részletes programot fog munkálni.

Ebben az évben is folytatódott a szaknyelvi helyesírási szabályzatok készítésének, ill. korszerűsítésének programja (állatfajtanévek, bor- és szőlőfajtanévek, földrajzi nevek).

5. A korábbi évekhez hasonlóan a bizottság 1994-ben is részt vett a magyar nyelv hetének a megrendezésében, majd az eredmények értékelésében. A magyar nyelv hete 1994-ben is sikeres volt.

Budapest, 1994. november 25.

Keszler Borbála
a Magyar Nyelvi Bizottság titkára

Kosztolányi-díj 1994

A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak két évenként kiadható Kosztolányi-díját 1994-ben *Fábián Pál* vehette át a december 14-i közgyűlésen.

A szükségszerűen tömör indokolás szerint: „Fábián Pál pályafutásának kezdete óta hű tagja társaságunknak, jelenleg a magyar szakosztály elnöki tisztét tölti be. Tudományos munkásságának középpontjában mindig a nyelvművelés (benne kiemelt hangsúllyal a helyesírás-tudomány, illetve a magyar helyesírás szabályainak gondozása), valamint a stilisztika állt. Erről tanúskodik számos kisebb-nagyobb tanulmánya, cikke, továbbá egy évtizede napvilágot látott hézagpótló könyve, a „Nyelvművelésünk évszázadai”. De ezt bizonyítja az ő vezetésével mintaszerűen megrendezett 1992-i nyelvművelő és szaknyelvi konferencia is (l. Nyr. 117 [1993]: 395—614, a 4. különszám). Munkásságát a tudományosság, a lelkiismeretesség és a páratlan odaadás jellemzi.”

Őszinte örömmel gratulálunk szerkesztőbizottságunk elnökének.

A kis nyelvek jövőjéről

Nyilván nem véletlen, hogy a Magyar Nemzet c. újság 1994 márciusában három ízben is foglalkozott az európai nyelvek általánosnak mondható kérdéseivel. Kétszer arról értekezett, hogy a franciák mit tesznek az angol szavak beáramlása, illetve a francia—angol keveréknelv, a franglais terjedése ellen. A harmadiknak sokatmondó a címe: „Veszélyben a holland nyelv” és az alcíme: „Az európai demokrácia csődjé, ha nem őrizzük meg a kis nyelveket”. Szóljunk ezúttal erről a harmadikról, kitérve természetesen a mi nyelvünkre is, amelyet szintén a kis nyelvek közé szoktunk számítani. Feltehetjük tehát a kérdést: vajon a mi nyelvünk is veszélyben — ilyen veszélyben — van-e?

Az említett cikk a következő megállapításból indul ki: a hollandok attól tartanak, hogy az Európai Unió további fejlődése anyanyelvük halálát is jelentheti. A holland tudniillik — mint ismeretes — a német és angol nyelvnek (mondhatnánk) unokatestvére, s ezért is viszonylag könnyebben elsajátítják őket a hollandok. Aztán — folytatja a cikk — a külföldi filmeket és tévéműsorokat is eredeti nyelven mutatják be Hollandiában, továbbá a külföldi lapokat és könyveket szintén sokan eredeti nyelven olvassák. Még tovább menve, mintegy három évvel ezelőtt a holland művelődési miniszter már azt javasolta, hogy a hollandiai egyetemeknek legalább az egynegyedében angol nyelven folyjék az előadás.

Ez utóbbi — úgy látszik — már soknak bizonyult. A holland parlament által hozott új törvények ugyanis megerősítették, hogy a felsőfokú közoktatás hivatalos nyelve a holland. Aztán Beatrix holland királynő — erre is utal a cikk — úgy jellemezte anyanyelvét, mint az identitás hordozóját, amit annyira meg akarnak őrizni és fenn akarnak tartani az egyesülő Európában. Egy belgiumi professzor meg úgy nyilatkozott, hogy — mint az alcím jelzi — meg kell őrizni a kis nyelveket, ha el akarjuk kerülni az európai demokrácia csődjét. A demokratikus Európában ugyanis minden nyelvi közösségnek értékkeremtő szerepe van.

A hollandéhoz hasonló veszély vajon fenyegeti-e a mi nyelvünket? Majdnem azt írtam, hogy „sajnos” nem. Az idegen nyelveket ilyen vagy olyan fokon beszélők száma tudniillik nálunk — ha jól tudom — a három százalékot sem éri el. Ilyen veszély egyébként még a jelzett tekintetben lényegesen jobban álló finneket se fenyegeti. Finnországban ugyanis saját vendégprofesszori tapasztalataim szerint például a buszvezető, a rendőr, a könyvtári vagy színházi ruhatáros stb. annyit tud angolul, hogy képes eligazítani az érdeklődő külföldieket. Az egyetemen pedig több szakon angolul hangzanak el az előadások, vagy bizonyos előadások, pl. a finn nyelv és irodalom szakon is, és — mivel az egyetemi tankönyvet nem ismerik — az angol nyelvű szakirodalmat szinte a finnhez vagy a svédhez hasonlóan adják ki a hallgatóknak kötelező vagy ajánlott olvasmányként, esetleg további tájékozódás céljából.

Persze veszély, más természetű veszély (most az angol szavak beáramlásáról ne beszéljünk) a mi nyelvünket is fenyegeti. Mindenekelőtt az, hogy Magyarországon igen alacsony az újszülöttek száma, tehát minden évben kevesebben beszélnek magyarul. A kisebbségbe

szorult magyarság nyelvét meg még több veszély fenyegeti . . . És még folytathatnánk a sort. Tehát van, illetve lenne mit tennünk nyelvünk fennmaradása és természetes fejlődése érdekében.

És még valamit: kis nyelv-e csakugyan — a hollandhoz hasonlóan — a magyar? A Világirodalmi Lexikon 1984-es, 9. kötete szerint a világon a beszélt nyelvek száma 5000—8000 között van. Ezek sorában a mi nyelvünk kb. a 40., a 67 európai nyelv között pedig a 12. helyet foglalja el. Nemzetközi tekintélye azonban ennél is nagyobb: az 1985-ös statisztika szerint például a világ 23 országának 78 egyetemén oktatják, több célból is. Aztán írásbeli emlékei szerint meg egyike a legrégebb nyelveknek (1055: TihA1.; HB., ÓMS. stb.), e tekintetben csupán 15—20 ma is élő európai és ázsiai nyelv előzi meg. Tehát — a hollanddal együtt — mégse olyan kis nyelv a mienk.

Őrizzük meg tehát a rangját, és hárítsuk el az azt fenyegető veszélyeket.

Szathmári István

Szemle

Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. 1745– 1771. I—II. (Ismerteti: <i>Hajdú Mihály</i>)	81
M. I. Dubrovin Klauďy Kinga: Orosz szólások és közmondások képekben (Ismerteti: <i>Györke Zoltán</i>)	85
Mirjana Burzan: Szerb—magyar igei vonzatok szótára (Ismerteti: <i>Pete István</i>)	88
Szathmári István: Stílusról, stilisztikáról napjainkban (Ismerteti: <i>Gáspári László</i>)	91
Bárczi Géza Emlékkönyv (Ismerteti: <i>Zsilinszky Éva</i>)	94

A Nyelvőr hírei

<i>Fülöp Lajos</i> : Szathmári István hetvenéves	97
<i>Kontra Miklós</i> , <i>Péntek János</i> : Fülei Szántó Endre (1924– 1995)	100
Olvasóinkhoz	103
Jelentés a Magyar Nyelvi Bizottság 1993. és 1994. évi munkájáról	104
Kosztolányi-díj 1994.	106

A Nyelvőr postája

<i>Szathmári István</i> : A kis nyelvek jövőjéről	107
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 400 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1052 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I—II. 1991. 1380,— Ft.
195. **Ábrahám Imre:** Nyúl község nyelvkincse. 1991. 290,— Ft.
197. **Szikszainé Nagy Irma:** Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelv rendszerében. 1993. 100,— Ft.
200. **Bárcai Géza** Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. **Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczy Éva.** 1994. 200,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Székelyudvarhelyi Kódex. 1526—1528. 1993. 400,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Emlék Szily Kálmán nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Bp., 1918. 140,— Ft.
Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
M. Kiss Pál: Erdélyi magyar művészek a XVIII—XX. században. 1990. 80,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft, II. 1992. 800,— Ft.
Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Szerk. Pál Deréky, Timothy Ricse, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter. Wien—Bp., 1992. 1500,— Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,— Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,— Ft.
Lőrincze Lajos: Megnól az ember szíve. Barátok—emlékek—találkozások. Veszprém, 1993. 240,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Évk.: 95. VII. 4.

MAGYAR NYELVŐR

4.

TARTALMÁBÓL

Deme László: Diskurzus vagy konkurzus?

Ortutay Péter: Az „ekvivalens” megfeleltetés problémái a műfordításban

Büky László: Némely látomások nyelvi megvalósulásáról Füst Milán költői nyelvében

B. Porkoláb Judit: Márai Sándor: A gyertyák csonkig égnek

A. Jászó Anna: A grammatika az alsó tagozatos tankönyvekben

Tóth Imre: Az Ipoly menti palóc tájszótár kiegészítő adattára II.

F. Kovács Ferenc: Egy budapesti kerület mai névadó szokásairól

Fehértői Katalin: Árpád-kori személyneveink nyelvtörténeti felhasználásáról

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1953–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Deme László</i> : Diskurzus vagy konkurzus?	109
<i>Ortutay Péter</i> : Az „ekvivalens” megfeleltetés problémái a műfordításban	118

Íróink nyelve

<i>Büky László</i> : Némely látomások nyelvi megvalósulásáról Füst Milán költői nyelvén	123
<i>B. Porkoláb Judit</i> : Márai Sándor: A gyertyák csonkig égnek	134

Nyelv és iskola

<i>A. Jászó Anna</i> : A grammatika az alsó tagozatos tankönyvekben	142
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Tóth Imre</i> : Az Ipoly menti palóc tájszótár kiegészítő adattára II.	165
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>F. Kovács Ferenc</i> : Egy budapesti kerület mai névadó szokásairól	172
<i>Fehértői Katalin</i> : Árpád-kori személyneveink nyelvtörténeti felhasználásáról	179

F8247 / 98

MAGYAR NYELVŐR

119. ÉVFOLYAM * 1995. ÁPRILIS—JÚNIUS * 2. SZÁM

Diskurzus vagy konkurzus?

Azzal kezddhetem írásomat, amivel majdnem három évtizeddel ezelőtt egy kínban fogant hasonlót: „Ez az írásom kényszerű — s megvallom, kissé kényszeredett — válasz” (Nyr. 90: 117; 1966). Sohasem szerettem ugyanis felfújt léggömböket gombostűvel kiszurkálni; gondolván: kiszivárog belőlük a nagyra puffasztó (kék)gáz előbb-utóbb magától is, s az erre fordítandó időt értelmesebb célra is lehet hasznosítani. Ám ha egyikük-másikuk oly makacsul igyekszik ki- és/vagy betölteni az előteret, hogy idestova nem látni tőlük mást, valósabbat, akkor muszáj legalább azt megnézni: mit takarnak ezek el a látni vágyók szemei elől.

Maga a fenti cím is kínban fogant. Nem titkoltan céloz Tolcsvai Nagy Gábor szemügyre veendő írására, amely „Nyelvárulás és nyelvmentés: kánon vagy diskurzus (?)” címen (a kérdőjelet magam pótoltam) — újabb szokás szerint — két helyen is megjelent: a pozsonyi Irodalmi Szemlében (1994/9. szám 73—85) és a Nyelvőrben (1994/4. szám 385—398). A címadással (is) próbáltam kifejezni kétségemet: diskurzus folyik-e köztünk (és a hasonló kottából éneklők között; vö. most csak azt a négy folytatásos megnyilatkozássorozatot az Irodalmi Szemle 1993. évi 3. és 4. majd 6. és 7—8. számában, amellyel Lanstyák István a „Kétség és remény közt” című írásra készített: IrSzle. 1994. évf. 1. szám), azaz valóban egymással cserélünk-e eszmét (nem pedig egymás eszméit cserélgetjük, mint ők nem egy esetben); — avagy konkurzusról szólhatunk inkább, a szó azon két értelmének valamelyikében, amelyeket az Idegen szavak és kifejezések szótára a 8. kiadásban így ad meg: „3. *régies, kereskedelmi*: versenytárgyalás”; illetőleg: „4. *régies, kereskedelmi*: csőd, tönk”.

1. Diskurzust folytatni, azaz érdemben vitázni nemigen tudok, mint-hogy két dolog nem világos számomra: *a)* tulajdonképpen mit kifogásol a szerző másoknál; és *b)* valójában mit ajánl helyette.

Amivel ugyanis vitázni vél, az ilyen címszavakban ölt testet: „a hagyományosabb Saussure-féle megalapozás” (386), amelynek hívei „a Saussure-féle nyelvfelfogást hirdetik, azt a strukturalista alapvetést, amelynek gyökerei a felvilágosodás és a racionalizmus eszmerendszerében mutathatók ki, majd a pozitivizmusban tételeződnek újból, máig ható érvénnyel”, s amelynek „nagyon is közös a nézetrendszere ... a generatív grammatikával” (389; itt és ezentúl az idézetbeli kiemelések tőlem valók — DL); ami később egyszerűsítve így tűnik elő: „A strukturalista nyelvművelés-felfogás a maga pozitivistá gyökereinek megfelelően” (392).

Persze a mai gyerek számára Mátyás király az „Matthias Rex”, Rákosi Mátyás az „Matthias Links”, ami majdnem ugyanaz; és Corvin Mátyás meg Korvin Ottó is egyre megy: rég voltak, azt írunk róluk, amit hiszünk, és azt hiszünk róluk, amit épp akarunk. Csak rájuk kell kenni mindent, ami nem tetszik nekünk. Például azt, hogy „éppúgy kirekeszti a »helyes« magyar megnyilatkozások köréből a sok évszázados hagyománnyal bíró nyelv-járási as ejtésformákat, mint a néhány évtizedes, urbánus lazítási folyamatokat..., éppúgy a szlovacizmusokat, mint általában az idegen szavakat vagy a szlengesedés szókészleti eredményét, egy kalap alá vonva minden szociálpszichológiai helyzetet” (394). Röviden fogalmazva: hogy „nagyon tekintélyelvű alapon jelöl ki egyetlen nyelvváltozatot privilegizáltként, és stigmatizálja a többit eltérő mértékben” (390).

Könyvméretű tanulmányt kívánná annak kimutatása, hogy különféle — s egymástól meglehetősen különböző — korszakoknak, irányzatoknak és felfogásoknak ebben a sommás egybesorolásában és a globálisan terhünkre írt nézetrendszer (pontosabban: nézet- és magatartásegyüttes) nagyívű egybefoglalásában mennyi a felületesség, mennyi a tévedés, és mennyi a csúsztatás. Erre nincs terem, így csak egy analógiát említhetek. Manapság sok szó esik zsidó-keresztény világnézetéről. S van alapja genetikusan is, mentálisan is. De miért ne kapcsolhatnánk tovább így: zsidó-keresztény-mohamedán világnézet, amikor az iszlám vallás az előbbieket betetőzésének tekinti magát (genetikus szempont), és szintén egyistenhitet hirdet (tartalmi szempont). S ettől már csupán egy lépés az újabb és újabb „kis vallások” idekapcsolása. Talán még az ateizmusé is, amely — tagadásával — az egyistenhit vonalához kapcsolódik. S ha itt megállunk, csak önmérsékletünkéről tanúskodunk vele; hiszen ide vonhatnánk minden többistenhívő vallásformát az istenhit alapján, mondjuk a buddhizmus típusúakkal szemben. — Egy kérdés marad csupán: hogy mindaz, amit azután egyikből-másikból kiragadva az „istenhívők” egészére rákennénk, vajon illenék-e rájuk!

2. Mindez persze csak afféle „felvilágosodásbeli-racionalista-saussure-iánus-strukturalista-pozitivistá-generatív” akadémizmus; hiszen a szerző kifejti: a tudománytörténet nem valamiféle objektívum; abban „az ér-

telmező egyén történeti meghatározottsága a döntő” (387), hiszen — Gadamer szerint — „a szellemtudományokban... a kutatási érdeklődést, mely a hagyomány felé fordul, sajátosan motiválják a mindenkori jelen és annak érdekei” (388); s a tudománytörténet egykori cselekvői ne akarják jobban tudni, hogy mi mikor hogyan és miért volt, mint az utókor, amely úgy értelmez, ahogy éppen érdeke kívánja; hogy tudniillik „az írás ... ezt és ezt jelenti nekünk”! (388).

Határok azért itt is vannak persze; legalábbis ha magát az értelmezőt értelmezik mások. Akkor megjelenik a rendreutasítás: „arra kérem az olvasót, figyelmesen tanulmányozza akkori két mondatomat (esetleg az egész írást), s azután döntse el, kit, kiket akarok leválasztani a magyar nemzetestről” (394). — Talán nem torzítok, ha e két bekezdés tartalmát együttesen így summázom: „Önöket (vagy pontosabban: magukat, minél kisebb kezdőbetűvel) én úgy érthetem és értelmezhetem, ahogy akarom; azt azonban, amit én mondok, csak úgy szabad érteni, ahogy én gondolom”. — Ígérem: megpróbálom.

3. Nehezíti azonban számomra a diskurzust, a párbeszédet az is, hogy amennyire nem tartom igaznak azt, amit a szerző a számba/szánkba ad, annyira nem értem: mit kínál helyette. Sűrűn emlegeti, hogy az „újabb, antropológiai alapozású szemléletmód” talaján áll (386), amely „a nyelv dialogikus és plurális voltából indul ki, a nyelvi értékrendszert a hagyománytörténeben (a nyelvi praxisban) összetettnek és folyton változóknak tartja. Ennek megfelelően a nyelvet nem eszköznek tekinti, hanem a lényeg részének, szubsztanciának, a megértés magától értetődő részének” (391), azaz „a nyelvet funkcionáló történésként fogja fel” (391; az Irod. Szemlében: „... történésként értelmezi”), s ezért igyekszik azt „a beszélő és a használat, a megértés felől tanulmányozni” (389). „Mindez persze pragmatikai keretben, fölülről lefelé építkezve, a megértés alapegységeként a megnyilatkozást, a szöveget tekintve érvényes” (389).

A számomra homályos *hagyománytörténelem* szót talán a zárójelben adott magyarázat némileg segít megérteni. A *szubsztanciá*-t az egyik és a *történelem*-t a másik oldalon azonban már kevésbé tudom magamnak összehozni. Ami persze a *használat* — s ennek funkcionális és funkcionáló egysége, a *szöveg* — felől való közelítést illeti, abban egyet tudok érteni. Olyannyira, hogy elméleti összefoglalás igényével készített könyvemnek (Az általános nyelvészet alapjai. Bratislava, 1969) magyar kiadásában — mondanivalóját és szerkezetét jobban tükröződendő — ezt a címet adtam: „A beszéd és a nyelv” (Tankönyvkiadó 1976 s néhány változatlan kiadás); vallván, hogy az elsődleges az interaktust szolgáló beszéd, s belőle csapódott ki a nyelv; de ez utóbbinak továbbra is a kommunikatív szándékú cselekvésforma, a beszéd az egyetlen létformája; még akkor is, ha ma a beszéd, legalábbis megformáltságát tekintve, valójában nyelvhasználat. (Vö. Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, 1971. 20. és passim.) A *szöveg* pedig genetikusán, s éppúgy funkcionálisan is, elsőbbséget kapott tőlem, midőn

„A szöveg alaptermészetéről” szóló előadásom lényegét így summáztam: „Kezdetben vala a szöveg” (A szövegten a kutatásban és az oktatásban. Kaposvár, 1979. 65).

Csak azt nem értem: hogyan lehet a használat felől tanulmányozni azt, ami nincsen, hiszen csupán történés, amiről tévedés azt tartani, hogy létezik. Itt alighanem kimaradt egy láncszem. Mert az, hogy „történés”, a nyelvre semmiképp sem igaz. Még az, hogy cselekvés, tevékenység, az is csak a beszédre áll. — De miféle alapon tudunk beszélni, azaz kommunikatív hatású önkifejezést megvalósítani? Úgy, hogy olyan eszközt használunk hozzá, amely létezik; legalábbis azok számára, akiknek birtokában van, akik egymáshoz hasonlóan abban a hiedelemben élnek, hogy az *asztal* az *asztal* és a *barna* az *barna*, s hogy a *barna asztal* megjelölés, az *asztal barna* viszont állítás; és így tovább.

A nyelv persze nem anyagi, de azért objektív létező: a kollektív szubjektivitás teszi objektív értékűvé és érvényűvé (lásd tőlem: Egyetemi Fonetikai Füzetek 8. szám 70). S a nyelv nem „történik”, hanem „működik”, mert használjuk, működtetjük; s azért működtethetjük, mert van, létezik, legalábbis a közös tudatban; s ilyen értelemben igenis „a beszélőtől függetlenül, önmagával mindig azonos létmódban” (elutasítóan — vagy inkább: rendreutasítóan — így: 389). S e felfogással korántsem összeegyeztethetetlen az, amit a szerző velem szemben vél mondani, hogy „Az anyanyelvi beszélő a maga egyéni nyelvi és kommunikációs kompetenciájával a beszélő közösség nyelvi hagyománytörténetébe, hagyománymondásába lép be a szocializáció során, s természetesen alakít rajta” (389).

Itt azonban a súlypontot áthelyezném. A (leendő) beszélő ugyanis a társadalomba nem a maga (akkor még nem létező) egyéni nyelvi és kommunikációs kompetenciájával lép be, hiszen az az anyaméhben legfőbb potenciaként van adva; hanem azt szerzi meg a beszélő közösség nyelvi tevékenységébe kapcsolódása révén. S ezerszer leírtam már: ez a „beszélő közösség” mindig mikrotársadalom, a közvetlen környezet; — ami persze a növekedéssel (és még inkább: a nevelkedéssel) egyre tágul, a legszűkebb családtól egyik vonalon a lakókörzeten, lakóhelységen, régióon át az ország-, illetőleg a nyelvhatárig, a másikon az óvodán, iskolán, kötetlen ismeretbővítési csatornákon át a nemzeti kultúralet egészéig. Korántsem közömbös hát, hogy arra serkentjük-e a beszélőt: elégedjék meg adott mikrotársadalma horizontjával és igényszintjével, vagy arra, hogy törekedjék egy annál szélesebbnek tagjává lenni.

4. Itt érünk el a fő vádig, amelyet a szerző az „operatív nyelvművelés” ellen felhoz (talán így jellemezhetem magunkat, megkülönböztetésül a tevékenységünket elítélő „spekulatív nyelvművelés”-től). Idézem: „A strukturalista felfogás azt mondja, hogy — ha a nyelv objektív tényként leírható elemekből és szabályokból áll — kijelölhető és rögzíthető (kodifikálható) az a nyelvváltozat, amely a nyelvközösség (az egy nyelvet beszélők teljes közössége) számára univerzálisan érvényes” (389—90). S

ebből szerintem az következik, hogy „tekintélyelvi alapon jelöl ki egyetlen nyelvváltozatot privilegizáltként, és stigmatizálja a többi eltérő mértékben” (390; de másutt is hasonlóan).

E vád bizonyítását vizsgálva eléggé súlytalan lebegést találunk. Például: hogy gyakori a nyelvjárásoknak a köznyelvhez való viszonyuk szerinti megközelítése, esetleg abból való származtatása. Hol gyakori? „magyar szakos bölcsész hallgatók írásbeli felvételi tesztjében” (390). Bizonyíték az is, amit „a palócos ejtés stigmatizálásáról olvashatunk” Lanstyák Istvánnál, aki „hivatkozik Kálmán Béla ide vonatkozó megjegyzésére” (392). Na, ez már komoly dolog. Csakhogy az akadémikus itt „kabátlopási ügybe” keveredett (vagy inkább: keverődött). Visszakeresve ugyanis ezt találjuk: „Megdöbbenett az is, mikor egy előadásban egy csehszlovákiai magyar „nyelvművelő” a csehszlovákiai magyar nyelv művelés legfontosabb feladatát a palócos ejtés köznyelviesítésében látta” (Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztéséhez. Tankönyvkiadó, 1986. 155). S tovább: „a nyelvjárásias kiejtés megőrzéséről ... kellő számú történet kering például a szépkiejtési versenyekkel kapcsolatban” (392).

Nos hát: felvételizők, keringő sztorik, szóbeli előadás: hogyan varrható mindez az „operatív nyelvművelők” nyakába, miközben (igaz: sanda módon) idézett egyikük éppen — mint idézőjele mutatja — elhatárolódott mindeztől (amiként nem egyszer nem is egyikünk az itt nem idézettek közül)?!

Persze az „antropológiai nyelv szemlélet”, az egészen más. Az nem „jelöl ki”, nem „privilegizál”, nem is „stigmatizál”. Szerintem egyszerűen „tudomásul kell venni a kiinduló alapnak számító sztenderd praxisbeli relativizálódását különböző hagyományok, regiszterek mentén” (393). Ha értem, és jól értem: akkor mégiscsak van egy standard (bocsánat: sztenderd), amely valamilyen tekintetben „kiinduló alapnak számít”. S ha igaz, hogy „az értékrend az antropológiai felfogásban nem egy sztenderd — több megtúrt szubsztenderd dichotómiát mutat, hanem gazdag, színes változat- és változó-rendszert”, melyből azonban mégis „különböző változatok különböző okokból kiemelkednek a nyelvközösség értékrendjében, mások pedig stigmatizálódnak” (391), — akkor mégiscsak van presztízs szerinti rétegződés is. És lehet, hogy „Ezt a folyamatot nem a nyelvművelők vezénylik, ... hanem ... a teljes magyar beszélő közösség egyenjogú tagjai” (395); de — biztos, ami biztos — „Az antropológiai szemlélet a funkcionálásban, a történésben a teljes vagy a kisebb beszélő közösség hagyománymondásában legvalószínűbben elvárható változattal számol, s ehhez képest kategorizálja az értékrendet, melyben kijelöl(het) értékesebb és kevésbé értékes változatokat” (392).

Erre mondja a pesti ember: Hoppá!

Mert kérdem én (ugyancsak pesti fordulattal): Ha ez a merőben újnak és alapjaiban eltérőnek nyilvánított megközelítés (is) elfogadja, hogy a társadalmi nyelvhasználat mikrotársadalmi alegységekhez, netán szintek-

hez kötődő változatokban él, amelyek spontán rendeződnek egymás mellé és alá, s ezt nem árt észrevenni és tudományosan is regisztrálni, — akkor miről is vitatkozunk, pláne ekkora heveséssel?! (Ezt kényszerültem kérdezni Lanstyák Istvántól is, ugyanezzel a kérdéssel kapcsolatban, az Irodalmi Szemlének — bevezetőmben már megjelölt — 1994/1. számában.)

5. Van ugyanis egy halvány gyanúm: hogy ez az egész — rétestésztához hasonlóan egyre tovább (és egyre vékonyabbra) nyúló — logomachiás folyamat valójában nem is a témáért van, hanem önmagáért. Igaz: a szerző leszögezi: „a magyar nyelv művelés értékrendjét, elméleti kereteit, módszertanát, gyakorlatát illető viták a látszat ellenére sem tekinthetők nemzedéki jellegűeknek” (386). Magam sem tekintem annak, inkább alkatinak: kapkodásnak valami csillogóbb új után, a meglevő megismerése, megértése és továbbfejlesztése helyett. S hogy mindez fényesebbnek lássék, kellő homályba kell borítani hozzá a háttérrel. Ha mással nem, hát csúsztatásokkal és sejtetésekkel.

Mi más funkciója lehetne az efféle sanda megjegyzéseknek: „nem foglalkozom Jakab István vagy Deme László Irodalmi Szemle-beli írásainak sajtóhibáival, esetleges nem sztenderd formáival..., s legfőképpen nem ezzel kívánok értékítéletet sugallni a szerzőkkel kapcsolatban” (387). Így, globálisan, generálisan (és genrózusan)! Mi egyébre való volna (ráadásul ritkított szedéssel) úgy emelni ki a nyelvárulás, a nemzetárulás, az ősbűn vádját, mintha ezt nem kikövetkeztetné a szerző (hiszen kinek-kinek joga van a saját „olvasatához”), hanem idézné valamelyiküktől! (Előre vetítve a címben, kiemelve a 397., illetőleg a 387. lapon.)

Textológiai — de inkább etikai — elemzést érdemel ez a részlet is: „nem éppen eligazító Deme Lászlónak az Irodalmi Szemlében megírt, Péchy Blankára hivatkozó tanácsa: »Keressünk feladatokat, és próbáljuk megoldani őket«. Nos, ha már keresni kell, akkor bizony alig különbözik attól, amivel Deme éppen másokat illet: »Találjunk ki problémákat«” (386). — Először is: nem *hivatkozom* Péchy Blankára, azaz nem tőle idéztem ezt, hanem magamtól, egy róla szóló emlékbeszédemből (Péchy Blanka emlékezete. Győr, 1990. 57, 58). Másodsor: amit *keresni* kell, az van, az reális, csak meg kell találni; amit *kitalálunk*, az éppen hogy nincs, nem valós; főleg, ha az egyik igének a *feladat*, a másiknak a *probléma* a grammatikai tárgya. S nem utolsó sorban: az talán mégsem mondható, hogy az „igyekezzünk őket megoldani”, *feladatokról* szólván, „alig különbözik attól” (tőle idézem), amit ő a problémákkal kapcsolatban nagystílusú elhagyott, hogy tudniillik „tartsuk őket fontosaknak”.

S tovább lépve még, a csonkító — bocsánat: „az értelmező egyén” — korábban már említett szabadságának feltárásában, hadd tegyem hozzá: volt ennek a résznek — gyengébbek kedvéért, de úgy tűnik: egyes idézgetők kedve ellenére — egy megvilágító folytatása is. Egészében így hangzott: „Keressünk feladatokat, és próbáljuk megoldani őket; tárjunk fel újabb nehézségeket, és igyekezzünk úrrá lenni rajtuk” (Irod.Szle

1994. 1. szám 84; a szerkesztő által kiemelve e szám címdalán is). — Igen: ez utóbbira még nehezebb lett volna rámondani, hogy a benne foglalt igék és vonzataik tartalma „alig különbözik” a kitaláció és a fontoskodás jelölte cselekvésformáktól.

6. Klasszikus példája a „csúsztatásnak” (azaz valós elemek tendenciózusan elferdített értelmezésének és/vagy csoportosításának) ez a részlet: „Látható tehát, hogy ama saussure-iánus irányzat is elméleti keretben dolgozik, legföljebb nem akar tudomást venni róla — ezért nyilatkozhatnak képviselői oly hevesen mindenféle szobatudósok által kiagyalt elméletekről. Jakab István, Deme László hiába tiltakozik az elmélet ellen, mindketten rejtett elméleti keretben nyilatkoznak, legföljebb nem tudnak (vagy nem akarnak tudni és/vagy nyilatkozni) róla” (389). Csak annyit kérdek, analógiaként: aki ellene mond a többistenhitnek, az ezek szerint isten tagadó? S ha mégis kiderül, hogy nem, akkor leplezte magát?!

S aki filológusnak kíván számítani, az jó, ha „tisztá forrásból” merít. Nemzet és nemzetiségi csoportok viszonyáról jó néhányszor írtam; olykor kötetnyit (Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Bratislava, 1970), olykor tanulmány méretűt (pl. Nyelviség, nacionalizmus, hazafiság. MNy. 71: 6—16. 1975; oroszul: Jazük, nacionalizm, patriotizm. Etjudü o Vengrii Tom. 13: 161—174. 1978), s kisebb cikkeket számos helyen. Nem csúcsteljesítménye tehát a tudományos hitelességre törekvésnek „Deme László 1991” jelzéssel idézni egy olyan interjút, amelyiknek nem én vagyok az aláírója, hanem Farkas Zsuzsa újságíró, s amelyet — igazán nem nehéz kitalálni — szóban adtam, mégpedig külföldi újságírónak, tehát a közlés előtti átolvasás, ellenőrzés lehetősége nélkül. — S megint inkább a tendenciózus csonkítás, mintsem az objektivitásra törekvés eredménye ennek a résznek az elhagyása: „Aki azt mondja rólam, hogy én tagadom a tizenöt milliós magyar nemzetet, annak igaza van. Én a tizenöt milliós magyar népet ismerem. Népet.” (Ugyanebből az interjúból idézi Grétsy László: Nyr. 117. évf. 403. Tőle veszem át, minthogy a Magyar Szónak ez a száma hozzám nem jutott el.)

Egyébként a fentebbi megfogalmazás(oka)t vállalom, ha kissé sarkított(ak) is. A nemzetiségek (jobbna tartom ezt a megjelölést, mint amit hivatalosan használnak: „nemzeti kisebbségek”) jogaiért vívott küzdelmünk is jelzi: ezek a leszakított csoportok meg vannak fosztva a velünk való területi, gazdasági, igazgatási, művelődési egység által biztosított lehetőségektől, vagyis a nemzeti lét előnyeitől. Ezt a történelmi, kulturális, tudati, érzelmi összetartozás érzése — vagyis a nemzeti tudat — nem képes ellensúlyozni. Ezért fontos ráébreszteni őket — persze magunkat is, és még inkább az államszervező nemzeteket —, hogy államukon belül közösségi jogok illetik meg őket. Nem így mondtam: „államalkotó” nemzetek, hanem így: „államszervező” nemzetek; hiszen államalkotó minden közösség, a részközösségek is; s az államszervezői helyzet nem előjogok-

kal jár elsősorban, hanem súlyos kötelességekkel. Sajnos, nem rám igaz, hogy a mai megoldások (pontosabban: megoldatlanságok) mögött „a nemzetfogalom tisztázatlansága munkál” (395).

Mindezek tudatosítása nem ellene szól a nyelvi egység megtartását célzó törekvéseknek, hanem épp mellette. Hogy elszakíthatatlan legyen — és maradjon — a kapcsolatot biztosító tudat akkor is, ha a lét átmenetileg ismét „lehúzott rolók mellett, köldökszínór nélkül” kényszeríti ezeket a csoportokat önazonosságuk megtartására. Mert abban egyetértünk, hogy „A magyar nyelv ügye a határon túl ma alapvetően nyelvpolitikai kérdés”, és hogy „a nyelvi tervezési döntések ... a többségi, nem magyar hatalom kezében vannak” (387). Csak abban nem, hogy ennek ellensúlyozására a nyelvművelés ne tehetne kísérletet. Mégpedig, egyebek közt, a közös normatudatnak (a központi norma közös voltát és modell értékét elismerő összetartozás-érzetnek) épp nem a szétlazításával, hanem az erősítésével; — bár persze erőltetése nélkül.

Ami pedig a csángók példájának iderángatását illeti (392), az már nem annyira csúsztatás, hanem egyenest demagógia. Amennyire egyszerűsítés a nézetek számbavételekor, hogy „te fekete, én fehér”, annyira erőltetett globálisan úgy beállítani minden nemzetiségi csoportunkat (a szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi, vajdasági tömböket), hogy azok az „igen—nem” fojtogató binaritásának szorításában fuldokolnának, amely „nem ismeri az *igen* alatti bontást” (396); s bizonyítékul azt a szórványt hozni fel, amelyekre ez — sajnos — hosszú idők óta igaz (bár mégis tiszteletre méltó módon és mértékben tartja magát). Elbuktatnám-e a csángó gyereket, ha egybeírja a névelőt a főnévvel? Nem. Például azért, mert ott nincs magyar iskola, amelyikben elbuktathatnám. De ha volna, bizony arra tanítanám, hogy ezt ne tegye. S ahol van iskola — mert azért ne ködösítsünk: a többség számára van, ha ragaszkodik hozzá —, ott sem fogadnám el, hogy — mondjuk — a *hülyé*-t *j*-vel írják le.

Ez azonban nem jár együtt azzal, hogy kiejtésben, szóválasztásban, ragozásban, mondatfűzésben ellenezném a használatát a regionális vagy akár a nyelvjárási jellemzőknek; s hogy minden eszközzel a központi norma szintjére kívánnám felszorítani azt, aki élete során nem törekszik, esetleg nem is törekedhet a levél- és nyugtairásnál többre. De azért a magasabb szint létének tudata neki is kijár (némileg magasabb fokon akár ennek kontúrjaiban való ismerete is); és — ha csak bele nem nevelik lelkes, bár fogadatlan prókátoraik — ez talán mégsem válik benne büntudattá. Esetleg épp öntudatának táplálójává: hogy az ő anyanyelve sem „konyhanyelv”, annak is van olyan magas szintű változata, mint a többinek. — Vagy úgy gondolják e prókátorok, hogy a kétkezi kohász, ha megtudja, hogy szakterületén alkotó akadémikusok is vannak, sötétbe bújik szegyenében, mert ő maga nem az?

Nem tudom végül: csak a tények és az előzmények makacs figyelmen kívül hagyására, vagy szándékos ferdítésre, netalán humorérzékre gyanakodjam-e, hogy a szerző bennünket — köztük engem is — próbál kioktatni

arra, hogy „az *alapiskola* és az *általános iskola* közötti megformáltságbeli különbség más magyarázatot kíván” (393), azaz nyelvi érvekkel nem közelíthető meg. Készséggel tudomásul veszem, mert hiszek — magamnak. Tudniillik az *alapiskola* az én leleményem; 1966-ban javasoltam a nyakatekert fordítás (= *magyar tannyelvű alapfokú kilencéves iskola*) és a jelleget másképp közelítő magyarországi elnevezés (= *általános iskola*) helyett ezt: *magyar alapiskola* (Irodalmi Szemle 1966/9; kötetben: Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Bratislava, 1970. 113); előtte is leszögezvén már: amely intézmény más jellegű, amely fogalom más tartalmú, mint a magyarországi, arra nem húzhatjuk rá a hazai elnevezést.

7. Szégyellném folytatni; máris túl sok terjedelmet raboltam el folyóiratunkban mások érdembeli mondanivalójának megjelentetése elől. Azt azonban meg kell még magyaráznom: a „szobatudós” és a „terepszakember” összetett szavak jelentése nem egyenlő alkotó elemeik jelentésének pusztá összegével. Bolti forgalomban beszerezhető, de jobb könyvtárakban ingyen is megtekinthető értelmező szótárunk szerint a *szobatudós* nem azért az, mert szobában ül, úgy ír (így a szerző: 397), hanem mert „A világtól elkülönülő tudós, aki gyakorlati érdeklődés, tapasztalatok és a való élet ismerete nélkül, pusztá elméleti alapon, öncélúan foglalkozik valamely tudományos kérdéssel”; újabban: aki elméleteket gyárt vagy vesz át készen, s csupán bizonyítékokat keres hozzájuk a tények között, valóságos természetük megismerése helyett. S nem mindenki *terepszakember*, aki az előre gyártott elméletekbe gyömöszölendő (netán hozzájuk torzítandó) bizonyítékanyagot a terepen szedegeti össze, normaréteg nélküli bennszülött nyelvek normájának kiszűrésére gyártott kérdőívek segítségével.

Mire int és mire serkent bennünket végül is Tolcsvai Nagy Gábor, illetőleg az általa sohanemvoltnak (illetőleg: eddigmegsosemvoltnak) tekintett „antropológiai alapozású” szemlélet? Két idézetben foglalnám össze a lényegét: *a)* „Maga a *valóság* változott akkorát, hogy mást vizsgálunk ma, mint tegnap, tehát másképp kell vizsgálnunk, mint korábban”. — *b)* „Az állapot- és rendszerszemlélet, azt hiszem, olyan alapot teremtett az előző korszakban, amelyik szinte természetesen teljesedett ki a *használati* szint megközelítésében. S így ma már nem csupán a nyelvi rendszert és a nyelvi állapotot látjuk, hanem a nyelvhasználati szintet is; és a kommunikációs szempontok bevezetésével és érvényesítésével így a madártávlati makrokép kialakítása után s annak birtokában, a mozgás, változás *mikroképletét* közelíthetjük”.

E két idézet talán válasz a szerzőnek bevezető kérdésére is: „Vajon a vitázó felek némelyike nem úgy gondolja-e, hogy a korábban rögzített tételek (és nyelvhelyességi ítéletek) rögzített volta érvényes a mai (a korábbitól nyilvánvalóan különböző) értékrendben is?” (386). — Aki a fentebbi két tételt megfogalmazta, érezhetően „nem úgy gondolja”. Nos: megfogalmazzuk én voltam; s nem is most, az ő figyelmeztetésére bekövetkezett magamba szállás hatására; hanem korábbi (akkor már több évtizede hirde-

tett és érvényesített) nézeteim summázataként, a III. Dialektológiai szimpozion elnöki zárszava keretében, Szombathelyen, még 1990-ben. (Anyagát szerkesztette: Szabó Géza; az idézetek a 281., ill. 275. lapon.)

De akkor már — etikai figyelemcztetésül — hadd idézzem még ugyanonnan ezeket is: „az utódoknak úgy kell továbblépniük a mán, mint nekünk annak idején a tegnapon” (uo. 281). Némileg részletezve: „A tudományos teljesítményeknek természetes sorsuk az elévülés. De amit meghaladunk, azt jó visszahelyezni a maga korába, amelyben az haladta meg a korábbiakat. Nem tiszteletet vár a lelépő nemzedék, még csak megbecsülést sem, csupán megértést; nem elismerést követel, de megismerést igen” (uo. 269).

Deme László

Az „ekvivalens” megfeleltetés problémái a műfordításban

1. A fordításelmélettel foglalkozó kutatók többsége az ekvivalenciát a fordítás egyik központi kérdésének tekinti, még akkor is, ha egyes irányzatok képviselői ezt a fogalmat egyszerűen nem ismerik el, és helyette a „helyes megfeleltetések hálózataról” (a network of correspondences) beszélnek inkább (Holmes 1988: 100). Ám, hogy „ekvivalencia” létezik, azt már a fordítást definiáló meghatározások többsége — igaz, legtöbbször implicit módon — de tartalmazza, amikor vázolja, hogy milyennek is kell lennie a fordításnak az eredetihez viszonyítva: „...az eredeti szöveg mondanivalójának van valamilyen magja, amelynek változatlanul *kell* a fordításba beleépülnie” (Dániel 1983: 13). Dániel Ágnesnek ez a meghatározása Nida, Catford, Fjodorov, Barhudarov, Kardos László definícióit veszi alapul, melyek mindegyike az ekvivalenciát valamilyen „nyilvánvaló”, „természetes”, „magától értetődő” fogalomként kezeli. Ha ez így lenne, akkor nyilván az ekvivalencia kérdését „magától értetődően” lehetnének a napirendről, és a további kutatásnak nem volna sok értelme. Csakhogy az ekvivalencia, illetve az ekvivalencia szinonimájaként kezelt „azonos tartalom”, „kimerítő pontosság”, vagy a „teljes értékű funkcionális-stilisztikai egyezés”, vagy akár „a helyes megfeleltetések hálózata” kifejezések egyértelműségét a fordítói tapasztalat és gyakorlat nemigen bizonyítja, s ezért azok a teoretikusok, akik ezeket a fogalmakat próbálják elfogadtatni az ekvivalencia lényegeként, szüntelenül magyarázkodás(ok)ra kényszerülnek, s közben akarva-akaratlanul ellentmondásokba keverednek: „A fordítás az egyik nyelven megfogalmazott beszédproduktumnak a tartalmi szint, azaz a jelentés változatlan megőrzésével történő átalakítása egy másik nyelven megfogalmazott beszédproduktummá” (Barhudarov 1975: 11). Emellett a szerző rögtön hozzáteszi, hogy a tartalom alatt bonyolult viszonyokat kell érteni, s megjegyzi, hogy a „változatlan megőrzésről” csak relatíve lehet beszélni, mert a fordítás során elkerülhetetlen az információvesztés. Ily módon „a fordítás szövege sohasem lehet az eredeti szöveg teljes és abszolút ekvivalense” (uo.). Ám ha ez így van, akkor hogyan fogadhatjuk el azt a megállapítást, miszerint „a tartalmi szint *változatlan* megőrzése” a fordítás egyetlen meghatározó kritériuma. Ha ezt elfogadjuk, akkor az lenne a logikus, ha kijelentenénk: mivel nincs változatlan tartalom, akkor nincs fordítás sem.

2. Hasonló módon közelítik meg az ekvivalencia kérdését azok a szerzők is, akik az eredeti tartalmában olyan kötelező valamilyen „invariáns” részt vélnek felfedezni, melynek változatlanul kell maradnia a fordításban: „...csak az a fordítás jó minőségű és pontos,

amely az invariáns információt maradéktalanul közli s így célját eléri” (Popović 1980: 33). Ebből értelemszerűen az következik, hogy mivel „a nyelvi elemek közléstartalma képlékeny, rugalmasan szűkül, tágul vagy módosul” (Dániel 1983: 15), csak a szituációt kell fordítani, ezt kell „változtatlanul megőrizni” a fordításban. Ezt a definíciót azért nem tudjuk elfogadni, mert ha csak a szituációt fordítanánk, és figyelmen kívül hagynánk a szöveget alkotó nyelvi elemek jelentéseit, akkor megint csak nem beszélhetnénk fordításról, legfeljebb adaptálásról.

E meghatározásokkal szemben elfogadhatóbbnak látszik Nida amerikai nyelvész koncepciója a fordítás ekvivalenciájának két típusáról, a formális és a dinamikus ekvivalenciáról. E koncepció értelmében, az a fordítás, mely „formálisan ekvivalens”, „...általában a forrásnyelvre (FNY) orientálódik, más szóval az a célja, hogy minél teljesebben továbbítsa az eredeti közlés formáját és tartalmát”, tekintet nélkül a célnyelv (CNY) lingvisztikai sajátosságaira (Nida 1964: 164).

A „formálisan ekvivalens” fordításokkal szemben a „dinamikus ekvivalenciára” orientált fordítások esetében „a figyelem nem annyira az eredeti közlésére, mint inkább a befogadó reagálására irányul” (uo. 166). A fordító nem annyira az eredeti és fordítás egyezésére, hanem inkább arra tesz erőfeszítést, hogy „ekvivalens hatást” gyakoroljon az olvasóra, „életre keltse reagálásának egy meghatározott típusát” (uo. 165). Nida nézeteit már azzal az egyszerű kérdéssel is kétségbe vonhatjuk, hogy vajon honnan tudja a szerző, majd a fordító, milyen (lesz) a CNY-ű, illetve a FNY-ű szövegre „az olvasói reagálás meghatározott típusa”.

3. Érdekes elméletek születtek és születnek napjainkban a jelenleg óriási lendülettel folyó nyugati fordításkutatások eredményeképpen is. Az ekvivalenciát illetően azonban a legtöbb kutató meglehetősen tartózkodó álláspontra helyezkedik. „Határozottan mindössze annyit mondhatunk, hogy az ideális és totális ekvivalencia fogalma a fordító számára illúzió (*chimera*: mesebeli szörny; agyrem, hiú ábránd stb.)” (Bell 1991: 6). Ám a szerző, amikor az ekvivalenciát próbálja definiálni, már képtelen túltenni magát a preskriptív hagyományokon (bár könyvében egyértelműen a deskriptív módszerek mellett foglal állást): „In essence, as we see, the problem is to relate...” — „Lényegében, amint látjuk, a kérdés az, hogy kapcsolatba kell hozni...” (uo. 9. A kiemelés az enyém — O. P.).

Nem sikerült közelebb kerülniük az ekvivalencia fogalmának a meghatározásához Basil Hatim és Ian Mason szerzőpárosnak sem, amikor azt javasolják, hogy az ekvivalenciát mint fordítási kategóriát, amelyet szerintük is mindenképpen csak relatíve lehet értelmezni, az „adekvátság” (*adequacy*) fogalmával helyettesítsük, mert ez „sokkal hasznosabb a fordítások szempontjából” (Hatim—Mason 1990: 8). A gondolat érdekes, de újnak nem mondható, hisz már Barhudarov is előhozakodott vele (1975).

Végezetül Edwin Gentzler említenénk, aki az 1993-ban megjelent „*Contemporary Translation Theories*” című könyvében a különböző fordításelméleti iskolák képviselőinek (van der Broeck, Lefevere, Bassnet és mások) nézeteit elemzi, és úgy foglalja össze, hogy az ekvivalenciát a forma és a tartalom viszonyán keresztül a legcélszerűbb vizsgálni és a legkönnyebb megérteni. Ez Gentzler szerint is elképzelhető, mert a forma és a tartalom viszonya mindenképpen szemantikai viszony, amely a fordításokban az ekvivalencia megteremtésének köszönhetően ugyanaz a szemantikai viszony marad (Gentzler 1993: 96—98).

Véleményünk szerint még jelentősebb előrelépést tett az ekvivalencia egyértelmű meghatározása felé Klaudy Kinga magyar kutató. Klaudy a különböző ekvivalenciafelfogások részletes elemzése és értékelése után arra a következtetésre jut, hogy a kommunikatív ekvivalens fordításra háromféle szemantikai viszony jellemző: a referenciális, a kontextuális és a funkcionális. Ennek a cikknek természetesen nem célja, hogy Klaudy Kinga nézeteit részletezze, de hivatkozhat arra a gondolatára, hogy „a fordítási ekvivalencia kutatásának

igen nagy elméleti és gyakorlati jelentősége van” (Klaudy 1994: 78), többek közt azért is (s ez már saját gondolatunk), mert az ekvivalencia lényege csak a fordítások vizsgálata, az eredetivel való összehasonlítása alapján lesz megfigyelhető, s következésképpen definiálható nyelvészeti terminusokkal.

4. Az alábbi példák alapján angol—amerikai szleng szavakat és kifejezéseket tartalmazó szövegminták és fordításaik összevetése alapján megpróbálhatjuk szemléltetni az ekvivalencia egyik típusát. Ugyanis: a fordítás és az eredeti kontrasztív vizsgálata azt bizonyítja, hogy a FNY-ű és a CNY-ű szöveg közötti reális értelmi azonosság foka változó nagyságrendű tényező. Az elemzés feladata tehát az, hogy az ekvivalenciát képező tényezők sokrétősége között kimutathassuk azokat a tipikus összefüggéseket, viszonyokat, melyek bizonyos lényeges nyelvi jelenségekkel magyarázhatók.

Az angol—amerikai szleng és a magyar szlenghasználat funkcionálisan nagyon ritkán esik egybe, ezért az alábbi példák esetében olyan fordításokkal lesz dolgunk, amikor a fordítás és az eredeti szöveg közötti „tartalmi azonosság” csak az azonos szituáció alapján lesz magyarázható. Hogy miért tekintjük mégis ezeket ekvivalens fordításnak, azt csak az elemzés alapján fogjuk tudni megállapítani. De nézzük a példákat (az első három idézetet J. D. Salinger *The Catcher in the Rye* című regényéből — Penguin Books, 1985 —, illetve annak fordításából — Zabhegyező, fordította Gyepes Judit, Árkadia Könyvkiadó, Budapest, 1965 — vettük; a példák után az oldalszámot is feltüntettük):*

(1) But it was just that we were too much on opposite sides of the pole (19).

Csakhogy más nyelven beszélünk (16).

(2) It was a funny thing to say. It sounded like a real kid. You'd think a prostitute would say

‘Like hell you are!’ or ‘Cut the crap!’ instead of ‘Like fun you are!’ (99).

Az volt a vicces, hogy ezt mondta. Mint egy gyerek. Az ember azt várná egy kurvától, hogy: „Vágd át a nénikédet!”, vagy „Na ne játszd meg a hülyét, mert úgy maradsz!”, ahelyett, hogy „Ne viccelj!” (86).

(3) She wasn't exactly the type that drove you mad with desire (7).

... ő viszont nem az a típus, akiért az ember eleped (6).

Az eredeti és a fordítás közötti viszonyra a következők a jellemzők:

a) a szókészlet és a nyelvtani struktúrák teljesen eltérnek egymástól;

b) ezek alapján nem tudjuk megmagyarázni, milyen szemantikai vagy szintaktikai transzformációkkal élt a fordító, mert az „invariáns mag” nehezen állapítható meg;

c) nem fedezhető fel olyan nyelvi vagy logikai viszony az eredeti és a fordítás között, melynek alapján elmondhatnánk, hogy mindkét közlés azonos (ugyanazt állítja);

d) gyakorlatilag szinte nincs tartalmi azonosság az eredeti és a fordítás között, a fordítás mintha mást mondana, mint az eredeti.

A fenti jellemzők az ilyen típusú ekvivalencia tartalmi összefüggéseit „negatívan” mutatják: azt illusztrálják, ami nincs meg a fordításban az eredetihez képest. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a fordítás és az eredeti között létezik bizonyos tartalmi azonosság vagy közelség, mert különben a fordításról ki kellene jelentenünk, hogy nem ekvivalens, azaz egyszerűen nem fordítás.

A feladat tehát az, hogy ezt a bizonyos „tartalmi azonosságot” kimutassuk és nyelvészeti terminusokkal definiáljuk.

* Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a deskriptív vizsgálati módszer feltételezi a fordítások minőségi értékelésének, a fordítói tevékenység elbírálásának teljes mellőzését. Ezért itt és a továbbiakban is tartózkodunk mindenfajta véleménynyilvánítástól.

Az (1) példában a kommunikáció célja az, hogy a szerző egy képletes kifejezés segítségével közölje az olvasóval: a szóban forgó két személy nem értheti meg egymást. Ezt egy egyszerű képi megelevenítéssel éri el a szerző: két ellentétes póluson álló ember aligha fogja megérteni egymást. A fordító viszont az információnak ezt az áttételes leírását nem fogadja el, és a fordításban egy másik áttételt használ, mely nem annyira képi, mint az eredeti, de a szükséges kommunikációs hatást eléri vele: világos, hogy két ember, aki más nyelvet beszél, nehezen érti meg egymást.

A (2) példában a kommunikáció célja a beszélő érzéseinek (elképedésének, csodálkozásának) a kifejezésére szolgál. A beszélő ugyanis értetlenül veszi tudomásul, hogy egy tapasztalt prostituált, aki minden bizonnyal nem riad vissza durva kifejezések használatától, ilyen „finomkodó” mondással ad hangot kétkedésének: „Like fun you are!” Ennek a célnak az elérésére a fordító egy meglehetősen sztereotip, sablonos kifejezést vélt célszerűnek felhasználni: „Ne viccelj!”

Végül a (3) példában az eredeti általános funkciója a főhős jellemábrázolásának része, beszédhabitusának és a tizenéves amerikai szleng kifejezőerejének (expresszivitásának) jellemző példája: szellemes és gúnyos. Ezt a szellemességet és gúnyt a fordítás megőrzi.

Ha az ilyen típusú fordításokat összehasonlítjuk az eredetivel, akkor minden bizonnyal kijelenthetjük, hogy ezek nem az eredeti szöveg, a szöveget alkotó lexikai és grammatikai egységek „közvetlen” tartalmát adják vissza, hanem a belőlük „generálható” tartalmat közvetítik, azt a tartalmat, mely csak implicit módon van jelen, és csak a közlés egészéből vonható le mint értelmi egész. A nyelvi egységek az ilyen tartalom létrehozásában nem közvetlenül a saját jelentésükön keresztül vesznek részt, hanem csak közvetve és áttételesen, más egységekkel együtt hozzák létre azt a jelentést, mely alapul szolgálhat egy másfajta értelmezés megteremtéséhez. A „közvetlen” tartalom mintegy háttérbe szorul. A címzett a közlés birtokában nemcsak a közlést alkotó egységeket ismeri fel és interpretálja, hanem az egész tartalomból vonja le a következtetést, egy olyan másik, pótlólagos információval azonosítja azt, amely nemcsak azt határozza meg, hogy mit mondott a feladó, hanem azt is, hogy miért mondta, és „mit akart ezzel mondani”. A tartalomnak azt a részét, melyet az itt vizsgált fordítástípusokban kell megőrizni Komisszárov „a kommunikáció céljának” nevezi (1983: 64).

Az angol–amerikai szleng nyelvi sajátosságai, főként a magyartól a legtöbb esetben eltérő szemantikai struktúrája miatt (részletesen lásd: Ortutay 1991: 754–759) a fordító egyszerűen egy olyan stratégiát kénytelen választani, amely semmi mást nem tesz lehetővé számára, csak a minimális hírértéknek, a kommunikáció céljának a megőrzését. Minden közeledés akár a tartalmi, akár a formai hűséghez eleve kudarcra van ítélve, szakszerűen szólva nem teremtenek ekvivalenciát, következésképpen fordítást sem.

5. S hogy ez így van, ezt a további példák is illusztrálják, melyek megfeleltetése semmiképpen sem valósítható meg csak a referenciális jelentés (nevezhetjük funkciónak is) átadásával*:

(1) A bad head for drinks had been his safeguard, but this safeguard was crumbling (367).

Eddig az óvta meg a nagyobb bajtól, hogy nem bírta az italt. Most ez a bástya is omladozott (363).

* Az idézett példák a következő két kiadványból valók: Sinclair Lewis: *Babbitt*. Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1962; illetve ua. Balabán Péter fordításában, Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969. A számok a megfelelő oldalszámot mutatják.

(2) „Hey, leggo, quit crushing me cootie-garage”, he did not quite know how to go on (367).

„He, tátikám, ne smacizd a tetűtárolómat” (364).

(3) „Weak stomach, hell! I guess I can carry my booze about as well as most folks” (377).

„Fenét gyenge a gyomrom! Bírom úgy az italt, mint a legtöbb ember!” (373)

(4) „...and some even think he shakes a darn wicked Walkover at dancing!” (379)

„Sőt egyes nők azt a nézetet vallják, hogy alaposan meg tudja forgatni őket, ha táncra kerül a sor!” (377)

(5) „It sounds like ‘why is a mouse when it spins?’” (380)

„Körülbelül úgy hangzik, mint: miért megy a rák a vetésre, ha tizenkilenc annyi, mint egy híján húsz?” (378)

6. Kétségtelen, hogy az emberi kommunikációban, így az interlingvális kommunikációban is, mint amilyen a fordítás, a referenciális funkciónak van a legnagyobb szerepe. A többi kommunikációs funkció vagy közvetlenül a szituáció révén, vagy pedig közvetve a szituáció alapján fejezhető ki. Az utóbbi esetben a kommunikáció célja gyakran csak egy másik szituációra való utalással érhető el, azaz egy másik szituáció megteremtésével a fordításban. Mivel az ilyen típusú fordítások esetében az eredeti és a fordítás tartalmi azonossága a legkisebb, ezért a kommunikáció céljának átadását az ekvivalens fordítás minimális feltételének kell tekinteni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az ekvivalencia csak a kommunikáció céljának átadásában rejlik. A minimális feltétel nem azonos az optimálissal. Más típusú fordításokban az ekvivalencia az egymással összevetett két szöveg tartalmának nagyobb azonosságán is alapulhat, de ennek bizonyítása további részletes vizsgálatokat tesz szükségesszerűvé.

IRODALOM

- Barhudarov, L. Sz. 1975: *Jazik i perevod*, Mezsdunarodnije otnosenijja, Moszkva.
 Bell, R. T. 1991: *Translation and Translating. Theory and Practice*, Longman, London and New York.
 Dániel, Á. 1983: *A fordítói gondolkodás iskolája*, Tankönyvkiadó, Budapest.
 Gentzler, E. 1993: *Contemporary Translation Theories*, Routledge, London and New York.
 Hatim, B. —Mason, I. 1990: *Discourse and the Translator*, Longman, London and New York.
 Holmes, J. S. 1988: *Translated! Papers on Literary Translation and Translation Studies* (ed. Raymond van der Broeck) V. 7., Amsterdam.
 Komisszárov, V. N. 1983: *Szlovo o perevogye*, Mezsdunarodnije otnosenijja, Moszkva.
 Klaudy, K. 1994: *A fordítás elmélete és gyakorlata*, Scholastica.
 Nida, E. 1964: *Toward a Science of Translating*, Brill, Leiden.
 Ortutay, P. 1991: *Az angol—amerikai szleng fordításának problémái*. Első magyar alkalmazott nyelvészeti konferencia. II. Nyíregyháza.
 Popović, A. 1980: *A műfordítás elmélete*, Madách, Bratislava.

Ortutay Péter

**Némely látomások nyelvi megvalósulásáról
Füst Milán költői nyelvében***

A Füst Milán-i költészetre vonatkozó szakirodalomban meg szokás tárgyalni a költő világában szereplő szellemeket. Karinthy Frigyes már 1911-ben megírta, hogy Füst verseiben kísértetek és szellemek jönnek, mennek, „...de korántsem légies alakok —, jó nehéz szaguk van, és gyakran beszélnek ételekről. Májat és diót esznek, az Ősz perszonifikált szelleme is eszik: zöld, hideg almákat...” (Nyugat, 1911. II, 64).¹ A költő összegyűjtött és válogatott verseit Szellemek utcája címmel jelentette meg (Dante Könyvkiadó, Budapest, [1948.]). A címadó vers alapszövege 1934-ben jelent meg a Nyugatban (I, 297). Egy részét idézem (Füst Milán összes versei, Budapest, 1969. 13):

Minden ellenemre van. Én nem kívánok többé táncokat,
Olyat nem tudsz mutatni pajtás, — nem, olyat a knídoszi
táncmesterek se tudtak feltalálni,
Sem zenét, — minek nekem? magam csináltam egykor jó egynéhány
dallamot
S azt dúdolgatom, vagy még azt sem. Hallgatok. Az életem javát
sötétben töltöm el,
A mélyen elrejtező, néma férfikort.

E sugallat hűvös. — Mint aki csendes és veszélyes utcán jár-
kál éjszaka
És abban minden lobogásban volna, — hatvan fáklya tüze ontaná
vad lángjait
A semminek... mert nincs ott senki sem. A szellemek utcája ez!

* Elhangzott az MTA Néprajzi Kutatóintézetének és a Magyar Néprajzi Társaságnak Extázis — álom — látomás címmel megrendezett konferenciáján Budapesten, 1993. április 17-én.

¹ Az idézés módjáról. — A két pont a szövegmegszakításokat jelzi. A verscímek utáni lapszám a Füst Milán Összes versei. Budapest, 1969. kiadásra vonatkozik. A Vnl. a költő Változtatnod nem lehet. Az Athenaeum R.-T. kiadása, [h. n., Budapest, 1913.] kötetet, az N. a Füst Milán Napló I- II. Budapest, 1976. köteteit, az Ny. pedig a Nyugat folyóiratot jelenti.

Az utolsó szövegmondatot a költő felkiáltójellel zárja, így felkiáltó mondatnak tartható, amely a kijelentés mellett a beszélőnek érzelmi viszonyait is tükrözi (l. Károly Sándor: MMNyR. 2: 29–31), s nyomatékos állítást is tartalmaz. Az ezt megelőző szövegmondat a hasonlat formai jegyei alapján szerveződött ugyan, de nem vált e tekintetben teljessé. A ki nem épített hasonlításban a *csendes és veszélyes utcá*-ról ad a költő egyre több értesülést, tájékoztatást. Eme hírek közé tartozik, illetőleg ezek egy részének nyomatékos összefoglalása a *Szellemek utcája ez!* kijelentés. Az *ez* mutató névmásnak a szövegelőzmény(ek)ben már részben bemutatott 'utca'-ra való visszautalás a szerepe. Így azonosítódik az előzményekben leírt utca (mint már referált tárgy) a *szellemek utcá*-jával, amely a jelen szövegmondat révén hoz új ismeretet, azt, hogy a szövegelőzmény utcája valakiknek a szokásos tartózkodási helye (vö. a *vkik utcája* köznyelvi szókapcsolatmintával). Az efféle, a szövegelőzményben meglevő egzisztenciális és pragmatikai előfeltevéseket, illetőleg összeszövődésüket textuális előfeltevésnek nevezi Bánréti Zoltán (Téma és anaforikus viszonyok a szövegben. MNy. 75 [1979.]: 410–1). Mivel azonban a versben a cím már tartalmazta azt a hírt, hogy van egy dolog, amely a szellemek utcája, s mivel az előző szövegmondatból számos ismeretet kapott az olvasó egy bizonyos „utca”-ról, most mindezt a tudást vezeti az *ez* névmás forikus szerepe révén az azonosítás egységébe.

A címnek mint szövegelőzménynek az idevezetése (*ez* 'azonos azzal a „Szellemek utcá”-jával, amely címként volt megismerhető') nem is okoz gondot. A versben a másik, az 'utca'-ra vonatkozó tudáscsoport azonban egy hasonlatban szerepel, s mint ilyen fölfogható egy beszédettben megvalósuló tudásnak, hiszen a hasonlaton kívül ez a csendes és veszélyes utca hatvan fáklyájával együtt nem létezik. E megállapítást nem befolyásolja az sem, hogy az egész költemény beszédettnek tartható, hiszen a beszédettként fölfogott versben magában is beszédettek vannak. Ez utóbbiak a vers lehetséges világának — nevezzük így: — lehetséges beszédettei. A megkülönböztetés ugyan különösebb eredményre nem vezet, legföljebb tudatában lehetünk az egymásra rétegződő lehetséges világoknak. Hasonló problémát a műértelmezés-elmélet is mutat: „Jól látható — írja Csúri Károly —, hogy az interpretáció, a lehetséges világ és a modell fogalma egybeesik, hiszen valamennyien a szabályszerűségekkel magyarázott szövegvilág szinonimái. Itt jegyezzük meg, hogy a szövegvilágot és a lehetséges világot egyaránt tényállások alkotják, a különbség közöttük mégis alapvető. ..Triviális példán szemléltetve: [az irodalmi műveknek] minden mondatát megértjük (= szövegvilág), mégsem tudjuk azonnal, miről is szólnak (= lehetséges világ).” (Lehetséges világok. Budapest, 1987. 32). — A szépirodalomnak és a beszédettelméletnek Joseph Margolis szerint „...nincs különösebb haszna sem az irodalomelmélet, sem az egyes művek elemzése számára” (Irodalom és beszédaktus. Helikon 29 [1983.]: 181), vö. Kálmán C. György: Az irodalom mint beszédaktus. Budapest, 1990. 146–7.

A szóban lévő szövegmondatban az *ez* mutató névmás a szövegvilágban visszautal a témára, arra a dologra, amelyet a cím elolvasása óta tudunk, hogy a 'szöveg lényege', 'amiről a szöveg szól'. A szövegmondat az aktuális tagolás szempontjából is tartalmaz valami újat, amit csak itt mond a beszélő. Ez az új hírközlemény szintén az *ez* névmáshoz kapcsolódik. Az *ez* névmást, amint az ÉrtSz. leírja, kézzel való rámutatás nélkül is lehet használni. Amennyiben a verset bárki elmondja (vagy elmondta az idők folyamán), és a *Szellemek utcája ez!* élőnyelvi megvalósítása mellé egy olyan kifejező mozdulatot tesz, amellyel az *ez* a környezetre vonatkozik, akkor e 'környezet' hic et nunc azonossá válik a 'szellemek utcá'-jával. S a költeményt elmondónak és meghallgatónak számára e környezet azonnal és metonimikusan ráérthető teljes szellemi és tárgyi világukra s ezzel együtt a saját, a valóságos világban lévő életükre is. Vagyis a költemény mint szövegmű belép a valóságos világba. Ezzel annál a műelemzésben, a művek hatásának vizsgálatában szokásos kérdésnél vagyunk, amely azt firtatja, miként hat a műalkotás saját korára, későbbi korokra és í. t. — A költeménynek szöveggént való vizsgálata, sőt a költő által szöveggént való létrehozása természetesen az *ez* névmásnak a szövegből való kimutatási lehetőségének figyelembevétele nélkül is lehetséges. Amint a műértelmezés is az ún. irodalmiság figyelembevétele nélkül vagy azzal történik (vö. Csúri Károly: Lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés. *Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis. Series linguistica, litteraria et aestetica.* 1990. 35—6).

A *Szellemek utcája ez!* szövegmondatot végül is fölhasználási (pragmatikai) vonatkozásai teszik olyanná, amilyenné a szövegbe ágyazottságán kívüli körülményektől el nem tekintve a mindenkori beszélő (olvasó) tenni kívánja. A teljes szövegben meglevő jelentésviszonyok, a szöveg ismerete révén megszerzett tudás hasznosíthatósága jelenik meg a szövegen kívüli világra vonatkoztatásban, s abban, hogy ennek mi a célja. Esetleg az, hogy e való világ is olyan, hogy benne az utca ('utca') a szellemek utcája. Az informativitásnak szemantikai és pragmatika oldala a megértésre és a megszerzett tudás használhatóságára is vonatkozhat (vö. Terestyéni Tamás: Szövegelméleti kérdések. *Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis. Series linguistica, litteraria et estetica.* 1992. 30). — A Füst Milán-i szövegművek halmazában mindehhez hozzájárul a *szellem* főnévnek és a vele rokon értelmű szavaknak a használata révén fölhalmozódó többlet(jelentés), amely azt a (Füst Milán-i) előismeretet teremti meg, amely nyilván a költő sajátja. A szellemeknek és társaiknak a költő által létrehozott lehetséges világában miként létezését eme előismeret olvasói megszerzésével ismerhetjük és érthetjük meg.

A *szellem* főnév a versben az ÉrtSz. következő jelentésleírásának felel meg: „1. <Babonás hiedelem szerint v. költői elképzelésben> test nélküli, természetfölötti lény”. Füst Milán-i konkordanciái az alábbiak:

..alant a sötét földeken boldog komondorok

Járták az éjszakát s fel-felugattak hozzád, mint a kócos *szellemek*. (Az igaztevőhöz, 62)

Jószívű *szellem*,
Idegen *szellem* közeleg s tengerzöld
Szőlőfürtöt tart bús arca elé. (Nyilas-hava, 104)

Vad *szellemek* ti, sötétség szülöttei! (Előhang. N. I, 99)

Ti segítsétek énekem, melyet elkezdek, mihelyt a *szellemek* daloni kezdenek szívemben... (I. m., i. h.)

A *szellemektől* kérd a dolgok tiszta látását, ember... (I. m., i. h. 100)

Ó hold, ó holtak lámpája, *szellemek* napja... (Upaniszada. N. I, 321)

E legutóbbi *szellem* az ÉrtSz. „1. || a. <Ugyanilyen felfogás szerint> a halott tovább élőnek képzelt, vissza-visszatérőnek, ill. megidézhetőnek vélt, nem testi része” jelentésárnyalatban is értelmezhető, minthogy ilyenek amúgy is elkülöníthetők, ha nem is könnyen:

Lény vendég köztünk, láthatatlan,
Kósza *szellem*, mely tüzet
Keres... (El innen, el... 14)

... úgy vezetne kezeden
Remegő szeretettel s vendégeként vissza magához,
Mint legdrágább látogatóit: a téveteg *szellemeket*. (A mélyen alvó 44)

Van adat az „1. || b. (ritk) Lélek (2)” jelentésre is:

... A *szellemem* szállt és szállt... (Szőlőhegyen, 160)

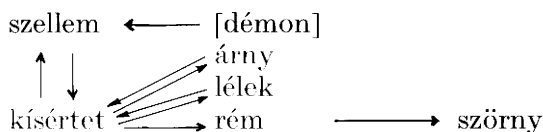
Ugyancsak egyszer érvényesíthető e jelentés: „4. (csak egysz-ban) (*Fil*) <Az idealista filozófia szerint> a jelenségek nem anyagi természetű alapja, oka, létrehozója”:

... a Purasa, vagyis a legfőbb *szellem*:
amely kitárul annak, aki kitartó akarattal feléje indul...
(Előhang. N. I, 100)

A szellem szóval egyetlen összetétel mutatkozik, amelyet egyébként az ÉrtSz. nem tartalmaz.

...a mord hajós,
 Ki nagy viharban siklik át az örvény feketeségén
 S szellemszemekkel látja társát ott alatt. . (Egy egyiptomi sírkövön, 117)

A *szellem*-mel rokon értelmű szavak közül az *árny*, a *démon*, a *kísértet*, a *lélek*, a *rém* és a *szörny* van meg a költő nyelvében. E szavaknak a SzinSz. alapján ez a kapcsolatrendszer:

A *démon*-t azért kellett elkülönítenem, mert a SzinSz. csupán „<kül. mint a rombolás (dühödt) szelleme>” jelentésben és használatkörben említi; a nyilak a SzinSz. utalásainak felelnek meg. Egyébként a *démon* abban a versben van, amelyről Karinthy Frigyes írt a fentebb idézett tanulmányában:

Kezdetben akkor láthatatlanúl
 Cívódtak *démonok*. . (A részeg kalmár, 107)

Másként a *démonok* nincsenek is megnevezve a versben, pontosabban különféle alterátorokkal (*Mind, Az egyik, A másik*) szól róluk a költői szövegmű. Viselkedésüket és egyes tulajdonságukat Karinthy összefoglalta, ámbar némi finomításra szorul a dolog. Ugyanis az „A másik”-ként megnevezett ezt mondja: „Jaj földdel ven teli a holtak szája! | S kik ettek Szilveszterkor májat és diót, | Es puttonyból kik ettek szép gyümölcsöket: | A lelkük vízfenekén alszik, mint a hal.” (Az idézőjelek a versben is megvannak!) Ebből a démoni beszámolóból nem egészen az következik, amit Karinthy megírt. Igaz ellenben, hogy: „Az egyik répát hámozott s haját felém hajtá. .”, de ő sem eszik. . .

Az *árny* főnévnek van „1. Vmely tárgynak v hova vetődő árnyéka (1)” jelentésleírású előfordulása:

Ha jön az alkony, gyászinduló bátran felzendül,
 A monumentális sötétségű, széles *árnyak* nőnek. (Hajó megy el. Ny. 1909. I, 416)

Hisz én lappangok néked minden *árnyban*. . . (A fegyenc fia, 61)

. . lappagnak az *árnyak* is, bár minden *árnyban* olvad el
 S az *árnyak* járnak. . (A völgyben, 72)

Egy futó őzet képzelek, ezüstös hold alatt,
 Olyan törékeny, mint az *árny* és oly bohó. ([Címtelen] N. II, 260)

..megcsudálták még az álmodót
Amíg alakja az *árnyba* olvadó, sötét
Két torony közt a messzeségbe tűnt. (Virágvasárnapi ballada. Vnl. 33)

Elkülöníthető az „1. || a. Ennek mozgó képe; árnyék”
jelentésárnyalat is:

Ám, ha rádköszönt az alkonyat s az *árny* elédbbe lép,
Te nyergedben felállsz.. (Egy magános lovas, 41)

..álmos vándoraid
Nehéz szemehéjját érintsd meg s *árnyak* közt bolygó utait
Áldd meg!... (Álmatlanok kara, 119)

..nagy, éji vad-állatok *árnyai* settenkedve lopóznak a tűzhöz.
(Tanító vers. Vnl. 36)

..kibomlik az alkony
S a csillagtárs pislákolva neveti odafenn
S a kövér *árnyak* közelemben húzódnak, mielőtt elalszom.
(Álom előtt. N. I, 123)

Csak *árnyak* vannak itt is semmi más...
S oh mély homály főd el. (Reménytelenül, 67)

Ez utóbbiak között némely *árny* metafora, így 'szellem' jelentésű is.
— E jelentéscsoporthoz tartozik az „1. || b. (*átv*) *Fény és árny, vminek a fényei és árnyai*: vminek kedvező, előnyös, vonzó és hátrányos, káros, elriasztó megnyilvánulásai, jelenségei egymás mellett; fény- és árnyoldal.”
Látható, poláris kifejezésről van szó, az átvitt értelmű használat köznyelvi:

Hol minden elmúlt: *árny* s a fény.. (Végrendelet feleségemnek, 86)

Néhány szöveghelyen a „3. (*Mit*) Árnyékként megjelenő kísértet, szellem; árnyék (5)” jelentésleírás mutatkozik megfelelőnek. Természetesen nem kizárólag a mitologikus nyelvhasználati rétegbe tartoznak ezek az *árny*-ak.

..S barátokként fogadd, kik rég barátaid,
S akikhez máris tartozol:
Az elfeledtek *árnyait*. (Szózat az aggastyánhoz, 16)

..És lappangnak az *árnyak* is, bár minden árnyban olvad el
S az *árnyak* járnak jó helyen és puha talpakon,
Akár az óriás macskák. (A völgyben, 72)

A *kísértet* főnév az ÉrtSz. szerint „1. <Babonás hiedelem szerint> a halott nyugtalan lelke, amely emberi alakban, rendsz. ártó szándékkal megjelenik az élőknek.” A szót Füst Milán kétszer használja:

..bús alvó kikötő, hol derengő fénynél

Halkan, halovány *kísértetek* járnak: éber hajósok és sárga tüzek..
(Arménia! 106)

Egy bánatos *kísértet* panasza ([Verscím], 108)

A verscímekben megnevezett kísértet halála történetét mondja el, kocsmából jövet szekerek gázolják el, „.S a téli fagyban elszállt pőre lelkem s most bolyong..” (i. h.) — voltaképpen létezési módján kívül ennyit tudhatni szellem voltából. Karinthyt igazolandó: ő is beszél evésről: „. meghaltam .. | Míg a várúr drága s habos húsú almákat evett..” (uo.), „Vaskossá és anyagivá zsírosodik nála még a valeur is..” — írta Karinthy Frigyes, mármint a különböző szellemekkel kapcsolatos étkezések végső soron ezzel függhetnek össze, mégis érdemes volna alkotáslélektani szempontból vizsgáldni e tárgy körben, hiszen ilyen részletekkel számolhatunk a költő műveiben: „Azt mondják, ételek az eszményképeid | S valóban képzeleted kövér nőknek hízeleg a főztjükért, — egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják ültödet körül..” (Szózat az aggastyánhoz, 15), s a szövegrész első változata valamelyest ínycsebb: „. egy nagy leves, | Hatalmas sült-tökök és répák, hízott medvék..” é. í. t. (Ny. 1932. I, 559). — A másik *kísértet* szó voltaképpen egy metafora, az *éber hajósok és sárga tüzek*-é, a képzettársítás alapja is kitűnik: *Halkan, halovány kísértetek járnak*.

A *lélek* jelentésleírása: „1. || a. <Babonás hiedelmek szerint> az elhunyt személy testétől függetlenné vált, önállóan létező lény, rendsz. némi testi formával; kísértet”, az előfordulások:

..a *lelkek* órája is én voltam a sok között.. (Barokk elégia: Búcsú mesterségemtől, 88)

S a téli fagyban elszállt pőre *lelkem* s most bolyong.. (Egy bánatos kísértet panasza, 108)

..Látom bűnöd innen kósza *lélek* én, ki véletlen hogy erre járok..
(Gyász-kar, 120)

..a halottat egy kis fekete kocsin hat fehérbe burkolt, néma
Lélek kísértet el.. (Epilógus: O beata solitudo! O sola beatitudo!
150)

Lelkek kórusa ([Verscím], 165)

..szóttlan haladnak
A *lelkek* seregei. . (Lelkek kórusa, 165)

..ez őrzöngőknek *lelke* más vidékre száll! (Karnevál. Ny. 1913. II, 791)

E lelkek egy része *kósza lélek* 'bolyongó, kóbor természetű személy', illetőleg 'hazajáró lélek, kísértet', más részük ugyancsak kóborol, bolyong: *pőre lelkem . . most bolyong; *lélek száll; *a lelket sodorja a szél* stb. Egy korábbi munkámban kimutattam, hogy a '(rendszeretlen) mozgás' jelentés-jegy rendszeresen megjelenik a *lélek* főnévvel kapcsolatban (l. Büky László: Képalakítás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében. Budapest, 1989. 98—9). A nem 'kísértet' jelentésű *lélek* főnevek víz, tenger és vitorla képzetkörrel kapcsolatosan jelennek meg (l. i. m. 94—114).

A *szellem* főnévhez tartozó szinonimacsoport következő tagja a *rém* főnév, előfordulása az „**1.** (*irod*) < Babonás hiedelemben > éjente kóborló, emberi alakot öltő, visszataszító külsejű, rosszindulatú szellem; kísértet” jelentésleírásban a következő.

S háztetőiden

Hiába járkál lámpásával már a régi *rém*, hiába zörget, nem figyelsz,
Nem nézel már utána, mért zavar? (Szózat az aggastyánhoz, 15)

..S a hajnaloknak nem kell prédikátor,
Mert *rémek* nem leselkednek a mélyükön. (A völgyben, 72)

..s üldözőimet

S a *rémeket*, kik hátam megett sugdosódnak,
S kik hátamat már régen csiklandozzák sugdosásaikkal. . .

..ítéld halálra őket! (Egy régi költő műve: Óda a Fejedelemhez! 101)

Hajnalodik. S ki fekete kutyáiddal együtt-üvöltve

Vonúltál el az ablak alatt, — magad is állati *rém*, — most végre
csendesülsz. (Kutyák, 81)

Az utolsó szövegrészben nyilvánvaló, hogy Hekaténak, az alvilág antik istennőjének vonulásáról van szó, ő jár kutyákkal vagy kutya képében azokkal együtt, akik rendkívüli módon haltak meg. Füst másutt is szerepelteti: „. . . S félek anyja, te hármias Hekaté. . .” — szólítja meg az Egy hellenista arab költő búcsúverse című költeményében. (Az e versben betöltött képzettársítási szerepéről l. Büky László: Nyr. 105 [1981.]: 185; a démonhiedelmekben meglévő Hekatéra l. Pócs Éva: Tündérek, démonok, boszorkányok. Budapest, 1989. 42.) — A Hekatén kívüli másik három *rém* leselkedik, sugdos és lámpással járkál a háztetőn, vagyis éppoly természetesen viselkedik, ahogyan a Füst Milán-i szellemek szoktak. S talán éppen ezért, tehát a veresszöveg halmazából közös ismeretté változott szellem- és

kísértettulajdonságok miatt találhatunk szöveghelyet, amelyben a 'szellem' nincs főnévvel megnevezve, ám cselekedeteiből tudható, hogy kicsoda: „Fogja lámpását és az arcomba világít. . . (oh jól tudom, hogy ezt teszi, | Mert mindent tudok én, ha alszom is.) | S akárha szemeimre szállna rá a nap, a látás is megédesül. . .” (Álom az ifjúságról, 74). Nos: aki itt fogja lámpását, bizonyára az 'ifjúság szelleme, kísértete'. A költemény vége táján tárgyasul az idézett sorokkal bemutatott személy: „Szememre száll a tűz, napfényben áll a tér — | És látom magamat, egy ifjút gondokkal teli. . .”

A *rém* főnévvel kapcsolatos összetételekből a *rémlátás* van meg, jelentése az ÉrtSz.-ban: „**1.** Az a beteges v. lázas lelkiállapot, amelyben vki rémképeket lát. || **a.** Az ilyen lelkiállapotban látni vélt kép; gyötrő látomás, rémkép.”

És ne kiáltozzatok mindétig olyas után, ami nincs, vagy *rémlátás* csupán. . (Habok a köd alatt, 79)

Van két *rémes* melléknév, egyik a részeg kalmárral beszélő démonnak a beszédét jellemzi.

S míg sok *rémeset* hadart. . (A részeg kalmár, 107)

De jaj a vad koldusok

Rémes csoportja máris vonítani kezd az ég felé. . (Szüretelők dala. Vnl. 28)

Az itt főnévként használt szó az „**1.** || **a.** (*irod, rég*) Ijesztő, kísérteties” jelentésben van. Ámbár ezt a jelentést az irodalmi nyelvi és régies megjelölés kíséri, amely inherenciák azonban nincsenek meg az alapjelentésben: „**1.** Réműletet, iszonyatot, nagyfokú félelmet, megütközést keltő <dolog>.” A szó az elmúlt időkben a bizalmas és hétköznapi nyelvhasználatban különböző túlzó kifejezésekben jelent meg. Az ÉKsz. szerint a *rémesen* 'nagyon'-t jelent. A NymKk. már a *rém*, *rémes(en)* és a *rémséges* szavakról mondja, hogy jelentésük „. . . már régen megindult az elszürkülés útján” (i. m. 1119).

Szintúgy a most tárgyalt rokon értelmű szavakhoz tartozik az „**1.** Természetellenesen torz és rendsz. ijesztően nagy alakjával iszonyatot, utálatot keltő ember, állat, ill. képzeletbeli lény” jelentésű *szörny* főnév. Előfordulásai a költő nyelvében:

Az éj barátságos *szörnyei*, dühöngő tolvajok s a furiák üres dühe. .
(A holdhoz, 27)

. . vad vízi *szörnyek* ették virágaid. . (A magyarokhoz, 63)

Oly lassan mozdulsz, mint az ősvilági *szörnyek*. . . (Panasz, 80)

Csupán az *éj barátságos szörnyei* kifejezés vall a költő stílusalakítására és lehetséges világának 'szellem'-eire, a másik két helyen a szótári jelentés

révén a köznyelvi használatot emeli be a költemények szövegvilágába, az *ősvilág szörnyei* szerkezetet az ÉrtSz. tartalmazza is.

A költő nyelvében a *szellem* és a *lélek* szavak vannak többségben, együttesen kétszer annyian vannak ezek, mint az összes többi. Az efféle mennyiségi adatokból különösebb következtetést nemigen lehet és szabad levonni. Nem tudjuk ugyanis, hogy az egyes szavaknak milyen a társulási valenciája, csupán a grammatikai kapcsolódási szabályokat ismerjük valamelyest (l. Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. 62—3). — A *szörny* szó esetében például, amint be is mutattam, szokásos kifejezés az *ősvilág szörnyei*, ez az olyan hajdani ősszörnyek megnevezése, amelyek a ránk maradt (csont)leletek alapján ijesztően hatnak. A *vad vízi szörnyek* kifejezést ezért fogadjuk el, hiszen az ősvilági szörnyekről az előbb említett tudást mozgósítjuk a *vad* jelző hatására is, és valamiféle, ezekre a lényekre emlékeztető és vízben élő állatot gondolunk a kifejezés jelöltjének. Az *éjszaka barátságos szörnyei* azonban nem a szokásos társulási kapcsolódásban jelentkező kifejezés. A *barátságos* szó jelentése nem fér össze azzal a tudásunkkal, amely a szörnyekre vonatkozik. Mivel azonban a grammatikai kapcsolódás szabályos, vagyis lehet a *barátságos* melléknév a *szörny* főnév jelzője, sőt az egész jelzős szerkezet az *éjszaka* főnév birtoka

hajlamosak vagyunk a 'szörny'-ről való tudásunknak a kiszélesítésére. Elfogadjuk, hogy a költő lehetséges világában barátságosak a szörnyek. Az efféle elfogadást segítheti, ha a két szó között akár a legcsekélyebb társulási valenciának is nyoma van. Minthogy a *szörny*-nek és a költő nyelvében meglévő többi rokon értelmű szónak az asszociációs kapcsolatairól nyelvészeti irodalom nincsen, egyéni alakításról beszélhetünk a szóban forgó szerkezet kapcsán. — A Magyar verbális asszociációk kötetben (szerk. Balló Larisza, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged—Budapest—Debrecen, 1963) egyedül a *lélek* szóhoz van két társítás: egyik a *tiszta lélek*, a másik a *szem a lélek tükre*. — A *szellem*-nek és a többi vele rokon értelmű szónak maga a Füst Milán-i költői nyelv teremti meg társulási valenciáját. A *szörny*-nek a *barátságos* jelzője ugyanis szinonimikus kapcsolatban áll a *Jószivű szellem* szerkezetben lévő jelzővel, a *Kósza szellem* szerkezetben lévő jelző hasonló viszonyban van a *kósza lélek*-belivel; a *bánatos kísértet* a *halk* ... *kísértet*-tel metonimikus kapcsolat alapján van társulási valenciában, hiszen előismereteink szerint aki bánatos, az többnyire halk is; az *éj szörnyei* pedig a **hajnalok mélyén leselkedő szörnyek*-kel mutat társulási megfelelést, ugyanis a *hajnalok mélye* az 'éj' körülíró metaforájának is tekinthető, s így egy **az éj leselkedő szörnyeteg* alapképhez jutunk. A társulások kedvező tulajdonságokon is alapulhatnak persze, azonban az ellenkező tulajdonságok csoportja is megtalálható a társulási kapcsolatok más részénél. Van ugyanis *vad* ... *szörny*, **vad szellem*, *állati rém* és a már említett **ősvilági szörny*. S talán ide sorolható a *kócos szellemek* szerkezet is, minthogy az a maga helyén 'komondorok'-at jelent egy hasonlat összevetésében. — E szellem-társaság nem csupán a jelzők alapján, hanem cselekvéseik alapján is valamelyest egymással hasonló tulajdonságú: járnak, járkálnak, civódnak, sug-

dosódnak, leselkednek, zörgetnek, egyikük panaszkodik. Mindez, a jelzők, a cselekvések együttesen is alakítják a 'szellem' jelentésű szavaknak a társulási valenciáját, ezért azután nem lepődik meg az olvasó, akiben mindezen ismeretek fölhalmozódnak, s így az egymást követő 'szellem'-ek minéműségét el tudja fogadni, nem beszélve az efféle ismeretfölhalmozódásról az újraolvasó esetében. Természetesen az újraolvasás nem csupán az átlagos olvasó cselekedete, a kutató esetében a figyelmes, elmélyült olvasás amúgy is követelmény, sőt módszer (close reading). S persze nem csupán a szellemek viselkedése nem meglepő a Füst Milán-i szövegvilág olvasói számára, hanem az sem, hogy utcájuk van, mint mondjuk az aranycsinálóknak vagy éppen séggel a pékeknek. Végül is a szellemeket az olvasó olyanoknak fogadja el, mint a való világ embereinek valamely csoportját. Voltaképpen ezt már korán észrevette az irodalomtudomány a Füst-versekben. Komlós Aladár megírta, hogy költészetében kibontakozik „a siralomvölgy-világ, a fejünk fölött állandóan ott fenyegető úr-halál, a nyomasztó közelségben csüngő ég, a tehetetlen és fontoskodó emberek s az emberek napi életébe belevegyülő bohó kisértetek képe” (Az új magyar líra. Budapest, [1928.] 170). Természetesen az olvasó is, a kutató is mindig tudatában van, hogy a műalkotás befogadása során végzett tudati működése csupán egy bizonyos határig érvényesül, a megértés határáig, addig, ameddig a műalkotást mint olyant értelmezi. Ez az értelmezés azt is jelenti, hogy teljesen behelyezkedik a szövegvilág segítségével a műalkotás lehetséges világába, de azzal az állandó lehetőséggel, hogy bármikor kivonhatja magát abból. S éppen ezáltal jut az olvasó olyan ismerethez, tudáshoz, amellyel eddig nem rendelkezett.

A megértés folyamatát George A. Miller nyomán Odorics Ferenc is abban látja, hogy „...valamely tapasztalat kapcsolatba kerül már ismert konceptuális rendszerekkel”. A megértés folyamatának egyik összetevője a konstruktív, a másik a szelektív mentális folyamat, amelynek „során bizonyos szemantikai modellek, azaz lehetséges tényállások jönnek létre, amelyek közös jegyeiben megfelelnek az írott szövegrésznek, minden más jegyükben azonban különböznek egymástól. Ugyanis az olvasás kezdetén az olvasó attitűdje magában foglalja bármely tényállás felépíthetőségét, az olvasás során csökkenti a számba vehető tényállások számát, azonban az olvasás befejeztével még mindig maradnak meghatározatlan helyek” — folytatja Odorics Ferenc, majd eljut annak vizsgálatához, hogy miként is cselekszünk — beszédtevékenység —, amikor egy szövegvilágot metaforikusan értünk meg, vagyis „...ha az olvasó úgy véli, hogy a szövegvilág a saját (vagy valamely más) világ(á)nak metaforája. A metafora ez esetben nem a szövegvilág valamely alkotóelemének felépítője, ... s nem is rendezőelve, ... hanem maga a szövegvilág” (Miképpen értünk meg metaforikus szövegeket? *Literatúra* 1985. 1—2. sz. 17, 14). Egyébként Odorics Ferenc a metaforikus megértés elméletét az irodalmi befogadás cselekvésének egy részelméletéként taglalja, amint azt az Új paradigma-e az empirikus irodalomtudomány? című kandidátusi értekezésében, melynek az imént idézett dolgozat is része, írja ([H. n.] 1991. 158).

A Füst Milán-i szövegművek halmazának ismeretéből kialakuló és a 'szellem'-ekre vonatkozó tudás összeállása a *szellem*-nek és a vele rokon értelmű szavaknak a különféle szöveghelyeken való használata révén jön létre az olvasóban. Bizonyára ez a tudás része annak a tényálláscsoportnak, amelynek birtokában az olvasó végrehajtja az irodalmi befogadás cselekvését. Mindez azonban már nem stilisztikai kérdés, nyilvánvaló, hogy csupán a tényálláscsoportokat alakító szövegeknek vagy szövegrészeknek a nyelvi megformáltsága (szintaktikai és egyéb) tekintetében vizsgálódhat a stílus-kutatás, még akkor is, ha a nyelvi elemek éppen magában a megformáltságban, különösen a szemantikaiban, jelesül a metaforaviszonyokban határozottan kapcsolatot jeleznek a befogadásnak, a megértésnek az irodalomtudományban szokásos, illetőleg kialakult és némely vonatkozásban most is alakuló problémáival, valamint ezeknek megoldásával.

Visszatérve az *A szellemek utcája ez!* szövegmondathoz, azt is meg kell említenem, hogy ehhez hasonló szintaktikai felépítésű szövegmondatot másutt is alkalmaz egyszer a költő:

A gazdagok hajléka ez! (Az „Aggok a lakodalmon” című verses tragédia prológusa, 157)

Ezt az egyik szereplő agg mondja annak kapcsán, hogy a „...büszke fejedelem lakodalmán .. a hazug pompa, | Virág, arany és asszony tartja ékes ünnepét..” (uo.). A mű világában valóban létezik a 'hajlék': „Román csarnok nagy és mély színpadon” (Vnl. 71), így írja le a színi utasítás. A mű világában („nagy és mély színpadon”) erre a „Román csarnok”-ra vonatkozik az aggastyán kijelentése; egy esetleges előadásban a színpadon fölépített díszletek adhatják a román csarnokot az *ez* névmás jelöltjének. A Szellemek utcájában a költői ének tulajdonítható az *A szellemek utcája ez!* kijelentés, amelynek denotátuma egyrészt a verscím mint olyan, másrészt az a hasonlatnak induló és megelőző szövegmondattal, amelyben már meg van nevezve egy utca, amelyről több dolgot is tudunk magából a szövegmondattól. Végül is így az 'utcá(ja)' még a mű lehetséges világában sem utal valamilyen utcára: nincs megfelelője, referenciája akképpen, mint volt a *(gazdagok) hajléka*-nak. (A referenciára l. J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge, 1968. 424.) A költői látomás nyelvi megvalósulásának utcája ez.

Büky László

Márai Sándor: A gyertyák csonkig égnék (Interpretáció)

1. A regény keletkezésének ideje: 1942. Címe metaforikus. Márai más műveiben is tapasztalhatjuk, hogy kedveli ezt a címadási formát: *Zendülők, Féltékenyek, Sértődöttek; Szindbád hazamegy, Vendéggjáték Bolzanóban, Béke Ithakában, Ulysses hazatér* stb. Ebben a regényben a cím (*A gyertyák csonkig*

égnék) az alapgondolatot is kifejezi és a hangulati — helyenként balladai háttérrel is megteremti.

A gyertya és az élet-halál képzettársítása szólásainkban is él. A cím mondatának végletessége — *csonkig* — inkább a halál jelentését idézi fel bennünk. Ezt igazolja a mű egyik azonosító hasonlata: „Az ember lassan megérti a világot, s aztán meghal... Igen, egy napon eljön az igazság megismerése: *s ez annyi, mint az öregség és a halál*”. (Márai Sándor: *A gyertyák csonkig égnék*. Akadémiai és Helikon Kiadó, 1990. 118; a későbbiekben a lapszámok ebből a kiadásból valók.)

De mielőtt meghalna az ember, számvetést készíthet az életében történt jelenségekről. A gyertya—ég kapcsolata az életre is utal. A regényben a visszaemlékezés a szerkesztési módszer (előzményként James, Proust, Joyce, a magyar irodalomban Krúdy, Füst, Déry műveire gondolhatunk). Az író céloz rá, hogy érdekelte őt Proust (*Egy polgár vallomásai*. Bp., 1934—35. 289), Krúdyra pedig nem egy regénycíme is utal. Márai szükségesnek tartja, hogy elemezze a múltat, mert ezzel átrendezheti és újraértelmezheti: „Nyomtalanul elveszettnek látja a múltat, s ezért úgy véli, kötelessége a visszaemlékezés” (Szegedy-Maszák Mihály: Márai Sándor. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 80). Visszatérő tükör lesz a múlt (utalhatunk Robbe-Grillet művére), vagy visszapillantó tükör (lásd Kodolányi János esszéit), amelyet a felidéző olyan értékekért becsül, amelyeket hiányol a jelenből (Szegedy-Maszák Mihály i. m. 64).

A múlt újraértelmezése az igazságkereséssel párosul: „Mit akarsz ettől az embertől — kérdezte a dajka. Az igazat — mondta a tábornok... A valóság még nem az igazság... A valóság csak részlet. Krisztina sem tudta az igazat. Talán, ő, Konrád tudta. Most elveszem tőle. Mit?... Az igazat” (43—4).

A cím a mellékjelentéseiben ősi mítoszként felidézheti Ady *Az ős Kaján* című művének versszituációját is: „Feszület, két gyertya, komorság.” S valóban az önvallomás, ill. a másik ember „gyóntatása” sem áll távol *A gyertyák csonkig égnék* alapgondolatától. A balladás hangulat pedig abból adódik, hogy míg a számot adás, ill. számonkérés történik, végig ég a két gyertya. Így a regény szerkezetének is része lesz, és az idő múlásának jelképeként is felfogható. Néhány idézet, amely ezt igazolja:

„A gyertyák — mondta. Emlékszel?... A kék asztali gyertyák. Megvannak még? Gyűjtsátok meg a vacsorához, hadd égjenek.” — A tábornok beszél Ninivel, a dajkával az este előkészítéséről; az író kissé teátrálisan rendezi el a helyzetet. (9. rész, 44);

„A gyertyafény... fejük fölött.” (12. rész, 60);

„A gyertyák fényereje elhal már...” — Észrevehetően közeledik a cselekmény befejeződése. (16. rész, 111);

„A gyertyák... — Nézd csak, a gyertyák csonkig égtek.” — A végkifejlet megtörtént. (19. rész, 126).

2. A regény cselekménye kérdésekre épül. Hosszú távollét után — 41 év és 43 nap telt el azóta, számítja ki a mű egyik hőse — találkozik két,

hajdani barát. A múlt idézése lesz a cél, ahogyan ezt már a cím metaforájának jelentéséből sejtettük. Megöregedtek. Henrik, a vendéglátó és Konrád, az érkező majdnem egyidősek: „néhány hónappal volt idősebb, mint a tábornok: tavasszal töltötte be hetvenharmadik évét” (45).

A mű 20 részből áll, egyetlen éjszakának a története. Más Márai-műre is jellemző a külső idő ilyen tömörítése — Szindbád hazamegy, Csutora — és a belső idő, közel 50 év kitágítása. Hosszú előkészítés előzi meg a kérdéseket, hiszen csak a regény 17. részében hallunk róluk először. „Mindez a Márai-regények már jól ismert mechanizmusa szerint történik: rövid nyitány után egy hosszú éjszakai beszélgetés recitatívói teregetik ki a mű mondanivalóját” (Örley István: Klasszicizálódás vagy útvesztés. Magyar Csillag 1944. 177). Addig — az elsőtől a tizenhatodik részig — párbeszéd-helyzetben elhangzó, de egész fejezetekre kiterjedő egyszemélyes dialógusokat olvasunk. Ezekben Henrik vagy Konrád úgy beszéli el életét, hogy rávilágítson „a személyiség valakiből valakivé válásának” folyamatára, amely nem más, mint „a dolgokra való mindig kiteljesedő önmegértés, azaz a személyes élet történő létként való megértése”. (Mindkét idézet Kulcsár Szabó Ernő: Az egyéniség foglalatja c. tanulmányából való, Irodalmi Szemle 1991. 4. 365.)

A kérdések a következők: Meg akarta-e ölni Henriket a vadászon Konrád? Szeretője volt-e Konrád a tábornok feleségének, Krisztinának? A 18. részben újabbak vetődnek fel: El akarja-e olvasni Konrád a halott Krisztina üzenetét? Tudott-e róla az asszony, hogy férje barátja akkor az erdőben le akarta lőni Henriket? A 19. részben jelenik meg a legfontosabb: „nem az volt-e életünk igazi tartalma, ez a kínos vonzás egy nőhöz, aki meghalt? ... Te is azt hiszed, hogy az élet értelme nem más, csak a szenvedély, mely egy napon áthatja szívünket, lelkünket és testünket, s aztán örökké ég, a halálig. Miért kérdezel? — mondja nyugodtan a másik. — Tudod, hogy így van” (128—9).

A lét értelmére kérdező és felelő azonossága felveti azt a problémát, hogy az egész műben nincs másról szó, „mint a főalaknak két személyre osztott belső vitájáról”, azaz párbeszédbe kivetített belső monológrol (Zeman László: Szempontok Márai Sándor prózájának stílusvizsgálatához. Irodalmi Szemle 1991. 4. 367). A lélektani regények sajátossága, hogy a középvonalban a személyiség azonossága, folytonossága és meghasadása áll. (Később még visszatérek írásomban erre a gondolatra, a művész—polgár ellentétben.) Így válik a vontatottság utólag indokolttá, hiszen mindig a lélekben történik meg a változás: „Néha egy félóra pótolja az ember szenvedésében mindazt, amit egy hosszú életen át óvatosan elkerült” (Szegedy-Maszák Mihály i. m. 53).

A cselekmény—szerkezet—cím összefüggését összefoglalva sok egyetlenség is felmerül bennünk, olvasókban, céloztam már a teatralitásra, az időszerkezet vontatottságára; utalhatok még a feszültség hiányára, amelyet bizonyosan az eredményez, hogy főként csak egyik félnek adatik meg az őt foglalkoztató problémák részletes kifejtése, a másik szinte csak statisztál.

Nem egyszer a sok kitérő miatt úgy érezzük, hogy igaza van Karinthy Frigyesnek: „Szeret írni . . . Kéjesen lubickol a képzettársítások tengerében akár fogalmi, akár formai természetűek: néha a kép a hasonlat lidérce után szalad aggasztó iramban, néha a gondolat állítja meg, túlhosszan topog, vesztegel.” (Nyugat 1934. 3. 169. A Sziget alkalmából.)

3. A jellemek bemutatására Márai legszívesebben a közvetett jellemzést alkalmazza. Ennek most csupán a stilisztikai vetületéről mutatok be néhány — lehet, hogy csak általam jelentősnek tartott — vonást.

Az egyik ilyen a szereplők névadásának a módja, ill. a vezeték- és keresztnév kimondásának késleltetése, vagy teljes elhagyása. Valószínűleg összefügg ez a szövegstilisztikai mód a dolgozatom 2. részében felvetett lélektani nézőponttal. Az ember belső világának nyelvi megformálására jellemző, hogy bizonyos tényezők homályban maradnak. Részben azért, mert a hős nem emlékszik jól a megtörténtekekre, részben nem is akar rá emlékezni. Vagy az is lehetséges, hogy nem tudja szavakba önteni: „nem érez, ki érez szavakkal mondhatót” — mondja a költő. Ez a feszültségkeltés tehát mind a szerkezetben, mind a jellemek ábrázolásában, mind megszólaltatásukban, ill. megszólalásukban művészi kifejezőerő lehet.

a) A két hős, Henrik és Konrád közötti viszonyt Márai Castor és Pollux kapcsolatához hasonlítja, akik elválaszthatatlan testi-lelki jó barátok voltak. Henrik anyja egy jó házassághoz hasonlítja barátságukat (25); ezt az elbeszélő is megerősíti, a katonai intézetben már csak közös névvel emlegették őket mint házasokat: „Henrikék” (26); nem lehet véletlen, hogy Henrik nevéből alakítják ki közös nevüket, így Konrád nevére legfeljebb egyetlen betű emlékeztet. Mint ahogy a szerepe is többször háttérben marad.

b) Henrik neve sokáig nem is jelenik meg a műben. A szó, amivel Márai helyettesíti a keresztnévet, kitüntetett helyre kerül, így indul a regény: „A tábornok . . .” (5). Csupán az 5. részben tudjuk meg, hogy Henriknek hívják. A vezetéknevén nála is, a többiekénél is elmarad. A *tábornok* szó többet mond el, mintha a keresztnévet közölné először az író. Hírértéke nemcsak abban van, hogy szófajhatárokat ível át, hiszen a köznév tulajdonnévvé válik. Többjelentéséből kiemelkedik az, hogy a szó katonai rangot jelez; sőt, akit ezzel a szóval lehet bemutatni, annak hivatása volt a katonai pálya. Még öregségében is ezt a nevet viseli, viselheti is, mert környezete számára természetes, hogy egész élete jellemezhető ezzel a szóval. Az esetek 90%-ában így szólítják, Henriknek csupán a narratív részben.

A tábornok apja is katona volt, testőr. Az ő tulajdonneve meg sem jelenik. Sőt a tábornokot is többször így jeleníti meg: a testőr fia (28).

Néhány esetben még az időszakok is egybemosódnak a nevek ilyen használata miatt. Az elbeszélő a barátok ifjúkorát párbeszédben mutatja be: „Egy nyáron Galíciába utaztak, Konrád szüleihez, akkor már fiatal tisztek voltak” (27). „Bocsáss meg – mondta a *tábornok* izgatottan. . .” (28). A dolgozat 2. részében jeleztem, hogy a regény belső monológként is felfogható. Valószínűleg ez az idősíkváltás is ezt igazolja.

Érdekes a dajka neve: „Így mondták: 'Nini!' Mintha ezt mondanák: 'Érdekes, van valami más is a világban, mint önzés, a szenvedély, mint a hiúság, Nini...' S mert mindenütt ott volt, ahol kellett, soha nem látták” (8). Pedig elment a férfi, akit szeretett, s meghalt gyermeke is.

A regényben ő képviseli a humánusmot, az egyetlen, akiben a tábornok nem csalódik. Márai stílusa vele kapcsolatban a népmesék világát idézi: „Nini ereje úgy áradt a házban, át az emberben, a falakon, a tárgyakon át, mint a titkos áram, mely a vándor bábszínházban mozgatja a kis színpadon az alakokat, Vitéz Jánost és a Halált” (9).

Az író szeretettel rajzolja alakját; a tábornokot Nini mentette meg a legrettenetesebb érzéstől: a magánytól. Valószínűleg ez az oka, hogy mondatáradatai Ninivel kapcsolatban visszafogottabbak, kevesebb bennük az üresjárat: „A dajka leült. Utolsó évben *megöregedett*. Kilencven után más-ként *öregednek* az emberek, mint ötven vagy hatvan után. Sértődöttség nélkül *öregednek*. Nini arca ráncos volt és rózsaszín — nagyon nemes anyagok *öregednek* így a sok száz éves selymek, melyekbe egy család minden kézügyességét és álmát beleszőtte” (10). Még az ismétlődések is telítődnek az utolsó tagmondat metaforájának szemléletessége miatt.

Márai és Thomas Mann művészetének párhuzamára több irányból is rá lehet mutatni. De legteljesebben a vívódó művész—polgár kérdésekben. Tonio Kröger vallomásából idézek a tábornok és Nini kapcsolatát vizsgálva, mert hasonlóságot látok a belső válságból kiutat kereső két író szemléletmódja között: „És ha valami képes egy irodalmárból költőt fejleszteni, az ún. polgári vonzódásom az emberi, az eleven, a közönséges dolgokhoz, képes rá. Minden melegség, minden jószág, minden humor ebből származik” (Thomas Mann: Tonio Kröger. Új Magyar Könyvkiadó, Bp., 1955. 246).

A polgári egyéniséget formáló művészek bizonyára hatottak Máraira: Thomas Mann-on kívül Hesse, Broch vagy éppen Musil (Törless iskolaévei). A magyar irodalomban pedig elhelyezkedik a „Kosztolányival induló, Márainál már változatokat is teremtő, s végül Ottlik táján elapadó polgári epikai hagyományoknak” a sorába — írja Kulcsár Szabó Ernő Az egyéniség foglalatja című tanulmányában (Irodalmi Szemle 1991. 4. 362). Hozzáteszem, hogy én Déry Tibort (Befejezetlen mondat) is és Németh Lászlót is beletartozónak érzem ebbe a folyamatba, s a hatás—ellenhatás viszonyát is érdemes lenne megvizsgálni köztük. (Időszervezet, mondatformálás stb.)

4. A művész—polgár problémakör a zene motívumának jellemző erejével is feltárul a műben. Krisztina alakja, mint már jeleztem a regény legfontosabb kérdésével kapcsolatban, döntő szerepet játszik a barátok életében. Nem szokványos szerelmi háromszög tárul fel előttünk hármójuk viszonyában, hanem ő ad alkalmat arra az írónak, hogy a zene jelentőségét megfogalmazza az ember életében, és ezáltal különböztesse meg a barátokat. Több művében veti fel ennek a művészetnek a sajátosságait: pl. A bál, A magány, A nővér, Hasbeszéd, Befejezetlen szimfónia. Hivatkozik bennük Bachra, Chopinre, Boulez-ra, Stockhausenre. A most elemzett műben a két

férfi közötti különbségtétel legteljesebb kifejezőjévé válik a zene. Az életében hallatlanul fegyelmezett katonával szembeállítja a zenéhez értő művészegéniséget, Konrádot. A két ember közötti másságra már a testőr is rájött, Henrik apja, különösen akkor, „amikor a francia származású feleségével négykezeset játszott Konrád. Ekkor történt valami” (31). Chopin polonéz fantáziáját játszották. És elkülönültek a többiektől. A testőr és a tábornok kívül maradt ezen a világon. Idegenként ültek a szalonban. A művészet győzött. Valóságos gondolatritmussal szemlélteti az író a zene hatását: „Mintha a zene lázadása felemelte volna a bútorokat, mintha a súlyos selyemfüggönyöket meglobogtatná egy erő az ablak mögött, mintha minden, amit az emberi szívek eltemettek, ami kocsonyás és avas, élni kezdene, mintha minden ember szívében lappangana egy halálos ütem, amely az élet egy pillanatában végzetes erővel tud dolgozni. . .” (31). Szinte a Chopin-akkordok többszörös ritmusa valósul meg a többszörösen összetett mondatban. „Más író fogalmaz, ő szavakban lélegzik” — írja róla Hevesi András (Nyugat 1933. júl. 1. 71). S bár elmarasztaló kritikája a *Zendülők* című műről néha bántóan éles, egy-egy megjegyzésével egyet kell értenünk az elemzett regény stílusával kapcsolatban: Mária hangja „akromegaliás”, ez mutatkozik meg a szó- és mondatsejtek csírázásában, burjánzásában, eszeveszett szaporodásában, „az ember olyan érzéssel olvassa Márai szövegét, mintha nemcsak a betűsorok irányában, hanem egyszerre mindenfelé folytatódna” (uo.).

5. Konrád és a tábornok anyja művészek, Henrik és az apja polgárok. Hol áll Krisztina? A zenét szereti, bár volt benne annyi tapintat — jegyzi meg a férj —, hogy előtte Konráddal nem hallgattak zenét. A hitzinger házban azonban, amelyet Konrád rendezett be, gyakran szólhatott a zongora, és Krisztina is gyakran járhatott ide. De ezt a tábornok csak Konrád „szökése után” tudja meg. A művész tehát átlépheti az etika törvényeit, megsértheti a barátság szentségét, a polgár a kárvesztett, és ezért vesz elégtételt 41 év és 43 nap múlva is. „Ez a zene, amelyet Konrád szeretett, nem feledkezést akart nyújtani, hanem megérintette az emberekben a szenvedélyeket, a bűntudatot, azt akarta, hogy az élet az emberi szívekben és öntudatokban valóságosabb legyen” (33). A tábornok — beszélő — vallo-mást tevő író objektívnak ható jellemzése ez. A polgár azon pillanata, amikor ráébred saját korlátaira.

Ezzel azt is jelzi az író, hogy az az életforma, amelybe a tábornok beleszületett, már a múlté. „Gyűlölöm a zenét” — mondja (107). Az ő ízlése más, kedvtelése az édesapjáéval, a testőrével hasonlatosak.

„Lehet, hogy vége van ennek a világnak — mondja csendesen és félkézzel nyaka köré mutat . . . Lehet, hogy ez az életforma, amelyet megismertünk, ez a ház, ez a vacsora, igen, még ezek a szavak is, melyekkel életünk kérdését ma este megbeszéljük, minden már a múlté” — mondja a tábornok (110).

6. Környezetében is minden a régi világot idézi. Néhány példával szemléltetem, hogy a többszörösen halmozott jelzős szerkezetek mennyiben fejezik ki ezt:

- A nedves kövektől dohos tornác (5)
- ... a félhomályban, a félig csukott redőnyök réseinek világosságában (5)
- ... az emelet fordulójának faragott kőkorlátja mögött (6)
- magas, keskeny, tintafoltos zöld posztóval borított állványhoz lépett (6)
- pepita mintájú viaszosvászon fedélbe kötött füzetek (6)
- „A kastély mindent magába zárt, mint egy nagy díszes kőből faragott sírbolt, ahol nemzedékek csontjai enyésznek, régi asszonyok és férfiak szürke selyemből vagy fekete posztóból varrott halottas ruhái foszladoznak” (17)
- bútorokat és használati tárgyakat őriznek, egy letűnt korszak jellegzetes műtárgyait (49).

Összefügg ez a gondolat a regény történelmi idejével. Feltűnően sok az utalás az egyéni, partikuláris időre és azokra a történelmi eseményekre, amelyek a mű háttérében lejátszódnak. A külső idő délelőtt 11-kor kezdődik, 6-ig szellőztetik a szobákat, 5-ig nincs életjel a tábornokéból, 7-kor érkezik Konrád, 8-kor a vacsora és hajnalban távozik. A belső idő az 1850-es évektől 1940-ig tart.

Az emberek kora:

- Nini 91 éves; 16 éves korában került a kastélyba, 75 éve él itt.
- A tábornok 73 éves; születésekor Nini 16 éves volt. 10 éves korában került a katonai iskolába, 22 évesen látogat el Konrádékhöz. 32 éve, hogy Krisztina meghalt.
- Konrád 73 éves; 22 évig gyötrődtek a szülők, hogy a pénzt előteremtsék a taníttatására.
- Krisztina 61 éves lenne; 18 volt, amikor megismerte Henriket.
- A tábornok apja, a testőr az 50-es években volt futár Párizsban.
- A találkozás időpontja Henrik és Konrád között 1899. július 2-től számítva pontosan 1940. augusztus 14.

Utalások a történelmi korra:

- A XIX. század vége: a császár és császárné (Ferenc József és felesége); a testőr szerint csak király (magyar nézőpontból); a kiegyezés és az utána következő évek.
- A XX. század eleje: 1908.
- Utalás az első világháborúra: 1914 (a tábornok részt vett benne, Konrád nem).
- Az orosz forradalom: 1917.
- A második világháború: 1939 (a tábornok már nem vesz részt benne).

Az időre való ennyi utalás számszerűségével is feltűnő. Mintha az egy éjszakára megállított idő és a múltban folyamatos idő közötti ellentét figyelmeztetne arra a végletességre, amelyet a cím metaforájával kapcsolatban megfogalmaztam. A gyertyák csonkig égnek, égtek. Valami, ami szükségszerű volt az ember egyéni életében és a történelemben, véget ért. Az író

azonban kedveli annyira „önarcképét” — a tábornok alakját —, hogy egy gyönyörű metaforával búcsúztassa el. Többletjelentésében valamilyen reményre is utal: „Minden meghalt, s én sem voltam már fiatal, közel jártam az ötvenhez, s olyan magányos voltam, mint a fa az erdőm tisztásán, a fa, mely körül kidöntötte az erdőt a háborút megelőző napon a vihar. Egy fa megmaradt a tisztáson, a vadászház közelében. S új erdő sarjadt már körülötte, negyedszázad alatt. De ez a fa még a régiek közül való . . . S a fa látod mégis él, ma is, hatalmas és oktalan erővel” (108).

B. Porkoláb Judit

A grammatika az alsó tagozatos tankönyvekben

Az 1989-es fordulat óta egyre-másra jelennek meg az iskolai grammatikák, s már ez a tény is bizonyítja, hogy szükség van rájuk, a tanítás igényli őket. Egy részük jó is, más részük azonban meglehetősen problematikus: szerzőik nem használják a referencia-nyelvtanokat, még a Rác—Takács-féle Kis magyar nyelvtanban sem ellenőrzik meghatározásaikat; saját emléktöredékeikre támaszkodnak, valamint a szakma által soha meg nem vitatott 1978-as tankönyvekre. Elérkezett az az idő, hogy a szakmának — elsősorban az egyetemnek — nyilatkoznia és irányítania kell, mert az elemi oktatás kiesett vonzásköréből, külön utakon jár, s az általa tanított ismeretanyag nem mindig van összhangban a későbbi kívánalmakkal. Figyelemre méltó az a jelenség is, hogy olyan tankönyvkritika is napvilágot látott — Módszertani Közlemények 1994. 3. sz. 134—142 —, amely bírálati szempontként fel sem veszi a tartalmi helyesség kérdését, s azt a nyelvtant minősíti a legjobbnak, amelyik tartalmi szempontból vitatható, amely referencia-nyelvtanok használata nélkül született. Az Apáczai Kiadó alsó tagozatos nyelvtanairól van szó.

A szakmódszertan önállósága és minősége is veszélybe került. Mintha elfelejtődött volna a Szemere Gyula által megfogalmazott három alapelv: 1. a tudományosság elve, vagyis az, hogy igazat tanítsunk; a tananyag összhangban legyen a mindenkori tudományos eredményekkel; 2. az életkori sajátosságokhoz való alkalmazkodás elve, vagyis egyszerűsítsük le a tananyagot az adott életkornak megfelelően, de úgy, hogy ne mondjunk ellent a tudományosság elvének; 3. a rendszeresség elve, vagyis legyen a tananyag felépítésének valamilyen logikus rendszere, mely — különösen alsó fokon — nem feltétlenül egyezik meg a tudomány rendszerezésével (Szemere Gyula: A magyar nyelvtan tanítása, Tankönyvkiadó, Bp., 1969. 29—32). Ettől a három elvtől az 1978-as tanterv utáni nyelvtanok és módszertanok eltértek. A gyakorlatban az 1978 utáni tankönyvek sok gondot okoztak használóiknak, vagy rendszertelenségükkel, vagy maximalizmusukkal. Ezért 1989 után, a publikálási szabadság bevezetésekor a tanítás kapva kapott az új grammatikákon. Mindegyik új nyelvtan jó szándékú: megpróbálják a rendszeres ismeretnyújtást, megpróbálják közelebb vinni a gyerekekhez az ismereteket, de ez valóban nem mindegyiküknek sikerült jól.

Tanulmányomban az alsó tagozatos grammatikákat kívánom megvizsgálni. Ahhoz azonban, hogy tisztán lássuk a mostanra kialakult helyzetet, 1978-ra, a máig is érvényben lévő tanterv bevezetésének az idejére kell visszanyúlnunk. Két kérdéskör köré csoportosítom mondanivalómat: 1. a grammatikairás megvitatandó problémái, 2. a nyelvtantanítási babonák és a visszatérő hibák.

I. Sok olyan tartalmi probléma van a nyelvtanokban, melyeket meg kellene vitatni, s valamiféle állásfoglalást kellene kialakítani.

1. Első helyre a grammatika és a helyesírás-tanítás viszonyának a megítélését tenném. A helyesírást csak grammatikai alapon lehet tanítani. Tulajdonképpen a helyesírás tanítása szabja meg alsó fokon a grammatikai anyagot, vagyis a grammatika anynyira le van egyszerűsítve, hogy szinte csak a helyesírás tanítását szolgálja. A hazai elemi grammatikákban — legalább száz éve — szó sincs öncélú grammatizálásról. Akik manapság az öncélú grammatizálást emlegetik, valószínűleg nem láttak még iskolai nyelvtanokat az 1870-es évek előtti időkből; azokban a nyelvtanokban valóban „kemény” grammatika volt.

Mi történt 1978-ban? A tanterv elszakította a helyesírás tanítását a grammatikától, és az írás-, valamint a fogalmazástanítás tartományába utalta. A tantervhez igazodó tantárgy-pedagógia a következőképpen szövegezi meg az indoklást: „A helyesírás tanítása eddig előtérben állt az anyanyelvi tárgyak tantervében. A nyelvtan és a helyesírás között szoros volt a kapcsolat. (...) Az új tanterv a helyesírás tanítását és fejlesztését az írásbeli nyelvhasználat szerves részeként írja elő, szorosan hozzákapcsolja az íráshoz és a szóbeli szövegalkotáshoz. (...) A nyelvtudomány nézetei szerint szükségtelen és tudománytalan a nyelvtan és a helyesírás egybemosása vagy akár szoros összekapcsolása is. (...) A nyelvtannak és a helyesírásnak is önálló rendszere van. (...) Az Anyanyelvünk munkáltató tankönyv nem kapcsolja szorosan a nyelvtani ismeretekhez a helyesírási tudnivalókat, hogy elkerülje a (...) „mozaik-szemléletű” helyesírás-tanítást, helyette inkább a rendszerszemlélet alakítására és érvényesítésére törekszik” (Nagy J. József: Anyanyelvi tantárgypedagógia, Tankönyvkiadó, Bp., 1978, 274). Való igaz — s erről a hetvenes években gyakran volt szó —, hogy a helyesírási szabályzatban megvannak az összefüggések, s ismeretükben könnyebb a sok szabályt megjegyezni. A szabályzat 11. kiadása csoportosításaival fel is hívja a figyelmet ezekre az összefüggésekre, elegendő most csak a 39. pontra utalni. A tanár dolga az, hogy ezekre az összefüggésekre felhívja a figyelmet, s minél magasabb iskolafokon tanít, annál sűrűbben. Nem hinném azonban, hogy a szabályzat koherens voltának a tényét a nyelvtan és a helyesírás-tanítás elkülönítésére kellene felhasználni. Mi is történt valójában? Nézzünk meg néhány példát!

A NYIK-program¹ második könyvében — abban, amelyik a szószerkezeteket tanítja — az Írás-helyesírás c. elkülönített egység gyakorlatai nem kapcsolódnak nyelvtani szabályokhoz. A feladatok többsége másolás vagy javíttatás, azaz egy hibásan írt szó sorban kell a gyereknek aláhúznia a hibát, vagy a hibásan és helyesen közölt szavakból kell kiválasztania a helyeset, pl. *álat, filér, pilangó, álomás, hul, ilat, bilen, kopan, aból, mak* (127), illetőleg *locs-og, csil-la-g, cser-e-bog-ár, loc-csan, fröc-csen, pa-csirta, csúsz-ik* (139); ez utóbbi feladatban az elválasztási hibákat kell bekarikázni. A következő feladatban a hibásan írt szavakat kell a gyereknek aláhúzni, majd kijavítva lemásolni: *adja, faggyon, lehunnya, megtuggya, fonnyad, annyi, fénnel, hagyj, aggy*, s kevésbé beugratós módon: *láltya, tuggyuk, adjatok, tanítja, féltjük, szeretjük, mártjátok, pukkaggyon* (Nyelvtan, helyesírás, fogalmazás, 3—4. oszt., 85 és 87). A negyedik Nyelvhelyesség, helyesírás, fogalmazás c. tankönyvben külön egységet képez a helyesírás tanítása, a feladatok a szabályzat paragrafusait követik. A feladatok gyakran utasítják a gyereket a szabálypont elolvasására — kilenc-tíz évesekről van szó —, pl. „Olvasd el a 175. szabályt!” (90), s ebben a szabályban a következő, a gyerek számára ismeretlen nyelvtani fogalmak vannak: alapforma, -i képzős származék, jelentésükben tömbösödött tájnevek stb.

Vannak azért a NYIK-programban nyelvtanhoz kapcsolt helyesírási ismeretek is — hangsúlyozzák is ezt a tényt (Baloghné Zsoldos Julianna: A nyelvi, irodalmi, kommunikációs nevelési program tantárgypedagógiája, Tankönyvkiadó, Bp., 1987. 64) —, elsősorban a szófajtan tanításához illesztve, a harmadik anyagban. Tulajdonképpen a hangtanhoz és az alaktanhoz való kapcsolás lehetetlen, mert a második anyagban szószerkezetben van a szokásos hangtan és alaktan helyett, s a helyesírási tudnivalók nem a szószerkezetekhez, hanem elsősorban a hangtanhoz és az alaktanhoz kapcsolódnak.

A NYKIT-programban² teljesen elkülönül a helyesírás tanítása, olyannyira, hogy külön kötetben kapott helyet, 90 oldal terejében, osztozva a kötetben a helyesejtéssel (Paróczayné Korányi Margit: Helyesírás. Alternatív program. OTTV, Veszprém, é. n.). Itt teljes mértékben a szabályzat paragrafusainak a követéséről van szó. A NYKIT-program je-

¹ A NYIK-program a nyelvi-irodalmi-kommunikációs program, vezetője Zsolnai József. Tankönyveit — hosszú kísérletek és előmunkálatok után — az 1987/88. tanévtől engedélyezték. A nyelvtanokat Csizmazia Sándor, Csizmazia Sándorné és Orosz Zsuzsa írta, s a Tankönyvkiadó gondozásában jelentek meg: Nyelvtan, szöveg, helyesírás az általános iskola 2. osztálya számára; Nyelvtan, helyesírás, fogalmazás az általános iskola 3—4. osztálya számára; Nyelvhelyesség, helyesírás, fogalmazás az általános iskola 4. osztálya számára.

² A NYKIT-program a Nyelvtan-kommunikáció-irodalom tizenéveseknek, alternatív program, vezetője Bánréti Zoltán. Két alapkönyve: Nyelvtan és kommunikáció I. 5—6. osztály és Nyelvtan és kommunikáció II. 8—10. osztály, mindkét kötet Bánréti Zoltán munkája, mindkettő az OTTV, Veszprém kiadásában jelent meg, évmegjelölés nélkül, az engedélyezés évszáma: 1991. Ennek a programnak az előmunkálatai is régóta tartottak, Bánréti Zoltán két régebbi könyve képezi az előzményt: Gyerek és anyanyelv, Tankönyvkiadó, Bp., 1979, valamint Kamasz és anyanyelv, Tankönyvkiadó, Bp., 1981.

lenlegi formájában felső tagozatos alternatív program, de meg kell említenünk, egyrészt azért, mert eredeti formájában negyedik osztályban kezdődött, másrészt azért, mert hatással volt mind a NYIK-programra, mind az Anyanyelvünk c. tankönyvsorozatra.³

Az Anyanyelvünk tankönyvsorozatban a funkció sajátos értelmezése, valamint a mondattannak az előtérbe helyezése lehetetlenítette el a helyesírás tanítását (ezen állításaimat a későbbiekben még kifejtem). Nagyon kicsi a helyesírási gyakorlatok aránya ezekben a munkatankönyvekben.

Pillanatnyilag fennáll annak a veszélye, hogy a felső tagozatos vagy a kisgimnáziumi tankönyvek már tanult ismeretként kezelik és ismétlik-ismételgetik a helyesírást, s a nyelvtani anyagtól függetlenül el-elpötyögtetnek néhány helyesírási gyakorlatot; s minden eddigénél erősebb intenzitással kezdődik majd el az egymásra mutogatás.

Módszertani szempontból is elszürkült, visszafejlődött a helyesírás tanítása. Mivel elszakított a nyelvtantól, kevesebb lehetőség nyílik a tudatosan művelt helyesírási elemzésekre. Nagyon elterjedt az a módszernek nem nevezhető megoldás, hogy hibás szöveget javíttatnak a gyerekekkel — olykor igen leleményesen, soha nem látott hibákat is kreálva —, vagy pedig minden előkészítés nélkül a felnőttek számára írt szabályzathoz utalják a 7-8 éves gyerekeket. Én magam nagyon helytelenítem hibás szövegek adását, hiszen mindnyájan tudjuk-tapasztaljuk, hogy a rossz példa igen könnyen megragad, elég csak arra utalni, hogy maga a javító tanár is az ötvenedik hiba láttán elbizonytalanodik, és felüti a szabályzatot.

Az 1978-ban létrehozott helyzet következtében a tanításág helyesírási gyakorlóanyag nélkül maradt. Az 1989-es fordulat után a magánkiadók azonnal felfedezték ezt a hézagot, s számos gyakorlóanyagot jelentettek meg. Sokan használják Cs. Nagy Lajos munkáit: Alapfokú helyesírási gyakorlókönyv, 1990; Helyesírási munkafüzet az Alapfokú helyesírási gyakorlókönyv 3—4. osztályos részeihez, 1992 (mindkettő a Trezor Kiadó gondozásában). Ez a segédlet is a szabályzat szerint halad — nem tehet mást —, de könnyített megfogalmazásban közli és magyarázza a szabálypontokat, sok példamondatot és tollbamondásszöveget ad, mégpedig a különféle tantárgyak szókészletének a bevonásával. Dörnyei László, H. Tóth István, Noll Katalin, Vörös Ferenc és Fercsik Erzsébet munkái idősebb korosztályoknak valók.⁴

³ Az Anyanyelvünk c. tankönyvsorozat az 1978-as tanterv hivatalos tankönyveggyüttese: Békésiné Fejes Katalin: Anyanyelvünk I—II., általános iskola 2. osztály; Tankönyvkiadó, Bp., 1980, átdolgozott, új kiadása: 1994; Békésiné Fejes Katalin—Nagy J. József: Anyanyelvünk I—II., általános iskola 3. osztály, 1980; Nagy J. József: Anyanyelvünk I—II., általános iskola 4. osztály.

⁴ Dörnyei László: Helyesírási gyakorlófüzetek, 5., 6., 7., 8. osztály, Apáczai Kiadó, Celldömölk, é. n.; H. Tóth István: Helyesen írok? Munkáltató tankönyv a helyesírási készség fejlesztéséhez, Kecskemét, 1994, Origo Stúdió; Noll Katalin: Helyesírás mindenkinek, MOZAIK Oktatási Stúdió, Szeged, 1994; Vörös Ferenc: Helyesírási tréningek, Szerzői kiadás, 1993; Fercsik Erzsébet: Ki szavatol a helyesírás biztonságáért? Korona Kiadó, Bp., 1993.

Az újabb — az 1989-es fordulat után közzétett — tankönyvek megkísérlik újra létrehozni a nyelvtan és a helyesírás tanításának az egységét. Sajátos megoldás található az Ablaknyitogató I—II. c. tankönyvben (Adamik Tamásné—Lovász Gabriella: Ablaknyitogató I—II., magyar nyelv és irodalom, általános iskola 2. osztály, Tankönyvkiadó, Bp., 1991), itt ugyanis az olvasmányokhoz kapcsolódik minden — szövegértési, szépkiejtési, nyelvtani, helyesírási, fogalmazási, írástechnikai — ismeret tanítása. Galgóczi Lászlóné kiegyensúlyozott, az alsó tagozat négy osztályát felölelő programjában is nyelvtanhoz kapcsolt helyesírás-tanítás valósul meg (Galgóczi Lászlóné: Kisiskolások anyanyelvi gyakorlókönyve 1—4., 1991, valamint Kisiskolások magyar nyelv könyve 1—4., 1994, mindkét sorozat a MOZAIK Oktatási Stúdió, Szeged kiadásában). Tolnai Gyuláné heurisztikus programja — melyet szintén egymaga dolgozott ki mind a négy osztály számára — a szóalak felépítését gyakoroltatja ötletes „programozós” játékok segítségével, következőképpen maximális mértékben fejleszti a helyesírási készséget (Anyanyelvi munkafüzet, általános iskola 2. osztály, 1992; Nyelvtan-helyesírás munkalap, általános iskola 3. osztály, 1993; Nyelvtan-helyesírás munkafüzet, általános iskola 4. osztály, 1994, Nemzeti Tankönyvkiadó). Ezek az anyagok azért is jók, mert biztosítják a megfelelő számú ismétlést. Az Ablaknyitogatóban például bizonyos feladattípusok — időtartam-gyakorlatok, ly—j, a szóelemzés körébe tartozó esetek szótagoltató írása — rendszeresen ismétlődnek.

A helyesírás-tanítás sikeressége az olvasás-tanítási módszertől is függ, mégpedig a hangoztatástól és a szótagoltatástól. Ezért nem mindegy, hogy milyen programot választanak a tanítók. Szerencsére a gyakorlat e téren is helyes irányba mozdult el: a legújabb olvasástanítási programok már ügyelnek a szótagoltatásra.

2. A funkció kérdése. Az 1978-as tanterv egyik célkitűzése — helyesen — a funkcionális nyelvszemlélet fejlesztése volt. Csakhogy az a nagy kérdés: mit értünk funkción. A tanterv kifejezetten a kommunikációs funkciót érti a terminuson, vagyis azt, hogy miként használjuk fel a nyelvi elemeket mondanivalónk kifejezésére. De nemcsak a beszédhelyzethez kapcsolódó kommunikációs funkciót különböztethetjük meg, hanem a nyelvi rendszeren belül működő grammatikai funkciót is. Eszerint „a nyelvi jel grammatikai funkciója a nyelvi jelnek egy magasabb nyelvi szinten betöltött szerepe”. A magyar nyelv könyvében — Trezor, második kiadás, 1994, 16 — szükségét láttam e kétféle funkció megfogalmazásának, valamint azon tény hangsúlyozásának, hogy minden, az alak szerint csoportosító nyelvtan funkcionális; nincsen olyan nyelvtan, amely a funkció megjelölése nélkül sorolná fel az alakokat.

Az egyoldalú funkciófelfogásnak több következménye is van a tanításban. Az egyik a tankönyvek fordított felépítése. A másodikos Anyanyelvünk c. tankönyv — Békésiné Fejes Katalin egyébként korrekt munkája — mondattannal, mégpedig a mondatfajták tárgyalásával

kezdődik, ezután a szójelentéstan következik, s csak a második félévben kerül sor a helyesírási szempontból oly fontos alaktanra, s a tanév legvégén a hangtanra. Ez a felépítés nincsen összhangban az olvasástanítással, nem előnyös az olvasni-írni éppenhogy csak tudó, a nyáron sokat felejtő kisgyerekek számára, akinek a hangokkal, a szavak kiolvasásával vannak gondjai. Ezt a problémát már számtalanszor szóvá tettük, az is nyílt titok volt, hogy a tanítók többsége egyszerűen a végénél kezdte el tanítani a könyvet. Ennek ellenére — számomra teljesen érthetetlenül — a könyv tetszetős borítójú új kiadása megmaradt a fordított sorrendnél.

1978 után minden iskolafokon fordított felépítésű nyelvtanokat akartak íratni. A nyolcvanas évek elején a tanítóképző főiskolán nagyon meg kellett küzdeni a rendszeres felépítésű nyelvtanért, tudniillik a fordított felépítés mellett lehetetlenség lett volna a grammatikával és a helyesírással megnyugtatóan foglalkozni (látjuk a hiányosságokat azoknál a hallgatóknál, akiket olyan főiskoláról veszünk át, ahol fordított felépítéssel dolgoznak). Ezekben a vitákban született meg A magyar nyelv könyve. Úgy tűnik, hogy manapság több összefoglaló jellegű munka a rendszeres felépítést fogadta el, s a kisebb nyelvi egységektől a nagyobbak felé haladva építkezik. Ilyen például Szende Aladárnak A magyar nyelv tankönyve c. műve (Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993) és a Balázs Géza által szerkesztett és részben írt Magyar nyelv c. összefoglalás (Corvina, 1994).

A kommunikációs funkció egyoldalú hangsúlyozása következtében az alsó tagozatos tankönyvekben előtérbe került a szövegtan és a mondattan, a szófajtan megmaradt régi pozíciójában, de háttérbe szorult az alaktan. A magyar nyelv szerkezetét olyannyira meghatározó szóképzés, határozott ragozás és birtokos személyjelezés, valamint a névutó tanítása alig kapott helyet. Cs. Nagy Lajos kibogozta a kaotikus ügyet: a névelő, a mutató névmás és a névutó a tantervben nem szerepel, de a központi tanmenetben és a munkatankönyvben igen; a központi tanmenet és a munkatankönyv nem nevezi meg a határozott ragozást, a tanterv igen (Nyelvtani elemzési gyakorlókönyv, 3—4. osztály, Trezor 1991, 8—9, 66). A birtokos személyjelezés mindenhol kimaradt, nem csoda, hogy a gyerekek még a birtokviszonyt sem ismerik fel, s ezzel nemcsak a magyartanárnak (l. a birtokos személyjelek helyesírása), hanem az idegennyelv-tanárnak is sok gondot okoznak.

Az alaktan elhanyagolásának a következményei a helyesírás tanításában mutatkoznak meg. Erre a problémára már sokan felhívták a figyelmet, többek között az a tanárnő is, aki valamelyik konferencián a *szalámít* hibát idézte a tudatosítás hiánya és a nyelvtani terminusok nélküli tanítás következményeként. Valóban, a gyerekek csak annyit tanultak meg, hogy a szó végén az *ít* hosszú *i*-vel írandó, kivétel a *nyít*. Az már „öncélú grammatizálás”, ha megemlítjük, hogy az *-ít* képzőről van szó, mégpedig igeképzőről, tehát igéken kell keresni. Újabban sok az *ly*-j felcserélésével kapcsolatos hiba, s ami feltűnő: fel-felbukkan az *ly* a birtokos személyjel *j*-je helyén is. Ezek a gyerekek valószínűleg nem tudják, hogy a toldalékban csak *j*-t

szabad írni, vagy pedig azt sem tudják, hogy egy szóalakban mi a tő és mi a toldalék. A felszólító mód nehéz eseteinek a tanítása és begyakorlása hiányos. Még a NYIK-tankönyvben is — mely arról híres, hogy az egész nyelvtant meg akarja tanítani az alsó tagozatban — kimaradtak a felszólító mód nehéz esetei (Nyelvtan, helyesírás, fogalmazás 3—4., 88—89).

Senki nem állítja azt, hogy ne volna szükség a kommunikációs funkciók fejlesztésére, senki nem ellenzi a szövegtan és a mondattan gondos tanítását, én sem. De semmiféle újítás, modernizmus nem lehet ürügy az egyensúly megbontására, az alapok elhanyagolására. Az új tankönyveknek az az érdemük, hogy megpróbálják megteremteni az egyensúlyt. Nem véletlen az a tény, hogy a napi problémákkal szembesülő, gyakorlati emberek, tanítók, tanárok hozták őket létre. Tolnainé például gondosan tanítja a névutót (össze is szidja emiatt bírálója a Módszertani Közlemények már említett cikkében), Galgócziné pedig felveszi a helyesírási szempontból fontos képzőket is. A tanítóságnak nagy szüksége van tiszta, pontos nyelvtani fogalmakkal operáló, egyszerű segédanyagokra. Ilyenek Cs. Nagy Lajos munkái, a Nyelvtani elemzési gyakorlókönyv és a hozzá kapcsolódó munkafüzet (Trezor, 1991, ötödik kiadás 1994).

A kommunikációs funkció egyoldalú hangsúlyozása következtében az indukciós anyag is megváltozott. Az Anyanyelvünk c. tankönyvekben például ez mindig szöveg, sosem a nyelvtani szempont szerint csoportosított példaanyag. Nincs a figyelem az adott jelenségre összpontosítva. Galgócziné úgy próbált ezen a gondon segíteni, hogy a szöveges példa alatt mindig közölte, az adott anyag logikája szerint csoportosította a példákat.

Arra szeretném a figyelmet felhívni, hogy a nyelvtantanításban végrehajtott számos változtatás az olvasástanítás megváltoztatott módszerével is összefügg. 1978-ban ugyanis eltörölték véglegesen a hathetes — tulajdonképpen már előzőleg fokozatosan csökkentett — előkészítő szakaszt. Ez az előkészítés a nyelvi elemzést is magába foglalta, a mondatok felbontását és alkotását, a mondatfajtákat is. Ezt a szükséges tevékenységet előbb-utóbb el kell végezni, tehát betették — az elvekkel is egyeztetve — a második év elejére. De ekkor elveszi már az időt az olvasás-írás tanítás aprólékos munkájától.

3. A szófajok tanítása 1978 óta kérdések alapján történik. Másodikban az előkészítés folyik kérdések alapján történő csoportosítás formájában, s harmadikban kezdődik el a tulajdonképpeni szófajtanítás, ismét kérdőszók segítségével. 1990 óta az így tanított reformgeneráció érkezik hozzánk a tanítóképzőbe. Arra a kérdésre, hogy mi a főnév, többnyire azt a választ kapom tőlük, hogy *ki? mi?* — ennyit, és így tovább: a melléknév — az *milyen?*; az ige — az *mit csinál?*

Az 1978 előtti gyakorlat a következő volt: a szófajok meghatározásából elhagyták a grammatikai részt, vagyis a szófaj nyelvtani viselkedésére — toldalékolhatóságára, mondatrészszerepére és bővíthetőségére — vonat-

kozó tudnivalókat, mivel ezekhez a kisgyereknek nincsen előismerete. Tehát csak a jelentés szempontja szerepelt a meghatározásokban. Megtanították például, hogy „a főnév élőlények, élettelen tárgyak és gondolati dolgok neve”, ezen az alapon gyakoroltatták a felismerését, majd megtanították a tő és a toldalék fogalmát, s a főnévnek a helyesírás szempontjából fontos toldalékait. Ez az a határ, ameddig a tudományosság elvének megsértése nélkül el lehetett menni. Az 1978-as intézkedések túlmentek ezen a határon, és így lett a főnév „ki? mi? kérdésre felelő szó” vagy „valakinek vagy valaminek a neve”.

A kérdésekkel való tanítás azért nem célszerű, mert összemossa a szófajtant és a mondatant: így kerülnek és kerültek egy kalap alá a melléknévek és a melléknévi igenevek, hiszen *milyen?* kérdésre felel a *szép* (gyerek) és a *mosakodó* (gyerek) is. Ezt a problémát már a nyolvanas évek elején szóvá tettük. Közbelépésünk „eredménye” az lett, hogy az Anyanyelvünk tankönyv szerzője felvette a szófajtani anyagba a melléknévi igeneveket, ahelyett hogy az egész problémát átgondolta volna. A „valakinek vagy valaminek a neve” megfogalmazás pedig azért nem jó, mert a kisgyerek számára nem világos a határozatlan névmások tartalma, ezért az efféle meghatározás inkább nehezítés a számára, s nem könnyítés. A kisgyerek teljesen tisztában van azzal, hogy mi az élőlény és mi az élettelen tárgy, és azzal is, hogy mindennek van neve. (Az 1963-ban eltörölt beszélgetésórákon többek között ezzel is foglalkoztak.) A *valaki* tartalmába be kell helyettesítenie az élőlényt (mi, felnőttek is ezt tesszük), s a *valami* tartalmába az élettelen dolgot, mindez pedig még egy absztrakciót jelent.

Az Ablaknyitogató, Galgócziné, Tolnainé visszatértek az eredeti, jelentésalapú meghatározásokhoz, de nem tette ezt meg minden új tankönyv. Az Apáczai Kiadó által terjesztett nyelvtanban például ez áll: „A valakinek vagy valaminek a nevét jelentő szavakat főnévnek nevezzük: Kérdései: Ki? Mi?” (3. osztály, 17). Az Anyanyelvünk megfogalmazása egy fokkal jobb volt: „Azok a szavak, amelyekkel *valakit vagy valamit megnevezünk* önálló szófaji csoportot alkotnak. E szófaj nyelvtani neve: főnév” (3. osztály, 39, 1980-as kiadás).

Az alsó tagozat nem tanítja a szófajok teljes rendszerét. A tankönyvek többségében a következő szófajok szerepelnek: ige, főnév, melléknév, számnév, névmás (általában a személyes, a mutató és a kérdő névmás, a NYIK-ben a személyes, a határozatlan és az általános névmás), igenév (általában a főnévi igenév, valamint a folyamatos és a befejezett melléknévi igenév), a névelő, az igekötő, valamint helyenként a névutó. Galgócziné használja a segédige fogalmát (4. osztály, 29). A szófajok tanítási sorrendje nem követi a szófajok tudományos rendszerét, s ez a megoldás alsó fokon elfogadható. A főnév után szokták tanítani a névelőt és a névutót, az ige után az igekötőt, s az igei személyragozással együtt a személyes névmásokat. Ennek a megoldásnak az a hátulütője, hogy némely tanítók névszónak tekintik a névelőt és a névutót, mivel megnevezésükben szerepel a *név* előtag. A kérdőszókkal való tanítás leszoktatta ugyanis a tanítókat az

átgondolt meghatározásokról, s elharapózott a terminusok szó szerinti magyarázata, a magyarázkodás. (Tipikus esete volt régen a *magánhangzó* és a *mássalhangzó* „magyarázata”, vagyis azért magánhangzó, mert magában hangzik; azért mássalhangzó, mert mással hangzik.) Természetesen, vannak olyan terminusok, amelyek szemléletesek és szó szerint magyarázhatók — ilyen a *tő* és a *toldalék*, a *rag* —, de nem mind ilyen, s ezt a tanítónak tudnia kellene. Ezért is szükség volna a korrekt meghatározások visszaállítására. S ezért üdvözlendő az új nyelvtanokban a rendszerépítésre való törekvés, különösképpen Galgóczinének a matematikával koncentráló halmazos ábrázolásai és ügyes táblázatai.

A szófajok hiányos tanítása a mondatrészek tanításakor jelent hátrányt, pontosabban akkor, amikor az egyes mondatrészek szófaji kifejezését veszik sorra. Ekkor vagy hiányos a bemutatás, vagy a szerző — Galgócziné például — megjegyzi, hogy a határozót határozószóval is kifejezhetjük, de ezt „majd később tanulod” (4. osztály, 58). Valójában érthetetlen, hogy miért nem lehet az alsó tagozatos anyagba néhány határozószót és kötőszót bevenni. Szükség van rájuk, és könnyebbek, mint a melléknévi igenevek.

Túlásnak tartom a mondatrészek szófajokkal való kifejezésének a tanítását alsó tagozaton — ez is 1978-ban vétetett fel a tananyagba —, valamint a mondatrészeknek és a szófajoknak azt a párhuzamos tanítását, ami a NYIK-programra jellemző. A kisgyerek számára még nehéz az ambivalens, a két kategóriarendszerben való gondolkodás (ez még a főiskolások többségének is gondot okoz). Elegendő volna csak egy rövid áttekintést nyújtani a mondatrészekről, és itt — csakis itt — volna helye a kérdések alapján történő tanításnak. Sőt teljesen elegendő volna a kérdőszókra építeni a meghatározásokat, ily módon: „a kit? mit? kiket? miket? kérdésekre felelő mondatrészt (bővítményt) tárgynak nevezzük” stb. Ez a megoldás már egyszer kialakult a század eleji tankönyvekben, s jónak, egyszerűnek, tanulhatónak bizonyult. Tehát a mondatrészek tanításában kellene a kérdésekre támaszkodni, s nem a szófajokéban. E helyett az egyszerű megoldás helyett igencsak hosszú és zavaros meghatározások találhatók az 1978 utáni alsó tagozatos tankönyvekben, a háttérükben meghúzódó problematika azonban bonyolultabb, ezért a következő fejezetben még visszatérünk rá.

A Ranschburg-féle homogén gátlás fogalma ismerős a tanítónők számára. Azt jelenti, hogy a hasonló jelenségek zavarják egymást, így például a hasonló hangzású hangok vagy a hasonló alakítású betűk. Ezért ezeket az ábécéskönyvek szerzői igyekeznek egymástól távol elhelyezni. Először az egyiket kell begyakorolni (például a *b-t*), utána a másikat (a *p-t*), s amikor külön-külön már jól mennek, akkor ütköztetjük őket, akkor vesszük őket együtt. A homogén gátlás fogalma nemcsak a hangokra és a betűkre vonatkozik, általános érvényű. Ezért ajánlatos előbb a szófajokat megtanítani, azután a mondatrészeket, s végül — a felsőbb osztályokban — együttesen tanítani-elemeztetni mindkettőt.

4. A mondatokban nagyon sok a megvitatandó kérdés, a legfontosabbakat pontokba szedtem.

a) A tőmondat és a bővített mondat terminusok egyszerűen kimaradtak mind az Anyanyelvünkéből, mind a NYIK-ből, mégpedig a Bánréti-program hatására mint „nem modern” kategóriák. A Bánréti-programban ugyanis — jelenlegi változata a már említett NYKIT-program — az alapkategória az elemi mondat és a bonyolult mondat, s ezt a kettőt alakítják át állandóan egymásba. Az elemi mondat nemcsak az alanyt és az állítmányt tartalmazza, hanem a kötelező bővítményt vagy vonzatot is. Ezt a szemléletet sem az Anyanyelvünk, sem a NYIK nem vette át, de ugyanakkor valamiféle köztes megoldás mellett döntöttek: egyikük sem használja sem a tőmondat, sem a bővített mondat terminust.

Véleményem szerint a tőmondat szükséges és jól használható kategória. A múlt századi német nyelvtanokból származik, „nackter Satz” az eredeti neve, egyik-másik múlt századi iskolai nyelvtanunkban *kopasz mondat*nak hívták, de a *pusztá mondat* elnevezés is járta, míg végül is állandósult a szemléletes *tőmondat* terminus. A mai szakkönyvek is használják (pl. Magyar leíró nyelvtani segédkönyv, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, 127). A minimális szerkezet fogalmának a bevezetése nem mond ellent a tőmondat meglétének, a tőmondat ugyanis a minimális szerkezet különleges fajtájának tekinthető. Előfordulhat ugyanis a minimális szerkezetben csak az alany és az állítmány, és előfordulhat benne a vonzat is. A vonzat-szemlélet miatt nem kell a tőmondatot kiiktatni, ez olyanfajta egyeztetés, melyet végre lehet hajtani. Egyébként az új tankönyvek visszavették a tőmondatot (Galgócziné, 4. oszt., 52; Tolnainé, 4. oszt., 70; Apáczai, 4. oszt., 74).

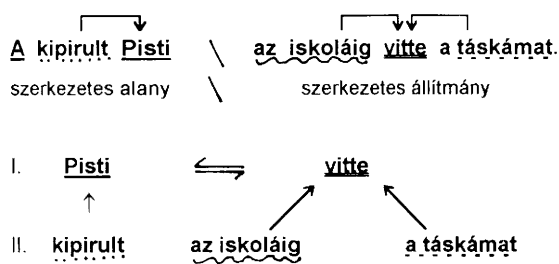
b) A mondat szerkezet ábrázolása eltérő a különféle programokban. Mindenképpen a felsőbb iskolafokok gyakorlatához kellene igazítani az alsó tagozaton meglévő sokféle megoldást.

A Bánréti-program az ágrajzos ábrázolást használja. Azért kell megemlítenünk, mert innen ment át az Anyanyelvünkbe és a NYIK-be, s megmaradt még a Galgócziné-féle és az Apáczai-tankönyvekben is. Az ágrajzos ábrázolás végső soron a közvetlen összetevős módszerben gyökerezik, s a transzformációs generatív grammatikából került át a Bánréti-programba. Átvételét azért tartom problematikusnak, mert más szemléletű, más nyelvtani rendszerbe illeszkedik, mint a mi mondatelemzési modellünk. A közvetlen összetevős elemzés — s erre a tényre a tengerentúli szakirodalom is utal⁵ — rész-egész viszonyokon alapul. A magyar mondatelemzési modell egészen más szemléletű: alá- és fölérendelésen és mellérendelésen alapul, a predikatív viszonyt pedig hozzárendelésnek tekinti. Ez a viszonyrendszer logikai determinálással társul: az alárendelő szó szerkezetben alaptag és meghatározó tag van (még ha újabban nem nevezik is így, a jelenség megma-

⁵ Vö. pl. David Crystal: A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 2nd edition. Basil Blackwell, 1985; a *constituent* címszó.

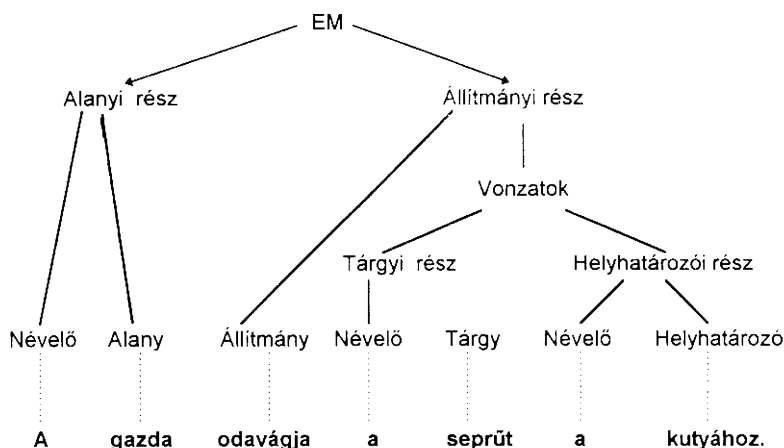
rad, vö. Magyar leíró nyelvtani segédkönyv, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, 68—69), megállapítunk és ábrázolunk egy, a többi viszonytól különböző függőséget. Az ágrajzos ábrázolás nem különbözteti meg a mondatrész értékű és a nem mondatrész értékű szófajokat, nem mondatrészekkel, hanem szófajokkal operál; s az ágrajzban minden, az adott mondatban előforduló szót szerepeltet. Mi csak a mondatrészek viszonyát tüntetjük fel, a valódi szintagmákat, a többi kapcsolódásra az álszintagma terminus használatos (vö. i. m. 67).

A két modell különbségében — úgy gondolom — az angol és a magyar nyelv nagyon lényeges szerkezeti különbsége rejlik. Az ágrajzos ábrázolás visszaadja az angol erősen kötött szórendjét. Az ige előtti főnévi csoport a mondat alanya, s mindig az ige előtt van a helye; az ige utáni főnévi csoport a mondat tárgya, s mindig az ige után van a helye; a modell tehát követi az SVO szórendet. Ebben a szigorúan kötött szórendben a szófajok egymás után rakása a lényeges. A magyarban a szórend nem ennyire kötött, sőt viszonylag szabadnak mondható. Ennek az az oka, hogy a gazdag ragozási rendszer miatt bárhova tehetjük a szavakat, végződésük megmutatja alapvető mondatbeli szerepüket. (Érdekes, hogy a gazdag morfológiájú latinban sem volt fontos a szórend, de amint kialakultak belőle az újlatin nyelvek, az alaktan egyszerűsödésével előtérbe került a szórend fontossága.) Az ábrázolásban feltüntetjük a mondat gerincét alkotó predikatív szerkezetet. Az alany és az állítmány hozzárendelő viszonyát ide-oda mutató nyilakkal jelöljük. A bővítményeket alaptagjukhoz csatlakoztatjuk, s az alárendelést az alaptag felé mutató nyíl fejezi ki. A mellérendelő szószerkezetekben meghatározott szimbólumok jelzik az ötféle viszonyt. Ez az ábrázolás található meg A magyar nyelv könyvében. Illusztrálásaként álljon itt egy példa a Balázs Géza által szerkesztett A magyar nyelv c. könyvből (102):

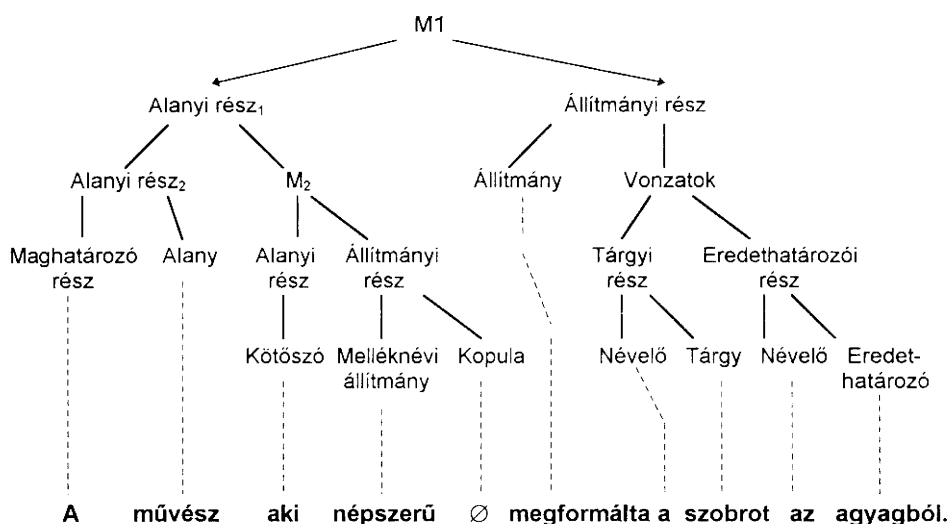

1. ábra

A Bánréti-program legújabb változatában a következőképpen fest --- ágrajzzal --- a mondat szerkezet ábrázolása (Nyelvtan és kommunikáció I. OTTV, Veszprém, 1991, 81 és 115):

2. ábra

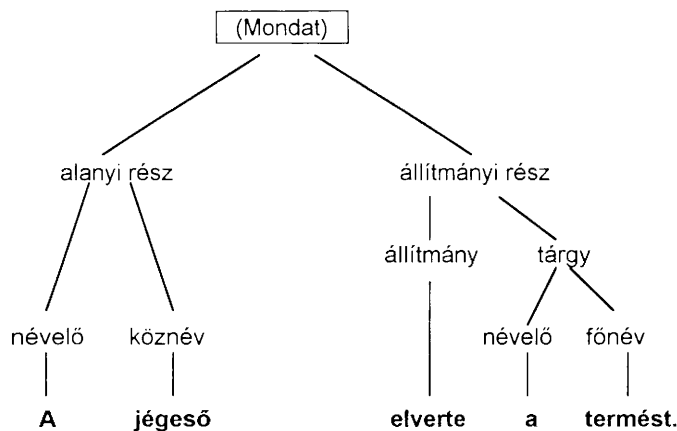
3. ábra

A Bánréti-program zárt rendszer, önmagához következetes, bár jó volna, ha egyszer a szakma megtárgyalná megoldásait, különösképpen a szófajok és a mondatrészek együttes szerepeltetését. Ezt a vegyességet annak idején Nagy Ferenc is szóvá tette (Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből, Tankönyvkiadó, 1977, 27). A Bánréti-féle ágrajzban

tulajdonképpen a mondatrészek mellett azok a szófajok is szerepelnek, amelyeknek nincsen mondatrészszerepük, s megoldása bizonyos szempontból következetes. A gyerek számára azonban nehéz lehet a két különböző kategóriarendszer együttes szerepeltetése, az előzetes tudása nincsen meg hozzá. Számunkra azonban az az érdekes, hogy mi lett ebből az ábrázolásból a különféle programokban.

A NYIK-program már kiterjeszti a párhuzamos tárgyalásmódot, az ágrajzban mondatrészek és szófajok szerepelnek vegyesen, mintha azonnal akarnák tanítani a mondatrészek szófaji kifejezésének lehetőségeit (3—4. oszt. tankönyv, 220):

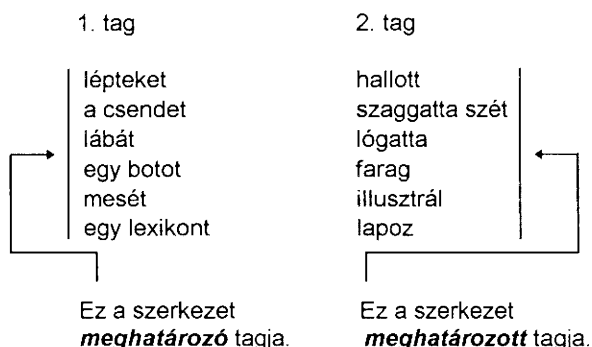
Alkoss mondatokat az alábbi ágrajzok alapján ! F

4. ábra

A NYIK-programban valami egészen furcsa, összerendezetlen eklektizmus valósul meg. A második könyv predikatív szerkezetet és szó szerkezeteket tanít. De a harmadikos anyagban már nem ábrázolják a predikatív szerkezetet: mintha a szerzők tárgyalási alapot váltottak volna. További ellentmondásnak tartom azt a tényt, hogy átvették ugyan az ágrajzos ábrázolást, ugyanakkor átvették az akadémiai nyelvtan és az egyetemi tankönyv szó szerkezet-szemléletét, még a *meghatározó tag* és a *meghatározott tag* terminusokat is megtartották. Ezt szemlélteti a következő illusztráció (i. m. 3—4. oszt., 169; most ne is beszéljünk arról, hogy ez a megfogalmazás 9—10 éves gyerekeknek szól, s nincsenek megmagyarázva sem a logikai terminusok, sem az eredménytárgy és az iránytárgy közötti különbség):

A tárgyas szerkezetek két tagból álltak.

A meghatározott tag volt mindig az **állítmány**. A tárgyas szó szerkezet meghatározó tagját a mondat **tárgy**ának nevezzük. A "tárgy" szó tehát a nyelvtenban nem a kézzelfogható (pl.: *ceruza*, *játéka*) eszközök összefoglaló neve. A tárgy olyan **mondatrész**, amelyik elárulja, hogy az igei állítmánnyal kifejezett **cselekvés mire irányul**, illetve a **cselekvés mit eredményez**.

5. ábra

Az Anyanyelvünk c. tankönyv csak külsőségeiben vette át az ágrajzos ábrázolást, tulajdonképpen a mondatrészekre épít, a mondatrészeket csatlakoztatja egymáshoz. A predikatív szerkezetet nem ábrázolja, de tanítja; tanítja a bővítményeket, de csatlakozási irányukat nem jelöli. Az alábbi példa a 4. osztályos könyv 57. oldaláról való. (Lásd 6. ábra.)

A fenti ábra más szempontból is furcsa, nem tünteti fel ugyanis az alanyt (*ők*, a személyrag fejezi ki, de azért fel szoktuk tüntetni). Az is furcsa, hogy a feladat háromféle bővítmény rövidítését kéri — t, hh, eh —, pedig a *pecabottal* fölé th kellene, azaz társhatározó (erről még írok a nyelvtantani-tási babonák kapcsán).

Az alsó tagozatos nyelvtenok közül egyedül a Tolnai-féle igazodik a felsőbb iskolafokok gyakorlatához, valamint az érettségi és a felvételi kívánalmaihoz (vö. A magyar nyelv. Szerk. Balázs Géza, Corvina, 1994, 102 kk.).

Egy olyan gondolatot szeretnék ezen a ponton megfogalmazni, amely — jól tudom — bővebb kifejtést érdemelne. A transzformációs generatív grammatika nagy elődét látja Wilhelm Humboldtban, mégpedig abban a tanításában, hogy a nyelv működés. Azt olvastam Horváth Katalin disszertációjában, hogy Humboldt munkássága visszhangtalan maradt (A rész és az egész, 1993, kézirat, 5). Azt hiszem, ez nem így van. A német grammatikairás nagy megújítója, K. F. Becker a mondattani elvű nyelvten kidolgozásakor erősen támaszkodott Humboldt gondolataira (barátok is voltak). Mondattana és mondattani elemzése a nyelv működését kívánta megmutatni. A német mondattani elvű nyelvtenok — a 19. sz. közepétől — hatottak a magyar iskolai nyelvtenokra, az akkor kidolgozott modell nyelvünk mű-

Olvasd el Janikovszky Éva **Dani meg a csuka** című elbeszélésének 2. bekezdését !

a) Keresd a mondatban az állítmányt!

b) Keresd meg a mondatban az állítmányhoz kapcsolódó eszközhatározói bővítményeket!
Mennyit találtál? _____

c) Sorold fel az állítmány bővítményeit a következő mondatokban!

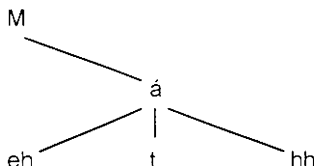
Attila két pecabottal ment a stégre.

A csukát meritőhálójával emelték ki a folyóból.

Húzd alá az állítmányt két vonallal!

Írd a bővítmények fölé rövidítésüket (t, hh, eh = *eszközhatározó*)!

d) Írd az ábrázolás alá a b) feladat oda tartozó mondatát!

6. ábra

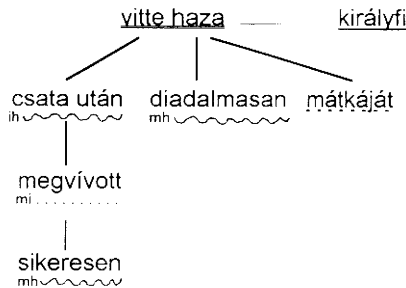
ködését kívánta követni. Természetesen, tudomásul veszem a más szemléletű nyelvtanokat, de azt az állítást nem tudom elfogadni, hogy csak ezek mutatják be a nyelv működését, s a hazai nyelvtanokban kidolgozott modell nem alkalmas nyelvünk működésének a bemutatására. A gondolkodást fejlesztő hatása pedig semmivel sem kisebb, mint az ágrajzos ábrázolása. A dolog pikantériája pedig az, hogy a források valahol közösek.⁶

Nehéznek tartom, hogy az ágrajzos modellek nem írják-íratják ki a szavakat, csak betűszimbólumokat használnak. A szavak kiírását és szokásos aláhúzását is fontosnak tartom. Így tud a kisgyerek otthon tanulni, majd később ismételni. Csak így fejleszti a modell a szerkezetlátást és a szövegértő olvasást. A szerkezetláncok összeolvasásával az ellenőrzés is könnyebb. Ügyes kompromisszumos megoldást dolgozott ki Cs. Nagy Lajos. Az egyes mondatok elemzésekor a hagyományos ábrázolást kéri, mely-

⁶ Igyekeztem bemutatni a mondattani elvű nyelvtanok kialakulását mind kandidátusi dolgozatomban (Az anyanyelvi tárgyak tanítása a magyar népiskolában 1868-tól 1905-ig. A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei. VIII. Bp., 1990 <a kézirat 1984-ből>), valamint egy tanulmányban: A mondattani elv. Nyr. 115. 1–2. sz. 1991. 45–58.

ben kiírja a szavakat. A betűszimbólumokat tartalmazó sémát akkor használja, amikor több megadott mondatból kell az ágrajzhoz tartozót kiválasztani, tehát egy nehezebb fokozatként (a példák a Nyelvtani elemzési gyakorlókönyvből valók, 153, 97):

A királyfi a sikeresen megvívott csata után diadalmasan vitte haza mátkáját.

7. ábra

Melyik mondat tartozik az ábrához? Ha megtaláltad, húzd alá!

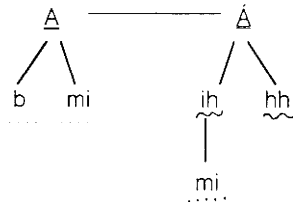
A király tízéves fia egy őszi napon elment a távoli tengerekre.

A király fia egy őszi napon elment a távoli tengerekre.

A király tízéves fia egy napon elindult az erdőbe.

A fiú elindult a távoli tengerekre.

A király tízéves fia egy őszi napon elindult az erdőbe.

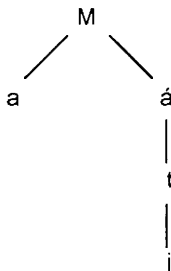

8. ábra

c) Több programban kimondva vagy kimondatlanul benne van a mondat és az állítás azonosítása. A tanítóság rászokott a „Mondj róla egy állítást” utasításra a „Mondj róla egy mondatot!” utasítás helyett. Az Anyanyelvünk első változatában — ezt az átdolgozásban kijavította a szerző — az szerepelt, hogy az egyszerű mondatban egy állítás van,

az összetett mondatban pedig több (ez a tévhit átmehetett a köztudatba, mert fel-felbukkan még a legújabb kiadványokban is). Az *állítás* szerepeltetése a *mondat* helyett megmaradt, például (Anyanyelvünk 4. oszt., 75):

Mondjatok állításokat a következő mondatábrázolásnak megfelelően a képen látható jelenetről!

Írd le a mondatábrázolásnak megfelelő állítások egyikét!

9. ábra

Ehhez a szemlélethez tartozik a predikatív szerkezetnek az az elemzési technikája, mely mind az Anyanyelvünkben (4. oszt., 15–16), mind a NYIK-ben megtalálható (3–4. oszt., 154). A szerzők szerint az alany kérdése: *kiről állítjuk? miről állítjuk?* Az efféle kérdezési technika helytelen voltára l. például Rácz—Szemere: *Mondattani elemzések* 17.

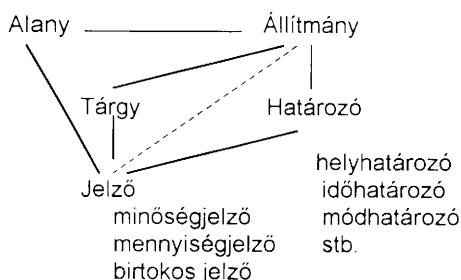
d) A bővítmények alaptagja az 1978 utáni tankönyvek feltűnő problémája. Az történt ugyanis, hogy a bővítményeket mondatrészekhez csatolták. A tárgyat és a határozót úgy tárgyalják, mint az állítmány bővítményét; a jelzőt pedig úgy, mint az alany bővítményét. Ez a tény a tankönyvek felépítését, a fejezetcímeket is befolyásolta, pl. a negyedikes Anyanyelvünkben ez olvasható: *Keresd a mondatrészeket!*, majd: *Keresd az állítmány bővítményeit!*, azután: *Lehet-e bővítménye az alanynak?* (ez a jelző „felvezetése”), s végül: *Lehet-e jelzője az állítmány bővítményeinek?* (még mindig nem a névszói állítmány esetleges jelzőjéről van szó). A NYIK-tankönyvekben pedig ekképp fest az összefoglaló ábra (3–4. oszt., 204). (Lásd 10. ábrát.)

e) A bővítmények csatlakoztatásának a problémája a meghatározásokat is befolyásolta, bonyolulttá és hamissá tette őket. Ilyen például az 5. ábra meghatározása, mely a tárgyat az igei állítmányhoz köti.

A Galgócziné- és a Tolnainé-féle nyelvtanok lektorálásakor felhívtam a figyelmet a fenti problémákra, s ezek a nyelvtanok korrektek ebből a szempontból. Tolnainé egy olyan elfogadható mondatelemzési kérdezési technikát alakított ki, amely véleményem szerint átmehet a gyakorlatba.

Ismételjünk !

Áttekintettük a mondatrészeket. Ezeket illusztrálja az alábbi ábra:

10. ábra

A kérdések szerkezete: az illető mondatrész kérdőszava + a hozzá tartozó szó. Erre a megoldásra azért volt szükség, mert a kisgyerek még nem ismeri az alaptag (szószerkezet) fogalmát, viszont szerkezeti rajzot kell készítenie, melyben a jó csatlakoztatás a fontos.

Az Apáczai Kiadó által szélnek eresztett nyelvtanokban elképesztően trehányak a meghatározások (sajnos, nem találtam megfelelőbb minősítést). Ők is bennragadtak az örökölt kátyúban, a 4. oszt. könyv 83. oldalán pl. ez olvasható: „A helyhatározó az állítmánnyal együtt szószerkezetet alkot”. (Mi van akkor, ha a helyhatározó egy igenévi jelzőn keresztül az alany tartományában szerepel? Pl. A szobában olvasó kislány szorgalmas.) A 82. oldal feladata is figyelemre méltó, utasítása ekképp szól: „Állapítsd meg és írd az első vonalra, hogy milyen kérdésre válaszolnak az alábbi szavak! Az állítmánnyal együtt kérdezz!” A feladat a határozókat akarja észrevetetni, példái között ez is szerepel: *Örökké emlékezni akarok, az örökké hullámos vonallal aláhúzva*. A szerző csak nem arra gondolt, hogy az *emlékezni akarok* így együtt alkotja az állítmányt? Tudniillik az *örökké* a főnévi igenévvel kifejezett tárgy bővítménye, s nem az *akarok* állítmányé. (Ezzel kapcsolatos probléma, hogy a 40. oldal 1/c feladatában a feltételes módú igealakra szintagmapéldát találunk: *el tudtam volna árulni*.) A lap alján vastag kék betűkkel szedve ez áll: „A határozók a cselekvés helyét, idejét, módját, eszközét, társát (sic!) fejezik ki. A határozók az állítmány bővítményei. A határozók az állítmánnyal együtt szószerkezetet alkotnak.” A megelőző „javítatlan” kiadásban csak ez áll: „A határozók a cselekvés helyét, idejét, módját, eszközét, társát (sic!) fejezik ki”. Ebben csak a *társát* mondatba illesztése slapos. A szerzők – vagy mások – időközben elővettek és referencia-nyelvtanként használták az Anyanyelvünket vagy a NYIK-et, s változtattak. Ezek után a Módszertani Közlemények már említett tanulmánya ezt a nyelvtant minősíti a legjobbnak.

Lehetne még sorolni a furcsaságokat — a 93. oldalon az indukciós szövegtől kezdve minden rossz —, de remélhetőleg, ezt majd megteszik a részletes bírálatok írói. Azt hiszem, nem szabad elmulasztani a tételes bírálatok közlését, mert a kiadók készen állnak a csinos kiállítású kiadásokra, a szerzők referenciaként kezelnek vitatható forrásokat.

Azt állapíthatjuk meg tehát, hogy az 1978 utáni nyelvtanok a szófajok meghatározásait a végletekig — a megengedhető határokon túllépve — leegyszerűsítették, a mondatrészek meghatározásait pedig egyrészt túlbonyolították, másrészt meghamisították. Az a javaslatom, hogy a szófajok tanításában térjünk vissza a jelentéstani alapú meghatározásokhoz — természetesen ezeket felsőbb fokon bővítsük ki a grammatikai szempontokkal —, tehát ne kérdőszók és határozatlan névmások segítségével tanítsuk a szófajokat; a mondatrészek tanítása ezzel szemben alapozható kérdőszókra. A mondatrészek és a szófajok párhuzamos tanítását pedig akkor célszerű venni, ha a gyerekek külön-külön már megismerkedtek velük. Ezenkívül a mondattan felvételét az alsós tananyagba meg kellene fontolni, de ha már felvételik, egész tartalma átgondolásra szorul.

5. A jelentéstan ugyan nem a grammatika része, de a teljesség kedvéért kívánatos megemlíteni. Jelenleg a másodikos tankönyvben található szójelentéstani fejezet. Ez nyelvtani anyagként 7-8 éves gyerekek számára nehéz. Elegendő az olvasmánytárgyalások során rámutatni a jelentésbeli összefüggésekre, s a rendszeres szójelentéstant el kellene tenni a felső tagozatra. Galgócziné a másodikos anyag végén exponálja a szójelentéstant, s harmadikban tárgyalja mélyebben. Jómagam az Ablaknyitogató c. másodikos tankönyvben nem nyelvtani anyagként, nem a nyelvtani egységekben tárgyaltam szójelentéstani kérdéseket, hanem a szövegértéssel kapcsolatos feladatokban. A harmadikos Idővándorba már felvettem a szójelentéstant — csak az előírásoknak és nem a meggyőződésemmek engedve —, de arra ügyeltem, hogy az olvasmánytárgyalások során is állandóan jelen legyenek a szójelentéssel kapcsolatos feladatok.

A szinonima tankönyvi értelmezése ellentmond a tudomány álláspontjának, azaz a Ruzsiczky Éva és a Károly Sándor által kialakított álláspontnak (vö. Nyr. 105: 328—38; MNy. LXXVI, 143—56). Eszerint a szinonimaviszony ekvivalenciareláció, vagyis a szinonimákat tartalmazó mondatoknak ekvivalenseknek kell lenniük: *János tájékozott a nyelvészetben* = *János tájékozott a nyelvtudományban*. Ezzel szemben a *Gergő egy patakban fürdik* ≠ *Gergő egy folyóban fürdik*, tehát az *ér*, *csermely*, *patak*, *folyó*, *folyam* sor tagjai nem szinonimái egymásnak, hanem mellérendelt fogalmak, s mindnyájuk alárendeltje a *folyóvíz* fölérendelt fogalomnak. Végül is a fogalomközi összefüggések és a szinonimasorok elhatárolandók egymástól. A másodikos Anyanyelvünk tankönyv szerzője, Békésiné Fejes Katalin igen óvatos e tekintetben, minden példája — *eb*, *kutya*; *kukorica*, *tengeri* — valóban szinonima. Ezzel szemben szinte mindegyik tankönyvben szinonimákként tanítatnak a fokozatokat kifejező szavak, pedig Károly Sándorék — és az

ekvivalenciareláció — szerint, aki *pityereg*, az nem *zokog*; aki *ballag*, az nem *fut*; aki *mosolyog*, az nem *hahotázik*; stb., tehát a fokozati sorok nem minden tagja szinonima. Vannak olyan tankönyvek is, melyekben az épületféleségek (*ház, kunyhó, palota*) vagy a folyóvízféleségek is szinonimaként vétének.

Nem ajánlanám alsó tagozatos használatra a Magyar szinonimaszótárt, mégpedig bonyolult utalásrendszere miatt. Használói közül ugyanis sokan nem tudják, hogy egy adott szócikkben nem minden felsorolt szó szinonima, csúcsos zárójelben a fogalomköri összefüggéseket is megadja a szótár. Hasonlóképpen nehezek az alsó tagozaton a különféle értelmező szótárak, tudniillik a szócikkek további ismeretlen szavakat tartalmaznak a kisgyerekek számára. Az új Képes diákszótár alkalmasabb alsó tagozatos használatra, jó átmenetet képez a népszerű Ablak—Zsiráf és a tudományos szótárak között.

Mindenképpen helyeselhető, hogy az 1978-as tanterv szorgalmazta az iskolai szótárhasználatot, de a szótárhasználat metodikája messze nincsen még kidolgozva, s a szótárak kínálta lehetőségeket sem tudja az iskolai oktatás kiaknázni.

II. Nyelvtantanítási babonák és visszatérő hibák. A nyelvművelő babonákhoz hasonlóan vannak nyelvtantanítási babonák is. Könnyen fel lehet számolni őket a referencia-nyelvtanok használatával, de pontosan azért nem fordulnak hozzájuk némely szerzők, mert meg vannak győződve igazukról. Az efféle tévedések mögött gyakran didaktikai vétség rejlik. Például nyelvtantanítási babonának tekinthető a bővítmények mondatrészhöz való csatolása. Oka az egyoldalú indukciós anyag lehet, mert először olyan példát adnak, melyben valóban az állítmányhoz kötik a tárgyat vagy a határozót, s utána nem adnak más jellegű példát, olyat mondjuk, melyben az alanyhoz kapcsoljuk a tárgyat (*Könyvet olvasni jó*).

1. A hangtan körében, illetőleg a betűkkel kapcsolatban előfordul a betű és az írásjegy keverése. Például azt tanítják, hogy a *batyu* szóban öt betű van, pedig csak négy (öt írásjegy legfeljebb).

2. A szófajtan körében gyakran előfordul - a mindennapi gyakorlatban és kéziratokban találkoztam ezzel —, hogy gyűjtőnévnek tekintenek főlérendelt vagy nemfogalmakat, pl. *gyümölcs, virág*. Ennek az az oka, hogy a tankönyvekből ki-kimarad a köznevek alcsoportjainak a tanítása, s az ismeretek elfelejtődnek.

Makacsul visszatérő tévesztés a *néhány* határozatlan számnévi névmás helyett a határozatlan számnév minősítés. Régebbi tankönyvekben, kézikönyvekben így volt, s nem lehet kiirtani, minden kéziratban benne van.

Nagyon elterjedt a személyes névmásoknak a tulajdonnevekhez való kapcsolása. A harmadikos Anyanyelvünkben személynevek névmással való helyettesítését kéri a szerző, majd efféle szabályt ad: „Az *én, te, ő, mi, ti, ők*

név mások személyek neve helyett állnak, személyek tulajdonnevét helyettesítik: az elnevezésük személyes névmás” (74). A harmadik Apáczai-tankönyvben is hasonló a megfogalmazás (64). Erős lehet ennek a tulajdonképpen leszűkítő megfogalmazásnak a hatása, mert megfigyelhető, hogy a szerzők mennyire kerülnek az *őket* használatát élettelen dolgokra vonatkoztatva. Tanítványaim is ezzel az ismerettel jönnek a főiskolára. 1994 őszén egyikük azt kérdezte, hogy az *asztal lába* szerkezetben miért *birtokos személy* a toldalék neve, hiszen sem az asztal, sem a lába nem *személy*. Először nem értettem a problémáját — nem a *jel* terminussal volt gondja —, később jöttem rá, hogy a *személy* lexémát tárgynyelvi, s nem metanyelvi síkon értelmezi, mert így tanulta. Az újabb nyelvtanok már helyesen járnak el. Galgócziné az ige ragozásához és a nyelvtani első, második és harmadik személyhez kapcsolja a személyes névmások tanítását (3. oszt., 61), hasonló megoldást láthatunk Tolnainénál (3. oszt., 49).

3. Az alaktan köréből kevés példát idézhetünk, mert nagyon szegényes az alsós könyvekben az alaktan ismertetése. Egy érdekes jelenségre szeretném felhívni a figyelmet, mégpedig arra, hogy a szerzők az alakból kiinduló tárgyalásba belekeverik a funkcióból kiinduló — a grammatikai szinonimákat bemutató — tárgyalást. Régebben a nyelvtanoknak volt egy meghatározott felépítésük: bemutatták a paradigmát, meghatározták funkcióját, s csak ezután — rendszerint külön fejezetben — vonultatták fel az adott funkció egyéb kifejezési lehetőségeit. Például az egyik fejezetben bemutatták a jövő idejű paradigmát, s csak ezután a jövő idő különféle kifejezési módjait. Mostanában az a szokás járja, hogy a jövő idejű összetett igealakok mellé felveszik a jelen idejű alakokat, a *majd* + jelen idejű alakokat, vagyis az alakból kiinduló tárgyalásba belemossák a funkcióból kiinduló tárgyalást. Ez a problematika a nyelvtan egyéb területein is megtalálható.

4. A mondatban körében több a gond. Már Takács Etel is felhívta a figyelmet arra — tankönyveiben is —, hogy az eszközhatározó nemcsak élettelen dolog, hanem élőlény, sőt személy is lehet; s a társhatározó nemcsak személy, nemcsak élőlény, hanem élettelen dolog is lehet. Sajnos, a tankönyvek szerzői következetesen azt tanítják, hogy az eszközhatározó dolog, a társhatározó pedig személy. Téves vélekedésüket elárulja a kérdőszó, pl. „A cselekvés eszközét megnevező állítmányi bővítményt eszközhatározónak nevezzük. A kérdése: Mivel?” (Anyanyelvünk 4. oszt., 57); hasonlóképpen „A mivel? kérdésre válaszoló bővítmény neve eszközhatározó” (Apáczai-nyelvtan 4. oszt., 93). A társhatározó meghatározása már jó az Apáczai-nyelvtanban, de a szemléltetés még a babona szellemében fogant; ilyen csoportosítást kérnek ugyanis „Mivel? — eszközhatározó”; „Kivel? — társhatározó”. A fejezet élén álló hangulatadó és „funkcionális szellemben” fogant indukciós példában egyik *-val/-vel* ragos határozó sem eszköz- vagy társhatározó, hanem mód-, illetőleg állandó határozó: „Völgyek fölött hangos *torokkal* / üzenhet a vadásztülből. / Békét kötök az *állatokkal*, / az

erdővel kibékülök”. Itt már arról is szó van, hogy a határozóféleségek megállapításakor nem szabad a ragból kiindulni, hanem inkább a jelentéstartalomból. Ide kapcsolódik az a probléma is, hogy a legtöbb könyvben a módhatározó példái között állapothatározók is szerepelnek. Szeretik a *mindannyian* számallapot-határozót alanynak venni, s a főnévi igenévi tárgyat vagy célhatározót összevonni igei alaptagjával, vagyis az állítmány részeként elemezni. A felsorolt esetek mind elő-előfordulnak a tankönyvekben.

Összefoglalásul azt kívánom hangsúlyozni, hogy jó volna az első három-négy iskolai évet ismét az alapkészségek fejlesztésére fordítani, s nem kellene megterhelni különféle elméletek alapján született újításokkal, sem pedig felsőbb osztályokba való anyagokkal. Az történt ugyanis az elmúlt egy-két évtizedben, hogy újítás gyanánt a felsőbb osztályok anyagát vitték le az alsóbb osztályokba, ezért egyik-másik anyag — a NYIK-program kifejezetten — maximalista.

Az anyag tartalmi bővítésének tendenciája pedig ellentétben van mindazzal, ami az óraszámmal történt. Az óraszámot ugyanis minden tantervi reform csökkentette. Az óraszám megállapítása 1950-ben — még megtartva a fordulat előtti hagyományokat — a következő volt:

Magyar nyelv és irodalom	1.	2.	3.	4. osztály
Beszélgetés	3	3	3	2
Olvasás	8	4	5	4
Írás		3	2	2
Fogalmazás		2	2	2
Nyelvtan és helyesírás			2	2
Heti óraszám:	11	12	14	12

1956-ban az óraszámcsökkentés még minimális volt:

Magyar nyelv és irodalom	1.	2.	3.	4. osztály
Beszélgetés	1	—	—	—
Olvasás	5	6	5	5
Írás	5	2	2	1
Fogalmazás	—	1	2	2
Nyelvtan	—	3	3	4
Heti óraszám:	11	12	12	12

1963-ban megszüntették a beszélgetést, helyette létrehozták a környezetismeretet; az óraszámcsökkentés is számottevő:

Magyar nyelv és irodalom	1.	2.	3.	4. osztály
Olvasás	10	5	4	4
Írás		2	2	2
Fogalmazás			2	2
Nyelvtan és helyesírás		3	3	3
Heti óraszám:	10	10	11	11

1978-ban bevezették az ún. ciklusos, vagyis kéthetenkénti óraszámítást. Ekkor ciklusonként — tulajdonképpen tíz napra — 16, 17, illetőleg 18 óra jutott a magyarra. Ez legjobb esetben heti 9 órát jelent, de igen gyakran csak heti 7 órát. Negyedik osztályban vettek le jelentős óraszámot az orosz miatt, s ez az elvett óraszám azóta se került vissza a magyarhoz. A mostani tanterv ezt az 1978-as óraszámot — heti 7 órát — kívánja ajánlani. Igaz, ehhez az óraszámhoz az iskoláknak — a helyi tanterv készítésekor — joguk van hozzátenni. Az a kérdés, hogy az igazgatók és a tantestületek felmérik-e a gyakorlás fontosságát, vagy esetleg mondjuk számítógép-kezelést kívánnak oktatni a kicsiknek. Elképzelhetjük a tanító vívódását: harmadikban vagy negyedikben a heti 7 órában tartson 3 óra nyelvtant és 3 óra fogalmazást, akkor mit csináljon az olvasásgyakorlással, mikor írasson. A nyelvtant fogja csökkenteni — már itt. A felsős már végképp elhagyja a nyelvtant, mert nem tud végezni az irodalommal. Nem lehet elvárni a tanítóságtól, hogy többet teljesítsen heti 7 órában, mint amennyit teljesített heti 12—14 órában!

A nyelvtan-helyesírás tanításával valóban kellene foglalkozni, mind a tananyag tartalma, mind a tanítás körülményei szempontjából. Jó volna azt beláttatni, hogy nincsen öncélú grammatizálás, a grammatika egyszerűen mindennek az alapja.

A. Jászó Anna

Az Ipoly menti palóc tájszótár kiegészítő adattára II.

- há** *hā* hsz 1. 'hová'. *Hā mēntēk ilyen nágy kiötözvė?* 2. 'hol'. *Hā márattā ely éfélėkig?* — Mj. E tájszó felénk is ismeretes, de inkább Nógrádban használják.
- habajdos** *hábajdos* mn 'szeles, szélelbéelt'. — Mj. A kapkodó, szeles gyerekeket, ritkábban felnőtteket a *hábajdá* jelzővel is illetik. — L.m. abajtos.
- habrancs** *hábráncs* mn 'viselkedésében és beszédjében kapkodó, meggondolatlan'. *Összehánd-rikó it mindēnt ez ě hábráncs szelekánnýá.* — L.m. összehandrikol, szelekanyja.
- habrancskodás** *hábráncskodás* fn 'megfontolatlan, kapkodó cselekvés vagy beszéd'. *Csák az ettē hábráncskodásottó mēnycsē mēg az Isten ázokot á gyēnge pālāntācskákot.*
- hadovál** *hádovā* tn és ts i 'zavarosan, hangosan és felelőtlenül szövegel'. — Mj. Cigány eredetű ige palóc alakja.
- hajkötő** *hájkötő* fn '(a leányok hajába kötött) színes pántlika'. *Jáj, Istenēm! Még á böjtyi szé is vígān lobogtāttyā á lyānyok hájkötőjinek á fárkájit.*
- hajnali mise** *hájnalimise* fn 'adventi roráté'. *Gyōn az ādvēnt á hájnalimisėkvel, ujrā énekőgetė-hettyük: Ó, jőjj, ó, jőjj Űdvőzítő! | Bėtellyesőt mār az idő. | Ěg főlhői, nyíllýátok szét, | Hozvá Jākob fejedelmét.* — Mj. Az ősi adventi éneket is a köznyelv módján kívánják énekelni; nyilván az öregbetűs imakönyvbéli szöveg hatására; de a palóc *ā, ā, ě* jól kihallik énekükből, a *nyíllýátok* szó tiszta hosszú tájnyelvi *-lly*-ével egyetemben. A beteljesült ige pedig a kifejezetten palóc *bėtellyesőt* hangalakban hallik.
- halóruha** *hálóruhā* fn 'az az ünneplő ruha-csomag, amelyben majd eltemettetni kívánja magát tulajdonosa'. — Nr. A századelőn még fontos tartozéka volt elsősorban a nők ruhatárá-
nak. A gondosan számontartott halóruhának rangja és mások által is ismert helye volt a menyasszonyi ládában, majd az azokat felváltó kasznyikban. — L.m. kaszni.
- †**hamisaranyalmás** *hāmīsārānyālmās* mn 'rézgömbfejű (bot)'. *Á bíró pont ěty tehenlepiny közepibe vāktā belē á réten mérģibe á hāmīsārānyālmās bírópācāt, merħogy nēm tuttāk mēģėggyeznyi az Ipó-rétek főmérésinē.* — Nr. A vőfélyek botja és a bírói hatalmat jelképező „jogar” csillogó rézfeje hamis arany, azaz rézből van. — L.m. bírópálca, druzsabatot.
- †**hārfaskatulya** *hārfākātulyā* fn 'gyufásdobozra kifeszített hangadó vékony gumisor'. — Nr. Gyermeekjáték. A kifeszített gumikat két gyufaszál emeli, pengethető, libatollal, gyufa-
szállal megszólaltatható.
- hátor** *hātor* fn 'sertés tarja'. *Ěty kis fűstőt hātorjāt tēsžék á borsólevešbe. Minygyā job lēssz áz ízē.* — Nr. A fejthető laposborsóból a szárazabból főzhető bableves módjára főzték a füstölthússal ízesített borsólevest.
- havran** *hāvran* mn 'sisera (had)'. — Mj. A holló jelentésű szlovák szóval lehet kapcsolatban ez a ritka előfordulású nógrádi tájszó.
- hebre** ~ mn 'kapkodó, szeles'. *Nē engedd āhho á mérģes szíszogó lúdho eszt ě hebre gyereķēt!*

hericskel *hericskő* ts i 'kakas tyúkot petél'. *No, az oszt egy jó szomszéd! Még ászt is írélli, hogy á kákások az emmi tyúkjáinkot is hericskölyi.*

hétköznapló *hétköznápló* fn 'köznapi ruha'. *Á szombáti létányará ákar hétköznáplóbá is elyszáládhácc; nēm hárákszik mēg értē á Mārijácská. — L.m. litánia.*

hiába *hijjábá* hsz 1. 'kny'. 2. 'ingeny'. *Lētörtük ászt á kis kukoricácskát. Éggyútodbá házahosz-hátnād ászt is. Nēm kívānom én hijjábá. — L.m. egyutadban.*

†hiska *hiská* fn 'pinceház'. — Mj. A pinceház néven ismert szüretelőházak, présházak elavult neve.

hívogató² *hívogató* fn 'a lakodalomba meghívó vőfélyek mondókája'. *Szērēnycsés jó nápot ággyon az ég Urá, | Szállyon á házokrá az Isten áldásá! | Illó álázátvál engedelmet kérünk, | Hogy ezēn hájlégbá bēlépnyi merészlünk. | De á mi uccāngbá lakodálom lészēn, | E lakodálombá mēkhijjuk mos szépen. | Szombáton Māgduskānk esküvőjit tartyá, | Arrá csalāggyāvāl áltálunk híváttýá | Szép mēnyāsszonyunk és tisztēssíges áttýá. | Dícsértessék az Úrjēzus Krisztus! — Mj. A mindig aktualizált hívogató szöveg vásári rigmusos ponyvákából eredhet, variánsai valószínűleg a teljes magyar nyelvterületen éltek. Csak így kerülhettek a „hétköznapi” palócban ugyancsak ritkán hallható alábbi szavak a szövegbe: lészēn, merészlünk, és a lakodalom szó a palóc lagzi helyén.*

horsikol *horsikó* tn i 'hangosan, szörcsögve lélegzik'. *Bijott, engēm nágyon zāvár, hogy az urām; tisztēssíg szó mondvān; horsikó. — Mj. A példamondatba ékelődő eléggé gyakori szójá-rás köznyelvre így fordítható: tisztességes szóval mondván, (szólva, kifejezve).*

†hóstát *hóstyá* fn 'a város külső része'. *Hát, az ezōvék portājok; tisztēssíg nē essík; csak ámollyān hóstyāji hāz Gyārmāt szélín. — Mj. Balassagyarmat külső részeit nevezték így a századelőn. A példamondatunkba ékelte szólás köznyelvi megfelelője: A tisztességen ne essék csorba!*

-hoz/-hez/-höz *-ho/-hö* hat-rag 'kny'. *hāszho, kerthő, erdőhő* = házhoz, kerthez, erdőhöz; *Māriho, Őrzihő, Ernőhő* = Márihoz, Őrzihez, Ernőhöz. — L.m. -nyi.

†hődült *hódót* mn 'szédelő'. *Bévāktá á fejít á strájjábá, de uty tāntorgott, ákar á hódót.*

hömplöttý ~ fn 'krumplileves'. — Mj. Lebecsülést kifejező gúnynév.

hurcigál *hurcigā* tn és ts i 1. 'hurcolgat, vonszol'. 2. 'rángat'. *Nē hurcigād mān á kendőmöt, tē lyānká!*

†hurigat *hurigát* ts és tn i 'kurjongat, rikácsol'. *Uty hurigát á mindé, hogy telē vān velē á fé fālu.*

hurol *huró* ts i 'sarabol'. *No, Isten segedelmivel bēhurótām végre eszt ē fūves mākot.*

†illankázik *illānkāzik* tn i 'jégen csúszkál'. *Béfāgyott az Ipó, ot illānkāzik mān á fé város gyērēké.*

im ~ hsz 'majd?', 'rögtön?'. — Mj. Sajóvelezdi palóc adatközlőnk megjegyezte, hogy például az *im elmegyek* — a *rögtön megyektől* későbbi, a *majd elmegyektől* korábbi időpontot jelöl. Azt is közli, hogy régen a faluja népét „a velezdi imesek” néven emlegette a környék. — L.m. jód.

†instringál *instringā, istrigā* tn és ts i 'oktatgat'. — Mj. A századelő Ipoly menti palóc tájszava. **iratkozás** *irátkozás* fn 'a jegyesek templomi hirdetés előtti jelentkezése a plébánián'. *Csāk ējegyesztē az á hírs jobbāgylegin á zsellérlyānkāt! Mān az irátkozás is mēvvót. — Nr. Esküvő előtt három egymást követő vasárnapon hirdette ki a pap a szószékről a jegyesek házasságkötési szándékát, és felhívott a házasságkötés esetleges akadályának plébánián való bejelentésére.*

íz³ ~ (zíz) fn 'ördög, fene'. — *Kutyá egy lyānyszomorító leginy á, hogy az íz egyē mē! — No, á lyānt sē kő fētenyi! Pēndő á, mind á pālócok Mārijā. — Mj. A szóláshasonlat egyik leggyakoribb jelentése az életrevalóságra utal. Noha a szólás keletkezése inkább valamilyen pendülő zenei hangot adó Mária-képhez fűződhet.*

izesít *ézésít* ts i 'kny'. — Mj. A jóval gyakoribb *i*-zéssel ellentétben itt *é* hang hallható a köznyelvi *i* helyén. Az *ízű* melléknév tájnyelvi megfelelője pedig az *éző* szó. Ennek kettős mgh-eltérése jól jellemzi palóc nyelvünket.

izik ~ fn 'kukoricaszár lerágott maradványa'. — Mj. Leveleit takarmányként a háziállatok (szarvasmarha, kecske, juh, nyúl) lerágták.

jód ~ hsz, mn 'esetleg ? lehetséges'. — Mj. Jobbágy József, magát palócnak valló sajóvelezi adatközlőnk levele szerint a szót ilyen nyelvi helyzetben használták: „Nem megyek be az udvarba, mert *jód* megharap a kutya.” — L.m. im.

jótét ~ mn 'jót tevő, jószándékú'. *Mindén jótét lélek dícsérje az Urát!* — Nr. Ártó szellemeket, kísérteteket elriasztó fohász. — Mj. *Jótét* jelentésű főnévként nem fordul elő a *jótét* szó.

kacsmar *kácmár* ts i 'eloroz'. *Ámit a szemē mellāt, csākugy kácmárjā a kezē.*

kácsong *kácsong* tn i 'széken ülve billeg'. *Ű măn rendessen azon a rossz székēn! Hāhogy hugy kácsong āz a kőlyök!* — Mj. Balassagyarmat környékén élő tájszó.

kajsza *kojszā* mn 1. 'ferde'. 2. 'görbe'. *Kojszā āz a kászā.*

kajtat *kojtāt* tn i 'csavarog, kószál'. *Ā kápucskā tārva-nyitvā, ā libāk măn válāhun ā kārba! Hā hun āz Istenbe kojtāt mēgin ez ē povājacs kőlyök?*

kakastej *kákastej* fn 'rendkívüli finomságokat sejtető és ígérő mesebeli tejeecske'. *Nē rī măn kisbugirkām! Nē fē sēmmit, sūtök nekēd ollyān finom kácsikāt kákastejvel, hogy még ā király gyerēkē is mēnnýalnā utānnā āz ujjājūt!* — Nr. A kicsi gyerekek nagy örömét képezte mindig a kakastejesnek nevezett; valójában persze kecske- vagy tehéntejes; kalácsnak már az ígérete is. Sohasem kérdeztük (bár egyáltalán nem értettük), hogyan és mikor fejik meg a büszke kakasokat.

kamrika *komrikā* fn 'kamrácska'. *Jó telē vān ā hosszū, ēhēs tēre ā komrikānk.* De: — *Mind telē vān gēzūvel ā komrānk!* — Mj. A kamra szó sajátos kicsinyítőképzős palóc alakja: a *komrikā* elsősorban nem a helyiség kicsi méretére utal, inkább a pozitív érzelmi viszonyt fejezi ki.

kancsi *kánycsi* fn 'kis (növendék) kanocska'. — Mj. Néha ugyanezen véletlenül azonos hangalakkal becézik a kancsal gyereket is, bár arra van külön tájszavunk: *bányzsi*. — L.m. bandzsi.

kankusz *kánkusz* fn 'több tályogból összeálló kelés, (darázs)fészek, karbunkulus'.

kaparé *kápárék* fn 'gereblyével összehúzott, összekapart kalászos csomója'. — L.m. kotyena.

kapirgál *kápirgālā* tn és ts i 'hosszú idő óta gyakran és rendszeresen kapargat'. — *Hārmād-nāpjā elūhetēt āz öreg kendērmāgosom. Mindē ot kápirgālāt āz āgācsos szēli gyēpőgbe.*

karics *kárics* fn 'malacok (hidas mellé épített) kifutója, fakarámja'. — Mj. Salgótarján környéki tájszó. — L.m. rajesúr.

kész *kisz* fn 1. 'hiánytalan készlet'. *Ā komāsszon mēgētetyi āz állátkājimot. De mindēnt szépen bēkiszūtēttem neki. Ā kiszbō könnyű ētetnyi.* 2. 'a szükséges javak összessége'. *Ā nāszok rájok háttā āz egisz nāty portāt jószāgokvāl ēggyūt. Nekik csāk bē kōllōtt űnyi ā kiszbe.* **kidalol** *kidálō*, (*kidálónak*) ts i 1. 'eljegyzést dallal hírül ad'. 2. 'gyermeklánykák kidalolót játszanak'. *Estefelē nincsen meleg. | Forog ā szerelēm kerek. | Bírō Bőze bennē forog. | Hājās Józsi rāmosolyog.* 3. 'titkos szerelmesek nevét dallal kibeszélik'.

kidaloló *kidálólō* fn 1. 'játékos párosító dal'. 2. 'eljegyzést, lakodalmat hírül adó dal'. — L.m. körös-körül.

†**kihivel** ~ *kihível* tn i '(étel) elhűl'. *Gyertēk gyorsān āsztālho, mer kihível ā leves.* — Mj. Gömri tájszó.

kiköpött ~ mn, hsz 'szakasztott'. *No, Jāncsikām, eszt ē lyānkāt oszt lē sē tágādhātnād, kiköpött ēggy āpjā.* — Mj. A szónak nincs semmiféle pejoratív hangulata. A *szakasztott* szóalak is előfordul.

- ki se dől** *ki se dő* szójárás 'ki se fogy, ki se lálal'. *Mé ki se dőtünk á sok bájbó, mos még; ím ván é; méggyött ápatok sásbéhívójá.* — Mj. A kidől ige ilyen használata mindig a *sé* tagadószóval együtt fordul elő. Az *ím, ín* alaki tájszavak az itt határozószó megfelelői.
- kisznyi** ~ (*kiszni*) fn '(régi) láda'. *Ki tuggyá, hogy hollyán ezerezstendős hómik lehetnek ott á pókhálós kisznyik állýábá.* — L.m. holmi.
- kócágyazás** *kócágyázás* fn 'a rövidszárú kenderkóc rendezgetése, fonásra alkalmassá tevő összetekérése'.
- kolestya** *koléstya* fn 1. 'kezdetleges eszközökkel összetákolt bútordarab'. *Ki köllené má hágyítányi eszt é hitván ezerezstendős koléstyát is, de hum vóná nekünk píz csinátátott nyoszolyará?* 2. '(ritkán) másféle, fából készült régi tákolmány'.
- †**kollár** *kollár* fn 'bognár'. *Há ki híjjá mámmá má kollárnák á boznárt? Híjjábá, no, urásogyik á nép.*
- †**kolostrál** *kolostrá* tn i 'matat'. *Ot kolostrá örektátá á komrá vákáblákábá.*
- kopaszít** *kopaszít* ts i 'kopasszá tesz'. *Kedét is nágyon kopaszítottá mán áz öreg idő.*
- kóricál** *kóricá* tn i 1. 'ténfereg'. 2. 'kószál'. *Hun kóricász mán mégín? Némhogy á jószágval gondóná!*
- kóhal** *kóhál* fn 'kövek alatt rejtőzködő széleshátú hal'. — Mj. Háta, oldala rejtőszíne moszatos kövekre emlékeztet.
- körös-körül** *környös-körő* hsz 'kny'. *Környös-körő piros á zégállýá. | Máté Mări páradicsomál-má. | Nevé is léssz ánnák á zálmánák, | Kít Lájtos Pistyi válásztott párjánák.* — Mj. Szótáram falumbéli olvasói kérték, hogy a *körös-körő* hsz mellett szerepeltessem a kidalolóval együtt a régibb *környös-körő* alakot is. Abban a dallam és ritmus miatt is élesen elválík az *áz* névelő z-je, ugyanilyen okból hangsúlyozottan hosszú a *válásztott* ige t-je. — Nr. A fenti kidaloló párosító dallal adták hírül a falunak az eljegyzéseket. A leendő menyasszony házához *lyánpájtások* és fiatal menyecskék vitték a jegyken-dőt, a völégényjelölthöz pedig a jegyinget. Vonulásuk során gyakran felhangzott az esti után a *kidaloló*. Kicsi leánykák játékos ugratásaik során szintén gyakran énekelgették a jó ritmusú párosító dalt. — L.m. kidaloló, lánypajtás.
- kötőzködés** *kötőcködés* fn 1. 'gáncoskodás'. *Mire váló áz á örökös kötőcködés?* 2. 'az a testrész, ahol kötővel rögzítik a palóc népviselet egyes ruhadarabjait'. *It minygyá átérünk áz Ipón; nekém mé kötőcködéseimig sé ér illyenkor á víz.*
- †**kraslyog** *kráslyog, kroslyog* tn i 'csoszog'. *Ot kráslyog, szégín, egisz náp á hosszú fáállýán, nem bir ám má sohá kiménnyi á hátárbá.*
- krumplisterc** ~ fn 'töröttpaprikás, hagymás, főtt burgonyával ízesített tészta'.
- †**kuburcol** *kuburcó, káburcó* tn i 'nehézkesen csoszogva battyog'. *Ot kuburcó rossz csizsmájábá á sáros Szoroskán, viszi á bábosrátót.* — Mj. Gömőri palóc tájszó. — L.m. babos-ratót.
- kucu** ~ *kucukām* fn 'A sertések kedves, becéző megszólítása'. — Mj. A *busi-busikām* malachivogatóval váltogatják.
- †**kukacér** *kukacér* fn '(tréfás) hímvessző'. — Mj. Századeleji pajzán dalokban előforduló humoros hangulatú szó.
- kukorodik** *kukorogyik* tn i 1. 'kuporodik'. 2. 'kuksol'. *Kukoroggy á márinábukorbá, nehogy mellásson á csósz!*
- kukumusz** ~ mn 1. 'kusza'. 2. 'érthetetlenül halk- vagy értelmetlen beszédű'. *Té, hállod! Én egy szováť sé értém ánnák á kukumusz leginnek.*
- kunyít** ~ *skunyít* tn i 1. 'hunyorog, pislog'. 2. 'sunity'. *Étetésné véletlenő mékháráptá áz égyyik málácocskáját, most ázer kunyít ollyán íhetten áz öregkocá á hídás sárkábá.*
- kushad** *kushad* tn i 1. 'lapul, lapít'. 2. 'betegesen gunnyaszt'. — Mj. Házállatkáikkal kapcsolatban emlegetélik e szót — többnyire aggodalommal.

kúszma *kúszmā* mn 1. 'lassú'. 2. 'ügyetlenül rendetlen munkájú'. *Nekēm oszt olyan kúszmā napszámos nēm kő.*

kúszmálódik *kúszmálógyik* tn i 'tehetetlen erőlködéssel vergődik'. *Á szeginyembēr sohā ki nēm kúszmálógyik ā bājogbó.*

kutika *kútyikā* fn 1. 'kutacska'. 2. 'forrás'. *Kisásszonnapkor szokātāk járnyi ā Hunytyi Kútyikāho.*

kutyika *kutyikā* fn 'szájugkimaródás, (angulus inf.)'.

†**kutyogás** *kutyogās* fn 'céltalan járkálgatás, kujtorgás'. *Tésztās nāpokon, hétfőn, szērdān, pintēkēn — csāk ā hugyos legin jár lyānyokho. Igy hát — mārād ā kutyogās.*

küldött *küdütt* mn 1. 'kny'. 2. 'szívtelenül elűzött, elüldözött (ember, állat)'. *Ugy elypusztót āz ā szēgin nēmzeccsīg ā fālubó, mind ā küdütt pātkānyok.* 3. 'gondatlanul elhagyott'. *Mēllātytā ā hunytyi cigān ā bíró lēvetētt kōdmōnyit: — Ēhē! Īn ēgy küdütt kōdmōny!*

†**kvaka-baka** *kvākā-bākā* fn 1. 'ákombákom'. 2. 'irka-firka'. *Nēm bānom, irkāgāssā, hā mān ugy rādgyōtt; de e csāk olyan kvākā-bākā.*

kvakkogás *kvākkogās* fn 'A békák hangjának játékos utánzása'. *Ugy hālgācc tē csāk énrām, mind ā bēkāk ā gyerēkēk kvākkogāsārā.*

la *lā* msz 'rámutatást nyomósító' ni!, a!, e!'. *Āhun, lā! Āz ā hírēs gāzdāmēnyecske is csikorgó csizsmāt hord; pegy neki vónā mibő kifizessē āz ārāt.* — Mj. Kazár környékén ma is nagyon gyakori a Lā! mondatzó.

lányos este *lyānyoseste* fn 'hétfő, szerda és péntek estéje, amikor nem járnak udvarlók a lányosházakhoz'. — Nr. Az udvarlás napjainak népi szabályozása nemcsak etikai, hanem gazdasági indokoltságú is, ugyanis az éjszakába nyúló udvarlás zavarja az esti munkálkodást, tisztálkodást és az éjszakai nyugalmat, hiszen az csapatos legényjártást jelent. A szabály alól csak a gyűrűs vőlegény mentesülhetett. — L.m. legényes este, téstásnap.

lánypajtás *lyānypājtas* fn 'leánykori barátnő, egymással barátkozó leányok'. *Nekēm ā legjobb lyānypājtasom vót szēgin Boris nenētek.* — L.m. körös-körül.

†**lapigat** *lāpīgāt* ts és tn i 'hátbavereget'. — Mj. A *lāpīgātās*, a kedves üdvözlésnek szánt hátbaveregetés tájszava egyes Balassagyarmat környéki falvakban.

lapos *lāpos* fn 'lapályos, sík földterület'. *Gyertēk innen ā hēgyōdālbó ā lāposrā!*

leledzik ~ tn i 1. 'kny'. 2. 'csecsemő / arcjátékával, mozgásával, hangjával kelleti, felvételre kínálja magát'. *Huty hānnām mā ā bōcsikēbe, āmikor olyan ārányossān leledzik.*

†**létop** *lētop* tn i 'megáll és megpihen'. *No, it lētop! Ipp ēlig vót ā cipelésbő.*

létra *rētytā* fn 'kny'. — Mj. A felénk *rētytā* néven emlegetett faeszköz Balassagyarmat környéki neve.

lipe ~ fn 'lepke'. *Nē bānycsātok āszt āz ārányos tārká lipēt!* — Mj. Nagykürtös vidékén élő tájszó.

†**lityás** *lityās* mn A buggyos bő nadrág jelzője Balassagyarmat vidékén.

lokall *lokāl* ts i 'mohón, habzsolva iszik, ritkábban: eszik'. *Csākugy lokālyā bēfelē āz ānyākocā ā jó hívēs krumplis moslēkot ebbe ā nāty hōsīgbe.*

lököködik *lökökōgyik* tn i 'ritk. lökdösődik'. *Tānító jár! Misā mindē lökökōgyik.*

macsánka *mācsānkā* fn 'paprikás krumpli'. *Mān mēgin āz ā hitvān mācsānkā?! —* Mj. Tréfás vagy bosszankodó hangulatú szó az általánosan használt *pāprikāskrumpli* mellett.

máknyi *māknyi* mn 'nagyon pici, mákszemnyi'. *Ebbő ā fehēr porbó csāk ēgy nāgyon māknyit szōrjā ā zāvāros borbā. Mēllād, mīnygyā mēttiszto.*

mákosguba *mākosgubā* fn 'mákkal ízesített kalácstészta'. — Nr. A megkelt kalácstésztából kiflivastagságú egyenes rudacskákat formálnak, tepsibe helyezik, megsütik. Később kis darabokra törik, leforrázzák, majd cukros mákkal ízesítik. Melegen fogyasztják. A karácsonyesti vacsora elmaradhatatlan finomsága.

- makulányi mákulányi** szn 'nagyon kis mennyiségnyi'. *It fusson ki a két szemem világa, há én az etté híres szőlődbő akár egy mákulányit is mékköstötám.*
- mancs** *máncs* fn 'ügyetlenül összehabart gusztustalan vagy ízetlen étel'. *Tisztá egy máncs ez a gulyásnak csúfót ákarmi. Há mit máncsótá té!* — Mj. Ritkán *páncs*-nak is mondják. A köznyelvi *mancs* fn jelentései is élnek tájnyelvünkben.
- mancsol** *mánycsó* tn és ts i 'híg anyagot összehabar, összekavar az ujjáival'. *Ot máncsó válámüt á konyhába.*
- mányó** *mányó* fn 'nagymama'. — Mj. A tájszó a *mányi*, *mányiká*, *mámóká* szavakkal változtatva fordul elő Ipolyság felett.
- marcsingol** *márcsingó* tn és ts i 'marcangol'. *Kisnyúlácskám! Szalágygy háma vissza az istállóba, mer á Bodri szeret márcsingónyi!*
- mázgás** *mázgás* mn 'nyálkás, nyúlós'. *Né bábrágássátok ászt szégin mázgás csigát!*
- mazna** *mázná* mn 'vézna, hitványka, fejletlen'. — Mj. Karancs környéki palóc tájszó.
- maznacsont** *máznácsont* fn 'a lábszár vékony csontja'. *Ugy bűttem á máznácsontom, hogy kínombá mind kifákált á könnyűim.* — Mj. Nógrádi tájszó.
- megcuffol** *mécuffó* tn és ts i 'meglop'. *Csúnyán méccuffóták á zód álmát, csak á sok cipká csüng az ágon.*
- megdögít** *médögít* tn és ts i 'megdögleszt, ember vagy állat elpusztulását okozza'. *Jáj, mind elhorgyá válámi férég á szép csibiskéjimet! Hogy dögicse még az Isten!* — Mj. Felszólító módban *dögillye* még alakkal is kifejezzük. — L.m. férég.
- †megest** *mégest* hsz 'megint'. *Gyerék! Té mégest válámi huncuccságbá töröd az eszed!*
- megesztrengál** *mégésztréngá* ts i 1. 'esztrengába terelt juhot megfej'. 2. 'megveréssel büntet, fegyelmez'. *Kiütté á nágyáblakomot párittyávál. De az á bolond ápjá ugy mégésztréngátá szégit, hogy bár né szótám vóná.*
- megkoboz** *mékkoboz* ts i 'a ludak tollát megtépi, kitépi'. *Szépen gyű á tollúcskám, mán másoccor is mékkobosztám az öreglúdakat.*
- meglelkezik** *méllelkézik* tn i 'az igaz lelkemre szerkezettel esküt tesz'. *Tudok kányákat á Loháncba.* — *Kányákat, té? No, lelkézz mé!*
- megtörténni** *méttörtényleni*, *méttörtillenyi*, *méttörtéllenyi* fn in 'kny'. *Bizon, elyzávértá az á hástó áz ányósát.* — *Há még ilyen csúfságnák méttörténylenyi!* — Mj. Sajátos tájnyelvi alakjai miatt kivételesen szerepeltetett fn in palóc szótárunkban. — L.m. bevalósul.
- mely** *mő* nm 'kny'. *Mő tájbá láttatok erre á máláckájimot?*
- mén** ~ (*mék*) tn i 'megy, (megyek)'. *Há mén kéd?* — *Mék városnyi.* — L.m. megyek, -nyi.
- mesélhetnék** *meséhetnyik* fn 'mesélgetésre való kedv'. *Há éccer öregmānyitokra rágyön á meséhetnyik, hát á hájnalok hájnalájig sē dōnē ki belőlē.* — Mj. Hasonló nyelvi helyzetekben általában a -*nyik* tájnyelvi módjel felel meg a -*nék* módjelenek.
- mes-meg** *mēs-mēg* hsz 'ismételten, újra és újra'. *„Híjjábá tróbálom visszán gyugdosnyi, mégēs mēs-mēg furton-furt elégyünnek á nátykürtösi még bātorfālusi kispócomró ezék ē gyerekkori palóc szovák.”* — Mj. Faludi Pál főorvos hozzám írt tréfás palóclevelelből.
- mestertelen** *mestértelen*, *mestérteleny* mn 'zenélni nem tudó (fiú, férfi a muzsikusz cigányok között)'. *Mestértelen lett az én Gyulám is. Nēm vót ápjá, áki mestērsēgre tānītottá vóná.* — Nr. A palóc falvak magyar cigányai zenészek. A primás, kontrás, bőgős, cimbalmos és a klarinétos mind tudója a muzsikálás mesterségének. Szülőfalumban azonban Jano Gyula *mestértelen* volt, így azután „csak” községi kanász lehetett belőle; miután kihaltak az ősi *kānāszfālāmiják*.
- messzell** *messzell*, (*messzöllyi*) tn i 'távolinak tart, (tartja)'. *Kislyānkorombá édēsānyām engēm is mājnēm elyvit ā sāstyinyi bócsóbá. De oszt végő — sājnös — csak messzellöttē ászt mé nekēm.*

mindközönségesen *míntközönsígessen* módhatározószó 'egyetemesen, mindannyiuk számára azonos módon'. *No, ággyon Isten mindén jót, erőt, egíssigét — míntközönsígessen!* — Mj.

Az elköszönés egyik ritkábban hallható régies formája.

†**mikusznyi** ~ szn 'mérhetetlenül kicsi'. — L.m. makulányi.

†**mlancsos** *mláncsos* mn 'lucskos'.

†**mocsolya** *mocsolyá* fn 'pocsolya'.

mohotkás *mohotkās* mn 'szöszös, pihés'. *Nágyon mohotkās az ünneplőkábátod. Keféd ki, há' éccér emberek közé mégy!*

monyurka *monyurká* fn 'krumplis núdli'.

muska *muská* fn 'muslinca'. — Mj. Rokonságban van e Balassagyarmat környéki szó a mi szúnyog jelentésű *muszká* tájszavunkkal.

muszajok *muszájok*, (*muszájtám*) tn i 'feltétlenül tennem kell (valamit)'. *Muszájok házá-ménnyi, étetnyi köll.* — Mj. Csak a két fenti tájnyelvi alakban fordul elő, méghozzá — csupán a palóc községek között magyarra lett szlovákok ajkán. Egyébként a *muszáj* névszó, ill. ige *muszáj* alakban általánosan elterjedt.

Tóth Imre

Egy budapesti kerület mai névadó szokásairól

A főváros XV. kerülete Nagy-Budapest kialakítása óta a város egyik északi peremkerülete. Két településből jött létre: a mezővárosi jellegű Rákospalotából és a mellette meghúzó-dó kisközségből, Pestújhelyből. 1970-ben a kerület dinamikus fejlődésnek indult, ekkor épült keleti szélén a ma közel 65 000 lakosú Újpalota. A kerületnek (lakói szavával: Palotának) ma mintegy 96 500 lakosa van. Arra voltam kíváncsi, hogy a harmadában régis a kétharmadnyi, bevándorlók lakta városrészben milyenné vált a lakosság névadó ízlése. Fél szemmel arra is figyeltem, hogy az 1971-ben először kiadott Magyar utónévkönyv (a továbbiakban: Uk.) névkínálata mennyire befolyásolta a kerület névadását.

Úgy gondoltam, meggyőző képet kaphatunk a Palotán 1971 és 1984 között született ifjúság névállományáról, ha az iskolákban, óvodákban összeírjuk az 1986/87-es tanévben beírt növendékek utónevét. Ennek a névgyűjtésnek az elemzése szolgál tanulmányunk alapjául.

I. Mielőtt a tanulságokat ismertetném, szükségesnek látszik néhány bevezető megjegyzést tennem.

a) A kerület valamennyi általános iskolájából és óvodájából begyűjtöttem a keresztnéveket. A középiskolák közül csak a városrész két régi intézményét választottam ki, mivel tudomásunk szerint csak azokban tekinthető jobbára palotainak a tanulóifjúság. Megemlíttem még, hogy Újpalotán meglehetősen sok idegen ajkú család él, ezek gyerekeinek a nevét kihagytam földolgozásomból, mivel csak a magyar lakosság névadó ízlését tekintem munkám tárgyának.

b) Névteljességről csak az 1972 és 1980 között születettek esetében beszélhetünk, mivel 1986/87-ben ez volt az iskolaköteles korosztály. Meggyőzőnek tűnő teljességről biztosít az 1981 és 1983 között született óvodások névanyaga is, mivel értesülésem szerint a palotai kisgyerekek 96%-a jár óvodába. Az 1971-ben született fiatalok közül csak azoknak a nevét kaphattuk meg, akik még iskolások voltak az összeírás időpontjában, az 1984-es korosztályból pedig olyan kevesen járnak még óvodába, hogy ennek az évfolyamnak a neveiből csak mutatóba kerülhetett be egypár a gyűjtésembe.

c) Az összeírás osztálykönyvekből, iskolai tanuló-nyilvántartásokból és óvodai csoportnaplókából készült. Mivel ezek hivatalos okmányok, a bennük található névalakokat anyakönyvezett írásképeknek kell tekintenünk, jóllehet sok esetben eltérnek az Uk. által tanácsolt helyesírástól. Mivel minket elsősorban az érdekel, milyen neveket kaptak a palotai gyerekek (nem az: hogyan írták le azokat), a munkámban minden utónevet az Uk. ajánlotta helyesírás szerint kezelek. Néhányról azonban szólok majd később, a velük kapcsolatos aggályaimat jelezni fogom.

2. Gyűjtésem eredményeként 378 értékelhető utónévhez jutottam, ez 234 női, 144 férfinevet jelent. Ezeket 12 285 gyerek viseli: 5958 kislány és 6327 legényke. Az Uk. 1827 fölvehető utónevét ajánl, megállapíthatjuk, hogy ennek mindössze 20,6%-át igényelték a kerület névadó szülői. Rögtön szembetűnik: a női és férfinevek arányát tekintve a közel négyszázzal több fiúgyerek majdhogynem fele annyi néven osztozott, mint a lányok. Ebből máris levonható a tanulság: a férfinevek tekintetében a kerület lakossága jóval konzervatívabb ízlésű, mint a lánynevekkel kapcsolatban; ez egyébként országos vonatkozásban is jellemző.

Figyelmeztetek arra, hogy dolgozatomban gyakran fogok százalékos adatokat bemutatni. Ezek használhatóságának a tekintetében szükséges néhány irányító-segítő megjegyzést adnom.

A lányok százalékértékeit minden esetben az 5958 palotai lány, nevüket a 234 följegyzett palotai nőnév alapján számítom. Ugyanígy a fiúknál a 6327-es palotai fiúlétszám és a 144 utónév lesz a százalékszámítás alapja.

Olykor viszont szükséges lesz, hogy az 1967-es országos állapotokhoz viszonyítsak. Itt a létszámalap: 71 976 leány, 76 910 fiú (összesen 148 886 gyerek); 276 női, 210 férfinév (összesen 486).

A százalékszámokat nem kerekítem, s általában csupán egy tizedesjegyig adom meg. Ahol azonban tized nincsen, ott az első század, ezred számjegyéig számolok. A %-jelet csak ott írom ki, ahol az elmaradása félreértést okozhatna.

3. Gyakoriság szempontjából elősorban azok a nevek érdemelnek említést, amelyek 1971 és 1984 között minden évben előfordultak. Ezeknek a száma meglepően alacsony, mindössze 13 név sorolható ide, az összeírt nevek 3,4%-a: *Adrienn, Attila, Edina, Eszter, Ferenc, Gábor, János, Miklós, Mónika, Péter, Szilvia, Tamás, Zoltán*. — Ezeken a neveken 3189 gyereket neveztek el, az összeírtak 25,9%-át.

A valódi gyakoriság szempontjából főként a teljesnek mondható 13 éven át előforduló neveké a főszerep. Ezeknek jóval nagyobb a számuk: 45 név, a nevek 11,9%-a tartozik ide: *András, Ágnes, Andrea, Anikó, Anita, Anna, Balázs, Barbara, Beáta, Beatrix, Bernadett, Csaba, Dávid, Dóra, Erika, Erzsébet, Éva, Gabriella, György, Hajnalka, Ildikó, István, József, Judit, Károly, Katalin, Krisztián, Krisztina, László, Mária, Mariann, Melinda, Noémi, Nóra, Norbert, Orsolya, Rita, Sándor, Tibor, Tímea, Viktor, Viktória, Zsolt, Zsuzsa, Zsuzsanna*. — Összesen 6119 gyereket neveztek el ezekkel a nevekkal, a teljes összeírt létszámnak a 49,8%-át.

Tanulságos azonban szemügyre venni azokat az utóneveket is, amelyekhez legalább 12 —11—10 éven át ragaszkodtak a névadó szülők. 52 névről van szó, az összeírt nevek 13,7%-áról. 1892 gyerek, az összeírtak 15,4%-a viseli ezeket a neveket: *Ákos, Annamária, Brigitta, Csilla, Dániel, Edit, Emese, Gergely, Géza, Gyula, Ilona, Imre, Júlia, Julianna, Kinga, Lajos, Róbert, Roland, Szabolcs, Veronika, Zsófia* (12 éven át); — *Árpád, Béla, Borbála, Diána, Dorottya, Gyöngyi, Ibolya, Kálmán, Magdolna, Márta, Mihály, Pál, Réka, Renáta, Richárd, Tünde, Zita* (11 éven); — *Ádám, Angéla, Alexandra, Antal, Gergő, Henrietta, Klaudia, Kornél, Levente, Margit, Marianna, Nikolett, Nándor* (10 éven át).

Az összegyűjtött névhalmazból két következtetést lehet levonni. Az első: a gyakoribb 110 név, amely az összes név 29,1%-a, az összeírt gyerekek 91,1%-ának az utóneve. Kimondhatjuk tehát, hogy kevés névre koncentrálódik a palotaiak névadó ízlése. A második következtetés ez volna: ebből a 110 névből még ma is idegenesnek érzünk negyvenet. Ezek: *Adrienn, Andrea, Angéla, Anita, Alexandra, Barbara, Beáta, Beatrix, Bernadett, Brigitta, Dániel, Diána, Edina, Gabriella, Henrietta, Klaudia, Kornél, Krisztián, Krisztina, Livia, Mariann, Marianna, Márk, Melinda, Mónika, Nikolett, Nikoletta, Noémi, Norbert, Petra, Renáta, Richárd, Rita, Roland, Szilvia, Veronika, Viktor, Viktória, Zita* — a gyűjtött nevek

10,5%-áról van tehát szó. — Úgy tűnik, a kerületben meglehetősen sok szülő érdeklődött az idegenül hangzó, s talán „elegánsabbnak” vélt utónevek iránt.

Itt tartom fontosnak tisztázni, mit ért munkám az idegenes jellegű név fogalmán. Nehéz erre a kérdésre minden kételkedést kizáró feleletet adni, bizonyos objektív szempontjaink mégis lehetnek. Sok esetben a név végén csattanó hosszú mássalhangzók idegenek nyelvérzékiünknek (pl.: *Adrienn, Bernadett*), máshol a név eleji mássalhangzó-torlódás idegen fülünknek (*Brúnó, Krisztina*), megint másokban a szóközi, szintén nem magyaros hármas mássalhangzó-kapcsolat jelez idegenséget (l.: *Ambrus, Gertrúd*). Erősen figyelmeztet a név idegen voltára az az *a* végződés, amellyel az Uk. a nevek nőneműségét szándékozta hangsúlyozni (l.: *Anetta, Nikolett*a), különösen az *-ia* végződés utal a név latin eredetére (pl.: *Klaudia, Livia*). Az *-éla, -ella, -etta, -linda, -mina, -tina* szóvégek nyilvánvalóan újlatin és germán eredetre vallanak, s máig őrzik idegenségüket (l. a gyűjtésből: *Angéla, Gabriella, Hermína, Henrietta, Leontina, Melinda*). Olykor a név írásképe figyelmeztet a név idegen voltára (pl.: *Alexandra, Beatrix*, ill. *Richárd*), máskor viszont a hosszúsága. A magyarban használatos férfinevek ugyanis kevés kivétellel két szótagosak, a nőnevek pedig általában nem hosszabbak három szótagnál. A gyűjtésünkben lévő *Nikodémusz*, valamint *Angelika, Dominika, Georgina* — más jellemzőik mellett — a szótagszámhosszúságukkal is hangsúlyozzák idegenségüket. Besorolásomat ezeken kívül más nyelvi, érzelmi és kulturális tényezők is szabályozták. Az osztályozás elvi kérdéseiről természetesen lehet vitatkozni. Úgy gondoltam azonban, hogy indokolt volt mégis a névföldolgozás szempontjából kialakítani egy olyan névkategóriát, amelynek a tagjai idegenesek, de az általános ízlés tekintetében mégis jellemzők lehetnek névadásunkra.

4. Egy-egy utónév közkedveltségét elsősorban az jelzi, hogy a névadók közül hányan adták az adott nevet utódaiknak. Ezen a téren az alábbiak szerint alakul a vezetőnek tekinthető sorrend.

a) Kétszáznál többször igényelt nevek — mögöttük a palotai előfordulás százalékszámával: *Andrea* (5,0), *Attila* (6,2), *Gábor* (7,7), *István* (3,8), *Katalin* (4,3), *Krisztina* (6,9), *László* (6,3), *Mónika* (4,0), *Péter* (5,5), *Szilvia* (4,5), *Tamás* (4,4), *Zoltán* (5,9), *Zsolt* (4,6). — Nagyfokú az érdeklődés ezek iránt a nevek iránt: a mindössze 13 néven (a nevek 3,4%-án) nevezték el a palotai gyerekek 36%-át. — Érdemes azt is megemlíteni, hogy a legkedveltebbnek mutatkozó nevek sorában az Uk. jelezte 1967-es állapotokhoz viszonyítva bizonyos ízlésváltozás következett be. Az akkori százalékarányok szerint ez volt a fősorolt nevek kedveltségi sorrendje: *Katalin* (5,2), *Andrea* (4,6), *Krisztina* (1,8), *Mónika* (1,3), *Szilvia* (0,6); *László* (8,9), *Zoltán* (7,7), *István* (7,3), *Attila* ~ *Atilla* (5,4), *Zsolt* (4,1), *Gábor* (3,8), *Péter* (2,5), *Tamás* (2,0). Láthatjuk tehát, hogy bizonyos *kedveltségeltolódás* történt. Például az 1967-ben kiemelkedő százalékaránnyal rendelkező *László* mára némileg elveszítette a hegemoniáját, s az akkor egyáltalán nem gyakori *Szilvia* iránt meglehetősen nőtt az érdeklődés. — A 13 legkedveltebb utónévből négy máig megőrizte idegenes jellegét, ezek: *Andrea, Krisztina, Mónika, Szilvia*. A gyerekek 10%-át nevezték így.

b) 23 név iránt mutatkozott 101—200 esetben érdeklődés a kerületben — itt is a palotai megjelenés százalékszámait adjuk meg: *Ágnes* (2,5), *Anikó* (1,9), *Anita* (2,7), *Erika* (2,1), *Gabriella* (2,3), *Ildikó* (2,8), *Judit* (2,2), *Orsolya* (1,7), *Tímea* (3,1), *Viktória* (2,1), *Zsuzsanna* (3,0); *András* (2,7), *Balázs* (2,6), *Csaba* (3,0), *Ferenc* (2,5), *Gergely* (1,6), *György* (1,8), *János* (2,5), *József* (2,6), *Krisztián* (2,7), *Sándor* (1,7), *Tibor* (2,0). — A nevek 6%-áról, a gyerekek 27,6%-áról van itt szó. Ebben a csoportban 5 nevet ítéltünk idegenesnek (*Anita, Gabriella, Krisztián, Viktória, Zsuzsanna*), az összes gyerek 6,3%-a kapta ezeket a neveket.

c) Az érdeklődés szempontjából azok az utónevek is figyelemre méltók, amelyeket 21—50 és 3—20 esetben választottak utódaiknak a palotaiak. — Az első csoportba

(21—50 előfordulás) 38 név, a nevek 10%-a tartozik. Összesen 1245 gyerek, az összeírtak 10,1%-a hallgat rájuk. Köztük 11 számítható az általunk idegenesnek tekintett nevek közé, 379 gyerek (3,5%) kapta őket. — A másik csoportban a kevés előforduláshoz viszonyítva igen sokféle név található: 120 (a nevek 34,5%-a), ez azonban nem sok gyerek, mindössze 921 (7,4%) neve. Igen sok név: 61 tekinthető idegenesnek közülük. Ebben a névtarkaságban a „hölgyeké” a döntő fölény: a 43 férfinévvel szemben 77 a kevesebb esetben választott női személynevek száma.

Érdekes külön kategóriát alkotni a ritka utónevek csoportjából. Ide azokat soroljuk, amelyek a gyűjtésünkben csupán 1 vagy 2 esetben találhatók meg. Meghökkenően magas a számuk: 151, az összes név 39,9%-a vehető ide. És igen kevés gyerek között oszlik meg ez a névanyag, mindössze 183-an (1,4%) kaptak ezekből személynevet. Közöttük sok (100) az idegenes név. — Ebben a kategóriában is a lányok vannak többen, 118-an; a fiúnév adásában feleannyira sem jellemző az exkluzív utónevek iránti érdeklődés: 65 fiú — 55 névvel. — Levonhatjuk talán ezt a tanulságot: sok különösen csengő név iránt vonzódik a palotai névadó közösség, de csak kevés családra jellemző ez az érdeklődés. Láttuk, a ritka nevek kétharmada idegenes típusú, érdemes viszont szóvá tennünk, hogy közel az ötöde magyaros jellegű névnek tekinthető — alább az utóbbiakat veszem közelebből szemügyre.

5. Magyaros keresztnéveket említettem, s ezt bizonyos óvatosság mondatja velem. „Magyar” névnek nem szívesen nevezném őket, mivel köztudomású, hogy legrégibb személyneveink rétegében is jóval több a más nyelvekből történt névátvétel, mint az igazán s olykor nem is hitelesen bizonyítható magyar eredetű utónév. Persze itt sem könnyű a határvonalat meghúzni, ezért elsősorban az Uk. névmagyarázataira támaszkodtam.

a) Hosszas töprengés után ide soroltam azokat a személyneveket, amelyek talán ezer évnél is régebben élnek nyelvünkben, s idegen eredetük ellenére magyar utónévként tartjuk számon őket (l.: *Sarolt*). Azokat is, amelyeket magyarító igyekezet hozott létre (*Rezső*, *Szilárd*; *Ildikó*, *Tímea*; *Csilla*, *Dalma*) — akár tudatos nyelvművelés, akár irodalmi szándék segítette is a létrejöttüket; hasonlóképpen azokat, amelyek magyaros olvasatból születtek (l.: *Fruzsina*, *Orsolya*), illetve a mai hangalakjuk lényeges változás, megmagyarosodás során alakult ki a hazai névhasználatban (pl.: *Bálint*, *Boldizsár*). A magyaros nevek csoportjában van a helyük azoknak az utóneveknek is, amelyek vagy tájnyelvi, vagy a nyelvünkben más népektől független folyamatként létrejött becézésből váltak önálló keresztnévvé (pl.: *Kisanna*, *Kriszta*, *Zsuzsa*), és természetesen ide kerültek legújabb nyelvalkotásunk szülöttei is: *Bíbor*, *Boglár*, *Gyöngy*, *Napsugár* stb.

A nevek szétválasztásában az objektív adatok mellett természetesen közrejátszott bizonyos fokig a szubjektív véleményem is.

b) A gyűjteményemben 90 utónevet tekinthettünk vitathatatlanul magyaros névnek. Ezek így oszlanak meg nemek szerint elválasztva: 50 a női, 44 a férfinévek száma, az összes összeírt név 24,8%-át teszik ki együttvéve. Kevés köztük a közkedvelt, tehát olyan, amelyet sok gyerek kapott — ezeket a százalékszámuk sorrendjében adjuk meg: *Attila* (6,2), *Zoltán* (5,9), *Zsolt* (4,6), *Tímea* (3,1), *Csaba* (3,0), *Ildikó* (2,8), *Anikó* (1,9), *Orsolya* (1,7). Meglehetősen magas az előfordulási százalékszám a még a *Zsuzsa* (1,5), *Hajnalka* (1,2), *Csilla* (1,1), *Gyula* (0,9) és *Tünde* (0,9) névnek. — 3—50 előfordulással 47 magyaros utónév dicsekedhet összeírásunkban. Ez az összes név 12%-át jelenti; s az összeírt gyerekek 5,7%-a kapta őket.

A magyarosnak tekinthető ritka nevek sorában viszonylag nagy a mutatószám: 34 név (8,9%) — 99 gyermek nevei ezek (0,8%). — Gyűjtésünk tanúbizonysága szerint összesen 3121 gyerek (24,4%) kapott magyaros nevet Palotán 1971 és 1984 között. 1967-ben az adott nevek 19,1%-a volt magyaros az országban, a gyerekek 25,1%-a kapta. Az összehasonlítás szerint Rákospalotán az összeírásunk éveiben viszonylag változott az érdeklődés a

magyaros személynevek iránt (alapul véve az 1967-es adatot). Több van belőlük, ám ha az adatokat arányosan vetjük össze, látnunk kell: alig több gyerek viseli őket. (A témára később visszatérünk.) — Alább gyűjteményem magyarosnak ítélt utónévjegyzékét adom a köz-kedveltség szerint csoportosítva.

— 200-nál gyakoribb névadás: *Attila, Zoltán, Zsolt*.

— 101—200 között: *Anikó, Csaba, Ildikó, Orsolya, Tímea*.

— 21—50 között: *Ákos, Árpád, Bálint, Béla, Emese, Géza, Gyöngyi, Györgyi, Kálmán, Kinga, Levente, Réka, Szabolcs*.

— 3—20 között: *Aranka, Barna, Bence, Boglárka, Dalma, Előd, Emőke, Enikő, Etelka, Fruzsina, Gergő, Gyöngy, Gyöngypér, Győző, Hajnal, Ibolya, Janka, Jenő, Jolán, Kata, Kati, Lilla, Margit, Nándor, Őrs, Piroska, Rózsa, Sarolta, Szilárd, Vera, Viola, Virág*.

— A ritka magyaros nevek sorából: *Ajtony, Andor, Angyalka, Apor, Arany, Bara, Bibor, Boglár, Boróka, Botond, Bulcsú, Csanád, Csobán, Csongor, Elek, Elemér, Farkas, Huba, Hunor, Ilma, Imola, Kadosa, Kisanna, Lina, Luca, Napsugár, Pálma, Rezső, Sarolt, Soma, Tardos, Zalán, Zsófi, Zsombor*.

Gyakoriság szempontjából nem vigasztaló a kép. 14 éven keresztül csak az *Attila* és a *Zoltán*; 13 éven keresztül az *Anikó, Csaba, Hajnalka, Ildikó, Orsolya, Zsolt, Zsuzsa*; 12 évig az *Ákos, Csilla, Emese, Géza, Gyula, Kinga, Szabolcs*; 11—10 évig az *Árpád, Béla, Gergő, Gyöngyi, Ibolya, Kálmán, Levente, Margit, Nándor, Réka, Tünde* volt divatos magyaros utónév. — Összesen ez a 27 név, a Palotán adott valamennyi név 7,1%-a maradt meg tehát a névadók „kegyeiben”.

6. Összefoglalva a tanulságokat:

a) Az eredetileg falusias, jobbára népi ízlést tükröző kerület napjainkra nagyvárosiassá vált, s a változás a névadók ízlésén is nyomot hagyott. Erőteljesen érdeklődnek a ma is idegen hangzású utónevek iránt: az összeírt 378 utónévből a felénél nagyobb rész, 196 idegen hang- és névhatású. Összesen 3923 gyereket neveztek el velük, az összeírtak harmadát (31,9%). Az idegen és emiatt többnyire „exkluzív” csengő nevek iránt elsősorban a lányos családok érdeklődtek, a fiúkkal kapcsolatban jóval „hagyományosabbnak” bizonyult a névadószándék: a 45 idegen típusú férfinévből 151 kisfiú kapott személynevet. — Mivel a leggyakrabban adott idegen utónevek száma meglehetősen magas (9,7%), s közkedveltségük is jelentős (a gyerekek 27,6%-áról van szó), megállapíthatjuk, hogy az újabb rákospalotai személynévadás mintha az elmagyartalanodás felé tartana.

b) A magyarosnak vélhető utónevekkel kapcsolatos érdeklődés az 1967-es állapothoz viszonyítva alig változott. Úgy vélem, az 5. pontban adott százalékos összehasonlítás helytálló, annál inkább, mivel az 1967-es számok egy évre, az anyémek 14 évre érvényesek. Az adott területek — akkor az ország, most egy budapesti kerület — összevetése a százalékszámok tükrében jogos összehasonlításra utalhat a közkedveltséget illetően. A magyaros nevek tekintetében a fiúk javára billen a mérleg. Több ugyan a női név ebben a csoportban: 50 a 44 férfinévvel szemben, de az efféle neveket több fiú kapta, mint lány. 1977 legényke az 1244 lányka ellenében. Ezt az arányt föltétlenül befolyásolja, hogy a leggyakrabban adott utónevek sorában a magyaros férfinévek: *Attila, Csaba, Zoltán, Zsolt* vezetnek. A négy név jelentős kedveltsége egyben azt is bizonyítja, amire korábban már utaltunk: a férfinévekre irányuló érdeklődés általában koncentráltabb, mint a nőnevekre, s úgy tűnik, hogy ez országos jelenség.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a magyaros nevek jókora része a kevésbé gyakori és kevésbé közkedvelt utónevek sorába esik. A ritkábban, tehát 3-20 esetben választott nevek száma 34, 286 gyerek osztozik rajtuk, s az igazán ritka nevek közt ugyanennyi néven csupán 99 gyereket neveztek. Tehát a magyaros nevek — bizvást mondhatjuk így — a

névadás perifériájára szorultak, nincsen döntő, meghatározó szerepük utónévkincsünk magyarázásában.

c) A ritka nevekkal kapcsolatban elmondtuk fentebb, hogy meglehetősen nagy a számuk. A többségük idegenes hangzású és névhatású ma is (pl.: *Genovéa, Mariela, Mirtill, Szimonetta — Nikodémusz, Teodor*) — de a magyaros nevek harmada is közéjük tartozik. Ez az észrevétel alátámaszthatja azt a korábban említett véleményünket, hogy nagyon megnőtt a palotaiak érdeklődése a különösen csendülő nevek iránt, s ezek éppen a ritkaságuk következtében akaratlanul is bizonyos „előkelőségre” tettek szert a nevek világában.

Ebben a kategóriában persze meglehetősen viszonylagos a mutatószámok értéke. Általában segítenek a tájékozódásban, de relatív is a viszonyító erejük, mivel a ritka nevek esetében nem tömeges, hanem esetleges névelőfordulásokról van szó. Ezeknek csak igen kicsi magja állandó, úgy érve, hogy évről évre megjelenik, ezért ezen a téren nyilvánvalóan az évenkénti, országos összevetéseknek lehetne igazi hitele.

d) Az Uk. a sok új névvel fölkellette az ország „névcsináló” kedvét, Rákospalota sem maradt ki ebből az igrakezetből. (L. a ritka magyaros nevek sorát!) Összeírásunkban 14 olyan név is szerepel, amely nincs benne az Uk. névjegyzékében — bár nem állítható, hogy valamennyi palotai lelemény volna —: *Betti, Bibor, Boglár, Denisz, Gyöngy, Hajnal, Ivona, Karolin, Kati, Katja, Lilianna, Mariela, Nikolett, Zsófi*. Ezekkel a nevekkal kapcsolatban szeretném néhány megjegyzéssel kiegészíteni tanulmányomat.

— A *Denisz* és a *Lilianna* az ajánlott *Döniz* és *Liliána* helyett névadási baklövésnek tűnik. Ha mindenképpen az eredeti, idegen névalakot akarták átvenni a névadók, logikusabb lett volna *Denise*-t és *Lilian*-t adni helyettük. Mellettük meglepő a *Mariela* név is, amelyet bizonyíthatóan magyar kislány kapott, jöllehet a magyar névadásban nincs előzménye.

— A *Claudia, Elisabeth, Harry, Katja, Kitty* típusú nevek nyilvánvalóan sznob igrakezet, az *Őrs* és a *Timea* helyesírásbeli bizonytalanság eredményei. Meglepő hogy ezekben az alakokban anyakönyvezték őket.

— A *Karolina* és a *Nikoletta* a végződésének gyakori elhagyása azonban arra figyelmeztethet, hogy a névadók tiltakoznak a nőneműséget jelző *a* ellen (ez a *Henriett, Mariann* esetében is bizonyítható). Ez mellesleg a magyar nyelvérzék szempontjából érthetőnek látszik. Talán éppen ez a szándék sodorta el a szintén *a*-ra végződő *ka* becézőképzőt is a *Bibor* (vö.: *Biborka*), *Boglár* (*Boglárka*), *Hajnal* (*Hajnalka*) nevek végéről. Meglehet, ezért vált inkább *Betti*-vé és *Kati*-vá a két becéző névalak (az Uk.-ban *Betta, Kata*), s lett *Zsófi*-vá a *Zsófia*. Mindez csupán hipotetikus föltevés, érvként nem is ragaszkodunk hozzá. Annál is inkább nem, mivel éppen Rákospalota szolgál bizonyos cáfolattal: az *Yvonne* francia nőnévből az Uk.-ban *Ivonn*-ra átírt nevet *Ivona* alakra másította a palotai igrakezet —, ez tetszetős változtatás, mivel így szebb a név hangsorának a zenéje, mint a szóvégen csattanó *nn*-nel.

e) A palotai *Gyöngy* név és a már említett *Bibor, Boglár, Hajnal* névalakok azt a benyomást kelthetnék a felületes szemlélőben, hogy az újabb névadó ízlés kerüli a becéző formákból alakult utóneveket, holott ez egyáltalán nem igaz. Maga a kerület cáfol rá erre az állításra a *Betti, Kati, Katja, Zsófi* leleményekkel. Ezeken kívül is meglehetősen hosszú a ma is még becézőnek tekinthető, de hivatalossá emelkedett személynevek sora Rákospalotán: *Aliz, Angelina, Barna, Bea, Bence, Bettina, Boróka, Ditta, Dóra, Eliz, Eliza, Emma, Fanni, Frida, Gerda, Gergő, Gina, Gréta, Hella, Inge, Janka, Kata, Kinga, Kisanna, Kitti, Kriszta, Lili, Lilla, Lina, Linda, Marietta, Natasa, Nikoletta, Nóra, Szandra, Szimonetta, Szonja, Vera, Violetta, Zsuzsa*. — Összesen a már említettekkel együtt 44 névről van szó, a nevek 11,3%-áról. Kisebb azoknak a gyerekeknek az aránya, akik ezekkel a nevekkal neveztettek el Palotán: 603 gyerek, az összeírt létszám 4,9%-a.

7. A névgyűjtés, később a földolgozás során sok érdekes tapasztalatra tettünk szert, ezekből eggyel, a *divatnevek* ügyével szeretnék alább egy kicsivel részletesebben foglalkozni. A névadó ízlésnek is van ugyanis divatja, s ez épp annyira szeszélyes, alkalmoszerű, mint a divatozás általában. Ennek elsősorban nem nyelvesztétikai okai vannak, ez könnyen bizonyítható. Ha a szép hangalak iránti vonzódás vezérelné a névadókat, akkor a nyelvüinktől idegen és nem kellemes szó eleji mássalhangzó-torlódásos nevek (*Brigitta*, *Brúnó*, *Krisztián*, *Krisztina*) iránt régen kiveszett volna az érdeklődés, helyettük a lágy dallamú *Ábel*, *Abigél*, *Viola* terjedt volna el. Listáink tanúsága szerint azonban *Ábel* és *Abigél* nincs, *Viola* is alig, ellenben van *Brúnó* és *Gréta*, és jóval több *Brigitta*, *Krisztián*, *Krisztina* ül az iskolapadokban, mint valaha. Néhány példán szeretnénk bemutatni, hogyan válhat egy-egy keresztnév divatnévvé.

a) A kérdésben nem könnyű dönten. Úgy gondoljuk, két oldalról kell megközelíteni a jelenséget. Az *Attila* név iránt például mostanában megnőtt Palotán az érdeklődés, az 1967-es, országos előfordulási százaléknál nagyobb lett a mutatója. Ez azonban csupán azt jelenti, hogy a név kedveltebb lett a korábbi időknél, hiszen akkor is meglehetősen magas volt iránta az érdeklődés. A *Péter* névvel kapcsolatban viszont nehezebb eldönteni, hogy csupán közkedveltebb lett-e, vagy divatnévvé vált-e. 1967-ben 2,5 volt a százalékszám, most 5,5 — ez igazán jelentős változásra figyelmeztet. Még föltűnőbb a *Krisztina* iránti érdeklődés növekedése: az 1967-es 1,8-es százalékszámmal szemben most 6,6-et látunk Rákospalotán. Ez a nőnév vitathatatlanul fölkapott divatnévvé vált.

b) Nem mindig a meglepően magas előfordulási szám jelzi a divattá válást. A *Gergely* név előfordulása a gyűjteményünkben mindössze 1,6%-os. De ha összevetjük ezt a számot az 1967-es országos kedveltséget mutató százalékszámmal (0,06), akkor bizást mondhatjuk, hogy kerületünkben divatnév lett a *Gergely*. Hasonló hozzá például a *Krisztián* „karrierje” (1967-ben 0,07, most 2,7), valamint az *Anita* (0,5 — 1,9) és a *Zsuzsa* (0,06 — 1,5) iránti érdeklődés növekedése. Gyakorta meglehetősen alacsony előfordulási szám is jelezheti, hogy az adott név divatba jött, ha az előfordulás ugrásszerűen megnövekedett: *Dániel* (0,07 — 0,8, tehát megtízszereződött), *Viktor* (0,1 — 1,2), s ugyanez látható a most sem „nagy tömegű”, de jelentősen nagyobbodó érdeklődésre szert tett *Barbara* (0,05 — 0,5), *Klaudia* (0,007 — 0,3), *Dávid* (0,01 — 0,7), *Roland* (0,01 — 0,6) utónevek esetében.

Olykor nyomon követhető egy-egy név ugrásszerű kedveltségi változása. Két példát adnánk erre, talán tanulságosnak bizonyulhatnak. Az *Attila* név közkedveltsége például így alakult Palotán: 1973 és 1976 között 49—44 közé esett az évi előfordulása; 1979-től a negyvenet sem érte el az évenként Attilára nevezett kisfiúk száma. Az igazsághoz hozzátartozik természetesen az a tény is, hogy 1980 táján jelentősen csökkent a szülések száma Magyarországon. A *Dávid* név változása viszont ellentmond ennek a logikusnak tűnő érvek! 1971 és 1977 közt csupán kilenc fiú kapta ezt a nevet kerületünkben, 1978 és 1984 között — tehát éppen a születések csökkenésének az időszakában — a korábbi szám négyszeresét, 36 Dávidot írhattunk össze.

c) Az ugrásszerű érdeklődéscsökkenés viszont azt jelzi, hogy egyik-másik név „kegyvesztetté” válik. Erre a folyamatra is csak mutatóba adunk példákat. 1967-ben az egyik legkedveltebb női név a *Mária* volt (5,8%), nem sokkal maradt el tőle az *Erzsébet* (4,7). Most mindössze 1,6 a *Mária*, 1,1 az *Erzsébet* százalékszám. Ez a hatalmas visszaesés nem magyarázható meg a demográfiai változásokkal. A *Lajos* iránti kedveltség 1967-ben 2,1%-os volt, a *Sándoré* 4%-os. Összeírásunk rendezése során azt tapasztaltam, hogy ezek a százalékszámok az időszakunkban 0,9-re és 1,7-re estek vissza — itt sem a születések csökkenéséből eredeztethető a különbség, hanem jelentős ízlésváltozásról kell beszélnünk.

d) Ezt alább egy rövidebb összehasonlító bemutatással igyekszem tovább bizonyítani. Itt is az előbb használt módszerrel végezzem el az összevetéseket, a nevek után álló zárójelek közt előbb az 1967-es, mögötte a mostani adatokat közlöm.

Vegyük előbb a növekedést!

— Az *Attila* megszapорodásához hasonló az *András* (1,9 — 2,7) és a *Tamás* névé (2,0 — 4,4); mindkettőre jellemző, hogy jócskán megnőtt az előfordulási számuk, következésképpen divatosabbá váltak, mint korábban voltak.

— A *Péter* névhez hasonló ugrásszerű növekedésről lehet beszélni a *Gábor* névvel kapcsolatban is (3,8 — 7,7), amelynek a megkétszereződése jelzi: egyike lett a legkeresettebb férfinévnek; a nőnevek közül a *Mónika* (1,3 — 4,0) megháromszorozódása vitathatatlanul jelzi, hogy a *Mónika* is divatnévvé vált.

— Igazi divatnévvé valóban vannak azok az utónevek is, amelyek iránt olyan nagy érdeklődés nyilvánult meg az 1967-es országos állapothoz viszonyítva, hogy az előfordulásuk nemcsak megsokszorozódott, hanem egyben a „vezető nevek” sorába emelkedtek. Legszembetűnőbb példa erre a *Balázs* (0,2 — 2,6), a *Szilvia* (0,7 — 3,1), a *Viktória* (0,2 — 2,1); melléjük kívánczik a kisebb előfordulású, de mostanra megtízszereződött *Adrienn* (0,1 — 1,4) és *Norbert* (0,1 — 1,4).

— Némelyik név nem annyira a magas előfordulása miatt érdemel figyelmet, hanem az 1972-től induló, évente *folyamatosan* sokasodó előfordulása miatt, amely jelzi, hogy a szemünk előtt válik divatnévvé. Közülük a legfűtűnőbb az *Ádám* (0,08 — 0,8), *Áron* (0,01 — 0,1), *Diána* (0,02 — 0,5), *Márk* (0,006 — 0,1), *Máté* (0,02 — 0,2), *Nikoletta* (0,004 — 0,5) növekedése, s mellettük említést érdemelnek ezek is: *Bernadett* (0,2 — 1,0), *Brigitta* (0,2 — 1,2), *Dóra* (0,2 — 1,2), *Edina* (0,4 — 1,3), *Eszter* (0,6 — 1,6), *Hajnalka* (0,7 — 1,2), *Melinda* (0,3 — 1,1), *Rita* (0,6 — 1,0). Tanulságos végigböngészni ezeknek a neveknek a sorát: megfigyelhetjük, hogy a divatozásban a lánynevéké a vezető szerep.

Ugyanilyen tanulságos szemügyre venni az egyes nevek iránt megnyilvánult érdeklődéscsökkenés összehasonlító százalékadatát.

— A korábban erősen közkedvelt *Ágnes* (Uk. 3,2, most 2,5), *Erika* (5,0 — 2,1), *Éva* (5,9 — 2,4), *Ferenc* (4,2 — 2,5), *Ildikó* (5,5 — 2,8), *István* (7,3 — 3,8), *János* (5,7 — 2,5), *József* (6,6 — 2,6), *Judit* (3,6 — 2,2), *Katalin* (5,2 — 4,3), *László* (8,9 — 6,3), *Tibor* (4,3 — 2,0), *Zoltán* (7,7 — 5,9), *Zsuzsanna* (4,7 — 3,0) iránt mutatkozik szembeötlő érdeklődéscsökkenés Palotán, egyik-másiknál ez számottevő visszaesést jelez. Minthogy ezeket a neveket még most is gyakran választották, a csökkent érdeklődés ellenére is megállapítható: kedveltek maradtak a kerületben.

— Jópár névről azonban meg kell állapítanunk, hogy nem csupán „presztízsveszteséget” szenvedtek, hanem az *Erzsébet*hez, *Máriához* hasonló jelentős érdeklődéscsökkenés jellemző velük kapcsolatban. Kiestek, illetve kiesőben vannak az Uk.-ban vezető nevek sorából: *Edít* (2,4 — 0,7), *Gyöngyi* (1,4 — 0,4), *Ibolya* (1,3 — 0,3), *Ilona* (2,5 — 0,6), *Imre* (2,5 — 0,8), *Magdolna* (1,1 — 0,4), *Margit* (1,3 — 0,4), *Márta* (1,7 — 0,4), *Mihály* (1,5 — 0,4), *Tünde* (2,1 — 0,9).

— Múltban van Palotán az *Anikó* (2,5 — 1,9), *Béla* (1,5 — 0,7), *György* (2,1 — 1,8), *Gyula* (1,6 — 0,9), *Piroska* (0,9 — 0,1) korábbi viszonylagos népszerűsége, jóformán kihalás fenyegeti például az *Etelka* (0,2 — 0,05) és *Gizella* (0,4 — 0,05) nevet. — Az érdeklődéscsökkenést figyelve észrevehetjük, hogy a divatjavesztett vagy veszőben lévő keresztnévnek közt mennyire magas a magyaros, valamint a hagyományosan megszokott, bevett nevek száma.

A dolgozatban szereplő utónevek (a zárójelek közt állók is) mind megtalálhatók a kerület iskolai, óvodai nyilvántartásaiban. Tegyük még okfejtésünk végére ezt a tanulságot: a 96 500 lakost számláló XV. kerület terebélyes névkimutatása csupán csepp a tengerből, ez kétségtelen. De a másfél évtizedet elemző gyűjtésünkből levonható következtetések talán jellemzők lehetnek az országos névadó ízlésre vonatkoztatva is.

F. Kovács Ferenc

Árpád-kori személyneveink nyelvtörténeti felhasználásáról

A magyar nyelv történeti nyelvtana (rövidítése: MNyT.) eddig megjelent I., II/I kötetéről több ismertetés és kritikai értékelés látott már napvilágot (l. Hajdú Péter: *Magy-Tud.* 1992, 753—755; 1993, 1415—1417; Kiss Jenő: *MNy.* 1993, 257—280; Bárczi Eml. *MNyTK.* 200. sz. 97—102; G. Varga Györgyi: *Nyr.* 1993, 383—385; Honti László: *MNy.* 1993, 338—340).

Az alábbiakban a MNyT.-ben felhasznált Árpád-kori személynevekről és a Személynévképzés című fejezetek koncepciójáról kívánok néhány megjegyzést ejteni.

1. Mondandóm lényegéhez tartozik egy 46 évvel ezelőtti dolgozat felidézése. Annak idején Benkő Loránd a *Magyar Nyelv* (1949, 116—124, 244—256) hasábjain A történeti személynév vizsgálat kérdései című tanulmányában ismertette az e témakörben már napvilágot látott munkákat, s a hiányosságokat feltárva kijelölte a szerinte elvégzendő feladatokat. Ezek között első helyen és kiemelten említette a régi személyneveink teljes körű összegyűjtésének szükségességét, mert „ez a munka nyelvtörténeti szempontból szinte felbecsülhetetlen forrásanyagot nyújt számunkra. Tudott dolog, hogy a magyar nyelvtörténet ómagyar korszakából eddig is a latin oklevelekben szétszórót névanyag volt egyik legfontosabb forrásunk. A viszonylag teljesen összeszedett és kifogástalan pontossággal közreadott anyag a további nyelvtörténeti kutatásokban föltétlenül elsőrendű fontosságú lesz” (i. h. 248—249). Benkő lehetségesnek tartotta, hogy a gyűjtőmunka után, a Bárczi-féle Magyar Szófejtő Szótár elveinek és szempontjainak alapján elkészüljön a régi magyar személynevek etimológiai szótára is. Mert a munka hézagpótló lenne, eredményei „a magyar nyelvtörténetet több lényeges ponton vihetnék előbbre” (uo. 249). Benkő szerint „a régi magyar személynévadás rendszerét ma sem ismerjük teljesen, és egészen jelentős névtípusok kialakulásáról, eredetéről, elterjedéséről nincs biztos tudomásunk... A szorosabb értelemben vett nyelvészeti: tehát hangtani, alaktani és jelentéstani vizsgálatoknak... rendkívül nagy hiányokat kell pótolniuk. — Bár személyneveink hangtana nem választható el a közszők hangtanától, megoldatlan, át nem vizsgált, sajátlagosan névtani problémák azért itt is vannak. Elég, ha utalok a keresztnevek rövidült alakjában jelentkező tövéghangzókra, ... Ma sincs megnyugtató módon tisztázva keresztneveink egy része átvételének a kérdése... a problémákat egy általános európai, de legalábbis közép-keleteurópai keretbe kell beállítanunk... Nincs tisztázva a kicsinyítő képzőkkel kapcsolatos számtalan kérdés... érdemes volna külön foglalkozni azokkal a képzőkkel is, amelyek alakilag azonosak egyes szláv nyelvi becéző képzőkkel. E problémakört tehát szláv névtani vizsgálatokhoz kell kapcsolni” (uo. 249—50. Kiemelés tőlem: F. K.). Benkő véleménye szerint „minden további munkálkodásunk alapja és feltétele, hogy az anyag, amivel foglalkozunk: tehát a régi magyar személynévünk viszonylag teljes gyűjteménye rendelkezésünkre álljon” (uo. 247).

2. Eltelt 46 év, és a szép elgondolásból nem valósult meg semmi. Sajnálattal kell tudomásul vennünk, hogy a korszerű nyelvtörténeti kutatásokhoz elengedhetetlenül szükséges Árpád-kori személynevek összegyűjtése, régi személyneveink etimológiai szótárának elkészítése elmaradt. Mindezen előmunkálatok nélkül viszont elkészült a Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára (TESz.), annak német nyelvű változata, az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (EWUng.) és a Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana (MNyT.).

Az el nem végzett munkálatok miatt a magyar nyelvtudománynak — szerintem — beláthatatlan kára származott. Jelenleg nincs meg és valószínűleg nem is fog már felnőni az a nyelvészgárda, amelyiknek érdeklődési körébe tartozna az Árpád-kori személynevek össze-

gyűjtése és vizsgálata. Nemcsak a magyar történelemben, hanem a magyar nyelvtudományban is vannak örökre elszalasztott lehetőségek.

A TESz. előkészítő vitáinak összegezéséből tudjuk, hogy egyedül Moór Elemér utasította el, mert „a tervbe vett nagyobb igényű magyar etimológiai szótár megalkotására még semmiképpen nem látja elérkezettnek az időt ... megfelelő nagyobb szabású etimológiai szótárt mindaddig nem lehet készíteni, míg a magyar szókincs különféle rétegeinek monografikus feldolgozását el nem végzik” (MNY. 1962, 398). Ezzel cseng össze Kiss Jenőnek a MNYT.-vel kapcsolatos véleménye is: „Egy-egy nyelv etimológiai szótárának és történeti nyelvtanának az elkészítése ugyanis különböző természetű előmunkálatok sorát föltételezi, s magas színvonalon megalkotni csak több oldalú, mélyreható nyelvi-nyelvtörténeti tudás, valamint tárgyi és módszertani ismeretek birtokában lehet őket” (MNY. 1993, 257).

A TESz. tervezetének előkészítésében „Hadrovics a tulajdonnévi adatok értékesítésében óvatosságra intett ... O. Nagy viszont azt kívánta, hogy a tulajdonnévi adatokból egyáltalán ne vonjunk el jelentést. Úgy látjuk, és ebben a nézetünkben Hadrovics is megerősít bennünket, hogy ... fokozottabb mértékben kell szem előtt tartanunk a kötelező óvatosságot” (MNY. 1962, 404).

A kötelező óvatosság a tulajdonnevek felhasználásában a TESz. munkálatainál sajnálatos módon csupán abban nyilvánult meg, hogy a szó nyelvtörténeti adataiban a magyar közszóhoz alakilag hasonló, de a szó eredetéhez aligha kapcsolható Árpád-kori személynév elé kérdőjel került, de sok esetben mégis a megkérdőjelezett tulajdonnévi adat szolgált a közszó jelentéséül. Emiatt nem egy kritika érte a TESz.-t. Legutóbb a német nyelvű változat (EWÜng.) ismertetése során Hadrovics ismét szóba hozta, hogy a „TESz. rendszeres használói körében általánossá vált az a nézet, hogy túlságosan sok benne a látszólagosan megoldott etimológiai kérdés. Nevezetesen a »belső keletkezés«, a »hangutánzó-hangfestő alakulat«, »játszi szóképzés« és hasonlók. Ezek a meghatározások sok esetben nem alapulnak másokon, mint szavak véletlen összecsengésén ... kihagyható csoport lett volna az a sok középkori tulajdonnév, amelyeknél teljesen valószínűtlen, hogy összefügnének későbbi magyar közszókkal. Ilyen pl. a *cimpa*, *csont*, *göbe* szócikkeiben felsorolt középkori, főleg latin oklevelekben fennmaradt, valójában megfajtotlan nevek” (MagyTud. 1993. 1414).

Egyébként a TESz. munkálatainak előkészítésekor Benkő még úgy nyilatkozott, hogy „a magyar tulajdonneveknek valamiféle etimológiai szótárát természetesen el kell majd készítenünk, de erre csak mostani vállalkozásunktól függetlenül, és ... alkalmasint csak a köznévi etimológiai szótár létrehozása után kerülhet sor” (MNY. 1962. 273). A régi magyar tulajdonnevek közül a földrajzi nevek eredetmagyarázatát Kiss Lajos jórészt elvégezte a Földrajzi nevek etimológiai szótára című munkájában (FNESZ.⁴), és benne számos Árpád-kori személynévünket is megbízhatóan etimologizált. Ezzel szemben fájó hiány az, hogy a személynévek terén hasonló munka nem készült és ezért is volt kénytelen Kázmér Miklós a Magyar családnevek szótára című művében a „régí világi személynév” szakkifejezést alkalmazni, ha ismeretlen vagy idegen eredetű személynévet idézett egy-egy magyar családnev alapjaként.

3. A TESz. munkálatainak befejezése után határozták el a MNYT. elkészítését. Vagyis ismételen elkezdődött egy nagyszabású, nyelvtörténeti vonatkozású összegező munka a „további nyelvtörténeti kutatásokban föltétlen elsőrendű fontosságú” ómagyar kori személynévek összegyűjtése, rendszerezése, az azokból levonható nyelvtörténeti tanulságok feldolgozása nélkül.

Az eddigiekből is kitetszhet, miért nem értek egyet a korai ómagyar kor „aluldokumentáltság”-áról elterjedt/elterjesztett véleményekkel. A magyar nyelv honfoglalás előtti és honfoglalás után a 11. század közepéig terjedő korszakára vonatkozhat az „adattalanság”,

de már a 12–14. századra semmiképpen. Ekkor már az oklevelek ezrei ontják a tulajdonnevek és magyar közszavak tízezreit. Hiszen a MNyT. előszavában is megemlíti a rendelkezésre álló forrásanyag feldolgozásával kapcsolatban az ómagyar kor „beláthatatlan mennyiségű (!) okleveles szórványemlékanyagát” (20), melyet azonban — G. Varga Györgyi szavait idézve — csak „ésszerű keretek között használtak fel, e tekintetben nem törekedtek teljességre” (i. m. 384). A MNyT. alkotó gárdájának ezen eljárása méltánylandó is, hiszen megfelelő előmunkálatok hiányában nem lehetett volna elvárni az ómagyar korra vonatkozó „beláthatatlan mennyiségű okleveles szórványemlékanyag” teljes áttekintését, feldolgozását. A fentieknek viszont ellentmondani látszik a többször hangoztatott „alig dokumentált”, „alulreprezentált” korai ómagyar korról alkotott vélemény, valamint az is, hogy a korai ómagyar korból a MNyT. a rendelkezésre álló nyelvtörténeti anyagot „maradéktalanul feldolgozta” (MNy. 1993. 264, 272).

4. „Az etimológia és a történeti nyelvtani kutatások szorosan összefüggnek. Történeti nyelvtan nincs elemtörténet nélkül, elemtörténet nincs etimológia nélkül. De hangtörténet sincs etimológia nélkül” (Kiss Jenő, i. m. 259), azaz kizárólag helyesen felállított etimológia alapján lehet jó elemtörténetet írni. E gondolatok vezetnek el az Árpád-kori személynévek nyelvtörténeti felhasználásának kérdéséhez. A nyelvtörténésznek kötelezően nyelvtörténeti tényekből, nyelvi adatokból kell kiindulnia. Ha azonban fantáziája jobban szárnyal a kellelténél, vagy túlzott mértékben érvényesíti az etimologizálás módszerével kapcsolatos, egyébként helyes, sőt megszívlelendő és Benkő által is képviselt elvet, mely szerint: „amennyiben a magyar nyelvi elemek magyarázatára magából a magyarból is kifogástalan lehetőségek vannak, nincs kétségtelen hitelük azoknak a nézeteknek, amelyek a nyelvi elemeket más oldalról közelítik meg” (Magyar nyelvtörténet — magyar őstörténet. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha A.—Czeglédy K.—Róna-Tas A. Bp. 1977. 50), és ezek eredményeképpen egy idegen eredetű személynévben mindenáron magyar közszót vél felfedezni, még az annak ellentmondó adatok elhanyagolásával is, akkor a név hibás magyarázatából nem születhet jó elemtörténet. Hiszen napjainkban is tanúi lehetünk a nem megalapozott névmagyarázatok hitelvesztésének, melyeket sajnálatos módon a MNyT. nem kísért figyelemmel. Erre egyetlen példa a MNyT. által többször is idézett *Ézelő* személynév. Konstantinos bizánci császár 950 k. kelt művéből megismert Árpád leszármazottai közül hárman — nyelvészeink által korábban felállított etimológiák szerint — étkezéssel kapcsolatos nevet viseltek. Így Árpád fia *Jutocsa* neve egy ’nyelni szerető, ingyenc, édesszájú’ jelentésű török igenévvel lenne egyenlő. *Jutocsa* unokaöccse, Üllő fia *Ézelő* neve a régi magyar *ézel* ’ízlel, kóstol’ ige származéka lehet, vagyis a török *Jutocsa* a magyar *Ézelő* jelentéstani párja, sőt magyar fordítása lehetne. *Jutocsa* fia *Fali* ~ *Falicsi* neve a *fal* ’zabál’ igéből vezethető le, ’faló, falánk’ jelentést adva a névnek. — E magyarázatokkal szemben Ligeti Lajos kifejtette, hogy *Jutocsa* és *Ézelő* nevek jelentéstani azonosítása pusztán feltevés, fantázia szüleménye. A kiindulási alapul szolgáló *Jutocsa* név eddigi magyarázata pedig elfogadhatatlan (MNy. 1979. 263–4). Következésképpen az *Ézelő*, a *Fali* ~ *Falicsi* nevek etimológiái sem biztosak, vagyis az Árpád-leszármazottak egy része nevének eddigi, névvonatkoztatáson alapuló magyarázata összeomlani látszik. A MNy. legfrissebb számában már Kristó Gyula is megcáfolta a *Fali* ~ *Falicsi* név eddigi etimológiáját. Hangtani és jelentéstani megmondolások alapján úgy véli, hogy a névben az ómagyar korban gyakori és kedvelt *Fel*, *Feled*, *Feles*, *Felesi* személynévben meglévő *fél* ’embertárs’ szavunkat kell látnunk (l. *felebarát*), és a *Feli* ~ *Felicsi*-nek ejtett nevet ’társ, társacska’-ként kell értelmezni (MNy. 1995. 43).

5. A továbbiakban a MNyT. hibás névmagyarázatai közül néhányra hívom fel a figyelmet.

A MNyT. I. Szóösszetétel fejezetében több lexémából álló összetett személynévnek ítélik az OklSz.-ból, 1267-ből származó „*villam Aranlaborbach*” helynevet, és a *bach* utótagot a 15. századtól adatolható román *bács* 'számadó, juhász' közszóból magyarázzák (I, 539). Ezzel szemben az *Aranylábú Bács* helynév megtalálható a Csánki *Bács* megyét tartalmazó kötetében (II. 236, 240) és Györffy: TörtFöldr. *Bács* megyét tartalmazó kötetében (I. 210, 230) is. A *Bács* helynév magyarázatára l. FNESZ.⁴ *Bács* szócikkét.

Issza-e a bort *Yzabor*? Szerintem nem. Mert téves az az OklSz.-on alapuló megállapítás, mely szerint e név a szintagmatikus viszonyt nem tartalmazó többtagú *Bornemyza* névvel „rokon, talán népetimológiai eredetű (a közzavak sorából hiányzó és szintagmatikailag is szabálytalan felépítésű) lexéma . . . : 1427: Ladislai *Izyabor* dicti, 1470: Stephanus *Yzabor*” (II/1, 890). Nos, az *Isobur*, *Isabur* személynévnek nincs köze sem az *iszik*-hez, sem a *bor*-hoz, s nem is *sz*-szel, hanem *s*-sel olvasandó. Ugyanis az Árpád-kori, szláv *Wisobur*, *Visobur* személynévből alakult *vi > i* fejlődéssel (l. FNESZ,⁴ *Isobur* alatt). A személynév *Isobur* olvasatát éppen a ma is élő helynév ejtése támasztja alá. Az OklSz. az MNyT.-től is felhasznált adatokat a Kállay család oklevéltárából idézte. Onnan való az 1334-évi *Izobur* fia Miklós név is (KállOkI. I, 175). Továbbá 1245: Ompud fia *Visobur* bolondóci várjobbágy és 1251: Germanus filius *Wysobur* de villa Cumlous (Sáros megye) (Sztp.Krit.J. I, 244, 296).

Egy megfajtetlen név és belemagyarázott jelentésének (talán a „gyér adatoltság okozta kutatáslektani nyomás”-ból (MNy. 1993. 275) eredeztethető) nem kellően logikus előadására álljon itt példaként A deverbális névszóképzők alfejezet egyik bekezdése. „Egy ősi -j képző meglételéről alig néhány derivátum tudósít: DömAd.: *Tulhoidi* szn. (<: tolvaj); [1268 k.]: *Tyloy* hn. (Györffy I: 812); vö. 1522: *Zijlay* szn. (MNyTK. 86. sz. 75) [. . .] A -j igen korai keletkezése mellett szól, hogy ősi eredetű alapszavakon mutatható ki (bár a *tolvaj* alapszava egyelőre azonosíthatatlan, annyi bizonyos, hogy legalább az ősmagyar kortól része szókincsünknek) s a vele alakult derivátumok feltehetően még az ősmagyar kor folyamán elhomályosultak. Óvatosságra int azonban, hogy az egyetlen megbízható adat a *tilaj*, amely a *tilt*, *tilalom*, *tilos* szócsaládjába tartozik; már említettük, hogy a *tolvaj* etimológiája ezidáig megfajtetlen, a *szilaj* pedig csak a kései őmagyar korból idézhető, ezek azonban nem döntő ellenérvek” (I, 189–190. Kiemelés tőlem:F. K.). A kérdésem az, hogy mi számít döntő ellenérvnek egy képző felismerésében, ha nem az, hogy az alapszó azonosíthatatlan? És, ha az ismeretlen eredetű *tolvaj* közszóhoz nem a biztos VR.: *Toluoy* személynévi adatát, hanem a DömAd.: *Tulhoidi*-t kapcsolták, akkor mi legyen a TihÖ.: *Tholloyd*, *Tolloyd* személynévvel, mellyel a *Tulhoidi* valószínűleg egy eredetű?

Hasonlóképpen kifogásaim vannak néhány más személynévi értelmezéssel szemben is. Így például *Mahal* nem „határozós szerkezetű” (I, 538) és 'ma hal' jelentésű összetett név, hanem vagy a szláv *Machal* (vö. FNESZ.⁴ *Mahálfalva*, *Mohaly* alatt) vagy a német *Mahal* (Förstemann 1082) személynévvel egyenlő.

A DömAd.: *Egiri*h (ugyanott *Egrig* [!] alakváltozat is) nem -ó/-ő képzős igenév 'ígérő' jelentéssel (I, 323), hanem a VR.-ban fellelhető *Echirech* személynévvel együtt a német *Echirich*, *Egiri*ch, *Egrich* névvel azonos (UrkBurg. I, 9; Förstemann 24–25). L. még 1292–7: Jurk et *Egyruh* filii Markus de Bakana (ÖMO. 108), valamint a Képes krónika *Egyrug*, (*Egiri*h, *Egeruch*.) nevét (SRH. I, 320; II. 37, 151; vö. Pauler: MNemzTört. 1899² I, 415). Egyébként már Szabó Dénes megállapította, hogy a DömAd.: *Egiri*h, *Vldri*h személynévekben a *h* etimologikus (MNy. 1937, 100–1).

Melich J. az 1086-ból adatolható *Negus* személynévet a szerb-horvát *Neguš*, lengyel *Niegusz* személynévvel veszi egynek (SzLJSz. I/2: 129; vö. SISNO. IV, 41–42). A MNyT. az 1131-ből adatolt *Negus*-t „számnévi alapszavú -s képzővel alakult sorszámnév”-nek tartja (I, 249).

Melich J. az 1135-ből adatolható *Numale* arator és az 1181. évi *Nemel* világi úr nevét nem tartja magyar eredetűnek, hanem talán a német *Nommel* személynévvel véli összevethetőnek (i. m. 199, 200). A MNyT.-ben a DömAd.: *Numel* 'nem él' jelentéssel olyan közszoí eredetű személynév, melyben az ige a csonkatövet mutatja és tagadó igei állítmányt példázza (I, 48, 539).

A DömAd.: *Elus* nem közszoí alapszavú személynév (I, 251), hanem az *Elias*, *Illés* keresztnév változata (vö. Korompay Klára: Név és névváltozatok a keresztnévek történeti vizsgálatában NyudÉrt. 104. sz. 517).

A [1237—40 k.]: *Wolt* személynév a MNyT.-ben példa a *-t* jeles múlt időre (I, 144). Mivel nem hinném, hogy a névadás indítéka szempontjából megfelelő lehet e név ilyen értelemezése, ezért úgy gondolom, hogy a *Wolt* összekapcsolható a DömAd.: *Wlt*, a TihÖ.: *Vold*, a VR.: *Volotcu* nevekkal, sőt talán a DömAd.: *Waltaudi* — mely a MNyT.-ben 'váltó' jelentéssel példa a deverbális igére, ill. *-ó* képzős igenévre (I, 79, 324) — személynév is e csoporthoz sorolható. Mind e nevek — feltehetően — német eredetűek, vö. *Walt*, *Valto*, *Wolto*, *Woldt*, *Walthad*, *Walthaid* (Förstemann 1499, 1506—7).

A *büdös* közszo legkorábbi nyelvtörténeti adataként a TESz. és az EWUng. — kérdőjellel — a *Budes*, *Budisa*, *Budus* ómagyar kori személynéveket idézte. A *Budusov* viszont 'bujdosó' jelentéssel a MNyT.-ben példa egyszer a *-dos/-des-dös* gyakorító ige képzőre, másodszor „egyetlen adat a korai ómagyar korból”, melyben kimutatható a szótagzáró *ß* vokalizációja (I, 48, 50, 58). Ám e neveknek semmi közük a *büdös* közszohoz, a *Budusov* sem jelent bujdosót. Mindezek a szláv *Budimir*, *Budislav* stb. képzett változatai (Melich: SzlJsz. 107; Fehértói: *Boda*, *Bodos*, *Bodamer*. NévÉrt. 1981. 6. sz. 3.; a szláv *-ov* patronymicum képzőre vö. Kniezsa: MSzlKcsn. 84, 86).

Vza. Az Árpád-kori kis személynévtárban 2 *Vz*, 3 *Vza*, 1 *Vzadi*, 3 *Vzd*, *Vzdi*, 1 *Vzos*, 1 *Vzund* névvel feljegyzett személy található. Az *Vz*, *Vza* neveket Pais, Bárczi, Györffy az *úz* népnévből alakult személynévnek tartja. Azon el lehet vitatkozni, hogy az *Uzon*, *Uzd*, *Ózd* és az *uz* nevet idéző helynevek szolgáltatnak-e elegendő bizonyítékot a magyarországi *úz* települések hitelt érdemlő igazolásához (vö. Ligeti L.: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. 537), de szerintem egy biztos: az *Vza* személynévnek semmi köze az *úszik* igéhez. A fentebb idézett szolgarendű *Vza*, *Vz* nevéken kívül ugyan milyen névadási indítékkal kapta volna nevét a Kartal, a Ják, a Tolcsva nemzetséghez tartozó *Vz*, *Vza* (MonStrig. I, 371; HazOkm. IV, 42; ÁUO. V, 59) 'úszó' alapjelentésű szóból?

A MNyT. szerzői közül hárman is idézték az *Vza* személynévet, mint „az *-sz* gyakorító képzővel alakult ősi származékok közé” tartozó, „elhomályosult képzésű”, „fiktív ige-tővű”, „önállóan kimutathatatlan *-u* alapszavú”, „*-ó* képzős igenévnek [...] *-á* képzős változata”, „nomen agentis” (I, 53, 55, 87, 324, 327), de csak D. Bartha Katalin kérdőjelezte meg az *Vza* 'úszó' jelentését. Családnévként: *Wzapanik* földrajzi névben idézik (II/1, 894).

Az *Vza*, *Tuda*, *Zuga* neveket nem tartom igei alapszavúaknak, e nevekben nem az „egyébként *-ó* képzős igenévnek [...] *-á* képzős változatát” látom (I, 324), hanem vagy a magyar *-a*, vagy a szláv *-a* személynév-becézőképzőt.

1219-ben lopással vádolták: „Vgudut, Obudut, Seccam et Scemhegit”. „Vgud [...] Obud et Secca” megégett, „*Scemhegi* non comparuit” (= nem jelent meg. VR. 219). A *-t* tárgyrag nélküli *Scemhegi* olvasata *Szemegy* lehet, mert a mássalhangzó után írt *h* e korban helyesírás sajátosság, hangérték nélküli, amint azt a fenti *Tulhoidi* és *Sumhug-Sumug* (VR. 158, 200) is példázza (l. Kniezsa: HirTört. 17, 26, 30, 35). A *Scemhegi* eredetét tekintve a *Scemed*, *Scemet*, *Scemel*, *Scemer*, *Scemsu*, *Scemte*, *Scemus* nevek közé tartozhat (vö. Árpád-kori kis személynévtár). Előttém azonban nem világos mire gondolhatott a szerző, amikor a „szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek” között sorolja fel, és a tárgyragos alakot idézi

Szemhegyit-nek olvasva (I, 536). Bizonyára nem a 18. században Faludi Ferenc és Baróti Szabó Dávid által feljegyzett (alkotott?) *szem-hegy* 'szem-hegyre venni valamit, nézését élesen ráirányítani' kifejezésre (NySz. I, 1385). Talán a Borsod megyei *Szuhogy* helynév régi alakváltozatai között előforduló *Zemhed*-del azonosította? (vö. FNEsz.⁴ *Szuhogy*)

Végül: hogyan lehet egy név írásváltozatából elméletet konstruálni? Példaként szolgáljon itt egy ellenőrizhető adat: az 1346-ból idézett *Sudor* személynév. A MNyT. deverbális *-r* névszóképzőt tárgyaló alfejezetben (I, 191—2) ez áll: „Adatolhatók olyan szópárok is, amelyek egyik tagja egyszerű *-r* képzővel, míg a másik az *-ár/-ér*-rel alakult: 1346: *Sudor* szn. (NyTudÉrt. 68. sz. 134) ~ vö. 1545 k. *sudár* (RMKT. 4: 80).”

Az 1346. évi *Sudor* nevet gyanúsnak találtam, mert a NyTudÉrt. 68. számát én állítottam össze, és nem emlékeztem a XIV. századi *dictus*-os nevek között *sudár* 'magas' jelentésűre. Kiderült, hogy az 1346-ból származó „Domokos fia *Sudor* Péter aul. iuv.” nevet Bártfai Szabó: Pest megye 294-ből idéztem. Bártfai az oklevél regesztáját a CD. IX/1: 356 alapján kivonatolta, ahol „Petrus filius Dominici dictus *Sudor* aulae nostrae iuvenis” áll. A személy a *Zudor*, *Zudar* család tagja és vagy Fejér vagy az oklevél kiállítója írta a név kezdőbetűjét a szokásos *Z* helyett *S*-sel. *Sudor* (*Zudor*) Péter királyi apród családi kapcsolata 1968-ban (a kiadvány elkészítésekor) én sem ismertem fel, és ezért tüntettem fel nevét külön a többi *Zudartól* (vö. NyTudÉrt. 68. sz. 81; Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Bp. 1988. 301). A TFSz. az 1346. évi *Sudor* írásváltozatot még idézte kérdőjellel, de az EWUng. már nagyon helyesen fel sem vette a *sudár* 'magas' közszó nyelvtörténeti adatai közé. A személynév *s~z*-s írás-, *sz~c*-s ejtősváltozatára és szláv eredetére l. EtSz. I: 767. és FNEsz. *Érszodoró* szócikkben foglaltakat.

6. A tervbe vett és készülő történeti nyelvtan munkálataihoz Pusztai Ferenc is hozzászólt: „Készülő történeti nyelvtanunk sok-sok feladata közül kettőt — úgy gondolom — nagy nyomatékkel kell hangsúlyoznunk. Egyrészt azt, hogy a történeti nyelvtan természetes alkalom grammatikai ismereteink kritikai rendszerezésére, nem utolsósorban a részrendszerek határainak és változásainak árnyaltabb leírására. Másrészt azt kell kiemelni, hogy egy történeti nyelvtan tudománytörténeti elemzése állásfoglalásra ösztönző, sőt kényszerítő lehetőség. Joggal várhatjuk, hogy e nyelvtan munkálatai során nemcsak egy-egy nyelvi eszköz, illetőleg jelenségek tudományos megismerésének történetisége világosodik meg jobban előttünk, hanem tisztábban kirajzolódik majd egy-egy tudománytörténeti szakasz egysége”. (NyTudÉrt. 104. sz. 55. Kiemelés tőlem: F. K.)

Az elmúlt években az ómagyar kori személynévképzőknek, mint egyik meghatározó részrendszernek sem történt meg a kritikai rendszerezése. De napvilágot látott Kniezsa István: A magyar és szlovák családnevek rendszere (Bp. 1965) című összefoglalása, amely — ugyan nem az ómagyar kori, de általában — a magyar és szlav személynévképzők használatára, viszonyára, hasonlóságuk figyelembevételére útmutatásul szolgálhat. E kiváló mű és több e kérdéskörrel foglalkozó alapvető munka: Melich: SzlJsz., D. Bartha: Szóképzés., B. Lőrinczy: Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az *-s~cs* képzővel alakult névanyag az ómagyar korban. NyTudÉrt. 33. sz. ismeretében reménykedhettünk, hogy a MNyT.-ben az ómagyar kor személynévképzőinek történetisége, kialakulása világosabbá váljék, tisztábban kirajzolódjék. Ezzel szemben — egyrészt — az ómagyar kori személynévállomány sajnálatosan kis hányadának értékesítése, számos személynév eredetének fel nem ismerése, a tudós népetimológiák világra segítése; másrészt: a jövevényszó és képzők összekeverése a magyar eredetű nevekkal és képzőkkel azt eredményezte, hogy a MNyT.-ben az ómagyar kori személynévképzés az eddiginél is zavarosabb, „elmaszatolódott” képet mutat.

Nem lenne haszon nélküli részletesen foglalkozni az Árpád-kori személynévekben előforduló képzők-képzőbokok eredetéről vallott különféle nézetekkel. Melich János például

előbb az Árpád-kori *-sa* végű személyneveket nem magyar, hanem szláv nyelvekből átkerült keresztnemek tartotta, és hangsúlyozta, hogy „megfejtésük alkalmával nem szabad a magyar nyelvből kiindulnunk, hanem minden egyes esetben a szlávtságban kell keresnünk megfelelőket”. Például a *Josa, Maksa, Baksa, Basa, Dosa, Majsa* nevek esetében is (MNy. 1907, 174). Később módosította véleményét: „a *-sa, -se* képzőt régebben én is idegennek tartottam. [...] Ma sem tagadom, hogy *-sa* végű személy- és keresztnemek közül ne lehetne szláv becvező alak is” (MNy. 1914, 195). D. Bartha Katalin szerint: „Lehet, sőt valószínű, hogy a szláv eredetű adatokban jelentkező *-s, -us* képző nem azonos az ősi magyar denominális *-s-sel*” (Szóképzés 133). B. Lőrinczy Éva az *-s* képzős nevekről megállapítja: „elválaszthatatlanul összekeveredett bennük a magyar *-s* a szláv *-us* képzővel és — feltehetőleg — a latin nominativus-i *-us* végződéssel [...]. Legvalószínűbb, hogy az ómagyar kori *-sa* képzős jövevény nevek egy részét készen kaptuk valamelyik szláv nyelvből, más részét pedig a nyelvünkben ettől függetlenül, vagy éppen a szláv képzők közreműködésével kialakult magyar *-sa* képzőbokkal hoztuk létre” (NyTudÉrt. 33. sz. 29—30).

Kniezsa véleménye értelmében a szláv *-uš/-usă* összeesik a magyar *-us* kicsinyítő képzővel, ezért sokszor nehéz megkülönböztetni azokat. Továbbá a szlovák és kárpátukrán *-s, -o, -k, -n, -ny* személynévképzők is alakilag megegyeznek a magyarral. A magyar *-kő* képzővel pedig „nagyon óvatosnak kell lenni, mert a szlovákban is van teljesen azonos *-ko* képző” (MSzlkCsn. 29, 50, 68 stb.).

Ezek után megismétlem Benkő 1949-ben hangoztatott véleményét: „Érdemes volna külön foglalkozni azokkal a képzőkkel is, amelyek alakilag azonosak egyes szláv nyelvi becvező képzőkkel. E problémakört tehát szláv névtani vizsgálatokhoz kell kapcsolni.” 1977-ben pedig kijelentette: „gyanú alá esnek, a konkrétan ismert magyar nyelvtörténeti tények világánál pedig még kétségesebbé válnak az olyan szó- és névfejtések, amelyekben az alapszó és a képző csupán más-más nyelvből magyarázható meg. Nem arról van szó, hogy [...] egyáltalán nem származhatnak efféle képződmények [...]. De magyarázatok egész sorát már aligha szabad építeni olyan nyelvi konstrukciókra, amelyek a magyar történeti morfológia számára megfoghatatlanok” (Magyar nyelvtörténet — magyar őstörténet. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha A.—Czeglédy K.—Róna-Tas A. Bp. 1977. 55).

Mindezen vizsgálatok, vélemények, elvárások után a MNyT. Személynévképzés alfejezetéből az alábbiakat tudhatjuk meg: „Az ősmagyar és a korai ómagyar korban a nevek” alakszerkezete „hatást gyakorolt a korai ómagyar kortól nagy mennyiségben beáramló idegen eredetű nevekre is: ezek is felvették ugyanazokat a jellegzetes képzőket, amelyek a magyar személyneveken előfordultak [...]. A formánsok segítségével az idegen nevek belesimultak a magyar névrendszerbe...” Az *-a/-e* képző korán megjelenik „idegen eredetű neveken is”. „Meglépő, hogy a *-k* önmagában viszonylag ritkán bukkan fel, s akkor is inkább idegen eredetű nevek rövidült változatához járult.” Az *-n, -ny* képzővel is „többször idegen vagy ismeretlen eredetű, rövidült nevek”-ben találkozunk. Az *-ó/-ő* képző „idegen eredetű nevek rövidült alakjához is gyakran kapcsolódik”. Az *-s, -cs, -csa/-cse* személynévképzők is gyakoriak jövevényneveken. „A *-sa/-se* képzőbokrak [...] egyik legáltalánosabban használt személynévképző lehetett. Ősi eredetű alapszavakon aránylag ritkán mutatható ki [...] annál gyakoribb idegen nevek rövidült változatához kapcsolódva [...] Ez a képzőbokrak a korai ómagyar kort követően már nem produktív személynévképző. [...] A korai ómagyar korban alakult képzőbokok közül a *-kő/-kő* látszik a legelevenebbnek” (I, 250—3). (Kiemelés tőlem: F. K.)

A MNyT. I. Személynévképzés című fejezetének végén egyetlen — nem egészen világosan megfogalmazott — mondat utal a szláv és magyar személynévképzők hasonlóságára: „Néhány formáns terjedését segíthették a környező szláv nyelvekben működő azonos alakú és funkciójú formánsok is (*-ka/-ke, -kő/-kő, -csa/-cse*), hatásukkal azonban inkább csak a kései

ómagyar kortól számolhatunk” (I, 253). A II. kötet Személynévképzés című fejezetében pedig ez áll: „A kései ómagyar kori becéző képzés feltárását erősen megnehezíti az a körülmény, hogy a korabeli írásos emlékek jellegéből adódóan kevés adat áll rendelkezésünkre [??] [...] A korabeli nagyszámú adat [!] arra enged következtetni, hogy — legalábbis egyes területeken — az előbbinél [-ka/-ke] is kedveltebb volt a -kó/-kő, amely inkább rövidült nevekhez járul [...]. A -ka/-ke és a -kó/-kő nagyarányú térhódítását a több irányból is ható szláv nyelvi érintkezés is erősíthette” (II/1, 315, 316). Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi mondat Kniezsa vizsgálataira és a családnevek kialakulásában szerepet játszó személynevek képzőire utal. A MNyT. a kései ómagyar korra vonatkozó személynévi adatokat egyszer kevésnek, egy oldallal később „nagyszámú”-nak ítéli meg, és elfelejti megjegyezni, hogy az „egyes területek” pl. Hont, Gömör és Ugocsa megyék voltak, ahol Kniezsa vizsgálatai szerint igen kedvelt volt a -kó becéző képző, mellyel — amint fentebb idéztem — „nagyon óvatosnak kell lenni, mert a szlovákban is van teljes azonos -ko képző” és sok esetben „a magyar neveket is ezzel szlovákosítja: *Andrasko, Balasko, Kalmanko* stb.” (i. m. 51). Tehát a MNyT.-ben, az OklSz.-ből idézett példákban: *Janko, Myhalko, Pethko, Laczko* sem lehet tudni, hogy a -ko képző magyar-e vagy szlovák.

Mivel idegen eredetű nevekre minden egyes ómagyar kori személynévképző tárgyalásánál utalás történik, ezért a magyarhoz alakilag hasonló idegen személynévképzők esetleges jelenlétét, azt, hogy az idegen eredetű neveket már képzett alakjukban vettük át, említés nélkül hagyni nem lett volna szabad. Egy-egy már jól megfogalmazott Melich-, D. Bartha- vagy B. Lőrinczy-féle mondat idézése az érzékelhető problémára irányíthatta volna a figyelmet. Így azonban az olvasóban az a benyomás rögzülhet, hogy nemcsak a magyar, hanem az idegen eredetű nevekben is kizárólag az ősmagyar korból öröklött személynévképzőket kell látnunk.

Kniezsának el lehet hinni, hogy a DömAd.-ban „Helenbán az Ipoly torkolatánál 1138-ban csupa szláv nevű szolga lakik: *Blascu, Milata*, testvére *Perbuse*, fia *Malcu, Milosa, Milgozt, Babita, Namest, Nauasal, Boin, Sedin, Vloscina, Pucica, Beris, Budmer, Dalasa, Bergus, Nauasa*” (SztIstvánEml. 2: 406). Értelmetlennek vélem e neveket magyar személynévképzős alakulatoknak tartani. E neveket szláv képzőikkel együtt „készen kaptuk valamelyik szláv nyelvből” (B. Lőrinczy i. m. 30).

Tudom, nem lehet minden név tulajdonosának etnikumát megállapítani, de ha egy személy az ÁUO.-ban vagy SztpKritJ. kiadásában tűnik fel, nem biztos, hogy magyar, ill. nevében magyar személynévképzőt kell látnunk. A MNyT. (I, 253) idézte 1230-ból a Liptó megyei „*Polko*”-t (társa Hauch volt) és 1251-ből „*Stephco*” brebiri (Dalmácia) nemest, kiknek állítólag a magyar -ko képzővel alakult nevük lett volna. Kniezsa egyébként szláv eredetű -ko képzővel alakultak között sorolta fel a *Banko, Gyurko, Stephko, Palko* neveket (i. m. 50—1).

Egyáltalán nem meggyőző a MNyT. (I, 251) kijelentése arról, hogy „Személynévképzőként viszonylag gyakori lehetett az -r is, amely főként ősi [?] vagy belső keletkezésű [?] alapszavakhoz járult: [...] *Cimor* (vö. *csemete*, *csima* tövével), *Dubur* (vö. *dob* fn.) [...] *Gengur* (vö. *gyöngy*) [...] *Chichur* (vö. *csecs*) [...] *Habur* [...] *Bugur* (vö. *bog*).” A felhozott példák között egyetlen elfogadható sincs. A *Dubur*-nak semmi köze a *dob*-hoz, a *Bugur*-nak a *bog*-hoz; s nehéz elképzelni azt is, hogy a várjobbágy és száznagy *Chichur* nevét a magyar *csecs* szóval kellene kapcsolatba hozni. Különösen feltűnő a DömAd. *Cimor* alapszavaként szóba hozott *csemete*, illetve *csima*, hiszen a *csemete* az EWUng. szerint ma már — némi fenntartással — olasz jövevényszónak számít. A *Habur*-ról pedig még azt sem közli a szerző, hogy milyen magyar köznévvél vélte összekapcsolni.

Szeretném majd összegyűjteni a magyar forrásokban fellelhető -ta/-te képzőbokkal alakult személyneveket és igazolni azt a gyanúmat, hogy e képző nem feltétlenül és nem

minden személynévben magyar (MNyT. I, 252—3). Addig is a *Beneta* személynévről biztosan tudom, hogy „a sláv *-ęta*, délszláv *-eta* képzővel alakult” (Melich: SzlJsz. I/2, 103).

7. Az MNyT. ismertetése során Kiss Jenő utalt a nyelvi változások nyomon követésének, mint megoldásra váró feladatnak fontosságára, ezek között is kiemelten a tővégi és szóvégi helyzetbe került magánhangzók eltűnésének igen csak nehéz kérdésére (MNy. 1993. 278—9). E bonyolult nyelvi változás korszerű vizsgálata az eddig ismert — egyik tanulmányból a másikba vándorló, már-már visszaköszönő — adatok alapján el nem végezhető. Eredménye téren is újabb források feltárásától és értékelésétől várható. Tisztában vagyok azzal, hogy „a képzőgyakoriság megállapítása az ómagyar korra vonatkozóan a korpusz alulreprezentáltsága miatt problematikus. Mivel a forrásanyag az egykor volt nyelvi valóságnak csak törtrészét mutatja” (Kiss Jenő: BárcziEml. 1994, 99), továbbá „a nagyszámok törvénye értelmében csak meghatározott számú mintavétel esetén közelíti meg a relatív gyakoriság a valószínűséget” (Nagy Ferenc: MNy. 1969, 340). Mégis úgy vélem, hogy pl. az Árpád-kori kis személynévtár-ba összegyűjtött mintegy 6800, alsóbb néposztályhoz tartozó személy elnevezéséből, a nevek jelen statisztikai feldolgozásából az eddigieknél egzaktabb képet nyerhetünk a 12—13. században előforduló személynevek szóvégi magánhangzóinak és *-d/-t* kicsinyítőbecéző képzőinek alakulásáról, gyakoriságáról.

-i/-u véghangzós és *-d* képzős nevek megoszlása az Árpád-kori kis személynévtár adataiban

forrás	személyek száma kb.	összes <i>-i/-u</i> véghangzós	<i>-d</i> képző <i>-i/-u</i> véghangzóval	<i>-d</i> képző véghangzó nélkül
DömAd.	1300	440 33,8%	269 20%	5 0,38%
1202–3	370	35 9,4%	11 3%	26 7%
TihÖ.	2000	103 5,1%	2 0,1%	177 8,85%
VR.	2500	122 4,8%	10 0,4%	88 3,52%
1237–40k.	630	12 1,9%	3 0,47%	27 4,28%
	6800	712 10,4%	295 4,3%	323 4,75%

A statisztikai feldolgozásból egyértelműen kiderül, hogy míg az összes véghangzós nevek — beleszámítva a *-d* képző utáni véghangzót is — aránya a DömAd. neveiben 33,8% volt, addig a 13. századi emlékek neveiben az arány lecsökkent 4,9%-ra. Ezen belül is az 1237–40 k. forrásban a legalacsonyabb: 1,9% a véghangzós nevek aránya. Érdekes, hogy a VR. neveiben több: 4,8% a véghangzós név. Ezek azonban behatóbb vizsgálatot igényelnek, mert a VR.-ban igen sok az olyan ismeretlen és idegen eredetű név, melyekben az *-i* véghangzó talán képző funkcióban van jelen: *Milucy*, *Mochy*, *Schechni*, *Sytecí*, *Tochi* stb. Egyébként az *-i* véghangzónak, mint képző funkciót betöltő elemnek a gyanúja más forrás neveinél is felmerül.

A DömAd.-ban *-d* képzős név több mind 20%-ban fordul elő, és ezek gyakorlatilag (2 *Forcost*, *Ianust*, *Pucit?*, *Vzund* kivételével) *-i/-u* véghangzósak. A 13. századi forrásokban a *-d* képzős nevek aránya erősen csökkent, átlagosan 5,78%. Még a legtöbb *-d* képzős név a TihÖ.-ban található: 8,8%. A 13. századi nevekben már alig van a *-d* képző után véghangzó, arányuk átlagosan még az 1%-ot sem éri el. A legkorábbi 13. századi (1202—3 k.) forrásban is csak 3% a *-di/-du* képzésű név.

Ha egy-egy időpontra vonatkozó, nagy anyagon végigvitt — legalább a bemutatott mintegy 6800 személy nevéhez hasonló — statisztikai vizsgálatok nyelvtörténeti értékelése

megtörténne, akkor talán mégis lehetne szó az ómagyar nyelv „jól elkülöníthető szinkron metszeteiről” beszélni, és a „szinkron szeletekre való hivatkozás” a MNyT.-nal kapcsolatban nem nélkülözné „az elméleti megalapozottságot” (Hajdú Péter: *MagyTud.* 1993, 1416). Szeretném, ha statisztikai feldolgozásom eredményei a *-d(i)* személynévképzőre és véghangzójára vonatkozó „hosszantartó”, „szokatlanul hosszú életű”, „az átlagosnál hosszabb ideig megmaradt” időmeghatározásokat valamelyest pontosítani tudnák.

E témához kapcsolódik még, hogy nem tartom helyesnek az alábbi — terminológiával összefüggő — fogalmazást: „Külön figyelmet érdemel a *tővégi vokális* hosszan tartó fennmaradása a *-d(i)* kicsinyítő képzőben” [...] „A *-d(i)* képző *tővéghangzójának* szokatlanul hosszú életére talán az a magyarázat” [...] „a *-d* képző után az átlagosnál hosszabb ideig megmaradt a *tővégi vokális*” (MNyT. I, 161—2.; II/1, 278). (Kiemelés tőlem: F. K.) Úgy látom, hogy a szerző néhány korábbi, hevenyészett fogalmazást vett át, hiszen egyértelmű — szerintem —, hogy a képzett szó végén nem lehet *tővéghangzónak* minősíteni a *szóvéghangzót*, és a *-d* képzőnek sem lehet *tővéghangzója* csak *véghangzója*. A jelenség pontos leírása D. Bartha Katalin tanulmányában (*Tővégi magánhangzók története a XVI. század közepéig.* Bp. 1964. 41) található.

Jóllehet a személynévképzéssel kapcsolatos kérdések tárgyalása csak kicsiny részterülete az ómagyar kor nyelvtörténeti kutatásainak, vizsgálatainak, a felmerült kérdések tömege azonban arra utal, hogy eredmény a továbbiakban csak az Árpád-kori személynévek feltárása és sok szempontú vizsgálata után várható.

Fehértói Katalin

Kancsuka és nuncsaku

A keleti küzdősportok terjedésével, a Bruce Lee-filmek hatására újabb távol-keleti (japán, kínai, koreai) szavak érkeznek a nyelvünkbe — általában angol közvetítéssel. A szavakkal együtt olykor tárgyak is, mint pl. a *nuncsaku* esete mutatja.

Először a nyolcvanas években hallottam emlegetni a *nuncsaku*-t. Sokféle formában fordult elő: *nuncsákó*, *nundzsaku*, *nundzsákó* (pl. 168 óra, 1990. jan. 22. 14., 1990. dec. 21. 8. l.). Egy 1986-ban Velencén végzett firkálás-(graffiti)-gyűjtésben versbe foglalva is megjelenik a *nuncsaku*:

Itt járt a mumus
az örült *nuncsakus*...
benne leszek a Kékfénybe
mert belemásztam a képébe... stb.

(Balázs Géza: Sátorfirkálások. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 34. ELTE: Budapest, 1987. 76). Sőt olyan szójátékokat is elindított az új eszköz neve a városi folklórban, mint pl. „*Nuncsaku* — nincs apu”.

De mi is az a *nuncsaku* (illetve angol formában *nunchaku*)? Okinawai szó, jelentése: „két bot láncsal vagy kötéllel (bőrrel) összekötve”. Szinte az egész Távol-Keleten elterjedt, de valószínűleg Kínában találták fel először, sok más ötletes fegyverrel egyetemben, s innen került át más ázsiai országokba. Ma azonban inkább a szögletes alakú okinawai *nunchaku* számít klasszikusnak. Napjaink egyik legkiválóbb mestere Bruce Lee volt, aki ugyan elsősorban filmen mutatta be tudományát, de a valóságban is legalább annyira megállta a helyét, mint a filmjeiben. Ennek a kissé furcsa fegyvernek a forgatása, támadásra és védekezésre való használata, valamint egyéb, a harcban nem használatos, látványos elemek bemutatása igazi kézügyességet igényel. A *nunchaku* egyik vége ugyanis a célpontot elérve vagy súrolja azt, vagy az ütött felület elnyeli annak ütését, de legrosszabb esetben visszapattan arról, ami komoly sérülésekhez vezethet. Védekezésnél egyszerűbb a helyzet: vagy a két botot összekötő láncot, vagy valamelyik végét használják hárításra. A nagymester, Bruce Lee számtalan eredeti variációt dolgozott ki támadásra, védekezésre és azonnali ellentámadásra egyaránt” (Plaveczi Tamás—Plaveczi Nándor: Japán és kínai harcművészetek kislexikona. HungariaSport, Budapest, 1988. 53—54). Kiss Zsófia tanítványom először szemináriumi dolgozatként írott, később kis füzet formájában is megjelentetett szakszótárában a *nuncsaku* ekként szerepel: „két bot, általában láncsal vagy kötéllel összekötve” (Kiss Zsófia: A keleti harci művészetek szakszótára. Travelpress, Budapest, 1991. 8). Egy 1990-es rádiótudósítás szerint a *nuncsaku* használatát New York-ban törvényben tiltották meg. Ebben az időszakban nagyon sok magyarországi bűnügyben, verekezésben, rablásban kapott szerepet, s ezért a sajtóban, rádióban, televízióban is sokszor lehetett hallani.

Bakos Ferenc legújabb kiadású Idegen szavak és kifejezések kéziszótárában is szerepel már a nuncsaku: „ősi japán önvédelmi fegyver: láncsal vagy erős kötéllel összefűzött két bot” (Akadémiai, Budapest, 1994. 543).

A lexikonszerkesztők a *nuncsaku*-t olykor *cséphadaró*-nak is nevezik (Plaveczi i. m. 53), az egyik rádióinterjúban a „használójától”, egy letartóztatásban lévő verekedőtől hallottam a *karatebot* elnevezést is. A legérdekesebb mégis az az 1986-os rádióinterjú-adat, amelyben egyetlen helyen, ugyanarra a fegyverre vonatkoztatva szerepelt a *nuncsákó*, *nuncsaku* és a — *kancsuka*. A nagyon hasonló hangzás és közelálló jelentés miatt sokan összekeverték a két eszközt.

A *kancsuka* vagy *kancsika* főként a Dél-Alföldön, Szentes, Szeged környékén előforduló török (táj)szó, amely később az irodalomba is bevonult. A 150 éves török hódoltság nyelvi emlékének látszik, de a török nyelvekben való széles elterjedtsége, a *kancsuka* magyar nyelvben gyakori *tatárkancsuka* elnevezése, a környező nyelveknek (szlovák, lengyel, német) való átadása korábbi eredetet is föltételez. A TESz. szerint az oszmán-töröktől élesen el nem különített krimi tatár eredetű szókészlet elemek közé sorolható (TESz. 2/343).

A *kancsuka* jelentése: „Szíjból font, rövid nyelű korbács” (ÉKsz. 642). A Szegedi Szótárban: „rövid, erős bőrkorbács”, fajtája pl. a *ciromkancsuka*: „keskenyre hasított szíjából font ostor” (SzegSz. 1/679, 1/220). A Magyar Néprajzi Lexikon *kancsuka* alatt rövid nyelű, rövid ostort ért, a hosszú nyelű változatán viszont már erős görcsök vannak, ezt bivalyok hajtására használják (MNéprLex. 3/270). Temesi Ferenc regényében is rábukkan-tam: „Durrogó kancsikákkal tereltek végig a Csongrádi sugárúton, egész a Tündér utcáig, mint valami kondát” (Temesi Ferenc: Por. I. kötet. Magvető, Budapest, 1986, 48).

A TESz. szerint a *kancsuka* első előfordulása 1684-ből származik.

A *kancsuka* korábban valószínűleg szélesebb körben elterjedt szó lehetett, amit jelez a magyar nyelvi areális kisugárzás is. Ez valószínűsíti azt a feltételezést, hogy valójában korábbi, krimi tatár, esetleg ótörök eredetű szóról van szó. Századunkra azonban a tájnyelvekbe visszaszorult, s csak napjainkban, a távol-keleti harcieszköz betörésével elevenedett föl a szó. Alkalmi jelentésátvitel is történt, amikor a *nuncsaku*-t *kancsuká*-nak nevezték. A két tárgy nevének fölcserélése mindkettő harci jellegéből, szóhangzásának hasonlóságából fakad.

Balázs Géza

Boom vagy bumm?

A Magyar Nemzet 1994. október 18-i számának Anyanyelvünk rovatában (14. o.) Boom és bumm címmel Büky László foglalkozik a publicisztikai nyelvben egyre többször felbukkanó *boom* kifejezéssel és annak „magyaros” bumm változatával. Megállapítja, hogy „ez a két szó újabban a sajtó nyelvében (különbéle helyesírással) fordul elő, s a magyar nyelv értelmező szótárai nem adnak eligazítást róluk abban a jelentésben, amelyben mostanában föllelhetők”. Példáiból az derül ki, hogy ’föllendülés, fejlődés’ értelemben valóban terjed az újságok nyelvében az angol eredetű *boom* kifejezés használata, s helyette gyakran a magyar *bumm* szót is alkalmazzák, pl. befektetési »boom«, de építészeti *bumm*, rádiózási *bumm*, bébi-*bumm* stb. Büky megállapítja: „az angol nyelvterületen előforduló illetén szerepkörben előforduló *boom*-ról van szó, amely hasonló hangtestű és használatú, mint a francia *boum*, a német *bum* vagy a szlovák *bum*. Természetesen a magyar *bumm* is idesorolható”. Éppen ezért nem helyteleníti a *boom*-nak a magyar hangutánzó indulatszóval való helyettesítését, sőt megjegyzi, hogy „szerencsésnek mondhatjuk, hogy az idegen minta egybeesik a nyelvünkben

is meglévő szóval”. A továbbiakban éppen azt igyekszem bizonyítani, hogy az angol *boom* és a magyar *bumm* hangalakjukban és jelentésükben is eltérnek egymástól, ezért nem szerencsés, ha az angol kifejezés helyett a magyar hangutánzó szót használjuk.

A magyar *bumm* szónak A magyar nyelv értelmező szótára (Budapest 1959, I. köt. 741) három jelentését különíti el: 1. 'robbanás hangjának, ágyúszónak utánzása'; 2. 'erős ütés v. ütődés tompa hangjának utánzása'; 3. 'esés tompa hangjának utánzása', a példákat l. ott. Magának a szónak a hangalakja is olyan, hogy inkább egyszeri, momentán történést (esés, ütődés) képes kifejezni: a rövid magánhangzóhoz hosszú, de szóvégi nazális zárhang csatlakozik, mely ráadásul — jóllehet itt hangutánzó szóról van szó — egybeesik egyik ősi mozzanatos képzőnkel (vö. R. *félemik, futamik, villámik*). Az angol kifejezésben ezzel szemben hosszú *ú-t* találunk egy *m*-mel a szó végén, ez inkább tartós, duratív történések visszaadására alkalmas. Ha megnézzük most már az angol szó jelentéseit, azt látjuk, hogy az eredetibb onomatopoeitikus jelentések közül valóban gyakoribb az ilyen értelmű hangutánzás, s ritkább a momentán értelem. Az Ország-h-féle Angol-magyar szótár (Budapest 1968) **'boom'** címszava (I. köt. 210) alatt ilyen jelentéseket találunk: 'dörgés, dübörgés, morajlás [ágyúé, mennydörgésé]; zúgás [harangé, hullámé]; süvöltés [szélé]; bűgás [orgonáé]; zümmögés, döngés [rovaré]' stb. (ugyanígy az igei jelentések is). Ebből a fajta hangutánzásból aztán — éppen a hangeffektus tartóssága alapján — valóban kialakulhattak a *boom* átvitt értelmű jelentései ('[gazdasági] fellendülés, konjunktúra, tőzsdei hossz; felkapottság, divat' stb. — vö. a szótár **'boom'** címszavával. (A hangutánzó szóból eredeztetik az átvitt értelmű jelentést az etimológiai szótárak is, pl. Kluge: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin/New York 1989, 97.) Helyesen állapítja meg tehát Büky, hogy metaforikus használattal van itt dolgunk, csak az angolban nem momentán értelmű szó a metafora alapja, hanem a duratív *boom*. Ezért — idegen szóként — átvehetjük az angolból ebben a metaforikus értelemben, ugyanakkor helytelen a magyarban a *bumm* szóval helyettesíteni.

Nem véletlen, hogy a németben sem a hangutánzó *bum* szóval adják vissza az angol kifejezést. Nincs ugyanis igaza Bükynek abban, hogy az angol *boom* „hasonló hangtestű és használatú, mint a [...] német *bum*”. A német *bum* ugyanis éppúgy használatos, mint a magyar *bumm*. A Duden Deutsches Universalwörterbuch (Mannheim/Wien/Zürich 1989, 293) **'bum'** címszó alatt így adja meg a jelentését: „lautm. für einen dumpfen Schlag od. Schuß o. ä.”. Látjuk tehát, hogy itt is egyszeri, tompa hangeffektusról van szó. Ezzel szemben létezik a németben — angol átvételként — a *boom* kifejezés is, s ez felel meg a fentebb az Ország-h-féle szótárból **'boom'** alatt idézett kifejezésnek. Így a Duden »Das große Wörterbuch der deutschen Sprache« **'Boom'** címszava alatt (2. köt. 571. o.) a következő jelentéseket találjuk: **1. a)** '[plötzlicher] wirtschaftlicher Aufschwung, Hochkonjunktur'; **b)** 'plötzliches, gesteigertes Interesse an, für etw., das dadurch sehr gefragt ist'; **2.** 'Hausse an der Börse'. Sőt — nyilván a német nyelvnek az utóbbi időben az angol irányában mutatott különleges affinitása folytán — akárcsak az angolban, a németben is megtalálható a kifejezés igei formában is: vö. ang. *to boom* ~ ném. *boomen* 'einen Boom erleben', pl. *Der Ferntourismus boomt wie nie zuvor*.

Megjegyzem még, hogy a hangutánzó *boum* mellett a franciában is megtaláljuk az angolból átvett *boom* kifejezést, s 'fellendülés, virágzás' értelemben inkább csak ezt használják, ugyanúgy, ahogy a németben is (vö. *Dictionnaire des mots contemporains*. Paris 1991, 63—4 és *Dictionnaire des anglicismes*. Paris 1980, 76—7).

Mi ebből a tanulság? Igaza van Bükynek, mikor megállapítja, hogy „a publicisztikai stílusra jellemző, hogy mindenféle új nyelvi fejleményt hamar igénybe vesz a minél hatásosabb fogalmazás érdekében. Nyilván hatáskeltő cézzal történik a *boom*-nak is az átvétele és használata”. Mivel azonban — mint láttuk — a magyar *bumm* másféle hangeffektusok utánzására szolgál, mint az angol hangutánzó *boom*, nem helyes az utóbbi metaforikus

használatából létrejött 'fellendülés' jelentésű főnév helyett a magyar hangutánzó szót használni. Csak az használja tehát helyesen a kifejezést, aki ejtésben hosszú magánhangzóval és egy *m*-mel mondja (*bu:m*), írásban pedig megtartja az angolos formát (*boom*). Ettől kezdve persze idegen szó átvételével és használatával állunk szemben, ezt pedig lehet nyelvművelő szempontból kifogásolni és kárhoztatni. Kérdés természetesen, hogy ezzel terjedését fel lehet-e tartóztatni, hiszen látjuk, hogy a kifejezés a németben is polgárjogot nyert — főként a publicisztikai stílusban. Tömörsége és szemléletessége folytán is kérdéses, hogy pl. a *bébiboom* (és nem *bébibumm*!) kifejezés értelmét ugyanúgy adja-e vissza mondjuk a *gyermek-születésszám (hirtelen) megnövekedése* szerkezet. Kétségtelen persze, hogy bizonyos esetekben publicisztikai divatnak minősíthető inkább a használata, hiszen pl. az *építési boom* vagy *idegenforgalmi boom* helyett bizonyára beszélhetünk *fellendülés*-ről is. Egy azonban biztos: akár divatból, akár nem, csak akkor használjuk helyesen a kifejezést, ha megtartjuk az angolos formát. A fentiek értelmében ugyanis semmiféle purista hajlam nem jogosíthat fel arra, hogy használjuk az idegen szót, de „megmagyarosítsuk”, mintegy „honosítsuk” *bumm* alakban. Büky példái között egyébként olyat is találunk, ahol látható, hogy van olyan újságíró is, aki érzi a fent felvázolt különbséget a két szó között: „*Boom után bumm!* volt a címe egy írásnak, amely arról szólt, hogy a vállalkozók rövid gazdasági virágzását adósságaik szorongatása követte”. Magam ugyanilyen értelemben használom munkám címében a két kifejezést: Míg ugyanis Büky — mint láttuk — többé-kevésbé helyesnek tartja a két kifejezés szinonim használatát (ezért is adhatja glosszájának a *Boom és bumm* címet), én helytelenítem ezt, hiszen inkább ellentétes az értelmük. El kell tehát döntenünk, fellendülésről vagy a fellendülés végéről kívánunk-e beszélni, s ehhez mérten kell használnunk a két szót. Azaz: *boom vagy bumm!*

Forgács Tamás

Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről.
Szerkesztette Kontra Miklós. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991.
164 oldal

A Magyarságkutatás könyvtára c. sorozatban megjelent tanulmánykötet a Kelet-Közép-Európában bekövetkezett rendszerváltozás eredménye. Ugyanakkor a szabad véleménynyilvánítás olyan rövid időre tekinthet vissza, hogy a tények megállapítása és azoknak méltatása még nem lehetett teljes, ezért az említett kötet a Magyarország határain kívül élő magyarság helyzetét csupán két országban vizsgálja: Csehszlovákiában és Ausztriában. Jól ismert okokból hiányzik az erdélyi, a kárpátaljai és vajdasági magyarság sorsának, helyzetének áttekintése. Szó van viszont a burgenlandi magyarokkal együtt a Németország déli részén élő olaszok és az erdélyi szászok kétnyelvűségéről, mégpedig Susan Gal szociolingvisztikai írásában.

A kötet első tanulmánya a Csehszlovákiában, illetve annak szlovák részében élő, 1918-tól kisebbségi sorsra ítélt magyarsággal foglalkozik; címe: A szlovák nyelv árnyékában. Szerzője, a pozsonyi egyetemen dolgozó nyelvész, Lanstyák István, áttekinthető, alapos és tárgyilagos tanulmányt írt. A szerző öt időszakot különböztet meg, amelyek keretében a szlovákiai magyarság sorsát felvázolja: 1918—1938, 1938—1945, 1945—1948, 1948—1989 és az 1989 utáni rövid időszak. A háborús éveket Lanstyák figyelmen kívül hagyta, arra hivatkozva, hogy nem volt módjában a kellő adatokat megszerezni.

Lanstyák István egy-egy korszakon belül az ún. nyelvtörvény jellegét értelmezi, és annak gyakorlati hatását vizsgálja aszerint, milyen hatással volt a hivatali ügyintézés, a hivatalos hirdetések és a nemzeti iskolák oktatási nyelvére, a kisebbségek nyelvének a parlamentben való használatára, a helység- és utcaneveknek a kisebbségek nyelvén való hivatalos megjelölésére stb. Különös figyelmet szentel az 1918 előtt felépített iskolahálózat leépítésére, a magyar nyelvű felsőoktatás kialakítására törekvő, váltakozó sikerrel járó kísérletekre. Elemzéséből világossá válik, hogy nem annyira a nyelvtörvény önmagában, mint inkább a nyelvhasználati jogok számaránytól függő érvényesíthetősége adott alkalmat arra, hogy az alkotmányban rögzített jogokat a hatalmon lévő kormány megszegje. A leggyakoribb és a legegyszerűbb eljárás az ország olyan közigazgatási elrendezése volt, amely a magyar lakta területeket különböző járásokra bontotta szét úgy, hogy egyikben se érje el a magyar anyanyelvű lakosság a 20 százalékot. Lanstyák tanulmánya igen sötét képet fest a szlovák területen élő magyar nemzetrészről. Az első korszak viszonylag tűrhetőnek látszik a későbbi kudarcok perspektívájából nézve, a második nem releváns, mivel csupán 60—70 ezer magyar élt a Szlovák Köztársaságban, de éppen a bécsi döntés következtében a rákövetkező korszakban a magyarok, büntetésül, teljes jogfosztottságba kényszerültek; a kommunizmus idejében viszont az előző korszakhoz képest valamelyest javult a helyzetük. A legújabb időkben a fellobbanó szlovák nacionalizmus komoly mértékben gátolja azokat a törekvéseket, amelyeket a rendszerváltás elvben lehetővé tett volna. A kedvező fejlemények közé sorolható a tudomány és a kultúra egyes részterületeivel foglalkozó társaságok létrejöt-

te, a Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetségének megalakulása, magán- és egyházi iskolák létesítése, továbbá az, hogy a legújabb nyelvtörvény szerint a Szlovák Televízió köteles a szlovákiai nemzeti kisebbségek anyanyelvén is műsort sugározni. Remélhető, hogy az oktatási miniszternek magyar nemzetiségű helyettese, aki gazdasági ügyekkel foglalkozik, hatékony módon tudja majd támogatni a magyar nyelvű oktatást. Az 1991 márciusában megtartott népszámlálás szerint Csehszlovákia területén 586 884 magyar nemzetiségű ember él, ebből 566 741 Szlovákiában, ahol a lakosság 10,8 százalékát teszik ki. Lanstyák jól dokumentált, széles körű irodalmon alapuló, sajnós, nem sok reményt keltő tanulmányt írt.

A második írás, *Magyarul beszélők a mai Ausztriában* címmel, Szépfalusi István munkája. A szöveget táblázatok egészítik ki, sok számbeli adatot tartalmazva. A szerző nemcsak a magyar anyanyelvűekkel foglalkozik, hanem a magyarul tudókkal is. Az előbbieket száma 70 000, a többieket is ide számítva ez a szám 100 000-re tehető. Az áttekintések 1900-tól indulnak, és más nemzetiségek adatait is tartalmazzák. Szépfalusi elemzi a magyarok eloszlását az ausztriai népszámlálások tükrében, tartományonként és városonként. Különös figyelmet szentel bizonyos összefüggéseknek, mint pl. a honosítás, azaz az osztrák állampolgárság megszerzése és aközött, hogy a magyart vagy a németet tekintik-e elsődlegesen használt nyelvüknek (köznyelvnek). Megjegyzendő, hogy a köznyelvet, a hatvanas évektől kezdve a családi érintkezés nyelvének tekintették. A hetvenes és a nyolcvanas évek között a magyar köznyelvet megadók száma látványosan csökkent. A szerző feltételezi, hogy az illetők nem bíztak a szabad véleménynyilvánításban.

Külön figyelmet kapnak a Burgenlandban és Bécsben lakó magyar nyelvűek, akikről Albert Lichtblau 1986-ban készített tudományos felmérést az 1981. évi népszámlálás adatai alapján. Szépfalusi ismerteti a vizsgálat eredményeit, amelyekből átfogó és részletes kép tárul elénk a burgenlandi és bécsi magyar nyelvűekről (lakóhelyi megoszlásuk, életkoruk, képzettségük, munkahelyük és foglalkozásuk mind-mind szóba kerül).

Szintén érdekes adatokat találunk a Magyarországról, ill. Romániából Ausztriába kivándorolt magyarokról (a nyolcvanas években 17 485 személy kért menedékjogot), harmadik országba való áttelepülésükről, ill. Magyarországra való visszatérésükről. A tanulmány végén a szerző az 1991. évi népszámlálással foglalkozik, annak kérdőíveit értelmezi. Közli az Ausztriában élő magyar értelmiségiek felhívását, amelyben az illetők az ott élő magyarokat biztatták, hogy a magyar nyelvet jelöljék meg köznyelvként.

A tanulmány a lakosság nyelvtudásával is foglalkozik, ill. az Ausztriában 1974-ben és 1990-ben megtartott mikrocenzus eredményeit ismerteti; érdeklődése középpontjában természetesen a magyar nyelv ismerete áll, azzal kapcsolatosan Szépfalusi átértékeli az 1981-ben tartott népszámlálás eredményeit, felemelve a magyarul tudók, ill. értők számát.

Végül a szerző a magyar nyelvvel és kultúrával foglalkozó intézményeket sorolja fel. A burgenlandi „öshonos” magyar lakosságot figyelembe véve feltűnő a magyarul tanulók csekély száma, különösen az, hogy ezek nem föltétlenül magyar származásúak. A tanulmánynak ez a része látványos módon különbözik hangnemében a vele összehasonlítható szlovákiai helyzetről szóló tanulmánytól, ami pl. az országos politikával szembeni követelményeket illeti. Nyilvánvaló, hogy az Ausztriában élő magyarok már életkoruk miatt sem ragaszkodnak ahhoz, hogy saját iskoláik legyenek, ti. Burgenlandban a magyar lakosság egyharmada nyugdíjas, más területeken pedig középkorú, tehát nem iskolába járó. Bizonyos szerepet játszik az is, hogy társadalmi sikerességük feltétele az ország nyelvének ismeretével függ össze; az önszándékból Ausztriába bevándorolt magyarok sokkal inkább hajlandók természetes módon beilleszkedni az osztrák társadalomba, amely különben semmi akadályt nem állít eléjük, ha kulturális vagy egyéb egyesületeket kívánnak alapítani, ill. ha magyar nyelvű lapokat, folyóiratokat vagy könyveket óhajtanak kiadni.

A harmadik tanulmány Susan Gal Kódváltás és öntudat az európai periférián c. írása, amely 1987-ben jelent meg először az *American Ethnologist* 14. évfolyamában. A szerző szociolingvisztikai szempontból vizsgálja három kisebbség „kódváltási szokásait”, és pedig a volt Nyugat-Németországban élő olaszok, az ausztriai magyarok és a romániai németek nyelvét. A cikk jól ismert marxista-leninista zsargonban megfogalmazott kijelentéssel indul: „az etnikai csoportok nyelvi szokásaik által jelképes választ adnak a világkapitalizmus meghatározott régióin belül elfoglalt helyükre” (123). A szerző ugyanis annak a felfogásnak a híve, hogy a kétnyelvű kisebbségek nyelvhasználatát párhuzamba lehet állítani az elnyomott osztályok nyelvhasználatával. Susan Gal megjegyzi, hogy tanulmánya számos etnográfiai és szociolingvisztikai részlettanulmányon alapszik, amelyekben olyan fogalmak fordultak elő, mint kódváltás, -keveredés, transzfer, kölcsönzés és interferencia.

Az első etnikai csoport, amelynek történetét és társadalmi összetételét Susan Gal megvizsgálja, a Konstanz környékén lakó németországi olasz népesség. E csoport egyik része a XIX. századtól kezdve él ott, a másik pedig a II. világháború után tömegesen bevándorló vendégmunkásokból állt össze. Az esetleges repatriálás és az integráció között vergődve a fiatalság kimondottan kétnyelvű, ugyanakkor az egynyelvű olaszokkal, ill. az egynyelvű németekkel szemben hátrányos nyelvi ismeretekkel rendelkezik. A két nyelv folytonos keveredése igen jellemző rájuk.

A második kisebbségi csoport, amellyel Gal foglalkozik, az I. világháború után az Ausztriához csatolt nyugat-magyarországi területből Burgenland néven létrehozott tartományban élő magyar parasztság. E homogén csoport a II. világháború után gazdasági és politikai okokból inkább Ausztria felé tekintett, mintsem az úgyszólván zárt Magyarország felé. Gal említi a magyar elemi iskolák 1950-ben történt bezárását és — ugyanúgy mint Szépfalusi — hangsúlyozza, hogy az osztrák identitást vállaló magyar ajkú fiatalok így határolták el magukat a kommunizmustól. Az anyaországtól való évtizedeken át tartó elszigeteltség a német környezetbe való beolvadást eredményezte, így inkább csak az idősebb magyarok beszélnek magyarul a magyarul tudó beszédpartnerükkel, a fiatalabbak pedig még otthon is németül beszélnek egymással. A nyelvhasználat a nemzedékek közti konfliktusnak tekinthető, a fiatalok számára a német nyelv magasabb státust jelent.

A romániai német ajkúak helyzete némely tekintetben az ausztriai magyarokéhoz hasonlít, mivel igen régi településekről van szó. Gal nem említi, mikor telepedtek le a szászok Erdélyben, csak a Monarchia felbomlásától a XX. század hetvenes éveikig tartó periódust vázolja fel. Legszembetűnőbb különbség az ausztriai magyar ajkúakkal szemben az, hogy a szászok nagyon ragaszkodnak a német nyelvhez, még románok jelenlétében is a saját nyelvüket használják. A háború előtti társadalmi rend, amelynek keretében a szászok magasabb társadalmi helyzetet foglaltak el, mint a románok, a mai napig érvényesül, és éppen abban jelentkezik, hogy a szászok nem hajlandók identitásukat feladni. Ezen identitástudatot erősítette a szabad Németország létezése, mialatt a kommunista Romániának, különösen Ceaușescu uralma alatt, igen kevés vonzereje lehetett. Továbbá a német nyelv ismerete a (volt) Nyugat-Németországba való esetleges emigrációt segítette elő, így a nyelvnek külön többletértéke is lett.

Ahogy maga a szerző hangsúlyozza az összegezésben, igyekezett kimutatni, hogy a nyelvhez kapcsolódó helyi értékrendet a helyi közösségtől távol, az állam vagy az államok közötti kapcsolatok szintjén kialakult tényezők befolyásolják. Így az ausztriai magyarok esetében Magyarország évtizedes elzártsága miatt a német nyelv presztízshelyzetbe került, a konstanzi olaszok esetében pedig a közös piaci megállapodások, amelyek a csoport mobilitását segítették elő, a minél magasabb szintű kétnyelvűséget igénylik. Az erdélyi németek sorsa pedig annak a példája, hogy nemzetközi megállapodásoktól függő emigrációjuk a nyelvhez való kötődést eredményezi. Az érvelés nem teljesen hibás, mégis a szerző terminoló-

giáját átvéve azt a hipotézist lehetne megkockáztatni, hogy a három általa vizsgált nyelvközösség éppen a fejlett kapitalizmus vonzerejét bizonyítja.

Susan Gal tanulmánya, habár itt-ott közhelyeket tartalmaz, érdekes áttekintést nyújt, különösen azok számára, akik a részletkérdésekben kevésbé tájékozottak.

A tanulmánykötet vegyes jellege ellenére kinek-kinek érdekes és hasznos olvasmány lehet. Az első két tanulmány irodalomjegyzéke gazdag forrásanyagot tartalmaz, a harmadiknak pedig az az előnye, hogy többnyire idegen nyelvű szakirodalmon alapszik. A kötet legnagyobb érdemét abban látjuk, hogy különböző történeti és társadalmi háttérrel rendelkező idegen nyelvű közösségek nyelvi beilleszkedésének menetét veti össze egymással. Ebből pedig fontos következtetéseket lehet, sőt, kell levonni, amelyek közül az első az anyaország-nak aktív szerepe egy kisebbség sorsának alakulásában. Különösen most, a határok megnyitása után az a lehetőség áll fenn, hogy a Szlovákiában, Kárpátalján, a Vajdaságban és Romániában élő magyarok nagyobb támogatást kapjanak Magyarországtól. A Szlovákiában élő magyaroknak Lanstyák szerint most korlátlan lehetőségük van a magyarországi felsőoktatási intézményekben való továbbtanulásra, de a szerző megjegyzi, hogy az anyagi eszközök hiánya negatívan befolyásolhatja ezt az elvi lehetőséget. Az anyaország presztízshelyzete talán kényes kérdés, de nyilvánvaló, hogy Kárpátaljával és Romániával szemben Magyarország, mint a visegrádi hármak egyike, presztízssországgá vált. Ezt a helyzetet a magyarországi politikának okosan és megfontoltan kellene kihasználnia.

Jolanta Jastrzębska

Szemiotikai szövegtan. 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (I). Szerkesztette Petőfi S. János, Békési Imre. JGYTF Kiadó, Szeged, 1992. 232 oldal

A Szemiotikai szövegtan biztatóan gyarapodó kötetei mindinkább megvalósítani látszanak azt az induláskor csak vágyott olvasói (s bizonyos szerkesztői) kívánságot, hogy a sorozat a hazai szövegtani kutatások egyik fő fóruma, a szövegtudományi diskurzus egyik meghatározó kommunikációs tere legyen. Ezt a nagyon is szükséges folyamatot ékesen példázza a negyedik kötet, mely ezúttal eredeti tanulmányainak számával és főképp minőségével tűnik ki.

Sorrendben haladva elsőként Terestyéni Tamás munkáját említjük. Az elméleti összegzésnek (és egyúttal kiindulópontnak) szánt írás egy kommunikációelméleti és egy grammatikaelméleti modell nagyívú egyesítéséből ered. Terestyéni három szinten közelíti témáját: a szövegek reprezentációs funkciója, a kommunikációs cselekvés és a szöveginterpretáció szemszögéből. Írása — mely viszonylag következetesen végigvitt gondolatmenet — a generatív grammatika mögött álló karteziánus világmagyarázaton alapul. Így maga a reprezentáció számára nem jelent súlyos gondot: „Az individuumok elrendeződését a tér—idő egy adott helyén *situáció*nak nevezzük” (9), s „*Az elemi situációk a világ tényállásai*” (uo.) kijelentések nem vetnek föl ismeretelméleti kérdéseket. Hasonlóképpen történeti vonatkozások nélkül jelenik meg az ember reprezentáló képessége, mely a különböző reprezentációs készletek (itt a nyelv) területén az extenzió és az intenzió elvén működik, ill. ezen elvekkel írható le. Mindennek következtében a szöveg „mint reprezentáló mutatja egy másik dologról [...], a reprezentáltról, azaz a szöveg [...] tárgyáról, hogy az milyen, vagyis hogy milyen tulajdonságokkal rendelkezik, milyen összetevőkből áll, elemei között milyen viszonyok, milyen összefüggések állnak fenn” (8—9).

Ez csak úgy lehetséges, hogy „a természetes nyelvek esetében például a nyelvközösség tagjai számára objektív adottság, hogy a szavak mit jelentenek, az azonban, hogy a szavakból milyen szituációknak milyen reprezentációit építik fel, többé-kevésbé a nyelvhasználókra van bízva” (12). Ám mivel a természetes nyelveket úgy működtetjük, hogy „a szavakból mondatokat, a mondatokból pedig szövegeket hozunk létre, és ezeket mint reprezentálókat környezetünk szituációinak mint reprezentáltaknak a leírására használjuk” (9), a karteziánus (és kibernetikai) kijelölés egyértelművé válik: „Ha egy reprezentáció empirikus értéke 1, akkor azt mondjuk, hogy e reprezentációban a reprezentáló [...] »igaz«, képet alakított ki a reprezentált szituációról: ha 0, akkor a reprezentáció hordozta kép [...] »hamis«” (13). E ponton a strukturalista örökség határozottan kimutatható: a szövegben minden adat megvan, s mindez csupán analitikus módon jelenik meg. A holisztikus reprezentációs készlet Terestyéni elméleti keretében nem nyelvi, és kizárja az egyidejű analitikus reprezentálást.

Az ismertetett keretben ezért közvetlen megfeleltetéseket kapunk a szöveg egymásra következő mondatai és a reprezentált szituációban egymás után következő (formális logikai, intenzionális értelemben vett) lehetséges tényállások között (23), így lehetséges a szöveg modelljének jelentése (a szövegben az ágens által szándékolt és empirikusan kimutatható összetevői révén a befogadótól függetlenül létrejövő jelentés) és a befogadói verzió szerinti szövegjelentés közötti különbségtétel (27–8). Pedig a 19. old. ábrája igen sokat ígér, hiszen megkülönbözteti a közlés fizikai megvalósulásának egyirányúságát, ill. a reprezentált lehetséges szituációra irányuló megértetési szándékot az ágens és a megértési szándékot a befogadó oldaláról. Mivel azonban maga a reprezentált lehetséges szituáció „objektív” jellegében Terestyéni keretében problémamentes (szerintünk kérdéses) módon és mértékben van kitéve a befogadó jelentésadásának, ezért az elméleti keret formális jellege itt is érvényesül. Ezért kapnak kiemelt jelentőséget Grice (látszólag könnyen formalizálható, ám vitatható) maximái, miközben háttérbe szorul a Lewistől is idézett együttműködési alapelv, s föltehetően azért szerepel a végső diagramban a nyelvi kompetencia (bizonytal Chomsky értelmezésében, utalás nélkül), miközben a Hymes-féle kommunikatív kompetenciának, ill. az együttműködési alapelvnek a szövegtani következményei nagyjából kívülrekednek az elméleten.

E gondolatokkal szemben a tanulmányban többször említett többféle értelmezhetőség elve igen korlátozott módon érvényesülhet, s még így is ellentétben áll magával az elméleti kerettel. E formális keretben lehet azután értelmezni az alapdefiníciókat, például: „A szöveg reprezentációs tartalommal és illokúciós cselekvési értékekkel rendelkező kommunikációs produktumok együttese” (22). A nem kommunikációelméleti alapú grammatikaelmélet és a kommunikációelméleti (de formalizálásba szorított) keret Terestyéni Tamás gondolatmenetében ellentmondásmentesen összeegyeztethető, véleményünk szerint azonban azonnal jelentkeznek komoly problémák. E szövegfelfogás tragikomikus eredménye például, hogy az irodalmi szövegek egyöntetűen „az emberek kedvtelésére, szórakozására, gyönyörködtetésére, mulattatására” jöttek létre, semmint a tudásgyarapítás racionális céljaira” (31). Ha e mondat igaz lenne, meg lenne oldva mind az irodalomelmélet összes problémája, mind pedig a mindennapi megnyilatkozások összes funkcionális kérdése. Terestyéni elméleti kerete alaposan kidolgozott s következetesen végigvitt gondolatmenet egy formális nyelvelmélet részeként; gondolati súlya sok további vitára s számos ellenvélemény részletes megfogalmazására ad alkalmat.

Szabó Zoltánnak a szöveg történetiségéről szóló írása szintén hasonló alapkérdéseket vet föl, melyeknek egy jó részére a kötetben Marcello La Matina tanulmányában találhatunk választ. Szabó először is helyesen és kiemelendően állapítja meg, hogy a szöveggel kapcsolatban a történetiség kérdése nemigen merült föl a szövegtan keretében. E rendkívül fontos — eredendően nyelvelméleti, ill. ismeretelméleti és ontológiai — kiindulópontban azonban nem rögzíti, hogy ő maga mit ért a történetiségen. A későbbi szóhasználat alapján az enyhén közhelyessé vált diakronia strukturalista felfogása érvényesül a dolgozatban.

Szabó második megállapítását („a már kialakult szöveg nem változik” 34) nemcsak La Matina cáfolja filológiai alapon, hanem az egész filozófiai és irodalmi hermeneutika. E ponton nemigen érthető, hogy mi is lenne a nyelvtörténet és az irodalomtörténet „válsága” (uo.). Hiszen a nyelvtudományban inkább épp a leíró elméletek kerültek szembe az elmúlt egy évtizedben a történetiség kikerülhetetlenségével, egyúttal a nyelv dialogikus természetével, mely a maga eredeti humboldtiánus alapozásával oly nagy mértékben hatott a Welke utáni irodalomelméletre. A későbbiekben idézett Kristeva vagy Kibédi Varga nézeteivel talán kevésbé igazolható az a szempontrendszer, melyet Szabó Zoltán végül a szöveg történetiségének leírásához megad: 1) a szöveg létrejöttét meghatározó körülmények; 2) a nyelv-, irodalomtörténeti stb. folyamatokba való elhelyezés; 3) a szövegalkotás forrásai, hatása, utóélete; 4) a szöveg korábbi értelmezései. Az 1. pont reálisan aligha valósítható meg, míg a többi (de az első is) a hermeneutikai elv alapján ki van téve a mindenkori elemző értelmezésének. A Humboldt, majd a Heidegger és Gadamer által fölvetett történetiségkeret lényege abban lehet fel, hogy nincs a nyelven és az irodalom- és társadalomtörténeti folyamatokon kívül álló objektív értelmező, aki a négy pontot objektíven megvalósíthatná. Szabó Zoltán pedig erőteljesen irodalmi szövegekre utal, ahol mindez fokozottan érvényesnek s az irodalomteoretikusok által kidolgozottabbnak tűnik. A nyelvészeti alapozású szövegtan valószínűleg akkor tudja a kérdést megközelíteni, ha ellép a Saussure-féle szinkrónia-diakrónia dichotómiától, s olyan elméletekben keres támpontokat, amelyek bevonják a nyelvleírásba a szociokulturális és a kognitív összetevőket.

Kiefer Ferencnek a szöveg időszerkezetéről írott tanulmánya a szintaktikai, szemantikai s pragmatikai vonatkozások lehető módon pontos kijelölésével vizsgálja meg több nyelv példáin azt, hogy az ige jelentése és alakja miképp alakítja a szöveg temporális viszonyait. Kiefer vizsgálatának középpontjában a szöveg által leírt események egyidejűségének, időben előre vagy visszafelé haladó egymásra következésének az igék általi jelölése áll. A befejezett és folyamatos igeaszemléletnek már a magyar igealakokból kimutatott szintaktikai és szemantikai jellemzőiből indul ki. Kamp és Rohrer alapján a francia igeidőkből eredő elő- és egyidejűség kérdéseit ismerteti, Dowty munkája nyomán az angolét (az ige jelentése és az igeidő alapján), s Isenbergé nyomán a németét (különböző szemantikai és pragmatikai szempontok szerint). Mindezeknek összegzéséként Moens és Steedman írása alapján az eseményeket (teljesítményt és eredményt) jelölő igék jelentésének, azok belső szerkezetének szövegtani jelentőségét hangsúlyozza Kiefer Ferenc. Az időszerkezet fázisai: előkészítő fázis, kulminációs pont, létrejött állapot (pl. *rájön, épít egy házat* stb.). Más igék nem rendelkeznek efféle belső szerkezettel (*ír, olvas*), s ilyenek az állapotot jelentő igék is. A kifejtés olvasója e ponton enyhe bizonytalanságban marad: vajon az igéknek, az eseményeknek vagy mindkettőnek van (lehet) ilyen belső szerkezete. S érdemes lenne talán azt is megvizsgálni: az igék (különösen a tartós minősítésűek) akontextuálisan, főnévi szerkezetben vagy teljes mondatban (vagy mindegyik esetben) mutatják a belső szerkezetet. A 48. oldal 2. ábrája pedig kulminációval látja el a *tud, szeret* stb. igéket (nyilván a rajz hibájából), jöllehet azzal a szöveg szerint nem rendelkeznek. E rendszerből az is kiderül, hogy a perfektív, kulmináció nélküli igék önmagukban is képesek az események egymásutánját jelezni. Kiefer végül néhány imperfektív és perfektív ige összehasonlító elemzését végzi el olyan esetekben, amikor az ige jelentésének elemi predikátumai kapcsolatban állnak az ige időviszony-jelölő képességével, s ezáltal a szöveg időszerkezetét befolyásolhatják. Például így viselkednek az állapotváltozást jelölő igék (*megöregszik, elhízik*), melyeknek egyik lényegi (és közös) jelentéseleme a VÁLIK (x,y) elemi predikátum.

Marcello La Matina már említett tanulmánya világosan és egyértelműen mutatja be a magyar olvasónak, hogy mit jelent az interpretáció strukturalista és hermeneutikai (dekonstruktivistá) fogalma a filológiát illetően. Példákkal illusztrált, s elméleti írásokkal alátámasz-

tott gondolatmenetének a lényege az, hogy a filológia is értelmező tudomány, s ezért számára sem létezik végleges, kanonizálható olvasat. A szöveg manifesztációját felépítő anyag rekonstruálása (például a szövegromlások vagy az adott írói stílusra, az adott kulturális kontextusra vonatkozó megállapítások) olyan döntéseket igényelnek, amelyek ki vannak szolgáltatva „a filológusi ítéletnek, tehát itt is meghatározóvá válik a filológus által a választáskor alkalmazott ismeret kialakulásában résztvevő aspektusok megítélése” (62). Példái alapján rögzíti, hogy „a metrikus szerkezet nem tekinthető a költői szöveg immanens tulajdonságának [...] egy mondat szintjének szintaktikai szerkezeti faktorai sem tekinthetők objektívan adottnak minden típusú olvasathoz” (63). La Matina strukturalizmuselemzése elmélyült s roppant tanulságos: a magyarországi nyelvtudományi diskurzus már olyan mértékben folklorizálta (s torzította) Saussure és tanítványai tanait, hogy nem árt az újbóli szembesülés (még egy értelmezésen keresztül sem). La Matina végül Petőfi S. János szemiotikai textológiai modelljét ajánlja a filológia s a filológusok (meg a nyelvészek) figyelmébe lehetséges átfogóbb leírási módként, mely a „formális/szemantikai/pragmatikai organizáció minden elemét/szintjét illetően is explicit és interdefiniált terminusokat hozott létre” (79).

Petőfi S. János tanulmánya Roman Jakobsonnak a költészet grammatikájáról írott nézeteit ismerteti. Jelentősége abban áll, amivel olasz munkatársának írása is kitűnik (legalább részben): a klasszikus nyelvészeti strukturalizmus egy témájának, kiemelkedő egyéniségének határozott és egyértelmű szempontok szerinti bemutatása. Jakobson is a folklorizálódott szerzők közé tartozik a magyar nyelv- és irodalomtudományban, stilisztikában, ezért a módszeres újrabe-mutatás igencsak hasznos. A kimerítő jellemzés után a kijelölés pontos és igencsak használható: Jakobson struktúramodellje nem egyidejűleg irányul a szöveg kompozicionális (vertikális, hierar-chikus) és texturális (horizontális, lineáris) felépítésére, hanem annak csak textuális vonatkozásai-ra. Megemlíthetjük: innen ered a módszertani magabiztosság, s ugyanakkor a módszerrel szembe-ni ellenérzések sora. Petőfi joggal teszi hozzá: a költői szöveg értelmezésekor nem hagyható ki a szöveg egyetlen aspektusa sem, miképp a befogadó nézőpontja sem.

A tanulmányok sorában Bácsi János módszertani írása következik, mely az általános iskola 5. osztályában megjeleníthető szövegismeret taníthatóságával foglalkozik. Bácsi alapelvei teljes mértékben helyeselhetők: „1) az anyanyelvet nem tanítani kell, hanem felfedeztetni; 2) a vizsgálódások mindig a szövegből indulnak ki; 3) a gyerek megnyilatkozása mindig igaz; 4) a modellben minden szintet végig kell járni” (98). Módszertanának kifejtése azonban egyes pontokon talán nem mindenben felel meg saját célkitűzéseinek. Az alapelvek ismeretében nehéz feldolgozni a beszéd és a nyelv éles megkülönböztetését, melyben a beszéd a szövegegészről a megnyilatkozásig (mely kissé zavaró módon a szövegmondatot jelöli) tart, s ettől kezdve a mondat — morféma — fonéma sor a nyelv része (99). Az alapelvek funkcioná-lisak, a kifejtés viszont csak félig az, s az átmenet ugrása alighanem homályos marad. Ez azért is kár, mert a felülről lefelé építkezés itthon oly ritka, ám elméletileg és módszertanilag is megalapozott kísérletének lehetünk tanúi, méghozzá az iskolában. A funkcionális, pragma-tikai szempont következetesebb érvényesítése remélhetőleg föloldja ezt az ellentmondást az ígéretes és kíváncsú program kidolgozásában.

A tanulmányok sorát Albert Sándornak a metaforafordítások ekvivalenciaproblémái-ról szóló írása zárja. A Love Storyból származó részlet magyar, francia és német fordításai-nak elemzése korrekt, tanulságos. Problémafelvetése ősidők óta ismert gond, óriási a szakiro-dalma. Albert langue és parole mondatok helyett a „discourse”-mondatok fordítására helye-zi a hangsúlyt, de a kategória meghatározásával adós marad. Szövegéből azt tudjuk meg, hogy ez esetben a metaforikus funkcionális célnyelvi megjelenítése az elsőrendű igény. Albert Sándor írása megerősíti az egész kötet egyik alapdilemmáját: leírható-e, hogy milyen mértékben járul hozzá a szöveg szövegségéhez és jelentéséhez a mindenkor befogadó, tudván azt, hogy a fordító is értelmező.

A Szemiotikai szövegtan 4. kötetében is számos könyvismertetést olvashatunk B. Fejes Katalin, Vigh Árpád, Dániel Ágnes, Pléh Csaba, Klaudy Kinga, Szabó G. Zoltán, Szörényi László s mások a szöveget különböző szempontokból, lényegi kérdésekben tárgyaló munkáiról. A kötetet a már szintén hagyományos és szintén nélkülözhetetlen nemzetközi szövegtani bibliográfiák és repertóriumok zárják.

A Szemiotikai szövegtan 4. kötete mind elméleti, mind leíró kérdésekben, mind pedig a hazai szakma és oktatás tájékoztatásában az 1992. év magyar szövegtani termésének az élén áll.

Tolcsvai Nagy Gábor

Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk

Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja Zaicz Gábor. Trezor Kiadó. Budapest, 1994. 696 lap és 3 térkép

1. Még talán soha nem örültem úgy újra kiadott könyvnek, mint amikor a múlt év karácsonya körül — tehát az első kiadás megjelenése után csaknem hat évtizeddel később — kezembe vehettem Zsirai Miklósnak „Finnugor rokonságunk” című impozáns és szép (szép papíron, szép betűkkel kisdett) munkáját. Mindenekelőtt azért, mert sok kedves emléket idéz fel bennem.

Zsirai professzornak nem voltam tanítványa, nem tartoztam szűkebb köréhez sem, mégis úgy érzem, nagyon közel állt hozzám. 1951 őszén ugyanis, amikor Debrecenből felkerülve az akkor létrehozott Idegen Nyelvek Főiskolájának a Magyar Tanszékére, szervező-dött egy bizonyos nyelvészkonferencia, amelynek Pais Dezső, Zsirai Miklós professzorok és én — mint a középiskolából frissen jött tanár — lettünk volna az előadói. A konferenciából akkor felsőbb rendelkezésre nem lett semmi, de én megismerkedtem a magyar nyelvtudomány két vezető egyéniségével. A Kruzsok akkori helyén, a régi Erzsébetben tárgyaltunk többször is — azaz Pais Dezső és Zsirai Miklós tárgyalt, én meg inkább hallgattam, és ha megkérdeztek, csendesen válaszoltam. Viszont annyira kedvesen, annyira közvetlenül beszéltek velem, az ismeretlen volt középiskolai tanárral, hogy mindez máig megmaradt teljes egészében emlékezetemben. A Zsirai professzor hangjából — zengő orgánuma volt — különös módon valamilyen addig nem tapasztalt melegség áradt felém, amiben aztán még — sajnos, csak néhány évig és nem sok alkalommal — lehetett részem... Ennek valójában egyenes folytatásaként később, 1975-ben készséggel tettem eleget a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége felkérésének, hogy a Társaság nevében mondjak beszédet Zsirai Miklós halálának huszadik évfordulója alkalmából szülőfalujában, a kedves, Sopron megyei Mihályiban felállított emlékmű előtt. Megidéztem a szép szavú professzor nemes alakját, és felidéztem, mi mindent tett anyanyelvünkért és nyelvrokonaink megismertetéséért.

És most visszatérek a „Finnugor rokonságunk”-hoz. 1945-ben, 1946-ban Debrecenben első- és másodéves magyar szakos egyetemi hallgatóként hányszor forgattam, nézegettem, bele-beleolvastam, csak úgy, kedves olvasmányként: hogyan alakult a finnek és az észtek történelme?, hogyan élnek a vogulok és az osztjákok?... Aztán elgyönyörködtem a fényképekben (206 van belőlük a könyvben), ezek valahogy Orbán Balázs székeklyöldi leírását idézték fel számomra: olyan természetesek, sokatmondóak. Elcsodálkoztam és elcsodálkozom ma is, vajon hogyan sikerült Zsirai professzornak ennyi „beszédes” fényképpel, képpel ellátni művét (l. mégis utószóbeli vallomását: 583). És akkor tankönyvünk is volt a „Finnugor rokonságunk”. Tanultunk belőle, mai kifejezéssel, általános nyelvészetet (a nyelvek

osztályozása, tipológiája; a nyelvi változások természetrajza; a nyelvrokonság problematikája; a nyelvcsaládok szétválása; az egyes népek történelme és ennek összefüggése a nyelv alakulásával és így tovább). Megtanultuk aztán belőle rokon népeinkről a legfontosabb tudnivalókat (nevük eredete; lakóhelyük és számuk; foglalkozásuk, műveltségi viszonyaik; jellemük és művészetük; várható jövőjük). És ami ezeknél is fontosabb, valóra vált az Akadémiának e művel kapcsolatos jelentéséből a következő mondat: „... olyan tankönyv, amely nemcsak tudást közöl, hanem érzést kelt és állásfoglalásra készítet” (l. 690). Igen, megmozgatott bennünk valamit: vonzódást nyelvrokonsainkhoz, vonzódást a másik emberhez, vonzódást a derűhöz, valamint a tisztességhöz, a múlthoz, a hagyományhoz.

De megmozgatott — és megmozgat most is — az előadásmódja, a stílusa is. Ugyancsak az akadémiai jelentés utal rá: „... az előadást valami sajátságos drámai mozgalmasság jellemzi, amely az olvasót magával ragadja, és elfelejteni vele, hogy milyen nehéz, bonyolult tudományos munkálatok körében forgolódik” (690). Ismeretes, a stílus legfőbb sajátsága az, hogy hatni akar. Nos, Zsirai Miklós műve akkor mintapéldája a stílusnak is: kiegyensúlyozott, közvetlen hangnemével valóban magával ragad.

És nem tudom megállni, hogy ide ne iktassam Zsirai professzornak vallott programját, amikor a nyelvünkkel való foglalkozást választotta élethivatásának: „Programom nagyon egyszerű: szeretem nyelvemet, ezt a minden előttem élt magyar lelkével átítatott drága örökséget, ezt a minden utánam élő magyarra átszámaztatandó szent muzsikát, s gyönyörűséges kötelességemnek érzem ennek minél tökéletesebb megismertetését, megbecsültetését, megkedveltetését. Ennyi a programom, ezt azonban ma is — holnap is, jóban is — rosszban is vállalom.” (688.)

2. A „Finnugor rokonságunk” azok közé az egyáltalán nem nagyszámú könyvek közé tartozik, amelyek sohasem avulnak el. Ami bennük található, az szinte örök.

A mindenkori ma felől azonban az olvasó természetesen igényt tarthat annak a megismertetésére is, ami a mű megjelenése — 1937. — óta történt, tudományban, az egyes népek életében. Nos, a Kiadó erről is gondoskodott. A mű végén több mint száz lapon olvashatjuk Zaicz Gábornak az egyes fejezeteket kiegészítő, tömören összefoglalt fejtegetéseit és szakirodalmi felsorolásait, kitérve a később kialakult uralisztikára is.

Nem szerencsés azonban, hogy mindez változtatott az eredeti munkán (a tartalomjegyzék a mostani mű végére került, és ez maga után vonta az oldalszámok módosítását; továbbá Zsirai Miklós a korabeli szokásnak megfelelően magyarosan írta az idegen neveket, a kiegészítő jegyzetek szerzője viszont felcserélte őket a ma szokásos idegen névformákkal; stb.). A hasonmás (reprint) kiadásnak — mint ismeretes — az a lényege, hogy másolat, azaz változatlan. Helyesebb lett volna tehát Zaicz Gábor hasznos kiegészítéseit teljesen elkülönítve közreadni.

3. Végezetül: jó szívvel ajánlom Zsirai Miklós egyedülálló művét egyetemistáknak, középiskolásoknak, értelmiségieknek és mindenkinek, aki szeretné megismerni nyelvrokonsainkat: a finneket, az észteket és a többieket, és aki kedveli a vonzó stílusban megírt érdekes olvasmányokat. Mindez különösen napjainkban fontos, amikor elárasztanak bennünket az az újgur, sumer, japán és egyéb nyelvrokonságot hirdető irományok, és amikor az anyanyelv, a hagyományok, az esztétikum tisztelete háttérbe szorul.

Szathmári István

nemzeti nyelv megteremtését tűzte ki célul. Ezt a nézetét egy Pais idézettel támasztotta alá, amely szerint „már a kapitalizmus viszonyai is erősen közrejátszottak a nyelvjárások visszaszorításában, a szocializmus életformái meg éppen számos tényezővel a nyelvi kiegyenlítéshez, a nyelvjárási különbségek elmosódásához, a társadalom egészére kiterjedő egységes nyelvi rendszer, a nemzeti nyelv kialakulásához vezetnek” (Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. VI. 111—2). Szkeptikus a nyelvművelés nyelvhasználat-alakító hatását illetően, és abban, hogy ez egzaktan mérhető lenne. Egy szociolingvisztikai vizsgálat eredményére hivatkozva megállapította, hogy a nyelvművelők által propagált nyelvhasználati jelenségeket a magyarok tömegei nem használják, vagy fordítva, a kerüldőnek minősített szerkezeteket esetenként minden második felnőtt magyar állampolgár használja és helyesnek ítéli. — Talán most tekintsünk el annak a vitának az ismertetésétől, amely az utóbbi egy-két évben bontakozott ki különféle szakmai és nem szakmai folyóiratokban főként Deme László, Jakab István, illetőleg másik részről Kontra Miklós és Lanstyák István között, elsősorban a határainkon túli magyarok nyelvhasználatának megítélésében. Ezt a vitát Kontra itt is folytatta, elsősorban azzal érvelve, hogy kétnyelvű környezetben más norma érvényesül, mint a nyelvileg homogén közösségben, ezért például a szlovákiai magyar nyelvművelés nem érvényesítheti teljes egészében a magyarországi nyelvi eszményt.

Az említett vitával kapcsolatban Bartha Csilla az illetékesség kérdését vetette föl, azt hogy egyáltalán ki hivatott és ki nem a kisebbségi nyelvtervezéssel foglalkozni. A jelenlegi helyzetet a korábbi állapotokból vezette le, utalt azokra az időkre, amikor a kisebbségi létről, a kisebbségi nyelvpolitikáról való nyilvános gondolkodást háttérbe szorították, a rendszerváltás után azonban ezek a gátak átszakadtak.

Lanstyák István most részletesebben is kifejtette a magyar nyelv többközpontúságáról vallott nézeteit. Ez a többközpontúság a sztenderd változatra értendő olyasféléképpen, ahogy más nyelveknek is (angol, német, francia, spanyol stb.) vannak különböző országokban használt változatai, amelyek nem rosszabbak, mint az anyaországi, csak mások. Lanstyák szerint elsődleges és domináns központja a magyar nyelvnek a Magyar Köztársaság. Igen jelentős, de csupán részlegesen minősíthető központjai közé tartozik Erdély, Szlovákia, a Vajdaság és Kárpátalja. Hogy Horvátországban és Szlovéniában fölmerül-e ez a lehetőség, arra csak a további kutatás adhat megnyugtató választ.

P. Lakatos Ilona az írott és a beszélt nyelvváltozat kölcsönhatását vizsgálta 10-14 éves általános iskolai tanulók szóbeli és írásbeli megnyilatkozásai alapján. Példákkal igazolta, hogy az írásbeliségben igen sok beszélt nyelvi sajátosság figyelhető meg az alak- és szerkezetkeveredés, a szórend sajátosságai, az ismétlődés különböző fajtái stb. révén. Ritkábban előfordul ennek a fordítottja is, az írott szöveg tömörsége, feszeessége jut kifejezésre a szóbeliségben.

Egy nagyon nagy téma részkérdésére kereste a választ T. Károlyi Margit, aki a sztenderd és a dialektális változatok összefüggéseit próbálta föltárni az alaktani jelenségek területén. Módszertani kérdésekről is beszélt, az összevetés nehézségeiről, hiszen a dialektológia még mindig adós az egyes báziseljárások és az ezekhez kapcsolódó regionális köznyelvek alaktani rendszereinek a feltárásával.

Igen figyelemreméltóak voltak azok az előadások, amelyek egy-egy régió vagy nyelvcsoporthoz problémáival foglalkoztak. Csak néhányat emeljük ki közülük.

Posgay Ildikó az erdélyi értelmiségiek körében végzett élőnyelvi vizsgálatainak eredményeit ismertette. Arra kereste a választ, hogy milyen mértékben régies és hagyományörző a szókincsük, kifejezésviláguk, mennyire érhető tetten bizonyos nyelvtani formák használata (pl. ikes igeragozás, négyféle múlt idő stb.), vagyis mennyire tér el az erdélyi sztenderd a magyarországitól. Tanulságos az a megfigyelése, hogy az erdélyi magyar társadalom nem stigmatizálta a nyelvjárásokat, talán azért, mert az ottani köznyelv regionálisabb, mint a magyarországi.

Gyivicsán Anna a magyarországi szlovákok nyelvhelyzetéről beszélt. A szlovákok által lakott településeken a helyi dialektus a teljes krízis, az elértéktelenedés stádiumába került. Az utóbbi évek politikai, gazdasági változásainak következtében fölbomlottak a zárt etnikai közösségek, erősödött a lakosság migrációja, a becslések szerint a 20-25 évesek 70%-a szlovák—magyar vagy szlovák—más nemzetiségű vegyes házasságban él. A fiatalok kommunikációs nyelve a magyar lett. Ezen a helyzeten még az sem sokat változtat, hogy az 1993-ban életbe lépett nemzetiségi törvény széles körű közigazgatási és oktatási autonómiát biztosít a nemzetiségi közösségeknek.

E gondolatokat részletezte Zsilák Mária, aki ugyancsak a magyarországi szlovák nemzetiségi nyelvoktatás nehézségeire hívta föl a figyelmet. Nem vált be az a koncepció, hogy a szlovák iskolákban a szlovák nyelvet anyanyelvként kell tanítani. Ugyanis az ötvenes évek második felére visszaszorult a család nyelvátörökítő szerepe, a gyerekek sok esetben még biztos nyelvjárási alappal sem rendelkeztek, a szlovák társalgási nyelv pedig hiányzott, annak szerepét a magyar töltötte be. Éppen ezért — főként a gimnáziumok számára — szükség volt nyelvkönyvekre, elsősorban abból a célból, hogy a tanulók a szlovák nyelven oktatott tantárgyak elsajátítására képesek legyenek.

A magyar nyelv művelésnek és a nyelvi tervezésnek sajátos problémái vannak Kárpátalján és Szlovákiában. Kárpátalján valójában nincs is nyelv művelés, hiszen a Kárpáti Igaz Szóban és egyéb más sajtóorgánumban megjelent cikkek főként az idegen szavakat ostromozzák a rosszul értelmezett purizmus jegyében. Csernicskó István és Beregszászi Anikó ennek a helyzetnek a kialakulását vázolta föl, rámutatva arra, hogy szemléletváltásra lenne szükség a határokon túli, köztük a kárpátaljai sztenderd magyar nyelv megítélését illetően. Szabó Mihály Gizella elismerően szólt a szlovákiai magyar nyelv művelés és a nyelv művelők teljesítményéről, azonban kétségbe vonta a hatékonyságot, mert a cikkek, előadások a nyelvközösségnek csak egy rétegéhez jutnak el, a hallgató, olvasó nem kap más oldalról is megerősítést, az egyszer hallott, olvasott formát hamar elfelejti.

Nemcsak nyelvészek, hanem politikusok, törvényalkotók számára is megszívlelendők azok az elképzelések, amelyeket Szilágyi N. Sándor fejtett ki a romániai nemzetiségi törvénytervezet kapcsán. Valójában nem is kisebbségi törvényről beszélt, hanem általánosabb címet adott a koncepciójának: Törvény a nemzeti identitással kapcsolatos jogokról és a nemzeti közösségek méltányos és harmonikus együttéléséről. A nyelvhasználat szabályozásán töprengve jutott el olyan általános kérdések megfogalmazásáig, hogy mi a nemzeti közösség, a nemzeti többség, a nemzeti kisebbség. Természetes az is, hogy a nemzeti kisebbséghez tartozó személyek jogaival foglalkozott részletesebben. Alapvetőnek tartja az anyanyelv szabad használatát az ország egész területén mind a magánéletben, mind nyilvánosan, szóban és írásban (még a hadseregben és a börtönökben is). Ehhez tartozik a család- és utónév anyanyelvű használata hivatalos írásokban, továbbá a gyermek utónevének szabad megválasztása. A jogok és kötelezettségek biztosításához természetesen megfelelő intézményi háttérre van szükség, többek között az oktatási rendszer fejlesztésére.

Nem hiányoztak a konferencia programjából a konkrét nyelvi kérdéseket taglaló előadások sem. Sándor Anna a koloni alsótagozatos diákok nyelvjárásiasságának fokát vizsgálta szociolingvisztikai megközelítésben, hogy mindezt milyen mértékben befolyásolja a vizsgált személy neme, életkora és a szülők iskolai végzettsége. Csige Katalin a tulajdonnevek és a többnyelvűség összefüggéseit kereste, példákat hozva arra, hogy Kárpátalján 1945 után megváltoztak a korábbi magyar településnevek, a személynevek három eleművé alakultak, és az intézményneveket is idegen minta szerint alakították ki. Sándor Klára terjedelmes dolgozata pedig egy most induló kutatásból merítette a témáját, előzetes tájékoztatást adott a *kell legyen; kell lennie; kell, hogy legyen* mintájú szerkezetek elterjedtségéről és használati köréről.

Az elhangzott, illetőleg a konferenciára elkészített előadások egy része már nyomtatásban is megjelent a pozsonyi kiadású Irodalmi Szemlében (Kontra: 1994. 12. szám, 72–81; Tolcsvai Nagy és Lanstyák: 1995. 1. szám, 64–83; Bartha: 1995. 2. szám, 75–81). A szervezők azonban úgy tervezik, hogy a többi előadást is közléstessik önálló tanulmánykötet formájában.

Balogh Lajos

Anyanyelvünk a tömegtájékoztató eszközökben

Nyelvművelésünk eszközei és lehetőségei az elmúlt évtizedekben fokozatosan gazdagodtak: az MTA bizottságai, a Nyelvtudományi Intézet, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a TIT, a Magyarok Világszövetsége sokirányú munkát végzett, s emellett fontos szerepet vállalt a sajtó, a rádió és a televízió. A tömegtájékoztató eszközök tették lehetővé a legszélesebb körű és a legközvetlenebb kapcsolatot a nyelvészek és a nagyközönség között. Az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának ülése 1995. január 23-án ezt az utóbbi tényezőt ragadta ki nyelvművelésünk egészéből, és „Anyanyelvünk a tömegtájékoztató eszközökben” címmel — a magyar sajtó több munkatársának részvételével — tárgyalt erről a napjainkban különösen időszerű témáról. Ahogy Fábíán Pál elnöki megnyitójában hangsúlyozta: a nyelvművelés nem tud hatékony lenni, ha nem kap támogatást ezektől a közegektől. A bizottság szorgalmazza az újságírók és a nyelvészek folyamatos együttműködését, amelytől azt reméli, hogy a mostaninál lényegesen több figyelem jut anyanyelvünk ügyének. Így talán gátat vethetünk a tömegtájékoztató eszközök nyelvében mutatkozó nemkívánatos, sőt káros jelenségek terjedésének.

Zimányi Árpád vitaindítójában történeti áttekintést adott, majd vázolta a jelenlegi gondokat, végül feladatokat fogalmazott meg. 1945 és 1995 között a sajtóban több mint tízezer nyelvművelő cikk jelent meg, a rádióban mintegy 4500 nyelvi adást sugároztak, a televízióban pedig körülbelül 800 ilyen témájú műsor készült. Az említett fél évszázad legvirágzóbb időszaka az 1970 és 1990 közötti két évtized volt: évente átlagosan 400 nyelvi írást közöltek a lapok, és a rádióban, valamint a televízióban is ekkor működtek vagy indultak a legeredményesebb sorozatok. 1990-től viszont példátlan visszaesés figyelhető meg. Sorra megszűntek az országos napilapok nagy múltú nyelvi rovatai, és a megyei lapok többségénél is kedvezőtlen változások történtek. A rádióban — bár indultak új nyelvi műsorok is — összességében csökkent a nyelvművelésre fordított adásidő (1994-ben a teljes műsoridő 2,3 ezreléke, 1995 elején már csupán 1,2 ezreléke). Hasonló a helyzet a televízióban is. A két intézmény nyelvi bizottságainak munkája sem éri el a kívánt hatást: szakmai véleményüket sokszor figyelmen kívül hagyják. A televízió nyelvi bizottságát 1994 szeptemberében megszüntették. Ez az általános visszafejlődés, elsorvasztás azért különösen fájó, mert szívós erőfeszítésekkel létrehozott értékeket veszélyeztet. Pedig 1970-től a korszerű nyelvművelés gyakorlati eredményei bebizonyították, hogy a nyelv ápolása nem csupán egy tudományág feladata, nem csak néhány szakember szívügye. Már régóta sokkal többről van szó: a nyelvtisztító jellegű hagyományos nyelvművelést fölváltotta a kommunikációközpontú, a magatartáskultúra fejlesztésével összekapcsolódó tevékenység. Tennivalóink: az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága rendszeresen foglalkozzon a tömegtájékoztató eszközök nyelvművelésével; a bizottság támogassa a nyelvi rovatokat, szorgalmazza az ilyen tárgyú műsorokat, hívja föl a figyelmet a nyelvi lektorok munkájának nélkülözhetetlenségére; a bizottság erről a tevékenységről tájékoztassa a sajtót, a vizsgálati eredményeket pedig hozza nyilvánosságra.

A vitában sok hasznos gondolat vetődött fel. Grétsy László szerint az a leg súlyosabb gond, hogy a nyelv fejlődése, változása nem áll arányban a vele való törődéssel: a nyelvi változások 1989–90-ben felgyorsultak, de éppen akkor csökkentek a nyelvművelés lehetőségei. A változások között van kedvező is, ám a legtöbbjük nemkívánatos. Itt az ideje, hogy hivatalos testületek, szervek próbálják megállítani ezt a folyamatot. Fontos lenne nyelvi rovatok indítása a legnagyobb hatású, a legnagyobb példányszámú lapokban, folyóiratokban, illetőleg föl kellene élesíteni az országos napilapok korábbi rovatait. Ez ügyben forduljunk levélben a főszerkesztőkhöz, arra kérve őket: támogassák nyelvi rovatok megindítását. Jelzésértékű a Köztársasági Elnöki Hivatalnak a televízió időközben megszűnt nyelvi bizottságához intézett levele: „Az utóbbi időben több levél is érkezett Göncz Árpádhoz, a Magyar Köztársaság elnökéhez, melyekben a levélírók aggodalmuknak adtak hangot a magyar nyelv romlása láttán és hallatán. (...) Ha a televízió nézőkben és a rádióhallgatókban ekkora a nyelvhelyesség iránti igény, akkor erre érdemes jobban odafigyelni.” Az iméntiekhez kapcsolódott Farle János, aki példákat idézett nyelvhasználati zavarainkra.

Eőry Vilma arra figyelmeztetett, hogy a nyelvművelésnek csupán az egyik ága a rovatok kérdése. Ez ugyan napi problémákat érint, de meg nem oldja őket. Szükség lenne átfogó, több szakterületet érintő kézikönyvsorozatokra, ahogyan Tolcsvai Nagy Gábor már javasolta (Nyr. 1987: 396). Amit a nyelvészek hatásosan, eredményesen tehetnek, az leginkább az ilyen munkálatokban való részvétel lehetne. A másik lehetőség számukra a rádió és a televízió nyelvi bizottságaiban adódó szakfeladat, de elképzelhető lenne a nyelvészek munkája a könyvkiadókban is. Sajnos, erre nem adnak pénzt, mert az eredmények nem térülnek meg azonnal. Horváth Tibor azt javasolta, hogy először stratégiai tervet kellene kidolgozni, melyik problémával, hol és hogyan foglalkozunk.

Sebestyén Árpád szerint a sajtóbeli nyelvművelés képes a leggyorsabban reagálni a mindennapi nyelvhasználat legfrissebb jelenségeire, és a magasabb szintű, elméleti, tematikus összefoglalások ezekre a megfigyelésekre támaszkodhatnak. Az említett sorozatokat, kézikönyveket, tanácsadókat ezek alapján szerkeszthetnék. Először a tömegekhez kell eljutni, de a fizetőképes kereslet csökkenésével megnehezült a nyelvművelő kötetek kiadása, így most minden korábbinál nagyobb a sajtó, a rádió és a televízió felelőssége. Ki kell használni a háttérrádiózás és a háttértelevíziózás lehetőségeit, hogy a nyelvművelés folyamatosan jelen legyen a nagyközönség tudatában. Ne hagyjuk szó nélkül a nemkívánatos nyelvi jelenségeket, mert ha azok megszokottá válnak, akkor nem tehetünk ellenük semmit. Bencédy József az aprólékos munka és az alulról való építkezés híve. Az iskolában helyére kellene tenni az anyanyelvvel való foglalkozást, mert elképesztő összevisszaság van a különböző tankönyvekben, programokban, kiadványokban. Az újságíróképzésben szükség volna az anyanyelvi órák számának emelésére, a közélet szereplőire, a politikusokra pedig ráférne egy kis szónoklattan. Szathmári István is az alapokban látja a megoldást. A családban és az iskolában kell kezdeni mindent. Azelőtt „számolást” meg „írást” tanítottak, nem pedig „matematikát” meg „kommunikációt”. Akkor az alapokat el tudták sajátítani a gyerekek, ma viszont terjed az analfabétizmus. Példának állíthatjuk a finn nyelvművelés hatását: ott azonban másmilyen a közhangulat — nem hagyományellenes.

Balázs Géza egy ún. nyelvstratégiai bizottság megalakítását javasolta. Ez a bizottság nyelvpolitikát, nyelvgeopolitikát, nyelvi tervezést művelne, és feladata lenne a magyar nyelvunió kidolgozása. Először ugyanis meg kell teremteni az elvi alapokat, és csak azután tudunk hozzáfogni a konkrét ügyek megoldásához. A hazai médiatörvénynek is tartalmaznia kellene bizonyos nyelvi garanciákat, melyekre külföldi — orosz, svéd, német, francia — példákat hozhatunk mintának. Pásztor Emil a határainkon kívüli magyarok nyelvműveléséről szólt, kiemelve Dánielisz Gyula nagyváradi munkásságát.

Székely György abban látta a mai nyelvművelés nehézségét, hogy a közfigyelem már sokkal több sajtótermék között oszlik meg, mint néhány évvel ezelőtt. Számolni kell az új rádió- és tévéállomásokkal, amelyeknek a nyelvi színvonala olykor rendkívül silány. 1990 után a nyelvművelésben nem a politika hozott új helyzetet, hanem az elüzletiesedés. Nincs ellentétben egymással az a két szempont, amelyről folyt a vita: a távlati célok kijelölése, illetőleg a gyakorlati munka: mindkettőre egyformán szükségünk van. Hőnyi Ede föltette a kérdést: van-e elegendő nyelvművelő ahhoz, hogy ha az említett jámbor óhajok megvalósulnak, kielégítsük az igényeket? Újságírók kérdésére Fábíán Pál a publicisták nyelvi teljesítményének elismeréséről szólt. A Kosztolányi-díj alaptőkéjének felemelésével — ehhez kérte a sajtó segítségét — a lapok arra érdemes munkatársai gyakrabban részesülhetnének ilyen ösztönzésben. Deme László a Péchy Blanka alapította Magyar Lajos-díjat ajánlotta az érdeklődő újságírók figyelmébe. Utána megállapította, hogy ügyünknek nem használ a sajtó megosztottsága. Nem politikai megosztottság ez, hanem inkább különféle érdekcsoportok céljainak kifejeződéséről van szó. A nyelvművelők jó szándékú közeledését egyesek félremagyarázhatják, és „lecsatlakozásnak” vélhetik. Az utóbbi időben több példa van arra, hogy túlzó puristák és önjelölt nyelvészek a nagy nyilvánosság előtt hallatják hangjukat. A szélsőséges megnyilvánulások és a szakmai hibák sokat ártanak nyelvművelésünknek.

Fábíán Pál zárszavában megköszönte mind a bizottság tagjainak, mind a megjelent vendégeknek az eszmecserében való élénk részvételt. Felkérte Zimányi Árpádot arra, hogy készítse el a tanácskozás részletes jegyzőkönyvét a bizottság és a meghívottak számára. Javasolta továbbá, hogy a bizottság az Anyanyelvápolók Szövetségével közösen — a Magyar Távirati Iroda útján — juttasson el egy felhívást a magyar sajtó vezetőihez és munkatársaihoz: támogassák fokozottabban anyanyelvünk ügyét.

Zimányi Árpád

Nyelvünkről, nyelvünkért — Kérés a sajtó irányítókhöz, vezető képviselőkhöz —

Nyelvünk ügyében a legilletékesebbek közé tartoznak a sajtó munkatársai, az újságírók. Stílusuk, fogalmazásuk, nyelvhasználatuk óriási hatással van az újságolvasókra, akik számára sokszor példaértékű a nyomtatott szó, a leírt mondat. A nagyközönség bizalma nem kis felelősséget ró az írással hivatalosan foglalkozókra, akik tehát tevékeny közreműködői a nyelv alakításnak és a nyelvművelésnek.

Az utóbbi évek hatalmas változásai közepette jóval kisebb figyelem jut anyanyelvünknek, pedig a fejlődésből ez sem maradt ki. Ugyanakkor megszorodtak az olyan jelenségek, amelyek mellett nem mehetnek el szó nélkül sem az írás mesterei, sem a nyelv szakemberei: az idegen szavak túlburjánzása olykor a megértést veszélyezteti, a színes kifejezések helyét hamar megszűrkülő divatszók foglalják el, a durvaságok a köznyelvből immár a közélet nyelvébe is beszivárognak.

A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága 1995. január 23-án tartott kibővített ülésén — melyre hivatalosak voltak a lapok képviselői is — megtárgyalta a tömegtájékoztató eszközök és anyanyelvünk viszonyát. A testület megállapította, hogy a nyelvi kultúra terjesztése, illetőleg színvonalának kívánatos emelése nem valósítható meg a sajtó munkatársainak tevékeny részvétele nélkül. A szerkesztők és a nyelvészek, nyelvművelők gyümölcsöző együttműködésében bízva ez úton is fölkerjük a lapok vezetőit, hogy pártolják az anyanyelv ápolásának ügyét.

Szorgalmazzuk nyelvi rovatok meg- vagy újraindítását. 1990 előtt napilapjaink többségükben nagy hatású fórumai voltak a nyelvművelésnek, az utóbbi években viszont hiányolnunk kell a nyelvi ismeretterjesztésnek ezt a formáját. Bizottságunk följánlja szakmai segítségét e rovatok újraindításához és újak alapításához.

A lapkészítés felgyorsult üteméből sem hiányozhatnak az olvasószerkesztők és a korrektorok. Munkájuk nélkül a zavaró tévedések rontják az igényes kiadványok színvonalát.

Az elválasztási hibák minimálisra szorítása érdekében javasoljuk a korszerű helyesírási-ellenőrző programok alkalmazását.

Az újságírók nyelvi teljesítményének elismerésére — a meglévő Magyar Lajos-díjon kívül — kezdeményezzük egyéb ösztönző formák létrehozását; ezek anyagi alapjának megteremtéséhez támogatókat keresünk.

A bizottság a jövőben is foglalkozni kíván a tömegtájékoztató eszközök nyelvi tevékenységével, együttműködve az érintettekkel. Kéri a sajtó segítségét ahhoz, hogy közös munkánk megfelelő nyilvánosságot kapjon.

A nyelv mindnyájunké — ápolása, művelése és alakítása tehát nem csupán néhány szakember dolga. Országunk fölemelkedésének egyik záloga nyelvi kultúránk megőrzése és fejlesztése. Ehhez a ma is időszerű, de korántsem új feladathoz kérjük a sajtó vezető képviselőinek, irányítóinak és minden munkatársának támogatását.

Budapest, 1995. március 15-én

Az Anyanyelvápolók Szövetsége

A Magyar Tudományos
Akadémia
Magyar Nyelvi Bizottsága

Egy magyar nyelvtörténeti múzeum iránt való jámbor szándék

1994. március 19-én a Kazinczy Ferenc Társaság közgyűlésén s 1994 novemberében az Anyanyelvápolók Szövetségének közgyűlésén előadtam azt a gondolatot, hogy előbb-utóbb egy magyar nyelvtörténeti múzeumot is kellene létesíteni.

Ma a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeumon kívül is számos olyan múzeum van hazánkban, amely bemutatja a magyar irodalom nagy alkotóinak életútját, emlékeit. De nincs sehol olyan múzeumunk, amely a magyar nyelv háromezer éves történetéről adna szemléletes áttekintést.

Petőfi Sándor 1847 júliusában Sárospatak és Sátoraljaújhely után ellátogatott Széphalomra is, és erről így írt Üti levelek Kerényi Frigyeshez című prózai munkájának XII. levelében:

„Újhelytől fél órányira éjszak felé esik Széphalom, Kazinczy Ferenc egykori lakása. Nevét megérdemli, mert festői szépségű táj. Különben pedig szent hely, szent az öreg miatt, kinek ott van háza és sírhalma. Kötelessége volna minden emelkedettebb lelkű magyarnak életében legalább egyszer oda zárándokolnia, mint a mohamedánnak Mekkába.”

Petőfinék e soraira gondolva lehetne javasolni, hogy éppen Széphalmon, a Kazinczy-emlékkertben létesüljön egy magyar nyelvtörténeti múzeum. Ne vigyünk mindent Budapestre! Miért ne valósulhatna meg a magyar nyelv több évezredes történetének ez a bemutató intézménye Észak-Magyarországon s éppen Széphalmon, Kazinczy munkálkodásának színhelyén? Ezen a költői szépségű csendes tájon?

Évente rengetegen látogatnak el egyének és csoportok — Magyarország minden részéből — Kazinczy ottani sírjához és a közelében lévő Kazinczy-emléksarnokba. S érkeznek látogatók az ország határain kívülről is. Nos, Széphalom vonzását tovább növelné, ha ott valósulna meg egy előadóteremmel is rendelkező országos múzeum, a magyar nyelv országosan egyedülálló múzeuma.

Ha jelenleg nagyobb csoport érkezik a széphalmi Emlékkertbe, ott nincs egy olyan terem vagy nagyobb helyiség, ahol nyolcvan-száz fő számára előadást lehetne tartani, vagy ahova eső elől behúzódhatnának a látogatók. Az aránylag szűk Kazinczy-emléksarnok (a „mauzóleum”) erre nem alkalmas. A létesítendő magyar nyelvtörténeti múzeum épületét úgy képzelem el, hogy abban okvetlenül lenne — megfelelő előtérrel — egy szép előadóterem, amely például az országos Édes anyanyelvünk nyelvhasználati verseny évenkénti díjkiosztó ünnepségének is helyet adhatna.

A megvalósítendő múzeum időrendben mutatná be a magyar nyelv több ezer éves történetét. Szöveges táblák, térképek szemléltetnék benne nyelvünk eredetét és fejlődését az őshazáktól a Kárpát-medencei honfoglalásig és tovább. (Közben az őseinket és nyelvrokonainkat felkutató Julianus barát és Reguly Antal utazásainak térképes bemutatásáról sem szabad megfeledkezni!)

Leghíresebb nyelvemlékeinket eredetiben nem lehet idehozni, de fali tablókön megjelenhetnének felnagyított másolataik. Így lehetne közel hozni a látogatókhoz a Tihanyi apátság alapítólevelének, Anonymus gesztájának latin szövegbeli magyar szavait, azután a Halotti beszéd és könyörgés, az Ómagyar Mária-siralom már összefüggő magyar szövegét. Mindezek Árpád-házi királyaink korának magyar nyelvét őrzik.

Nyelvünk történeti útján tovább haladva következhetne magyar nyelvű kódexeink egy-egy lapjának bemutatása, névtelen vagy neves írókra is emlékeztetve. Folytatnák a sort a magyar nyelvű könyvnyomtatás első és nevezetes emlékei a XVI—XVII. századból. Helyet kapnának a múzeumban a legrégibb magyar bibliafordítások, továbbá legrégibb nyelvtanaink a Sylvester Jánosétól kezdve. Oda képzelem Dévai Bíró Mátyás 1549-ből fennmaradt helyesírási tankönyvének, azután Szenczi Molnár Albert 1604. évi latin—magyar és magyar—latin szótárának néhány kinagyított lapját. Arcképpel vagy könyvcímlappal állíthatna emléket a múzeum a magyar nyelvtörténet olyan régi nagyjainak, mint például Geleji Katona István, Apáczai Csere János, Földi János, Gyarmathi Sámuel és Baróti Szabó Dávid.

Ott szeretnénk látni a múzeumban legjelentősebb íróink nagyításban bemutatott kézírását, névalírást. Közelebb kerül hozzánk, mai emberekhez Balassi Bálint, Pázmány Péter, Mikes Kelemen, Csokonai, Kazinczy, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Jókai, Mikszáth, sőt Ady Endre, Babits, Kosztolányi, Móricz Zsigmond, Németh László és Illyés Gyula is, ha látjuk, hogyan jelent meg egyéniségük kézírásukban. Műveikből a magyar nyelvre vonatkozó szép idézeteket lehetne kiemelni a vitrinek fölé, hiszen íróink jó néhány — például Kazinczy, Vörösmarty, Arany János, Kosztolányi Dezső — a magyar nyelvnek is tudós művelője volt.

Okvetlenül be kell mutatnia ennek a múzeumnak a nagy magyar nyelvtudósok arcképeit, közöttük Kazinczy híres nyelvész kortársainak: Révai Miklósnak és Vereseghy Ferencnek a képét, de a későbbiekét is Bárczi Gézáig, Szabó T. Attiláig és Lőrincze Lajosig. (Itt jegyzem meg, hogy a nyelvtörténet fogalmába természetesen a nyelv művelés történetét is beleérttem, tehát ennek a múzeumnak Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, Nagy J. Béla, Tompa József és mások életművére is kell emlékeztetnie.)

A magyar nyelv különféle szótárait és a magyar nyelvi folyóiratok néhány számát is föl kellene sorakoztatni történeti rendben. Sok múzeumlátogató még soha életében nem látta például a Petőfi-szótárt vagy a Magyar Nyelvőr című folyóiratot, hát legalább itt vegyenek tudomást ezeknek a létezéséről. Megfelelő vezetéssel ez a múzeum igen jól elősegíthetné az oda látogató diákcsoportok anyanyelvi nevelését.

Feladata lenne a múzeumnak, hogy felhívja a figyelmet a magyar nyelvtudomány olyan nagy jelentőségű alkotásaira, mint A mai magyar nyelv rendszere, a Nyelv művelő kézikönyv és A magyar helyesírás szabályai. (Az utóbbiról kevesen tudják, hogy ez a legnagyobb példányszámban megjelent és közkézen forgó magyar nyelvtudományi mű.) Nyelvtudományunk jelenlegi „műhelyeire” és intézményeire is utaljon valamelyik tárló.

Nemzeti értékeink megismertetésében és a magyarságtudat fejlesztésében igen fontos szerepet tölthetne be ez a magyar nyelvtörténeti múzeum. Hatását növelni lehetne azzal, ha a múzeum anyagáról olcsón megvásárolható képes füzetet is kiadnának. Jó lenne, ha ebben a múzeumban majd állandó jelleggel árusítanak az újabban megjelent magyar nyelvi szakkönyveket és folyóiratokat. Nem hiszem, hogy például az Édes Anyanyelvünk legújabb számaiból havonta több száz példányt is meg ne vennének az odalátogató hazai és határainkon kívüli magyarok. Úgy gondolom, sokan csak azért nem olvassák az Édes Anyanyelvünket és a Magyar Nyelvőrt, mert még soha nem is látták ezeket a folyóiratokat, vagy ha látták is, nem tudják, hogyan lehet ezekhez hozzájutni.

A figyelem fölkeltésén túl tegye lehetővé a múzeum, hogy ott a helyszínen bárki akár elő is fizethessen az Édes Anyanyelvünkre, a Magyar Nyelvőrré, a Magyar Nyelvre és a Magyartanításra. Fontosnak tartom, hogy árusítsák ott a Kazinczy Ferenc Társaság és a Magyar Nyelvtudományi Társaság különféle kiadványait, és lehessen kapni a múzeumban szép képeslapokat.

Milyennek képelem a magyar nyelvtörténeti múzeum épületét? A helye a széphalmi Kazinczy-parkban, az ottani Kazinczy Ferenc Emlékmúzeum (az úgynevezett „mauzózeum”) közelében lenne. Kétféle megoldásra gondolok. A könnyebben megvalósíthatónak az látszik, hogy az Emlékkert szélén álló Kossuth-kúriát vásárolná meg és szabadítaná fel erre a célra az állam vagy a helyi önkormányzat. A házat — mint egri lakos — közelebről nem ismerem, csak annyit hallottam róla, hogy eredetileg a Kossuth család katolikus ágáé volt, és jelenleg pedagóguslakások vannak benne. Alaposan föl kellene mérni, hogy ebben az épületben megvalósítható lenne-e a létesítendő múzeum, és ha igen, hogyan, milyen átalakításokkal.

A másik megoldásként az kínálkozik, hogy az ország gazdasági helyzetének javulása után — talán az ezredforduló táján — új épületet emelnének a széphalmi Kazinczy-parkban a magyar nyelvtörténeti múzeum elhelyezésére.

Úgy gondolom, a múzeum megvalósításának munkálatait a honfoglalás 1100. évfordulójának országos programjai keretében kellene elkezdni. Ezt az ügyet bizonyára szívesen felkarolná a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, az Anyanyelvpolók Szövetsége, a sátoraljaújhelyi székhelyű Kazinczy Ferenc Társaság, sőt a Magyarok Világszövetsége is. Minthogy országos ügyről van szó, a Művelődési és Köznevelési Minisztériumnak a múzeum céljára megfelelő összeget kellene elkülönítenie az ország 1996. évi költségvetésében. Hangsúlyoznunk kell, hogy a magyar nyelvtörténeti múzeum megvalósítása nem helyi, nem vidéki, hanem mindenképpen országos, sőt a határainkon is túl terjedő nemzeti feladat.

A magyar nyelv ma tizenötmillió magyar ember „tulajdona”, sőt magyar nyelvű őseinké és utódainké is. A felállítandó **magyar nyelvtörténeti múzeum** a nemzeti múlt nyelvi értékeinek bemutatásával egyrészt méltó emléket állítana háromezer év magyar nyelvi fejlődésének, másrészt a jelen és a jövő tekintetében is hasznosan szolgálhatná anyanyelvünk és nemzeti művelődésünk, nemzeti emelkedésünk ügyét.

Bessenyei György 1790-ben jelentette meg Bécsben **Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék** című javaslatát, de a Magyar Tudós Társaság, illetőleg a Magyar Tudományos Akadémia csak évtizedekkel később lett valóság. Remélem, hogy az elképzelt magyar nyelvtörténeti múzeum megszületésére nem kell évtizedekig várnunk.

Pásztor Emil

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány és a Sajtóalapítvány támogatásával jelent meg.

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Balázs Géza: Kancsuka és nuncsaku</i>	189
<i>Forgács Tamás: Boom vagy bumm?</i>	190

Szemle

Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Szerkesztette: Kontra Miklós (Ismerteti: <i>Jolanta Jastrzębska.</i>)	194
Szemiotikai szövegtan. 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (I). Szerkesztette Petőfi S. János, Békési Imre. (Ismerteti: <i>Tolcsvai Nagy Gábor.</i>)	197
Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk (Ismerteti: <i>Szathmári István.</i>)	201

A Nyelvőr hírei

<i>Balogh Lajos: Élőnyelvi konferencia Nagymenyeren</i>	203
<i>Zimányi Árpád: Anyanyelvünk a tömegtájékoztató eszközökben</i>	206
Nyelvünkéről, nyelvünkért. Kérés a sajtó irányítóihoz, vezető képviselőihez	208

A Nyelvőr postája

<i>Pásztor Emil: Egy magyar nyelvtörténeti múzeum iránt való jámbor szándék</i>	210
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézből postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 400 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelv-tudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1052 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Wesprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Székelyudvarhelyi Kódex. 1526—1528. 1993. 400,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,— Ft.
Horváth-kódex. 1522. 1994. 380,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Budapest, 1992. 400,— Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Budapest, 1993. 400,— Ft.
Keszler Borbála: Fejezetek az európai írásjelhasználat történetéből. Budapest, 1993. 300,— Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Budapest, 1995. 500,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Lanstyák István: A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre)

Laczkó Krisztina: Névadási minták a sportban — az FTC-től a Battaai Bátor Bulldogok-ig

Buza Bozsó Angéla: Babits Mihály: Mozgófénykép

Tóth Imre: Az Ipoly menti palóc tájszótár kiegészítő adattára III.

Bañczeroski Janusz: A jelentés értelmezési módjairól

Kocsány Piroska: Műhelytanulmány az ő névmásról

Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái

Faluvégi Katalin: Adalék a mediális igék rendszeréhez

Lengyel Klára: Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein

Lőrinczi Réka: Kiadatlan latin nyelvű magyar grammatikánk a XVIII. század második feléből

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1953–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Lanstyák István: A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintet-
tel a Trianon utáni magyar nyelvre) 213

Laczkó Krisztina: Névadási minták a sportban – az FTC-től a Battaai Bátor Bulldogok-
ig 236

Íróink nyelve

Buza Bozsó Angéla: Babits Mihály: Mozgófénykép 245

Nyelvjárásaink

Tóth Imre: Az Ipoly menti palóc tájszótár kiegészítő adattára III. 259

A nyelvtudomány műhelyéből

Bañerowski Janusz: A jelentés értelmezési módjairól 263

Kocsány Piroska: Műhelytanulmány az ő névmásról 285

Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái 293

Faluvégi Katalin: Adalék a mediális igék rendszeréhez 308

Lengyel Klára: Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein 310

Lőrinczi Réka: Kiadatlan latin nyelvű magyar grammatikánk a XVIII. század második
feléből 333

Szó- és szólásmagyarázatok

Dömötör Ákos: Iringál; Szamártemetés 345

MAGYAR NYELVŐR

119. ÉVFOLYAM * 1995. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre)¹

1. Egy nyelv — több standard

Azokat a nyelveket, melyeknek különböző országokban némileg eltérő standard változatai használatosak, újabban többközpontú (pluricentrikus) nyelveknek nevezik (l. Clyne 1992a: 1), az egyes országokban beszélt standard változatokat pedig az illető standard nemzeti változatainak (Clyne 1992a: 2; l. még Ammon 1991: 75—6). Az újraegyesítés előtti német nyelv például négyközpontú volt, mert standardját négy különböző országban használták széleskörűen — az NSZK-ban, az NDK-ban, Ausztriában és Svájcban —, s mind a négynek megvoltak a maga jellegzetességei (vö. Ammon 1991: 76). A többközpontú nyelv és a standard nemzeti változata kifejezések nem pusztán terminológiai újítások, hanem mélyreható szemléletváltozást tükröznek: az „anyaországon” kívül beszélt standard változatokra immár nem mint „deviánsakra” (legjobb esetben „provinciálisakra”) tekintenek, hanem mint olyan nyelvi rendszerekre, amelyek nem feltétlenül rosszabbak, mint az az eredeti standard, amelyből kifejlődtek, csupán — mások. — A magyar nyelvre a standardnak ezt a felfogását először Pete István (1988: 780) alkalmazta.

A nyelvek többközpontúságának vizsgálatában elért eredményeknek egyfajta összegzésképpen nemrégiben egy olyan tanulmánykötet jelent meg (Clyne szerk. 1992), melynek egy-egy írása a legismertebb európai és ázsiai származású többközpontú nyelvek egyes nemzeti/állami változatait mutatja be azonos szempontok szerint, többek között az angoléit, németéit, hollandéit, spanyoléit, franciáéit, arabéit. — A bemutatott nyelvek között van a svéd is, melyet Svédországon kívül egyetlen jelentősebb közösség

¹ Ezúton köszönöm meg az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások (Magyarságkutatás VIII/b) támogatását, valamint Kontra Miklósnak, Bartha Csillának és Zuzana Fingernek a szakirodalom beszerzésében nyújtott pótolhatatlan segítségét. Itt jegyzem még meg, hogy ez a munka a Mercurius Csoport munkaterve alapján folyó kutatásokra épül.

használ széleskörűen standard nyelvként: a mintegy 300 ezer lelket számláló finnországi svéd kisebbség. Mivel e közösség, valamint a történelmi Magyarország utódállamainak magyar kisebbségei között sok a hasonlóság, önkéntelenül vetődött föl a kérdés: nem többközpontú nyelv-e a magyar is. Ezt a kérdést először az 1994. évi nagymegyeri élőnyelvi konferencián tettem föl; ekkor nagy vonalakban áttekintettem a Clyne-kötetben tárgyalt néhány többközpontú nyelv legfontosabb jellemzőit, s megvizsgáltam, ezek mennyire érvényesülnek a magyar nyelv esetében. Vizsgálatom eredményeképpen megállapíthattam, hogy a magyar kétségtelenül többközpontú nyelv. A konferencia keretei azonban nem nyújtottak lehetőséget a kérdés behatóbb vizsgálatára, ezért szükségét éreztem annak, hogy a magyar nyelv többközpontúságával kapcsolatos észrevételeimet bővebben is kifejtsem. Így született meg ez a dolgozat.

Mivel a nyelvek többközpontúságának kérdésköre nyelvtudományunkban jóformán ismeretlen, s mivel a magyar nyelv többközpontúságának mértéke és jellege csak más nyelvekkel való összehasonlításban vizsgálható, dolgozatomban tág teret szentelek a többközpontúság alapkérdéseinek, s a problémákat néhány jellegzetesen többközpontú nyelv példáival illusztrálom, majd pedig a magyar nyelvre vonatkoztatom. A magyar nyelv állami változatai közül megállapításaimat a szlovákiaiakra korlátozom, noha föltételezem, hogy ezek nagy része a többire is érvényes (legalábbis a kárpát-aljira, erdélyire és vajdaságira). Ami a példanyelveket illeti, ezek közül főleg azokra támaszkodom, amelyekről több irodalom áll rendelkezésemre, ill. amelyeket érdeklődésemnél fogva magam is kisebb-nagyobb mértékben ismerek. A magyar nyelv többközpontúságának nyelvkörnyezettani, nyelvpolitikai, ill. általában társadalomnyelvészeti kérdéseinek külön munkát szentelek (Lanstyák, megjelenőben).

2. A többközpontúság mibenléte

2.1. Többközpontúság

A nyelvek többközpontúságán az illető nyelvek standard változatának többközpontúsága értendő. Vagyis pl. egy standardizálatlan afrikai nyelv, melynek területét az országhatárok többfelé szabdalták, ilyen értelemben nem többközpontú nyelv, hiába beszélik több országban. De nem többközpontú a magyarországi magyar standard sem, noha több regionális változatát is meg lehet — így vagy úgy — különböztetni (az ún. regionális köznyelveket), ám ezek kodifikálatlanok, s az eltérések egyébként is főleg beszélt nyelvi regiszterekre vonatkoznak. Itt tehát az egy és oszthatatlan magyarországi standardon belüli (standard „alatti”), lényegében köznyelvi, esetenként szubstandard elemeket is tartalmazó változatokról van szó (a standard és a köznyelv különbségére l. Lanstyák—Szabómihály 1994).

A többközpontú nyelvek legtisztább esetei azok, amelyek két vagy több ország államnyelveként vagy legalábbis egyik hivatalos nyelveként funkcionálnak, vagyis az ún. „emelkedett” (E) nyelvi funkcióknak (l. Ferguson 1959/72: 234) egész (vagy viszonylag széles) skáláját átfogják (államigazgatás, tudományos kutatás, szakmák, publicisztika, oktatás, szépirodalom, egyházi szertartások stb.). Az ilyen helyzet vonja ugyanis leginkább maga után a teljes értékű standard változatok kifejlődését.

2.2. Exonormativitás, endonormativitás

További fontos szempont, melyet figyelembe kell venni a többközpontúság jellegének megítélésében, az, hogy az illető standard beszélői mennyire támaszkodnak nyelvi gyakorlatukban az elsődleges központ normatív kézikönyveire, helyesírási szabályzataira, szótáira, s mennyire a sajátjukra, vagyis mennyire kodifikált az illető standard változat. Ha egy központ teljes mértékben egy másik központ kodifikációjára támaszkodik, teljes exonormativitásról beszélünk; ha pedig saját normatív kézikönyvek, szótárak és nyelvtanok teljes készletével rendelkezik, teljes az endonormativitás. Az endonormativitás az európai (származású) többközpontú nyelvek legtöbb másodlagos központjában legfőljebb részleges (Clyne 1992a: 4). — A magyar nyelv Magyarországon kívüli standard változatai kivétel nélkül exonormatívak, mivel a beszélők standard jellegű nyelvi megnyilatkozásaikban a nagy tekintélyű magyarországi akadémiai kiadványokat tekintik irányadónak: az értelmező szótárakat, az Idegen szavak és kifejezések szótárát, a Helyesírási kézikönyvtart, az ún. akadémiai nyelvtant, a Nyelvművelő kézikönyvet.²

2.3. Teljes, részleges, kezdetleges központ

A szóban forgó változat státusza, az illető országban/régióban betöltött funkciója, standardizáltságának mértéke, exo-, ill. endonormativitásának foka stb. alapján különbséget kell tennünk a standard nyelvek teljes, részleges és kezdetleges központjai között. Történeti szempontból pedig meg kell különböztetnünk az illető nyelv elsődleges központját annak másodlagos központjától (-jaitól). Az elsődleges központ az, amelyben a standard először alakult ki; ez a központ többnyire a későbbiekben is megtartja dominanciáját, az ebben beszélt állami változat pedig nagyobb tekintélyt élvez, mint a másodlagos központok standard változatai. — A magyar nyelvnek egyetlen teljes központja

² E kiadványok — a külföldi példaktól eltérően — eddig szinte egyáltalán nem vettek tudomást a magyar standard Magyarországon kívüli változatairól; kivételként meg kell említeni, hogy a Helyesírási kézikönyvtár tartalmaz két szlovákiai magyar standard kifejezést (alapiskola, egységes földműves-szövetkezet), anélkül azonban, hogy jelölne „szlovákiaiágukat”. A helyzet remélhetőleg hamarosan megváltozik: a Magyar értelmező kéziszótár új kiadása a tervek szerint a határon túli nyelvváltozatok néhány jellemző elemét is tartalmazni fogja (l. Kontra, megjelölően).

van csupán, Magyarország, csak ennek standard változatáról mondható el, hogy teljes mértékben endonormatív. Azzal a kérdéssel, mely közösségek sorolhatók nyelvünk részleges és kezdetleges központjai közé, fent említett munkámban foglalkozom (Lanstyák, megjelenőben).

2.4. Nemzeti/állami változat

A nemzeti változat műszó, ahogyan azt az irodalomban használják, voltaképpen a nemzetállam, ill. a politikai nemzet koncepcióját tükrözi (a nemzetfelfogás különbségeire l. pl. Rady 1993: 719; Verderý 1993: 180—1; Szépe 1994: 45—6; vö. Mikó 1981: 36, 40 stb.). Noha a példanyelvek többségében valóban más-más nemzet beszél az egyes változatokat, mégis szerencsésebbnek tartanám átfogó fogalomként a Pete István által is használt állami változat alkalmazását, hiszen ez az esetek nagyobb részét foglalja magába, mint a nemzeti változat.³ Éppen ezért a továbbiakban az állami változat kifejezést használom a nemzetközileg bevett nemzeti változat helyett, attól függetlenül, hogy az illető beszélő-közösség külön nemzetnek érzi-e magát vagy sem. Nemzeti változatról csak akkor szükséges beszélni, amikor egy többközpontú nyelv egyes változatainak beszélői nem érzik magukat ugyanahhoz a nemzethez tartozónak, de egy államban élnek: ilyen volt a szerbhórvát nyelv szerb és hórvát nemzeti változata, de — amint láttuk — ezek sem sokáig fértek meg egy államban.

Az állami változat egyrészt a regionális változattal áll szemben (pl. a kanadai francia a francia nyelv állami változata, a normandiai francia pedig regionális változata; az erdélyi magyar a magyar nyelvnek állami, a tiszántúli regionális változata), másrészt pedig a nemzeti nyelvvel. A nemzeti nyelv tágabb kategória, amely magába foglalja egy nyelv valamennyi változatát, a társadalmiakat (csoportnyelveket), a földrajziakat (nyelvjárások) és az államiakat egyaránt. (A nem standard változatokat a nemzeti nyelvből kizáró régebbi

³ Vannak, akik azért idegenkednek az állami változat kifejezéstől, mert az valami „hivatalos”-at, „hatósági”-t, „központilag elrendelt”-et asszociál, pedig az állami változatoknak csak néhány regisztere kötődik az államigazgatáshoz. Az állami változat kifejezés azonban jól utal a kialakulásának alapjául szolgáló döntő tényezőre: az állam, pontosabban az eltérő államiság szerepére; ezenkívül pedig épp az államrenddel összefüggő regiszterek azok, amelyek a legnyilvánvalóbban különböznek az egyes állami változatokban. (Itt jegyzem meg, hogy Kiss Jenő, nemrégiben megjelent könyvében [1994: 93—4] magától értetődő természetességgel használja ebben az értelemben az állami változat kifejezést.) — A másik, esetleg szóba jöhető kifejezés, a nemzetiségi változat, túlzottan hangsúlyozza a nemzetből való különállást, s ráadásul alacsonyabbrendűséget sugall. — Ami a kisebbségi változat kifejezést illeti, ezt magam is használom — Péntek János (megjelenőben) példáját követve —, mégpedig olyankor, amikor nem hangsúlyos sem az eltérő államhoz való kötődés mozzanata, sem az illető nyelvváltozatnak szigorúan standard jellege. (Az általam ilyen értelemben korábban használt kétnyelvű anyanyelv-változat műszót célszerűnek tartom „visszaterelni” a pszicholingvisztikába, s csupán a kétnyelvű közösségben történő nyelvelsajátítással kapcsolatban használni, amint ezt Győri Nagy Sándor teszi (l. 1988a: 8; 1988b: 79; 1990: 58; 1991: 7 és passim).

felfogás bírálatára l. pl. Kiss Jenő 1993: 11). Az állami változat tehát az elvonatkoztatásnak egy magasabb szintjét képviseli, mint a regionális változat, de alacsonyabbat, mint a nemzeti nyelv (vö. Clyne 1992a: 455; Lüdi 1992: 161). Ebből is következik, hogy egy állami változatnak is lehetnek regionális változatai, pl. Szlovákiában ilyen a csallóközi, a palóc, az északi stb.⁴

3. A többközpontúság jellemzői

3.1. Társadalmi meghatározottságuk

Az állami változatok meghatározása alapvetően nem nyelvszerkesztési, hanem szociolingvisztikai, nyelvpolitikai kritériumok alapján történik. A többközpontúság ismérvei közé nem tartozik az, hogy az egyes központokban használt standard változatok között „jelentős” nyelvi eltérések legyenek. Eltekintve attól, mennyire nehéz objektíven meghatározni, mi a „jelentős” és mi a „jelentéktelen” eltérés (vö. Wexler 1971: 336–7), meg kell állapítani, hogy a többközpontú nyelvek egyes standard változatai sok esetben nyelviileg nagyon közel állnak egymáshoz; az eltérés inkább „zamat” kérdése, mint „szubsztanciáé” (Clyne 1992a: 2; 1992b: 124–5; vö. Lüdi 1992: 162–3).

Köztudomású, hogy nyelvi alapon nem lehet különbséget tenni nyelvváltozat és nyelv között: annak hogy egy Morva folyó menti szlovákiai település lakói saját nyelvváltozatukat szlovák nyelvnek tartják, a túlsó parton lakók viszont az ehhez rendkívül hasonlót cseh nyelvnek, nyelven kívüli okai vannak: az egyik település lakói szlovákoknak, a másiké cseheknek érzik magukat, ill. az egyik település Szlovákiához, a másik a Cseh Köztársasághoz tartozik. Hasonlóképpen nem lehet nyelvi alapon eldönteni, hogy egy országban beszélt nyelvváltozat egy másikban beszélt standardnak regionális vagy állami változata-e. Természetesen még kevésbé lehet nyelvi kritériumokból kiindulva állást foglalni

⁴ Jakab István csak e regionális változatokat ismeri el (l. pl. 1994: 52–4, ill. 271–3, ám korántsem empirikus kutatásokra támaszkodva, hanem nyelven, sőt nyelvtudományon kívüli okokból: „... nem egy, hanem három regionális köznyelvünk van. A három ugyanis ez esetben kevesebb, mint az egy. Kisebb veszéllyel jár, mert fölöttük ott van az egyetemes magyar standard, amelynek megerősítéséről nem mondhatunk le” (i. m. 54, ill. 272–3). Vagyis ha nem járna kisebb veszéllyel a három regionális köznyelv „elismerése”, akkor esetleg lehetne róla szó, hogy csupán egy ilyen köznyelvünk van. (Az ilyen nyelv[ész]i voluntarizmus bírálatára l. Kontra 1994: 72–81.) Szabó Mihály Gizellával a szlovákiai magyar nyelvterület egymástól távol eső pontjain, valamint a közeli magyarországi területeken végeztünk felméréseket több középiskolában a tetszésünkön/nemtetszésünkön függetlenül létező nyelvi tények feltárására. Eddigi eredményeink arra utalnak, hogy a távoli régiók nyelvhasználatában számos olyan közös jegy van, amely nem része a magyarországi standardnak, Szlovákiában viszont standard vagy köznyelvi jellegű (l. Lanstyák–Szabó Mihály, megjelenőben).

abban a kérdésben, hogy egy-egy ország központja-e az illető nyelvnek avagy sem (vö. Geerts 1992: 76; Tomić 1992: 437). — Mindebből következően az állami változatok a regionális változatoktól nem elsősorban nyelvi jellegükben különböznek, hanem státuszukban (Clyne 1992a: 2).

Azok, akik tagadják egy-egy állami változat létét, nem társadalmi, hanem nyelvi (nyelvrendszerbeli) alapon teszik ezt. Clyne (1993: 13) írja a német standard egykori keleti és nyugati állami változatával kapcsolatban: a két önálló változat tényét tagadók arra hivatkoztak, hogy minden nyelv alapja a szintaxis, ez pedig a két német változat esetében elenyészően kevés eltérést mutatott. A két változat közötti különbségek szinte csak a szókincsre korlátozódtak, sőt, azon belül is főképp a politikai és gazdasági jellegű terminológiára.

Hasonló érveket olvashatunk a svéd nyelv finnországi standard változatával kapcsolatban is (l. Reuter 1992: 111–2). A két nyelvváltozatnak gyakorlatilag azonos az alaktana; a mondattani eltérések meglehetősen marginálisak és gyakran fordítási hibának tekinthetők; a szókincs 95%-a azonos és a helyesírásban egyáltalán nincs különbség. Természetes, hogy így, nyelvi (nyelvrendszerbeli) alapon bízvást el lehetne utasítani a két önálló változat létét. Ám a két ország beszélői részben mégiscsak más-más normához igazodnak, bármennyire csekélyek is a különbségek.

Az angol nyelv egységét hangsúlyozók a nyelvi rendszernek ún. „magváról” és „perifériájáról” beszélnek. Az angol nyelv, főként a művelt beszélőké, világszerte nagyjából egyforma; az azonosságok a nyelv „magvához” tartoznak, az eltérések a „perifériához”. Mások egyfajta „közangol normá”-ról beszélnek, amelytől valamennyi állami változat (a brit is) eltér. (Leitner 1992: 179–80.)

A fenti vélemények alapján világos: amennyiben a nyelvek lényegét rendszerjellegükben látjuk, kevés alapunk van arra, hogy önálló állami változatokról beszéljünk, hiszen az ezek közötti eltérések jó része szókincsbeli, vagyis a nyelvi rendszer legkevésbé strukturált, legmozgékonyabb részéhez tartozik; s ráadásul a szókincs egészéhez viszonyítva itt is inkább periférikus elemekről van szó. Ha viszont a nyelvet mint társadalomban ágyazódó, emberek beszédtevékenységében megnyilvánuló kommunikációs rendszert (és „viselkedési módot”) nézzük, az egyes állami változatok közötti különbségek azonnal fölértékelődnek. — Mivel az emberek többsége nem nyelvész, hanem közönséges halandó, aki a nyelvet a maga mindennapi működésében éli meg (s a nyelvészek sem mind chomskyánusok), érthető, hogy ez utóbbi felfogás szélesebb bázisra támaszkodhat.

3.2. Aszimmetria

A többközpontúság a legtöbb esetben aszimmetrikus annyiban, hogy valamely változat (esetleg több változat) — minden elméleti egyenrangúság ellenére — elsőbbséget élvez (Clyne 1992a: 455; l. még Pete 1988: 780; Ammon 1991: 79, 85–6; Geerts 1992: 86–7). Nagyon gyakran

az a változat van kiváltságos helyzetben, amely történetileg az elsődleges, amelyből a többi változat „kiszakadt”. Még inkább így van ez olyankor, amikor az illető nyelv csak egyetlen országban többségi nyelv, pl. a svéd vagy a magyar esetében.⁵

Ez az aszimmetria többek között abban nyilvánul meg, hogy a többi központ társadalmi elitje sokszor a csoporton belüli kommunikáció esetén is igyekszik az elsődleges központ normájához alkalmazkodni (Clyne 1992a: 3–4; vö. még Geerts 1992: 73, 84; Reuter 1992: 107). Ha pedig különböző állami változatok beszélői kommunikálnak egymással, a konvergencia általában az elsődleges központ változatának irányába történik. Az elsődleges központ beszélőire sokkal inkább jellemző, hogy nem ismerik, ill. nem is értik a többi állami változatot, mint a többi központ beszélőire (Clyne 1992a: 459–60).

Az elsődleges központ beszélőinek vannak általában a legjobb eszközeik saját változatuk kodifikálására; főként ők rendelkeznek megfelelő intézményi háttérrel, a nyelvkutatás és -művelés intézményeivel stb.; a nyelvtanok és szótárak kiadói is általában az ilyen országokban élnek. E közösségeknek ezenkívül jobb lehetőségeik vannak saját változataik exportálására külföldi oktatási intézményekben működő anyanyelvi lektorok, ill. idegennyelv-tanítási programok révén (Clyne 1992a: 459–60).

A magyar nyelv állami változatai közül ilyen kitüntetett helyzetű a magyarországi magyar standard; joggal illeti meg az elsőség (a) (nyelv)történeti szempontból: ez az a változat, melyből a többi kifejlődött; (b) státusz tekintetében: a magyar egyedül Magyarországon államnyelv, csak ott használatos szinte minden lehetséges funkcióban; (c) a beszélők lélekszáma miatt; (d) a kulturális hagyományok okán. Ezért természetes, hogy az egyes állami változatok a magyarországra támaszkodnak nemcsak mint gazdagodásuk legfontosabb forrására (a magyarországi nyelvváltozatokban létrejött újabbkori „hungarizmusok” átvételével), hanem mint olyan változatra, amelyhez képest tudják magukat — minden elvi egyenrangúság ellenére — az egyes változatok „artikulálni” („etalon-szerep”). — Ezek ismeretében nem lehet kérdés, hogy a külföldiek a magyar standardok közül melyiket sajátítják el, amint az sem, hogy a külföldi irodalmi műveket melyik „magyar nyelvre” kellene fordítani.

3.3. Átfedődés

Az a tény, hogy bizonyos nyelvi jelenségek izoglosszái átnyúlnak az országhatáron, oly módon, hogy az elsődleges központban regionálisak, szubstandardak, egy (vagy több) másodlagosban viszont standardak lehetnek, sok laikusban — de nyelvészben is — azt a benyomást kelti, mintha a másodlagos központokban beszélt változatok az elsődleges központ stan-

⁵ Sajátos az arab nyelv helyzete, mivel itt az „elsődleges központ” szerepét nem egy ország tölti be, hanem tulajdonképpen Allah, ill. a neki tulajdonított Korán (vö. Abd-el-Jawad 1992: 263; l. még Ferguson 1959/72: 238; Stevens 1983: 105, 107).

dardjának éppoly szubstandard vátozatai volnának, mint a saját országukon belüli regionalizmusok. Sok német pl. azért tartja alacsonyabb rendűnek az ausztriai német standardot, mert abban olyan formák élnek, amelyek Németországban a szubstandard réteghez tartoznak, pl. *Jänner* a németországi *Januar*, a *Feber* a németországi *Februar* „helyett” (Clyne 1992b: 124–5; 1993: 14; az átfedődésre l. még Ammon 1991: 76; a sajátos arab viszonyok között Abd-el-Jawad 1992: 282).

Hogy az ilyen átfedődések nem indokolhatják a másik állami változat létének tagadását, azt meggyőzően bizonyítja az a tény, hogy ugyanilyen átfedődések közeli rokon nyelvek között is vannak. Aligha jutna eszébe valakinek, hogy a szlovák nyelv önálló voltát azon az alapon vonja kétségbe, hogy a szlovák standard számos jelensége nyelvjárásiaként a kelet-morva nyelvjárásokban is él (vö. Horálek 1967: 370). A *štyri* ’négy’ szó ebben a formában Szlovákiában standard, Morvaországban regionalizmus, a standard cseh *čtyři* alakkal szemben.

Magyar példaként megemlíthetjük a *műt*, ill. *operál* ige *-ra/-re* vonzatát, amely nem része a magyarországi standardnak, noha Szabómihiály Gizellával végzett felméréseink arra engednek következtetni, hogy Észak—északkelet-Magyarországon ez a domináns alak, melyhez képest alárendeltebb szerepet játszik a standard *-val/-vel* vonzat. Szlovákiában a *-ra/-re* nem tekinthető pusztán regionalizmusnak, mivel ez az egyedüli ténylegesen élő forma, a *-val/-vel* vonzatot még a műveltebb beszélők sem használják (sokan nem is ismerik). A trianoni Nógrád megye északi csücskében fekvő Ipolytarnócon tehát a *-ra/-re* regionalizmus, a tőle egy kőhajításnyira fekvő, de immár Szlovákia területéhez tartozó Kalondán viszont standard, része a magyar standard (jelenleg még kodifikálatlan) szlovákiai változatának.

3.4. Kontinuum-jelleg

A standard nyelv egyik jellemzője rétegzettség. Minden szóbeli vagy írásbeli megnyilatkozás különféle regiszterekhez sorolható, az elvonatkoztatás mértékétől függően. A prágai iskola irodalmi nyelv-elmélete pl. az irodalmi nyelven (standardon) belül olyan ún. funkcionális stílusokat különböztet meg, mint pl. a szakmai, hivatali, publicisztikai, társalgási és művészi (l. pl. Daneš—Sgall 1964: 17–8; Jedlička 1974: 92–111; Kraus 1986: 83; vö. Havránek 1983; magyarul Péter 1976: 411–3); ezen belül pedig több „alstílust” is (pl. a tudományos belüli ismeretterjesztőt stb.). E stílusok más-más mértékben különböznek a standardnak az elsődleges központban beszélt változatától.

A magyar standard szlovákiai változatára jellemző, hogy a magyarországi standardhoz képest a legkisebb különbségek a fentiek közül az ún. művészi stílusban (pl. a szépirodalom nyelvében) vannak, ha egyáltalán össze lehet hasonlítani a különböző művészi stílusokat, irányzatokat ilyen szempontból; inkább csak azt állapíthatjuk meg biztonsággal, hogy az ilyen regiszterekben a legkevesebb a kontaktusjelenség, nem tekintve a tudatosan, környezetfestés céljából alkalmazottakat.

Ami az ún. szaknyelveket illeti, a kívánatos az volna, hogy a két állami változat között a regiszterek többségében — legalábbis a műszóhasználatban — semmilyen eltérések ne legyenek (kivételt a hivatali, politikai és más, az államberendezkedéshez szorosabban kapcsolódó regiszterek, ill. a kevésbé formális stílusok jelenthetnek). A valóságban azonban bőven vannak különbségek, mégpedig főleg két okból: egyrészt azért, mert a szakközépiskolákba és a szakmunkásképzőkbe járó szlovákiai magyar diákok nagy része a szaktantárgyakat nem tanulhatja az anyanyelvén, másrészt pedig azért, mert még azok is, akik magyar nyelven tesznek szert szakismeretekre, olyan, csehből, ill. szlovákból fordított tankönyveket használnak, amelyek gyakran szolgai módon követik eredetijüket nemcsak általános stilisztikai jellemzőiket illetően, hanem jelentés- és szókincstani szinten is (vö. Hubik 1987: 238—40; Jakab 1989: 143—4, 146—8).

Az ún. hivatali nyelv is számottevő eltéréseket mutat a két központban, mivel ez kötődik a legszorosabban a kisebb-nagyobb mértékben eltérő intézményrendszerekhez.

A publicisztikai regiszterekben is jól érzékelhetőek a két állami változat közötti különbségek nemcsak a stílus, a szövegformálás „mondatfölötti” szintjén, hanem többek között a terminológiában is. A sajtó nyelvhasználata nagy hatással van a beszélők tömegeire; a tömegtájékoztató eszközök a standard leghatásosabb terjesztői közé tartoznak,⁶ beleértve természetesen annak sajátos vonásait is (vö. Mistrík 1973: 41).

Az ún. kollokvialis stílust (styl hovorový) a prágai iskola nyelvészei — legalábbis a cseh nyelvben — a standard részének tekintik (annak beszélt változatához tartozónak), noha emellett számolnak egy szubstandard, de regionálisan nem kötött beszélt változattal is, az ún. „mindennapi beszélt nyelv”-vel (běžně mluvený jazyk, l. Jedlička 1974: 40—4). Hasonló a helyzet nálunk is; nyelvészeink a magyar standardnak beszélt változatát is meg szokták különböztetni.⁷ Mindezt teljesen jogosan teszik — Magyarországon, hiszen ott a művelt beszélők formális helyzetben történő társalgása valóban tekinthető többé-kevésbé standardnak. — Kevésbé áll ez azonban a szlovákiai magyar változatokra, kivéve tán a társadalmi elit csúcsán álló néhány tucat személy beszédét.⁸ Ezért

⁶ Ennek illusztrálásaképpen álljon itt egyetlen adat: a 600 ezer tagot számláló szlovákiai magyar közösség napilapja, az Új Szó jelenleg 55 ezer példányban jelenik meg, hétvégi magazinja, a Vasárnap pedig 90 ezerben. Mivel föltételezhető, hogy egy-egy családban többen is olvassák e lapokat (nem beszélve a könyvtárakról és más intézményekről), a 600 ezres szlovákiai magyarság jelentős része már csak e két sajtótermék révén naponta, ill. hetente találkozik a magyar standard szlovákiai változatával.

⁷ Deme (1974: 192) pl. az olyan formákat, mint *vótam, szobába vagyok, eszek* a magyar standard beszélt változatába tartozónak tekinti (!).

⁸ Valószínű, hogy az ún. kollokvialis stíluson belül vannak a legnagyobb különbségek az egyes beszélői csoportok között, műveltségüktől, foglalkozásuktól, lakhelyük nemzetiségi összetételétől, attitűdjeiktől stb. függően.

megfontolandó, hogy nem kellene-e a kollokvialis regisztereket eleve szubstandard jellegűeknek tekinteni. Nem azt jelenti ez persze, hogy a beszélt nyelv teljesen a standard sáncain kívül állna; a legformálisabb beszédhelyzetekben elhangzó szóbeli megnyilvánulások (pl. a művészi stílushoz is sorolható ünnepi beszédek; a szakmai, ill. hivatali stílusúnak is tekinthető üzleti/politikai stb. tárgyalások, tanácskozások, gyűlések; a publicisztikai stílusba is beleillő rádiós/tévé riportok, interjúk, viták stb.) természetesen a standard részei, már csak az ilyen helyzetekben elhangzó élőszó tekintélye miatt is. De hát ezeket nem is szokták „kollokvialisnak” minősíteni.

A fentiek alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az egyes regiszterek a két tárgyalt állami változatban (szlovákiai és magyarországi) eltérő mértékben különböznek egymástól (l. még 5.). Ha pedig a labovi értelemben vett stílusokra gondolunk, vagyis az informális-formális skála különböző pontjain elhelyezkedő beszédváltozatokra, akkor e két állami változat egymástól való különbözősége még inkább nyilvánvaló.

3.5. Állami változat és nemzettudat

A nyelv mint olyan az emberek nemzeti hovatartozásának kifejezője; az állami változat használata révén egy szűkebb közösséghez való tartozásuk jut kifejezésre (l. Clyne 1992b: 118, 137; vö. még Clyne 1992a: 1, 461; Abd-el-Jawad 1992: 269). — Alighanem éppen tény az egyik oka annak, hogy a magyar standard állami változatainak elismerésére irányuló törekvéseknek annyira ellenséges a fogadtatása. Mivel az anyaországtól való elválasztást a szlovákiai magyarok — érthető módon — történelmi kényszerként élik meg, s mivel a többségi hatalom politikája soha nem kedvezett annak, hogy a szlovákiai magyarok otthon érezzék magukat abban az országban, amelybe akarataikon és „önhibájukon” kívül kerültek, a beszélők többsége idegenkedik a másság bármينemű manifestálásától.

3.6. Az állami változatok neve

Olykor egy-egy nagyobb múltú állami változatnak önálló neve is lehet (pl. flamand ’belgiumi holland’, vallon ’belgiumi francia’); ez a tény lélektanilag kétségtelenül megkönnyíti az illető változat „önállósulását”, (azt, hogy önálló állami változatnak vagy akár önálló nemzeti nyelvnek tekintés). Könnyebb külön nyelvként elképzelni a flamandot vagy a vallon, mint mondjuk a svájci németet vagy svájci franciát — nem a nyelvi távolság miatt, hanem pusztán az önálló név megléte vagy hiánya okán. Az önálló név hiánya voltaképpen az egységet, az összetartozást domborítja ki (Geerts 1992: 77; vö. még Van de Craen 1989: 1; Aunger 1993: 32, 38).⁹

⁹ Érdemes még megemlíteni a kanadai francia állami változat *Quebecois* nevét mint terminológiai újítási javaslatot (l. Lüdi 1992: 158).

A magyar nyelv állami változatai túl fiatalok ahhoz, hogy nevük legyen. Ilyen szempontból a magyarság többi részétől a legjobban a székeliek és a csángók¹⁰ különülnek el, akik saját identitással is rendelkeznek (noha a székelyek esetében ez egyértelműen a magyar nemzeten belül érvényesül); e csoportok viszont csak egy részét képezik a romániai magyar beszélőközösségnek.

4. A differenciálódás tényezői

4.1. Politikai távolság

Az egyes állami változatokat — a dolog lényegéből fakadóan — más-más politikai egységekben (országokban) beszélik; így a differenciálódás legkézenfekvőbb alapját az eltérő politikai, s ebből következő társadalmi, gazdasági, kulturális stb. viszonyok adják. Egy országon belül elképzelhetetlen önálló nyelvi központok, sajátos standardok kialakulása (vö. Lüdi 1992: 162). — Pete István (1988: 780) e tényezőről — a magyar nyelv vonatkozásában — így ír: „A világ bármely részén sajtóban, rádióban, tévében, színházakban, az iskolai oktatásban a magyarországi irodalmi nyelv normáit elismerik és törekednek azok betartására. Ennek ellenére a különböző államokhoz való tartozás különböző nyelvekhez, társadalmakhoz, kultúrákhoz, intézmény- és jogi rendszerekhez, szokásokhoz való szoros kapcsolódást is jelent, és mindez kedvez az addig is csak viszonylag egységes irodalmi nyelv [...] nagyobb mértékű differenciálódásának és a különböző fokú eltéréseket mutató állami változatok kialakulásának.”

Bizonyos esetekben az államhatárok általi elválasztottságot fokozza az eltérő politikai tömbökhöz való tartozás, pl. az egykori kelet- és nyugat-német változatok, a mai koreai, spanyol, kínai, perzsa stb. esetében (Wexler 1971: 341; Clyne 1992a: 2–3; vö. még Ammon 1991: 76). A magyar nyelv helyzete ilyen szempontból szerencsésnek mondható annyiban, hogy majd minden központja ugyanahhoz a táborhoz tartozott, ami kétségtelenül könnyítette a kapcsolattartást.

4.2. Földrajzi távolság

Nyelvföldrajzi szempontból a többközpontú nyelvek alkothatnak egyetlen egységet (pl. német, svéd, koreai) — ezeket többnyire ál-

¹⁰ A moldvai csángók az a — korántsem egységes — magyar népcsoport, amely nyelvileg, kulturálisan és azonosságtudatát tekintve is a legtávolabb áll a magyarság többi részétől, tekintve, hogy évszázadokkal ezelőtt kikerült a magyar állam fennhatósága alól. A moldvai csángóknál természetes, hogy saját nyelvükre mint „csángó nyelvre” utalnak, s ha ezt beszélik, „csángóul” beszélnek. Mivel azonban Csángóföldön e funkciókban a román használatos (ez még az egyházi szertartások nyelve is), s magyar nyelvű oktatásban — egy egészen rövid időszakot kivéve — soha nem részesültek, a standard a körükben nem él, sem erdélyi, sem más változatban.

lamhatár választja el egymástól, de az egyes központok nagy távolságra is elhelyezkedhetnek egymástól, óceánok ékelődhetnek közéjük (gondoljunk az angol nyelv nagy-britanniai, amerikai, ausztráliai, dél-afrikai stb. változataira); más esetekben egy nyelvnek vannak földrajzilag összefüggő területen is központjai, még távolabbiak is (pl. a franciának, a svájci és a vallon közeli, a kanadai távoli; a spanyolnak a dél-amerikai változatai távoliak, de azok egymáshoz képest összefüggő régiót alkotnak). Az egyes központok közötti távolság nem lényegtelen tényező a kapcsolattartás — és így az egyes változatok különfejlődésének mértéke — szempontjából még a mai modern világban sem.

A magyar nyelv egyes központjai egy régióban, egy összefüggő területen helyezkednek el, az egykori történelmi Magyarország területén (jelenleg — biztonsági okokból — inkább földrajzi fogalommal, a Kárpát-medencével utalnak erre a térségre). A magyarság jelentékeny része ún. tömbökben él (vagyis olyan nagyobb területeken, amelyeken az összlakosság többségét vagy jelentékeny százalékát alkotja), de mindegyik országban találhatóak mind falusi, mind nagyvárosi szórványok is. — A magyarság „földrajzi egysége” mellett rendkívül fontos tényező a magyar nép „történeti egysége” is, az e területeken való ezerszáz éves folyamatos jelenléte, vagyis őshonossága. — A magyar nyelvnek lehetnek bizonyos, többé- (vagy inkább) kevésbé standardizálódott változatai az emigrációban is, különböző országokban, ezek azonban aligha tekinthetők akár csak részlegesen is önálló központoknak.

4.3. Kulturális, vallási, etnikai távolság

Előfordul(t), hogy egy politikai egységen belül él(t) egy nyelvnek két nemzeti változata — a szerbhorváté. (Az utóbbi évek fejleményei nyomán azonban két politikai egységben élő két nyelvvé váltak.) Az elkülönítő erő ilyenkor az eltérő nemzethez, ill. valláshoz való tartozás. Ilyen nyelv volt még a hindi/urdu, de Pakisztán megalakulásával az „egy országban belülség” részben megszűnt (vö. Dua 1992: 386). — Még jobban eltávolíthatja az egyes változatokat egymástól, ha a kulturális, etnikai távolsághoz politikai és földrajzi is társul. Ilyenkor könnyebben megeshet, hogy az illető állami változat önálló nyelvvé fejlődik (Clyne 1992a: 456; vö. még Clyne 1993: 24; Thompson 1992: 65 stb.; az önálló nyelvvé válás tényezőire l. még Lanstyák, megjelentében). Ez történt pl. a holland nyelv dél-afrikai változatával, amelyből az afrikansz nyelv jött létre (l. Shaffer 1978; l. még Geerts 1992: 72).¹¹ — Mivel a magyar nyelv beszélői ugyanahhoz a nemzethez tartoznak (aki nem, az valamely más nemzetbe, pl. a szlovákba, de nem a „szlovákiai magyarba” olvad be), ez a tényező a magyar standard differenciálódásában nem játszott szerepet.

¹¹ A vallási és kulturális eltérések bizonyos esetekben eltérő írásrendszerek használatában jutnak kifejezésre. Pl. az egykori szerbhorvát szerb és horvát változata, a román romániai és moldvai változata, a hindi és az urdu, az arab nyelv máltai változata szemben az összes többivel stb. (Wexler 1971: 340; Shaffer 1978: 53–4; Dua 1992: 387).

4.4. Nyelvi kontaktus

Az állami változatok differenciálódásához az egyes országok politikai-társadalmi-gazdasági stb. struktúrájának különbségein túl nagymértékben hozzájárul a más-más nyelvekkel való érintkezés, az ennek következtében létrejövő kétnyelvűség (vö. Clyne 1992a: 458). Más kérdés, hogy ez mennyire tükröződik a standard változat kodifikálásában; előfordul, hogy a nyelvi tervezők épp a legnagyobb hatású nyelv befolyását igyekeznek minimalizálni. — A szlovákiai magyar beszélőközösség jelentős mértékben kétnyelvű; a „jelentős mérték” egyrészt azt jelenti, hogy az összlakosságnak számottevő része beszél és használ két nyelvet a mindennapi életében, másrészt azt, hogy jelentős hányaduk viszonylag magas szinten ismeri ezeket a nyelveket (ugyanakkor a beszélők többsége magyar domináns kétnyelvű; ezt az egész lakosságra kiterjedő reprezentatív felmérések nélkül is biztonsággal állíthatjuk). A magyar nyelv szlovákiai standard változatának eltérései jórészt épp a kétnyelvűsége vezethetők vissza.¹²

4.5. Hivatali kétnyelvűség

A politikai és nyelvi tényezők metszéspontján helyezhetjük el a hivatali kétnyelvűséget mint jelentős differenciáló erőt. Az a helyzet, hogy egy országban valamely nyelv kisebbségiként, de hivatalosan elismertként él (mint pl. Finnországban a svéd), nagy mennyiségű fordításirodalom kitermelődésével jár együtt. A fordítások elkészítésére nemritkán kevés az idő, így azok nyelvezete erősen kötődik az eredetihez, s ezzel hozzájárul az érintett állami változat differenciálódásához. Az is igaz viszont, hogy a hivatalos fordításoknak stabilizáló hatásuk is lehet a nyelvre és terminológiára (l. Reuter 1992: 104; vö. még Papp György 1992: 100).

Szlovákiai viszonylatban Hubik István (1987: 230—1) a „gyakorlati élet megkívánta sok-sok fordításszöveg”-et találóan „könyvön aluli fordítás”-nak nevezi: így a hatósági hivatali közleményeket, felhívásokat, hirdetményeket, tájékoztatókat, vállalati és magánhirdetéseket, reklámcédulákat, ismertető füzeteket, a szervezeti élet írásos segédeszközeit, munkavédelmi előírásokat, figyelmeztető táblákat, egészségvédelmi, baleset-elhárítási útmutatókat, útikalauzokat stb. (l. még Mayer 1989: 155). „Csupa olyasmi, aminek nagy hányadát a csehszlovákiai magyarok ezreinek, tízezreinek akarva, nem akarva el kell olvasniuk, mert része az életüknek. Itt nincs szerepe a tetszésnek vagy nemtetszésnek. Babits vagy Illyés Gyula fordításait aránytalanul kevesebben olvassák, mint ezeket a szövege-

¹² Az állami változat sajátosságai esetében itt szinte kizárólag a Trianon következtében kialakult kétnyelvűségekre kell gondolni; más kérdés, hogy szubstandard és köznyelvi szinten a különbségek egy része a jóval régebbi (és egyben összehasonlíthatatlanul szűkebb földrajzi területre — a peremterületekre, nyelvszigetekre és nyelvhatár menti városokra — korlátozódó), már Trianon előtt is meglévő „népi kétnyelvűségben” gyökerezik.

ket, márpedig ezek is hatnak anyanyelvünkre, s aránytalanul többünkére, mindannyiunkéra (a fordítókéra is)!” (Hubik 1987: 231.) (A fordítások gyöngye színvonalának okaira l. Jakab 1983: 203—4; Szabó Mihály 1989: 278—9.) E szövegeknek az eredetije is nemegyszer alacsony színvonalú fogalmazás, amint erre egy cseh szerző utal (Kraus 1979: 139).

4.6. Időtényező

Nem tudni, mennyi idő szükséges ahhoz, hogy egy újonnan létrejött közösség standardjának helyi változata kitermelődjön. Sok függ az adott közösség starthelyzetétől, de a kialakulás folyamatát lassíthatják vagy gyorsíthatják a nyelvi tervezők beavatkozásai is, mind a státusztervezés (nyelvpolitikai döntések befolyásolása), mind pedig a korpusztervezés területén (standardizálás, kodifikálás).

A magyar nyelv határon túli központjai nem régiek, legalábbis az ezerszáz éves magyar államisághoz mérten. Ráadásul legtöbbjük történetébe az első húsz év valószínűleg csak félig „számítódik bele”, mivel (a) kisebbségeink sokáig ideiglenesnek tekintették helyzetüket, reménykedtek az anyaországhoz való visszatérésben; (b) az anyaországgal való kapcsolataik nagyon intenzívek voltak; (c) nem nőtt még fel egy olyan nemzedék, amely már teljesen az új helyzetbe született volna bele. Az újraegyesülés be is következett; bár ez a korszak nem tartott sokáig, s nem is terjedt ki a magyarlakta területek teljes egészére, az ekkor beindult visszaintegrálódási folyamatok alighanem kedvezően hatottak a magyar standard egységének megőrződésére. Mindezekből következően a valódi különfejlődést nagyrészt 1945 utánól számíthatjuk; ezekben az évtizedekben — különösen pedig az ötvenes években — az anyaországtól való elválasztottság jóval nagyobb mértékű volt, mint a háború előtt. Az azóta eltelt alig ötven esztendő arra elegendő volt, hogy a magyarországi standard ha elvben nem is, de a gyakorlatban elveszítse érvényét a szlovákiai magyar beszélők közösségben, arra azonban még nem volt elég, hogy a spontán standardizálódási folyamatok szilárd standard nyelvváltozatot hozzanak létre. Mivel ez a felemás állapot (a magyarországival azonosított egyetemes magyar standard követésének deklarálása, az ettől való állandó eltérés a tényleges nyelvhasználatban, ennek részbeni hallgatólagos elismerése, részbeni elítélése, s az ebből következő nagyfokú bizonytalanság) nemkívánatos, s mivel a magyarországi standard — jelenlegi formájában legalábbis — a kisebbségi magyarok számára követhetetlen, célszerű lenne tudatos nyelvtervezési eljárások alkalmazásával megpróbálkozni legalább egyfajta viszonylagos („rugalmas”) stabilitás megteremtésével.

Ennek jelenleg két lehetőségét látom: (a) Az egyik, a kedvezőbb az volna, ha sikerülne egy olyan új, kompromisszumos egyetemes standardot létrehozni, amely — több alakváltozat kodifikálásával — a maga rugalmassága folytán magába foglalná a mostani álla-

mi változatok legfontosabb eltéréseit. Ez esetben a magyar standard elvben megmaradna egységesnek, s az egyes állami változatok sajátosságai pusztán gyakorisági különbségekként jelentkeznének. (Az „egyetemes magyar standard rugalmasabb kezelése”-t támogatná az erdélyi Péntek János is, l. Péntek 1994b; vö. még Péntek 1994a: 137–8. Az egyetemes standardot azonban először létre kell hozni, mert a mai magyar standard nem tekinthető annak.) Amennyiben a magyarországi nyelvi tervezők nem egyeznének bele az egyetemes magyar normával azonosított magyarországi norma ilyen „fellazításába”,¹³ nem maradna más hátra, mint (b) országonként kodifikálni az egyes állami változatok sajátosságait úgy, hogy határozott arcélű, de egymástól csak minimálisan különböző állami változatok jöjjenek létre. Ezáltal a mai közmagyar norma elvileg is azzá válna, ami gyakorlatilag már ma is, vagyis magyarországi standard normává. E megoldás hátránya lélektani jellegű: egyesek szemében megkérdőjelezhetővé teheti a magyar nyelv egységét, s tápot adhat bizonyos manipulációknak, amelyek a kisebbségi magyaroknak a magyar nemzetről való leválasztására irányulnak.¹⁴ Előnye viszont nagyobb „megfoghatósága”; végül is ez az a megoldás, amely jobban tükrözné a kialakult helyzetet. (A kodifikálás szükségességére l. még Szabó Mihály, megjelenőben.)

5. Nyelvi eltérések az egyes állami változatok között

A többközpontú nyelvek egyes állami változataira jellemző, hogy a legtöbb eltérés a hangtanban (sokszor főleg a szuprasegmentális hangtanban) és a szókincsben érhető tetten; nyelvenként változó mértékben jelentkezik eltérés a mondat- és alaktan területén, de ezek általában mindenütt eléggé marginálisak. A példanyelvek esetében olykor pragmatikai különbségekre is utalnak a szerzők; kérdés azonban, ezek mennyire illeszthetők bele a standard/nemstandard kategóriákba.

¹³ A „fellazítás” szó azért került idézőjelbe, mert a magyar nyelv egész rendszeréhez, sőt a magyar szókincs egész rendszeréhez képest is voltaképpen jelentéktelen beavatkozásról volna szó, amely a szókincsnek épp az amúgy is változásra hajlamos — mert a társadalmi-gazdasági-műveltségi viszonyokkal szorosan összefüggő — rétegét érintené, tehát nem éppen azokat a tartományokat, amelyekre gondolni szoktunk, amikor a magyar nyelvnek „évszázadok során kikristályosodott normái”-ról beszélünk.

¹⁴ Ilyen törekvések mindenekelőtt a Magyarországot körülvevő országok nacionalista erői részéről tapasztalhatók; pl. a Szlovák Nemzeti Párt a szlovákiai magyarokat a szlovák nemzet magyar ajkú tagjainak szeretné tekinteni. Ám az ilyen megközelítés Magyarországon sem ismeretlen. Egyik képviselője — meglepő módon — épp az egységes magyar nyelv egyik legkövetkezetesebb szószólója, Deme László, aki az egyik vele készített interjúban a következőt nyilatkozta: „Aki azt mondja rólam, hogy én tagadom a tizenötmillióst nemzetet, annak igaza van. Én a tizenötmillióst magyar népet ismerem. Népet.” (Idézi — inkább elhatárolólag, mint egyetértőleg — Grétsy 1993: 403; Tolcsvai Nagy 1994b: 82. E felfogás elutasítására l. Péntek 1994a: 136–7.)

Az egyes központok nyelvi tervezői többnyire ügyelnek arra, hogy a helyesírás tekintetében megmaradjon a (csaknem teljes) egység. (A német nyelvre l. Ammon 1991: 80; Clyne 1992b: 120, 122—4; 1993: 12; a hollandra Van de Craen—Willemyns 1988: 46, 48; Geerts 1992: 79, 87; a svédre Reuter 1992: 104; az angolra Leitner 1992: 219; a franciára Lüdi 1992: 158—60; az arabra Abd-el-Jawad 1992: 294—5; a hindire-urdura Dua 1992: 390; a magyarra átfogóan Kiss Jenő 1994: 93—100).

Ez alól az általános séma alól a magyar standard szlovákiai (és a többi, itt most nem részletezett) változata sem kivétel. A magyarországihoz viszonyítva a szókinszbeli különbségek a legjelentősebbek. A standardban az olyan (a) önálló alkotásokon kívül, mint pl. a szakosító iskola 'érettségit követő kétéves, szakképzést nyújtó nem felsőfokú intézmény', szinte kizárólag (b) indirekt kölcsönzéseket találunk, vagyis tükörszavakat és jelentéskölcsönzéseket, pl. *alapiskola* 'általános iskola', *városi/községi hivatal* 'polgármesteri hivatal', *munkahivatal*, 'munkaügyi központ' *anyasági segély*, ill. újabban *szülői hozzájárulás* 'gyermekgondozási segély, ill. díj', *közlekedési játszótér* 'KRESZ-park', *kerület* 'megye', *mezőgazdasági szövetkezet* 'termelőszövetkezet', *iskolázás* 'tanfolyam, átképzés', *összpontosítás* 'edzőtábor, tanfolyam, összejövetel' stb. A (c) direkt kölcsönszavak közül legfőljebb egy-két szlovák közvetítésű nemzetközi szó tekinthető standardnak, pl. *lusztráció* (polit.) 'átvilágítás'. A közvetlen szlovák kölcsönzések használata (s néhány hibridé is) legtöbbször vulgárisnak érződik; az ilyen szavak általában még a köznyelvnek sem részei, hanem szubstandard jellegűek (l. Lanstyák—Szabómi-hály 1994).

Ami a hangtani különbségeket illeti, ezekről kevés a biztos ismeretünk: „érezzük” őket, s azt is sejtjük, hogy főleg szupraszegmentális és részben szegmentális fonetikai jellegűek, de hogy mennyire rendszerszerűek, a beszélőknek mely csoportjaira terjednek ki stb., jelenleg nem tudjuk. A hangtani sajátosságok nem mondhatók standardizálódottnak: legtöbbször arról van szó, hogy a szlovákiai magyar beszélők kiejtésén jobban érződik nyelvjárási háttérük, mint a magyarországiakén (és — főleg a balansz és szlovák domináns kétnyelvűeknél kétnyelvűségük is hatással van erre).

A mondattani különbségek — a gyakoriságiakat¹⁵ nem számítva — néhány vonzatkölcsönzésre korlátozódnak (pl. az említett *operál/műt valamire*); az alaktaniak pedig (a standardból legalábbis) alkalmasint

¹⁵ A két vizsgált állami változat között nemcsak abszolút eltérések vannak, hanem gyakoriságiak is. Olyan jelenségek esetében, amelyek többféleképpen használatosak a magyarországi standardban is, a szlovákiai változatban sokszor az a forma, amely a szlovák megfelelőjére jobban hasonlít, nagyobb gyakoriságú, mint Magyarországon (de persze nem feltétlenül nagyobb gyakoriságú a másik formánál). (A példanyelveket tárgyaló munkák közül ilyenekre az angol és a francia esetében történik utalás, l. Leitner 1992: 220; Lüdi 1992: 159. A szlovákiai magyarra l. Szabómi-hály 1993: 61—67; Lanstyák—Szabómi-hály, megjelenésben.)

teljesen hiányoznak. A pragmatikai eltérések eléggé feltűnőek, pl. a köszönésformák, megszólítások és említések rendszerének sajátosságai (pl. a *Kezit csókolom* köszönés viszonylag ritkasága felnőtt férfiak esetében, a napszakok szerinti köszönés javára; a *Veszprémy mérnök*-féle udvarias említések), a tegeződés/magázódás szabályainak eltérései (némileg kevésbé elterjedt a tegeződés az alkalmi ismerősök esetében); különbség van sokszor abban is, hogy bizonyos sztereotip beszédhelyzetekben a beszélők mit mondanak (pl. telefonáláskor, amikor éppen a kagylót fölvevő személyt kéri telefonhoz — „*Bohák Violával szeretnék beszélni*” — a válasz „*A telefontól*”, a Magyarországon szokásos „*Én vagyok*” helyett). Mivel azonban az ilyenek az anyaországban sincsenek oly módon kodifikálva, mint a nyelv- vagy a szókincstani jelenségek, inkább csak a spontán módon kialakult kommunikatív normák különbözőségéről beszélhetünk.

Külön érdemes lenne foglalkozni azokkal az eltérésekkel, melyek az egyes állami változatok azonos regiszterei között találhatók. A másodnyelvnek itt alighanem nagyon erőteljes, noha kevésbé feltűnő a hatása. Mivel az egyes regiszterek sajátosságai sincsenek kodifikálva (explicit szabályokba foglalva), az ilyen különbségeket nem könnyű tetten érni; további nehézséget okoz, hogy ezek az eltérések — mint általában a regiszterek közötti eltérések — nagyrészt nem abszolútak, hanem csupán gyakoriságiak (vö. Ure 1982: 13).¹⁶ A magyarországi regiszterekkel való módszeres összehasonlítást emezek nagyfokú „pluralizálódása”, vagyis az „etalon” nehezen megfogható volta is nehezíti (l. Tolcsvai Nagy 1994b: 80—1; vö. még Tolcsvai Nagy 1991a: 168; 1991b: 49; 1994a: 25—6).

A magyar nyelv alárendelt helyzetéből következően a magyar standard szlovákiai változatában egy sereg regiszter nincs kifejlődve (főleg a szakmai jellegűek), mivel az érintett színtereken a szlovák nyelv használatos. — A meglévő regiszterek különbségeivel senki sem foglalkozott, talán az ún. publicisztikai stílusai kivételével; ez bizonyos vonásaiban mind a magyarországitól, mind pedig a szlováktól eltér, de sok mindenben meg is egyezik velük: egyfajta „kompromisszumot” képvisel közöttük. Az egyes regiszterek vizsgálatának elhanyagolása épp azzal magyarázható, hogy ezek a különbségek nehezen értelmezhetők a „standard — nem standard” primitív dichotómiáján belül, azaz nyelvművelő szempontból való értékelésük nehezen leküzdhető akadályokba ütközik.

Forrásukat tekintve az eltérések részben (1) az eltérő társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális valóság, eltérő tárgyi környezet által motivált (a) kontaktusjelenségek vagy (b) önálló fejlemények;

¹⁶ Meg kell jegyezni, hogy kétnyelvű közegben olyan regiszterek is kialakulnak, amelyek mindkét nyelv elemeit tartalmazzák — mindenekelőtt a beszélt nyelvi regiszterek között vannak ilyenek, pl. az egyes szakmákban (l. Ure 1982: 14). Amint nálunk is megfogalmazták: „mihelyt szakmai kérdésekre kerül sor akár azonos foglalkozású magyarok között is, csak az ’összekötő szöveg’ magyar, a szakmai szókészletet általában a szlovákból veszik kölcsön” (Jakab 1983: 183). Mindez azonban szubstandard szinten jelentkezik, ezért közvetlenül nincs szerepe az egyes állami változatok differenciálódásában.

(2) nyelvjárási háttérű regionalizmusok. A standardhoz tartozó kontaktusjelenségek keletkezésének kevésbé jellemző kiváltója a beszélők két-nyelvűsége; ez a tényező mindenekelőtt a köznyelvi és a szubstandard eltérések esetében kap szerepet (ez utóbbiakba beleértve a nyelvjárásiakat is).

6. A többközpontúsággal kapcsolatos attitűdök

A többközpontúsághoz való viszonyulás meglepő hasonlóságot mutat a különböző országokban. A legjellemzőbbek közül — Clyne-ből (1992a: 459—60) kiindulva — a következőket érdemes megemlíteni: (1) Az elsődleges központ beszélői nehezen fogják fel a többközpontúság „zamat és nem szubsztancia” jellegét. — (2) A domináns közösségek hajlamosak összekeverni az „állami változatot” a „regionális változattal”, s nem értik meg, miben áll az „állami változatok” sajátos funkciója, státusa és szimbolikus jellege (vö. még Ammon 1991: 77; Clyne 1992a: 1—2; 1992b: 133—4; Geerts 1992: 86; Aunger 1993: 34). — (3) Az elsődleges közösségek általában saját állami változatukat tekintik a standardnak és saját magukat a standard norma letéteményeseinek. A többi közösség változatait gyakran tartják deviánsnak vagy egzotikusnak (l. Clyne 1992b: 139; Geerts 1992: 86; Thompson 1992: 62). — (4) Az egzotikum pozitív oldalaként sokan „bájos”-nak, „vonzó”-nak érzik a többi állami változatot az elsődleges központokban, valamint — ennek rendszerint objektív alapja is van — régiesnek, ódivatúnak (vö. pl. Clyne 1992b: 139; Geerts 1992: 75, 86; Reuter 1992: 105). — (5) A másodlagos központok kulturális elitjei hajlamosak alkalmazkodni az elsődleges központ normájához, főleg azért, mert az állami változatok egyes sajátos formáit táj- vagy csoportnyelvinek érzik. — (6) Él egy hiedelem, főként az elsődleges központokban, hogy az eltérések a beszélt normára korlátozódnak. — (7) Egyes többnyelvű központokban purista törekvések is jelentkeznek, melyek alkalmasint erősebbek, mint az illető elsődleges központokban; így pl. a kanadai franciák az anglicizmusok elleni harcban „franciábbak” a franciaországi franciáknál (l. Lüdi 1992: 166); a flamandok „hollandabbak” a hollandoknál (vö. Geerts 1992: 79—80, 85); ami minket illet, megemlíthetjük itt Jakab Istvánnak az 1992. évi budapesti nyelvűvelő konferencián elhangzott előadását, amelyben szelíd szemrehányással illeti magyarországi kollégáit túlzott „liberalizmusuk” miatt, amely azért veszélyes „mert ha a szomszéd kertjében virágzik a gyom, a mienkbe is hamar átkerül” (Jakab 1993: 473; l. még Tolcsvai Nagy 1991a: 168).¹⁷

¹⁷ Hogy a purista törekvések nem mindig járnak sikerrel, arra utal Geertsnek (1992: 80) az a megjegyzése, hogy a flamandok puristábbak, mint a flamand nyelv, vagyis a valóságban jóval több francia szót használnak, mint amennyit kívánatosnak tartanak.

A magyar nyelv többközpontúságával kapcsolatos laikus és nyelvész attitűdök hátterében egyaránt az a kulcsfontosságú tény áll, hogy a magyar beszélők az egy és oszthatatlan magyar nemzet részei, attól függetlenül, melyik országban élnek (de: l. még a 14. jegyzetet). A szlovákiai magyarok erős nemzettudata, „etnikai homogenitása” jól ismert tény, amelyet a társadalomlélektani kutatások is alátámasztanak (l. pl. Výrost—Zelová 1988: 199—200; Zelová 1991: 60; 1992a: 156; 1992b). Igaz, ugyanezek a kutatások az akkori Csehszlovákiához való kötődésük erősségét is kimutatták (szemben a mai Magyar Köztársasághoz való lehetséges kötődéssel), ez azonban nem jelent nemzeti elkötelezettséget, csupán állampolgárit. A nyelvi szétfejlődéssel kapcsolatos laikus attitűdökről eddig nem sokat tudunk. Bizonyos attitűdvizsgálatok most vannak folyamatban, de publikált eredményekről még nem számolhatunk be. Mégis valószínűsíthetjük, hogy a beszélők zömének attitűdje és nyelvi gyakorlata egyaránt hasonló a finnországi svédekéhez. Amint Reuter (1992: 112) megállapítja, a finnországi svédok igénylik a svédországi svéd normától való bizonyos fokú függetlenséget, főként a szókinésben, de nagyrészt mégis elfogadják a standard nyelvhasználat Svédországban érvényes szabályait, s formális helyzetekben igyekeznek követni őket.

A nyelvészek, nyelvművelők attitűdjei — mind Magyarországon, mind pedig a határokon kívül — jelenleg még vagy kialakulatlanok, vagy ellenségesek. Nem tekintve a személyes okokat, az elutasítás mögött kétféle félelem munkál.

(1) Az egyik a magyar nyelv és nemzet dezintegrálódásától való félelem. — Erre céloz — az akkori viszonyok miatt „madárnyelven” — Sebestyén Árpád (1986: 136—7), amikor így ír: „A regionális köznyelvek túlzott bizonygatása vagy művi úton való létrehozása, kodifikálása esetleg odáig fajulhatna, hogy bizonyos ’régio’k nyelvének külön önálló normanyelvvé fejlődését is el kellene fogadnunk fejlődési tendenciaként. Ez társadalmilag szükségtelen és nyelvileg veszélyes lenne.” Nyilvánvaló, hogy ezt a veszélyt nem Magyarországon belül látta Sebestyén reálisnak, hanem az utódállamokban, csak azt az akkori politikai viszonyokra való tekintettel nem mondta ki nyíltan. — Ezt a félelmet fogalmazta meg — teljes egyértelműséggel — Benkő Loránd is, a magyar nyelvészek 4. nemzetközi kongresszusán tartott bevezető előadásában: „A közös magyar nyelvi eszmény és norma megőrzésének és ápolásának a nyelv e központi, fő használati formájára irányuló természetes figyelmen kívül van még egy olyan szerepe is, amiről a nyelvművelő szemléletben sohasem szabad megfeledkezni. A magyarságnak ma mintegy harmada hazánk határain kívül él, részben különféle nyelvjárási, regionális magyar nyelvű körzetben, részben idegen nyelvek fonetikája, grammatikája, szókinése igen erős behatásának kitéve. Az egységes magyar nyelvi eszmény és norma őrzése és ápolása e viszonylatban — a helyesírástól a mondatszerkesztésig — ma is nem kis mértékben a nemzeti összetartozás tudatának fenntartását, a nemzeti mű-

velődés szellemi értékeinek közös munkálását is jelentheti és biztosíthatja” (Benkő 1988: 26—7).

Úgy vélem, hogy ezzel messzemenően egyet tud érteni az is, aki egy-, és az is, aki többközpontúnak tekinti a magyar nyelvet. Az, hogy ez a „közös magyar nyelvi eszmény” nem egyetlen, hanem néhány, egymáshoz rendkívüli mértékben közel álló, tulajdonképpen csak néhány regisztratban eltérő változatban valósul meg a gyakorlatban, a lényegen mit sem változtat.

(2) A másik fajta félelem a határokon kívül beszélt magyar nyelv provincializálódásának, vulgarizálódásának, „elműveletlenülésének” állítólagos veszélyével kapcsolatos. E félelemnek jóval kevésbé van valós alapja, mint az előzőnek. Az ilyen vélekedés a kodifikáció lényegének félreértésén alapul. — E nézet egyik képviselője Deme László, aki az egyes állami változatok standardizálását a nyelvhasználat igénytelenné válásával, vulgarizálódásával azonosítja (1993: 69). Deme féltelme mindenekelőtt azért megalapozatlan, mert az egyes állami változatok sajátosságainak kodifikálása nem a tényleges szubstandard elemek mesterséges fölemelését jelenti, hanem a tömegtájékoztató eszközök, a közigazgatás és a művelt beszélők nyelvi gyakorlatában már kialakult objektív, de még kodifikálatlan norma — kellően körültekintő — rögzítését. Némileg leegyszerűsítve a kérdést leszögezhetjük: a kodifikáció nem arra való, hogy a csakis a műveltenek által használt, valóban szubstandard elemeket emelje be a standardba, hanem arra, hogy „hivatalosan” is a standard részévé tegye azokat a formákat, amelyek a művelt beszélők formális nyelvhasználatában már amúgy is élnek. Mert hiszen — s ezt maga Deme mondja idézett írásában! — „a normát nem mi alkotjuk, hanem a beszélő közösség alkotta meg évszázadok gyakorlatával, amikor kikristályosította azt a normaréteget, azt a standardot, amely maga is sokarcú és rétegzett, de középpontjában gyakorlatilag ott áll a kollektív szubjektivitás objektív erejével működő mérce, amelynek alapján nehéz ugyan meghatározni, mi a standard és mi tartozik bele, de könnyen megállapítható, hogy mi nem az, s mi esik kívülre” (Deme 1993: 70). A határokon túli magyar közösségekben ugyanilyen módon, noha csupán „évtizedek gyakorlatával”, kristályosodtak ki azok a normák, amelyek kodifikálásra várnak.

Szlovákiában is valószínűleg e kétfajta félelem áll a mögött, hogy ellenzik a magyar standard szlovákiai sajátosságainak elismerését. Ám így is nehéz racionálisan megmagyarázni, hogyan válthatott ki a szlovákiai magyar nyelvművelők és a nyelv ügyével foglalkozó önkéntesek egy részében a szlovákiai magyar standardra utaló egyetlen lábjegyzet (!)¹⁸

¹⁸ A lábjegyzet egyébként egy olyan cikknek (Lanstyák 1994) volt a része, amely épp a magyarországi standard elsajátításának szükségességéről, annak újszerű módszeréről szólt, tehát korántsem a nyelvi elkülönülést hirdette.

oly hatalmas felháborodást, hogy a „magukat nyelvelméleti szakembereknek kikiáltó szobatudósok” elleni harcot a szlovákiai magyar nyelv művelés egyik feladatává magasztosították (l. Jakab 1994: 57, ill. 276; e „feladat” megítélésére l. Szabó Mihály, megjelenőben; l. még Tolcsvai Nagy 1994b: 83; Kontra, megjelenőben), a Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társaságának elnöksége pedig „határozatértvényű állásfoglalás”-ban többek között megalapította, hogy „egyéni mindenki olyan nézetet alakít ki ebben a kérdésben, amilyennel egyetért, de nem engedhető meg, hogy az Anyanyelvi Társaságban ez a káros nézet érvényesüljön, illetve az AT nem vállalhat közösséget azzal a csoporttal, amelyikben ilyen nézet érvényesül; a szlovákizmusokat kénytelenek vagyunk szubstandard szinten megítélni, de nyelvi eszményünknek továbbra is az egyetemes magyar standardot tartjuk, és szervezetünk semmiféle olyan nyelvtervezést nem támogat, amely nyilvánvaló nyelvhasználati hibákat szentesítő nyelvváltozat standardként való elismerésére irányul”.

A magyar nyelv többközpontúsága objektív tény, amely nem függ a vele kapcsolatos attitűdöktől. Sem a hisztérikus reakciók, sem a boszorkányüldözésre tett harcias felhívások nem tudnak rajta változtatni. Ha a kétnyelvű magyar közösségek hosszú távon is ellen akarnak állni a másodnyelv szívó hatásának, olyan standardra van szükségük, amely nem egy elérhetetlen ideál, „csalfa, vak remény”, hanem birtokba vehető valóság.

HIVATKOZÁSOK

- Abd-el-Jawad, Hassan R. S. 1992. „Is Arabic a pluricentric language?” Michael Clyne ed., *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*, 261–303. Mouton de Gruyter, Berlin—New York.
- Ammon, Ulrich 1991. „The Differentiation of the German Language into National Varieties of the Federal Republic of Germany (F.R.G.), the German Democratic Republic (G.D.R.), Austria and Switzerland”. *History of European Ideas*, Vol. 13, No. 1/2, 75–88.
- Aunger, Edmund A. 1993. „Regional, national, and official languages in Belgium”. *Int'l. J. Soc. Lang.* 104, 31–48.
- Benkő Loránd 1988. „Irodalmi nyelv — köznyelv”. Kiss Jenő & Szűts László szerk., *A magyar nyelv rétegződése*, 15–33. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Clyne, Michael 1992a. „Pluricentric Languages — Introduction” & „Epilogue”. Michael Clyne ed., *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*, 1–9, 455–465. Mouton de Gruyter, Berlin—New York.
- Clyne, Michael 1992b. „German as a pluricentric language”. Michael Clyne ed., *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*, 117–147. Mouton de Gruyter, Berlin—New York.
- Clyne, Michael 1993. „The German language after unification: adapting assumptions and methodologies to the 'new world order'”. *Int'l. J. Soc. Lang.* 100/101, 11–27.
- Clyne, Michael szerk. 1992. *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*. Mouton de Gruyter, Berlin—New York.
- Craen, Pete Van de 1989. „Belgien/Belgium/Belgique”. *Sociolinguistica* 3, 1–9.

- Craen, Pete van de—Willemyns, Roland 1988. „The standardization of Dutch in Flanders”. *Int'l. J. Soc. Lang.* 73, 45—64.
- Daneš, František & Sgall, Petr. 1964. „Jazyk a současná společnost”. Petr Sgall szerk., *Cesty moderní jazykovědy. Jazykověda a automatizace*, 7—30. Orbis, Praha.
- Deme László 1974. „Köznyelv és nyelvjárások viszonya nemzeti és nemzetiségi körülmények között”. *Zborník FF UK* 25, 191—198. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- Deme László 1993. „Standard, regionalitás, provincialitás”. Bolla Kálmán szerk., *A köznyelviség problémái a magyarban*, 65—71. (Egyetemi Fonetikai Füzetek 8.)
- Dua, Hans R. 1992. „Hindi—Urdu as a pluricentric Language”. Michael Clyne ed., *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*, 381—400. Mouton de Gruyter, Berlin—New York.
- Ferguson, C. A. 1959/72. „Diglossia”. Pier Paolo Giglioli ed., *Language and Social Context. Selected Readings*, 232—251. Penguin Books 1972. (Első megjelenése: 1959.)
- Geerts, G. 1992. „Is Dutch a pluricentric language?” Michael Clyne ed., *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*, 71—91. Mouton de Gruyter, Berlin—New York.
- Grétsy László 1993. „Nemzetközponitú nyelvművelés”. *Nyr.* 117, 402—404.
- Havránek, Bohuslav 1983. „The Functional Differentiation of the Standard Language”. Vachek, Josef szerk., *Praguiana. Some Basic and Less Known Aspects of the Prague Linguistic School. An Anthology of Prague School Papers*, 143—164. Academia, Praha.
- Horálek, Karel 1967. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hubik István 1987. „A csehszlovákiai magyar fordítás általános problémái”. Zalabai Zsigmond red., *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről*, 230—249. Madách, Bratislava (2., rozšírené vydanie).
- Jakab, István 1989. „A magyar nyelv szlovákiai változatai”. *Nyr.* 113, 140—149.
- Jakab István 1983. *Nyelvünk és mi*. Madách, Bratislava.
- Jakab István 1993. „A nemzeti nyelvművelés 'liberalizmusának' és a kisebbségi nyelvművelés 'radikalizmusának' okai, gondjai”. *Nyr.* 117/4, 473—475.
- Jakab István 1994. „Nyelvművelésünk múltja, jelene, jövője”. *Irodalmi Szemle* 37/4, 46—57. Ugyanez újraközölve: *Nyr.* 118/3, 265—276. (A hivatkozásban mindkét közlés oldal-száma szerepel, az ill. rövidítéssel elválasztva.)
- Jedlička, Alois 1974. *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Universita Karlova, Praha.
- Kiss Jenő 1993. „Köznyelv és regionális nyelvváltozatok”. Bolla Kálmán szerk., *A köznyelviség problémái a magyarban*, 11—16. (Egyetemi Fonetikai Füzetek 8.)
- Kiss Jenő 1994. Magyar anyanyelvűek — magyar nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kontra Miklós 1994. „Szubjektív megjegyzések a magyar nyelvi tervezésről”. *Irodalmi Szemle* 37/12, 72—81.
- Kontra Miklós, megjelenőben. „Magyar nyelvhasználat határainkon túl”.
- Kraus, Jiří 1979. „Rétorika a jazyková kultura”. Jaroslav Kuchař red., *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*, 136—139. Academia, Praha.
- Kraus, Jiří 1986. „On the Sociolinguistic Aspects of the Notion of Functional Style”. Jan Chloupek & Jiří Nekvapil eds., *Reader in Czech Sociolinguistics*. Academia, Praha 1986, 83—93.
- Lanstyák István 1994. „Kétnyelvűség és nemzeti nyelv. (Néhány gondolat a standard nyelvváltozatnak kétnyelvűségi helyzetben való elsajátításáról)”. *Irodalmi Szemle* 37/2, 63—75.
- Lanstyák István (megjelenőben). „A magyar nyelv központjai”.

- Lanstyák István & Szabó Mihály Gizella 1994. „A szlovákiai magyar nyelvváltozatok standard és köznyelvi rétege”. (Előadás a magyar nyelvészek 6. nemzetközi kongresszusán Egerben.)
- Lanstyák István & Szabó Mihály Gizella (megjelenőben). „Contact Varieties of Hungarian in Slovakia — a Contribution to their Description”.
- Leitner, Gerhard 1992. „English as a pluricentric language”. Michael Clyne ed., *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*, 179—237. Mouton de Gruyter, Berlin—New York.
- Lüdi, Georges 1992. „French as a pluricentric language”. Michael Clyne ed., *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*, 149—177. Mouton de Gruyter, Berlin—New York.
- Mayer Judit 1989. „A szlovákiai magyar nyelvművelés”. *Nyr.* 113, 150—156.
- Mikó Imre 1981. *Változatok egy témára. Tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Mistrič, Jozef 1973. „K procesu internacionalizacije slovenčiny”. *Jazykovedný časopis* 24, 40—44.
- Papp György 1992. „A vajdasági magyar hivatalos és közéleti nyelvhasználat a nyelvtörvény után”. Győri-Nagy Sándor & Kelemen Janka szerk., *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II*, 96—102. Budapest, 1992.
- Péntek János 1994a. „Normagondok Erdélyben (1793—1993)”. *Nyr.* 118, 133—144.
- Péntek János 1994b. „A magyar nyelv az országhatáron túl”. Előadás a Biztonságunk záloga, a nyelv címmel 1994. november 21—22-én megrendezett konferencián.
- Pete István 1988. „A magyar nyelv állami változatai (Kárpátukrán változat)”. Kiss Jenő & Szűts László szerk., *A magyar nyelv rétegződése*, 779—789. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Péter Mihály 1976. „Az irodalmi nyelv és a stilisztika kérdései a Prágai Nyelvész kör tanításában”. *NyK.* 78/1, 409—416.
- Rady, Martyn 1993. „Minority Rights and Self-Determination in contemporary Eastern Europe”. *The Slavonic and East European Review* 71/4, 717—728.
- Reuter, Mikael 1992. „Swedish as a pluricentric language”. Michael Clyne ed., *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*, 101—116. Mouton de Gruyter, Berlin—New York.
- Sebestyén Árpád 1986. „’A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése’ témakör tantervi helyzetéről”. Szende Aladár szerk., *Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére*, 130—144. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Shaffer, Douglas 1978. „Afrikaans as a case study in vernacular elevation and standardization”. *Linguistics* 213, 51—64.
- Stevens, Paul B. 1983. „Ambivalence, Modernisation and Language Attitudes: French and Arabic in Tunisia”. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, Vol. 4, No. 2—3, 101—114.
- Szabó Mihály Gizella 1989. „A szlovákból magyarra való fordítás problémái Szlovákiában”. *Nyr.* 113, 277—283.
- Szabó Mihály Gizella 1993. „Nyelvhasználat és szociális háttér”. *Hungarológia* 3, 59—72. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest.
- Szabó Mihály Gizella, megjelenőben. „Magyar nyelvi tervezés és nyelvművelés Szlovákiában”.
- Szépe, György 1994. „Central and Eastern European Language Policies in Transition (With Special Reference to Hungary)”. *Current Issues in Language & Society* 1/1.
- Thompson, R. W. 1992. „Spanish as a pluricentric language”. Michael Clyne ed., *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*, 45—70. Mouton de Gruyter, Berlin—New York.

- Tolcsvai Nagy Gábor 1991a. „A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben”. *Regio* 3, 166—173.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991b. „A polgár nyelvi tudata, avagy a nyelvművelés jövője”. Balázs Géza szerk., *Hagyomány és újítás a mai magyar nyelvi kutatásban és oktatásban*, 47—52. ELTE.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994a. „Ötven év a magyarországi nyelvközösség életében”. *Valóság* 37/7, 15—27.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994b. „Nyelvárulás és nyelvmentés: kánon vagy diskurzus”. *Irodalmi Szemle* 37/9, 73—85.
- Tomić, Olga Mišeska 1992. „Macedonian as an Ausbau language”. Michael Clyne ed., *Pluri-centric Languages. Differing Norms in Different Nations*, 437—454. Mouton de Gruyter, Berlin—New York.
- Ure, Jean 1982. „Introduction: approaches to the study of register range”. *Int'l. J. Soc. Lang.* 335, 5—23.
- Verdery, Katherine 1993. „Nationalism and National Sentiment in Post-socialist Romania”. *Slavic Review* 52, 179—203.
- Výrost, Jozef—Zelová, Alena 1988. *Sociálno-psychologický výskum národnostných vzťahov. Úvod do etnopsychológie*. Bratislava.
- Wexler, Paul 1971. „Diglossia, language standardization and purism. Parameters for a typology of literary languages”. *Lingua* 27, 330—354.
- Zelová, Alena 1991. „A nemzeti kisebbségek identitása Szlovákiában”, *Regio* 2/1, 57—65.
- Zelová, Alena 1992a. „The integration of the Hungarian minority in Slovakia — the language problem”. Jana Plichtová ed., *Minorities in Politics. Cultural and Language Rights*, 154—158. Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation, Bratislava.
- Zelová, Alena 1992b. „Uvedomenie a prežívanie vlastnej národnostnej príslušnosti”. Anna Zelová, Viera Bačová, Štefan Šutaj & Jozef Výrost red., *Interpretácia slovensko-madarských vzťahov v súvislosti s vybranými etnickými a sociálnopsychologickými charakteristikami (výsledky výskumu v súbore učiteľov)*, 19—23. Spoločenskovedný ústav SAV, Košice.

Lanstyák István

Névadási minták a sportban — az FTC-től a Battaí Bátor Bulldogok-ig¹

Az intézménynevek egy sajátos, jól körülhatárolható csoportját alkotják a sportszervezetek, egyesületek elnevezései, melyek átfogó vizsgálatára mindeddig még nem került sor a magyar névtudományban, jóllehet egy-egy csapat neve nemegyszer akár tízezrek kedvenceit is jelölheti, s így nagyon sokan találkozhatnak vele szinte minden nap; másrészt: az elmúlt néhány évben olyan változások következtek be sportcsapataink elnevezéseiben, amelyek csak részben állíthatók párhuzamba az egyéb intézménynevek, pl. a cégek neveinek változásával, s így önmagukban is érdekesek lehetnek.

¹ A dolgozat elhangzott előadás formájában Egerben a Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán 1994. augusztus 25-én. Az előadás előzménye: Laczkó Krisztina, Szármaynak a Sólímok, avagy az amerikai típusú névadási minta a sportban. Névtani Értesítő 15. 1993. A felhasznált példaanyag 1994 nyarán volt érvényes, az azóta bekövetkezett változásokat nem jelöltem, a névadási tendenciák azonban továbbra is érvényben vannak.

Látszólag könnyű dolga van annak, aki ezzel a témával szeretne foglalkozni, hiszen kész anyag áll a rendelkezésére, nem kell különösebb gyűjtőmunkát végeznie. Az évente megjelenő Sportkódex² ugyanis sorra veszi a Magyarországon önállóan bejegyzett szövetséggel rendelkező összes sportág összes egyesületét pontos névmegjelöléssel, azaz az aerobiktól a vízisíig, az első osztálytól a diáksportig minden adat a rendelkezésünkre áll.

Ez a könnyebbség azonban csak látszólagos, hiszen a magyar sport jelenlegi helyzetéből adódóan — kis túlzással — szinte hétről hétre történnek olyan, elsősorban gazdasági változások egy-egy csapat életében, amelyek a felszínen éppen a névváltoztatásokban, névcserékben öltenek testet. Ebből következően ahhoz, hogy bemutassak néhány jellemző sportnévadási mintát és tendenciát, s a bőség zavarából válogatva a legfrissebb példákkal illusztráljam ezeket, az egyetlen jelentős sportnapilapunkat, a Nemzeti Sportot használtam fel a példaanyag kiválasztásához.

Mielőtt azonban sorra venném a névadási, névváltoztatási tendenciákat, úgy gondolom, érdemes röviden és érintőlegesen azokat a sportpolitikai és -gazdasági történéseket is megemlíteni, amelyek sportcsapataink elnevezéseit is alakították, s a jelenlegi helyzethez vezettek.³

Az 1920 és 50 közötti időszak a magyar sportban a profizmus időszaka volt, ez pedig azt jelentette, hogy a hivatásos sportoló pénzt kapott a klubjától, azaz a sportból élt. 1950-re azonban szükségessé vált a magyar sport egészének átszervezése, s nemcsak azért, mert a fenti értelemben vett profizmus nem fért össze az akkori politikával, hanem mert ekkorra teljesen eltűnt az a vállalkozói réteg, amely eltarthatta volna bármelyik sportágunkat is. Így a különféle klubokat elsősorban a szakszervezetek, a honvédség, a belügy kapta meg, s ennek megfelelően ekkor történt jó néhány öncélú, nem az azonosítást, megkülönböztetést, hanem a politikai propagandát szolgáló névváltoztatás, hiszen az addigi elnevezések helyett ún. „haladó” nevet kaptak az egyesületek. Hogy melyik csapat hová került, azt szinte teljesen érzelmi alapon, felsőbb körökben döntötték el. Csak néhány példa: a belügyes Földes élt-halt az *ÚTE* labdarúgócsapatáért, így lett az *Újpesti Tornaegylet*ből először *Budapesti*, majd *Újpesti Dózsa*. Farkas Mihály kiscsapatot szeretett volna „úgymond” nagygyá tenni, így lett a *Kispesti AC*-ből *Budapesti Honvéd*; s ha már a belügynek és a honvédelemnek volt csapata, Péter Gábornak is kellett egy: ekkor keresztelték *Bástya* névre a korábban már *Textiles*-sé, majd *Vörös Lobogó*-vá lett *MTK*-t. S ez volt az az időszak, amikor a már akkor hatalmas népszerűségnek örvendő, nagy nimbuszal rendelkező, s ezért veszélyesnek ítélt *Ferencváros*-t, ha rövid időre is, de sikerült tönkretenni, s így az *FTC* először *ÉDOSZ* (*Élelmiszer-ipari Dolgozók Szakszervezete*), majd *Kinizsi SE* néven szerepelt.

² A—Z Sportkódex. Sportegyesületek, sportszervezetek név- és címjegyzéke. Szerk.: Hofmann Péter. Bp., 1993.

³ Vö.: A magyar sport évkönyve 1992. Szerk.: Harle Tamás és Ládonyi László. Budapest, 1992. 308, valamint Malonyai Péter—Nagy N. Péter: Futballvégtet. HVG. 25. évf. 787. sz. 1994. június 25. 78—79.

A lényeg tehát, hogy az 50-es években a sport számára létrejött egy újfajta biztos anyagi háttér, amely azt jelentette, hogy a felszínen megszűnt a profizmus ugyan, ám az első osztályú sportolók gyakorlatilag továbbra is a sportból éltek. Ez a felállás tulajdonképpen egészen az 1989-es rendszerváltásig így működött, az 1968-as gazdasági reform mindössze annyi változást hozott, hogy a szakszervezetek mellett a vállalatok és a cégek a korábbinál nagyobb szerepet kaptak sportéletünkben, hiszen a költségvetésből külön keret állt a rendelkezésükre, hogy csapatokat tartsanak fenn. Csak néhány jól ismert vállalatot említek most meg, amelyek egyben egyesületek névadói is lettek: *Videoton*, *Tungsram*, *Ózdi Kohász*, *Szolnoki Olajbányász* stb.

1988-ban a rendszerváltás előtt Magyarország boldogan ünnepelte a magyar sport szöuli sikerét, a huszonhárom olimpiai érmet. Ekkor persze már mindenki sejtette, hogy a szöuli olimpia volt az utolsó világverseny, amelyre még a fentiekben vázolt „pénz nem számít” elve alapján készülhettek a sportolók. A rendszerváltás után nyilvánvalóvá vált: a magyar sport a szakadék szélén áll. Klubok, szakosztályok, kisebb-nagyobb egyesületek szűntek meg sorban, bizonyos sportágak vegetáltak, küzdöttek a fennmaradásért, hiszen az állami és a korábbi vállalati támogatások szinte teljesen elapadtak.

A csúcson, az első osztályban alapvetően mégsem romlott a helyzet. Ennek oka pedig az, hogy a magántőke újra bevonult a sportba, s hirtelen máigukis tartalmat kapott az addig nálunk szinte alig ismert szó: **szponzor**. Szponzorokat kerestek és találtak a szövetségek, az egyesületek, a különféle szakosztályok — akár megmaradtak egyesületi keretekben, akár önállósultak —, sőt ma már nem ismeretlen az egyéni szponzorálás még a csapatsportokban sem. Az utóbbi négy évben megjelentek a sportmágnások, pl.: Neményi Béla, André Ritter vagy legújabban Stadler József, milliomos vállalkozó — hogy csak néhányat említsünk. Olyan új fogalmak kerültek be a köztudatba, mint *arany fokozatú támogató*, vagy a barcelonai olimpia előtt: *az olimpiai csapat hivatalos szállítója, szponzora*. Mára már teljesen nyilvánvalóvá vált: hirdetőik és szponzorok nélkül aligha létezhet a jövőben a magyar sport.

Ez után a rövid áttekintés után nézzük meg most már konkrétan azt, hogy az elmúlt öt év változásai hogyan alakították és alakítják folyamatosan mind a mai napig csapataink elnevezéseit.

Elsőként azt a jelenséget kell megemlíteni, amely egy politikai rendszerváltás természetes velejárója: a restauráló jellegű névváltoztatásokat. Számos egyesület és szakosztály az elmúlt rendszerben kapott akkori „hala-dó” neve helyett visszatért korábbi elnevezéséhez.⁴ Az *Újpesti Dózsa* például újra eredeti nevén *Újpesti Tornaegylet*-ként szerepel, az *MTK-VM* (*Ma-*

⁴ Ezzel a témával érintőlegesen foglalkozott J. Soltész Katalin Rendszerváltozás és névváltoztatás című előadásában. In: Tulajdonnév-használatunk. Névtudományi tanácskozás Jászberényben. 1991. október 11—12. MND. 100. 18—19.

gyar Testgyakorlók Köre — Vörös Meteor) ismét MTK lett, a Budapesti Honvéd labdarúgó-szakosztálya Kispest-Honvéd néven önállósult, és visszavette a klub korábbi piros-fekete színét, a DMVSC nevéből kikerült a Munkás szó, így ismét Debreceni Vasutas Sport Club az elnevezés.

Számszerűségében a legjelentősebb változást azonban a gazdasági váltás, azaz a régi támogatók eltűnése, illetve átalakulása, valamint a régi támogatók mellett vagy helyett az új szponzorok megjelenése jelenti. Ezt a bonyolult és sokrétű folyamatot egyrészt a teljes névcserék reprezentálják. Néhány példa: a Dunai Kőolaj-ból Batai KE (Kosárlabda-egyesület), a Bakony Vegyész-ből Veszprémi FC (Football Club) lett — ebben a két esetben azt látjuk, hogy a régi támogatói nevet nem új szponzori név, hanem egyszerűen az -i képzős helységnév váltotta fel; az alábbi példák azonban azt fogják mutatni, hogy a főszponzor nyilván igen jelentős anyagi támogatás fejében sokszor megvásárolja a nevet is. Így lett a Bramac SE-ből Foteax VSE, a Tisza Volán-ból Pick Szeged, a Szolnoki Vízügy-ből Elektroszoft Szolnoki SE, a Sziketerm-ből Dunaferr, a Siófoki Azulev-ből Balatell, a Videoton-ból Parmalat FC és még hosszasan lehetne sorolni.

A teljes névcserék mellett a gazdasági változásokból következő névváltoztatások másik esete az, amikor megmarad (előfordul, hogy módosított formában) az eddigi elnevezés — vagy mert nem szerepelt benne a korábbi támogató, vagy mert esetenként ez a támogató a továbbiakban is jelen van —, és az adott csapat az eredeti név mellé (előtte vagy utána) felveszi a szponzor vagy a szponzor által gyártott, illetve forgalmazott termék nevét is. Elég ha csak egy pillantást vetünk a nálunk még mindig legnépszerűbbnek mondható sportág, a labdarúgás NB I-es tabellája: ÚTE-Novabau, Vác FC-Samsung, PMSC-Fordan, Vasas-Ilzer, Csepel-Kordax, BVSC-Dreher. Természetesen más sportágakból is hozhatunk bőségesen példákat: ZTE-Goldsun (kosárlabda), DVSC-Symphonia (kézilabda), Kordax-Eger (röplabda), Statisztika-Metalloglobus (asztalitenisz), BVSC-Westell (vízilabda) és így tovább.

Esetenként a szponzori nevek eligazítanak abban, hogy egy adott egyesületben melyik sportág, melyik csapatáról van szó. Néhány példa erre is ismert, patinás klubokból: ÚTE-Novabau — labdarúgás, ÚTE-Primavera — vízilabda, ÚTE-Saab — atlétika, ÚTE-Hals — jégkorong, ÚTE-Comax — cselgáncs; FTC-Whirlpool — jégkorong, FTC-Műfémszer — birkózás, Spectrum-FTC — női kézilabda, FTC-Törley — férfi vízilabda, és még hozhatnánk további példákat is.

Többnyire azonban nem ilyen egyszerű a helyzet: a szponzori név még a sportbarátoknak is megfejtésre szoruló névalakot eredményezhet, ilyen pl. az Opel-Kápolnásnyék-Budafok, ahol is a budafoki férfi kosárlabdacsapat támogatója az Opel-Kápolnásnyék cég; és persze igaza van a Népszabadság újságírójának, amikor a női kosárlabda Magyar Kupa nyolcaddöntőjének párosítása láttán így írt: „A szponzorok kimondhatatlan elnevezései, illetve rövidítései mára már úgy elszaporodtak, hogy hovatovább kódmagyarázó füzetet kell közreadnia a szövetségnek, különben senki sem tudja követni

még a legszimplább sorsolást sem”.⁵ Egyetlen párt hadd emeljek ki a sorsolásból: *DKSK-SeM—SVSE-GYSEV*. A „megfejtés”: a Diósgyőr csapata a Soproni Vasutasok ellen játszott. Ilyenformán ezek a nevek nem, hogy nem jó reklámhordozók a szponzorok számára, de elsődleges identifikáló funkciójukat is elvesztik. Ráadásul nálunk még nem nagyon működik az a tétel, hogy a nagyhírű együttesek értékállóságának egyik legjobb mércéje az állandó szponzor, az esetleg már patinásnak számító márkanév. Megint csak egyetlen, de jellemző példa: a BVSC labdarúgó-csapata három év alatt három néven is szerepelt: *BVSC-Mávtransped*, *BVSC-Novép*, végül jelenleg *BVSC-Dreher*.⁶

További probléma ezzel a névtípussal az, hogy jelen pillanatban a legtermékenyebbnek tűnik a magyar sportnévadásban, s előállhat hamarosan az a furcsa helyzet, hogy egy-egy labdasportág élvonala sokkal inkább fog a Szaknévsorra hasonlítani, mint a legjobb magyar csapatokra.

Nem célja most ennek az összefoglalásnak, hogy elvégezze a nevek alaktani, helyesírási,⁷ nyelvhelyességi vagy akár névesztétikai szempontú elemzését, annyi azonban feltétlenül idekíváncozik, hogy ez a névadási tendencia gyakran állít elő túlságosan bonyolult, hosszú, nehézkes helyesírási alakokat, mint pl. az *OTP Sport Plusz SE*, *Honvéd Zrínyi-Auto Spirál SE*, *Győri Kinizsi Keks SE*; s az sem ritka, hogy a két pusztán üzleti alapon összekapcsolódó intézménynév, tehát az egyesület és a szponzori cég neve, valamint az egyesületi név és a márkanév együttesen furcsa, komikus hatást kelt, mint pl. az *L. A. Gear-OSC*, az *Iris-Kábel-Bau*, a *Vasas-tuttoMobili*, a *BEAC-Mol Rt.*, a *Budapesti Honvéd-Pampers* vagy az *MTK-Citadella Night Club*.

Úgy gondolom az eddig elmondottakból is kiderült, hogy a magyar sportban bekövetkezett rendszerváltást, a „pénz beszél” elvének kizárólagosságát a nevek jó részének megváltozása hűen tükrözi. Ám a változások ellenére azt kell mondanunk, hogy az eddig bemutatott típusok, az új vagy részben új nevek **mégis követik az eddigi hagyományt** annyiban, hogy az egyesületek, szakosztályok nevében legtöbbször vagy helységnév (-i képzővel vagy anélkül), vagy támogatói, illetve ma már szponzori név, esetleg márkanév szerepel, vagy mindkettő egyszerre; gyakoriak a mozaikszós, többnyire betűszós formák, egyrészt a teljes névalakot tekintve, másrészt az egyesület, klub (club), egyesület megjelölések is mozaikszó formájában szerepelnek a név részeként. Például: *Eger SE (Sportegyesület)*, *Malév SC (Sport Club)*, önálló szakosztályként: *Szeged FC (Football Club)*, *Veszprém LC (Labdarúgó Club)*, *Salgótarjáni KK (Kosárlabdaklub)*, *Bajai Bácska KSE (Kosárlabda-sportegyesület)* stb.

⁵ Népszabadság, 1993. január 28.

⁶ Vö.: L. Dénes Tamás: Eltűnt a Munkás, felbukkant a Sleepwalkers. Magyar Hírlap, 1993. november 8.

⁷ A példaanyagban szereplő neveket a Nemzeti Sportban található helyesírással rögzítettem, esetleges javításokat nem végeztem.

Újabban valószínűleg nyugati mintára (vö. pl. *FC Barcelona*, *AC Milan*) ezek az elemek nem a névalak végén, hanem az elején állnak, pl.: *ETO FC Győr*, *FC Eger*, *FC Hatvan*; sőt az egyik női labdarúgócsapatunk, a *Femina*, minden bizonnyal az *1. FC Köln* mintájára *1. FC Feminá*-ra változtatta a nevét.

Az eddig bemutatott névtípusokon kívül létezik még két, az eddigiek-től eltérő és hagyományosnak mondható névtípus is — mindkettő kisebb horderejű, mint a fent említettek, és eleddig kevésbé érintették őket a változások. Néhány csapat személynevet, általában történelmi alak nevét viseli; ez a katonacsapatokra volt (bár nem kizárólagosan) a legjellemzőbb, és az ma is, pl.: *Honvéd Zrínyi SE*, *Honvéd Szondi SE*, *Kossuth KFSE* (a szentendrei katonai főiskola csapata), *Honvéd Mereszjev József SE*, stb.; de ide tartoznak a *Dózsa* nevet viselő csapatok, az *Újpesti Dózsa* már nem, ellenben a *Debreceni Dózsa* igen, s ide sorolható például a *Budapesti Spartacus*, a *Kaposvári Rákóczi*, vagy a *Debreceni Kinizsi* is. A katonacsapatoknál nagyon egyszerű a névadási indíték: a helyőrség neve kerül be a csapatnévbe, az utóbbi esetekben azonban megjelenik a név emlékeztető és tiszteletadó funkciója is. Mostanában — tudomásom szerint — egyetlen ilyen új név keletkezett: a KSI tiszteletből felvette az OTSH elhunyt elnökének, Csanádi Árpádnak a nevét: *Csanádi Árpád KSI*; valamint ide kívánczik az a tény, amiről a Nemzeti Sport a következőképpen számolt be a minap: „Debrecenben különleges sporttörténeti eseménynek lehetett szemtanúja a hatezres nézősereg: a *Stadler FC* ugyanis az első magánember nevét viselő egyesület az 1935-től íródó NB I-es futballtörténelemben.”⁸ A kiskőrösi csapatról van szó és Stadler Józsefről, aki egyszemélyben a kiskőrösi labdarúgóklub főszponzora.

A másik, talán még kisebb hatókörű névtípus: a jelszói értékű nevek, ide tartozik például a *Haladás*, a *Testvériség*, a *Tőrekvés*, és ide sorolható részben az *Egri Lendület SE*, a *BKV.Előre* vagy a *MÁV Előre* csapata is.

Jelentős, ám típusát tekintve hagyományörző tehát a változás sportcsapataink elnevezésében; s éppen emiatt a hagyomány miatt okozott meglepetést még sportberkekben⁹ is 1992 őszén az, hogy a *Tungsram* és a *Honvéd* kosárlabda-szakosztálya a *Tungsram-Honvéd* név mellé (amely szponzorcsere miatt a minap *Danone-Honvéd*-ra módosult) felvette a *Budapesti Sólymok* nevet is. Vagyis az *-i* képzős helynévhez nem szponzori név vagy mozaikszó formájában a szakosztály megjelölése került, hanem egy **fantázianév**, minden bizonnyal jelképi értékkel. A névadási mintát pedig nyilvánvalóan nem az egyes csapatok szurkolók körében elterjedt (ha lehet így nevezni) ragadványnevéből (*zöld sasok* — *FTC*, *vörös ördögök* — például *Liverpool* stb.), hanem az amerikai profi sportból kölcsönözték, és itt elsősorban — mint-hogy kosárlabdáról van szó — az amerikai profi kosárlabdालigára (NBA) kell gondolnunk.

⁸ Nemzeti Sport, 1994. augusztus 17.

⁹ Itt kell köszönetet mondanom Laczkó Péternek, a Bethlen Gábor Gimnázium testnevelőtanárának, a téma feldolgozásához nyújtott jelentős segítségéért.

Az Egyesült Államok négy legnépszerűbb sportja a baseball, a kosárlabda, az amerikai futball és a jégkorong. Európában a baseball és az amerikai futball kevésbé ismert vagy inkább kevésbé elterjedt, a jégkorong és a kosárlabda természetesen nagyon népszerű. Négy-öt éve Magyarországon is nyomon követhetjük a profi amerikai jégkorong és a kosárlabda küzdelmeit a műholdas csatornákon; újabban rendszeresen beszámol a Nemzeti Sport is a két liga bajnokságáról, ám nem utolsósorban: a barcelonai olimpián az NBA játékosaiból összeállt ún. Álomcsapat (a *Dream Team* — így angolul — azóta fogalommal vált a sportban) elkápráztatta játéktudásával a világot, és óriási nimbusza lett az amerikai kosárlabdának egész Európában, s természetesen nálunk is.

Nézzük meg tehát röviden az amerikai névadási mintát az NBA-csapatok elnevezéseinek a segítségével — a típus természetesen nemcsak a kosárcsapatokat, hanem az összes egyesült államokbeli és kanadai profi csapatot is jellemzi.

A nevek két elemből tevődnek össze. Az első névelem az esetek túlnyomó többségében városnév vagy — ez ritkább — államnév, a második elem minden esetben **motivált fantázianév**. A fantázianevek széles skálát mutatnak fel: a leggyakoribbak a pusztán jelképi eredetű nevek, ezek utalhatnak állóképességre, ügyességre, robbanékonyságra, gyorsaságra, légiességre — mindenre, ami ebben a sportban nélkülözhetetlen. Jellegzetes csoportot alkotnak az állatnevek. Pl.: *Chicago Bulls* ('bikák'), *Atlanta Hawks* ('sólymok' — vö. *Budapesti Sólymok*), *Milwaukee Bucks* ('szarvasok'), *Charlotte Hornets* ('darazsak'). A pusztán jelképi értékű nevek közé sorolható a *San Antonio Spurs* ('sarkantyúok'), a *Washington Bullets* ('bombázók, lövedékek') vagy a játék jellegét elvont fogalommal megjelenítő *Orlando Magic* ('varázslat') is. Néhány csapat nevében a nagyság, a kiemelkedés hangsúlyozódik elsősorban: *Sacramento Kings* ('királyok'), *Cleveland Cavaliers* ('lovagok'), *Golden State Warriors* ('katonák').

A jelképiség mellett a másik csoportot a fantázianevek között azok alkotják, melyek valamely módon az adott hely jellegzetességeihez kötődnek. Az időjárásra utal — s persze jelképi értékű is — a *Miami Heat* ('meleg, hév') és a *Phoenix Suns* ('napok'), az utóbbi esetben maga a városnév is motiválja a fantázianevet. A város lakóinak eredetét jelöli a *Boston Celtics* ('kelták') és a *New York Knickerbockers* ('holland őslakosok'). A csapat megalakulásának körülményei is jelen lehetnek a névben: *Philadelphia 76ers* ('hetvenhatosok') — ebben az esetben kettős lehet a névadási indíték: egyrészt a Philadelphia nevet változtatott az adott évben (korábban *Warriors* volt), de kapcsolódhat az évszám ahhoz is, hogy 1776-ban éppen Philadelphiában írták alá a Függetlenségi Nyilatkozatot. Teljes mértékben helyi sajátosságra utal a *Detroit Pistons* ('dugattyúok'), hiszen Detroitban minden — az utcanévek többsége is — az autógyártáshoz kötődik; a *Denver Nuggets* ('aranyrögök') — Denver vidékén tört ki többek között annak idején az aranyláz; a *Houston Rockets* ('rakétások') — Houstonban van a legnagyobb amerikai rakétatámaszpont.

Így néz ki tehát röviden az amerikai profi kosárlabdacsapatok névrendszere. Persze a háttérben másképp realizálódik az, amit a „pénz beszél” elvének kizárólagosságával jellemeztem, mint nálunk. A csapatoknak többnyire egyéni tulajdonosai vannak — akár részvénytársaság formájában —, és a szponzorálás elsősorban egyénileg történik; egy csapatban játszhat például a NIKE és a Reebok cég reklámembere, ebből következően a mezeken nincsenek reklámfeliratok, s az elnevezésekben sem jelenik meg semmiféle konkrét támogatói név.

Visszatérve Magyarországhoz: az első osztályban még csak egyetlen csapat képviseli az amerikai típusú névmintát. Feltehetnénk a kérdést: vajon divattá válhat-e ez a fajta névadás a jelenlegi mellett vagy helyett? Ez ma még nyilván megválaszolhatatlan, de tény, hogy az élet sok területén tapasztalható egyfajta Amerika felé fordulás, s persze ahhoz, hogy megváltozzon a magyar sport névstruktúrája, további változásokra van szükség a magyar sport belső rendszerében is. Ha azonban körülnézünk sportéletünk ún. hátszországában, akkor nyilvánvaló: fiatal, most meghonosodó sportágakban már divattá vált az amerikai névminta. Nem véletlen, hogy a jellegzetes példákat a magyar rögbi- és baseballcsapatok (!) között találjuk. A rögbi a baseballhoz képest korábban honosodott meg, s az 1991-es tabella még nem mutat érdekességet az elnevezésekben. A mostani eredménylistát végignézve azonban kiderül: a régebbi csapatok is — néhány kivételtől eltekintve — megváltoztatták a nevüket, s jelenleg a következő elnevezéseket találjuk — úgy gondolom, ezek a nevek önmagukért beszélnek: *Zöld Sólymok*, *Batai Bátor Bulldogok*, *Érdi Darazsak*, *Miskolci Keselyűk*, *Kispesti Elefántok*, *Esztergomi Vitézek*, *Szentesi 91-esek*, valamint: *Békéscsabai Benny Bulls* ('Benny bikák'), illetve teljesen angol név: *Budapest Exiles* ('száműzöttek') — korábban ez a csapat még magyar néven, *Budapesti Száműzöttek*-ként szerepelt.

A baseballt áttekintve az amerikai hatás még erősebb nyomát találjuk, talán annak is köszönhetően, hogy a baseball kifejezetten amerikai sport. A két- vagy háromtagú névelem második része, azaz a fantázianév ugyanis többnyire angol. A példák megintcsak önmagukért beszélnek: *Ajka Blackbirds* ('feketerigók'), *Sopron Woodmen* ('favágók'), *Nagykanizsa Ants* ('hangyák'), *Győr Dark Horses* ('fekete lovak'), *Budapest Islanders* ('szigetlakók'), *Szentendre Sleepwalkers* ('alvajárók'). Elvértve fordul elő magyar név: *Miskolci Felhőkarcolók*.

Most csak röviden jegyzem meg, hogy sajnos sportcsapataink elnevezései között egyre több példa akad az érthetetlen elangolosodásra. Gödön működik például a *Chicago Hockey Club*, Budapesten a *Marilyn Hockey Club*, a *Laguna Diving Club*, Kiskunfélegyházán a *Serve and Volley Tennis Club* stb.

Visszatérve az amerikai típusú névadási mintához: a bemutatott példák vázlatos tipologizálása, az amerikai futball-, ill. baseballcsapatok elnevezéseivel való összehasonlítása és a névadási indítékok megkeresése nem fér bele ebbe a rövid áttekintésbe. A bemutatott példákkal pusztán ezt a

teljesen új névadási tendenciát szerettem volna reprezentálni, amely ha egyelőre még csak a sport háttországában — a rögbi- és baseballcsapatokon kívül a palánklabdában, a bandyben, a rinkballban és a floorballban, sőt esetenként a női labdarúgásban (vö. *Pepita Sárkányok*, *Szegedi Boszorkányok*) —, de nálunk is meghonosodott, sőt úgy tűnik, divattá válik.

Végezetül egy rövid kitérő: a már említett egyetlen jelentős sportnapilapunk, a Nemzeti Sport tudósításaiból eddig sem hiányoztak a képszerű kifejezések (esetenként az erős képzavarok). Nos, ezek az új fantázianevek széles teret adnak a képszerűségnek. Egyetlen jellemző példa: a rögbieredmények előtt címként a következő szerepelt a minap: *A fogatlan Bulldognál erősebb a tavaszi Darázs*.¹⁰ Most erre „stílusosan” csak ennyit: No comment.

Laczkó Krisztina

¹⁰ Nemzeti Sport, 1993. március 24.

Babits Mihály: Mozgófénykép

Babits Mihály Mozgófénykép című verse a Nyugat 1909-es első számában jelent meg először. A verset Arany A képmutogatójával szokás összevetni. Nyilvánvalóan sok hasonlóság van a két vers között: a rokon témák, a vásári hangulat, a tragikus történet és annak szenzációt sejtető előadásmódja, az eseményeket kommentáló harmadik személy jelenléte, az egy mást követő állóképek sorozatából kirajzolódó történet, a kihagyások jelentéssűrítő szerepe stb. Sőt, egy majdnem szó szerinti idézet is szerepel a versben. Aranynál: *Még egy kép jön, az utolsó*; Babitsnál: *Még egy rémszerű kép (az apáról) jó: az utolsó*. A rájátszás tudatosságát nem kell megkérdőjeleznünk Babitsnál. De rá kell mutatnunk egy lényeges különbségre is: míg Arany versében a képmutogató kommentárjai inkább kiélezik a történet tragikumát, Babitsnál az egész leírást keresztül-kasul átszövő ironia a történet nézőjére-átélőjére irányítja a figyelmet, s helyzetének groteszk voltát emeli ki.

*

Rába György a nagyjából azonos időben keletkezett, rokon témájú versekkel, A világosság udvarával, A régi szállodával és a Paris című verssel állítja egy sorba a Mozgófényképet, és a felsorolt verseket nagyvárosi képeknek nevezi, közös megjelenési módjuknak pedig azt tekinti, hogy mindegyik „egy valóság és saját, lappangó legendája közti viszony megismerése” (Rába György 156).

Egy tágabb időbeli keretben is vizsgálhatjuk a rokon témájú költeményeket. Arról kell szólnunk, hogy milyen szerepet töltött be a nagyváros, a nyugati társadalom vagy akár Amerika a kor, illetve Babits költészetében. A mozi a nagyváros egyik csodája, Amerika, a nyugat üzenete. A legtöbb Babitscsal foglalkozó tanulmány hangsúlyozza, hogy a költő — akárcsak kortársai — a költészet témái közé emeli a nagyvárosi életet, gyakran használja a városi élet modern, a nyelvben még alig meghonosodott szavait, kifejezéseit. Olyan témákat versel meg, amelyeket eddig idegennek tartottak a költészettől: a villamost, a telefont, a rádiót, a villanyvilágítást, a nagyvárosi bérházakat — és a mozit. Kárpáti Aurél például ezt írja: „Babits

költeményei juttatják szóhoz először magyarul a világvárosi elemeket... egész lénye át van itatva urbanitással” (1941: 13). Bóka László szerint Ady és Babits „a paraszti-vidéki jellegű magyar irodalomban polgárjogot szerzett a városi életformának” (1961: 136), Lengyel Balázs pedig arról beszél, hogy a Nyugatnak, pontosabban Babits nemzedékének „eszménye egy olyan városias, haladó társadalom volt, melynek égboltja csakugyan a világkultúra fényeitől világos” (1988: 62). Mindez természetesen így van, de meg kell jegyeznünk, hogy Babits verseiben a modern élet mindig szembesül egy hatalmas műveltséganyaggal, s egy ilyen kontextusban valamelyest átértékelődik és átértelmeződik: az európai költészet évezredes múltja kerül szembe a jelen sivár és lapos szenzációival.

A nagyvárost megjelenítő versek után most lépünk egy lépéssel közelebb a Mozgófényképhez. A vers közelebbi rokonai az 1912–13-ból való Detektívregegy című szonett az Illusztrációk mindenféle könyvekhez ciklusból, és az 1920-as Detektívhistoria. Mindkettő a Mozgófényképhez hasonlóan mozi és valóság, pontosabban látszat és valóság viszonyát taglalja. Keletkezésük sorrendjét tekintve a Mozgófénykép az első ebben a sorban, mégis talán ez a legismertebb.

Mozgófénykép

*Máskép: Amerikai Leányszöktetés —
szenzációs szerelmi tragédia
mozgófényképben előadva*

A gép sugarát kereken veti, képköre fénylik a sik lepedőn
mindjárt, szívem, uj színek és alakok lovagolnak a fénylegezőn
olcsó s remek élvezet összecsozálni e gyors jelenéseket itt:
első a Szerelmi Tragédia, melyet a lámpa a falra vetít.

Ni — Ámerikában e nagy palotának a dús ura — milliomos
rendel, levelez, sűrög, üzleteit köti, telefonoz.
Titkára előtte. Beszélni akar vele. Várja. Magára marad.
Beszél neki. Karja mozog hevesen s ura szörnű haragra gyulad.

Éjfélkor a hőszinű lányszoba villanymécse zöld. Jön a lány
bálból, kimerülten — a bali ruhában is oly ideges, halavány.
Vetkőzik az édes. Az éjjeli gyoles fedi már. A komorna kimén.
Megkoccan az ablaka. Nyitja. Vetekszik a holddal a zöld szobafény.

Titkáruk az. „Édesem!” — Újul a kép. Palotájuk elébe mutat.
Fellegkaparójuk előtt ki az éjbe mutatja a hosszú utat.
Fellegkaparón kötelekből létra. Az emelet ablaka nyil.
Surrannak alá. Hamar: — Elbuj a hold köre. Rebben az ótomobil.

És tűnik a gépkocsi. Mind kicsinyebb-kicsinyebb. De a palota ébred
Vádat sug a létra. Mi volt az? Utánok! A gép! Tova! S mozdul a képlet.
Nyargalnak az útközi fák növekedve szemünkbe: a kocsi sötét pont
nyargalnak az út jegenyéi. Kigyózik az út tova. Két kocsi két pont.

És fordul a kép. Jön a halmon a két szeretővel a gép lefelé.
Vakít ide: hallani szinte, amint robog a kanyarulat elé.
Nőnek az arcok. A hölgy a lovagra simul. De az ég henye fellege gyül.
S tűnik kanyarodva a gép. Jön a második. Ebben a dült öreg ül.

S elpattan a kép, valamint hab a síma vizen. Jön az új. Csupa álom
Villannak az ég csodanyílai. Zuppan a zápor a messze határon.
Ó nézd, gyönyörű! gyönyörű ez a fény- és árnycsere kékbe pirosból!
S hogy gördül a két robogó! Hogyan is, hogyan is lehet ez papirosból!

S hogy gördül a két robogó; hegyeken tova, völgyeken, árkokon át!
Pornimbusz után pocsolás utakon ver a kereke sárkoronát.

Táguznak a messze prerik. Zug a zápor, a sík tavakon kopogó:
S sebesebben mint a hír a dróton, a bús utakon tova-gördül a két
robogó.

S dacolva vonattal a síneken át kerekük suhan. Alszik a város.
Surrannak elénk magas ércemeletjei. Csöndje halálos.
S már az öregnek a kocsija csusszan a — csusszan a jól kövezett uton
át:

Követi, keresi, hõn lesi, nem leli — nem leli lánya nyomát.

Zöldbeszegett hegy alatt tovanyúl sima tó vize, mint a lepény.
Most oda — lám oda jönnek a — szöknek a — törnek a lány s a legény.
A kocsi mint csodaparipa ront oda, jaj neki — jaj bele vad kerekén
loccsan a — csobban a tó vize: jobb biz e tört szeretőknek a tó fenekén.

Még egy rémszerű kép (az apáról) a vásznon jó: az utolsó:
vágat a vad kocsi mint robogó sír, fürge koporsó.
Így a halálkocsi Amerikát szeli, szeldeli, szegdeli, jár:
drága szekér kerekén, sima tó fenekén csupa kék a halál.

*

Ah! Amerikába! csak ott tul a tengeren, ott van az élet!
Ah! Amerikába miért nem utazhatom én soha véled...
Ott van az élet, a pénz az öröm, s a kaland tere, küzdeni tér:
tengve a drága kenyéren unalmasan itt nyavalyogni mit ér?

A verset gyakran emlegetik abban az összefüggésben, hogy milyen kiválóan eleveníti meg a költészet eszközeivel egy másik közlésforma, a film sajátosságait. A két művészeti ág természetéből fakadó ellentét áthidalása hatalmas költői feladat. A vers legtöbb elemzője szerint Babits eleget tett ennek a feladatnak. De szerintünk Babits ennél többet tett. A költészet eszközeivel úgy ábrázolja a mozi világát, hogy közben a közöttük feszülő ellentétre is rávilágít.

A mozi, a némafilm látszatvilág. A valóság látszatát kívánja kelteni, de csak utánzása annak. Látszatvilág abban az értelemben is, hogy csak azt ragadja meg a történetből, ami „látszik”, ami látható: a mozgást; a szavak, az érzések, az indulatok, az eseményeket mozgató erők, tehát mindaz, ami a költészet hatáskörébe tartozik, csak ezekből következtethető ki. Mintha az egész mozi színekdochikus képe lenne a valóságnak (*pars pro toto*).

A Mozgófénykép a modern technika csodájáról, a nagyvárosi élet egyik újdonságáról szól. Egy a valóságot imitáló látszatvilágot jelenít meg: a mozi világát. A vers tehát már a látszat látszata: egy látszatvilág utánzása költői eszközökkel. A vers központi gondolata is ez: a látszat és a valóság, a világ és annak utánzása között feszülő ellentét határozza meg a vers egészét.

*

Azt mondtuk, a Mozgófénykép a látszat látszata. Az ábrázolt világnak ez a kétszeres eltávolítása ironikus távolságtartás. Ezt a közvetettséget érzékeltetik, s egyúttal tagolják a vers szövegét a képváltásokra vagy a kamera távolodására-közeledésére utaló kifejezések, amelyek tehát nem magára a filmbéli történetre, hanem az azt megjelenítő filmes technikákra irányulnak. Néhány példa az előbbire: *Újul a kép* (4. versszak), *S mozdul a képlet* (5. versszak), *És fordul a kép* (6. versszak), *S elpattan a kép* (7. versszak) és *Még egy rémszerű kép* (11. versszak). Az utóbbira: *tűnik a gépkocsi* (5. versszak), *nőnek az arcok* (6. versszak), *tágnak a messze prerik* (8. versszak). Mindezek a kijelentések tehát miközben a mozi kifejezőeszközzeit imitálják, a történet illúzió-jellegét hangsúlyozzák, és kikökkentő effektusként hatnak.

Babits a fiktív néző közbeiktatásával még tovább növeli a távolságot a filmbeli történet és a lírai én között. Amerika világa a film közvetítésével jut el a fiktív néző tudatáig, s az ő naiv rácsodálkozását imitálva mondja el a vers a „szenzációs szerelmi tragédia” cselekményét. A kommentárok a fiktív néző kommentárjai, a cselekmény leírása is az ő látásmódját tükrözi. A cselekmény előadásmódjából kitűnik, hogy a fiktív néző egy tőle teljesen idegen, ismeretlen világgal azonosul. Amerika és a technika modern csodái tőle elérhetetlen távolságra vannak. A néző provinciális szemlélete és a film modern világa között hatalmas űr tátong.

S itt kell Babits objektív líraiságáról szólnunk. Lengyel Balázs azt fejtegeti, hogy „a világlírából kölcsönzött régi forma vagy eszme nála nem más, mint eszköz a lírai én kihelyezésére, a romantikus alanyiságon való

túllépésre: az én belevetítésére valami másba” (Lengyel Balázs 1988: 64–5). Itt az ironikus eltávolítás eszköze lesz az objektivitás is. A lírai én tehát a versben nem jelenik meg közvetlenül, de jelenléte tettenérhető abban az ironikus viszonyulásban, amely egyrészt a filmmel szemben, másrészt az azt kommentáló és a film cselekményével azonosuló nézővel szemben nyilvánul meg. Az értékek többszöri visszajára fordulása jellemzi ilyen formán a verset.

A lírai ének a fiktív nézőtől, a fiktív nézőnek a nyugati, nagyvárosi élettől, illetve az azt közvetítő mozi világtól való távolsága fejeződik ki abban a stílusban, amely meghatározza a vers egészét. A vers lényege a heteronómia, az egymással ellentétes esztétikai minőségek összekapcsolása.

A fentiek alapján mondhatnánk azt is, hogy a vers szervező elve az ironia. De olykor pontosabbak vagyunk, ha a dolgok össze-nem-illőségéről, a közöttük levő hatalmas, sokszor ironikus távolságokról, ellentétekről beszélünk. Az össze nem illő elemek egymás mellé helyezése, olykor már bizarr, groteszk társítása figyelhető meg minden szinten: ez a távolság választja el a magyar kultúrát képviselő fiktív nézőt a nyugati világot tükröző film világtól; ilyen idegen egymástól a filmbeli történet tragikuma és banalitása; ilyen összeegyeztethetetlen fogalmak az alcímbe is egymás mellé helyezett „szenzáció” és „tragédia”; ez az ellentét figyelhető meg a film tragikus befejezése és az azt követő nosztalgikus sóhaj között; a történet látszólagos elfogadása és elutasítása is ellentétben állnak egymással; szinte taszítják egymást a szókincs különböző rétegeiből egymás mellé került szók, a klasszikus forma és a modern „tartalom”, a stílus fennköltége és hétköznapisága, a rövid mondatok és a hosszú sorok stb. mind ilyen viszonyban állnak egymással.

*

És most térjünk rá a vers formai sajátosságaira, vizsgáljuk meg azt a nyelvi formát, amely által a vers fentebb megállapított ellentétei kifejezésre jutnak. Vizsgáljuk meg tehát a vers hangzását és szókincsét, mondatait, stílusát, képeit, alakzatait, szerkezetét.

Kezdjük a versformával. A vers négysoros strófákból áll. A sorok hosszúak, tizenkilenc-húsz szótagosak. A sorok csupa anapesztusokból (Rába György szerint daktilusokból) állnak. Az anapesztusok (illetve daktilusok) állandó lüktetése a film pergésének illúzióját kelti. (Íme egy régi forma, mely az új média megjelenésével új tartalommal töltődik fel.) „A film pergését festő ritmus egy pillanatra sem zökken meg, fülünkben csak a — ∪ ∪ spondeusokkal le nem fékezett szakadatlan lüktetése cseng” — írja J. Soltész Katalin a vers anapesztust daktilusokra váltó ritmusát vizsgálva (J. Soltész Katalin 1965: 52). A ritmus hullámzását csak a sorkezdő spondeusok állítják meg egy-egy pillanatra, a hat-hét verslábnyi sorok egyébként tiszta anapesztusokból állnak. (A vers második felében — a kilencedik versszak közepétől a tizenegyedik végéig, majd az utolsó két sorban — az

anapesztusokat daktilusok váltják fel, de ez a váltás Babitsnál olyan észrevétlen, a két sortípus keveredése olyan természetes, hogy fölösleges megkülönböztetnünk a két sortípust. Egyébként az első tíz versszak anapesztusait tekinthetjük ütemelőzős daktilusoknak is, s ebben az esetben Rába Györgyhöz csatlakozva daktilikus versmértékről kell beszelnünk, de ez a lényegen mit sem változtat.) Mindenesetre a szokatlanul hosszú sorok cezúra nélküli, egyhangú és szabályos lüktetése — bár kétségtől a filmszerűség kiváló megérezkítője — túlságosan merev szabályszerűségével olykor már nevetséges hatást kelt. Az elbeszélte film izgalmas cselekménye is ellentétben áll a vers ritmusának egyhangúságával. Nem véletlenül emeli ki Kosztolányi a vers „komikusan szapora anapesztusai”-t (Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése 167).

*

Szót kell ejtenünk a vers rímeiről is. A hosszú, hat-hét lábnyi verssorok végén felcsendülő páros rímek szintén az irónia eszközei Babits kezében.

A rímek egymástól távol álló dolgok között teremtenek kapcsolatot — akkor jók, a századforduló esztétikája értelmében. Babits a banalitás felé viszi rímeit. A versben csengő-bongó tiszta rímek (*mutat—utat, lefelé—elé, pirosból—papirosból, élet—véled*) önrímek (*pont—pont*) váltakoznak aligkierőszakolt, gyenge asszonáncokkal (*itt—vetit, milliomos—telefonoz, marad—gyulad, kimén—szobafény, nyil—ótomobil, gyül—ül*). A versen szemmel látható a rímelés nehézkessége: sokszor a rím kedvéért rövidülnek a hosszú magánhangzók vagy mássalhangzók (*vetit, nyil, gyulad, gyül*), sőt, olykor a rím miatt születik a hasonlat (*lepény—legény*). Babits tehát a rímek által is távolságot teremt a szövegtől. A rímelés nehézkessége és az összecsengésen érzett naiv öröm a fiktív néző — kommentátor esztétikai igényességét-igénytelenségét imitálja.

*

A századforduló irodalmának vizsgálói megállapították, hogy a modern, nagyvárosi élet, a technikai fejlődés otthagyt a korszak költészetén. A stiliszták ebben az összefüggésben a stílus változatosságáról, a szókincs sokrétűségéről beszélnek. Bóka László az első Nyugat-nemzedék stílusát vizsgálva megállapítja, hogy „az új stílusra jellemző az úgynevezett köznapi szavak beáramlása a költői nyelvbe” (Bóka László 1961: 133), majd hangsúlyozza, hogy ezek a köznapiságok zömmel a városi ember, a városi élet képzeletvilágát, nyelvét tükrözik, s hogy ez azonban nem önmagában jellemzi az új stílust, hanem azzal együtt, hogy ugyanakkor a költői nyelv tele van műveltségi szavakkal, tájnyelvi elemekkel és régiességekkel. Szabó Zoltán a korszak szókincséről szinte ugyanezt állapítja meg, majd leszögezi, hogy „a költői nyelvnek ez a sok és sokféle új jelentésköre, sokrétűsége megfelel az új irodalom tág társadalmi alapjának, témakörbeli változatosságának, szemléleti sokszínűségének” (Szabó Zoltán 1986: 247).

J. Soltész Katalin Babits szókinszének jellegzetes vonására világít rá, amikor a következőképpen fogalmaz: „Ahogy a választékos szókinszet a köznapi, vulgáris szavak, úgy egészítik ki Babits költői nyelvében az archaikus és népies színezetű réteget a modern városi élet szavai” (J. Soltész Katalin 1965: 83).

Erről a kettősségről van szó, arról, hogy ezt a változatos nyelvi anyagnak, a szókinsznek és a nyelvi kifejezésmódnak a különböző rétegeit nem csak egyszerűen felhasználja és egymás mellé helyezi, hanem inkább szembeállítja egymással. Ezeknek a szembeállításoknak mindig valamilyen funkciója van Babitsnál.

A Mozgófényképben úgy kapcsolja össze a szókinsz különböző rétegeiből való szavakat, hogy érezzük összeegyeztethetlenségüket, s hogy azok ironikus megvilágításba helyezték egymást. A fiktív néző korlátolt tudata, a távoli Amerika, a fejlődés üzenetét hozó film világa és a költészet hagyományoktól terhes világa szembesül egymással. A versben az úgynevezett „költői szavak”, a századforduló költészetének divatos kifejezései és szóalakjai (mint *sugár, dús, hőszerű, elbuj, hold, kicsiny, suhan*) mellett megtalálhatók a nagyvárosi élet szavai (*milliomos, üzlet, telefonoz, emelet, gépkocsi, pénz stb.*), de ott vannak a versben a paraszti élet szavai is (*szekér, mécses, legény*).

Ugyanígy jellemzi a verset a stílus változatossága. Fennkölt és hétköznapi kifejezések kerülnek egymás mellé, pátosz és pongyolaság váltják egymást, s a különböző esztétikai minőségek egymással szembesülve kölcsönösen leértékelődnek. A választékos, olykor ódon hangulatú szavak (*jelenés, elbuj, nyíl, rebben, vetekszik, hölgy, lovag, valamint, felleg, hős, lel*) prózai kifejezésekkel, sőt, népies szóalakokkal, parlagi megfogalmazásokkal változnak (*lepedő, olcsó, Amerika, üzlet, kimén, emelet, ótomobil, drót, lepény, pénz, nyavalynogni*).

Költői és hétköznapi, modern és régi, tragikus és komikus szembesül tehát egymással a vers minden szintjén, olykor paradox hatást keltve.

Már az alcím ellentmondásokkal, paradoxonokkal van átszőve. *Szenzáció* és *tragédia* fogalmainak összekapcsolása a tragikus téma és a primitív előadásmód groteszk összeegyeztethetlenségét jelzi előre. Ugyancsak ellentét feszül a *mozgófényképben előadva* szókapcsolatban. Az *előadva* igenév narrátort sejtet, a narrátor szerepeltetése viszont nem tartozik a némafilm sajátosságai közé, hanem egy másik műfaj képviselője, a vásári képmutogatóval teremt kapcsolatot. És már megint Aranyánál vagyunk.

A *villanymécses* szóösszetételben vagy az *ótomobil* szóban a modern technika vívmányának régies-népies megnevezése a fiktív néző tudatlanságát tükrözi. Mindkét szóban benne van a jelenséggel való előszöri találkozás naiv rácsodálkozása. Szintén a fiktív néző tudatát jellemzi az *összecsdálni* igekötős szerkezet. A *csodálni* igenév pátosza a hozzá nem illő igekötővel komikussá degradálódik. Babits nagyszerű hapax legomenonja, a *fellegkaparó* esetében az összetétel előtagjának választékossága áll ellentétben az utótag prózaiságával (a szó egyébként a *gratte-ciel* tükörfordítása). A *por-*

nimbusz és *sárkorona* összetételben az elő- és utótag jelentése áll ellentétben egymással. Rába György szerint ez utóbbi szóösszetételek szintén az előtte ismeretlen világ csodáin ámuló néző látásmódját tükrözik, s úgy kommentálja, hogy „a szökevények hegyen-völgyön át 'robogó' ótomobil-jának látványa még a port és sarat is tündérinek láttatja” (Rába György 1981: 158).

Az ilyen szókapcsolatokban, mint *gyors jelenés*, *rebben az ótomobil*, *robogó sár*, *fürge koporsó*, a szavak jelentése közötti ellentét kelt komikus hatást: a *jelenés* szó 'jelenet' értelemben való használata elavult, s erősen belejátszik a képbe a szó másik jelentése, a 'látomás'. Ez utóbbi jelentés viszont összeegyeztethetetlen a *gyors* jelzővel. A másik szókapcsolatban a *rebben* jelző költőisége és az *ótomobil* népies alakja kerül szokatlan kapcsolatba egymással. Az utolsónak idézett két jelzős szerkezetben ugyancsak jelző és jelzett szó tartalmi összeférhetetlenségéről van szó (oxymoron).

Groteszk hatást ér el Babits azzal is, ha olyan szinonimákat rak egymás mellé, amelyek különböző stílusrétegekhez tartoznak: a második versszak első sorában a hosszabb, költői-régies körülírást egy modern kifejezés követi (*e nagy palotának a dús ura — milliomos*). A másik példánknál még szembe-tűnőbb az ellentét: egy igencsak költői háromtagú figura etymologicát (*szele, szeldeli, szegdeli*) a velük rokon értelmű, de sokkal prózaibb *jár* ige követi — az alakzatot egyébként antiklimaxnak is tekinthetjük, s ebben az összefüggésben még visszatérünk rá.

A *Surrannak élénk magas ércemeletjei* mondatban a minden költőiséget nélkülöző felhőkarcolók szinekdochikus megnevezése és megszemélyesítése kelt paradox hatást.

A *kocsi mint csodaparipa* hasonlatban hasonlító és a hasonlított két egymástól távol eső világot képviselnek, a nagyváros, illetve a népmesék világát. Hasonlító és hasonlított stilisztikai összeegyeztethetlensége jut kifejezésre a következő hasonlatban: *Zöldbeszegett hegy alatt tovanýúl sima tó vize, mint a lepény*.

A stílusbeli ellentét rímhelyzetben is előfordul: a rímhívó *A komorna kimén* pongyolaságára a *Vetekszik a holddal a zöld szobafény* költőisége felel.

*

Az úgynevezett átképzeléses előadás, a történet elmondására használt jelen idő nagyon alkalmas az elbeszélés élénkítésére, az események megelevenítésére, különösen a gyorsan pergő, izgalmasabb részleteknél.

A film természetéhez tartozik a mozgás, a mozgalmasság. Ezt a dinamikát nem csak az elbeszélés jelen idejével, hanem az igei állítmányok halmazásával is érzékelteti Babits. A vers 48 sorában 83 igei állítmány van, ezzel szemben a névszói állítmányok száma mindössze 11, az igei-névszói állítmányoké pedig 3. A vers állítmányainak tehát 85 százaléka igei állítmány, s ezek közül is a legtöbb — a film cselekményének megfelelően — mozgást, előrehaladást fejez ki. Íme néhány példa a „megy” szinonimáiból:

lovagolnak, jön, kimén, surrannak alá, tűnik, mozdul, nyargalnak, kigyózik, robog, gördül, tovagördül, suhan, surrannak, csusszan, szöknek, ront oda, jó, vágtat stb.

A mozgalmas cselekményt Babits az igék halmozásával ábrázolja. A második versszak második sorában például öt igei állítmány követi egymást: *rendel, levelez, sűrög, üzleteit köti, telefonoz*. A kilencedik versszakban szinonimákat halmoz, s az utolsót meg is ismétli: *követi, keresi, hőn lesi, nem leli — nem leli...* A sort a feszültség fokozatos növekedése majd leejtése jellemzi (kettős klimax). Szinonimák követik egymást a tizedik versszakban is, de itt fokozásról, klimaxról van szó: *lám oda jönnek a — szöknek a — törnek a lány s a legény*. Az utolsó előtti versszak figura etymologicával tetéztet felsorolásában viszont inkább csökken a tagok szemantikai intenzitása: *szeli, szeldeli, szegdeli, jár*. Rába György szerint itt nem „iskolás antiklimax”-ról kell beszélnünk, hanem „egy emberi sors lefelé ívelő drámájá”-ról (Rába György 1981: 160). Véleményünk szerint azonban az idézett sor inkább komikus, mint tragikus hatást kelt, s a fenti minden mértéket felülmúló igehalmozásokkal együtt a filmmel szemben megnyilvánuló ironia kifejeződése.

*

Babits a film cselekményét állóképek sorozataként rajzolja meg. A vers címe — a film korabeli megnevezése — is ennél a tulajdonságánál fogva ragadja meg a filmet. Mint mondtuk, a vers ebben az összefüggésben is emlékeztet Arany Képmutogatójára. A filmbeli vágást imitáló kihagyások olykor Aranyt, a rá olyan jellemző balladai homályt idézik. Például ebben a sorban:

Surrannak alá. Hamar: — Elbuj a hold köre. Rebben az ótomobil.

Az események menetébe beékelte természeti kép egy pillanatra megálítja a cselekményt. Ugyanakkor azonban az események egész sorát helyettesíti. Király György ebben a szerkezetben látja a vers filmszerűségét. „Hogy zeng és remeg a szó, mint a vásznon a képek, íme az eleai filozófia megoldása: csupa pillanatnyi, mozdulatlan kép mozgássá olvad össze” — áradozik (Király György 1924: 487). Megint egy példa arra, hogy egy klasszikus költői eszköz hogyan válik a modern világ autentikus megjelenítőjévé.

A képváltásokat Babits mellérendelő szerkezetekkel oldja meg. A versben alig találunk alárendelést. A sorra felvillanó képek egymásutánjából rajzolódik ki a cselekmény, s az események sebességét a gyorsan pergő, rövid mondatok teszik érzékletessé. J. Soltész Katalin úgy fogalmaz, hogy a hosszú verssorokban egymást halmozva követő rövid mondatok stílári hatása „érzéketelteti a film pergését és a rajta látott, szaporán váltakozó, izgalmas képeket” (J. Soltész Katalin 1965: 177). A verssorok némelyike öt-hat mondatból áll. Például a második versszakban:

Titkára előtte. Beszélni akar vele. Várja. Magára marad.

a negyedikben:

Titkárunk az. „Édesem!” — Újul a kép. Palotájuk elébe mutat.
vagy az ötödikben:

Vádat sug a létra. Mi volt az? Utánok! A gép! Tova! S mozdul a képlet.

Deréky Pál szerint Babits mellérendelése gyakran az ironia megteremtésének eszközei: „A filmesek a médium természetéből fakadóan állandóan használják a vágás és a montázs technikáját, Babits egymásmellé-rendelése viszont civilizációkritikus: voltaképpen a nagyszerű technikai haladás kis-szerűségére összpontosít” (Deréky Pál 1990: 204).

*

A költemény második felében, a vers kétharmadát kitöltő autós üldözés jeleneteiben (az ötödiktől a tizenegyedik versszakig) a rohanás, a sebesség dominál. Az igék szerepét ebből a szempontból már megvizsgáltuk. Most rá szeretnénk világítani egy másik fontos mozzanatra. A mozinéző az üldözés jeleneteiben kétféle mozgást észlel: a táj, illetve az autók mozgását. A dinamikát kifejező igei állítmányok a különböző alanyokhoz kapcsolódva ábrázolják a filmnek ezt a tulajdonságát is. A táj mozgásának kifejezésére kiválóan alkalmas az egyik leghagyományosabb költői eszköz, a megszemélyesítés. Babits él is vele, hiszen a versben *nyargalnak az útközi fák, surranak (a város) magas ércemeletjei*. A szereplők vagy a szemlélő hangulata is a tájba vetítődik, hiszen a két autó *bús utakon* gördül tova. De nem csak a táj éled meg a versben, az autó is *rebben, dacol a vonattal, (mint csodaparipa) ront oda*, sőt, a végén *vágtat a vad kocsi*. Azonban itt sem egyszerűen a filmszerűség kifejezéséről van szó. Mert bizony ezek a képek ugyancsak komikusak. A *surran, rebben* igék költőisége ellentétben áll az *ércemelet* és az *otromba ótomobil* prózaiságával. *A kocsi mint csodaparipa* hasonlat mesterkéltséget, s a halott apával *vágtató vad kocsi* különösen a sor másik felével együtt (*mint robogó sír, fürge koporsó*) már groteszk társítása az ellentéteknek.

Hasonló a helyzet a hasonlatokkal. A vers hasonlatainak legnagyobb részéről már volt szó más összefüggésben. Babits a versben olyan össze nem illő elemeket hasonlít össze, amelyekkel már foglalkoztunk a szókincs, a stílus kapcsán. A fentebb tárgyalt megszemélyesítésekhez hasonlóan hasonlatok is csak a vers második felében találhatók: *S elpattan a kép, valamint hab a síma vizen* (7. versszak); *S sebesebben mint hír a dróton, a bús utakon tovagördül a két robogó* (8. versszak); *Zöldbeszegett hegy alatt tovanýúl síma tó vize, mint a lepény* (10. versszak); *A kocsi mint csodaparipa ront oda* (10. versszak); *vágtat a vad kocsi mint robogó sír, fürge koporsó* (11. versszak).

Nem beszélhetünk a hasonlatok nagy változatosságáról. A vers hasonlatai szerkezetileg teljesen azonosak. Mindegyik módhatározói mellékmondat, hasonlított és hasonló a főmondat, illetve a mellékmondat alanyai, a tertium comparationis a két tagmondat közös állítmánya. Mindössze a tagmondatok rendje változik, s a *mint* kötőszót váltja fel egy helyen a választékosabb *valamint*. A hasonlatok egymástól igen távoleső fogalmakat kapcsolnak össze: *kép* és *hab*, *hír* és *robogó*, *tó* és *lepény*, *kocsi* és *csodaparipa*,

kocsi és sár, illetve koporsó. Meglehetősen mesterkéltnek mondhatjuk ezeket a hasonlatokat, s ez a mesterkéltség, akárcsak a rímek esetében, a fiktív nézőre vall.

*

A következőkben meg kell vizsgálnunk a vers szerkezetét. A versnek egy összegző áttekintése a korábban külön vizsgált mozzanatok összefüggéseire világíthat rá, s enélkül az összegzés nélkül nem tudjuk feltárni a vers további lényeges mozzanatait.

Az első versszak a szituációt, a filmvetítés tényét és helyzetét vázolja fel; a második versszak már a filmbéli konfliktust jeleníti meg; a harmadik és a negyedik strófa a szökés tényét és körülményeit rajzolja meg; az ötödiktől egészen a tizenegyedik versszakig viszont az autós üldözés jelenei elevenednek meg. Végül az utolsó versszak egy a film tragikus cselekményével éppen ellentétes tanulságot fogalmaz meg. A filmbeli tragédiáról mintegy tudomást sem véve, csak a nyugati élet szenzációjától elbűvölve, közvetlenül a filmbeli hősök tragikus halála után hangzik el a nosztalgikus sóhaj:

Ah! Ámerikába! csak ott tul a tengeren, ott van az élet!

Csak erősíti az ellentétet, hogy a tizenegyedik versszak utolsó szava a *halál*, s a rákövetkező sor végén az *élet* szó áll.

A másodiktól a negyedik versszakig rövid, tényközlő mondatok tudósítanak a film cselekményéről. Tőmondatok, olykor elliptikus mondatok, három-négy szónál szinte sohasem hosszabbak. A szigorúan a cselekmény menetére korlátozódó tényközlő mondatok sorát csak néhány romantikus kép szakítja meg. A dísztelen közlésekkel szöges ellentétben áll ezeknek a mondatoknak a költőisége: *Éjjélkor a hőszinü lányszoba villanymécsese zöld. Vetekszik a holddal a zöld szobafény. Elbuj a hold köre* (az elsőben a költői jelző és a sejtelmes zöld fény, az utóbbi kettőben a megszemélyesítés és a hold titokzatossága jelenti a költőiséget).

A vers folytatásában — az ötödik versszaktól — a kommentátor fokozódó izgalmával összhangban a mondatok tényközlő rövidege is megszűnik. A mondatok egyre nagyobb érzelmi töltést kapnak. Gyakoriak a felkiáltó és felszólító mondatok (az ötödik és a hetedik versszakban), az indulatszók, az érzelmi töltésű megnyilatkozások. Az utolsó előtti versszak nagyszerű inverziója is a néző izgatottságát fejezi ki:

Még egy rémszerű kép (az apáról) jó: az utolsó...

Az elbeszélés szaggatottságának, az indulatok feszülésének vizuális megjelenítője a szöveg folyamatát megakasztó gondolatjel:

S már az öregnek a kocsija csusszan a — csusszan a jól kövezett uton át: követi, keresi, hön lesi — nem leli lánya nyomát.

(9. versszak)

*Most oda — lám oda jönnek a — szöknek a — törnek a lány s a legény.
A kocsi mint csodaparipa ront oda, jaj neki — jaj bele vad kerekén
loccsan a — csobban a tó vize: jobb biz e tört szeretőknak a tó fenekén.*

(10. versszak)

Az ötödik versszaktól kezdve — a szemlélő izgatott dadogását ábrázolva — mind gyakoribbakká válnak az ismétlések.

Gyakori a fokozó értelmű szóismétlés: *kicsinyebb-kicsinyebb* (5. versszak); *gyönyörű! gyönyörű...* (7. versszak); *csusszan a csusszan a...* (9. versszak); végül említjük az utolsó versszak élén álló anaforát: *Ah! Ámerikába...*

Ugyancsak gyakorivá válik az egymástól többé-kevésbé távol eső mondatok teljes vagy részleges megismétlése: az ötödik versszak utolsó két sorában *Nyargalnak az útközi fák — nyargalnak az út jegenyéi*; s ugyanennek a két sornak a végén: *a kocsi sötét pont — Két kocsi két pont* (a paralelizmusnak ez a formája egyébként komplexió néven ismeretes); az ötödik versszak első és a hatodik versszak utolsó sorában: *És tűnik a gépkocsi — S tűnik kanyarogva a gép*; a hetedik és a nyolcadik versszakban összesen háromszor ismétli meg csekély módosítással a következő mondatot: *S hogy gördül a két robogó!* Ugyanebben a két versszakban ismétlődik a *Zuppan a zápor — zug a zápor* kifejezés.

Szintén az ismétlések között kell megemlítenünk az olyan szinonimák párosítását, mint a *loccsan—csobban* a tizedik versszakban, s ide tartoznak a klimax és antiklimax fentebb tárgyalt esetei (a 9. 10. és 11. versszakban).

Végül ide kell sorolnunk az olyan paralelizmusokat, amelyekben csak a grammatikai szerkezet ismétlődik: *drága szekér kerekén, sima tó fenekén* (11. versszak).

Az ismétlésekkel együtt a verssorok zeneisége is megnő, s ez még tovább fokozódik azáltal, hogy a halmozások, paralelizmusok sokszor belső rímeket, alliterációt tartalmaznak.

A versnek ezt a második, zaklatottabb részét is meg-megállítják tehát a cselekménytől független, pontosabban ahhoz csak hangulatukban kapcsolódó természeti képek. A bennük előforduló költői képek gyakorisága elválasztja őket a szöveg többi részétől: *De az ég henye fellege gyűl* (6. versszak); *Villannak az ég csodanyílai. Zuppan a zápor a messze határon* (7. versszak); *Tágnak a messze prerik. Zug a zápor, a sík tavakon kopogó* (8. versszak); *Zöldbeszegett hegy alatt toványúl sima tó vize, mint a lepény* (10. versszak). Szinte mindegyikben találunk megszemélyesítést, metaforát — és ezeken kívül szinte egyet sem. De a romantikával való kapcsolatra nemcsak a romantikus tájképek, hanem a szókincsenek egy bizonyos rétege is utal: *a hölgy, a lovag, a palota, a jelenés* a romantikus történet tipikus kellékei, hogy a holdról, az éjjelről vagy az álomról ne is beszéljünk. A romantika kedvenc költői eszközei, hősei és tárgyai a film naiv romantikáját hivatottak érzékelteni.

*

Befejezésül a most tárgyalt természeti képek egyikét szeretnénk kiragadni: *Vetekszik a holddal a zöld szobafény* — ezt a mondatot a vers fókuszának is tekinthetjük. A természetes, az égből áradó valódi fény és az azt utánzó mesterséges fény egymás mellé helyezése a vers témáját ismétli meg:

a mondat valóság és látszatvilág különbségeire világít rá. A sokértelmű, életet és halált jelképező *hold*dal szemben a *villanymécses* ugyancsak sejtelmes — szecessziósan zöld —, de már korántsem olyan sokértelmű fénye áll. Egy örök érték, s mellette — vagy vele szemben — a modern technika körülrajongott csodája, ami azonban csak kisszerű másolata az előbbinek. Kosztolányi egy Babitshoz írott 1908-as levelében a Mozgófénykép fenti mondatával együtt emlegeti a villany és a csillag hasonlóan bizarr egymás mellé helyezését (Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése 167). A Kosztolányi által idézett sor csak egy 1923-as versben, az *Esti megérkezés*ben bukkan elő. Idézzük a verset kicsit hosszabban:

Idelenn a város
villanya villog
de fenn a nagy ég
száz csillaga csillog:
a villany a földi,
a csillag az égi,
a villany az új,
a csillag a régi.

Itt a szembeállítás a nagyvárosi élet és a természet között feszülő ellentétet példázza, amott a valóság és a film viszonyát tükrözi. Vagy annál valamivel többet. Hiszen nemcsak a mozi, hanem a költészet világa is látszatvilág, utánzata és egyben ellentéte is a valóságnak, annak a valóságnak, melyben a mozi és a technika csodái jelentik az értéket. S a naiv olvasó gyakran ugyanolyan ártatlan átéléssel olvas egy-egy verset, ahogyan a Mozgófénykép fiktív nézője csodálkozik rá a filmre.

Költészet és világ összeegyeztethetlensége, a kornak és a babitsi lírának az össze-nem-illősége manifesztálódik ebben a versben. A vers azok ellen szól, akiknek „nem takart seb kell, inkább festett vérzés” (Arany Jánoshoz). A vers tragikomikuma tehát nem a tragikus történet ironikus előadásmódjából ered, hanem abból, hogy Babits ironiája önironia is egyben, s ezáltal nemcsak a film és nézője válnak nevetség tárgyává, hanem a vers is.

SZAKIRODALOM

Babits Mihály összegyűjtött versei, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977.

Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.

Bóka László: Egy új stílus bölcsőjénél, in: Stiliztikai tanulmányok, Gondolat, Budapest, 1961.

Derék Pál: Műértelmezés, avantgárd, irodalomtudomány, in: A műértelmezés helye az irodalomtudományban — Studia Poetica 9. Kiadja a JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, Szeged, 1990.

Fábián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata, Tankönyvkiadó, Budapest, 1958.

Kárpáti Aurél, Babits Mihály életműve, Athenaeum, 1941.

Király György: Babits Mihály, az örök nyugtalanság költője: Nyugat 1924. I. 485—90.

Lengyel Balázs: Babits Mihály „világirodalmi szemekkel”, in: Lengyel Balázs: Zöld és arany, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988.

Megyer József: Babits Mihály, A szegedi piarista diákszövetség „Vademecum” füzetek 9. száma, Szeged, 1942.

Nemes Nagy Ágnes: A hegyi költő, in: Nemes Nagy Ágnes: A magasság vágya, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1992.

Németh G. Béla: Babits, a szabadító, Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.

Rába György: Babits Mihály költészete, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981.

J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet, Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.

Buza Bozsó Angéla

Az Ipoly menti palóc tájszótár kiegészítő adattára III.

nyáfra *nyāfra* mn 'nyislett'. *Eriggy innen, tē nyāfra!*

-nyi ~ személynévnek többesjelét is kifejező határozórag '-ékhoz/-ékhez/-ékhöz; -éknál/-éknél'. *Mék Szabónyi, Ságinyi, Kertésznyi, Petőnyi.* Megyek Szabóékhoz, Ságiékhoz, Kertészékhez, Petőékhez. *Vótám tátányi, Őrsinyi.* Voltam tataéknál, Őrsiéknél. — Mj. A csak többes számú személynévhez kapcsolódó *-nyi* általánosan elterjedt. Ha csak egy személyről van szó, akkor a palóc ejtés így hangzik: *Mék Szabóho, Ságiho, Kertészho, Petőho.* Megyek Szabóhoz, Ságihoz, Kertészhez, Petőhöz. Másrészt: az Ipoly mentén még néhol előfordul a köznevekhez kapcsolódó *-nyi* határozórag is. *Mék városnyi.* Ebben az esetben tehát a *-ba/-be* rag szerepét is betölti a *-nyi*. Ráadásul a *-ni* főnévi igenévképző tájnyelvi megfelelője ugyancsak a *-nyi*. L. m. mén.

†nyiko ~ fn, mn Ápolatlan hajú nőszemély gúnyneve. — L. m. kosztros.

nyíves ~ *nyívēs* mn 1. 'nyüves'. 2. 'ellenszenves testi vagy lelki tulajdonságú (ember, ritkán állat)'. *Ki nēm āhātom āszt ā csūnyā nyíves kōlyket. Eriggy, tē nyíves!* — Mj. Általában nem arra gondolnak a szó használói, hogy a kiállhatatlan viselkedésű gyerek nyüves, azaz férges, tetves. Bár a következő dallamos gyermekcsúfoló ilyesmire utal: *Nyívēs, kelevínyēs; kínyēs, kelevínyēs!*

nyúlka *nyúka* fn '(ritkán) nyulacska'. — *Ēhē, hollyān csēpp nyúkāt foktām ā mezon!*

nyuszka *nyuszkā* mn 'csupasz, meztelen'. — Mj. Balassagyarmat környéki palóc tájszó.

nyuzga *nyuzgā* mn 'fejletlen, vézna'. — L. m. Nyuzga.

nyüzsg ~ mn 'nyüzsgölődő'. *Nāgyon ēgy életrevālō nyüzsgē gyērēkēske ā!*

oldoz *ódz, (ódoz)* ts i 'old, (csomót) bontogat'. *Ódz mā ki eszt ē vácāk kötōmādzzagom!*

olyanokat *ollyākot* tsz-ú ragos nm 'kny'. *Gombāznyi, āszt oszt nāgyon szeret, de ollyākot is ősszēsžēd, hōgy ā fē fālu kipusztōnā tōlē.* — Mj. A szó sajátos tájnyelvi toldalékolása miatt került e szótárba. Az *ilyeneket* szóalak tájnyelvi megfelelője pedig az *illyekēt* névmás.

önt ~ ts i 1. 'kny'. 2. 'párol, dinsztel; salátát készít ecetes vízben'. *Ēty kis gyēnge sālātāt ōntōk. Jó lēssz ā kēnyérkēvel; hā mām ēccēr hūsrā nēm telik.* — Mj. A *gyēnge* jelző itt is 'fatal, zsenge' jelentésű, akárcsak népdalunkban a gyenge kismadár. — L. m. gyenge.

őregcsanya *ōreksānyā* fn 'nagy fajtájú cserebogár'. — *Jōj, mēnyi ōreksānyā rēzsēg ā fījātāl hārsfān!* — L. m. rezseg.

őregeste ~ fn 'az esti időszak kései órái'. *Ā szüretōlōkre kōnnyn rākōsžōn āz ōregeste ōktōbēr végīn.*

összekúszmál *összekúszmā* ts i 1. 'valamivel bekenve összekoszol'. 2. 'összekuszál'.

összepintyel *összēpinytyō* ts i 'folyadékkal nedvessé tesz, összefröcsköl'. *Āgygā innýā ānnāk ā kis csēpsīgnek, mer mind összēpinytyōlī ā zobonkājāt.* — L. m. zobonka.

ötvenötöt mond ~ szólás 'öklendezik'. *Á kutyus még in bészabáhátott, mer nágyon öt-ven-öt-töt mond.* — Mj. Hangutánzás szülte szólás.

pacsitol¹ *pacsító* tn i 'pacsit ad'. *Gyeré, kis szógám, pácsitójá örektátavál!* — Mj. Kisgyerek, esetleg kutya kedves játékosággal, kézfogást mimelve valakinek a tenyerébe csap, így *pácsító*. **pacsitol**² *pácsító* ts és tn i 'vékony gallyakból fonást készít'. — L. m. pacsitfonású.

pad *pád* fn 1. 'ülőbútor'. 2. 'padlás'. *Á Tárjány környtkijeknek mindén pád: á lóca, á károspád, á rendés pád, de még á pállás is pád nālok.* — Mj. Minálunk nem érzik, nem észlelik a pállás szóban a pad alapszót.

paklincs *páklincs* fn, mn 'kullancs'. — *Hoty hugy rácsümpeckédett Misānkrá az á csúnyá páklincs lyānká!*

pálanyja *pālānyja* fn 1. 'a sertés vastagbelének legtagabb része'. *Mink nágyon szerettyük á sājtot. Á pālānyját is mész szokātuk tōtenyi.* 2. 'a pālanyjába töltött disznósajt'.

panaszán *pānászān* hsz 'panaszul, panaszként'. *Isten pānászān nē véggyē, mān á Mágyárok Nāgyásszonya sē nágyon gondó evvel ē szērēnycsétleny országvál.* — Mj. E sajátos szót kivételesen szerepeltetem a palócok szótárában.

pangál *pāngā* tn és ts i 'ingerel, pizskál'. *Minek pāngālod örökkön ászt az embért? Nēm tod, hollyān, hā főpāngōlyāk?*

papatyi *pápátyi* fn 'libuska = libácska'. — Mj. A *pápájka* szóval váltogatva libahívogató szóként is gyakori a *pápátyi* az Ipoly vidékén.

papmacska *pāpmácská* fn 'nagymeretű szőrös sötét hernyó'. *Joj, de csúnyá pāpmácská māszik á kishá ódālān!*

papuja *pāpuja* fn '(pejoratív) száj'. — L. m. papujázik.

papujázik *pāpujāzik* tn i 'szájál'. *Nē pāpujāzz mā ānyyt, tē lepcsēsszājó! Hogy ennek bē nēm ā sohā á pāpujāja.* — L. m. lepcsesszájú.

paskortál *pāskortā* ts és tn i 'lopva és mohón torkoskodik'.

paskortáskodik *pāskortāskogyik* tn i 'torkoskodik'. *Gyerék, mā még in á komrābā pāskortāskocc? ... Ákár az á pāskortā mácská.*

Pásztoha *Pāsztohá* fn Pásztó ősi városának népi neve. — Mj. Máig is ismerik a nógrádi palócok az egykor Budával egyenrangú Pásztó inkább viccelődésként emlegetett „tótos” nevét.

páosztorkalács *pāosztorkālācs* fn 'tejjel-vajjal süített kelt tészta a községi kanász, tehenes és kecskés számára'. *Gyōn kārācsnōbjtyē, sūthettyük á sok pāosztorkālācsot.*

pectej *pēctej, pōctej* fn 'szoptatást kezdő tehen nagy táperejű, de kesernyész ízű teje'. — Mj. Bernece környékén *feszēstej* a neve. Talán azért, mert a kisborjú születése előtt feszesre duzzad a tehenke tőgye. A kesernyész íz pedig arra vigyáz, hogy ne lopják el a kisborjú elől a feszesre tejeire ugyancsak éhes gyerekek a tejecskét.

pecsét *pēcsēt* fn 'kanyaró'. *E bējott, pēcsēt lēssz... Telē vágy pīros kiütésekvel.*

pengősmalac *pēngōsmālāc* fn 'apróska, fejletlen fiatal sertés'. *Ollyān e, mind á pēngōsmālāc; tōbbet rī, mind eszik.* — Nr. Egyetlen pengőért csak apró, hitvány kismalacot lehetett vásárolni a hetipiacon.

penye ~ mn 1. 'elpuhult (ember)'. 2. 'befolyásolható, gerinctelen'. 3. 'lusta'.

peshedt *pēssēt, possāt* mn 1. 'megsavanyodott (étel)'. 2. 'rothadó'. 3. 'túl erjedt, romló'. *Nāgyon pēssēt ez ē cēfre, ki köllött vónā mān főzetnyi.*

pikhercs *pikhērcs* mn 'ellenszenves apróska (gyermek)'. *Mēnny az ānyād szoknyājā ālā, tē pikhērcs! Hā nekēdmēgy az öreggunārām, mēbbānod, tudom Istenēm!*

pip ~ fn 'pattanás a nyelvhegyen'. *Sē ēnnyi, sē innnyā nēm tok; ēgy mérges pip vān á nyelvyem hēgyin.*

platty *plātty* mn 'erőtlen, elesett, kimerült'. *Hāt ászt az istentelen hosszú Nāgyoszlāt kápātuk bē ebbe á komisz szárāssāghā, de most oszt tisztā plātty vágyok.*

†**plöncög** ~ ts i 'beszorított tollheggyel penget'. — Mj. Aki ezt a ritmikus hangadó gyermek-játékot folyamatosan pengeti, az *plöncög*, *plöncögő* = *plöncögöl*.

plötttyedt plötttyett mn 'ernyedt'.

polozsnyik ~ *polos*, *poloskà* fn l. 'tojót fészkére szoktató tojás'. *Eriggy, hozzā bē à ñatyhídásró hārom friss tojāst! De ñehogy à polozsnyíkot hozd!* 2. 'kotló háziszárnyast költőfészkére szoktató tojás'. *Á homvāslūdām is megū lāssān, hārmāgyík ñāpjā szépen ű szitā ñékū à poloskān.* — Mj. A *poloskà* a *polos* változat becézése, és nincs kapcsolatban a *poloska* nevű rovarral. — Nr. A megjelölt szoktató tojást kiveszik a végleg megült kotlós alól, nehogy a fiassá vált polozsnyik korábban kikelő csipogó fiókája megzavarja a kotlós ösztönét; ugyanis így esetleg otthagyná kiköltésre váró tojásait. — L. m. megül.

pondusz ~ *pundusz*, *pondrusz* fn. 'súly a falióra láncán'. *Főhūzum à punduszt, mer minygyān lējār à fāliórā.*

porcos ~ mn 'ropogós'. *De jó porcos ez ē rekenyő!* — Mj. A hús kemény, rugalmas, ropogós szövetei mellett azonos tulajdonságú növényrészeket is minősítenek a *porcos* mn-vel. Természetesen a *ropogós* mn-et is használják a megfelelő beszédhelyzetekben.

porkál *porkā* tn i 'pörköl'. *Huty porkā ē ē dőgnehez szenesvāsálló!*

poshad *possād*, *pěssed* tn i l. 'kny'. 2. 'savanyodik'. *Jó pěssed mām à kāposztācskā.* — L. m. *peshedt*.

pozso ~ tn i l. 'bizsereg, zsibbad'. 2. 'sajog'. *Jāj, de mēv vān dāgādāv à kēpem! Pozso, minthā ezer tūzes hānygyā szālādgānā bennē.*

pöcsös ~ mn, fn '(biz., tréfás) tökösfű, férf'. *Ugyē, tē kis pöcsös, tē mos vāgy előszēr à hāzunknā? . . . Ánnnyok, āggyā csāk ñeki ēty szép friss tojāskāt; hāgy járjon szērēnycsével.* — Mj. A *kis pöcsös* megszólítást mindig tréfás kedveskedésnek szánták. Csak férfiemberrek szellemeskedtek így inkább kisfiúkkal. — Nr. Aki először lépett be idegen házba, az gyakran egy tojást kapott ajándékba, hogy szerencsével járjon és szerencsét hozzon. — L. m. tökösfű.

pössent ~ tn i '(biz.) vize!'. *Pössentēk ēggyet, mer sok vót āz à lānygyos sör.*

pötypörész ~ tn i 'vacakol'. — Mj. Balassagyarmat környéki tréfás hangulatú tájszó.

†**prátál** *prātā* tn és ts i 'szétszór'. *Gyerēk! ñē prātā mēgin! ñē āllícsd ēlire à kést!* — Mj. Század eleji nógrádi palóc tájszó. — Nr. Az élére állított kés közelgő veszekedést jelent.

pripety *pripēty*, *pípēty* fn 'tyúkok torokgyulladás'.

prontos ~ mn 'üszkös, üszögös'. *Jāj, nāgyon prontos ez ē kukoricā!* — Mj. Balassagyarmat környéki tájszó.

†**pruntlis** ~ mn 'esetlen, rossz állású (ruhadarab)'. — Mj. Ritka előfordulású nógrádi szó; használói számára a buggyosnadrág is *pruntli*.

prücsök ~ *trücsök* fn 'tücsök'. *Süt à telēhód, szónāk à prücsök, āz űccān mē csākugy dālónāk à leginyēk.*

puca *pucā* fn 'has'. *Nēm fé āz āz āpjā lelkitő sē! Vān vér à pucājābā.* — Mj. Balassagyarmat környéki szólásmondás a bátorságról.

puhan *puhān* tn i l. 'puffan'. 2. 'durrán'. *E puskā vót. Vālāhun à Púlyā-hēgyēn puhānt.* — Mj. A *buhān* hangalak is előfordul.

pundrás *pundrās* mn 'kihült, megkeményedett, állott (főttburgonya)'.

pusok ~ fn 'a bőr gyulladásos, gennyes duzzanata; pattanás'.

putykos ~ mn l. 'dudoros'. 2. 'kövér'.

†**putyok** ~ fn 'dudor'. *Uty fejēn csāptā, hōgy putyok nyōtt a fejēbūbjān.*

ráérél *rāéré* tn i 'ráereget, rendszeresen ráér'. *Kē mām uty sē mēgy sēhovā estínkint, rāéré, mēffoszthātñā lāssācskān eszt à két vānkusrā váló tollūt.* — Mj. A *rāéréget* igével váltogatják a *rāéré* szót.

†rafitanc *ráfitanc* mn 'furfangos, ravasz, rafinált'. *Nágy ráfitanc á. Mindént megörököt, oszt béüt á kisébe.* — Mj. Gyarmat környéki tájszó a századelőn. A *ráfínát* (rafinált) tájnyelvi hangalak viszont általános elterjedtségű palócföldön.

ranfli *ránfli* fn 'ránc, redő'. *Még az Ipó is elyszégyenöli magát, há melláttya ászt á csúnya ránflis hásadót.*

ráncolt *gatya* *rāncótgátya* fn 'ráncokba szedett hosszú, vászon férfiruha (nadrág helyett viselik)'. *Hollyán szép rāncótgátyád vān! Szében rāncótāk, mind á feleségéd ünneplőszoknyājāt.*

rávan *rāvān* tn i 'nagyon hasonlít kinézésében vagy viselkedésében valamelyik vér szerinti felmenő ági rokonára, ill. apjára, anyjára'. *Élig ábbó ánni, hogy á gyerek tisztára rāvān. Híjjábá is tágággý.* — Mj. Az *élig ábbó ánni* szófordulat igen gyakori lezárása a hosszas beszédnek, vitának.

razsbáلكodik *rāzsbāكogyik* ts i 'boszorkányos mesterkedéseket űz, folytat'. *Ászonygyāk, rāzsbāكogyik. Mērronytyā áz ászt, ákire mēgorró.* — L. m. megront.

rédli ~ fn 'a tűzhely sütője (Dejtáron)'.

rendre vág *rendrevāg* ts i 'füvet, gabonát sorokba, rendekbe kaszál'. *Áz őszīārpāt nēm köttyük fő, rendrevāgjuk, mer nágyon rāfēr á szárādās.*

repcses *repcses, (trepcses)* mn 'kirojtózódott'. *Áz előtt á repcses szájó plētykáfészég előtt nēm āhāt mē sēnki.*

rezseg *rēzség, rizség* tn i l. 'bizsereg'. 2. 'vibrál'. 3. 'zizegő, recsegő hangot ad'. *Idegēsít engēm ez ē fūlhālgátós rādijó, nágyon rēzség.* 4. 'rovar kaparászó, pattogó zajt okozva nyüzsgő'. *Juj, de rizség á skātulyābá á sok őrekcsányá!* — Mj. Ezen hangutánzó ige leggyakrabban a nagy tömegben, kaparászva, folyamatos zajjal nyüzsgő rovarokkal kapcsolatban használtatik.

†rikítanc *rikítanc* mn 'feltűnően rikitó (öltözet)'. *Á gyārmātyi vāsāron is lātnyi ollyān mindēnfēli rikítānc tótos viseletēkēt.*

rihog ~ *rihég* tn és ts i '(gyermek vagy nő) röhög'. — Mj. A felnőtt férfiak otromba hangos nevetését a *röhög* igealakkkal fejezik ki. Nyilván a pontosabb hangutánzás és hangfestés érzékeltetésének szándékával magyarázható a kétféle hangalak.

rizseg *rizség* tn i 'szörcsög'. *Nágyon rizség szēgin őregbātyātók tidejē, āmōtē mēggyōtt Szibérijābó.* — Mj. Az ilyenféle szörcsögés kifejezésére sosem szolgál a *rēzség* hangalakváltozat. — L. m. rezseg.

rizsikel *rizsikó* tn i 'szörcsög, szörcsöl'.

rudaló *rúdalló* fn '(ritkán) nyomórúd'. *Jó erőssen lēszoríttýuk á rúdallót evvel ē fājín kötēvel, osztān á szévész is gyōhet, emmink márād á színā.*

ruskó ~ fn 'borseprő'. *Mēllād, hollyān fājín pālyinkā lēssz ebbó á ruskóbó!*

A jelentés értelmezési módjairól

Az utóbbi időben tanúi lehetünk annak, hogy a szemantikai, valamint a pragmatikai kutatások egyre inkább meghatározó tényezőjévé válnak a nyelvi leírásnak. A nyelv hermetikus és ideális képződményként való értelmezése és kutatása — figyelmen kívül hagyva a nyelvi kommunikációban való funkcionálását — azt eredményezte, hogy a nyelvet logikai modellként ábrázolták, amely bizonyos szabályok alkalmazásakor végtelen hosszúságú „he-lyes” szövegeket képes generálni. Ezeknek a modelleknek az alapvető metodológiai nehézségei mindenekelőtt abban nyilvánultak meg, hogy a formális leírás helyessége nem állt korrelációban a szemantikai helyességgel. Ily módon jogosan kérdőjeleződött meg e modellek hermetikus jellege, alkalmassága, és ennek eredményeképpen a nyelvészeti leírásban megjelent és egyre nagyobb jelentőséggel bír a szemantikai tényező. Hozzátehetjük még azt is, hogy a generativizmus talán már az utolsó olyan nyelvelmélet, amely a nyelvet zárt, és a nyelven kívüli tényezőktől független rendszernek tekintette.

*

A jelentés fogalma, mint ismeretes, több mint két és fél ezer év óta, amióta megjelentek a világról és a nyelvről szóló első filozófiai reflexiók, gondolkodók nemzedékeinek elmélkedési és kutatási tárgyát képezte. Számtalan kisebb-nagyobb tanulmány jelent meg különféle nyelveken erről a témáról, de a jelentés koncepciói közül egyetlenegy sem kielégítő és elfogadható. A szemantikai struktúra a továbbiakban is a nyelv legtitokzatosabb oldala. Újból és újból felvetődik a kérdés, miben rejlik tulajdonképpen a jelentés lényege, és mit akarunk leírni, formalizálni? Vajon az általunk felállított modellek egy bizonyos természetes rendszert rekonstruálnak-e, vagy csupán hipotetikus gondolati konstruktumok, amelyek arra hivatottak, hogy a valódinak vélt vagy annak tartott folyamatok leírását és megértését segítsék elő.

Mint tudjuk, a jelentést (= a jelek jelentését) az ókorban és középkorban, valamint a legújabb kor elején is a megnevezett tárgyaknak megfelelő képzetként, az általuk előidézett hatásként értelmezték. Arisztotelész szerint a szavak a szellemi modifikáció jelei. Epikurosz viszont a kifejezések megfelelőinek a tárgyakkal kapcsolatos elképzelést, képzetet, illetve érzetet tartotta (Pelc 1970). A középkorban, például Abélardnál, a jelentés egyenlő volt a fogalommal (conceptus), a fogalom természete viszont annak a vitának a tárgyát képezte, amelyet a filozófiatörténetben „az univerzáliairól szóló vitának” neveztek. A realizmus és a nominalizmus között zajló vitában a nominalisták a fogalmakat az ész tulajdonságaként értelmezték, viszont az egyedi tárgyakhoz tartozó megfelelő neveket objektívan létezőnek tekintették (universalia post rem). A szélsőséges platóni realizmus értelmében a fogalmaknak az egyes tárgytól külön, független objektív státusuk van, és az egyes tárgyak előtt léteznek

(*universalia ante rem*) vagy, ahogy a mérsékelt arisztotelészi realizmus tanította, *immanens* módon benne rejlenek a tárgyakban (*universalia in rebus*) (Pais István 1992: 318–38, 420–62). Az a konceptualizmusfelfogás, amely szerint a nyelvi kifejezés megfelelője a fogalom, többször is ismétlődik a tudomány történetében. Az újkorban Locke (1964), aki részletesen foglalkozott a jelentés problémájával, szubjektív konceptualizmust hirdetett, eszerint: a szavak az ideáknak a jelei, az ideák pedig jelentést adnak az őket helyettesítő szavaknak. Az ideákat egyénileg éljük át, és azok nem mások, mint a tárgyak képzetei. Ennek az irányzatnak a filozófiai tanulságait Berkeley vonta le (1972), aki az individuális ideák körében maradvá lehetetlennek tartotta a világ egyéni percepciója határainak átlépését, és az objektív valósághoz történő eljutást. Nem sokkal később Mill (a nevekről szóló traktátumában, 1843, 1962) kétségbe vonta ezt a tézist, és azt állította, hogy itt a világról, és nem a saját elképzelésekről van szó.

A konceptualizmus szubjektív verzióját a XIX. századi asszociacionizmus is követi (különösen az újgrammatikusok korában), amely az individualizmust és az antiabsztrakcionizmust hirdeti. Ebben a felfogásban a jelentés nem más, mint a nyelvhasználók egyéni gondolatai, amelyek az adott szavakhoz (hangkomplexumokhoz) társulnak, pl. a *ló* szónak a jelentését az ezzel a hangsorral kapcsolatos különféle elképzelések meritik ki. A konceptualizmus objektív verzióját különféle pszichológizáló irányzatok követik. Ogden és Richards (1923) klasszikus háromszöge szerint a jelentés a fogalomnak felel meg, azaz a gondolatállapotnak, amely különbözik a jelölt tárgytól (referenstől): (jelentés, fogalom, gondolatállapot) — (tárgy, (referens)) — (jel, (szó)), és azt az ismert középkori skolasztikus maximát fejezi ki, hogy: „*Voces significant res mediantibus conceptibus*” (= A hangok (szó) a tárgyat jelölik a fogalom közvetítésével.). Hozzá kell tenni, hogy ennek az irányzatnak manapság is több követője van szerte a világban.

Azokon a koncepciókon kívül, amelyek a jelentést gondolatként, illetve gondolatállapotként fogalmazzák meg, a filozófiai gondolkodás történetében több olyan irányzat is létezik, amely elismeri az absztrakt objektumok világának külön létét. Az emberi gondolkodás különféle termékeiről, pl. a matematikai számok és relációk, fiktív személynevek, nomina abstracta (pl. jó, rossz, igazság stb.) világáról van szó. Az a koncepció, amely a jelentést ideális tárgyként értelmezi, Husserltől származik (1913), és tőle kapta az intencionális jelentés megnevezést is. Az intenció (ennek a szónak eredeti latin jelentése: valamire ráirányítás) ebben a koncepcióban azt jelenti, hogy a pszichikai aktusok során, így a jelek megértésekor is, gondolatilag bizonyos tárgyakhoz fordulunk, tehát ahhoz, amit jelentésnek nevezünk, és ami nem más, mint az ideális tárgy. Ezt a koncepciót követte például Ingarden is szemantikai fejtegetéseiben (1947), és mások is.

Az a meggyőződés, hogy a szavak kapcsolatban állnak az egyes tárgyakkal, illetve helyettesítik azokat, tehát a szójelentés nem más, mint maga a tárgy vagy a hozzá való viszonyítás, tulajdonképpen tökéletes összhangban van az ősember elemi intuíciójával is, amely szerint a szavak kiejtése a megnevezett tárgy megjelenését idézheti elő. Innen ered a nyelvi tabu is. Azt a gondolatot, hogy a szavak (nevek) kapcsolódnak a tárgyakhoz (és a róluk szóló gondolathoz) a filozófiában Mill (1843) fejtette ki. Tanulmányozta a tárgyak és neveik között fennálló viszonyt, megkülönböztetve több névtípust is, többek között az ún. konnotációs neveket, amelyek a megnevezés (denotáció) mellett a tárgyak bizonyos tulajdonságait is implikálják. Az ebben az értelemben vett konnotáció nemcsak magáról a tárgyról, hanem a tárgy tulajdonságairól is szóló, kiegészítő ismeretet feltételez. Ez a megkülönböztetés (denotáció—konnotáció) döntően befolyásolta a logikai névelmélet további fejlődését. Olyan általános nevek, mint például az „állat”, „virág”, „ház”, „macska” stb. nemcsak denotálják a valódi objektumokat, hanem azoknak a rájuk jellemző bizonyos tulajdonságait (attribútumait) is konnotálják (implikálják), amelyek azt határozzák meg,

hogy egy adott lény vagy tárgy egy adott név által denotált osztályhoz hozzátartozik-e vagy sem. Tehát olyan tulajdonságokról van itt szó, amelyek eldöntik azt, hogy például egy adott lény macska, vagy egy adott tárgy ház stb. A denotáció és a konnotáció elméletének tükrében a szavak a konkrét tárgyakat (illetve a tárgyak osztályait) denotálják és egyidejűleg azoknak az általános és objektív jellemzőit konnotálják. Ebben a felfogásban a jelentés azonos a konnotációval, azaz egy adott osztályra jellemző tulajdonságainak (jegyeinek) az együttesével. Ebben a gondolatban bizonyos visszatérést fedezhetünk fel az „univerzáliai” régi fogalmához is, nevezetesen azt, hogy a fogalmak (a tulajdonságok halmazai) a tárgyakban léteznek (in rebus). Ezzel kapcsolatban felmerülhet a kérdés: vajon a jelentés kizárólag csak az objektívan létező jegyeknek (tulajdonságoknak) felel meg, vagy inkább a jegyek és a hozzájuk tartozó nevek közötti viszonyítást tételezi fel? Úgy tűnik, hogy csak az utolsó interpretáció helyénvaló, mivel az objektívan létező, de nem megnevezett tulajdonságokról nem mondhatjuk azt, hogy van jelentésük.

A Mill-féle gondolat nagyon termékenynek bizonyult a jeltudományban. Több követője is volt, többek között Frege és Russell is, és tartós helyet biztosított magának a filozófiai és a nyelvészeti szemantikában egyaránt. A Mill-féle koncepciót Frege (1892) például az ún. összetett nevek (deskripciók) elméletében fejlesztette tovább, és bevezette a megfelelő német terminusokat is: Sinn a jelentés (konnotáció), és Bedeutung a jelölés (denotáció) számára. Többek között azokat az eseteket vizsgálta, amikor a nevek az azonos denotáció mellett csak a konnotációban (értelemben) különböznek egymástól. (Pl. „A legnagyobb magyar költő” és „A János vitéz című mű szerzője” ugyanazt a személyt denotálják, nevezetesen Petőfi Sándort.) A jelentés konnotációként való értelmezése azt jelenti, hogy az a nyelven és az emberi pszichikumon kívüli reális tárgyak szférájában keresendő.

A logikai szemantika későbbi fejlődésében főként két irányzat emelkedik ki: a konnotáció- és a referenciaelmélet által kijelölt kutatási terület. A referenciaelmélet megalapítója B. Russell volt (1905), aki a deskripciók típusait írta le, pl.: ismert (meghatározott), ismeretlen (meghatározatlan), üres (referencia nélküli) és más descripciókat is. A név tartalma (konnotációja) és a referenciája közötti relációk sokfélék lehetnek. A már feljebb említett eseteken kívül — amikor a nevek azonos referencia mellett különböző konnotáció jellemző — lehetnek például olyan esetek is, amikor a konnotáció azonos és más a referencia (pl. a különböző személyek által kiejtett „a gyermekem” kifejezés), illetve lehetnek referencia nélküli nevek is (pl. „A mai magyar király” kifejezés). Röviden azt mondhatjuk, hogy a referencia (viszonyítás) a név és a referense (a meghatározott vagy meghatározatlan tárgy, amelyhez a nevet viszonyítjuk) közötti relációt fejezi ki; a denotáció és a denotatum viszont azt a relációt tükrözi, amely a név (lexéma) és a tárgyak osztálya (amelyhez a nevet viszonyítjuk) vagy a név és az osztály tipikus reprezentánsai között áll fenn. Vegyünk egy példát: az „ember” szónak, mint lexémának a jelentését az emberre jellemző tulajdonságok együttese képezi. Ennek a szónak a denotációja viszont az emberek osztályához (vagy ezen osztály egyik reprezentánsához) való viszonyítást fejezi ki (pl. „kedves ember”). Tehát az „ember” szónak a referenciája (referense), pl. „Ez az ember nagyon kedves” mondatban egy konkrét embert jelent. Mint látható a denotáció és a referencia elég precíz tükrözi a jelek és a külvilág (a jelölt tárgy) közötti relációt. A teljesebb kép érdekében ehhez a kérdéshez hozzátehetjük azt is, hogy a denotációnak (denotatumnak) is legalább három megközelítésével találkozhatunk: (1) a név aktuálisan létező vagy lehetséges designatumainak a halmaza (pl. az „ember” névnek designatuma Platón); (2) kizárólag csak a név aktuálisan létező designatumainak az osztálya (ez a felfogás nem nagyon terjedt el a tudományban); (3) tetszőleges tárgy (nem okvetlenül osztály). A designatum helyett néha nominatum terminust is használnak.

Egészen másképpen értelmezi a jelentést a behaviorizmus, amely ezt a problémakört tulajdonképpen kizárólag az emberi viselkedésre korlátozza, mivel csak azt tartja adottnak a megfigyelés számára. A filozófusok közül ezt az irányzatot — Pierce gondolatait követve — mindenekelőtt Ch. Morris (1938) és Osgood (1957), a nyelvészetben pedig Bloomfield (1935) képviselte. Ennek a koncepciónak a fő tézisé Watson (1919, 1961) fogalmazta meg: a szavak ugyanolyan reakciót váltanak ki, mint a tárgyak, amelyeket a szavak helyettesítenek. E tézis helyességét a Pavlov által elvégzett, ismert kísérletek is megerősítették. Klasszikus példával élve az „Éhes vagyok” nyelvi kifejezés azt a reakciót váltja ki a vevőben, hogy adjon ételt. Természetesen ez a felfogás több problémát is felvet, mivel ezzel a módszerrel nem minden kifejezést lehet leírni, pl. nemcsak az absztrakt nevek jelentését, hanem a jelentés egész összetettségét sem, mert a hasonló (nem azonos) jelentéssel bíró szavakra való reagálás ugyanolyan is lehet. A jelentés viselkedésként való interpretálása tulajdonképpen már előre jelezte azt a kutatási perspektívát, amely később az ún. oxfordi analitikus filozófiai iskolában nyilvánult meg, és amely az ún. beszédaktus-elméletben jutott kifejezésre.

A jelentést a nyelvi kifejezések egymás közötti kapcsolataként is értelmezik a következő formula szerint: a Kx-kifejezés csak akkor implikálja a Ky-kifejezést, ha a Kx-kifejezést használó egyén egyben deklarálja nemcsak a Kx, hanem a Ky-kifejezésnek igazságát (igazát) is. Például, amikor a nyelvhasználó a „János agglegény” mondatot mondja, akkor ezzel egyidejűleg deklarálja a „János nőtlen” mondatnak az igazságát is. Tehát az „agglegény” szónak a jelentése (értelme) implikálja a „nőtlennek lenni” kifejezés jelentését (értelmét) is. A jelentés leírásakor Carnap szerint fel kell fedoznünk azokat a szemantikai relációkat, amelyek egy adott kifejezés jelentését összekötik más kifejezések jelentésével. Tehát az ún. szemantikai posztulátumok (követelmények) segítségével le lehet írni minden olyan relációt, amelynek a következő implikációs formája van: „ha X agglegény, akkor X nőtlen”. Carnap ehhez a felfogáshoz az ún. analitikus (az empiriától független és nyelviileg mindig igaz) mondatok elemzése során jutott el. (Érdemes hozzátenni, hogy az analitikus mondatok oppozícióban állnak az ún. szintetikus mondatokkal, amelyek a tapasztalaton alapulnak.) Ez a megkülönböztetés tulajdonképpen nem újszerű, már az ókorban is ismert volt a biztos (ideákról szóló) és a tényekről tájékoztató tudás közötti eltérés. Ez a gondolat Kantnál is jelentkezik az analitikus, valamint a szintetikus mondatok formájában. Ezt az irányzatot Carnapon kívül például Ajdukiewicz (1965) is képviselte. Az analitikus mondatokhoz a fent említetteken kívül olyan szemantikai posztulátumok is tartoznak, mint pl.: „ha valaki férfi, akkor nem nő”, „ha valaki kopasz, akkor nincs haj a fején”, „ha valami száraz, akkor nem tartalmaz vizet” stb. E mondatok tagadása ellentmondást idéz elő. Mint ismeretes, ez a módszer, azaz a következtetés és az ellentmondás relációinak tanulmányozása, bekerült a mai nyelvészeti szemantikába is, és segítségével határozzák meg a szemantikai komponensek jelentését. Például, amikor le akarjuk írni a „kopasz” szónak a jelentését, figyelembe kell vennünk azt a relációt, amely a következő mondatok között fennáll: „Valaki kopasz”, „Valakinek nincs haj a fején”, „Valakinek van haj a fején”. A második mondat következik az elsőből, viszont a harmadik már ellentétes vele. Ezen irányzat képviselői kutatásaikban tulajdonképpen nem igyekeznek leírni a jelentés lényegét, elfogadják a nem sokat mondó jelentésdefiniációt is, viszont mindenekelőtt a módszertanilag biztonságos eljárás érdekli őket. Ez a megismerési minimalizmus jellemzi az oxfordi filozófiai iskolát is, amely a jelentést a nyelvi kifejezések használatában látja. Így fogalmazta meg ezt a koncepciót például ennek az iskolának az egyik alapítója, Wittgenstein (1989), aki a nyelvi kifejezéseket eszközként értelmezi, a jelentésüket pedig az eszközök által betöltött funkciókhoz hasonlítja. Tehát ahhoz, hogy tudjuk a mondat jelentését, tudnunk kell, hogy milyen helyzetekben helyes a mondat használata és milyenekben helytelen. A mondat csak akkor jelent valamit, ha létezik az a mód, amely szerint használjuk ezt a mondatot. Minden eszköz arra való, hogy a

tárgyakban különféle változásokat idézzen elő; a szó, mint eszköz pedig az ember viselkedési állapotainak változásait okozza. E koncepció szerint a jelentést nem magyarázat segítségével, hanem csak a gyakorlat útján tanulhatjuk meg, amely során kialakul e nélkülözhetetlen képesség. Például csak az az ember tanulja meg „a téglát” szót, aki erre a szóra helyesen reagál, pl. a megfelelő kérésre odaadja a téglát. Nem szükséges viszont (az asszociacionizmussal ellentétben) úgy reagálni a téglát szóra, hogy megpróbáljuk elképzelni ezt a tárgyat. Nem nehéz belátni, hogy ez a jelentéskoncepció nemcsak a már említett asszociacionizmussal áll ellentétben, hanem a Mill- és a Husserl-féle felfogással is, mivel a „jelentés” szónak nincsen denotátuma, és a nyelvtani forma ellenére sem név. Ryle (1957) gondolatát röviden így foglalhatjuk össze: ahhoz, hogy megismerjük az adott kifejezés jelentését, ismernünk kell a használati szabályait, azaz tudnunk kell azt, hogy milyen szituációkban és milyen feltételek mellett használhatjuk ezt a kifejezést. A használati szabályok leírása azonos a jelentés leírásával. Ez az irányzat fordulópontot jelentett a nyelvészeti kutatásokban, mivel a fő figyelmet a különféle szituációkban, célokban, intenciókban stb. történő nyelvhasználat tanulmányozására fordítja. Az oxfordi filozófusok (Wittgenstein, Austin, Searle, Ryle) mindenekelőtt a nyelvi cselekvést, a nyelvi viselkedés formáit, az ún. beszédaktusokat kutatták. Szerintük a nyelvi cselekvés az ember társadalmi viselkedésének különleges fajtájaként fogható fel; különböző beszédaktusok szoros kapcsolatban állnak a beszéden kívüli viselkedéssel. Az oxfordi iskola, főként Austin azt fedezte fel, hogy bizonyos nyelvi megnyilatkozások új állapotokat, új „tárgyakat” hoznak létre a nyelven kívüli valóságban (ún. performatívumok). A „Mostantól kezdve házastársaknak nyilvánítalak benneteket” például azt jelenti, hogy a szavak segítségével új állapot, új „tárgy” jött létre, nevezetesen a házasság. Ryle (1957) azt írja, hogy „A jelentés nem tárgy, sőt nagyon furcsa tárgy sem. A megnyilatkozás jelentésének megismerése nagyon hasonlít a gyakorláshoz, és azon alapszik, hogy megtanuljuk az adott megnyilatkozás, valamint minden lehetséges ekvivalensének helyes használati módjait.” A nyelv működésében való felfogása azt eredményezte, hogy a jelentéshez tartozónak tekintik a megnyilatkozás használatából adódó szituációs elemeket is. Ilyen jelentéskoncepciót például Grice fejlesztett ki (1975, 1978). Ehhez a kérdéshez még visszatérünk. A jelentés feljebb vázolt filozófiai koncepcióit a következő módon ábrázolhatjuk:

referenciális jelentés	=	(1) a jelentés mint gondolat (gondolattípus)
		(2) a jelentés mint fogalom (idea) intencionális jelentés
		(3) a jelentés mint tárgy (a tárgyak osztálya)
		(4) denotatív és konnotatív jelentés
		(5) a jelentés mint viselkedés
aferenciális jelentés	=	(1) a jelentés mint a kifejezések közötti reláció
		(2) a jelentés mint használat

* *

A jelentés nyelvészeti koncepciói nagyon gyakran a filozófiai felfogások leképzései. A nyelvészeti szemantikáról tulajdonképpen csak a XIX. századtól kezdve lehet beszélni, amikor a jelentés problematikája az egyre nagyobb autonómia felé halad, és már nemcsak

a grammatikák némely részében található, hanem egy új, önálló kutatási területként jelenik meg, amelyet kezdetben szemasziológiának (Németországban — Semasiologie, Bedeutungslehre, később Franciaországban — sémantique) neveztek. A XIX. századi nyelvészeti szemantika mindenekelőtt a szójelentésnek történelmi változásaival és e változások törvényszerűségeivel foglalkozott. Megalkotója tulajdonképpen Christian Karl Reisig (1839) volt, de más vélemények szerint a nyelvészeti szemantika valójában a Michel Bréal francia tudós 1897-ben megjelent, az *Essai de sémantique* című művétől kezdődik.

Reisig a szemantikát két részre osztja: (1) törvényszerűségek, amelyek befolyásolják a szójelentés fejlődését; (2) az ún. „szinonimológia”, azaz a szinonimiáról szóló tudomány. Azt az akkor általánosan elfogadott nézetet vallja, hogy az absztrakt szójelentés a konkrétból ered. A szójelentés változásainak leírásához mindenekelőtt a retorikából és a stilisztikából ismert fogalmakat használja (pl. szinekdoché, metonímia és metafora). Legfontosabb eredményeinek egyike talán az volt, hogy a szemantikát a grammatika részének tekintette. Hozzá kell tenni, hogy a XIX. sz.-i szemantikát főként a klasszika-filológia területén művelték, és nem úgy jött létre, hogy voltak világosan meghatározott céljai, hanem inkább az az elégedetlenség váltotta ki, hogy az akkori grammatikák nem megfelelő módon tárgyalták a jelentést. Ide sorolhatunk még olyan neveket, mint például: F. Heerdegen, O. Hey, F. Haase, M. Hecht, F. Schröder, A. Darmesteter és mások. Az akkori nyelvészethez hasonlóan a szemantika is a pszichológia erős befolyása alá került, de észrevehetők a logikával való kapcsolatai is. A második jellemző vonása a historizmus volt. Schleicher (1848), aki nem volt követője Reisingnek, és sokkal gyakrabban idézte W. von Humboldtot, a jelentést szintén pszichológiailag fogja fel: „Ha a meg gondolt képzeteket és a fogalmakat a hangok segítségével fejezzük ki, akkor azt jelentésnek szokták nevezni”. Hasonló módon nyilatkozott Hecht (1888: 5) is: „A jelentés a szavakkal összekapcsolt képzetek”. A pszichologizmus jellemzi H. Paul „*Prinzipien der Sprachgeschichte*” alapvető elméleti művét is, amelyben azt fejti ki, hogy a jelentésváltozás mindenekelőtt a pszichikai tényekkel függ össze.

A XIX. sz. végén és a XX. sz. elején a szemantika fejlődésében nagy szerepet játszottak R. Meringer és H. Schuchardt lexikográfiai és etimológiai munkái, amelyekben a szavakat nyelven kívüli tárgyakkal, illetve fogalmakkal kapcsolják össze. Schuchardt (1929: 117) szerint például: „A tárgy önmagában, a szó viszont csak a tárggyal való összekapcsolásban létezhet, ellenkező esetben üres hang marad”. Meringer a „*Wörter und Sachen*” című folyóirat mottójaként a J. Grimmtől (1853: XI) származó mondatot használja („A nyelvkutatás, amelyet végzek, addig nem fog engem kielégíteni, míg nem jutok a tárgyakhoz.”), és első számának előszavában azt írja, hogy: „Ohne Sachwissenschaft keine Sprachwissenschaft”. Véleménye szerint a szó és a tárgy szétválaszthatatlan egységet alkotnak. A szó a tárggyal együtt születik, vele együtt létezik, és ha változik a tárgy, változik a szó tartalma, jelentése, értelme is.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a XIX. századi szemantika a jelentést a nyelvi hanggal (hangsorral) összekapcsolt képzetként, illetve tárgyként értelmezi. Mivel ennek a koncepciónak a filozófiai alapját a szélsőséges individualizmus képezi, így a képzetnek ebből kifolyólag egyéni jellege van. Ez az egyénileg felfogott asszociacionizmus hosszú időn keresztül negatívan befolyásolta a nyelvi szemantika további fejlődését.

A XX. század elején a nyelvészeti szemantika keretében megjelenik egy új irányzat, nevezetesen az onomasziológia. Zauner (1903: 339–40) szerint: „A nyelvtudománynak két egymást kiegészítő ága van: az egyik egy valami külsőből, a szóból indul ki, és azt kérdezi, milyen fogalom, milyen jelentés kapcsolódik hozzá — innen ered a szemasziológia (...); a másik pedig kiindulópontként a fogalmat tekinti és megállapítja, hogy egy adott nyelvben milyen név létezik e fogalom jelölésére — ez onomasziológia (...)”. Továbbá tanúi lehetünk a történelmi és a leíró nyelvészet egyre jobban megmutatkozó differenciálódásának is. A

„Keine Sprachwissenschaft ohne Sprachgeschichte” formula már nem kötelező, és nem tekintik általánosan elfogadottnak. A diakronikus kutatások mellett megjelennek a szinkronikus kutatások is, amelyekre külön hangsúlyt helyez például F. de Saussure. A különböző nyelvi elemek közötti kapcsolatok és relációk a strukturalizmus középpontjába kerültek, így ez az irányzat több évtizeden keresztül uralni fogja a nyelvtudományt.

F. de Saussure jelkoncepciója (1916) annak ellenére, hogy az említett pszichologizmus hatása alatt született, de szerzője távolodni látszik az individualizmustól, és a nyelvet társadalmi, absztrakt létként fogja fel. Saussure nagyon erősen hangsúlyozza, hogy a jelnek pszichikai jellege van: nem a tárgyat kapcsolja össze a nevével, hanem a fogalmat és az akusztikai képet. A fogalom a jelölt (signifié), az akusztikai kép a jelölő (signifiant). Tehát a nyelvi jel pszichikai lét, amelynek két oldala van. Ez a felfogás (bár nem mindig tudatosan bennünk és pontosan nem meghatározható) annak a későbbi strukturális szemantikának az alapját képezi, amely elsősorban a szemantikai mezők kutatásaiban jut kifejezésre (Trier 1931, Weisgerber 1927, Porzig 1950 és mások), ahol azokról a fogalmi rendszerekről van szó, amelyeket a nyelv az általa megnevezett valóságra rak rá.

A két világháború közötti időszakban a nyelvészeti szemantika tulajdonképpen azonos volt a szószemantikával. A szó fogalmát viszont akkor még nem sikerült elfogadható módon definiálni. Maga F. de Saussure is nagyon pontatlanul használja ezt a terminust, amikor a szót fonikus formaként értelmezi, amelyhez hozzátartoznak flexiós modifikációi és minden jelentése.

A Hjelmslev által kezdeményezett szubsztanciális szemantikai rendszer létrehozása sem járt a várt eredménnyel, mivel kiderült, hogy a fonikus sík nem azonos a tartalom síkjával.

Bár már F. de Saussure is fontosnak tartotta a kontextus szerepét a nyelv szemantikai elemzésében, ez a megközelítés valójában csak a második világháború után érte el a csúcspontját, és ebben nagy szerepe volt az erre vonatkozó disztribucionizmus által elért eredményeknek. Így a Carnap (1934) által javasolt nyelvi formális elemzést az az ismert mondata jellemzi: „Formálisnak csak akkor lehet tekinteni egy elméletet, egy szabályt, egy definíciót stb., ha nem a jelek (pl. szavak) vagy a kifejezések (pl. mondatok) jelentését vesszük figyelembe, hanem kizárólag csak a kifejezésben szereplő jelek fajtáját és egymásutániságát”. Mint ismeretes a kontextus fontos eszköznnek bizonyult a szószemantika elemzésében. A nyelvészek túlnyomó többsége a kontextus megfigyeléséből eredő eredményekre való hivatkozást a szemantikai leírásban ma is természetes és kívánatos eljárásnak tartja.

A nyelvészeti szemantika területén alkalmazni kezdték a logikából átvett explikáció elvét is. A nyelvi formák jelentésének az explikációja Carnap szerint egyrészt megmagyarázza a megnyilatkozás struktúráját, és betölti a jelentés leíró funkcióját, másrészt pedig információt szolgáltat a lehetséges jelentésbeli disztinkciókról.

A jelentés fogalomként való értelmezése (de a fogalom lényegének meghatározása nélkül) a strukturális szemantika köréből írt munkáknak nagy többségére jellemző (pl. Ullman 1951, Kronasser 1952 és mások is). Kronasser (1952: 56) szerint a jelentés „(...) pszichikai jelenség, amely az érzékek által tapasztalható szimbólumhoz kapcsolódik”. Véleménye szerint a szó az értelemmel bíró hangkomplexum (sinnbezogener Lautkomplex). A jelentést valahol a tárgyak és a hangformák között helyezi el. Ullman viszont a név és az értelem közötti kölcsönös összefüggést hangsúlyozza a jelentéskutatásban.

Az amerikai nyelvészetre jellemző formalizmus főként a Carnap-féle irányt követte és ebben szerepe volt E. Boas, E. Sapir, valamint L. Bloomfield munkáinak is. Bloomfield (1964: 162) például azt írta, hogy „(...) a nyelvészeti kutatásoknak mindig a fonetikai formából és nem a jelentésből kell kiindulniuk”. Sapir is azt jelezte, hogy a jelentést el kell távolítani a nyelvi elemzésből, mivel lehetetlenné teszi a szó meghatározását. A jelentés

mellőzését a nyelvészetben elősegítette a behaviorizmus elterjedése is. Bloomfield (1964: 139) a következő módon definiálja a jelentést: „A nyelvi forma jelentését (meaning) olyan szituációként értelmezzük, amelyben a beszélő használja ezt a formát, és olyan reakcióként fogjuk fel, amelyet ez a forma előidéz a vevőben”. A még Bloomfield által kezdeményezett és Harris (1947) munkáiban kiteljesedett disztribucionizmus teljes egészében ignorálta a jelentést. Hamp (1961: 173), aki 1930–60 között az általános nyelvészetet tanulmányozta az USA-ban, a következőket írja: „(...) az amerikaiakra az jellemző, hogy nem nyilvánítanak érdeklődést a jelentés iránt, sőt tagadják, hogy a jelentésre egyáltalán szükség van”. Az a meggyőződés, melynek értelmében a jelentést nem lehet precízen meghatározni és tudományos módszerek segítségével leírni, azt eredményezte, hogy a jelentés hosszú éveken keresztül a nyelvészet érdeklődési szféráján kívül maradt. Erről tanúskodik Hockett (1958), Nida (1946) és sok más nyelvész munkája is. Még a generativizmus kezdeti verziójában (Chomsky 1957) sem szerepel a szemantikai komponens. A szemantika bevezetésére a nyelvészeti leírásba csak később került sor (Chomsky 1965), és a hetvenes években intenzív fejlődésnek indult a generatív grammatika új verziója, az ún. generatív szemantika (J. J. Katz, J. A. Fodor 1963, Weinreich 1972 és mások is). A jelentésről Weinreich (1972: 44) például azt írja, hogy: „Egy nyelv szemantikai elméletének az a célja, hogy megmagyarázza, hogy egy meghatározott struktúrájú mondat komponenseinek jelentéséből milyen módon lehet levetetni az egész mondat jelentését. A mondat komponenseinek szemantikai struktúráját a szemantikai jegyek segítségével kell megadni”. Érdemes hozzátenni, hogy a jelentés struktúrájáról több jelentős munka jelent meg, pl. A. J. Greimas (1966) és B. Pottier (1964) munkái, amelyek a szemantikai mező elméletéhez kötődnek.

A jelentés meghatározásában külön figyelmet érdemelnek J. Lyons (1963, 1971), valamint W. L. Chafe (1970) munkái is. Lyons (1963) azt javasolja, hogy a „szemantikai struktúra” fogalmát a szavak közötti relációként fogjuk fel. Más helyen viszont azt írja (1971), hogy eddig senkinek sem sikerült elfogadható módon definiálni a jelentést, és felsorolja a jelentés több fajtáját is, pl. az emotív (emotive meaning) és kognitív (cognitive meaning) jelentést, az értelmet (significance) és szignifikációt (signification), a performatív és deskriptív jelentést, értelmet (sense) és referenciát (reference), a denotációt és konnotációt, a jelet és szimbólumot, az extenziót és intenziót, az implikációt (implication), következtetést (entailment), preszuppozíciót (presupposition), az analitikus és szintetikus jelentést stb. Chafe (1970: 751) azonban a jelentést pszichológiailag értelmezi: „(...) az ideák, illetve fogalmak reálisan léteznek az emberi agyban (...)”. Szerinte (1970: 96) „(...) az ember fogalmi világa két részre oszlik: az állapotokat (cselekvések és minőségek), valamint a jelenségeket felölölő, és a tárgyakat képviselő nominális részre (...)”. A megnyilatkozás központját szerinte az ige alkotja, amelyhez ugyanúgy, mint a főnévhez, hozzárendelhetjük a szemantikai jegyeket (lexical units): például a „dry” igét az állapot, a „kill”-t a folyamat jellemzi stb. A pszichológiai alapokon nyugvó jelentésmeghatározás viszont elfogadhatatlannak bizonyult sok nyelvész számára. Például Zawadowski szerint nem létezhet egy külön lét, amely megadná a jelnek jelentését. A jelentések a releváns jegyeket tartalmazó jellel jelölt valós tárgyak, amelyeket a releváns jegyek együttese jellemez. A jelet olyan — a releváns és jellemző jegyeket tartalmazó (a jel magja) — fonikus sorként értelmezi, amely a jelölt tárgy jellemző jegyeire utal. A jelentés ebben a felfogásban a nyelven kívüli valóságban helyezkedik el.

Figyelemre méltó a Martinet-féle (1970: 246) jelentéskonceptió is, melyben a szerző új fogalmat vezet be a szemantikába, nevezetesen a monéma fogalmát, amelynek a következő definícióját adja: „Monéma a Saussure által definiált jel, azaz olyan egység, amelynek jelentése és fonikus alakja van (...)”. A jelentésről azt írja, hogy: „Ahhoz, hogy el tudjuk különíteni a jelentést, nélkülözhetetlen, hogy egy adott megnyilatkozás különbözzön attól a megnyilatkozástól, amelynek más jelentése van” (1970: 104). A szerző a fonológiai alakból

indul ki, amelyet a jelentéssel együtt tárgyal. A szójelentést olyan grammatikai kategóriákban írja le, mint például az idő, személy, szám stb.

1952-ben E. Koschmieder olyan szemantikai koncepciót dolgozott ki, amelyet — bizonyos modifikációkkal — többek között G. F. Meier (1964, 1972) és mások is folytatnak. Ebben a koncepcióban a konkrét nyelvektől független, univerzális egységet javasol, amelyet noemának nevez. A nyelvi jelentés véleménye szerint nem más, mint a hierarchikusan rendezett noemák kombinációja.

Nagy érdeklődést váltott ki J. R. Firth (1957) szemantikai koncepciója is, amelyben széles körben figyelembe veszi a szó jelentésének kapcsolódását a nyelven kívüli világhoz és a kultúrtényezőkhez egyaránt. Firth szerint a jelentés nem más, mint a nyelvi elemek viszonyítása a kontextushoz. Szemantikai elképzelései szorosan összefüggnek a szituációs kontextus B. Malinowski által képviselt elméletével.

Az új szemantikai koncepciók, mind a generatív szemantika, mind pedig az Európában töle függetlenül létrejött elméletek, amelyek a nyelvet információátadási mechanizmusként fogják fel, teljesen ignorálják a jelentés lényegének tárgyalását. A jelentést általában egy adott valóságnak (elsődleges fogalomnak) tekintik, illetve olyan definíciókat fogalmaznak meg, amelyek a megismerési minimalizmuson alapulnak. Példaként megemlíthetünk néhányat közülük: (1) egy adott kifejezés jelentése azonos e kifejezés parafrázisainak halmazával; (2) az egyforma jelentéssel bíró kifejezések közös eleme, vagy (3) különféle „kiterő” definíciók, mint például: a jelentés az, amit meg lehet érteni egy adott megnyilatkozás alapján, illetve az, amit egy adott megnyilatkozás segítségével fejeztek ki stb. Az első értelmezés neopozitivisták jelentéskoncepcióit vezet be a nyelvészetbe, amelynek értelmében a jelentést a megnyilatkozás használatából eredő következmények halmazaként fogja fel. Ezt a legvilágosabban talán R. Jakobson (1959) fogalmazta meg: „Egy tetszőleges nyelvi jelnek a jelentése nem más, mint ennek a jelnek egy másik, bonyolultabb jelre történő lefordítása.” Ehhez a felfogáshoz kapcsolódik több nyelvész munkája is, pl. I. Melcsuk (1974), valamint I. Bellert (1971: 157) is, aki azt írja, hogy: „Egy tetszőleges megnyilatkozás szemantikai interpretációja (jelentés, megértés) egyenlő e megnyilatkozásból levont következtetések halmazával”. A másik felfogás (a jelentés az, amit a megnyilatkozás segítségével ki lehet fejezni) a jelentés intuícións értelmezésére utal, amely közel áll a már korábban említett operációs koncepciókhoz. Követője pl. Nowell-Smith (1957) azt javasolja, hogy ahelyett, hogy azt kérdezzük, mit jelent egy adott szó, kérdezzük inkább azt, „mit értenek azon a beszélők, amikor ezt a szót használják”. Hasonló definíciót fogalmaz meg A. Bogusławski is: „A jelentés az, amit közvetlenül meg lehet tudni a nyelvi elemek használatából”. Ezt a definíciót ismétli például M. Grochowski (1982: 46) is.

A fentiekből az következik, hogy a szemantika célját a nyelvészek nem a jelentés lényegének tisztázásában, hanem mindenekeelőtt a jelentés leírásában, formalizálásában látják, és fő törekvésük az ehhez szükséges maximálisan precíz fogalmi rendszer megalkotására irányul.

Mint láthatjuk, nem fogadhatók el azok a jelentéskoncepciók, amelyek a jelentést a nyelven kívüli valóságban helyezik el, és azok sem, amelyek a jelentést a fogalommal azonosítják, amelynek a természete messze nem világos. Elégtelenek azok a minimalista koncepciók is, amelyek a jelentést a nyelvi kifejezések közötti relációként értelmezik, mivel ez a felfogás ellentmond az intuíciónknak is. A nyelvi kifejezések nem utalhatnak semmilyen más kifejezésre, inkább valami külsőre vonatkozhatnak, amely a nyelven kívül létezik. Így a jelentést a nyelvi kifejezések olyan tulajdonságaként foghatjuk fel, amely a nyelven kívüli jelenségek osztályaihoz kapcsolódik, azaz olyan relációként, amely összekapcsolja a fonikus, illetve grafikus sorok osztályait a nyelven kívüli jelenségek osztályaival. Tehát a jelentés nem a valóságos tárgyak vagy a róluk szóló gondolatok, hanem azok a relációk, amelyek a

fonikus, illetve grafikus sorok osztályait összekapcsolják azoknak a jelenségeknek az osztályaiival, amelyek az adott közösség nyelvi tudatában rögzülnek. Hasonló felfoggással találkozunk például R. Grzegorzcykówánál (1990) is. Tehát például az „ablak” szónak a jelentése azt a relációt fejezi ki, amely az absztrakt fonémásor /ɔ/ /b/ /l/ /ɔ/ /k/ és azon fizikai tárgyak osztálya között valósul meg, amelyet megközelítőleg úgy fogalmazhatnánk meg, mint „a falban lévő nyílás (általában bekeretezett, beüvegezett), amely segítségével a fény és a levegő bejut a helyiség belsejébe”. Az „eloltani” szónak a jelentése nem más, mint ennek a szónak viszonyítása azon cselekvések osztályához, amelyek következménye a tűz, égés vagy a világítás megszűnése. A „ha” szónak a jelentését az a reláció adja meg, amely a még meg nem valósult jelenségekre utal. Az „itt” szónak a jelentése arra a helytípusra vonatkozik, amelyre a beszélő utal, és amely a beszélő közvetlen közelében található stb.

A nyelvi kifejezések jelentésének leírását egyes nyelvészek azonosnak vélik azon jelenségek leírásával, amelyekhez a nyelvi kifejezések tartoznak. A leírás szintén a nyelvi kifejezések segítségével történik. Tehát azt a benyomást keltheti, mintha a definiálás azonos lenne azzal, hogy az egyik kifejezést egy másik kifejezésre transzponáljuk. Jobbnak tűnik azonban a jelentést nem az egyforma jelentéssel bíró kifejezések halmazával azonosítani, hanem az egyforma jelentéssel bíró kifejezéseknek a megfelelő nyelven kívüli jelenségek osztályaihoz való viszonyításának tekinteni.

* * *

Mint ismeretes, a mai tudományban, így a nyelvészetben is a „jelentés”, „tudás”, „ismeret”, „tartalom”, „üzenet”, „adatok” stb. ekvivalenseként az „információ” fogalmát használják, amely egyre inkább interdiszciplináris terminussá válik. Sőt, több tudós is szorgalmazta egy új tudományág létrehozását, nevezetesen az „információ tudományát”, amelynek célja az információ természetének, lényegének tanulmányozása, feltárása lenne. Ez indokolt is. Az a felismerés, hogy az információ vétele, feldolgozása, továbbítása és felhasználása az ember számára nagy jelentőséggel bír, különféle információs rendszerek felépítéséhez vezetett, és azoknak a továbbfejlesztése, tökéletesítése feltartóztathatatlan lendülettel tovább folytatódik az egész világon. Ennek a folyamatnak a lényege az „információ” fogalmában, valamint az „információ” hatalmának felismerésében rejlik. Jelen munkánkban nem foglalkozunk részletesen ezzel a kérdéssel, megjegyzéseinket csupán az információ és a jelentés témakörére korlátozzuk.

Mint köztudott, minden rendezett anyagi rendszer információt tartalmaz, tehát az információ olyan alapvető tulajdonságnak tekinthető, amely biztosítja a rendszer létezését. A rendezettség fenntartása, azaz az entrópia minimális szinten való tartása minden anyagi rendszer programjának a lényege, amely nem más, mint a rendszer egyensúlyi állapotának állandó biztosítása. Ha a rendszernek növekszik az entrópiája, rendezetlensége, párhuzamosan csökken az információtartalma, azaz növekszik az információvesztés. Tehát az információ szoros kapcsolatban áll a rendezettséggel és ellentétes az entrópiával, a kaósszal. A rendezetlenség nem szolgáltat hat információt, és a rendszer megszűnését idézi elő. Azt is mondhatnánk, hogy az információ minden fizikai törvényt kifejező egyenletnek implicit integráns eleme, mivel minden fizikai állandó valamilyen módon a leírt rendszer rendezettségét fejezi ki.

A XX. század legnagyobb tudományos felfedezéseinek egyike az volt, hogy sikerült megállapítani, hogy a DNS-molekula (DNS = dezoxiribonukleinsav), mint fizikailag létező anyag, a genetikai információ hordozója. Több, mint egymilliárd éve létezik, és meghatározza azt a programot, amely szerint egy sejtől élőlény fejlődhet, egy madár, egy állat, egy virág vagy éppen egy ember. Ezenkívül sikerült megfejteni a genetikai kód programját is,

amely biztosítja az információ átadását generációról generációra, valamint azt, hogy a kódolás módja — a programok mennyiségi és minőségi különbözősége mellett — minden élőlénynél ugyanaz. A tudomány egyértelműen kimutatta, hogy a biológiai rendszerek időben jóval megelőzték az ember megjelenését. Az ember kb. ötmillió éve létezik, és ez a tény azt is mutatja, hogy az információ az embertől függetlenül létezik, és az emberi agyon kívül is tárolható. Az információfeldolgozás nemcsak az embernek, hanem minden biológiai rendszernek alapvető tulajdonsága. Ez a folyamat az egész világegyetemet jellemzi, amely tulajdonképpen az anyagból, energiából és az információból tevődik össze. Ezen három elem igen bonyolult szerveződése annak a jelenségnek az alapját képezi, amelyet életnek nevezünk.

Az ember által szerzett és létrehozott információt, mint már említettük, az agyon kívül is lehet tárolni, pl. könyvtárakban, mágneszalagokon, mágneslemezeken, képtárakban, múzeumokban, levéltárakban stb. Tehát az információ fizikai valósággént létezik, attól függetlenül, hogy az ember felfogja azt vagy sem. Az információt lehet kódolni, lehet továbbítani, tárolni, feldolgozni, dekódolni, előhívni. Az információnak sokféle megjelenési formája lehet, és a felvétele, valamint kódolása, dekódolása, feldolgozása, tárolása is többféle módon történhet. Így az információ önálló független valósággént fogható fel. Ezt viszont nem mondhatjuk el a jelentésről, amely az információ feldolgozását, értelmezését is feltételezi. Tehát az információfeldolgozó rendszer jelenléte nélkül nem beszélhetünk a jelentésről. Egy könyvben tárolt információ például csak akkor válik jelentéssé, ha elolvassák és megértik. Olyan könyv esetében, amely számunkra ismeretlen idegen nyelven íródott, és amelyet nem tudunk dekódolni és megérteni, nem beszélhetünk a jelentésről, mivel az olvasó ezt az információt nem tudja feldolgozni. Hasonló a helyzet az információt tartalmazó DNS-molekula esetében is. Ezt az információt egy sejtnek fel kell dolgoznia ahhoz, hogy anyagi formát tudjon ölteni. Másképpen fogalmazva, bizonyos „hasznos” munkát kell elvégeznie. Ily módon értelmezésünkben a jelentés az információnak csak az a része, amelyet a felvevő rendszer képes volt feldolgozni. Ha például a könyvből az olvasó különféle oknál fogva nem mindent értett meg, akkor a jelentés csak annyit tesz ki számára, amennyit megértett belőle.

Az információszerzés és az információközlés szempontjából az ember számára különösen két analízator játszik fontos szerepet, nevezetesen a vizuális (látó) és az auditív (halló) rendszer, amely egy-egy meghatározott típusú információ felvételére képes. Az emberi agy a felvett információ legcélszerűbb és leggazdaságosabb feldolgozására törekszik, amelynek eredménye az osztályozás. Az osztályozás többlépcsős jellegű, és különböző absztrakciószin-
teket tételez fel. Minél nagyobb az elvonatkoztatás, annál magasabb az absztrakció foka. A vizuális és az auditív analízatorok egymással kapcsolatban vannak, és az idegrendszer bemeneteit képezik, amelyek a kimenethez kapcsolódnak, mégpedig az artikulációs és a grafémikus rendszerhez. Ha az információt vizuális rendszer dolgozza fel, akkor vizuéma és optikai kép (vagy akusztikai kép) jön létre. Viszont az auditív rendszer információfeldolgozása-
sakor audéma és akusztikai kép (vagy optikai kép) keletkezik. Ily módon vizuális és auditív invariánsok, tehát vizuémák és audémák jönnek létre. (Az invariáns fogalma azonos az osztály fogalmával.) A vizuémák, illetve az audémák a valóság egy osztályához tartozó objektumok modelljei; képzésük csak a releváns, azaz csak az objektumok egész osztályára jellemző tulajdonságok figyelembevételével történik. Tehát a vizuális és az auditív invariánsok alapján az ember képes megalkotni az adott osztályhoz tartozó objektumok optikai, illetve akusztikai modelljét. Hozzá kell tennünk, hogy ahhoz, hogy az ember emlékezetében az adott objektum hatásának nyoma maradjon, elengedhetetlen bizonyos információs minimum. Egyébként egyáltalán nem ritkák az olyan esetek, amikor bizonyos invariánsoknak nincsenek reprezentánsai a valóságban. Az ilyen invariánsok a logikai osztályozás eredményeképpen jönnek létre, és az esetek többségében a legmagasabb absztrakciós szintű osztá-

lyokhoz tartoznak. Ezek egyébként létrejöhetnek a valós tárgyak modelljei alapján is. Érdeemes hozzátenni, hogy a logikai osztályozás másodlagos a vizuális és az auditív osztályozáshoz képest. A fentiek tükrében azt mondhatjuk, hogy az ember információs univerzumát (belső tárolóját) a vizuémák, audémák és a logikai klasszifikáció következtében létrejött osztályok képezik. A nyelvi kommunikáció folyamatában a megfelelő invariáns kiválasztása és a megfelelő grafémák, illetve artikulémák hozzárendelése (kódolás) megy végbe. Ennek eredményeképpen a reprezentáció síkján megjelennek a vizuális, illetve az auditív jelek. A vizuális jelek a valóságos objektumoknak, vizuémáknak és grafémáknak az optikai modelljei. Az auditív jelek viszont a valóságos objektumoknak, az audémáknak és az artikulémáknak az akusztikai modelljei. A nyelvi információ befogadásakor a megfelelő audémák, vizuémák, magasabb szintű invariánsok, artikulémák és grafémák azonosítása történik (lásd részletesebben: Bańcerowski 1979). Ezt a folyamatot a következő módon ábrázolhatjuk: (lásd az ábrát a következő oldalon).

A fentiek tükrében nyilvánvaló, hogy nem sorolhatjuk a jelentéshez a megnevezett objektumoknak, jelenségeknek az egyedi, a kontextusból vagy a szituációból adódó jegyeit, tehát például az „asztal” szó jelentéséhez nem tartoznak olyan jegyek, amelyek az asztal formájára, anyagára (fa, műanyag stb.) stb. utalnak. Hasonló a helyzet a „kutya” szó esetében is, melynek jelentése szempontjából a meghatározott fajhoz való tartozással kapcsolatos jegyek irrelevánsak. A szavak jelentésének a megállapításánál az objektumoknak, illetve jelenségeknek csak az osztályait, azaz a rájuk jellemző releváns szemantikai jegyeket kell figyelembe vennünk. A nyelvi szövegekben megjelenhetnek a lexémák jelentéseinek bizonyos variánsai is, például az osztály-egyed oppozíció formájában, pl.:

- (1) A kutya megfogta a nyulat (egy konkrét, egyedi kutya)
- (2) A kutya emlős állat.

Hasonló a helyzet a „tárgy” és a „tárgy képe” oppozíció esetében is (amikor a tárgy hasonlít a lexéma deszignátumára), pl.:

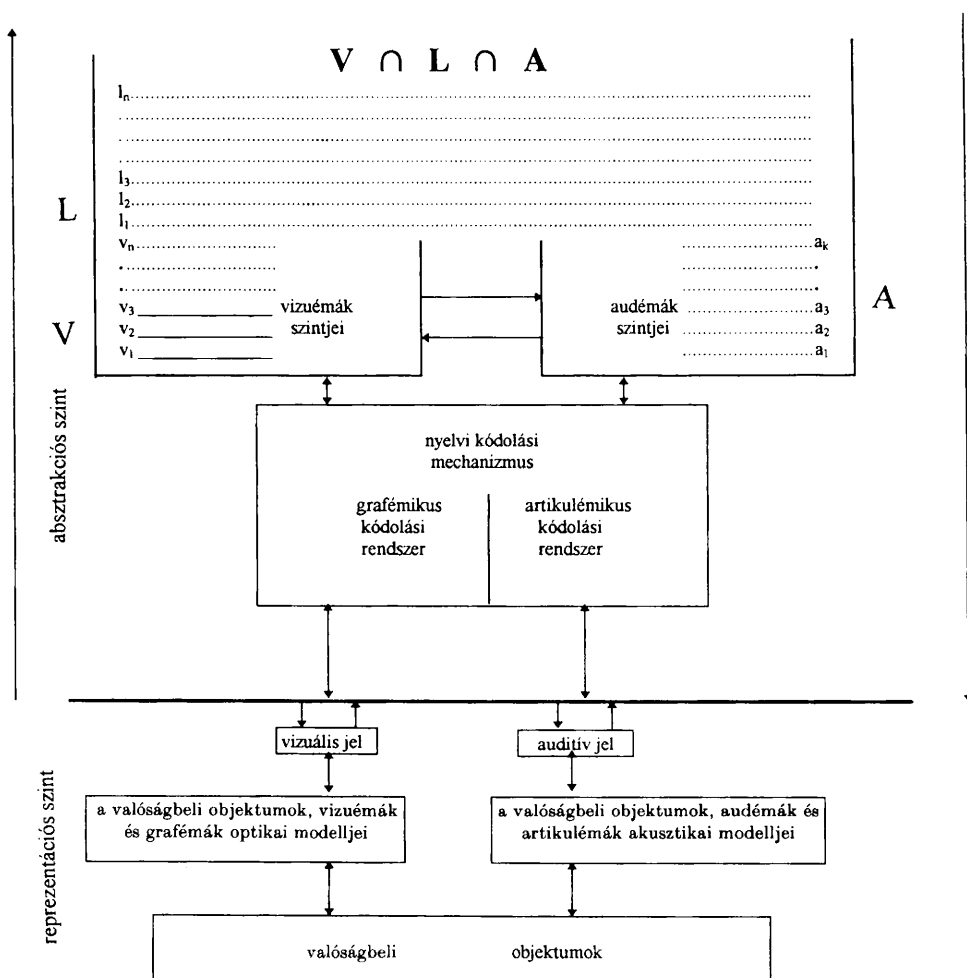
- (1) A gyerek a kutyával játszott (a kutya = játék).
- (2) Megmutatott neki a könyvben egy macskát (kép).
- (3) A falon Petőfi lógott (kép).

Ez az ún. univerzális (kategoriális) poliszémia, amely azon alapszik, hogy a szövegben szereplő lexémáknak bizonyos jelentésváltozatai lehetnek, amelyek szabályszerűek ugyan, de a szótárak nem tüntetik fel azokat. Ez bizonyos szemantikai eltolódásnak tekinthető, amely nem más, mint kizárólag szövegbeli jelenség. Nézzük meg részletesebben ezt a kérdést. A jelentésváltozatot, amelyről szó esik, talán az olyan tulajdonnevek alapján a legkönnyebb bemutatni, amelyeknek önmagukban nincsen lexikális jelentésük (csak referenciájuk van), a szövegben viszont bizonyos jelentéssel bírhatnak:

- (1) Itt Budapest beszél.
- (2) Budapest még nem válaszolt Moszkva kérésére.
- (3) A Petőfi egész polcot foglal el.
- (4) Mesélj nekem a Balatonról (= a balatoni nyaralásodról).

Úgy tűnik, hogy a személyt és a helységet jelölő tulajdonnevek az ellipsis következtében a nyelvi szövegekben bizonyos új jelentést kaphatnak. Ez a szemantikai eltolódás sokkal bonyolultabb a köznevek esetében. A beszéd folyamatban a megnyilatkozásaink sokszor megrövidülnek, például:

- (1) Beszél róla az egész város.
- (2) Az egész utca tiltakozott.
- (3) Ez az üveg már savanyú.
- (4) Jövök hozzád az egyetem után.
- (5) A toll ír.

Jelmagyarázat

L = absztrakció magasabb szintjei, amelyek a logikai klasszifikáción alapulnak (a logikai klasszifikáció viszonylag független az objektív valóságtól – alkotó gondolat)

$V \cap L \cap A$ = V, L, A metszete

$v_1, v_2, v_3, \dots, v_n$ = a vizuémák absztrakciós szintjei

$a_1, a_2, a_3, \dots, a_k$ = az audémák absztrakciós szintjei

$l_1, l_2, l_3, \dots, l_m$ = a logikai klasszifikáció szintjei

↑ = mélységirány, az absztrakció fokának növekedése (= információfeldolgozás, tanulás, információátvitel)

↓ = felszínirány (= kommunikációs folyamat)

Ezek a szövegbeli jelentésváltozatok nem képezik a lexémák külön szignifikációs jelentését, és csak a kontextus, illetve a szituáció alapján érthetőek azon vevők számára, akik ismerik az effajta szemantikai eltolódás szabályait.

Ahogy már feljebb volt róla szó, a szavak jelentését egy adott nyelvi közösségben elfogadott, olyan relációként foghatjuk fel, amely a valóságos események osztályaihoz hozzárendeli a megfelelő fonikus, illetve grafikus sorokat. Ebből az következik, hogy ez a folyamat az egy adott nyelvet beszélők szemantikai kompetenciájának programja szerint történik, és ez objektív folyamatnak tűnhet. A valóságban viszont a kép sokkal bonyolultabb, és számolnunk kell a szubjektív tényező megjelenésével is. Sok esetben a beszélők sokféle módon azonosítják a szavak által megnevezett jelenségeket, és ez mindenekelőtt az absztrakt fogalmakra vonatkozik (pl. szerelem, felelősség, bátorság, méltóság stb.). Néha a beszélők egy adott szójelentést egyformán azonosítanak, azonban egyesek közülük például ugyanazt a cselekményt árulásnak, mások pedig hazafias magatartásnak tekintik stb. Tehát itt a jelenségek különböző szubjektív értékeléséről van szó. Felmerülhet a kérdés, hogy a jelentés leírásánál milyen tudástípust kell figyelembe venni? Vajon elégséges-e, ha csak az átlagos tudásra hivatkozunk (amely naiv is lehet), vagy a tudományos ismeretet vegyük alapul? Ez a probléma vetődik fel például a biológiai neveknél (pl. kutya, ló, tehén, madár stb.), ahol a tudományos ismeret (ez esetben zoológiai) és az átlagos tudás közötti különbség nagyon is észrevehető. Tovább folytatódik a vita e kérdésről, és a nyelvészek általában azon vannak, hogy a szótárnak a naiv, átlagos, nem pedig a tudományos (enciklopédikus) világnézetet kell tükröznie. Ez a nézőpont helyes is, mivel a nyelvi tudás nem lehet azonos a világról szóló tudással, és csak azon az emberi tudaton alapszik, amely szerint a szavakat a jelenségekhez viszonyítjuk. (Ez a tudat ugyanúgy sajátja az iskolázatlan embernek, mint a tudós szakembernek.) A jelentés leírásánál viszont a jelenségek minél pontosabb azonosítására törekszünk, és ezt az objektív tudás (ismeret) nélkül gyakran lehetetlen megtenni. Tehát a szavak jelentésének definiálásakor figyelembe kell venni egyrészt az átlagos tudást, másrészt pedig a leegyszerűsített, és a jelenségek azonosítását szolgáló tudományos leírást is. Ehhez a kérdéshez kapcsolódik egy másik probléma is, nevezetesen az ún. konnotációs (asszociációs) elemek figyelembevételének szükségessége a jelentés leírásánál. Itt olyan lényegtelen tulajdonságokról van szó, amelyekre a beszélők a szavak által megnevezett jelenségekről asszociálnak. A nyelvi kifejezések jelentései nemcsak a valóságos jelenségekre, hanem a különféle mentális asszociációkra, átételekre, emóciókra stb. is utalhatnak. Utalhatnak például az ítéletek és a jelenségek tulajdonságaira (pl. helyes, igaz stb.), és egyidejűleg utalhatnak az anyagi objektumok által kiváltott emóciókra is (pl. csirkefogó, gazember, suhanc). Így fogalmazódik meg az a követelmény, hogy a jelentés leírásánál figyelembe kell venni mindazt, amire a nyelvhasználók a megnevezett objektummal kapcsolatban asszociálnak, tehát nemcsak az ún. szignifikatív (kognitív, nominatív, deszignatív), hanem a konnotatív, valamint az információadó emócióiról és értékeléseiről szóló (ún. affektív és evaluatív (axiológikus)) jelentést is. Néha például bizonyos nemzetiségek, illetve etnikai kisebbségek nevei bizonyos társadalmi rétegekben negatív konnotációkkal is bírhatnak. Tehát itt olyan nevekről van szó, amelyek egyes társadalmi rétegekben neutrálisak lehetnek, és ez esetben kizárólag csak szignifikatív jelentésük van, másokban pedig kiegészítő, emocionális információkkal is rendelkezhetnek. Az ilyen konnotációk állandósulhatnak is a nyelvben, és a jelentés komponensévé válhatnak. Vannak azonban olyan konnotációk is, amelyek teljesen objektívizálódtak, például a „nő” szó, amelynek a szignifikatív jelentése olyan komponensekből áll, mint pl.: ember, nőnemű, felnőtt, a konnotatív (asszociációs) jelentése viszont az érzelem, finomság, gyengeség stb. jegyeinek a hordozója. Valószínűleg vannak olyan esetek is, amikor nem könnyű eldönteni, melyik konnotatív jelentést kell társadalmilag konvencionalizálni (tehát a nyelvi rendszerhez tartozónak) tekinteni, és melyiknek van csak individuális jellege.

A szemantikai kérdések viszonylag későn, tulajdonképpen csak századunk hatvanas éveiben keltettek nagyobb érdeklődést a modern nyelvészetben, és azóta fontos helyet foglalnak el a lingvisztikai kutatásokban. Eddig a szemantikai kutatások főként az egzakt módszertani alapok hiánya miatt — nem voltak precízek, és gyakran kiszorultak a kutatások peremére. Csak azok az irányzatok képeznek kivételt, amelyek a saussure-i gondolatot követték, és amelyek nagy sikereket értek el a szemantikai mezők tanulmányozásának területén. Itt elsősorban német nyelvészekre gondolok (pl. Trier, Weisgerber). Ezek az irányzatok tulajdonképpen a harmincas évektől kezdve megszakítás nélkül folytatódnak a mai napig. Más strukturális irányzatok, különösen az amerikai strukturalizmus, programjukat tekintve aszemantikusak voltak. Egyébként a szemantika mellőzése jellemzi ma is a formális nyelvészet egy részét. Véleményem szerint a mai szemantikai elméletekben a következő főbb irányzatokat különböztethetjük meg:

(1) Szemantikai kutatások, amelyek mindenekelőtt az ún. szemantikai mezők elméletének keretében folytatódnak.

(2) Szemantikai kutatások, amelyek a nyelv generatív elmélete alapján fejlődtek ki.

(3) Komponenciális szemantika, amely főként két forrásból táplálkozik: a Hjelt-féle elméletből (a tartalom figuráinak elmélete) és a Katz—Fodor-féle szemantikai markerek elméletéből.

(4) Európai szemantikai elméletek, amelyeket főként a szláv országokban dolgoztak ki: (a) Melcsuk, Apreszjan és mások által kifejlesztett modell, amely az ember beszéd folyamatát tükrözi (pl. „Értelem—Szöveg”-modell (Melcsuk 1974)); (b) a lengyel nyelvészek (mindenekelőtt Boguslawski és Wierzbicka) szemantikai kutatásai, amelyekben a jelentés egyszerű (definiálhatatlan) terminusokban való explikációjáról van szó; (c) a prágai iskolában, főként Sgall, Panevova és Hajičova (1970, 1975) által megalkotott szemantikai modellek (mindenekelőtt a mondatok szemantikai elemzése).

(5) A szemantikai-pragmatikai elméletek, amelyek az Austin-féle beszédaktus-elmélet alapján jöttek létre, és amelyeket Searle valamint Strawson folytattak. Később Grice továbbfejlesztette azokat az ún. implikatúrák elmélete formájában.

(6) A nyelv kognitív elméleteinek keretében:

(a) az ún. konceptuális szemantika (pl. Jackendoff 1983);

(b) az ún. prototípus-szemantika (pl. Coleman—Kay 1981. 26—44, Kiefer 1989. 257—271).

* * * *

Mint ismeretes, a Saussure által bevezetett „*langue—parole*” oppozíció a nyelvészeti strukturalizmus fő fogalmává vált. A nyelvtudomány hosszú időn keresztül csak a nyelvi rendszert, a társadalmilag stabilizálódott nyelvi kódot tekintette kutatási tárgynak. A hetvenes évek viszont új fordulatot hoztak a nyelvészet fejlődésében. A nyelvészek érdeklődésének középpontjába a nyelvhasználat került. Ez tulajdonképpen egybeesik a Chomsky-féle generatív-transzformációs elmélet hanyatlásával is. Előtérbe kerültek a korábban mellőzött olyan elméleti koncepciók, mint például a beszédaktus-elmélet (Austin, Searle) vagy a szituációs kontextus elmélete (Malinowski, Firth). Növekedett az érdeklődés a neopozitivizmus logikai eredményei iránt is. Így a jelentéskutatás magában foglalja a nyelvhasználat kontextusának tanulmányozását is. A lingvisztikai elemzés tárgyának ilyen jellegű kiszélesítése a nyelvészeti pragmatika megalakulásához vezetett. Világossá vált, hogy a nyelv teljesebb leírásának céljából figyelembe kell venni egyrészt magát a nyelvet, mint szabályrendszert, másrészt pedig a különféle beszédaktusokban érvényesülő nyelvhasználatot is. Ily módon lehetőség nyílik arra, hogy precízebben írassuk le a szemantikai jelenségeket, és

megkülönböztessük a rendszerbeli jelentést (az absztrakt fonikus/grafikus soroknak a nyelven kívüli jelenségek osztályaihoz való hozzárendelése), valamint a konkrét megnyilatkozások jelentéseit, amelyek nem azonosak az előzővel. A konkrét helyzetekben realizálódó jelentés bizonyos többletet, illetve bizonyos modifikációt is tartalmazhat a tiszta rendszerbeli jelentéshez képest, és ezt a jelentést pragmatikai jelentésnek szokták nevezni. Tehát a pragmatikához a nyelvnek az egész használati szférája hozzátartozik. Sajnos, a nyelvészetben ezt a fogalmat is többféle módon értelmezik, és ez gondot okoz a pragmalingvisztika alapvető fogalmainak, valamint módszertani bázisának pontosításában. Úgy tűnik, hogy a pragmatikának a hatalmas szakirodalomban olvasható, különféle koncepciói közül csak néhány érdemel nagyobb figyelmet. Időrendben az első definíció a logikai tradícióhoz kapcsolódik és Ch. Morristól (1938, 1971: 217–9) származik, aki szerint a pragmatika a jelek és használói között fennálló viszonyt határozza meg, tehát a pragmatika a jelek létrejöttét, használatát és hatását tanulmányozza (the origin, uses and effects of signs). Hasonló módon vélekedik Carnap is (1962: 12). Ez a felfogás nemcsak a mai nyelvészetben, hanem a logikában, nyelvfilozófiában és a szemiotikában is követőkre talál (pl. M. Grepl 1979, J. Kořenský 1979, A. Bogusławski 1973, 1974, J. Pelc 1981 és mások is). Ebben a felfogásban a pragmatika tulajdonképpen az „adó—közlemény—vevő” között megvalósuló relációkkal foglalkozik, ami nagyjából a már Bühler által megkülönböztetett expresszív és impresszív nyelvi funkcióknak felel meg. (A szimbolikus (reprezentatív) funkció viszont a szemantikához tartozik.) Ezek a relációk valóban a nyelvi pragmatika alapjait képezik, de hozzá kell tenni, hogy a pragmatika—szemantika oppozíció viszont — több tisztázatlan probléma miatt — a továbbiakban is alapvető metodológiai nehézségeket okoz a pragmalingvisztika területén.

Érdemes megjegyezni, hogy a nyelv használatának fontosságára már az ókorban is felfigyeltek, és ebben nagy szerepe volt a görög retorikának. Theophrastus (Kr. e. 372—287) például, aki Platón és Arisztotelész tanítványa volt, nagyon világosan elkülönítette a szemantikát a pragmatikától. Ammonios a következőket írja: „Theophrastus filozófus szerint a beszéd két viszonyfajta közepette jön létre. Először, a hallgatókhoz való viszonyról van szó, akiknek a beszéd valamit jelent, másodsor a tárgyakhoz való viszonyról, amelyekkel a beszélők saját meggyőződésüket akarják ráerőltetni a hallgatókra. A beszédnek a hallgatókhoz való viszonya a poétika és a retorika tárgya, (...) a beszédnek a tárgyakhoz való viszonyával pedig főként a filozófus foglalkozik, aki egyrészt leleplezi a hazugságot, másrészt pedig bizonyítja az igazságot.” (Az idézet Dąmbska könyvéből való: 1984. 53.) A beszéd denotatív és deskriptív funkciója, valamint a beszéd, mint a hallgatóra gyakorolt határesetköz közötti különbségre már sokkal korábban felfigyeltek a görög szellemi kultúrában, nevezetesen a bíróságok előtt tartott vád-, illetve védőbeszédnek a művészete kapcsán. Ilyen beszédekről, mint tudjuk, nagyon híres volt a szicíliai Szirakuza, különösen a i. e. V. században. Szükség volt a nyelv pragmatikai funkcióinak elméletére az athéni társadalmi élet gyakorlatában is. Az állam polgárait meg kellett győzni a meghozott törvények helyességéről, meg kellett szervezni a bel- és külpolitika támogatását. Amikor felszínre kerültek az ellentétes nézetek, meg kellett győzni vagy legalább az érvek és a perszvázió erejével el kellett hallgattatni az ellenzékét. A vádlott sorsa néha egyáltalán nem az érvek súlyától, hanem kizárólag az emberi emóciókra a szavak segítségével kifejtett hatástól függött. Tisztában volt ezzel Szókratész is, amikor mint vádlott (istentagadásért, valamint az ifjúság megrontásáért) a bíróság előtt azt mondta: „Nem azért vesztettem, mert az érvem kevés, hanem kevés a szemérmertlenségem és az arcátlanságom, és nincs kedvem olyan dolgokat mondani nektek, amelyeket szívesen hallgatnátok; ha jajgatnék és sírnék, ha nem tudom mit csinálnék, és a méltóságomhoz nem illő dolgokat mondanék”. (Idézet Dąmbska könyvéből: 1984: 54). Akkor is nagyon jól tudták, hogyan kell a politikai játszmákban és a hatalomért folyó harcban manipulálni a szavak jelentésével. Ahogy Thuküdidész írta: „Ha igazolni akarjuk

az eddig kifogásolható tettet, akkor általában megváltoztatjuk a szó jelentését” (Daninos 1924: 442). A beszédtechnikák fejlődésével párhuzamosan elméleti fejtegetések is folytak a nyelv pragmatikai problematikájáról. Korax (szicíliai szónok, aki szónoki iskolát nyitott, és az ékesszólást, mint a rábeszélés művészetét tanította) úgy definiálta — állítólag elsőként — a retorikát, mint a rábeszélés művészetét. Platon (i. e. 427—347) viszont a Phaidroszban a retorikát a lelkeknek szavak segítségével történő irányítóképességének tartja, de a diskurzus erejeként is jellemzi. Erről a témakörrel több tankönyv és tanulmány készült (lásd részletesebben: Dąmbska 1984: 53—60, J. H. Freese 1959, A. Hellwig 1973: 24 kk.).

Visszatérve a pragmatika logikai tradíciókon alapuló koncepciójához, azt mondhatjuk, hogy minden olyan információ hozzátartozik, amely a kommunikáció résztvevőiről (az adóról és a vevőről), valamint a beszédshituációról szól. Így a pragmatika magában foglalja az adó emócióiról, óhajairól és meggyőződéseiről szóló összes információt, tehát a megnyilatkozás egész modalitását és emocionális töltését is. Vegyünk egy példát:

(1) Péter sajnos megérkezett.

(2) Péter talán megérkezett.

Ezekben a megnyilatkozásokban a szemantikához csak a Péter megérkezéséről tájékoztató információ tartozik, viszont e mondatok deklaratív jellegéből (kijelentő mód) következő, valamint az adó sajnálkozásáról (*sajnos*), illetve bizonytalanságáról (*talán*) szóló információk pragmatikai információk. A „Szeretném, ha óvatos lennél” és az „Óvatos legyél” megnyilatkozások közötti különbség — a pragmatika feljebb vázolt értelmezésében — nem szemantikai, hanem pragmatikai jellegű. Szemantikailag (referenciájukat tekintve) mind a két megnyilatkozás egyforma.

A pragmatika másik értelmezése az oxfordi analitikus iskola (Austin, Searle) által kidolgozott, ún. beszédaktus-elmélet keretében elért eredményeken alapul. Ez az elmélet a nyelv (= nyelvi rendszer) használatát írja le, megkülönböztetve a beszédaktus lokúciós aktusát, amelyet az adott nyelv szabályai szerint felépített olyan megnyilatkozásnak lehet tekinteni, amely még nem volt „felhasználva” egy adott konkrét szituációban. A lokúciós aspektusban a „Holnap meglátogatlak” megnyilatkozás intencionálisan nincsen meghatározva (ígéret, előreértésítés vagy egyszerűen gyakorlat a nyelvoktatásban), ismeretlen benne az adó, a vevő és az idő (holnap) is. Csak az illokúciós aspektus adja meg ennek a megnyilatkozásnak az ún. illokúciós erejét (intenciót). A megnyilatkozás hatásának következményeit (pl. a vevő tudati állapotának megváltozását), a megnyilatkozás megértése utáni állapotot (pl. figyelmeztetésnél az óvatosságot), de bizonyos objektív változásokat is, pl. az ígéretnél a kötelezettség teljesítésének megnyilvánulását, (a bocsánatkérésnél) a bocsánatkérés megvalósításának állapotát az ún. perlokúciós aspektus írja le. A megnyilatkozás e három aspektusa, tehát a rendszerszintű jelentés (lokúciós aspektus) megkülönböztetése az illokúciós, valamint a perlokúciós aspektustól, új megvilágításba helyezi a szemantika és a pragmatika elkülönítésének a kérdését (Grice 1975, 1978, Gazdar 1979, Leech 1980, Sadock 1978, Katz 1977, Levinson 1983). E felfogás szerint a szemantikához tartozik minden olyan jelentés, amely csak a nyelvi kódból következik, tehát minden konkrét szituációtól független (lokúciós aspektus), a pragmatika viszont azzal a jelentéssel foglalkozik, amely az illokúció és a perlokúció alapján jön létre. A „Holnap meglátogatlak” megnyilatkozásból — csupán a nyelvi kódból kiindulva — arra lehet következtetni, hogy e megnyilatkozás adója értesíti a vevőt, hogy e beszédaktus utáni napon nála lesz. Ez a szemantikai jelentés. A pragmatika viszont meghatározza ennek a megnyilatkozásnak a valódi intencióját. Így a pragmatikának az a feladata, hogy a nyelvi szövegek használatát tanulmányozza, pl. a megnyilatkozások intencióját (ún. illokúciós erejét, pl. ilyen a kérdés, az ígéret, a kapcsolatteremtésre irányuló szándék, fenyegetés, figyelmeztetés; a beszélgetés céljának a típusait), valamint a beszélgető-partnerek tudásától és tapasztalataitól függően a megnyilatkozások (meg)értését; tehát itt

különbféle negatív, illetve pozitív asszociációkról van szó (az ún. konnotációkról). A pragmatika ilyen jellegű értelmezése szerint azok az információk, amelyek például a bizonyosságról, illetve bizonytalanságról, az adó emócióiról (pl. *sajnos, talán*) szólnak, és amelyek az előző koncepció szerint a pragmatikához sorolandók, a szemantikához tartoznak, mivel ezeket a nyelvi elemek segítségével továbbították. A pragmatika viszont azzal foglalkozik, hogy elemezze a megnyilatkozás szituációtól függő intencióját. Például:

- (1) Holnap meglátogatlak — ígéretként;
- (2) Hány óra van? (kérdés) — kapcsolatteremtésre irányuló óhajként;
- (3) Ki tette ezt? (kérdés) — megszegyenítésként.

A megnyilatkozás intencióinak típusai nagyszámúak és nagyon differenciált képet mutatnak. A nyelvet használó egyén a legkülönbözőbb célokat valósítja meg, pl. értesíteni akar, információt akar szerezni, szándékában áll kiváltani a cselekvést (pl. kérés, tanácsadás, parancsolás), illetve azt meg akarja akadályozni (pl. figyelmeztetés, tiltás), vagy a cselekvés végrehajtását kívánja megengedni, valakit meg akar sérteni, kontaktust akar teremteni és fenntartani, különféle emóciókat kifejezni stb. Egyes intenciók a kód szintjén is realizálódhatnak, pl.:

(1) az emocionalitás és a modalitás grammatikai és lexikális kifejezésekor (pl. Péter talán megérkezett. Vajon Péter megérkezett-e?). (A szakirodalom általában négyféle intencionális modalitásról ad számot: deklaratív, imperatív, interrogatív és optatív modalitásról.);

(2) performatívumok, azaz az olyan első személyben és jelen időben szereplő igék, amelyek egyenesen megneveznek bizonyos beszédaktusokat, tehát megnevezik azt, ami a pragmatikai síkon történik, pl.: gratulálok, ígérem, hozzájárulok, felmentem, tiltakozom. A performatívumokat tartalmazó megnyilatkozások tulajdonképpen a szemantikai síkon fellépő intencióról tájékoztatnak, pl. „Megígérem, hogy jelentkezem” és a „Jelentkezem”, amely szemantikailag (előre) értesítést jelent, pragmatikailag viszont lehet ígéret vagy fenyegetés. Hasonló a helyzet a „Megparancsolom, hogy telefonálj neki” és „Telefonálj neki!” megnyilatkozások esetében is, ahol a direktív intenciót grammatikai modalitás fejezi ki. Vannak azonban olyan intenciók is, amelyeket egyáltalán nem lehet kifejezni sem grammatikailag, sem pedig lexikailag, csak kizárólag pragmatikailag. Ez mindenekelőtt az elrejtett intenciókra vonatkozik, amelyeket a beszélő nem kíván nyíltan jelezni, ilyenek pl. a nyílt beszéd helyett a különféle célozgatások, a megsértés szándéka. Sok esetben azonban az intenciót nyelvi és pragmatikailag egyaránt ki lehet fejezni, pl. „Elnézést” és „Nagyon sajnálom”.

Bizonyos megnyilatkozások, amelyek eredetileg közvetett beszédaktusként szerepeltek, új funkciót vehetnek fel, amelyben konvencionizálódhatnak, és új nyelvi jelentéssel is bírhatnak. Ez történik például sok kérdő mondatnál; ezek elveszíthetik eredeti intenciójukat (azaz: megtudni valamit, információt szerezni), és kérésnek, fenyegetésnek, ingerlésnek, idegesítésnek, üdvözlésnek stb. jeleivé válhatnak:

- (1) Ideadnád nekem ezt a könyved? (= kérés),
- (2) Ki akarsz kapni? (= fenyegetés),
- (3) Muszáj kiabálnod? (= ingerlés, idegesítés),
- (4) Hogy vagy? (= üdvözlés),
- (5) Kinyitnád az ablakot? (= kérés) stb.

El kell ismerni, hogy a pragmatika határait egyrészt a szemantika, másrészt pedig a szocio- és pszicholingvisztika szabja meg (Levinson 1983: 27). Úgy tűnik azonban, hogy a pragmatikát az általános kontextuselmélet nélkül nem lehet helyesen értelmezni. Nézzük meg részletesebben ezt a kérdést. A kontextuselmélet alapjául szolgál az a meggyőződés, hogy bármilyen beszédaktus, azaz a felhasznált megnyilatkozás megértése, értelmezése, lehetetlen a kontextualizáció nélkül, amely során azt a kontextust rekonstruáljuk, amelyben az adott megnyilatkozást értelmesnek ítéljük. Ahogy Wunderlich (1979: 167) írja: „Minden

mondat több olyan korlátozást is tartalmaz, amellyel egy kontextusnak találkoznia kell ahhoz, hogy a mondatnak valamilyen kontextusa legyen. Minden izolált mondat számára elkészíthetjük a kontextualizációt, azaz, másképpen fogalmazva, előre jelezhetjük a használatát". A megnyilatkozások megértésének a képessége e felfogás szerint azonos az inferencia képességével, amelynek eredményeképpen a kontextust alkotó információk létrejönnek. Az olyan megnyilatkozást, amelyből semmilyen inferenciát nem lehet levonni, értelmetlennek tekintik. Az inferenciafolyamat a kommunikációs kompetencián alapul. Gazdar (1979: 5) a megnyilatkozás (= E) általános jelentését (értelmét) a $(D \times M)$ formula segítségével írja le, ahol a D szimbólum a mondatok, az M pedig a kontextusok halmazát jelöli. Ebben a rendszerben a pragmatikai funkció olyan funkció, amely a megnyilatkozás felszíni (literális, szó szerinti) jelentését (értelmét) meghatározott használati kontextusra képezi le. A pragmatikai értelem alapvető funkciója a valóságnak a nyelv segítségével történő megváltoztatása. Ezt a folyamatot Gazdar úgy fogja fel, mint az M1 kontextus megváltoztatását M2-vé, a pragmatikai erővel rendelkező megnyilatkozás segítségével. Ennek a változásnak a fordulópontját a beszédpillanat képezi. Például: „Engedélyezem az F-et” megnyilatkozás esetében az M1 kontextussal van dolgunk, amelyben az F tiltva volt, valamint az M2-vel, amelyben az F engedélyezett. E megnyilatkozás pragmatikai értelmét az M1 és M2 között fennálló különbség adja meg (Gazdar 1979: 5).

Véleményem szerint a mai pragmatikavisztika legfontosabb metodológiai kérdése a szemantikai paramétereknek a pragmatikai paraméterektől való elkülönítése a kontextualizáció során, azaz egy olyan kontextus rekonstruálása során, amelyben egy adott megnyilatkozás értelmes lehet. A megfelelő szigorú kritériumok hiánya nem teszi lehetővé, hogy éles határt húzzunk a szemantika és a pragmatika közé. A Sadock (1978) és Levinson (1983) által javasolt séma, annak ellenére, hogy látszólag világos, több pontban is vitatható. Nem világos például, hogyan lehet elkülöníteni a konverzációs módon szerzett információt a nem konverzációtól a szituációtól függetlenül, csupán azon meggyőződés alapján, hogy az információadó alkalmazza a kooperáció szabályait. Tehát olyan információ megkülönböztetéséről van szó, amely eltér a nyelvi kód által továbbított információtól. Ez a helyzet például „A szerelem tűz” mondat metaforikus értelmezése esetében is (a tűz = ég, melegít, de pusztít is). Az az eljárás, amely során ehhez a jelentéshez hozzájutunk, nagyon hasonlít arra az eljárásra, amely nem konverzációs módon történik, és az interlokútorok tudásán és tapasztalatán alapul. Ahhoz, hogy megértsük ezt és még sok más metaforát, szükség van a beszélők tudására és tapasztalatára, amely alapját képezi az új, és a rendszerbeli jelentéstől eltérő jelentés meghatározásának. Meg kell jegyezni, hogy a beszélők tudása mint a szöveg megértésének a feltétele, rendkívül komplikált kérdést vet fel, nevezetesen azt, hogy vajon lehetséges-e egyáltalán egy közös nyelv, mivel a beszélők tudása és tapasztalata különböző. Ezért nagyon nehéz megérteni egy verses szöveget, amely gyakran tartalmazza a megismételhetetlen és továbbíthatatlan tapasztalatot.

A következő probléma az, hogy a nyelvi rendszer és a világról szóló tudás alapján kikövetkeztetett információkat egyáltalán a megnyilatkozás jelentéséhez lehet-e sorolni. Például azon információ alapján, hogy valaki a Budapest és London közötti utat 3 óra alatt tette meg, az információvevő azt a következtetést vonja le, hogy az utazás repülőgéppel történt.

A megnyilatkozás szemantikai és pragmatikai aspektusának világos megkülönböztetése rendkívül fontos, és nagyon nehéz feladatnak bizonyul több ponton is:

(1) Az első kérdés az eredetileg pragmatikai tartalom konvencionalizálásával függ össze. Ez a metaforikus jelentés konvencionalizálására is vonatkozik.

(2) A második nehéz kérdést a beszélők tudása, meggyőződése és tapasztalata mint a nyelvi kompetencia összetevője jelenti. Ennek egy része egy adott nyelvi közösségnek a

szemantikai tudását képezi, egy másik része pedig a nyelvi tudásán túlra mutat. Közöttük éles határ kijelölése majdnem lehetetlen feladat. Például, hogyan interpretálhatjuk az emocionális vagy axiológikus tulajdonsággal bíró lexémáknak (pl. lopni, hazudni, egyes nemzetek neve, ahol az értékelés elemeit egyrészt a nyelvi kódhoz tartozó jelentésként foghatjuk fel, másrészt pedig úgy, hogy ezek a beszélők meggyőződésének függvényei), vagy az egyéni, illetve egy adott csoport által értelmezett lexémáknak a tartalmát, amely attól a szituációtól függ, amelyben használják (pl. olyan szavak használata, mint demokrácia, válság, dialóg — a munkás környezetben).

(3) Külön kérdést vet fel a preszuppozíciók értelmezése. Alapjában véve ezek az információk a szemantikához tartoznak, mivel azokat a nyelvi kód segítségével továbbítják. Például lexikális preszuppozíció: „abbahagyni” = „előbb valamit csinálni”, vagy egzisztenciális preszuppozíció: „Jancsi gyerekei betegek” = „Jancsinak gyerekei vannak”. A preszuppozícióknak egy része azonban a nyelvi közlés használatához kötődik, tehát a pragmatikához sorolandó, pl. a parancsban benne van az, hogy a vevője képes azt a cselekvést végrehajtani, más szituációkban viszont e közlés használata rossz lehet. Tehát, ezek a preszuppozíciók inkább a direktív megnyilatkozás használati szabályaihoz tartoznak, mint a jelentéshez. A használati szabályok azonban a stilisztikai szabályokhoz közelednek, amelyek megengedik vagy megtiltják bizonyos közlések használatát bizonyos szituációkban.

A fentiekből világosan kitűnik, hogy a jelentés problematikája talán a legnehezebb kérdése a nyelvi modellálásnak. Több probléma látszólagos megoldása mellett ez a kérdéskör még manapság is sok feltáratlan titkot rejt a nyelvtudomány számára.

BIBLIOGRÁFIA

- Ajdukiewicz, K., Zagadnienie uzasadnienia zdań analitycznych. In: Ajdukiewicz, K., *Język i poznanie*, tom 2, 1965.
- Austin, J. L., *How to do Things with Words*. Oxford, 1962.
- Bańcerowski J., A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979.
- Bellert, I., Niektóre postawy modalne w interpretacji semantycznej wypowiedzeń. In: *Sesja Naukowa Międzynarodowej Komisji Budowy Gramatycznej Języków Słowiańskich*. Wrocław, 1971.
- Berkeley, G., *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*. William Collins Sons and Co. London—Glasgow, 1972.
- Bloomfield, L., *Language*. London. 1935. New York—Chicago—S. Francisco—Toronto, 1964.
- Bogusławski, A., Preliminaries for Semantic-Syntactic Description of Basic Predicative Expressions with Special Reference to Polish Verbs. In: *O predykacji*. Wrocław, 1974.
- Bogusławski, A., O negacji. In: *Słownik i semantyka*. Wrocław, 1975.
- Bogusławski, A., Właściwości pragmatyczne wyrażen równoznacznych. In: *Pamiętnik Literacki*. LXIV, 1973.
- Bogusławski, A., O rozkazniku. In: *Prace Filologiczne XXV*, 1974.
- Bréal, M., *Essai de sémantique*. Paris, 1897.
- Carnap, R., *Meaning and Necessity. A Study in Semantics and Modal Logic*. The University of Chicago Press. Chicago and London, 1955.
- Carnap, R., *Logische Syntax der Sprache*. Wien, 1934. 1.
- Carnap, R., *Filozofia jako analiza języka nauki*. Warszawa, 1962.
- Chafe, W. L., *Meaning and the Structure of Language*. Chicago, 1970.
- Chomsky, N., *Syntactic Structures*. The Hague, 1957.
- Chomsky, N., *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, 1965.
- Daninos, P., *La composition d'histoire*. Paris, 1924.

- Darmesteter, A., *La vie des mots*. Paris, 1887.
- Dąbska, I., *Wprowadzenie do starożytnej semiotyki greckiej*. „Ossolineum”. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1984.
- Firth, J. R., *Papers in Linguistics*. 1934—1951. London, 1957.
- Frege, G., *Über Sinn und Bedeutung*. *Zeitschrift für Philosophie und Philosophische Kritik*, 100. 1892.
- Freese, J. H., *The Art of Rhetoric*. In: Aristotle. London, 1959.
- Gazdar, G., *Pragmatics, Implicature, Presupposition and Logical Form*. New York, Academic Press 1979.
- Greimas, A., *La sémantique structurelle*. Paris, 1965.
- Grepl, M., *Komunikatívne pragmatické aspekty výpovedi*. In: *Otázky Slovenskej Syntaxe*. IV, Brno, 1979.
- Grice, H. P., *Meaning*. *Philosophical Review*, 1957, Nr. 66 (Utánnymomat) (In:) *Semantics* (eds. D. D. Steinberg, L. A. Jakobovits, Cambridge, 1971).
- Grice, H. P., *Utterer's Meaning, Sentence-Meaning and Word-Meaning*. In: *Foundations of Language*, 1966. Nr. 4.
- Grice, H. P., *Logic and Conversation*. In: *The Logic of Grammar* (eds. D. Davidson, G. Harman). 1975.
- Grice, H. P., *Further Notes on Logic and Conversation*. In: *Syntax and Semantics*, 9, 1978.
- Grimm, J., *Geschichte der deutschen Sprache I*. Leipzig, 1853. XI. „Wörter und Sachen” 1. 1909.
- Grochowski, M., *Zarys leksykologii i leksykografii*. Toruń, 1982.
- Grzegorzczkova, R., *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. PWN. Warszawa, 1970.
- Haase, F., *Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft*. Leipzig, I. 1874, II. 1890.
- Hamp, E. P., *Semantics*. Ch. Mohrmann, A. Sommerfelt, J. Whatmough, *Trends in European and American Linguistics 1930—1960*. Utrecht 1961.
- Harris, Z. S., *Methods in Structural Linguistics*. Chicago, 1951.
- Hellwig, A., *Untersuchungen zur Theorie der Rhetorik bei Plato und Aristoteles*. Göttingen, 1973.
- Hockett, C. F., *A Course in Modern Linguistics*. New York, 1958.
- Heerdegen, F., *Untersuchungen zur lateinischen Semasiologie II*. Erlangen, 1878.
- Hecht, M., *Die griechische Bedeutungslehre, eine Aufgabe der klassischen Philologie*. Leipzig, 1888. 5.
- Hey, O., *Semasiologische Studien*. „Jahrbücher für Philologie und Pädagogik”, Suppl. 18. 1882.
- Husserl, E., *Logische Untersuchungen*. Halle, 1913.
- Ingarden, R., *Szkice z filozofii literatury*. Łódź, 1947.
- Jakobson, R., *On Linguistic Aspects of Translation*. In: *On Translation*. (ed.) R. A. Brower, London, 1959.
- Katz, J. J., *Propositional Structure and illocutionary Force*. New York, 1977.
- Katz, J. J., Fodor J. A., *The Structure of a Semantic Theory*. „Language” 39, 1963.
- Kiefer F., *A jelentéskutatás újabb irányzatai*. In: *Magyar Nyelv LXXXV. évf.* 1989. 3. szám, 257—71.
- Koschmieder, E., *Die noetischen Grundlagen der Syntax*. *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. München, 1952.
- Kořenský, J., *Pojmy „sémantika”, „syntax”, „pragmatika” ve vztahu k funkční hierarchizaci sémantických a gramatických prostředků jazyka*. In: *Otázky Slovenskej Syntaxe*, IV, Brno, 1979.
- Kronasser, H., *Handbuch der Semasiologie*. Heidelberg, 1952.
- Kustrzeba, I., *Znak i znaczenie w psychologii behawiorystycznej*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa, 1971.
- Leech, G., *Explorations in Semantics and Pragmatics*. Amsterdam, 1980.

- Levinson, S. C., *Pragmatics*. Cambridge, 1983.
- Locke, J., *Értekezés az emberi értelemről*. Budapest, 1964.
- Lyons, J., *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge, 1971.
- Lyons, J., *Structural Semantics. An Analysis of Part of the Vocabulary of Plato*. Oxford, 1963.
- Mała encyklopedia logiki: Zakład Wydawniczy im. Ossolińskich, Wrocław, Warszawa, Kraków 1970. 375—80.
- Martinet, A., *La linguistique synchronique. Études et recherches*. Paris, 1965.
- Martinet, A., *Podstawy lingwistyki funkcjonalnej*. Warszawa, 1970.
- Meier, G. F., *Semantische Analyse und Noematik*. „Zeitschrift für Phonetik, Allgemeine Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung” 14, 1964.
- Meier, G. F., *Grundfragen eines Noematikons*. „Zeitschrift für Phonetik, Allgemeine Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung” 25, 1972.
- Melcsuk, I., *Opit teorii lingviszticeszkich modelej „Szmisl-Text”*. Moskwa, 1974.
- Meringer, R., *Etymologien zum geflochtenem Haus*. Festgabe Richard Heinzel, Halle, 1983, 175 kk.
- Mill, J. St., *System logiki dedukcyjnej i indukcyjnej*. Biblioteka Klasyków Filozofii 62., Warszawa, 1962.
- Morris, Ch., *Writing on the General Theory of Signs*. The Hague, 1971.
- Morris, Ch., *Foundations of the Theory of Signs*. Chicago, 1938.
- Nida, E., *Morphology. The Descriptive Analysis of Words*. Ann Arbor, 1946.
- Nowell-Smith, P. H., *The Logic of Adjectives*. In: *Ethics*. Oxford, 1957. (orosz fordítás: *Novoje v zarubeznoj lingvisztike*. Moskwa, 1985).
- Ogden, C.—Richards, J., *The Meaning of Meaning*. London, 1936.
- Osgood, C., *A Behavioristic Analysis of Perception and Language as Cognitive Phenomena*. In: *Contemporary Approaches to Cognition*. Cambridge, 1957.
- Pais István, *A görög filozófia. Szerzői kiadás*, Budapest, 1992. 318—38, 420—62.
- Pelc, J., *Znaczenie jako narzędzie*. *Studia Semantyczne*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1970.
- Pelc, J., *Semiotyka logiczna — przedmiot i teorie*. In: *Studia semantyczne XI*, 1981.
- Pottier, B., *Vers une sémantique moderne*. *Travaux de linguistique et de littérature*, II/1, 1964.
- Porzig, W., *Das Wunder der Sprache*. Bern, 1950.
- Reisig, Ch. K., *Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft*. Leipzig, 1839.
- Russell, B., *On Denoting*. *Mind* 14., 1905.
- Ryle, G., *The Theory of Meaning*. In: *British Philosophy in the Mid-Century*, London, 1957.
- Sadock, J. M., *On Testing for Conversational Implicature*. In: *Syntax and Semantics*, 1978. vol. 9.
- Sgall, P., Hajičová, E., *A Functional Generative Description*. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 14, 1970.
- Sgall, P., Panevova, J., *Semantics of Tense in a Complex Sentence*. In: *Charakterystyka temporalna wypowiedzenia*. Wrocław, 1975.
- Schaff, A., *Bevezetés a szemantikába*. Budapest, 1967. 156—221.
- Schröder, F., *Zur griechischen Bedeutungslehre*. *Progr. des Gymn. in Gebweiler*, Nr. 508, 1893.
- Schuchardt, H., *Sachen und Wörter*. „Zeitschrift für romanische Philologie” 29, 1905.
- Schuchardt-Brevier, Halle, 1928. 117.
- Schleicher, A., *Untersuchungen zur vergleichenden Sprachengeschichte*. II. Bonn, 1848, 6.
- Searle, J., *Speech Acts. An Essay of the Philosophy of Language*. Cambridge, 1969.
- Searle, J., *What is the Speech Act?* In: *The Philosophy of Language*. 1972.
- Saussure, F. de, *Cours de linguistique générale*. Paris, 1916.

- Trier, J., *Der deutsche Wortschatz im Bezirk des Verstandes*. Heidelberg, 1931.
- Ullman, S., *Semantics. An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford, 1962.
- Ullman, S., *The Principles of Semantics*. Glasgow, 1951.
- Vojtsillo, J. K., *A fogalom*. Gondolat, Budapest, 1978. 63–88.
- Wacha Imre, *A korszerű retorika alapjai*. Szemimpex kiadó. Budapest, 1994.
- Watson, J. B., *Psychology from the Standpoint of a Behaviorist*. Philadelphia and London, 1919.
- Watson, J. B., *Behaviorism*. Chicago, 1961.
- Weinreich, M., *Explorations in Semantic Theory* (In:) *Current Trends in Linguistics* 3, (ed. T. A. Sebeok), 1966.
- Weisgerber, L., *Die Bedeutungslehre ein Irrweg der Sprachwissenschaft*. „Germanische-Romanische Monatschrift” 15. 1927.
- Wierzbicki, J., *Semantyka językoznawcza*. PWN. Warszawa, 1980.
- Wittgenstein, L., *Logikai filozófiai értekezés*. (Tractatus logico-philosophicus). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- Wierzbicka, A., *Dociekania semantyczne*. Wrocław, 1969.
- Wierzbicka, A., *Semantic Primitives*. Frankfurt, 1972.
- Wierzbicka, A., *Lingua mentalis. The Semantics of Natural Language*. Sydney, 1980.
- Wunderlich, D., *Meaning and Context Dependence*. In: *Semantics from Different Point of View* (ed. Bäuerle), New York, 1979.
- Zauner, A., *Die romanischen Namen der Körperteile. Eine onomasiologische Studie*. „Romanische Forschungen”, 14, 1903.
- Zawadowski, L., *Lingwistyczna teoria języka*. Warszawa, 1962.

Bañcerowski Janusz

Műhelytanulmány az „ő” névmásról

Nyelvünk közismert jellemzője, hogy — eltérően például az indogermán nyelvektől — a névmási alany —, például az „ő” —, a mondatból rendszeresen törlődik. Az ún. nem-konfigurációs (vagyis bizonyos értelemben nem kötött szórendű) nyelveknek, amelyekhez a generatív-strukturális grammatikák a magyart is sorolják, feltűnő sajátossága, hogy nagy szerep jut bennük a koreferens névmások törlésének. (Vö. Kenesei, *Logikus-e a magyar szórend?* ÁNyT. XVII. 112, hivatkozással további szerzőkre.) Nyelvünkben valóban általában az olyan ún. nulla anafora, mint a következő: *1. A kisfiú meglátta a bácsit. Ø Odament hozzá.* (A példát l. Pléh—Radics, „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. ÁNyT. XI. 263. A Ø jelzés a kötelezően törölt koreferens névmásra utal.)

Ugyanakkor mégis vannak helyzetek, amikor az „ő” névmás nem hiányzik, vagy nem is hiányozhat. E tanulmány tárgya az alanyesetben álló „ő” névmás empirikus vizsgálata. Célja, hogy feltárja, mikor irányítják az „ő” használatát grammatikai (szintaktikai), és mikor a mondatgrammatikán túlmutató (szöveggrammatikai, jelentéstani, szövegtipológiai) szabályok. Műhelytanulmány voltából következően nem fog magyarázatot adni minden felmerülő problémára, de feladatának tekinti, hogy törekedjen minél több problémát felvetni, és előbbrevivően kérdezni.

A kérdések a következő témák köré csoportosulnak:

1. Az „ő” névmás mint pronominális NP a mondat grammatikai szerkezetében.
2. Az „ő” névmás mint anafora összetett mondatokban, illetve mondat sorokban.
3. A „választható” „ő” névmás és a kontrasztív topik problematikája.
4. Az „ő” névmás mint egy szövegtípus meghatározó alkotóeleme.

1. A névmás a mondat grammatikai szerkezetében

Az „ő” az É. Kiss Katalin által kidolgozott grammatikai modellben (legutóbb I. É. Kiss, *Az egyszerű mondat szerkezete*, in: Kiefer (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Bp. 1993: 79–179) egyaránt lehet nyomatékos fókusz — 2. *Ő jött ki elem az állomásra* —, mondatot kezdő topik — 3. *Ő türelmesen várt* —, és állhat az ige utáni pozícióban — 4. *Ment ő haza már máskor is egyedül* —. A bevezetőben említett törlési szabályt ezekben az esetekben különböző keretekben megfogalmazható szabályok „győzik le”. Nyomatékos fókuszként az „ő” nyilvánvalóan elhagyhatatlan. Mint topik szintaktikailag ugyan törölhető: a „*Türelmesen várt*” mondat is helytálló, itt azonban az „ő” szereplését más, vélhetőleg a szöveggel összefüggő rendszer magyarázza, s ugyanez vonatkozik az ige utáni pozícióban megjelenő névmásra is. Mielőtt azonban kilépnénk a szintaxis keretéből a szöveg és a jelentés irányába, tekintsük át a teljesség kedvéért azokat a további lehetőségeket, ahol a névmás, hasonlóan a nyomatékos fókusz esetéhez, egyszerű grammatikai okból nem törölhető. Ezek a következők: A már említett nyomatékos fókuszon kívül a kvantorok hatókörében álló névmás sem hagyható el — 5. *Ő is kiment az állomásra. Ő sem talált semmit.* —; Kötelező az „ő” alanyesetben a kopulás mondatokban — 6. *Ő az olasz trónörökös. Az oroszán is ő.* —; több alannal együtt felsorolva — 7. *A húga, ő meg a barátja egy egész tortát evett meg* —; jelzős szerkezetek fejeként — 8. *Ő, aki mindenhez ért, megcsinálhatta volna. Ők hatan odaszállingóztak a kerítéshez* — és végül kötelezően tartalmazza az „ő”-t a lexikálisan jelölt „kontrasztív” topik (a kontrasztív topik kifejezést a fent említett Strukturális magyar nyelvtant megelőző szakirodalomból kölcsönzöm, l. pl. Prószekey Gábor, *Határozók, szabad határozók*. ÁNyT. XVII. 216 kk.). Például: 9. *Ő pedig türelmesen várt tovább. Ő maga többnyire már hatkor talpon volt. Ő azonban elvállalta a kényes megbízatást. Ő bezeg szívesen elment volna. Ő aztán tudja, mikor mit kell csinálni.*

A probléma, amelyről ebben a tanulmányban szó lesz, a topikként szereplő és a felsorolt esetekhez nem tartozó „ő” helyzete. Mielőtt azonban ennek tárgyalásába kezdünk, fel kell derítenünk azokat az eseteket is, ahol az „ő” törlésére nem mondat-, hanem szöveggrammatikai okból nem keríthetünk sort: vagyis át kell tekintenünk a kötelezően használt anaforikus „ő” névmás eseteit — ha vannak ilyenek.

2. Az „ő” névmás mint anafora

Említett tanulmányukban Pléh Csaba és Radics Katalin két egymást követő neutrális mondat — vagyis nyomatékos fókuszt nem tartalmazó mondat — esetében a nominativuszi anaforára vonatkozóan két számunkra fontos szabályt állapít meg.

Az egyik szabály az egymást követő azonos alanyú mondatokra vonatkozik, és a második mondatban az alanyi rész kötelező törlését írja elő (l. az 1. példát). Ez a szabály kiterjesztendő kettőnél több mondatra is: 10. *János megpillantotta a lányt, ő átment az utcán és ő odaadta neki a könyvet.*

A másik szabály azokra az esetekre vonatkozik, amelyekben a második mondatbeli anaforikus alany az első mondatban nem alanyi NP: ezekben az esetekben kötelező az anaforikus névmás használata — ez a névmás azonban a „neutrális” mondatokban nem a személyes névmás („ő”), hanem a távolra mutató névmás („az”) lesz! L. Pléh és Radics következő példáit:

11.a) *A lány már sürgette a fiút. Az rögtön megértette, miről van szó.*

11.b) *A portás bement a házmasterhez. Az odaadta neki a liftkulcsot.*

Az „ő” névmás különleges státuszára utaló tényként könyvelhetjük el azt a szabályt is, amely a második mondatban tárgyesetben álló anaforikus névmásra vonatkozik: az a névmás ugyanis a neutrális mondatokban éppenséggel nem a távolra mutató névmás (azt/azokat), hanem a személyes névmás (őt, őket), — avagy törlendő, éspedig: (i) egyes számú

[+élő] jegyű tárgy esetében törlendő — 12. *Előtted az étel. Edd meg őt!* —, (ii) egyes számú [–élő] jegyű tárgy esetében vagy törlendő, vagy „őt” — 13. *A gyerekek észrevették a vak embert, s átsegítették őt az úton. A gyerekek észrevették a vak embert, s átsegítették őt az úton* —, (iii) többes számú tárgy esetében pedig mindig kötelezően „őket”, függetlenül a tárgy [+élő] jegyétől. 14. *Anya sokat veszekedett a 84gyerekekkel, mégis nagyon szerette őket.* — (L. Pléh—Radics, i. m. 264 k.) Eszerint az anafora paradigmájában az alanyesetben — és csak ott — az „ő”-t kizszorította a távolra mutató névmás. Feltételezhetjük, hogy az alanyesetű „ő” az alanyesetű „az” névmáshoz képest rendelkezik olyan többlet tulajdonságokkal, amelyek túlmutatnak az anaforikus szerepen.

Az „őket” kötelező voltát — szemben az „őt” választhatóságával — az a tény magyarázza, hogy a tárgyas ragozás önmagában csak az egyes szám harmadik személyű tárgyra utal, a többes számúra nem (például helyes mondat: 15. *Az inas leszedte a könyvet és leporolta.*, helytelen viszont: **Az inas leszedte a könyveket és leporolta.*). Az egyes számú választható „őt” alak a névmás azon szerepéből adódik, hogy a magyar kitüntetően kezeli a [+élő] jegyű tárgyat, szemben a [–élő] jegyűvel. Ez a szerep várhatóan meg fog jelenni az „ő” anyai funkciójában is.

Nézzük meg tehát részletesebben az alanyként álló anafora lehetőségeit, ha az a megelőző mondatban szereplő tárgyra vagy egyéb vonzatra utal vissza. (a) Vajon mennyire szigorú a távolra mutató „az” névmás kötelező használatára vonatkozó szabály? Vajon valóban mindig ki kell tennünk? Vagy vannak egyéb, az értelmezést segítő tényezők, amelyek okán a nulla anafora is számításba jöhet? (b) Vajon valóban az „az” névmást kell kitennünk? Miért nem az „ő”-t? Vagy — adott esetben — miért mégis az „ő”-t?

Az (a) kérdésre adható válasz a szintaktikai anafora keretéből való kilépésre és egyéb jelentésbeli, illetve szövegalkotó szabályzók bevezetésére figyelmeztethet. Vessük össze a következő két mondatot:

16.a) *A lány már sürgette a fiút. Az rögtön megértette, miről van szó.*

16.b) *A lány ekkor meglátta a fiút. Ő A villamosról szállt le éppen, bőrönddel a kezében.*

A nem azonos alanyú mondatSORRA vonatkozó anafora szabályt ki kell egészítenünk további szabályokkal, hogy megmagyarázzuk a kétféle használat különbségét. A törlés lehetősége nyilvánvalóan az első mondat igéjének és a tárgyra vonatkozó következő mondatbeli állításnak az összefüggéséből magyarázható. A második mondat szintaktikailag a „fiú” függvénye, annak pillanatnyi, statikus állapotát írja le, ennek megfelelően az ige nem értelmezhető befejezett aspektusú igeiként, ezt teszi lehetővé a szórend a fókuszról kiemelt igeikötővel és az „éppen” határozó, (l. ezt a változatot is: 16.c) *Éppen szállt le a villamosról, egy bőrönddel a kezében.*). A befejezett aspektusú ige használata a Pléh—Radics-féle törlési szabály érvényesülésével jár együtt: 16.d) *A lány ekkor meglátta a fiút. Ő Leszállt a villamosról és futni kezdett.* Mindenesetre ez a kivétel egy az összetett mondatokat és mondatSOROKAT megfelelően modelláló szintaktikai szabályrendszerben nyilvánvalóan magyarázható, hozzá véve a fókusz előtti és az ige mögötti mondatrészek sorrendjét, vö. a következő különbséggel: 17.a) *A lány ekkor meglátta a fiút, amint ő ott állt a hőésben.* 17.b) *Amint ő ott állt a hőésben, a lány egyszer csak meglátta a fiút.* (A példa a katafora, vagyis előre mutató szerepű névmás, ismereteim szerint ugyancsak felderítetlen szabályainak megállapítását sürgeti.)

Vannak azonban olyan esetek is, ahol a magyarázathoz ki kell lépnünk a fenti, a mondaton túlmutató szintaxisból is, és egy másfajta rendszerben kell látnunk, illetve láttatnunk az anafora szabályát.

18.a) *A lány ekkor megvédte a fiút. Nem tehetett mást.*

18.b) *A lány ekkor megértette a fiút. Bizonyal nem tehetett mást.*

A két mondat kontextus nélküli, „elsődleges” értelmezése eltér: az elsőben a nulla anafora szabályának megfelelően az alanyok azonossága jelenik meg mint „természetes” jelentés, a másodikban viszont nem: itt egy szövegalkotó lehetőség legyőzi a szabályt, ez pedig a közvetlen, bevezető vagy idéző mondat nélküli idézés lehetősége. Ezt erősíti a „bizonyára” révén kifejezett szubjektív — a beszélő közvetlen hozzáállását jelző — modalitás, amely mintegy helyettesíti az idéző mondatot. A szabálytól eltérő nulla anaforát a b) mondatban egy szövegtypológiai keretben megadható szövegalkotó szabály magyarázza (ahol szövegtypológián nem institutionális alapú kategóriát értek — mint például levél, ételrecept stb. —, hanem nyelviileg elkülönülő szövegalkotási szabályok érvényesülését).

Az (a) kérdéssel kapcsolatos gondolatok és annak belátása, hogy a névmás használata többféle magyarázó rendszert kíván, előkészíti a (b) kérdés megválaszolását, ti. azt a problémát, hogy miképpen viszonyul egymáshoz a leírt anaforikus szerepkörben a távolra mutató névmás és a személyes névmás. Célszerű minimálpárokat felállítani és megpróbálni úgy közelebb jutni a tisztázáshoz. Ha összevetjük a következő lehetőségeket:

19.a) *A lány már sürgette a fiút. Az rögtön megértette, miről van szó.*

19.b) *A lány már sürgette a fiút. Ő rögtön megértette, miről van szó.*, kiderül, hogy a távolra mutató névmás egyértelműsít, míg a személyes névmás kétféle értelmezést tesz lehetővé: Megfelelő hangsúllyal és intonációval kiemelt „ő” mint kontrasztív topik esetében (és ez a szöveg elsődleges, természetes olvasata) a második mondat alanya is a lány. (Vö. a következő lehetséges lexikális kiemelést is: *Ő bezzeg rögtön megértette, miről van szó.*) A távolra mutató névmáshoz hasonlóan használt „ő” (mint nem önálló intonációs egység, ahol a „rögtön” után nyomatékokat kap a „megértette” is) viszont a fiúra visszautaló alany lesz. Az én nyelvérzékem szerint az „az” helyett álló „ő” esetében a mondathoz folytatás is kívánczik: *Ő rögtön megértette, miről van szó, és ... (próbálta menteni a menthetőt stb.).* Ez azzal függhet össze, hogy az „ő” egy hosszabb szakaszon belül jelöli ki azt a központi referenst, akire többször visszatér. Az így értelmezett „ő” a fiút emeli ki „központi referensként”, akiről nyilván a várható folytatás is szólni fog.

Hasonló megfigyelést tehetünk, ha a következő minimálpárokat tanulmányozzuk:

20.a) *Ha valaki megcsalta Garánvölgyit, az addig nem nyugodott, amíg a csalót vissza nem csalta.*

20.b) *Ha valaki megcsalta Garánvölgyit, ő addig nem nyugodott, amíg a csalót vissza nem csalta.* Itt is csak a távolra mutató névmás teremt egyértelmű helyzetet, az „ő” kétértelmű: vonatkozhat Garánvölgyire — vagy egy korábban megnevezett személyre (a Jókai-regényből való példában Kampósra).

Az „ő” tehát, úgy tűnik — szemben a távolra mutató névmással —, nem két egymást követő mondat viszonyában szabályozott szintaktikai anafora, hanem a tágabb szöveg viszonyaiban értelmezendő, személyre (vagy legalábbis [+élő] jegyű alanyra) utaló névmás.

Mégis vannak esetek, ahol az „ő” mint kötelező anafora jelenik meg, és nem helyettesíthető a távolra mutató névmással. I. a következő idézetet:

21. *Vilma a gyógyszerészlányok közt legfiatalabbik volt; az utolsó Kövér-lány már másfél éve férjhez ment, és ő azóta reménytelenül bálozott.* (Kosztolányi)

Az „ő” Vilmára utal vissza; ha törölnénk, akkor kizárólag a megelőző mondat alanyára (az utolsó Kövér-lány) vonatkozna az állítás. A távolra mutató névmást itt azért nem lehet használni, mert az anafora nem a megelőző mondat tárgyát/vonzatként szereplő NP-jét ismétli meg, hanem egy megelőző mondat eltérő alanyát. Ezzel párhuzamosan kezelendő az a tény is, hogy az „ő” csak [+élő] jegyű alanyra vonatkozhat. Ha [–élő] jegyű alanyokról van szó, akkor megismételjük a főnevet, vagy — amint az számos esetben megtörténik — az „ő” révén megszemélyesítjük a cselekvőnek tekintett [–élő] jegyű alanyt:

22. *A nagy kerek asztal lassan gurulni kezdett. A kis szék is megindult, de egy kiálló fatörzsnél*

megakadt. Az asztal azonban tovább gurult, egyre növekvő sebességgel. (Esetleg — például egy mesében —: Ő azonban tovább gurult...)

Eszertint megfogalmazhatjuk az eltérő alanyokat jelző „ő” anafora szabályait: Egymást követő, [+élő] jegyű alanyokat tartalmazó neutrális mondatokban közbeékelte alany után a korábban szereplő alanyra az „ő” névmással utalunk vissza, ellenkező esetben a nulla anafora szabálya szerint a közbeékelte alany „él” tovább. A szabály a mélyszerkezeti [+élő] jegyű alanyra is vonatkozik (l. Pléh—Radics i. m. 266 is), és nem tesz különbséget főmondat és alárendelt mondat között, például: 23. *A nővér mindezt a férj helyett teszi, akinek eddig kötelességből kellett vállalnia, amit ő most önzellen testvéri szeretetből vállal.*

A [+élő] jegynek kitüntetett szerepe van a szöveg megalkotásában, ennek hordozója az „ő” névmás, amely tágabb körben, vagyis hosszabb szövegegységen belül utalhat vissza egy-egy koreferens névszóra. Ezzel szöveget tagoló szerephez is jut, inkább, mint a szoros egymásutániség esetében használható, ebben az értelemben egyértelműsítő „az” névmás.

3. A „választható” „ő” névmás

A legszembetűnőbb kérdés az, hogy mivel magyarázzuk azokat az eseteket, amelyekben nem érvényesül az ismétlődő alanyokra vonatkozó nulla anafora szabálya — amelyekben tehát a nulla anafora mellett (vagy helyett) megengedett az „ő” névmás használata is. A nulla anafora szabálya, amint azt Pléh és Radics is kiköti, csak a neutrális mondatokra vonatkozik, amelyekben az alany nem nyomatékos fókusz és nem is balra kiemelt összetevő (l. a 10. példát), viszont megszűnik a szabály érvényessége, ha a visszaulálás nyomatékos vagy kontrasztív topikként álló alanyt kíván (l. például a 19.b) mondat első olvasatát). A kontrasztív topik elnevezést az indokolja, hogy az „ő”-t ebben a funkciójában gyakran megerősítik tipikus kontrasztáló kifejezések. Mint minden balra kihelyezett összetevő, a kontrasztív topikként álló „ő” is azt jelzi, hogy az általa kijelölt referens tagja egy olyan halmaznak, amelynek van olyan eleme is, amelyre a mondatban szereplő állítás nem igaz. Az ilyen összetevőnek fonológiai jellemzője, hogy külön intonációs egységet képvisel (l. É. Kiss i. m. 109 kk., illetve 115, a balra való kihelyezésről).

A kontrasztív topikot kétféle megjelenési formájában lehet leírni: két mondat viszonylatában, illetve önálló jelenségként.

Két mondat viszonylatában célszerű bevezetnünk a topik-fókusz viszonyok megőrzésének (a téma-réma kutatásokból is ismert típusú) szabályát. Ezen belül az „ő” szempontjából a következő változatokra gondolhatunk:

(i) Az első mondat alanya nyomatékos fókusz, a következőkben ezt megőrizzzük: 24.a) *Márton látta meg Jánost, ő ment át hozzá és (ő) adta oda neki a pisztolyt.* (Ez a mondat az „ellenpólusa” az ugyancsak „megőrzési szabályként” is megfogalmazható nulla anaforának.) Hasonlóan viselkedik a kvantorral lekötött összetevő is: 24.b) *Csak Márton láthatta Jánost. Ő adta oda neki a pisztolyt.*

(ii) Az első mondat alanya nyomatékos fókusz, a következőkben kontrasztív topikként térünk rá vissza: 25.a) *Márton látta meg Jánost. Ő aztán át is ment hozzá és odaadta neki a pisztolyt.* (Lexikálisan kiemelt, ezért nem „választható” — nem törölhető — kontrasztív topik.) 25.b) *Csak Márton láthatta Jánost. (Ő) a bódé mögül jól rálátott az útra.*

(iii) Az első mondat fókuszban álló igét vagy kontrasztív topikot tartalmaz: ekkor a közvetlenül utána következő mondat is megőrizheti ezt a szerkezetet, és így lehetőség nyílik az „ő” mint megismételt kontrasztív topik választására. (Mindenesetre ellentétben a nyomatékos fókuszú „ő”-t tartalmazó mondatokkal, itt az „ő” további ismétlésére nincs mód, l. a 25.a)-t is): 26. *Márton nyilvánvalóan meglátta Jánost, (ő) tehát elvileg minden további nélkül átszaladhatott az úton és odaadhatta neki a pisztolyt.* (L. a 19.b) példát is.)

Tekintettel az „ő”-nek a megelőzőkben rögzített azon képességére, hogy hosszabb szövegegységeken belül, a [+élő] jegy relevanciája révén, távolabbi koreferens névszóra is visszautalhat, illetve kataforaként is működik, egy-egy kontrasztív topikként álló „ő” értelmezhető önmagában is. Ebben a szerepében különösen gyakran áll a kontrasztivitást (vagyis egyfajta szembenállást) alátámasztó szerkezetekben, illetve kontrasztivitást hordozó lexikális elemekkel. Ilyenek a következő mondatok:

26. *Ő mindig mást vett észre, mint a többi ember.*

27. *Ő sokkal magabiztosabban lát neki a dolognak.* (Örkény)

28. *Csak hogy ő olyan szelíden birkóznak, ahogy egy újszülött kapkod kezével a lába, lábával a keze után.* (Örkény)

29. *De ők odafönt, az éjszaka szívében nem érzékelték a veszélyt.* (Örkény)

Az idézett példákban a személyes névmás elhagyása nem vezet szintaktikailag rosszul formált vagy mást jelentő mondatokhoz, a névmásnak egyértelműen szövegalkotó szerepe van. A kontrasztív topikként álló névmás lexikális megerősítést is nyerhet. Lexikális megerősítéssé válnak az 1. részben idézett kötőszók — *meg, pedig* — és egyéb elemek — *maga* — stb., de adott kontextusban például a *de* kötőszó is:

30. *Mi a fenének neked motorcsónak? Éppen ilyen szegény prolinépnak való, mint mi. De ő éjjel-nappal azon spekulál, hogy neki motorcsónak kellene.* (Kosztolányi)

A felsorolt példákhoz képest feltűnő eltérést mutatnak azok az esetek, ahol az ige, illetve a fókusz előtt álló „ő” a hangsúlyviszonyokat tekintve nem kontrasztív topik. Ezekben az esetekben többnyire olyan anaforikus használattal van dolgunk, ahol egy közbeékelt predikáció megtöri az azonos alanyú, illetve egy [+élő] jegyű alany említésével egy nagyobb szövegegységben összetartozó mondatok sorát. Ez az „ő” nem rendelkezik a kontrasztív topikra jellemző fonológiai tulajdonsággal, a mondatban nem emeli ki sem intonáció, sem a kontrasztív topikot követő szünet, viszont hangsúlyt kap a közvetlenül utána következő szó. Gyakran áll az *és, s*, esetenként a *de* kötőszó után.

31. *Karácsony előtt rendbe tette szépen a házat, befűtött, ágyneműt cserélt, majd amikor elmúlt az ünnep, és ő hiába nézelődött fel és alá a Libán havas útján, felbaktatott hozzánk a horgos botjával.* (Sütő)

32. *... marasztalták, és ő ott maradt, határozatlan tervekkel.* (Kosztolányi)

33. *Egy pillanatig a porhó függőnye mögött elsuhanni láttam a feleségemet, de ő újra eltűnt, pedig megálltam egy gerincen, és végigvártam jócskán széjjelhúzódtól útítársaimat.* (Örkény)

Találunk idiomatikus jellegű, vagy félig-meddig lexikalizálódott formákat is, amelyekben a választható „ő” igen gyakran szerepel. Ilyen például az idéző mondat („Erre ő így szólt”). Elhelyezése szövegstilisztikai (esztétikai, egyéni nyelvi, írói szövegalkotó módszerbeli) okokkal indokolható, mint a következő Örkény-„egyperces”-ben, ahol az ismétlődés működik kontrasztképző alapként:

34. *Mindössze kétfélét kérdeznek tőle. — Merre vannak a Montex irodái? — Erre így válaszol: — Az első emeleten balra. A második kérdés így szól: — Hol található a Ruggyanta Hulladék Feldolgozó? — Amire ő így felel. — Második emelet jobbra. . .*

A választható „ő” névmás, párhuzamosan a hozzá társuló hangsúllyal, intonációval és szóközi szünettel, a befogadónak több esetben jelentős interpretációs szabadságot nyújt. A 34. példában az „ő” lehet hangsúlytalan (és az „így” hangsúlyos), de ki is emelhetjük a névmást. Ugyanígy többféleképpen értelmezhető (= hangsúlyozható) a 32. és 33. példa is.

Ha végiggondoljuk példáinkat, nem lehet nem észrevennünk bizonyos jelzéseket, amelyek az interpretációt irányítják. Megértésükhöz bevezethetőnek tűnik a természetes és a nehézkes kognitív feldolgozhatóság naivan értelmezett fogalma. A példák arról szólnak, hogy a valamilyen oknál fogva deficiens szöveg, amely értelemszerűen nehézkesen értelmez-

hető, bizonyos kiegészítésekkel természetesen értelmezhetővé válik. A „deficiens” itt a „redundáns” ellenkezőjét jelenti.

A következő minimálpárok szemléltetik a deficiens (a) és a redundáns (b) szöveget.

35.a) *Ha valaki megcsalta, körültekintően járt el.*

35.b) *Ha valaki megcsalta, ugyancsak körültekintően járhatott el, mert Garanvölgyit igen nehéz volt megcsalni.*

36.a) *A lány már sürgette a fiút. Rögtön megértette, hogy miről van szó.*

36.b) *A lány már sürgette a fiút. Rögtön megértette ugyanis, hogy miről van szó.*

37.a) *Hanem aztán jöttek a csata után a szászok a halottakat eltemetni. Hirtelen lehúzza az egyik holt kozákról a bundát, azt magára vette, arra meg feladta az atilláját.*

37.b) *Hanem aztán jöttek a csata után a szászok a halottakat eltemetni. Ekkor hirtelen lehúzza az egyik holt kozákról a bundát, azt magára vette, arra meg feladta az atilláját.*

38.a) *Bár így tett volna. De nem az eszére, hanem a szívére hallgatott.*

38.b) *Bár így tett volna. De hát nem az eszére, hanem a szívére hallgatott.*

Az a) példák nehézkesen értelmezhetők. Az egyik nem egyértelmű (35.a): ki járt el körültekintően?, a másikban az összekapcsolt mondatok jelentésük szerint nem egyszerűen, a cselekvések idejében lineárisan követik egymást (36.a): a „sürgette” nem a „megértette” előzménye, hanem inkább következménye), a harmadikban hiányzik a központi [+élő] jegyű referens, és a szöveg „lukasnak” tűnik (37.a)), a negyedik esetben az a) és b) különbségét a b) mondat megoldása világítja meg, intuitíven azt a magyarázatot fűzhetjük hozzá, hogy itt a beszélő szubjektív hozzáállásának folytatását igényeljük a második mondatától is (38.a)).

Úgy tűnik, hogy a mindenkori zavartalan, vagyis természetes értelmezés érdekében a nyelvnek — adott esetben a magyarnak — a grammatikai szabályok függvényében és a jelentés igényei szerint rendelkezésre állnak választható — fonológiai, lexikális, sorrendi — lehetőségek, amelyek hatására a nehézkes értelmezést felváltja a természetes értelmezés. Ezt bizonyította a 18.b) példában a „bizonynal”, a 16.b)–c) példában az „éppen”, a 35.b) példában az „ugyancsak” és a „-hat” képzővel kifejezett modalitás, a 36.b)-ben az „ugyanis”, a 37.b)-ben az „ekkor”, a 38.b)-ben a „hát”. Mint látható, hagyományos szófaji hovatarozásukat illetően igen heterogén lehetőségekkel állunk szemben, ami összefűzi őket, az az tény, hogy nem részei a propozicionális jelentésnek. Feltételezem, hogy a választható „ő” névmás használatát hasonló szerep is magyarázza. Gondoljunk a következőre:

37.c) *Hanem aztán jöttek a csata után a szászok a halottakat eltemetni. Ő hirtelen lehúzza az egyik holt kozákról a bundát...* (Jókai)

38.c) *Bár így tett volna. De ő nem az eszére, hanem a szívére hallgatott.*

vagy, az „ő” helyett adódó ilyen lehetőségekre:

31.a) *Karácsony előtt rendbe tette szépen a házat, befűtött, ágyneműt cserélt, majd amikor elmúlt az ünnep és továbbra is hiába nézelődött fel és alá a Libán havas útján, felbaktatott hozzánk...*

32.a) *...marasztalták, így hát ott maradt határozatlan tervekkel.*

33.a) *Egy pillanatig a porhó függőnye mögött elsuhanni láttam a feleségemet, de aztán újra eltűnt, pedig megálltam egy gerincen...* A kontrasztív topik szerepeltetése ugyancsak a természetes értelmezés kívánalma szerint történik. Vélhetőleg hasonló okok magyarázzák a gyengének érzett kontrasztív topik „lexikális megerősítésének” igényét is. Az „ő” névmás hozzásorolható a természetes értelmezést megteremtő redundáns elemekhez, ebben a keretben is megragadható mint a szövegalkotás egyik tényezője.

4. Az „ő” névmás mint egy szövegtípus meghatározó alkotóeleme

Az „ő”, pronominális és anaforikus szerepén túl, megfigyelhető egy további, különleges

funkcióban is. Ez az idézetekhez kötődik. A függő beszédben a személyek megfelelő eltolódását jelző „ő” névmás e parafrázistípus egyik legszembevetőbb jegye:

39. *Hogy ezt ő nagyon meg tudja érteni, helyeselt a horgászbokéskészítő kisiparos.* (Örkény)

40. *Ő nem olvasta a verseket, de a diák szorgalmas, művelt és szerény, biztosan a költeményei is szépek.* (Örkény)

A függő beszédbeli „ő” sajátos jellemzője a szabad függő beszédnek is. Ebben a szerepében a 3. személyű névmás egyenesen egy szövegtípus meghatározó elemeként értékelhető, és funkciója megfelel az Hagège, Roncador és Canisius által leírt logoforikus, vagyis a beszélőre mutató névmási funkciónak. (L. Hagège, Les pronoms logophoriques, in: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, 69/1. 1979: 287 kk; Roncador, M. v., Zwischen direkter und indirekter Rede. Erlebte Rede, logophorische Konstruktionen und Verwandtes. Tübingen 1988; Canisius, P., Logophorische Pronomina im Deutschen. In: S. Beckmann (S. Frilling (eds.), Satz-Text-Diskurs. Akten des 27. Linguistischen Kolloquiums. Tübingen 1992: 3 kk.) Ezt szemléltetendő, vessük össze az „ő” kétféle szerepét a következő példában: 41. *A főügyész meg volt nyugodva. Ő csak azt akarta megtudni, hogy Péterfi doktor „aggálytalan tanú”-e, vagy nem.* (Móricz). A kontrasztív topikként álló „ő” a szövegrészt egy külső szemlélő szemszögéből előadott leírásként, beszámolóként határozza meg. Ha viszont az „ő” — ezen túl — szabad függő beszéd elemeként jelenik meg, vagyis mint a főügyész gondolatának, belső beszédének része, akkor a szövegtípus nem a külső szemlélő beszámolója, hanem egy egyszerű belülről és kívülről láttató szerző átélt elbeszélése lesz. A kétféle szerepet körülírással is kibonthatjuk:

41.a) *A főügyész meg volt nyugodva. Ő ugyanis csak azt akarta megtudni, hogy Péterfi dr. aggálytalan tanú-e, vagy nem.*

41.b) *A főügyész meg volt nyugodva. Hiszen ő csak azt akarta megtudni, hogy Péterfi dr. aggálytalan tanú-e, vagy nem, (gondolta magában).*

Hogy az „ő” az utóbbi szerepben meghatározóan fontos, azt az is igazolja, hogy a nulla anafora csak az a) szövegtípust teszi lehetővé, a b) változatot, a belső beszédet nem:

41.c) *A főügyész meg volt nyugodva. Csak azt akarta megtudni, hogy Péterfi dr. aggálytalan tanú-e, vagy nem.*

Az itt a)-val jelölt szövegtípust éppen az tünteti ki, hogy az elbeszélő nem marad külső szemlélő, hanem belehelyezkedik — és az olvasót is belehelyezi — a szereplők gondolatvilágába. Ez a lehetőség bizonyosan az „ő” névmásnak abból az említett tulajdonságából is adódik, hogy két mondatnál hosszabb szövegegységekben a vele kijelölt „szereplő” a szövegrész központi referense lesz: arra térünk — esetenként többszörösen — vissza, így kézenfekvő, hogy lassan azonosulunk a vele jelölt szereplővel. Ezt az azonosulást az „ő”-vel szerkesztett szöveg számos egyéb rejtett utalással is megerősíti, amelyek alapján az olvasó beleéli magát a szereplő lelkivilágába, gondolataiba, tehát nem kívülről, hanem „belülről” látja a történeteket. Erre igazából csak akkor döbbenünk rá, ha összehasonlítjuk az így szerkesztett szöveget a névmás helyett névszókkal szerkesztett szöveggel, és figyelünk a szabad függő beszéd egyéb jellemzőire is. Például: Névszóval szerkesztett, leíró, kívülről láttató típusú szöveg:

42.a) *Ez a mondat szíven ütötte Lukácsot. Élt-halt a sajtért, de legjobban az ementáliért élt-halt. Jutka ismerte ezt a gyengéjét, mégsem volt sajt az asztalukon évek óta. Lukács nem tette szóvá; azt hitte, nem is lehet kapni ementálit, de amikor meglátta a malomkerék nagyságú, félbevágott sajtkolosszusokat, hirtelen ingerültség támadt benne...*

Névmással szerkesztett, a hős gondolatait, emlékeit láttató típusú szöveg:

42.b) *Ez a mondat szíven ütötte Lukácsot. Élt-halt a sajtért, de legjobban az ementáliért élt-halt. Jutka ismerte ezt a gyengéjét, mégsem volt sajt az asztalukon talán évek óta. Ő nem tette szóvá; azt hitte, nem is lehet kapni ementálit, de most, amikor meglátta a malomkerék nagyságú, félbevágott sajtkolosszusokat, hirtelen ingerültség támadt benne...* (Örkény)

A „talán”, az „ő” és a történetet a jelenbe vetítő „most” együttesen hatnak oda, hogy az „ő”-vel indított mondatról kezdődően Lukács gondolatait halljuk. (Az idézet, rövidsége miatt, talán nem közvetíti eléggé a szereplő gondolataiként közvetített szabad függő beszéd tényét, a tágabb kontextust l. Örkény: *Extázis*, in: *Egyperces novellák*. Bp., 1968: 55 kk.)

Összefoglalás

A műhelytanulmány műfaja egyben gyengeségeinek is leplezője: igyekszik ugyan meglátni és megfogalmazni a problémákat, de adós marad a megoldásokkal. Így ebben a tanulmányban is megfogalmazódott az anafora (és katafora) szabályrendszerének meghatározása iránti igény, de e szabályrendszerrel elsősorban az derült ki, hogy a) függvénye a mondatgrammatikának, b) a mondat felépítésének megőrzése is része az anafora lehetőségeinek l. az alanyként álló egyszerű topik, nyomatékos fókusz és kontrasztív topik megőrzésének szabályát, és c) további rendszerekben is gondolkodni kell — például szövegtípusokban, l. a 18.b) példát —, ha az úgymond „kivételeket” meg akarjuk magyarázni. Felmerült továbbá az „ő” választhatóságának problémája, amely bizonyonnyal összefügg mondat- és a mondaton túlmutató grammatikai szabályokkal, de úgy tűnik, hogy része egy másik, a hiányzó redundanciával összefüggő és azt korrigáló rendszernek is; a műhelytanulmány azonban itt is megállt a jelenség rögzítésénél és egy egyelőre naivan körvonalazott elképzelésnél. Végül megpróbálta beleilleszteni az „ő”-ről kialakuló képbe a logofora rendkívül érdekes tényét, s ezzel figyelmeztetni, hogy milyen sokféle mondat- és szöveggrammatikai (al)rendszerben kell gondolkodnunk ahhoz, hogy e sokoldalú névmás előfordulásait magyarázni tudjuk, az így megfogalmazott nem institucionális szövegtípus azonban mint típus egyelőre egyedül áll, s csak annak a lehetőségét vetíti előre, hogy „nyelvi” szövegtípusokat különítsünk el. Mindez azt summázza, hogy az igazi munka: egy szövegnyelvészet megalkotása és alkalmazása a magyarra még hátra van.

Kocsány Piroska

A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái*

1. A szófaji felosztásokban általában három szempontot szoktak figyelembe venni: a szó jelentését, a szó alaktani viselkedését és a szó mondatbeli szerepét (vö. Temesi 1970: 195—9; Velcsó 1985: 13—4; Flämig, W. 1977: 39—52; Helbig, G. 1977: 90—118; Russzkaja grammatika. I. 1982: 457; Erben, J. 1980: 57—62; Grundzüge 1981: 490—2; Berrár J. 1982: 23—32; Bußmann, H. 1983: 586; Engel, U. 1988: 17—8; Jung, W. 1988: 165; Kratkaja russzkaja grammatika. 1989: 146; Lewandowski, Th. 1990: 1250). A mondatbeli szerep kétarcú. Magában foglalja egyrészt a szó mondatrészszerpét, másrészt a szó bővítési lehetőségeit is.

Hogy az idők során az említett három szempont közül mikor, melyiket/melyeket tartották fontosnak, azt hosszú lenne felsorolni. Nagy vonalakban úgy tűnik, hogy a századelőn (főleg Wundt és Brøndal hatására) a fő szempont a jelentés volt, majd a három szempont együttes alkalmazása került előtérbe (ennek egyik legnagyobb hatású külföldi képviselője H. Paul). Az újabb grammatikai irodalomban (bár a nyelvtanírók többsége ma is a három szempont együttes érvényesítését tartja helyesnek) a hangsúly egy kicsit a szintaktikai és részben a morfológiai viselkedés felé tolódott, bár sokan kételkednek a toldalékolthatóság kritériumának alkalmazhatóságában, arra hivatkozva, hogy csupán egyes nyelvekben (pl. német, magyar) van az úgynevezett lexikailag tartalmas szavaknak (ige, főnév, melléknév,

* Megjelent az OTKA (A/053/94) támogatásával.

számnév) saját, tipikusan a szófajra jellemző ragozásuk; más nyelvekben alig van főnévragozás (pl. az angolban és a franciában), vagy nincs melléknévragozás (pl. az angolban); s vannak nyelvek (például a kínai), melyekben egyáltalán nincs is ragozás, mégis meg lehet különböztetni igéket, főneveket, mellékneveket stb.-t (Hentschel—Weydt 1990: 15, 246). — Mindez azt mutatja, hogy a különböző nyelvekben nem mindig történhet azonos ismérvek alapján a szófaji felosztás.

Talán részben e sok bizonytalanság lehet az oka annak, hogy a Quirk—Greenbaum-féle angol grammatika (1977: 18—21) más elgondolás szerint osztályoz: azt veszi figyelembe, hogy bővíülhet-e szám szerint a szóosztály újabb tagokkal vagy sem. Ennek alapján megkülönböztet nyitott és zárt szóosztályokat. A nyitott szóosztályba tartozik: a főnév, a melléknév, a határozószó és az ige; zárt szisztemájú szófajok viszont: a névelő, a demonstratívum (részben névelő, részben mutató névmás), a névmások, az elöljárószók, az indulatszók és a kötőszók (vö. Peter Eisenberg 1989: 34 is).

2. Bár az akadémiai nyelvtan és a Mai magyar nyelv című grammatika (l. az 1. sz. mellékletet) egyaránt a háromoldalú megközelítést tartja helyesnek, a három szempont érvényesülése e munkák osztályozási rendszerében mégsem tökéletes (a módosítószó és az igekötő a határozószók közé kerül, az igenevek a főnév, a melléknév és a határozószó csoportjába, a névmási határozószók a határozószók közé).

Berrár Jolán (i. h.) az első, aki már nemcsak hangoztatja, hanem következetesen figyelembe is veszi az egyes szófajok besorolásánál a jelentést, az alaktani viselkedést és a mondatbeli szerepet (l. a 2. számú mellékletet).

Ugyancsak következetesen érvényesül a hármas szempont a Berrár-féle felosztásra épülő Rácz-féle (1985: 263), valamint a saját 1992-es felosztásomban is (Rácz-*eml.* 1992: 45); l. a 3. sz. mellékletet.

3. Magam, felhasználva az újabb külföldi szakirodalmat és átgondolva az eddigi szófaji rendszerezéseket, több ponton módosítottam korábbi elképzeléseimet.

Újabb szófaji felosztásomat a 4. sz. melléklet mutatja.

A táblázatban a bekeretezett szófajok „kérdésszófajok”. Persze, mint később ki fog derülni, olykor vitatható, hogy jogos-e a bekeretezés; máskor viszont úgy fog tűnni, hogy egyéb szófaji osztályok is megérdemelték volna a kérdésessé nyilvánítást.

A felosztás részben az eddig is alkalmazott három szempont alapján történt. A három szemponton kívül azonban érdemesnek tartottam egy negyedik szempontnak, a szövegtani funkció szempontjának a bevonását is a vizsgálatba (bár ennek a teljes következetességgel történő alkalmazása még kidolgozásra vár).

4. Nézzük ezek után, hogy melyek azok a problémák, amelyek az európai grammatikák fényében ezzel a felosztással kapcsolatban felmerülhetnek.

1. Már a 70-es évektől kezdve voltak olyan nézetek a külföldi és a magyar szakirodalomban, hogy a számnév nem önálló szófaji osztály, hanem csupán a melléknév alkategóriája: adjective numeral (vö. Spears, R. A. 1975: 6; Helbig, G.—Buscha, J. 1984: 320; Duden 1984: 275; Berrár 1967: 204; Ágoston M. 1993).

Akik ezt a nézetet vallották, arra hivatkoztak, hogy a számnév éppúgy járulékos fogalmat fejez ki, mint a melléknév; csak míg a melléknév minőségi járulékos fogalmat, a számnév mennyiségit. Egy kevésbé divatos nézet szerint minden fokozható szófajta: a melléknév, a számnév és a határozószó egy nagy szóosztályba tartozik (Erben, J. 1980: 57—62).

Egy harmadik, s ma már egyre inkább elfogadott nézet szerint (Flämig, W. 1977: i. h.; Helbig, G. 1977: i. h.; Helbig, G.—Buscha, J. 1977: 22—3; Grundzüge 1981: 492, 495, 604; Bußmann H. 1983: 354—5; Quirk—Greenbaum 1977: 18; Engel, U. 1988: 18; Jung, W. 1988: 167; Lewandowski, Th. 1990: 1250; Ulrich, W. 1987: 124) főlegesen külön számnévi kategóri-

1. melléklet.

A mai magyar nyelv szófaji rendszere

I. Igék: *megy, esik, tör, kapkod, épített, fészülködik, nézhet.*

II. Névszók:

A) Tulajdonképpeni névszók:

1. a) főnevek: *láb, virág, Kossuth Lajos, szén, egészség, haladás;*
 b) főnévi igenevek: *járni, hallgatni, nyaralni, élni;*
2. a) mellékevek: *nagy, kicsi, szorgalmas, jó, beteg, anyányi;*
 több sajtáságuk alapján ide is tartoznak a névutó-mellékevek: *(az asztal) alatti;*
 b) melléknévi igenevek: *járó, csináltatott, megőrzendő;*
3. számnevek: *egy, milliárd, ötöd, harmadik, sok.*

B) A tulajdonképpeni névszókat helyettesítő szók:

4. névmások (egy részük egyúttal kötőszó):
 a) főnéviek: *én, magad, tied, egymás, az, ki?, ami, bárki;*
 b) melléknévi: *olyan, milyen?, amilyen, bármilyen;*
 c) számnévi: *annyi, mennyi?, ahány, akármennyi.*

III. Határozószók:

1. valóságos határozószók (egy részük egyúttal kötőszó):
 a) határozott fogalmi tartalmúak: *oldalt, délelőtt, biztos, örömet;*
 b) névmási tartalmúak: *itt, hol?, ahol, bárhol;*
2. határozói igenevek: *támaszkodva, festve, érezvén, megírván;*
3. módosítószók: *csupán, esetleg, talán, alig, eléggé, nem;*
4. igekötők (önálló szói értékük nem teljes): *ki(megy), el(fog repülni), (néz) be.*

IV. Viszonyszók (formaszók):

1. névelők: *a (ház), az (ajtó), egy (diák);*
2. névutók: *(a pad) alatt, elé, mögül, nélkül;*
 több fontos szempontból ide sorolhatók az úgynevezett névutómellékevek is:
(a vonal) előtti, alatti; (a vonalon) aluli;
3. Kötőszók:
 a) valóságosak: *mind — mind, és, meg, hiszen, ha, hogy, jöllehet;*
 b) névmásai: *aki, ami, ahány;*
 c) határozószóiak: *így, (amikor);*
4. segédigék: *fog, volna.*

V. Indulatszók:

1. érzelmkifejező indulatszók: *jaj, ej, haj, csitt, huj; réják: tillárom haj;*
2. akaratkifejező indulatszók: *nesze, tente; állathívogató és -terelő szók: cicic, sice, hess;*
3. hangutánzó indulatszók: *bimm-bamm, puff.*

2. melléklet.

Berrár Jolán szófaji felosztása

Alapszófajok

Az alapszófajokat helyettesítő szófajok: NÉVMÁSOK

A) önállóan mondatrészek
 B) ragozhatók
 C) lexikailag tartalmatlan jelentésűek
 [„igemás”: *úgy csinál; mit csinál?*]

főnévi névmások: *én, enyém, magát, egymást, ez, ki?, ami, bárki, valami*
 melléknévi névmások: *olyan, melyik?, amekkorára, mindenféle, némely*

számnévi névmások: *ennyi, hány?, ahány, semennyi, néhány*

B) korlátozottan ragozhatók
 határozószói névmások: *nekem, itt, mikor?, ahol, akárhogy, néha*

A) önállóan mondatrészek
 B) ragozhatók
 C) lexikailag tartalmas jelentésűek
 ige: *van, megy, vág, esik, ütöget, fésül, rosszall, ügvedkedik*

főnév: *fiú, ház, terv, futás, szépség, betegség*

melléknév: *kék, házi, harapos*

számnév: *öt, sok, negyedik, hatod*

B) korlátozottan ragozhatók
 határozószók: *kint, most, egyedül*

Az alapszófajok közötti ÁTMENETI szófajok

A) önállóan mondatrészek
 B) ragozhatók
 C) lexikailag tartalmas jelentésűek

főnévi igenév: *menni, vágnom*

melléknévi igenevek: *menő, vágott, leendő*

igenéviige: (a tanár) *idézte* (példa)
 [névutómelléknév: (a ház) *mögötti*]

B) nem ragozhatók
 határozói igenevek: *futva, látván*

Viszonyszók

A) nem önálló mondatrészek
 B) nem ragozhatók (kivétel: a segédigék)
 C) lexikailag tartalmatlan jelentésűek

a) szemantikai természetűek (képzőértékűek)
 igekötő: *el, meg*
 névelő: *az, egy*
 b) szintaktikai természetűek (jel-ragértékűek)
 névutó: *alatt, mögé, át*
 segéigige: *volna, fog; vagyok* stb. (ragozhatók)

a) mondatfajta jelölője vagy módosítója
 módosítószó: *nem, vajon, bizony, talán, aligha*
 b) tagmondat- vagy szintagmakapcsoló
 kötőszó: *és, de, vagy, tehát, azaz; hogy, ha, bár*

Indulatszók

A) tagmondatértékűek (mondatrészek nem lehetnek)
 B) nem ragozhatók
 C) lexikailag tartalmatlan jelentésűek, de érzelem, akarat kifejezői
jaj! hopp! sicc! bumm!

3. melléklet.

Rácz Endre és Keszler Borbála szófai felosztása

I. Alapszófajok	II. Segédszók	III. Mondatszók
ige	1. kötőszók	indulatszók
főnév	2. álszók	felelőszók
melléknév	névutó	stb.
számnév	névelő	
határozószó	segédige	
névmás	tagadószó	
igenév	igekötő	
	3. módosítószók	

Rácz Endre 1985: 258—66.

I. Alapszófajok	II. Segédszók	III. Mondatszók
ige	1. kötőszók	indulatszók
főnév	2. álszók	felelőszók
melléknév	névutó	stb.
számnév (?)	névelő	
határozószó	segédige	
névmás	segédigenév	
igenév	partikula	
	a határozóvá tevő <i>mint</i>	
	igekötő (?)	
	3. módosítószók	

Keszler Borbála 1992: 131—9.

4. melléklet

I. Alapszófajok

Az alapszófajokat helyettesítő szófajok: NÉVMÁSOK

- A) önállóan mondatrészek, de alig bővíthetők A) önállóan mondatrészek, bővítményeket vehetnek fel
- B) ragozhatók, képzők azonban csak kivételesen járulhatnak hozzájuk B) toldalékolhatók
- C) jelentésük többnyire deiktikus jelentés C) jelentésük „autoszemantikus jelentés” (kontextustól független, önálló, tartalmas jelentés)
- D) fontos szöveggrammatikai szerepük van
ígémás (?): azt csinálja*
főnévi névmás: én, engem, magát, ez, ki?, ami, bárki, valami
melléknévi névmás: olyan, melyik?, amekkorára, mindenféle, némely | ige: megy, kinyílik, van
főnév: asztal, sárkány, futás, szépség
melléknév: piros, okos, nagy |
|--|--|
számnévi névmás (?): ennyi, hány?, ahány, semennyi, néhány	számnév (?): három, harmadik, sok	üres, tartalmatlan
funkcióigék: táncsot ad, ítéletet hoz, engedélyt ad |
|--|-----------------------------------|---|
- igenév: tanulni, futó, megtanult, megírandó; (nem toldalékolható): írva
- igenévigé: (a tanár) idézte (példa)
- B) csak korlátozottan toldalékolhatók B) csak korlátozottan toldalékolhatók
- határozószói névmások: itt, amikor, akárhogy a határozószók: reggel, rögvest, egyedül

* A bekeretezett szófajok „kérdéses szófajok”

4. melléklet (folytatás)

II. Viszonyszók

A) önállóan nem mondatrészek, nem bővíthetők

B) nem toldalékolhatók

C), D) jelentésük vagy viszonyjelentés vagy modális jelentés vagy kommunikációs-pragmatikai jelentés

állexémák (álszók)	kötőszók (szemantikai és szintaktikai kap- csolóelemek)	lexémaszerűek (a szónál kisebb értékűek) partikulák	mondatértékűek
a) képzőértékűek: az összetett mondat- részek kopulaszerű segédigéi és segédigenevei : <i>van,</i> <i>volt, lesz, marad, mú-</i> <i>lik, lenni, lévén, való,</i> <i>levő</i> az igekötők: <i>megnéz,</i> <i>befűz, kijár</i>	<i>és, s, de, tehát,</i> <i>hogy, mert, bár</i>	a) árnyaló partikulák: <i>Mit is kell ten-</i> <i>nem?</i> <i>Tud egyáltalán</i> <i>japánul?</i> <i>Tudom ám,</i> <i>hogy mi tör-</i> <i>tént!</i>	a) módosító- szók: <i>talán, valószí-</i> <i>nűleg, bizony,</i> <i>esetleg, nyilván</i>
b) jelértékűek: az összetett igeala- kokban: a <i>fog</i> segédige a <i>volna</i> igei segédszó		b) becsülő par- tikulák: <i>alig, talán, jó,</i> <i>közel, majdnem</i> (két méter)	b) felelőszók: <i>igen, nem, per-</i> <i>sze, dehogy</i>
c) ragértékűek: a névutó: <i>mellett, alatt</i> a határozóvá tevő <i>mint</i>		c) fókusz- partikulák: <i>csak, csakis,</i> <i>csupán, legin-</i> <i>kább, egyedül</i> (ő), <i>főképp, ki-</i> <i>zárólag</i>	
d) átmenetiek: a névelő: <i>a, egy, ø</i> a névutómelléknév: (ház) <i>melletti</i> , (pad) <i>alatti</i> egyéb (esetleges) segédigék: <i>kezd, szo-</i> <i>kott, talál</i> stb.		d) tagadó partikulák: <i>nem, sem</i>	
		e) a mondat- fajta jelö- lő partiku- lák, ill. a mondatfaj- ta kísérői: <i>bár, csak, bár-</i> <i>csak, -e, ugye,</i> <i>mi</i> (Tudtad, <i>mi?</i>), <i>vajon, ne</i>	

4. melléklet (folytatás)

III. Indulatszók

- A) önálló tagolatlan mondatok
 B) nem toldalékolhatók
 C), D) csak pragmatikai jelentésük van

- a) érzelmet, indulatot kifejező indulatszók:
óh!, brrr!, au!, eh!, ah!, haha!, pfuj!, hurrá!, jaj! stb.
- b) partnert igénylő, interakciós indulatszók; állathívogató és -terelő indulatszók:
hopp!, hórukk!, hajrá!, ím!, he!, ejnye!, hoci!, nesze!, zsupsz! stb.; *gyí!, pipípi, sicc!*
- c) hangutánzó indulatszók:
miau, kukurikú, mee, reccs, puff stb.

át felvenni, a számnév ugyanis csupán jelentéstani alapon elkülönülő szóosztály (de vö. Hentschel, E., Weydt, H. 1990: 231–2); tartoznak bele főnevek (*kettő, negyed, század*), melléknevek (*két, harmadik, számtalan*), határozószók (*sokszor*) és névmások (*sok, kevés*) is. Ahogy számnivekről beszélünk, lehetne beszélni tulajdonságot, állapotot, időt, helyet vagy tagadást jelölő szavakról is. Állapotot jelentő szavak, például: *szenved, betegeskedik, ülve, állva, fáradtság, szomorúság, beteg, szomorú, fáradt*. Helyet jelölő szavak: *park, liget, terem, szélső, oldalsó, messze, közel, távol* stb. Ezeket is csupán a jelentés kapcsolja össze, szófajilag igen tarka képet mutatnak: igék, igenevek, főnevek, melléknevek, határozószók, névmások. Vagy például a tagadást jelölő elemek lehetnek felelőszók: *Nem*; partikulák: *nem*; névmások: *senki, semmi, sehol, semmikor*; kötőszók: *sem, sem*; *nemcsak, hanem* is; módosítószók: *semmiképpen, majdhogynem*; sőt fosztóképzők is: *szabálytalan, barátságtalan*.

Egyesek a számnév speciális alaktani sajátosságaira hivatkozva próbálják indokolni a számnévi kategória jogosságát. A sorszámnevek és a törtszámnevek képzése valóban speciális, s vannak olyan határozóragok, melyek többnyire számnevekhez kapcsolódhatnak csak, például a *-szor, -szer, -ször* vagy részben a *-kor* is.

Az igazság azonban az, hogy vannak egyéb speciális képzésű szavak is, például az *-i*, a *-nyi* képzős vagy a fosztóképzős melléknevek stb., s a fent említett ragok is járulhatnak más szófajú szavakhoz, ha azok mennyiségre vagy sorrendiségre utalnak. Tehát a toldalékolásnál — úgy tűnik — elsősorban inkább a jelentés a döntő, és nem az úgynevezett szófaj. Például: *öttször, tízszer, ötödször, századszor, egynegyedszer, kétötödször, számtalanszor, tömérdekszer, csomószor, sokszor, kevészer, néhányszor, valahányszor, mennyiszer*; vagy: *ötör, tízör, negyedör, háromnegyedör* (de *tizedör* vagy *ötödör* már nincsen!), *ebédör, étkezésör, vacsoraker* stb. — S persze vannak egyéb speciális, csak melléknevekhez vagy csak bizonyos típusú főnevekhez járuló (korlátozott használatú) ragok is, például: *-n, -an, -en; -lag, -leg; -nta, -nte; -képp, -képpen, -nként*. Példák: *szépen, jól, kedvesen*; vagy *tízen, húszan, sokan, kevesen, számosan*,

csomóan, csapatosan (de nincs *negyeden, ötödön*); *békítőleg, gyakorlatilag, hozzávetőleg; nyaranta, telente, reggelente, naponta; példaképpen, másképpen; esténként, reggelenként, szálanként.*

2. Egyesek (Helbig, G.—Buscha, J. 1977: 22—3; Flämig, W. i. h.; Grundzüge 1981: 496) a névmásokról is azt tartják, hogy önálló szófajként való számontartásuk nem egyértelmű, hiszen főként jelentésükben térnek csak el a főnevektől: nem tartalmaz, hanem üres, azaz deiktikus jelentésük van (a deixisről vö. Bencze L. 1993: 41—9). — A névmások azonban önmagukban nem jelölnek ki semmit, csak vagy a szituáció vagy a folytatás vagy a következmény révén értelmezhetők, mint konnexiós utasítások (vö. Kocsány P.: Nyr. 118: 345). — Winfried Ulrich (1987: 62) a névmásokat a fenti okok miatt viszonzyszóknak tartja.

Érdekes a névmások tárgyalása a Quirk-féle angol grammatikában is, mely csupán a főnévi névmásokat tekinti névmásnak, az egyéb (melléknévi és számnévi) névmásokat viszont determinánsnak. Hasonló felfogásra hajlik az orosz akadémiai nyelvtan és a Grevisse-féle francia grammatika is.

E nézetekkel ellentétben azonban mindenképpen indokolt a névmásoknak, mint önálló szófaji kategóriának a számontartása, s nem csupán szemantikai, hanem alaktani és mondat-tani szempontból is. Kétségtelen ugyanis, hogy a névmásoknak több közös alaktani és mondat-tani sajátosságuk is van: képzők általában nem járulhatnak hozzájuk, fokozni nem fokozhatók és bővítési lehetőségeik tekintetében is különböznek a főnevektől, melléknevektől stb., ugyanis bővíthetőségük erősen korlátozott (vö. Laczkó—Keszler MLNyS. 101—2).

Akadnak a névmásokkal kapcsolatban egyéb problémák is.

Ha szemantikai szempontból vizsgáljuk őket, akkor ellentmondásos képet kapunk. Ha abból a meghatározásból indulunk ki, hogy a névmás főnevet, melléknévet, szárnevet és határozószót helyettesít, akkor azonnal kiderül, hogy ez nem jellemzője minden névmásnak, így például az 1. és 2. személyű személyes névmásnak egyáltalán nem, csupán a 3. személyűnek (ez viszont nem biztos, hogy csak személyre vonatkozhat). — Vannak viszont olyan névmások, melyek nem egy szót helyettesítenek, hanem egy egész mondatra vagy szövegrészre utalnak.

A helyettesítő funkció kérdése persze egyéb problémákat is felvet. Ha a névmás azonos minden helyettesítő funkciójú szóval, akkor a névmási kategóriába nem csupán a hagyományos értelemben vett névmásokat lehet besorolni. Éppen ezért többen névmásnak, proszónak, másnak tekintenek minden olyan szót, amit csak a szituációból lehet megérteni, azaz amelyek nem neveznek meg, csak jeleznek, utalnak, reprezentálnak, például: *csinál, tesz, ízé, dolog, most, annakidején, ma, ember, világ* stb. (vö. Helbig, G. 1977: 104—6; Grundzüge 1981: 496, 632—5). Ilyen alapon valóban nyugodtan ide lehetne sorolni a magyarban is az *ember* és a *világ* szót, mégpedig azokban az esetekben, amikor hagyományos nyelvtanaink arról beszélnek, hogy e szavak az általános alany kifejezőeszközei lehetnek, például: *Nézz meg az ember!* (MMNy. 235); *Azt hinné az ember: élő tilalomfa* (Arany Toldijából id. MMNyR. II, 114) stb. Ezt a feltevést támasztja alá az a tény is, hogy az *ember* és a *világ* szó nem csupán általános alany szerepében állhat, hanem néhány egyéb olyan mondat-tani funkcióban is, melyet általános névmással is ki lehet fejezni, például: Ilyen körülmények között az *embernek (mindenkinek)* elmegy a kedve az élettől is; Könnyen megtörténhet az *emberrel (mindenkivel)*, hogy... Helyettesíthet azonban az *ember* szó olykor határozatlan névmást, sőt személyes névmást is: Ha az *emberrel (valakivel, velem, velünk)* udvariatlanok, természetes, hogy nem kapnak segítséget. Az *ember (én vagy mi)* százszor meggondolja, hogy...

Nem tisztázott minden részletében az *igemások* létezése sem. Igemásnak, mint tudjuk, Berrár Jolán Kubinyi László nyomán (MNY. L, 408—19) a mutató névmás + tartalmatlan ige kapcsolatokat tekinti (*úgy csinál, az történt, azt csinálja*), melyek mintegy az állítmányi alárendelt mondat utalószavává válhatnak. Például: „Ő *azt csinálja*, hogy sose arra felel, amit kérdeznek tőle.”

3. Érdekes, hogy az igeneveket egyetlen európai grammatika sem tartja külön szófaji kategóriának, hanem mindenütt az igével együtt tárgyalja őket. Valószínűleg azért, mert az indoeurópai nyelvekben az igenév sokkal fontosabb szerepet tölt be az igeragozásban, mint a magyarban. A magyarban viszont dominánsabb az igenevek mondatrészszerűje, mint más európai nyelvekben.

4. Sokkal bonyolultabb az előbbinél a viszonzyszók kategóriája. Abban mindenki egyetért, hogy a viszonzyszók jellemző sajátossága, hogy önállóan nem lehetnek mondatrészek, nem bővíthetők, nem toldalékolhatók, jelentésük pedig viszonyjelentés, vagy modális jelentés, vagy kommunikációs-pragmatikai többletjelentés.

Mint a táblázatból kiderül a viszonzyszóknak 4 világosan elkülönülő kategóriája van:

4.1. az álllexémák (álszók),

4.2. a kötőszók,

4.3. a partikulák és

4.4. a mondatértékű viszonzyszók.

4.1. Az álllexémák vagy álszók jellemző sajátossága, hogy tulajdonképpen toldaléktérkések, tehát képzővel, jellel vagy raggal azonos funkciójúak.

a) Képzőértékűnek tekinthetők a kopulaszerű segédigék, tehát az összetett állítmány névszói részéhez járuló *van, volt, lesz, marad, elmúlik* igék különböző ragozott változatai. Ezeknek a funkciója az, hogy összekapcsolják az alanyt az állítmánnyal, oly módon, hogy tulajdonképpen igésítik a névszót, például: Már két hónapja *beteg volt*; Péter mindig *becsületes maradt* stb.

Ugyanígy képzőértékűnek tekinthetők az összetett mondatrészek segédigenevei (pl. Jó szegény *becsületes ember lenni*; *Beteg lévén* nem ment el; *Az asztalon levő* könyvet nem vitte el; *Az idő szeles volta* senkit sem zavart). A kérdésről vö. Rácz Endre 1968: 232; Keszler Borbála 1977: 458, 487; Lengyel Klára 1994, 10.

Képzőszerűnek minősítettem Berrár Jolánhoz hasonlóan az ige-kötőt is, annak ellenére, hogy ez nem egészen egyértelmű, hiszen az *ír; megír* esetében valóban képzőszerű az ige-kötő, a funkciója ugyanis azonos lehetne egy befejezett ige képzőjével (ami azonban a magyarban nincsen), a *bemegy, föláll* stb. igékben azonban az ige-kötő mintha inkább összetélti tagként szerepelne. Hadumod Bußmann (1983: 431) préfixoidnak, félprefixumnak, prefixumszerű elemnek nevezi az ige-kötőket.

b) Jelértékű álszó az összetett igealakokban a *fog* segédige, mely a jövő idő kihalt jelének pótlására szolgál és a *volna* igei segédszó, .

c) Ragértékű a névutó és a határozóvá tevő *mint*, pl.: Péter *mint nevelő* dolgozott az intézetben; *Az alma édesebb, mint a körte* (a kérdésről vö. Kelemen J. 1955, 166; Keszler 1994, 48).

A német grammatikák vitatottnak tartják a hasonló szerepű *als* és *wie* besorolását. Egyesek előljárószónak, mások (hivatkozva arra, hogy egyébként nem szokásos, hogy előljáró alanyesetet vonzzon) kötőszónak tartják, megint mások hasonlító partikulának.

Esetleg ide sorolhatók a *-mód* és a *-szám* kötött tőalakok is, melyek mintha határozórag-funkciót kezdenének felvenni: óraszám ott ült a ház előtt; gombamód szaporodnak a butikok.

d) Az álszók negyedik, átmeneti csoportjába a névutómelléknév, a névelő és az egyéb segédigék kerültek.

A névelőket azért soroltam az átmeneti típusok közé, mert nehéz eldönteni, hogy képző- vagy jelszerűek-e. Berrár Jolán képzőszerűnek tartotta őket (i. m. 23), mondván, hogy határozottság szempontjából megváltoztatják a szó jelentését. Kétségtelen azonban a névelőnek a jelszerűsége is, hiszen szófajkötő funkciója van *szép* (mn.), *a szép* (fn.); *zöld* (mn.), *a zöld* (fn.). (Vö. még a ném. *laufen* 'futni' — *das Laufen* 'a futás'.) A németben egyébként a névelő a számot és az esetet is kifejezheti: *das Fenster* 'az ablak' — *die Fenster*

'az ablakok'; *der Tisch* 'az asztal' — *den Tisch* 'az asztalt'. Akár képző-, akár jelszerűek azonban a névelők, mindenképpen mintha szuffixumértékűek lennének. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy egyes nyelvekben a névelő a szó után áll, hozzátapadva a szóhoz, mint egy szuffixum, pl. bolgár: *книгара* 'a könyv'; román *studentul* 'a diák' (Conrad, R. 1988: 31; Bußmann, H. 1983: 43), svéd *hund* 'kutya' *hunden* 'a kutya' (Hentschel—Weydt 1990: 202); arab *kitabun* 'egy könyv' (Lizanec, Horváth, Tokan 1986, 200—1). — A névelők többarcúságának egyik lényeges komponense az anaforikus és kataforikus képességükben rejlő szövegkohéziós funkció is.

Átmeneti típusúaknak tekinthetők az esetleges egyéb segédigék is.

Már többször felmerült a kérdés, hogy vajon az eddig számon tartott segédigéken kívül nincsenek-e egyéb segédigék is (vö. Keszler i. m. 484; Ágoston Mihály 1993: 220; Molnár Katalin 1993: 221—5). Valószínűleg vannak. Anélkül, hogy a probléma részletes elemzésére vállalkoznék, néhány példával szeretném alátámasztani ezt a feltevést. A következő mondatokban: Sajnos nem *tud* meleg lenni. Péter este *szokott* tanulni. Még meg *talállak* ütni — biztos, hogy valami segédigefélével van dolgunk. A *szokott* talán valami gyakorítóképzőnek megfelelő segédige, a *talál* azonban csak egy önálló szónak feleltethető meg (vö.: Vigyázz, mert még *véletlenül* megütlek). Mindezeknek az igéknek és fel nem sorolt társaiknak azonban a segédigeszerűsége még bizonyításra vár.

S ha már a segédigéknél tartunk, nézzük meg az ugyancsak bekeretezett, s az alapszófajok és a viszonyszók között álló üres, tartalmatlan, funkcióigék csoportját is. A funkcióigéknek az a jellemzőjük, hogy egy határozós vagy tárgyesetben álló névszóval fordulnak elő; önálló jelentésük lényegtelen, szinte csak segédigeszerű. Magában a szerkezetben a főnév a jelentés magvát, a funkcióige pedig csupán az ige grammatikai funkcióját hordozza, olykor kezdést, befejezettséget stb.-t is kifejezve. — A funkcióigék problémájával eddig a magyar grammatikák nem foglalkoztak, a Nyelvművelő kézikönyvben azonban gazdag anyag található a funkcióígés szerkezetek (az úgynevezett terpeszkedő kifejezések) állományáról, valamint nyelvhelyesség szempontjából való megítélésükről (vö. I, 115—9, 187—9; II, 1007—15, 1017—21 stb.), s a németben is nagy szakirodalma van a kérdésnek (vö. Helbig, G.—Buscha, J. 1977: 74—81; Engel, U. 1988: 869; Hentschel, E.—Weydt, H. 1990: 78—80; Bußmann, H. 1983: 155 stb.).

Bár a funkcióigék problémája egészében még nem tisztázott, s elhatárolásuk, illetve egybeesésük az állandósult szókapcsolatokkal még további kutatásokat igényel, jellemző sajátosságuknak tűnik már első megközelítésben is az, hogy gyakran a szerkezet, melyben előfordulnak, felcserélhető a névszói részből képzett igével (a funkcióigének tehát kb. az igeképzővel megegyező funkciója van), például: *parancsot ad ~ parancsol*; *gyanúba fog ~ gyanúsít*; *kifogást emel ~ kifogásol*; *választ ad ~ válaszol*; *hálát ad ~ hálálkodik*; *cserébe ad ~ cserél*; *engedélyt ad ~ engedélyez* stb.

Ritkán előfordul, hogy a funkcióige egy melléknévképzőnek felel meg, például *húszt főt számlál ~ húszt főnyi*; *80 évet számlál ~ 80 éves*; *nem tűr kétséget ~ nem kétséges* stb. Persze bőven akad arra is példa, hogy a funkcióígés szerkezet nem adható vissza képzett szóval.

Jellemző sajátossága a funkcióígés szerkezeteknek, hogy bennük a névszói rész nem pronominalizálható (vö. Helbig, G.—Buscha J. 1977: 78). Igaz ugyan, hogy általában nem minden főnév pronominalizálható, csak hogy éppen a funkcióígés szerkezetekre jellemző főnevek, azaz az *-ás*, *-és* és az *-at*, *-et* képzősök nagy része igen. Nézzünk néhány példát: *Védelmébe vesz. *Abba vesz*, hogy...; Más, valódi igés szerkezetben azonban a *védelem* névmásítható, például: Gondoskodott a *védelméről*. Gondoskodott *arról*, hogy védjék.

Mindezek alapján biztosnak tekinthető, hogy a funkcióígés szerkezetek elkülönülnek a valódi igés szerkezetektől, pontos elhatárolásuk és leírásuk azonban még további kutatásokat igényel.

Nézzük ezek után a viszonyszók további csoportjait.

4.2. A második csoportba a szemantikai és szintaktikai kapcsolóelemek, azaz a kötőszók kerültek. Ezek problémáiról most nem kívánok részletesen szólni, de említésre méltónak tartom, hogy gyakran mellérendelő kötőszói szerepben határozószók is használatosak (s ezt a tényt a kötőszók újabb leírásában nem szabad figyelmen kívül hagyni). Például: *majd, aztán, továbbá, ráadásul, pontosabban, hihetőbben, másként, más szavakkal, egyszerűbben*; párosan: *néha... néha; olykor... olykor; egyszer... egyszer; egyfelől... másfelől; félig... félig* (ez utóbbiak a megosztó kapcsolatos viszonyt jellemzik); *egyik oldalról... másfelől; első pillantásra... valójában; nemrég... most; egyik oldalról... másik oldalról; nem annyira... inkább* stb.

Sőt olykor előfordulhatnak kötőszószerű szerepben módosító mondatrészek is, például a *mondhatni*.

4.3. A viszonyszók 3. csoportját a partikulák alkotják.

A partikula a nemzetközi szakirodalomban hétféle jelentésben használatos (vö. Bußmann, H. 1983: 371–2), például: partikula minden ragozhatatlan szó, tehát a határozószó is (vö. Ulrich, W. 1987: 13), partikula = módosítószó stb.

Hogy szűkebb értelemben mi a partikula, azt legegyszerűbben a partikuláknak a határozószókkal és a módosítószókkal való szembeállításával lehet meghatározni (vö. Helbig, G. 1988: 23; Grundzüge 1981: 490–1; Engel, U. 1988: 17–9; Helbig, G.—Buscha J. 1977: 428–67; Bußmann, H. 1983: 371).

A határozószó a cselekvés, történés objektív körülményeit fejezi ki, önállóan betöltheti mondatrész szerepét, kiegészítendő kérdésre válaszol, állhat előtte tagadószó. Példák: *Jól* megértette a feladatot; *Hanyatt* feküdt a fűben.

A módosítószók funkciója, hogy megmondják egy nyilatkozat valószínűségi fokát. Nem tartoznak közvetlenül a mondat struktúrájába, szintaktikai kapcsolat nem köti őket a mondat tagjaihoz, önálló kommunikatív egységek. Ítéletek az ítéletek felett, tehát látens mondatok, lehet belőlük főmondatot alkotni, eldöntendő kérdésre válaszolnak, a tagadószó utánuk állhat csak, közbevetethők, s általában elkülönülhetnek a mondatról (vö. még: H. Molnár I. 1968: 67–72). Példák: *Valószínűleg* nem mondom el. *Állítólag* nem fog megvárni.

A partikulák csekély jelentéstartalommal rendelkeznek, egyesek szerint csak a szituációból adódik a jelentésük, pragmatikai-kommunikatív indikátorok, általában egy szóra vonatkoznak, mondatrész szerepét nem töltheti be, elhagyhatók a mondatból anélkül, hogy a mondatban szerkezeti hiány keletkezne, semmiféle kérdésre nem válaszolnak, hordozhatnak azonban emocionális tartalmat (vö. még a korábban említett szerzőkön kívül: Péter M. 1991: 173–82). Példák: *Usupán* a városban voltam. *Csak* rád vártunk.

Nézzük meg ezek után a partikulák fajtáit.

a) Árnyaló partikulák

Főként a beszélt nyelvben, és különösen a dialógusokban fordulnak elő. Speciális jelentésük nincsen. Általában egyéb szófaji kategóriába is beletartoznak, partikulaként való használatuk csak másodlagos. Pragmatikai funkciójuk van. Többletinformációt nyújtanak a mondottakban foglaltakhoz viszonyítva. Árnyalják a mondanivalót, illetve pontosan kijelölik annak pragmatikai funkcióját. Általában reagálások a beszédshituációra. Csodálkozást, felháborodást fejeznek ki. Használatuknak pragmatikai korlátai vannak. Kontaktus- és szituációfüggők, de korlátaik vannak a mondatfajtaikra is. Általában felszólító, felkiáltó és kérdő mondatokban fordulnak elő (Helbig, G. 1988: 34–5). Példák: *Most már* aztán gyere el!; Mit *is* kell tennem?; Hogy hívják *tulajdonképpen*?; *Tulajdonképpen* mit akarsz?; *De hiszen* ez meleg.; *De* mit akarsz?; *Hiszzen* te tudsz főzni!; Tud ön *egyáltalán* japánul?; Ne *inkább* kocsival vigyem?; Tudom *ám*, hogy mi történt!; Mond *csak*, mi történt?;

Csakhogy megjöttél!; *Elvégre* tudtad!; Mondd meg *legalább*, hogy mit mondott!; Elmegyek, *legfeljebb* zárva lesz.; Tőlem *ugyan* elmehetsz! Hasonlók még: *akár, alkalmasint, bezzeg, csak*.

b) Beeslő partikulák

Általában mennyiséget kifejező szó előtt állnak. Csak arra a szóra lehet kérdezni, amelyre vonatkoznak (Mennyire van tőlünk? *Alig* 20 percre.). Tagadószó nem állhat előttük. Példák: *Cirka* 2 méter; *Csaknem* 2 méter; *Majdnem* 2 méter; *Idestova* 2 éve. Hasonlók még: *körülbelül, közel, mindössze, mintegy, vagy*.

c) Fókuszpartikulák

Azt fejezik ki, hogy a többi közül egyre vonatkozik az állítás. Határozott előfeltevést jelölnek. Gyakran állnak megszorító értelmezői és korlátozó értelmű határozói funkciójú főnevek és határozószók előtt. Tagadószó nem állhat előttük. Azzal a szóval együtt lehet rájuk kérdezni, amelyik előtt állnak.

A beszédhelyzetet és a mondatfajtaát illetően nem vonatkozik rájuk semmi korlátozás (Helbig, G. 1988: 37–40). Például: *csakis, épp, éppen, főként, kimondottan, kiváltképp, különösen, leginkább, legkevésbé, lehetőleg, mindenekelőtt, nevezetesen, pontosan, pusztán, kerek* stb.

d) A partikulák negyedik csoportjába soroltam a tagadó partikulákat: *nem, sem*; az ötödik csoportba pedig a mondatfajtaát jelölő (*bár, csak, bárcsak, -e, ugye, mi, vajon*) és a mondatfajta-kísérő (*ne*) partikulákat.

4.4. A viszonyítók 4. csoportját a mondatértékű viszonyítók: a módosítószók és a felelőszók alkotják.

A módosítószók egy nyilatkozat valószínűségi fokát mondják meg a teljesen biztos (*igen*) és a bizonytalan (*nem*) között (vö. Hentschel–Weydt 1990: 279).

Nemigen fordulhatnak elő felszólító mondatban, kiegészítendő kérdésben, óhajtó és felkiáltó mondatban.

Nem teljes meggyőződéssel, de a viszonyítók 4. csoportjába soroltam a felelőszókat is. Ezek a korábbi nézetekkel ellentétben nem csupán eldöntendő kérdésre adható és adandó válaszok lehetnek, hanem lehetnek reagálások kijelentő és felszólító mondatra is. Pl. Megyek már! — *Igen, jó!*; Gyere ide gyorsan! — *Igen, azonnal!* stb.

A módosítószók és a felelőszók rokonságban vannak egymással, hiszen mindegyikük a nyilatkozat valószínűségi fokát fejezi ki; a módosítószók az *igen* és a *nem* közötti valószínűséget, a felelőszók a teljesen biztosat (*igen, persze, dehogyisnem*) és a bizonytalan (*nem, dehogy, hogyisne*). Mindkét szófajta tagjai lehetnek önálló tagolatlan mondatok (az *igen* csak az lehet), de egyik sem lehet óhajtó, felszólító vagy kiegészítendő kérdő mondat.

5. Nem problémamentes a III. nagy szófaji osztály, az indulatszók megítélése sem. Egyes grammatikák és nyelvészeti lexikonok (vö. Grundzüge 1981: 491; Winfried Ulrich 1987: 80; Bußmann, H. 1983: 216–7) úgy vélik, hogy az indulatszók nem is szófajok a szó tulajdonképpen értelmében, s problémájukat inkább a mondattanba kellene utalni. Hogy többen mennyire komolyan gondolják ezt, azt mutatja a szótárírás gyakorlata is, ugyanis egyes szótárírók az indulatszókat, vagy legalább is az indulatszók egy részét fel sem veszik a szótárakba (vö. Hentschel–Weydt 1990: 298). Mások egyszerűen segédszónak tartják az indulatszókat a módosítószókkal, elöljárókkal, kötőszókkal stb.-kel együtt. Megint mások a 3. nagy szófaji osztályt nem az indulatszók, hanem a mondatok osztályának nevezik, s ide utalják a felelőszókat, sőt olykor a köszönéseket és a különféle udvariassági formákat is, például: *szervusz, köszönöm, kérem* stb.

Talán közelebb kerülünk az igazsághoz, ha megnézzük, hogy melyek az indulatszók jellemző sajátosságai.

A) Mondatrészek nem lehetnek, kérdezni nem lehet rájuk, kivéve az onomatopoetikus indulatszókra (vö. i. m. 297), önállóan tagolatlan mondatok. Latin elnevezésük: *interjectio*

'közbevetés' arra utal, hogy a mondat belsejében vagy a mondatok között szerepelhetnek közbevetésként (i. m. 295).

B) Nem toldalékolhatók.

C), D) Jelentésük közvetlen pragmatikai jelentés (i. m. 296), azaz közvetlen kifejezői a beszédaktusnak (i. m. 299).

Egyéb, nem annyira általános jellemzőik:

Egyesek közülük nemzetköziek, például az *au!* megvan a magyarban, a németben, a hollandban, a dánban, a románban és az újjörögben is (i. m. 298).

Gyakran szerepelnek bennük olyan hangok, melyek egyébként az adott nyelv fonéma-rendszerében nincsenek meg. Például az olaszban van egy olyan *ö* indulatszó, melynek *ö*-je egyébként nem fonémája az olaszban (i. m. 297).

Ha az indulatszók fajtáit vizsgáljuk, a következő kategóriák rajzolódnak ki:

A legtökéletesebb, minden szempontból legtipikusabb indulatszavak az a) érzelmet, indulatot kifejező indulatszók és a b) partnert kívánó, kapcsolatteremtő és -fenntartó, felszólítást, kívánságot, rosszallást kifejező indulatszók. Például: a) *eh!*, *ah!*, *hurrá!*, *óh!*, *ha!*, *brr!*, *haha!*, *pfuj!*, *au!*, *huh!* stb.; b) *hopp!*, *hoppá!*, *pá!*, *ejha!*, *hórukk!*, *hajrá!*, *tente!*, *halló!*, *ím!*, *íme!*, *ja?*, *lám!*, *ne!*, *nene!*, *hoci!*, *zsupsz!*, *hohó!*, *cöcö*, *ejnye!*, *ej!* stb. Ide lehet sorolni az állathívogató és -terelő indulatszókat is: *hő!*, *gyí!*, *pipipi*, *sicc!* stb.

c) Onomatopoeitikus indulatszavak (állathangutánzó és egyéb hangutánzó indulatszók). Egyesek szerint ezeknek már van lexikai jelentésük, sőt kérdezni is lehet rájuk (Hentschel—Weydt i. m. 301), például: *kukorikú*, *mee*, *reccs*, *miau*, *puff*, *bim-bam* stb.

Az indulatszók több szempontból rokonságban vannak a módosítószókkal és a felelőszókkal, ugyanis mindegyik betöltheti önálló tagolatlan mondat szerepét. — Meggondolandó, hogy a III. nagy szófaji csoportba ne soroljunk-e be minden mondatértékű, gyakran közbevetésként is szereplő szót, azaz a) a módosítószókat, b) a felelőszókat és c) az indulatszókat.

6. A Grevisse-féle francia nyelvtan (1986: 1581—7) a szófajok közé felveszi a bevezető szókat is önálló kategóriaként, bár megjegyzi, hogy különféle típusú és eredetű szavak tartoznak ide. A bevezető szók vagy kifejezések szófajilag valóban különfélék lehetnek (határozószók, kötőszók, módosítószók stb.), de nem is a szófajiság döntő ebben az esetben, hanem az, hogy olyan lexikai-szemantikai egységek, különböző fokban önállósult szavak, szókapcsolatok, melyek a mondatnak a valósághoz való viszonyát, a kijelentésre való expresszív reagálást, a beszélő viszonyát a közléshez, a szövegösszekötő funkciót, egy rész kiemelését vagy összefoglalását hivatottak bevezetni. A bevezető szók bizonyos mértékig elkülönülnek a mondattól, mintegy önálló predikatív egységek azon belül. Például: *Apropó: hogy van a kis targoncáslány?*; *Összegezve: jól sikerült*; *Őszintén szólva: nem tudom*; *Helyesebben: semmi nem érdekelte*; *Mellesleg: ő is ott volt*.

A felsorolt tulajdonságok alapján úgy tűnik, hogy helyesebb a bevezető szók kérdését nem szófajtani, hanem inkább mondattani vagy szövegtani problémaként kezelni.

5. A szófajok vázlatos összefoglalása természetesen nem nyújt teljes képet a mai magyar nyelv szófaji rendszeréről, felhívja azonban a figyelmet azokra a problémákra, melyek megoldásra, kidolgozásra várnak.

SZAKIRODALOM

Ágoston Mihály, A magyar halmaznevek. Fórum Könyvkiadó, 1993.

Bencze Lóránt, Deixis és referencia. In: Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1993, 41—9.

Berrár Jolán, Próbák és problémák a mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához — A szófajok. In: *NytudDolg.* 33. 7—32, 1982.

Berrár Jolán: Szótörténet. In: *A magyar nyelv története*, Tankönyvkiadó, 1967, 193—212.

Bohusch, O., *Lexikon der grammatischen Terminologie*. Verlag Ludwig Auer, Donauwörth, 1972.

Bußmann, Hadumod, *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Alfred Körner Verlag, Stuttgart, 1983.

Conrad, Rudi, *Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini*. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1988.

Eisenberg, Peter, *Grundriss der deutschen Grammatik*. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1989.

Engel, Ulrich, *Deutsche Grammatik*. Julius Groos Verlag. Heidelberg, 1988.

Erben, Johannes, *Deutsche Grammatik*, Hueber Verlag. München, 1972.

Flämig, Walter, *Zur grammatischen Klassifizierung des Wortbestandes im Deutschen*. In: *Beiträge zur Klassifizierung der Wortarten*. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 1977, 39—52.

Grevisse, Maurice, *Le bon usage. Grammaire française*. Duculot. Paris-Gembloux, 1986.

Grundzüge einer deutschen Grammatik. Von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von Karl Erich Heidolph, Walter Flämig und Wolfgang Motsch. Berlin, 1981.

Helbig, Gerhard, *Lexikon deutscher Partikeln*, VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 1988.

Helbig, G.—Buscha, J., *Deutsche Grammatik*. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 1977.

Hentschel, Elke—Weydt Harald, *Handbuch der deutschen Grammatik*. Walter de Gruyter Verlag. Berlin—New York, 1990.

Jung, W., *Grammatik der deutschen Sprache 10.*, Bibliographisches Institut, Mannheim—Leipzig, 1988.

Kelemen József, A szótár néhány nyelvtani vonatkozásáról. I. OK. VI., 154—74, 1955.

Keszler Borbála, A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*, Budapest, 1992, 131—9.

Keszler Borbála, Elmélet és gyakorlat viszonya az igenevek mondatbeli szerepének tárgyalásában. In: *NytudÉrt.* 104. sz. 481—9.

Kratkaja russzkaja grammatika. (Pod redakciej N. Ju. Svedovoj i V. V. Lopatyina.) Moszkva, 1989.

Kubinyi László, Az igei állítmányi mellékmondat kérdéséhez: MNy. L, 408—19, 1977.

Kugler Nóra, A módosítószók problémái. Szakdolgozat. Kézirat, 1993.

Laczko Krisztina—Keszler Borbála, A névmási szerkezet. In: *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv (MLNyS.)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.

Lengyel Klára, A nyelvi szintek rendszere. Vitaanyag. Kézirat, 1994.

Lengyel Klára, Határozói igeneveink szófajváltásáról. In: *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, 1989, 181—217.

Lewandowski, Theodor, *Linguistisches Wörterbuch I., II., III.* Quelle & Meyer, Heidelberg—Wiesbaden, 1990.

Lizanec, P. M., Horváth K. I., Tokar G. Sz., Bevezetés a nyelvtudományba. „Viscsa Skola” Kiadóvállalat. Kijev, 1986.

Mátai Mária, A határozószók helye a szófaji rendszerben. MNy. LXXXIV. 31—44, 1988.

H. Molnár Ilona, Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben: *NytudÉrt.* 60. sz. 1968.

Molnár Katalin, A magyar segédigék rendszere. In: Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára, Budapest, 1993.

Péter Mihály, A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.

Rácz Endre, A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben. MNy. LXXXI, 258—66, 1985.

Rácz Endre, Az alany. In: A mai magyar nyelv, Tankönyvkiadó, 1968, 230—8.

Russzkaja Grammatika I. (Szerzők: Svedova, H. Ju., Arutjunova, I. D., Bondarko, A. V., Ivanov, Val. Vasz., Lopatyin, V. V., Uluzsanov, I. Sz., Filin, F. P.). Akademiya Nauk SzSzsZsR, Moszkva, 1982.

Spears, Richard A., NTC's Dictionary of Grammar Terminology. National Textbook Company. USA, 1991.

Quirk, Randolph—Greenbaum, Sidney. A University Grammar of English. London, 1977.

Temesi Mihály, A szófajok: MMNyR. I, 193—269, 281—94, 1970.

Ulrich, Winfried, Wörterbuch linguistischer Grundbegriffe.⁴ Verlag Ferdinand Hirt. 1987.

Velcsöv Mártonné, A szófajok: MMNy. 1968, 9—83.

Weinrich, Harald, Textgrammatik der deutschen Sprache. Dudenverlag, Mannheim—Leipzig—Wien—Zürich, 1993.

Keszler Borbála

Adalékok a mediális igék rendszeréhez*

E. Abaffy Erzsébet a mediális igékről írott tanulmányában ezen igenemfajta jellemző jegyeként a következőket említi meg:

- a mediális igék a szenvedő és a cselekvő tárgyatlan igék között foglalnak helyet; egy részük a szenvedő, más részük a cselekvő igékhez áll közel;
- a mediális igék alanya nem szándékosan, aktívan cselekszik, hanem akaratától függetlenül történik vele valami;
- a mediális igék mindig intranszítívek, szenvedő igévé nem alakíthatók;
- a mediális igék környezetében ágens nem jelenhet meg;
- a mediális igék történést, létezést, valamilyen fizikai vagy lelki állapotváltozást vagy állapotban lételt fejeznek ki (E. Abaffy 1978, 291).

Az idézett munkában felsorolt példák alapján mindezek teljesülni látszanak.

Bevezetésként külön ki kell még emelnünk a tanulmányban említett „imperatív teszt”-et (i. m. 290). A szerző a próbát Platt alapján vezeti be, azonban azzal a megszorítással, hogy „ő [...] ezt más célból és más módon [...] használja” (i. h.).

A mediális igék vizsgálatakor ez a teszt úgy használható fel, hogy a cselekvő igéknek „hatásos” imperativusa van, a mediális igék esetében valóságos felszólítás nem képzelhető el. Természetesen léteznek olyan mondatok, hogy *Maradj árván!* (E. Abaffy példája), ezek azonban nem felszólítók, hanem óhajtók (vö. i. m. 290—1).

A felszólítás hatásos, ill. hatástalan volta az egyik olyan pont, amely alapján egy hallgatónk, Dobsonyi Sándor felvetette a *kap* ige mediálisságának lehetőségét.

* Megjelent az OTKA (A/053/94) támogatásával

A probléma számomra főként amiatt tűnik érdekesnek, mivel az érintett igét a németben is bizonyos értelemben egyedi típusként tartják számon, s az igének a különlegessége éppen a tárgyhoz fűződő viszonyában van.

A németben — mint minden nyelvben — számon tartanak az igének a tárgyhoz való viszonya alapján tranzitív és intranszítív igéket. A tranzitív igék ismérveként szokták említeni, hogy csak azok az igék tekinthetők valóban tranzitívnek, amelyek „Akkusativobjekt”-je (tárgyesetben álló kiegészítője) a passzív transzformáció során alannyá lesz (vö. Helbig—Buscha 1987, 53; Engel 1991, 391). Van viszont az igéknek egy olyan csoportja, amelyre az jellemző, hogy az igék mellett megjelenik ugyan az Akkusativobjekt, a passzív transzformáció során azonban nem lesz belőlük alany, (s így maga a passzív transzformáció sem lehetséges). Ez utóbbi igéket sorolják bizonyos német grammatikák az ún. „Mittelverb”-ek (vagy más megnevezéssel a „pseudotransitives Verb”-ek) kategóriájába (Helbig—Buscha i. m. 54, 171). A név világosan jelzi a csoport lényegét, azt, hogy tagjai a látszat ellenére sem tekinthetők tranzitív igéknek. (A „Mittelverb” műszó értelmezésére később visszatérek.) A példák közül a teljesség igénye nélkül, csupán szemléltetésképpen álljon itt néhány: *enthalten* 'tartalmaz vmit', *umfassen* 'magában foglal vmit', *besitzen* 'birtokol vmit', valamint — s számunkra most ez az érdekes — a „kapás” igéi: *bekommen*, *erhalten*, *kriegen* (mindhárom ige 'kap' jelentésű, ill. van ilyen jelentésük is).

Ezekről az igékről tehát kimondtuk azt, hogy nem passzíválhatók, mivel tárgyuk nem lesz a passzív mondat alanya. Ettől pseudotranzítívek. A passzív transzformáció lehetetlenségének van azonban egy másik oka is: a szóban forgó igéket tartalmazó aktív mondat alanya ugyanis nem ágens (agens alatt cselekvő, aktív erőt értve), hanem valami más (pl. a „kapás” igéi esetében ún. adresztum, azaz akinek a javára van a „cselekvés”). (A szemantikai esetek megnevezésének bonyolult kérdését ehelyütt nem szeretném tárgyalni. Szűkebb tárgyunkhoz vö. Füredi 1976, 98; Komlósy 1992, 358–63.)

Úgy tűnik, hogy a német példák tanulsága erőszak nélkül alkalmazható a magyar igékre is. (A problémát bonyolítja azonban, hogy a passzívum a mai magyarban nemigen használatos, úgyhogy egyrészt nem adódnak a példák a nyelv lényegéből, másrészt magának a transzformációnak a körülményei, feltételei sincsenek úgy feltárva, mint pl. a németben; részletesebb és mélyrehatóbb vizsgálatok nyilvánvalóan árnyalják majd a képet.)

Ha most visszatérünk E. Abaffy Erzsébet már idézett tanulmányának megállapításaihoz, s ezeket próbára tesszük a vizsgálatra kiszemelt *kap* igével kapcsolatban, a következőket jegyezhetjük meg: az igének nincsen passzívuma, s ezzel szoros összefüggésben — noha látszólag tranzitív ez az ige — tranzitivitásával mégis van valami probléma; talán azt is mondhatjuk, hogy az ige intranszítív. A mediális igéknek a bevezetőben kiemelt tulajdonságai közül tehát — úgy látszik — kettő minden további nélkül érvényes a *kap*-ra. Emellett ágens nem jelenhet meg a környezetében (?), így a mediális igéknek egy harmadik tulajdonsága is teljesülni látszik. S ha tovább vizsgáljuk a szempontokat, kiderül az is, hogy a *kap* melletti alany szándékaltalan részese a „kapás”-nak, s hogy az igének nincsen hatásos imperatívusa, hisz a *Kapj levelet!* valamifajta kívánság kifejező mondat, amire nem lehet reagálni.

Itt szeretnék még röviden utalni arra, hogy ugyancsak E. Abaffy Erzsébet, a műveltető igéket elemezve, számba veszi a tranzitivitás, ill. az intranszitivitás problémás eseteit (E. Abaffy 1977, 176–9). A tranzitívek között szól az automatikus érzékelést, észlelést kifejező igékről, megjegyezve, hogy „ezek az igék tárgyasak, de automatikus jellegüknél fogva (vagyis ahol nincs szó az alany aktív cselekvéséről) jelentésük közelebb áll a kauzatív igék mediális alapszavának jelentéséhez” (i. m. 178). Nem tudom, hogy a *kap* (s nyilvánvalóan még más hasonló igék) helye is nem ebben a csoportban keresendő-e.

S végül, egy oldalról jövő biztos megtámogatásként a *kap* medialitásához: az említett, de nem értelmezett „Mittelverb” műszó jelentése 'mediales Verb' (Bußmann 1983, 314).

Itt jegyezném még meg, hogy a németben van egy speciális passzívforma, a „bekommen-Passiv” [Engel i. m. 457—8; más szerzők ugyanezen szerkezet megjelölésére az „Adressatenpassiv”, a „Rezipientenpassiv”, ill. az „indirektes Passiv” elnevezéseket is használják]. Ezekben a konstrukciókban a fent említett három „kapás-ige” a szenvedő szerkezet segédigéjeként lép fel. Nem hiszem persze, hogy ennek bármi kapcsolata lehetne az igék mediális voltával, az azonban megemlítendő lehet, hogy az ilyen típusú szerkezetek a főige mellett az „Akkusativobjekt”-en kívül még egy részes esetben álló bővítményt is megkívánnak; ebből lesz aztán a transzformáció során a passzív mondat alanya.

A teljesebb képhez tartozik továbbá az is, hogy E. Abaffy Erzsébet egy másik, szintén a mediális igéket tárgyaló tanulmányában említ néhány példát a mediális ige társaságában megjelenő ágensre — igaz, ezek abban az időben is (XVI. sz.) kivételesek (E. Abaffy 1980, 171).

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy E. (1978). A mediális igékről. *Magyar Nyelv* 74, 280—93. — (1980). A mediális és az aktív bennható igék szerkezete a XVI. században. *Magyar Nyelv* 76, 165—75.
- Engel, E. (1991). *Deutsche Grammatik*. Heidelberg: Julius Groos Verlag.
- Füredi M. (1976). Adalékok a magyar aktívum és passzívum leírásához esetgrammatikai keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 11, 93—113.
- Helbig, G.—Buscha, J. (1987). *Deutsche Grammatik*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.
- Károly S. (1967). A magyar intranszitiv—transzitiv igeképzők. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 189—219.
- Komlósy A. (1973). A mélyszerkezet bővítményei és az ergativitás néhány kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények* 75, 155—75. — (1992). Régensek és vonzatok: *Strukturális magyar nyelvtan* 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 299—529.

Faluvégi Katalin

Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein*

1. Általános kérdések

A rendszerező nyelvtanok, kiváltképpen az oktató jellegű grammatikák alapvető, kiemelten fontos feladata a nyelvi egységek definíciója, általános bemutatása. A nyelvi elemek szinteződésének ismerete természetesen minden grammatikában tetten érhető, hiszen a nyelvtanok felosztása, tematikus csoportosítása csak a nyelvi hierarchia figyelembevételével történhet. Sok évszázados hagyomány az, hogy a szavak vizsgálata elkülönül a fonémákétól, a mondatokétól; illetőleg, a leírás jellegének megfelelően a morfémaétól és a szintagmákétól.

Az utóbbi évtizedekben, elsősorban az oktató grammatikákban megjelent az igénye annak is, hogy ne csupán a nyelvtan felosztásával (tulajdonképpen a tartalomjegyzékkel) és az egymástól így térben is eltávolított definíciókkal tükrözzük a nyelvi egységek különbözőségeit. A tankönyvek, a leíró nyelvtani előadások és szemináriumok bevezető anyaga a nyelvi elemek hierarchiájának, a nyelvi szinteződésnek a bemutatása (l. pl. Balázs G. 1994: 24—6; Gaál E. 1994: 126—7; Rácz E. 1994: 5).

* Megjelent az OTKA (A/053/94) támogatásával.

A fonéma-, a morféma-, a lexéma-, a szintagma-, a mondat- és a szövegszint vázolása, összefüggéseinek ábrázolása csak látszólag könnyű feladat. A nyelv alapvető alkotórészei ugyanis jól felismerhetők, megkülönböztethetőségük azonban elsősorban megjelenésüknek, formájuknak köszönhető. Leegyszerűsítve: a fonéma az, amit egy betű jelöl; a szó az, amit előtte és utána szünet jelöl; a mondat az, amit elől nagybetű, hátul pedig valamiféle megszokott mondatzáró írásjel jelöl. Az automatikus felismerésben a morféma és a szintagma jelenthet némi gondot. Ez a gond alapvető nyelvtani ismeretekkel már kisiskolás korban is kiküszöbölhető.

A nyelvi hierarchia bemutatása azonban sokkal bonyolultabb feladattá válik, ha a rendszerezést nem a formális alapokon történő felismerhetőségre, hanem definíciókra próbáljuk építeni. Ismert tény, hogy a nyelv alkotórészei közül csupán a morféma és a szintagma az, melyeknek jól és pontosan megfogalmazott, tulajdonképpen vitathatatlan definíciója van. A morféma, azaz a szóelem, a nyelv legkisebb, jelentéssel bíró egysége; a szintagma pedig két, ritkán három önálló, tartalmas szó grammatikai kapcsolata. (Habár ez utóbbi definíció bizonytalanságát máris érezzük, mivelhogy egy másik meghatározást — a szó definícióját — hívja segítségül.)

„A fonéma terminus pontos meghatározása sok vitát váltott ki” (Siptár 1980: 15—6). Megegyezés szerint a beszédhangot nevezzük fonémának, melynek egyes tudósok szerint jelentésmegkülönböztető, mások szerint jelmegkülönböztető szerepe van. (Erről l. még a későbbiekben.)

A szót és a mondatot szinte lehetetlen mindenki számára elfogadhatóan definiálni. Megint csak a megegyezésekre hivatkozhatom, amikor úgy fogalmazok, hogy a szó az a nyelvi egység, mely önálló jelentéssel bír, morfémákból tevődik össze, de állhat egyetlen morfémából is; s önállóan betöltheti a mondat szerepét.

A mondat grammatikailag megszerkesztett, egy vagy több szóból, szintagmából álló nyelvi egység. A közlés, a beszéd legkisebb, elemi része, a beszédfolyamat láncolatának egyetlen láncszeme, melyet intonációs lezárttság, önállóság jellemez. (A fentiekkel kapcsolatban vö. pl. Papp I. 1952: 98; 1953: 359—70; Antal L. 1962: 196; Berrár J. 1963: 53—76; Rácz E. 1994: 5.)

(A definíciók kétségek nélkül erősen le vannak egyszerűsítve. Nem érintik a vitás pontokat, nem mennek bele a tovább bontható, részletezhető tulajdonságokba. De nem is céлом a nyelvi egységek helyes definícióinak megállapítása. Azt a szemléletmódot kívánom bemutatni, mely kialakította az oktatásban használt, ma is érvényes rendszerezést.)

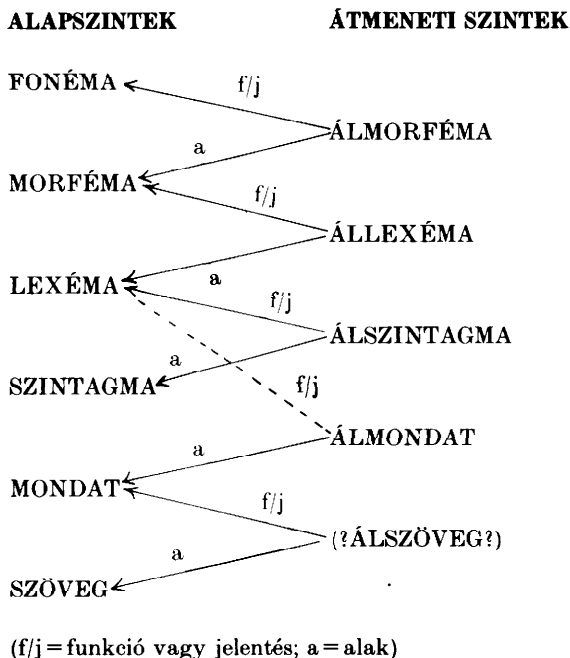
Az előbb felsorolt meghatározások alapján azonban nyilvánvalóvá vált, hogy e kategóriarendszerbe nem illeszthető bele minden nyelvi elem, elemcsoport. Egyik ezért, másik azért „lóg ki” a fenti kategóriákból. Természetesen nem a valamely nyelvi folyamatban, mozgásban lévő elemek okozták a gondot (pl. egy-egy mondat szóvá válása, egy-egy szó morfémává válása), hanem azok az egységes halmazok, melyek a maguk összességében különböznek a rendszer csoportjaitól. Ilyenek pl. az elő- vagy kötőhangzók, melyek nem fonémák és nem morfémák; s a viszonzyszók, melyek nem minden szempontból morfémaszerűek.

A grammatikai elemzések alapján úgy tűnt, ezek a kivételek nem egyedi jelenségek. Kialakult az a vélemény, hogy minden szomszédos nyelvi alapszint között van egy átmeneti réteg, melynek elemeit a hasonló sajátosságok fűzik össze. Alaki és funkcionális tulajdonságaikra ugyanis egyaránt valamiféle kettősség jellemző: pl. egy olyan viszonzyszó, mint a névutó vagy az igekötő lexéma alakú, de nyelvi szerepe nem több a morfémaénál.

Az azonos típusú kivételhalmaz jelentkezése, pontosabban felismerése valóban arra figyelmeztetett, hogy a kiinduló rendszerezést módosítani kell. Ennek, esetünkben, két lehetséges útja volt. Az egyik, hogy módosítsuk, tágítsuk a definíciókat, vizsgáljuk felül a terminusokat, szélesítsük a kategóriákat úgy, hogy e rendszerszerű kivételek is beilleszthetők

legyenek. Ez a megoldás a kategóriák mennyiségén nem változtat, méretükön, tartalmukon azonban igen. A másik út további kategóriák létrehozatala, mely megoldás az alapkategóriák tartalmán, a definíciókon nem változtat, de a kategóriák számát növeli, a rendszert finomítja, bonyolítja. — Nyelvtanításunk e második lehetőséget választotta. A tudománytörténeti sorrendet követve, előbb a viszonyszók egy csoportját helyezte el a morféma- és lexémaszint közötti sávban, majd e viszonyszókkal alkotott szókapcsolatokat a lexéma- és a szintagma-szint között. Később az előhangzók kerültek a fonéma- és a morfémaszint közötti területre, majd a mellékmondatok a szintagma és a mondat szint közé. Így születtek meg az ún. álmorfémák, állexémák, álszintagmák és az álmondatok. (L. a fentiekhez Károly S. 1970: 20; Berrár J. 1975: 35—40; Rácz E. 1994: 5.)

A nyelvi szintek kibővített rendszere az előbbieket figyelembevételével a következő lett:

A séma, úgy vélem, egyértelmű. Funkcióját vagy jelentését tekintve az álmorféma fonémaszerű, az állexéma morfémaszerű, az álszintagma lexémaszerű, de az álmondat is lexémaszerű. (Ez utóbbinál, látható, meghomlik a szimmetria, hiszen a szabályos képet az álmondat szintagmaszerűsége hozná létre.) Alakja szerint az álmorféma morfémaszerű, az állexéma lexémaszerű, az álszintagma szintagmaszerű, az álmondat pedig mondat-szerű.

Az ábra további szabálytalanságát az álszöveg kérdőjelessége okozza. Nem sikerült ugyanis bizonyítani, hogy létezik olyan nyelvi egység, mely alakja szerint szöveg, jelentése szerint pedig mondat lenne. — Ha végiggondoljuk, ennek a szintnek a megléte teljes képtelenség. (Ha tréfálkozni akarnánk, egy 'nem is tudom' vagy 'fogalmam sincs' jelentésű mellébeszélést tarthatnánk álszövegnek, a szó konkrét értelmében is.)

A modell és a hozzá fűződő szabályrendszer még így is annyira szépnek, egyszerűnek és áttekinthetőnek tűnt, hogy azonnal bekerült az oktatásba. Előbb és főként a felsőoktatásban, de mára már néhány középiskolai tankönyv is tanítja (részben vagy egészében), és ott

szerepel az érettségi vizsgákra felkészítő anyagban is. (Vö. Balázs Géza szerk.: Érettségi témakörök, tételek 1994: 24—9. — A kollégák, középiskolai tanárok által egyébként joggal dicsért könyvben sajnos a nyelvi szintek és átmeneti szintek bemutatása homályos, néha zavaros.)

Érdemes azonban a grammatikák elemző fejezeteivel is egybevetni e gyanús szabályos felszíni rajz merev kategóriáit. Úgy tűnik ugyanis, hogy ebben a részletezőbb, bonyolultabb modellben is, bizony, jelen vannak a kivételek, a szabálytalanságok, az ellentmondások. Felül kell ismét vizsgálnunk, jól helyeztük-e el a definíciók hatósugarába nem tartozó „szabályos” kivételeket. Léteznek-e valóban álszintek; s ha léteznek, valóban azonos alaptulajdonságaik vannak-e?

E vizsgálatokat, rendszerünk vagy definícióink módosítását érdemes minél hamarabb megkezdenünk, hiszen látjuk, tanításaink rendkívül gyorsan terjednek szét az alsóbb fokú iskolákban. Az ellenőrizetlenül, a rosszul ellenőrzötteen megjelenő s az ellenőrizhetetlenül sokfajta tankönyv és program világában a felsőoktatásnak igen fontos, irányadó szerepe van. Nem tarthatjuk közömbösnek, mit visznek magukkal hallgatóink leendő diákjaik közé, hogyan ismertetik anyanyelvünk viselkedését, felépítését, s miből készítenek tananyagot. Nekünk is a lehető legegyszerűbb és legpontosabb megoldást kell választanunk.

A következőkben az egyes álszinteket mutatom be. Az elemzések irányultságát egyetlen cél határozza meg: megvizsgálni, fedi-e a valóságot az előbb ábrázolt nyelvi modell.

2. Létezik-e álmorféma?

A nyelvi elemek hierarchiájának legkisebb átmeneti egysége az álmorféma. Álmorfémának az előhangzót (mely több nyelvtan szerint kötőhangzó) nevezzük, pl. *ház-a-k*, *int-e-gel*, *foly-o-mány*. Az előhangzó-kötőhangzó vita ma már inkább csak formális, terminológiai és nem tartalmi jellegű. A szótó és a toldalék között jelentkező hangot a toldalékmorféma részének, de nem szerves részének tekintjük, ezért nevezzük a toldalék előhangzójának. Akik a kötőhangzó terminust használják, ugyanígy vélekednek, de a hagyományos elnevezést részesítik előnyben.

Az előhangzótól tehát általános szempontrendszerünk alapján azt várjuk el, hogy alakját tekintve a morfémához, funkciója (jelentése) szerint pedig a fonémához legyen hasonló.

Mit tudunk a morféma alakjáról? — A morféma több, esetleg egy fonémából áll. Hangalakja, alkotórészeinek mennyisége, minősége, vagyis a morféma fonémaösszetétele általában konvencionális. De előfordul az is, kizárólag a toldalékmorfémák esetében, hogy valamely magánhangzójuk alakját egy másik morféma vagy morfémacsoport (a fonológiai értelemben vett abszolút vagy relatív tő) is meghatározza. Pl. *láb-tól* és **láb-től*. A többváltozatú toldalékmorfémák a magyar magánhangzóharmónia törvényeinek megfelelően illeszkednek a szótóhoz. A morféma elemi nyelvi egység, jel. Jelenlétét, testességét, testetlenségét, illetőleg hiányát a jelekre vonatkozó szabályok, a szöveg jelentése és a grammatika irányítja, teszi lehetővé vagy kötelezővé. A morféma morfémához kapcsolódik.

Az előhangzó „a szavakban elkülöníthető a többi morfémától”, „látszólag önálló” (vö.: Gaál E. 1982: 52). Egyetlen (és nem több) fonémából áll. Mindig a toldalékmorféma hívja elő, tehát igen kötött elem. Minőségét, vagyis hangszínét, nyíltságát — elsősorban — a tő határozza meg. Mindezek a tulajdonságok lehetővé tennék ugyan, hogy morfémaszerűnek nevezzük. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy hiába tagoljuk el (mi, nyelvészek) könnyen a morfémától, önmagától soha nem tagolódik el, nem válik le, nem jelenik meg önállóan, nem helyettesíthető más típusú előhangzóval, még metanyelvi szinten sem emelkedik szóvá, hiszen nem jel. Minőségének, hangszínének és nyíltságának meghatározottsága morfofonetikai tulajdonság, tipikusan átmeneti, mint a többváltozatú toldalékmor-

fémák magánhangzóira, fonémáira vonatkozó szabályok (pl. lép-*ked*, kap-*kod*, győz-*köd*). Az előhangzó nem kapcsolódik további előhangzókhoz, morfémazáró és morfémakezdőnek tekintett fonémák veszik körül. Nem morfémaszerű tehát; olyan fonémának tekinthető, mely szokásos fonológiai, illetőleg különleges morfológiai helyzetben jelenik meg.

És mennyire fonémaszerű a funkciója vagy jelentése? — A fonémának nincs önálló jelentése. A jelentéssel oly módon szokták kapcsolatba hozni, hogy jelentésmegkülönböztető funkciót tulajdonítanak neki (l. pl. Korompay K.—D. Mátai M. 1976: 145; Tótfalusi I. 1994: 42; Rácz E. 1994: 5), mondván, ha megváltozik a fonéma, megváltozik vagy megszűnik a szó jelentése, pl. *tár*, *zár* de **fár*. Az előhangzó esetében általában nincs szó ilyesmiről. Elhagyható pl. a szó jelentésének sérülése nélkül, csak a kiejtés válik nehezebbé, s a toldalékok lesznek rosszul érthetők, pl. **kulcst*, **játékk*, néha felcserélhető: *darazsat*, *darázsot* (utóbbi gyermeknyelvi, a jelentés itt sem sérül). Így hát megállapíthatnánk azt is, hogy e tekintetben az előhangzó még a fonémánál is kevesebb.

Ám hogy e megállapítást mégsem tesszük meg, annak komoly oka van. A fonéma minőségét és a fonémák mennyiségét (jelenlétét vagy hiányát egy szóalakban) a nyelvszokás irányítja. Használata tehát nem grammatikai vagy szemantikai szabályoktól függ. Mármost, ha mindezek figyelembevételével elfogadjuk azt az állítást, hogy a fonémának jelentésmegkülönböztető szerepe van, meg azt is, hogy például az igekötőnek vagy a képzőnek jelentésmódosító vagy jelentésváltoztató szerepe van, saját magunkkal kerülünk ellentétbe. A kétfajta megállapítás tudniillik kétfajta megközelítésmódot tükröz. A morféma jelentésváltoztató hatása természetesen más típusú, mint a fonémáé. Ennek oka az, hogy a morféma jel, a fonéma pedig jelrész. Nyilvánvaló, hogy egy jel jelentését másképpen változtatja meg egy másik jel, és másképpen „saját testének” a módosulása (a megfogalmazás hamis). A különbség abban áll, hogy ha egy kész jel egy másik jellel kombinálódik, ugyanaz a kész jel marad; csupán a jelkombináció hordoz más jelentést, mely jelentés visszahathat az alkotóelemek jelentésére, módosítva azt (l. pl. a képzőbesugárzás jelenségét). A jelelemek megváltozása azonban más és más jeleket hoz létre. Az *íz*, a *víz* és a *tíz* három különböző jel, nem pedig egyetlen jel jelentésmódosulásai vagy -különbségei. Ezek alapján csatlakozunk azokhoz a kutatókhoz, akik hangsúlyozzák, hogy a fonéma csak közvetetten kapcsolódik össze a jelentéssel. „... amit a fonéma itt megkülönböztet, az nem a jelentés, hanem a hangalak. A jelentést, a jelentésbeli hasonlóságot és különbséget nem a fonéma hordozza, hanem a fonémákból épült hangtest a maga osztatlan és oszthatatlan egészében. A fonéma a hangtestek megalkotására szolgál, a jelentéshez sem mint megalkotó, sem mint megkülönböztető elemnek nincsen közvetlen köze.” (Deme L. 1961: 57; 1966: 15.) Egyetértve Deme László meghatározásával, szerencsésebbnek tartanám a fonémát nem jelentésmegkülönböztető, hanem jel megkülönböztető nyelvi elemnek nevezni. Ezzel kifejezettebbé válna a jelentéshez fűződő közvetett kapcsolata is. (Persze, a kategorikusságtól most is óvakodnunk kell. Az átmenetek, a kivételek itt is felbukkannak. Gondoljunk csak a hangutánzó és hangulatfestő szavak fonémáinak minőségére, a közelséget és távoliséget érzékeltető, vagy a kisebb-nagyobb intenzitást kifejező szóalakpárok magánhangzóinak minőségére! Pl. *rotytyan*, *lottyán*, *loccsan*; *itt és ott*; *karom és köröm* stb. A fonémák megválasztása mintha tudatosabb lenne, a jelentéshez közelebb kerülnek; s talán itt elfogadhatóvá válik még a jelentésmegkülönböztető szerepük is.)

Az előhangzóról is kijelenthetjük, hogy nincs jelentése. S ehhez hozzátehetjük azt is, hogy többnyire még jelmegkülönböztető funkciót sem tulajdoníthatunk neki.

Mi tehát az előhangzó funkciója? — „Kézenfekvő feltételezés, hogy a hangkörnyezet — tehát a fonotaktikai jólformáltság — indokolja a kötőhangzó megjelenését, azaz egy kötelező fonológiai szabály toldja be a kötőhangzót azért, hogy »kijavítsa« az egyébként rosszul formált szóalakot” (l. Nádasdy—Siptár 1994: 154). Az előhangzó funkcióját —

kizárólag a mai nyelvben, sokkal egyszerűbben fogalmazva — ejtéskönnyítőnek is lehetne nevezni. Tudnunk kell azonban, hogy a magyarba bekerült szavak magánhangzói közül igen sok teljesít hasonló feladatot, pl. az *iskola* *i*-je, a *cseresznye* első magánhangzója szintén ejtéskönnyítő szereppel toldódott be (vö. TESz. I.: 509; II.: 237). Sőt, némi túlzással és kevesebb komolysággal még azt is megállapíthatnánk, hogy a magyar magánhangzók túlnyomó többségének ejtéskönnyítő szerepe van. „Sajnos a helyzet távolról sem ilyen egyszerű, mert a kötőhangzó sok olyan helyen is megjelenik, ahol a fonotaktika nem indokolja . . . *halak* — *halk*; *kéred* — *kérd*; *haját* — *hajt* . . .” (Nádasdy—Siptár i. m.: 154—5). Valóban, az előhangzó mindkét bemutatott megjelenésében a fonémához hasonlít. Az első esetben (l. **kulcsot*, **játékk* — *kulcsot*, *játékok*) ejtéskönnyítő; a másodikban (*halak* — *halk*) mintha jelmegkülönböztető szerepe volna.

Az előhangzó szükséges jelenlétét én egy további ténnyel is indoklom. A magyar agglutináló nyelv, a grammatikai viszonyokat a toldalékmorfémák segítségével fejezi ki. Ahhoz tehát, hogy a mondatok jelentése jól érthető legyen, világossá kell tennünk a toldalékokat. A magyarra jellemző hangsúlytörvény, a szó első szótagjának nyomatékos ejtése pedig éppen a toldalékok kiemelkedése, a fontos grammatikai és logikai viszonyok jelölőinek nyomatékosítása ellen dolgozik. Ezért tölt be tehát az előhangzó fontos szerepet jelenlétével, hiszen testesebbé teszi a toldalékokat.

Ha az előhangzó fenti funkcióját is elfogadjuk, magyarázhatóvá tesszük Rácz Endre megfigyelését az ún. „ejtésnehezítő” előhangzók elszaporodásáról (előadásjegyzete nyomán). Az *érthetőek*, *kiválóak*, *olvashatóak* stb. szavak előhangzói minden bizonnyal ejtésnehezítők, mégis, a többes szám jelének kiemelésére szolgálnak. Gondoljuk csak meg, hogy az *olvashatók* és *olvashatót* szóalakokat mennyire könnyű összetéveszteni az élőbeszédben, de az *olvashatóak* — *olvashatót* pár tagjait már lehetetlen, hiszen az előhangzó csupán a többes szám jele elé kerülhet, a tárgyrag nem tűri meg. Nyilvánvaló, hogy az ejtésnehezítő alakok használói az érthetőség kedvéért feladják a nyelvi takarékoság elvét. Mindezek persze inkább csak megerősítik a *-hatóak/-hetőek* toldalékcsoport jogosságát, hiszen az előhangzó jelenlétét itt minden bizonnyal morfofonológiai szabályok is indokolják. „A melléknevek alapvetően mind nyitótövek . . .”, melyekben „a többesjel előtt mindig van kötőhangzó . . .” (Nádasdy—Siptár i. h.; nyitótó: az a szótó, mely a toldalékokat nyílt előhangzóval veszi fel, tkp. „nyitja”). Ehhez hozzátesszük, hogy a *-ható/-hető* melléknévképző és a tárgyragja között soha nem jelenik meg előhangzó, pedig „. . . [a nyitótövek] a tárgyrag t-je előtt akkor is kívánnak kötőhangzót, amikor arra a rendes töveknél nincs szükség. . .”. Marmost, a fentiekből éppen az derül ki, hogy nem lehetetlen, hogy itt a *-hatóak/-hetőek* alak a szabályos, és a *-hatót/-hetőt* végződés a különleges. Végül is mindegy, melyik alakot, az előhangzósat vagy az előhangzó nélkülit tekintjük szabálytalannak: a hangzás erős differenciáltságának igénye nyilvánvaló. Az előhangzó toldalékkiemelő szerepe e helyen olyannyira erős, hogy áthágja a fonológiai szabályokat is. Elgondolkodtató mindemellett, hogy ha az előhangzó szerepe a morfémák között kizárólag a fonotaktikai jólformáltság teljesítése, az ejtéskönnyítés lenne, miért nem jelenik meg összetett szavak határán is. Nagy szükség lenne rá olyan mássalhangzó-torlódások megszüntetésében, mint pl. a *kardpróba*, *hangfrekvencia*.

(Elismerem, hogy ez utóbbi megállapításom igencsak elrugaszkodott a valóságtól. Az előhangzó vizsgálata közben mindenkor szem előtt kell tartani azt a tényt is, hogy történetileg átvértékelődött nyelvi egységről van szó, mely funkcióját fokozatosan alakította át. Pontosabban fogalmazva: az előhangzó a nyelv történeti változása során nyert valamiféle morfofonetikus funkciót. Tővéghangzóként szerepe nem különbözött a többi fonémáétól. Ezért szinkrón nyelvi vizsgálatokkal nem is magyarázható az a tény, hogy csupán a tő- és a toldalékmorféma határán jelentkezik.)

Az előhangzó tehát általában ott jelenik meg, ahol a fonológiai szabályok jelenlétét

kötelezővé teszik, illetőleg ahol toldalékkiemelő szerepére szükség van. Ha jelenléte fonológiai nem indokolt, és a toldalék érthetőségének megítélése tekintetében ingadozás mutatkozik, úgy fakultatívvá válhat.

S ezen a ponton kell rátérnünk egy különleges szerepű előhangzófajta bemutatására. A morfémak egyre gazdagabbá, sokoldalúbbá, egyszersmind bonyolultabbá váló kapcsolatrendszere természetes módon készítet a nyelvi formák takarékosabb használatára. A nyelven kívüli valóság viszonyrendszerét igyekszünk a nyelven belül is egyre pontosabban visszatükrözni. A viszonyt jelölő morfémak mennyiségi gyarapítására kevés lehetőségünk van: nyelvünk csak ritkán fogad be egy-egy újabb toldaléket. Toldalékmorfémáink — mind szemantikailag, mind funkcionálisan — igencsak megterheltek. Nyelvünk a mennyiségi változtatást, a polifunkcionális alakok megkülönböztetését a lehető legegyszerűbben oldja meg. Felismeri az előhangzó morfológiai kihasználatlanságát, funkciótlanágát, ürességét, s egyszerűen feltölti azt morfológiai szereppel. A jól ismert *felelősök* — *felelősek* alakpárban a többes szám jele előtti hangzó arra mutat rá, hogy a többesjel főnévi vagy melléknévi tőhöz járul-e. Az ilyen esetekben, úgy tűnik, az előhangzó minőségét, illetőleg jelenlétét és hiányát nem csupán a tő fonológiai összetétele, hanem a szófajisága is szabályozza. „...ugyanaz a tő lehet főnévként rendes tő, melléknévként nyitótó: a *komikus-ok* *komikus-ak*, a *szárnnyas-ok* *szárnnyas-ak*” (i. h.). Ez a szabályozottság már valóban nem egyszerűen fonológiai vagy morfológiai, hanem inkább szófaji-morfológiai, tehát grammatikai jellegű.

Hogyan magyarázza a grammatika a hasonló jelenségeket? — Úgy tűnik, a hagyományos eljárásmódunk nem egyeztethető a fenti, morfofonológiai elemzésekkel. A morfofonológia kizárólag a (relatív vagy abszolút fonológiai) tő irányító szerepét vizsgálja. A grammatika természetesen két oldalról elemez, hiszen viszonyokat, relációkat, szerkesztett jelcsoportokat vizsgál, így a tövet és a toldaléket egymáshoz képest definiálja. Egy-egy szófajhoz hozzárendeli a kötelező vagy lehetséges toldalékokat (ez a tő irányító szerepe, hiszen a tövek adott tulajdonságaik szerint kéri vagy engedik a toldalékokat). De elismeri a toldalékok szófajjelölő és szófajkötő erejét is (ez pedig ugyanannak a jelenségnek a toldalékok felőli megközelítése, a toldalékok irányító szerepére utal). Pl. egy ún. kettős vagy többszörös szófajiságú szó aktuális szerepét a toldalék is jelzi: l. a *magyart* főnév és a *magyarul* melléknév; illetőleg a passzív tövek szófajiságát is kijelölheti, l. a *gyógy-ít* ige, a *gyógy-ász* főnév.

A grammatikus szemével ugyanilyen jelenség lehet a *kalapos-ok* — *kalapos-ak* és a fenti példákon kívül az *Arany-t* — *arany-at*, *Fakanál-t* (rejtvényűség neve) — *fakanal-at* stb. alakpár is, ahol az előhangzó megléte vagy hiánya a főnévi tő típusváltozatait jelöli ki: hiánya a tulajdonnévi, megléte a köznévi töre mutat. (L. erről bővebben Tompa J. 1957; Ruzsiczky É. 1955: 289–98.) A kétféle megközelítésmód értelmében beszélhetnénk egyrészt mi is a szótó szófajiságának irányító szerepéről (ez megfelelne a fonológia felfogásának is). De figyelembe vehetjük a toldalék irányító szerepét (mint Tompa József, aki tanulmányának A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe címet adta). És minthogy az előhangzót nem tekintjük a toldalékmorféma szerves részének, úgy is fogalmazhatnánk, hogy az előhangzó itt átveszi a toldalék szófajkötő szerepét, maga is jelszerűvé, tehát morfémaszerűvé válik.

De ez természetesen nem igaz. Az előhangzó nem jel, önmagában nem telítődik meg jelentéssel. Az ún. szófajmegkülönböztető szerepet az előhangzós toldalék típusai, illetőleg az előhangzós és előhangzó nélküli toldalék oppozíciója tölti be. Ha viszont így van, az előhangzó a toldaléknak csakis a szerves része lehet. Állításunkat mi sem bizonyítja jobban, mint az előhangzó okozta toldalékhasadás jelensége. Az *-n* határozórag előtti, középső nyelvállású előhangzó pl. a főnévi tő jelenlétére utalt, míg az alsó nyelvállású a melléknévi tövet mutatta, mint a *felelősök* — *felelősek* esetében. Az *-on*, *-en*, *-ön*, valamint az *-an*, *-en* toldalékok különböző szófajú tövekhez járulva különböző szintaktikai funkciót tölthettek be. Az *asztal-*

lon, széken, tükrön ragos főnevek helyhatározók, míg az *izgalmasan, szépen* ragos melléknevek mód- vagy állapothatározók. Az alakhasadást a funkcióhasadás követte, egy morfémból az előhangzó segítségével kettő lett. Az előhangzó a morféma hangtestének részévé vált, nyíltság szempontjából invariábilis, mivelhogy jelmegkülönböztető. Kilépett a fonémáknak abból a részalmazából, mely az előhangzó nevet viseli.

Az előhangzók csoportja tehát, mint minden nyelvi csoport, heterogén. Egyetlen tulajdonságát tekintve sem közelít a morfémahoz. Eltagolhatósága csupán a nyelv elemzőjének szándékától függ. Ugyanilyen szándékkal viszont eltagolhatók lennének a felső nyelvál-lású morfémakezdő magánhangzók is, i. *-unk/-ünk*. Funkciói megegyeznek a fonéma funkció-ival, illetőleg sajátos, egyedi pozíciója miatt különbözhetnek attól. Minőségét és időnkénti fakultativitását is különleges helyzetének köszönheti. A fonémák csoportjában e tulajdonsá-gaik miatt önálló alcsoportot alkotnak, melyet érdemes is számon tartanunk, hiszen, mint láttuk, nem csupán a szokásos fonotaktikai szabályok irányítják viselkedésüket.

Az ún. álmorféma elemzése a morfológiában mindig nagy gondot okozott, és sok ellentmondással járt. Elméleti fejtegetéseinkben mintha önálló nyelvi egységként kezeltük volna, a gyakorlatban viszont a toldalék részeként határoltuk el a szótótól és az egyes morfémaiktól. Definíciója is e kettősséget hordozta: a toldalék nem szerves része. (Azt azonban nem mondtuk ki soha, hogy szervetlen, nem véletlenül!) Morfofonológiai szabályo-zottságát átvittük a grammatika szabályai közé, de a valódi grammatikai szabályozottságá-ról (a szótó szófaját meghatározó szerepéről) mintha megfeledkeztünk volna.

A véleményem az, hogy az előhangzókat a toldalékok szerves részének kell tekinteni. Olyan fonémáknak, melyek leggyakrabban toldalékvariánsok létrehozatalában vesznek részt. Sokkal egyszerűbb és helyesebb lesz a morfológiai elemzés, ha pl. a tárgyrag *-T* invariánsához a *-t* (bolygót), *-at* (várat), *-et* (rétet), *-ot* (drótot) és *-öt* (gödrtöt) variánsokat rendeljük hozzá, elismerve, hogy az előhangzó szerepe itt nem különbözik pl. a *-dokol/-dekel/-dőköl* gyakorító képző magánhangzóinak morfémavariáns-megkülönböztető szerepétől. Emellett nem kell azon gondolkodnunk, hogy egy-egy előhangzó bevonódott-e már a tolda-lékba, annak szerves részévé vált-e vagy sem, esetleg a szervesség és nem szervesség közötti átmeneti állapotban van-e. A történeti folyamatok bemutatása szempontjából számon tart-hatjuk azokat a toldalékpárokat, melyek morfémavariánsokból hasadtak szét önálló, más jelentésű morfémaikká. Itt térhetünk ki az előhangzó átértékelődésére, jelmegkülönböztető szerepének visszanyerésére.

Az álmorfémaszintet megszüntethetjük, illetőleg az előhangzókat bevonhatjuk a foné-maszint elemei közé mint sajátos tulajdonságokkal is rendelkező részalmazt.

3. Létezik-e álllexéma?

3.1. Jellemzés és felsorolás

Az álllexéma alakját tekintve lexéma, funkciója és/vagy jelentése szerint morféma.

Röviden a lexéma alakjáról. A lexéma egy vagy több szótóból áll, melyhez egy vagy több toldalékmorféma kapcsolódhat. Egy tőrmorféma természetesen kötelező, a további tövek és a toldalékmorfémák kötelezőségét szófaji, mondattani (paradigmatikus, szintagmatikus), illetőleg szemantikai szabályok írják elő. A lexémát alkotó morféma-k egyik része szabad, másik része kötött.

A morféma-k funkciójáról és jelentéséről. A morféma-k a legkisebb, jelentéssel bíró nyelvi elemek. A tőrmorféma-k zömükben lexikai jelentést, a toldalékok elsősor-ban viszonyjelentést hordoznak. Kivételként pl. a viszonyjelölő névmási töveket (*ról-am*) és a lexikainak nevezett képzőket (pl. *ágy-ikó*) említhetjük. Funkciójuk sokrétű: a szó megalkotá-sa, a nyelven kívüli és a nyelvi viszonyok tükrözése, a mondatbeli szerep kijelölése stb. Ám funkciójuk és jelentésük — különösen a viszonyjelölőknél — nem válik szét élesen.

Az alakjuk szerint lexémáknak tekinthető nyelvi elemek szemantikai és funkcionális vizsgálata kirostált egy olyan csoportot, melynek tagjait egységesen toldalékmorfémaszerűeknek nyilvánítottunk. Alaki és funkcionális tulajdonságaik ellentéte miatt állexémáknak neveztük őket. Az állexémákról szóló első szakirodalmakban az igekötő, a névelő, a névutó és a segédige szerepeltek (l. pl. Berrár J. 1982: 23). Ma a *mint* prepozíciót, a segédigeneveket és a szót tagadó szót is morféma szerepűnek tekintjük (vö. Keszler B. 1992: 134; Lengyel K. 1989: 206–7; Rácz E. 1985: 263–4). Az előbbieket mellett érdekes morfológiai szempontú megközelítésükre mutat az a megállapítás, hogy az állexémák nem tekinthetők sem kötött, sem szabad morféma(ka)knak (l. Deme 1978: 117; Rácz E. 1994: 10). Kötöttnek azért nem, mert toldalék nélkül vesznek részt a mondatalkotásban; szabadnak pedig azért nem, mert mégsem önállóak: mindig egy ún. tartalmas szóhoz kapcsolódnak. Az állexémák tehát félszabad morféma(ka)k.

3.2. Az állexémák félszabad morféma(ka)k?

A fenti megállapítás háttérét nem érdemes részletesen vizsgálni, lehetetlenségét viszont észre kell venni. Nem nevezhetünk félszabad morféma(ka)knak egy nyelvi egységet, ha azt egyébként szónak (is) tekintjük. Ha morféma, akkor biztos, hogy nem szó, még csak nem is állexéma. Morfémaként hogyan lehetne szófajuk? Márpedig az állexémák bekerülnek a szófaji rendszerezésbe: igekötők, névelők, névutók, segédigék, segédigenevek. S e megállapítás még arról is megfélekedezik, hogy vannak több morféma(ka)kból álló viszonyoszó(ka)k. A ragozható állexémákat kivételes csoportként oktatjuk, melyek egyébként szükségképpen szabad és kötött morféma(ka)kból állnak. L. pl. (*Sanyi okosabb is*) *le-het-ne* — (*Sanyi okosabb*) *lesz-e*. Létezne olyan morféma, mely több morféma(ka)kból áll?

Ha a morféma(ka)k kötöttségéről a berrári felfogásban gondolkodunk, meg kell feledkeznünk a félszabad morféma(ka)król. A lexéma(ka)kat szabad és/vagy kötött morféma(ka)k alkotják, az állexéma(ka)kat lexéma alakú nyelvi egységeknek tekintjük, tehát az állexéma(ka)kat is szabad és/vagy kötött morféma(ka)k alkotják. Ha viszont a bloomfieldi felfogásban beszélünk a nyelvi elemek (formák) szabadságáról és kötöttségéről, úgy félszabadoknak is tekinthetjük az állexéma(ka)kat, hisz morfémaszerűen kötöttek és lexémaszerűen szabadok.

A szabad, a kötött és a félszabad morféma definíciója középiskolai tananyag. A II. osztályos gimnáziumi tankönyv a felsőoktatás anyagát leegyszerűsítve a következőképpen tartalmazza: „A szótövek nagy többsége önállóan, más szóelemektől függetlenül is előfordulhat, éppen e jellemzőjük miatt szabad morféma(ka)knak nevezzük őket.” „Vannak olyan szavak, amelyek önállóan nem fordulnak elő, csak más szótövekkel együtt. Bár velük nem olvadnak össze egyetlen szóvá, jelentésük mégsem teljesen önálló, hanem viszonyító, járulékos jellegű. ... Ezeket alaki viselkedésük alapján félszabad morféma(ka)knak nevezzük, másrészt inkább szerepükre figyelve: álszó(ka)knak (viszonyítószó(ka)knak).” „A morféma(ka)k harmadik csoportját a toldalékok alkotják, ezek csak szótövekhez (ritkábban más morféma(ka)khoz) kapcsolva fordulhatnak elő, ezért nevezzük őket az alaki csoportosításban: kötött morféma(ka)knak” (l. Honti M.—Jobbágyiné András K. 1985: 111–2). — Itt tehát a morféma(ka)k szabadsága és kötöttsége leegyszerűsödött a szótó és a toldalék közötti különbségre. S egészen furcsa az, ahogy a szótó és a toldalék közötti átmenetbe beékelődnek az állexéma(ka)k mint félszabad morféma(ka)k. Egyébként a szótó szóval való azonosítása feltűnően gyakori jelenség az általános és a középiskolai tankönyvekben. Meggyőződésem, hogy a szabad morféma terminus bevezetése erősíti is e tévhitet.

A morféma(ka)k, illetőleg általában a nyelvi elemek szabadságáról és kötöttségéről feltétlenül tovább kell gondolkodnunk. Felül kell vizsgálnunk a szabad és a kötött morféma meghatározását, hiszen gondot okoz a nyelvtani elemzésekben. Hogy csupán egy példát említsek: ha egy lexéma zéró morféma(ka)ját kötelezőnek tekintjük (igei személyragozás, főnévi viszonyragozás), nem nevezhetjük tövét szabad morféma(ka)knak. De e felfogásban nehezen

magyarázhatók az összetett szavak, az igekötős igék és származékaik, a képzett és a ragozhatatlan szavak is. Sokkal szerencsésebb megoldásnak tűnik a nyelvi elemek és nem a morféma szabadságáról és kötöttségéről beszélni; esetleg a mondatná válás lehetőségét bevezetni a szabadság kritériumaként. Az agglutináló nyelvekben, melyekben a mondatrészszerkezeteket a ragok jelölik ki, tehát kötelezők a mondatalkotásban, egyébként is kérdéses, hogy a lexémák töve lehet-e szabad.

(A nyelvi elemek szabadságáról és kötöttségéről l. még a szó és a lexéma tárgyalását.)

3.3. Az állexémák csoportosítása

Az állexémákat funkciójuk szerint először Berrár Jolán osztotta alcsoportokba aszerint, hogy mely típusú toldalékmorfémákhoz hasonlíthatók. E rendszerezés ma a következő képet mutatja:

Képzőszerű állexémáknak tekintjük az igekötőket, a segédigék egy részét, a segédigeneveket, és a legújabb tankönyvben, Rácz alapján, ott szerepel a szót tagadó szó is.

Jelszerű állexémák a névelők (Berrár szerint képzőszerű) és a segédigék egy csoportja.

Ragszerű állexémák a névutó és a *mint* „határozóvá tevő szó” (l. Keszler B. 1995: 48).

E felfogás természetesen kihatott a szófaji rendszerezésre, hiszen el kellett választani a nem szóértékű szófajokat a szóértékűektől. A viszonyozók így két alcsoportra bontottak: állexémákra és „nem állexémákra”. Ez utóbbiak nem kaptak önálló csoportnevet, de a kötőszókat és a partikulákat foglalják magukba. A másik oldalon megjelent a szónál magasabb értékű szófajok, a mondatzókat kategóriája, mely a módosítószókat és a felelőszókat tartalmazza.

Léteznek-e állexémák? Változtatott-e, illetőleg javított-e az állexéma fogalmának bevezetése a szófaji rendszerezés és a grammatikai elemzés helyességén, pontosságán? — A továbbiakban e kérdésekre adunk választ a felsorolt szófajok egyenkénti vizsgálatával. A szófaji elemzések természetesen nem törekedhetnek a teljességre, egyetlen szempontra korlátozódnak csupán: annak eldöntésére, megfelelnek-e a vizsgált szófajok az állexéma kritériumainak, vagy sem.

3.4. Az igekötők

Az igekötőket képzőszerű szófajcsoportnak neveztük azzal az indoklással, hogy ugyanúgy megváltoztatják vagy módosítják az igék jelentését, mint a képzők. E megállapításban, úgy tűnik, semmi kivetnivaló nincsen, hacsak nem az, hogy túlságosan általános.

A képzőket ugyanis funkciójuk tekintetében minimálisan három csoportra osztjuk: szintaktikai, lexikai és szemantikai típusokra (vö. Berrár 1974: 110–1). A szintaktikaiak a szavak szófajiságát vagy megváltoztatják, vagy kijelölik, illetőleg valamilyen egyéb grammatikai jelentést tesznek hozzá az alapszóhoz (pl. műveltetés, visszahatás, gyakoriság, egyszerűség stb.), l. *fut-ás*, *ugr-ani*, *csinál-tat*, *jaj-dul* stb. A lexikai természetű képzők az alapszó jelentéséhez tesznek hozzá kiegészítő, pontosító vagy szűkítő lexikai jelentést, l. *szán-kó*, *lov-ás* stb. Általában nem érintik a szófajiságot, gyakran válthatók fel tartalmas szóval, illetőleg jelentésük szinonim lehet valamely lexéma jelentésével. L. a fenti példákhoz: 'kis szán' és 'lóval foglalkozó (ember)'. A szintaktikai és a lexikai képzőtípusok között nincsen éles határ, hiszen minden szintaktikai képző hordoz lexikai jelentést és fordítva. A képzőcsoportokat a jelentéstípusaik aránya, túlsúlya figyelembevételével hoztuk létre.

Egészen másfajta az ún. szemantikai képzők csoportja (melyeket egy leíró grammatikának talán nem is kellene képzőnek tekintenie, hiszen ezek használata a legkisebb mértékben sem automatikus). A szemantikai képzők a szintaktikai és lexikai képzők csoportjából válnak ki azáltal, hogy az alapszóval együtt egészen új, mondhatni „váratlan” jelentést alkotnak. Pl. a *mosogat* képzője már nem a gyakorító, szintaktikai jelentést adja az alapszó-

hoz, hanem az 'edényt mos' speciális szemantikai jelentést eredményezi. Ugyanígy az *otthon-ka* a lexikai képző hatására kb. 'kis otthon'-ként lenne automatikusan értelmezhető, ámde a képzés itt is ún. szemantikai, s a jelentése 'otthon használt ruha' lesz. A szemantikai képzők formális elemezhetőségének és funkcionális-szemantikai elemezhetetlenségének ellentéte az állandósult szókapcsolatok tulajdonságaival vethető egybe. Véleményem szerint itt is állandósult morféma- vagy elemkapcsolatokról van szó, melyeket talán nem is szükséges elemezni vagy elemeztetni.

Az igeikötők funkcionális tulajdonságai sem egyneműek. „A magyarban az igeikötőnek három különböző funkciója van: (a) a perfektiválás (aspektusképzés), (b) akcióminőség-képzés és (c) szóképzés.” (L. Kiefer F. 1992: 830.) Példái a perfektiválásra: „*Főzők és hallgatom a rádiót; Megfőzők és azután elmegyek*”, az akcióminőség képzésére: „*elcsattan, eldörren*”. „Szóképző funkcióról akkor beszélünk, ha az igeikötő (a) megváltoztatja az alapige szintaktikai tulajdonságait, és/vagy (b) az akcióminőség körébe nem tartozó jelentéselemet vezet be, vagy (c) amikor más szófajú szóból képez igét. . . a vonzatkeretet változtatja meg: *eki ajándékoz vmít vkinek — megajándékoz vkit vmivel*, . . . mozgást jelentő igékhez kapcsolódva eltávolodást jelent: *elballag, eldöcög* . . . Végül szóképzésről van szó azokban az esetekben, amikor az alapszó nem ige: ilyenkor természetesen igeképzőre is szükség van: *megsántul (*sántul), megbékül (*békül)* . . .” (vö. i. m.: 830—2).

Hogy azonosítható-e az igeikötő funkciója a képzőkével, nehéz eldönteni. Általában véve, természetes, hogy nem azonosak, hiszen a nyelv mindkét elemet megtartja, együttesen is felhasználja. Az igeikötőknek van a képzőkhöz hasonló és a képzőkéltől eltérő funkciója. A képzőknek is van az igeikötőkhöz hasonló és attól eltérő feladatuk. Az igeikötő például önmagában sohasem módosít vagy jelöl szófajt, a képzőknek pedig pl. nincsen irányjelölő képességük. Az igeikötők és a képzők funkcióhalmazának valóban van — mint láttuk metszete. A metszetben a perfektiválás, az akcióminőség-képzés és az alapszó vonzatkeretének, illetőleg egyéb szintaktikai tulajdonságának megváltoztatása szerepel.

Ha azt tekintjük feladatunknak, hogy az igeikötőket feltétlenül valamely toldalékmorfémának kell megfeleltetnünk, valóban csak a képzőket választhatjuk. De ezt az előbbieknél sokkal nagyobb körültekintéssel kellene tennünk. Részletesebben meg kell vizsgálnunk mindkét nyelvi elemfajtat; s azonosításukat csak bizonyos funkciókra tekintettel szabad megállapítanunk. Különbségeiket, feladatkörük eltérő vonásait azonban mindig szem előtt kell tartanunk. Nem vezethetünk félre senkit az igeikötők képzőszerűségével, amikor másik oldalról pl. a határozószói, ragos főnévi rokonságukat, szinonimitásukat is elismerjük.

3.5. A segédigék és segédigenevek

3.5.1. A ragozható, igei alakú segédszók közül a *van* és a *lesz*, valamint a *marad*, *múlik*, *elmúlik* paradigmatisz alkaváltozatait; illetőleg a velük alkotott igenévi alakokat tartjuk képzőszzerűeknek. A hasonlítást vagy az azonosítást, mint az igeikötők esetében, itt is pontosítanunk kell: a felsorolt viszonyszók elsősorban a képzők szintaktikai csoportjához hasonlíthatók, s ezen belül is azokhoz, melyek feladata egy lexéma szófájának megváltoztatása. E segédigék és segédigenevek alkalmassá tesznek egy-egy lexémát olyan mondatrészi pozíció betöltésére, melybe eredeti szófajiságuk — jelöletlenül — nem engedné őket. Pl. a névszó állítmányi pozícióba kerül, és grammatikai igévé válik. Igei tulajdonságait a segédige hordozza és jelzi: ideje, módja, száma és személye van. Emellett, a lexikálisan névszói de grammatikailag igei (ún. összetett vagy névszói-igei) állítmány nemcsak névszói de igei bővítményeket is fölvehet, l. *Húsz évig ünnepelt énekes voltál Párizsban*. Az összetett állítmányhoz hasonlóan képzőszzerű segédigenevekkel hozzuk létre az összetett alanyt (*Nem érdemes szomorú lenni*), az összetett tárgyat (*Szeretnék első lenni*), az összetett határozót (*Beteg lévén, nem leheltem veletek*) és az összetett jelzőt (*Ne nyúlj az asztalon lévő dolgokhoz!*). (A többtagú mondatrészekről l. még bővebben az álszintagmákról szóló fejezetet!)

Gaál Edit a képzőszerű segédszók morfológiai felépítettségéről úgy fogalmaz, hogy csupán szótövéük képzőszerű, melyhez az azonos alakú szófajra jellemző jelek és ragok járulhatnak (vö.: 1982: 62). Ilyen tekintetben egy-egy segédigét komplex képző-, jel- és ragszerűnek is lehetne nevezni. A képzőszerű (és toldalékos) segédigének, segédigenévének köszönhetően az egyszerű és az összetett mondatrészek morfológiai szerkesztettsége azonos. L. pl. állítmányok esetében:

<i>versenyző-</i>	<i>-sköd-</i>	<i>-t-</i>	<i>-él</i>
<i>versenyző</i>	<i> vol-</i>	<i>-t-</i>	<i>-ál</i>
névszói tő	igeképző	időjel	személyrag

relatív igető

Összetett alányok esetében pl.:

<i>versenyző-</i>	<i>-sköd-</i>	<i>-n-</i>	<i>-öm</i>
<i>versenyző</i>	<i> le-</i>	<i>-nn-</i>	<i>-em</i>
névszói tő	igeképző	igenévképző	személyrag

relatív igető

A *marad* és az *(el)múlik* olyan képzőszerű segédigeként szerepelnek rendszerezéseinkben, melyek „némileg tartalmasabbak” a *van* alakváltozatainál, s ezért megengedhető testes jelenlétük egyes szám 3. személyű állítmányi pozícióban, ahol a többi segédige csak 0-fokon szerepelhet.

3.5.2. A *fog* és a *volna* segédszókat jelszerű segédigéknek nevezik grammatikáink. A *fog* az ige jövő idejének jelölésére szolgál, a kihalt *-and/-end* időjelet pótolja: az igei paradigma alkotórésze. A *volna* a múlt idejű igealak feltételes módjának jelölője, ez is részét alkotja a paradigmának (l. *enni fogok és ehettél volna*). Az ún. jelszerű *volna* több tulajdonságában is eltér a segédigéktől. Nem ragozható, szórendje egészen kötött: mindig közvetlenül a teljes ige után áll. Hangsúlyt sohasem kaphat. Segédigességét néhányan kétségbe is vonják. *Keszler Borbála* például (1995: 299) igei segédszóknak tartja őket. Ennek ellenére, úgy vélem, azért tűrjük meg a segédigék között, mert igei töve van, illetőleg alakja megegyezik a teljes, tartalmas igealakokkal és az ún. képzőszerű segédigével, vö.: *Ha volna egy jó ruhám, elmehetnék a koncertre; Ha erősebb volna, le tudná vinni a szenet*.

Ha a képzőszerű segédigék és a *fog* alakváltozatainak morfémaszerkezetét megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy bennük a tövek igei vonására, szófaji jellegére nagy szükség van. Hiszen nem csupán arra való, hogy további igei toldalékokat vegyenek fel, hanem arra is, hogy a velük alkotott mondatrész grammatikai szófajiságát előírják. Az összetett állítmány segédigéi, mint láttuk, névszóból alkotnak grammatikai igét, melyben lényeges szerepe van a segédige igei tövének is. De így van ez még a jelszerű *fog* esetében is, hiszen főnévi igenévből, vagyis a szófajiságát tekintve lezárt szóból alkot igét, így hozva létre új szófajt. A jelszerű *volna* szótöve ilyen szempontból mintha funkciótlan lenne. A segédszó igehez járul, annak szófajiságát nem kell sem előírni, sem módosítani.

Hogyan magyarázzuk mindezek után a *volna* viselkedését és szófajiságát? Ismert tény, hogy egy igealakban két jel nem fér meg egymás mellett: vagy az időjel testes, vagy a módjel. Ha az idő- és a módviszonynak is jelöltnek kell lennie, kizsorul a teljes igéből a feltételes mód jele, hátravetődik, s így a morfémarend szokatlanná, rendhagyóvá válik. L.: *Mentél volna* = igető + időjel + személyrag + módjel. Mi történik e hátravetett módjellel? — Mivelhogy a módjel morféma, vagyis kötött nyelvi elem, a szabad formák, vagyis a szavak között nem

szerepelhet kötött elemként, elkülönítve. Szüksége van egy szótőre, mely szóvá teszi, „szósítja”. Az igező szerepe tehát pusztán a jelhordás, a jelviselés, a szabad formává tevés, semmi több. Másképpen fogalmazva: a segédszóban nem a *tő* a lényeges, nem az irányít, hanem a toldalék. Az kéri a tövet és annak a grammatikai funkcióját használjuk fel. A *tő* jelenléte csupán formális. Ezzel magyarázható az, hogy a *tő* csak a feltételes mód jelének hordására alkalmas, semmilyen más toldalékmorfémával nem állhat kapcsolatban, s nem is viselkedik valódi, élő *tő*ként. Ennek köszönhető, hogy a *volna* sokkal inkább viselkedik morfémaként mint szóként. Nem is jelszerű, hanem mintha csupán jel volna: szóvá emelkedett jel. Gyakorlatilag bonthatatlan alakú, igen kötött mind alakját, mind sorrendiségét tekintve.

Úgy tűnik, a *volna* egyetlen más segédszóhoz sem hasonlítható, viszonyjelölő elem. Az nyilvánvaló, hogy segédszó, grammatikai viszonszó, de az is, hogy nincs helye a segédigék között. Jómagam másféle nyelvi elemtípussal látom párhuzamosnak. A szófaji rendszerezések szinte mindegyike szépen kiválogatja azokat a szavakat, melyek csak formájukban szók, de funkcionálisan nem szóként viselkednek. Ilyenek pl. az indulatszók és a módosítószók többsége: kizárólag mondatok lehetnek (még ha helyesírásunk nem is tükrözi mindig mondat voltukat). Összefoglaló néven mondatzóknak nevezzük őket. A *volna* ezekre emlékeztet: funkcióját és viselkedését tekintve feltételes módjel. Megjelenésétől eltekintve csöppet sem hasonlít a szavakhoz, még a segédszókhoz sem, melyek viszont kétségtelenül szavak. A mondatzó terminus analógiájára morfémaszónak is lehetne nevezni, de e terminust erőltettnék érzem, másrészt, nem vagyok biztos benne, hogy a mondatzó szófaji kategória (l. erről később).

A segédigék ún. jelszerű csoportja a *volna* kiesésével megszűnik csoport lenni. A *fog* pedig — úgy tűnik — áthelyezhető a segédigék egy másik csoportjába, melynek vizsgálatára a következőkben kerül sor.

3.5.3. A segédigék további csoportját — elképzeléseim szerint — a főnévi igenévi alakok mellett álló grammatikai kiegészítők alkotnák. Tüzetes alaki és funkcionális vizsgálattal, s a segédigeség és az igeség feltételeinek összevető meghatározásával ki lehet szűrni az ige alakú szavak közül azokat, melyek nem igék. Erre vállalkoztak Kálmán C. György, Kálmán László, Nádasdy Ádám és Prószék Gábor (1989: 49–103), de régebbi nyelvtanainkban is találkozunk hasonló próbálkozásokkal.

Oktató nyelvtanaink, bár elismerik e segédigegyánús szavak olykor hiányos paradigmáját (pl. **tessünk bemenni*, **énekelni szokik*), szokatlan szórendiségüket, mondatnyi elemzésük nehézségeit, mégis igeként tartják számon őket, a hozzájuk szorosan kapcsolódó főnévi igeneveket pedig vonzatnak tekintik. Pedig, úgy tűnik, éppen alaki viselkedésük rendhagyóságában és a főnévi igenévvel alkotott kapcsolatuk másságában találjuk meg segédigeségük bizonyítékait. — E kapcsolat egyik sajátosságára építkezik az említett négyyszerős tanulmány, s tekinti a segédigeség kritériumának a *csüggő* helyzetet, a beférkőző szórendiséget.

A segédigeség bizonyításában én feltétlenül fontosnak látom a szokásos alaki-funkcionális vizsgálatok elvégzését is. Nem azért, mert esetleg más eredményhez juttatna, mint a fenti modern generatív szemléletű elemzés. A két vizsgálati mód természetesen azonos vagy csaknem azonos következtetésekkel záródik. Az oktató grammatikák zöme viszont hagyományos nyelvtan, elemzései minden téren következtetések kell maradjanak.

A főnévi igenévhez kapcsolódó segédigék csoportjában a következő szavak jönnek számításba: *akar, bír, kell, kezd, kíván, lehet, mer, óhajt, próbál, szándékozik, szeretne, szokott, talál, tetszik, tud*. (A válogatás i. m.: 88, valamint Molnár K. 1993: 224 alapján készült.) Ezek közül a segédigegyánús szavak közül kell kiválogatni a segédigéket.

Alaki viselkedésüket a következő szempontok alapján vizsgáltam: 1. Van-e paradigmájuk kijelentő mód, jelen időben? 2. Alkotható-e belőlük jövő idejű igealak? 3. Alkotható-e belőlük az igék körében egyébként automatikusan képezhető melléknévi igenév és *-ás/-és*

képzős főnév? (E szempontok részben megegyeznek Molnár K. vizsgálati szempontjaival, i. m.: 221–4.)

A részletes kibontást mellőzve, csupán az eredményeket közlöm.

1. Nincs jelen idejű teljes paradigmája a *kell*, *lehet*, *szokott*, *tetszik* szavaknak.

2. Hiányzik a jövő idejű igealakja a *kell*, *kezd*, *lehet*, *szokott*, *talál*, *tetszik* szavaknak, s kérdéses az *akar*, *kíván*, *szándékozik* esetében is. Ám ez utóbbi három, valamint a *kezd* jövő idejű cselekvésre vonatkozó, aspektuális jelentést hordozó szavak. Természetes hát, hogy nem társulhatnak a jövő idő jelölőjével.

3. Nem képezhető melléknévi igenév a *kell*, *lehet*, *szeretne*, *szokott*, *talál*, *tetszik* szavakból, valamint a *tud* 'pouvoir' jelentésűből (vö. a *szavalni tudó fiú* szerkezet igei alakja csak 'savoir' jelentésű lehet). Ugyanezekből, valamint a *bír* szóból *-ás/-és* képzős ige sem alkotható.

A szintaktikai vizsgálat az igék mondatbeli kapcsolódásából indult ki. — Az, hogy egy ige bővíthet-e főnévi igenévvel, alapvetően szemantikai tulajdonság. Attól függ, hogy a régens, a vonzó szó tud-e, kíván-e igei „jelentésformával” bővílni. Az igei jelentés, a cselekvés, történéis a grammatikai szabályozottság miatt főnévi alakba helyeződik: igéből képzett főnév vagy főnévi igenév formájában jelenik meg. L. *József figyel + a társai készülődnek* = *József figyel a társai készülődését*; *Márton tanul vmit + Márton írni fog* (a tanulás által) = *Márton írni tanul*. A főnévi és a főnévi igenévi bővítmények egy adott ige vonzatstruktúrájában azonos helyre kerülnek, illetőleg azonos pozícióban felváltva használhatók. A vonzat szófajisága nem változtatja meg a régens jelentését. L. *Jánosnak fáj a foga* (az alany főnév) és *Jánosnak fáj megtenni ezt* (az alany főnévi igenév); *János utálja a matematikát* (a tárgy főnév) és *János utál számolni* (a tárgy főnévi igenév); *János fél a kutyáktól* (főnévi okhatározó) és *János fél ránézni a barátnőjére* (főnévi igenévi okhatározó); *Törekedj a pontosságra!* (főnévi célhatározó) és *Törekedj minél hamarabb elvégezni a munkát* (főnévi igenévi célhatározó). A sort még folytathatnánk. Az idézett négyyszerzős tanulmány által felsorolt összes ige azonos mondatrészpozícióban egyaránt fölveheti a főnévi igenévi bővítmény helyén a főnevet (vö. i. m. 81–2). Valószínű tehát, hogy a bővítmény szófaji variabilitása általánosan jellemzi a főnévi igenévvel bővíülő igék többségét.

Ezzel szemben, a kiválogatott segédigegyánús szavakat megvizsgálva, azt tapasztaljuk, hogy egy részükben a főnévi igenév főnévi vonzattal felváltható, a másik részükben nem. Pontosabban: az adott igealak főnévi vonzattal más jelentést hordoz, más szónak tekinthető.

Felcserélhető a következőkben: AKAR: *Péter biciklit akar*; *Péter bemenni akar*. KELL: *Nekem kell az alma*; *Nekem kell bemennem*. KEZD: *Mártika egy játékba/egy játékot kezd*; *Mártika játszani kezd*. KÍVÁN: *Az asszonyka egy fagyaltot kíván*; *Az asszonyka főzni kíván*. ÓHAJT: *A kormány több hatalmat óhajt*; *A kormány törvénykezni óhajt*. PRÓBÁL: *Épp egy ruhát próbálok*; *Fogalmazni próbálok*. SZERETNE: *Két kislit szeretnék*; *Gyakorolni szeretnék*.

A főnévi igeelvek nem helyettesíthetők a következőkben: BÍR: *El bírod vinni a könyveket?* ≠ *Bírod még a cipekedést?* LEHET: *Jucinak nem lehet gyereke* ≠ *Jucinak nem lehet meglátnia azt*. SZOKOTT: *Én ide szoktam járni* ≠ *Nem szoktam még meg az idejárást*. TALÁL: *Vigyázz, még el találalak gázolni!* ≠ *Hiába kereslek, sehogy sem találalak téged*. TETSIK: *Nem tetszik megismogatni a cicát?* ≠ *Nem tetszik az új bútor*. TUD: *Húsz palacsintát is meg tudok enni* ≠ *Tudok errefelé egy jó kis vendéglőt*.

A *szándékozik* és a *mer* kizárólag főnévi igenévvel bővíülő szavak, így kiesnek ebből a vizsgálatból.

A főnévi és a főnévi igenévi bővítmények fölcserélhetősége az igékre jellemző. A csupán főnévi igenévvel való bővíthetőség valószínűleg szintén igei és nem segédigei tulajdonság, tudniillik más alapszófaj esetében is előfordul, méghozzá a mellékevek körében. L. *Muszáj megtenni vmit*; *Kénytelen megtenni vmit*.

A segédigékre viszont az jellemző, hogy létezik tartalmas igei párjuk is, melyek vonzatosak vagy nem vonzatosak, mindenesetre más kiegészítőkkal társulnak, mint az azonos alakú segédigék, és természetesen más viszony fűzi őket e kiegészítőkhöz. L. pl. *Jó, hogy te vagy* és *Jó, hogy te tanár vagy. Elmult öt év és A fiam öt éves elmult. Fogok egy nagy keszeget és Holnap horgászni fogok*. A fenti csoport tagjai tehát egyértelműen szétválnak igei és segédigei tulajdonságuk szerint.

A másik szintaktikai próba, a főmondati kiemelés próbája csaknem ugyanehhez az eredményhez vezetett. Az előbb igeiként viselkedő szavak a *kezd* kivételével mind lehetnek összetett mondat főmondatának igéi: *Azt akarja, hogy biciklizzen* = *Biciklizni akar*; *Kell, hogy megnézzem* = *Meg kell nézmem*; stb. A *kezd* nem emelhető ki főmondat állítmányaként: **Péter kezdte azt, hogy énekelt (Péter énekelni kezdett)*. A *bír, lehet, szokott, talál, tetszik, tud* szavak ismét csak segédigeként viselkednek.

Az eddigi alaki és szintaktikai vizsgálatok a *szokott, talál* és a *tetszik* szavakat emelik ki minden szempontból, egyértelműen segédigeként. Gyanús, hogy a főnévi igenévhez szorosan kapcsolódó *bír, kell, lehet, kezd* és a *tud* is segédigék, de ennek bizonyításához még további elemzések és összehasonlítások szükségesek. Fontosnak látszik a jelentés vizsgálata is, amivel én nem próbálkoztam. Úgy tűnik, e szavakat és a többit érdemes egybevetni a nyelv más, modális, aspektuális és akcióminőség-jelentést hordozó elemével, majd csak ezután dönteni szófaji meghatározásukról.

A fejtegetések és a rövid vizsgálatok következtetéseként megállapíthatjuk, hogy a segédigéknek valóban van egy olyan csoportjuk, melynek tagjai, a főnévi igenévi alakokat kiegészítve, igei állítmányok megalkotására alkalmasak.

3.5.4. A magyar segédigék és segédigenevek rendszerét a következőkben foglalom össze. A segédigék lexikailag üres vagy valamilyen (modális, pragmatikai, aspektuális) kiegészítő jelentést hordozó szavak. Grammatikai tulajdonságaikat tekintve két nagy csoportra bomlanak. Az elsőbe azok tartoznak, melyek nem igékből grammatikai igét alkotnak, alkalmassá téve őket az állítmányi szerepre. Ezeket, hagyományos terminussal kopuláknak nevezhetjük. Kopulák az e segédigékből alkotott segédigenevek is, melyek más, összetett mondatrészek létrehozásában vesznek részt. — A segédigék másik csoportjába a főnévi igenévi alakok kiegészítői tartoznak. Nem kopulák, hiszen tulajdonképpen igetűhöz járulnak. Furcsa, de azt kell mondanunk, hogy az egyszerű állítmány részét alkotják, hiszen összetett állítmányon az igei-névszói állítmányt értjük.

Ugyanez táblázatba foglalva és példákkal kiegészítve:

SEGÉDIGÉK

funkciójuk szerint	IGETEREMTŐK (kopulák)	IGEKIEGÉSZÍTŐK
a mondatban	összetett állítmány részei	egyszerű állítmány részei
kapcsolódásuk	névszókkal	főnévi igenevekkel
jelentésük szerint	üresek: <i>van, lesz</i> , tartalmasabbak: <i>marad</i> , <i>múlik</i>	üres: <i>fog</i> , tartalmasabbak: <i>szokott</i> , <i>talál, tetszik</i>

3.6. A névelő, a névutó és a határozóvá tevő *mint*

E három szófajtípus elemzésére az állalexmaság szempontjából kevesebb időt kell szentelnünk. A névelő és a névutó igen jól kidolgozott kategóriák. Helyükön, megítélésükön,

rendszerezésükön módosítanunk nem szükséges. A határozóvá tevő *mint* egyedülálló jelen-ség, csak nem régóta tartjuk számon a viszonzszók között. Értékelése nem ütközik nehézség-gekbe. Mindhárom szófaj esetében — úgy vélem — elég az állásfoglalás: morfémaszerűeknek tekinthetők-e valamilyen szempontból?

3.6.1. A névelőt Berrár képzőértékűnek (1982: 23), Rácز jelértékűnek (1985: 64) nevezi. Berrár arra hivatkozik, hogy a névelő nem főnevekből képes főneveket alkotni, vö. *Megjöttek a jó gyerekek és Csak a jók kapnak süteményt, a rosszak nem.* Rácز Endre a határozottá, határozatlaná tevést ítéli jelszerű funkciónak.

A névelő valóban csupán a főnevekhez tartozó nyelvi elem. Ha nem főnévi szófajhoz kapcsolódik, az nem azt jelenti, hogy főnevet képzett belőle, hanem azt, hogy a szó már főnévvé vált. Főnévvé válása pedig megengedi vagy megkívánja, hogy az adott szintaktikai, logikai környezetben névelőt kapjon. L. *Ügyetlenekre itt nincs szükség* és *Az ügyetlenekre itt nincs szükség.* Ha a névelő képzőfunkciójú volna, az első mondat határozója melléknév, a másodiké főnév lenne. Természetesen mindkét határozó főnevesült melléknév, akár névelős, akár névelőtlen. A névelő nem képzőértékű.

De a névelőt nem tekintem jelszerűnek sem. Az igaz, hogy a főnév határozottságát vagy határozatlanságát a megfelelő mondatrészszerépben követi az ige ragozása is, tehát a névelőhasználat bizonyos mértékig egyeztetést kíván meg. De a főnév határozatlanságát vagy határozottságát nemcsak a névelő okozhatja vagy jelölheti, hanem névmások, mennyi-ségjelölő névszók, sőt, maga a főnév típusa, a tulajdonnévi, a köznévi jelleg is. L. pl. *Látom a fiút, Látom Pétert, Látom Péter csapatát, Látom valamennyi fiút; és Látok egy fiút, Látok három fiút, Minden fiút látok, Fiút látok.* Ha az egyeztetésben való részvétel miatt neveznénk jelszerűnek a névelőt, úgy minden determináló elemet, névmást, számnevet, grammatikai eseteket stb. jelszerűnek, tehát toldalékértékűnek kellene nevezni. A névelő, mint látjuk, sem funkcióját, sem szintaktikai viselkedését tekintve nem jelszerű. Annál is inkább, mivel jelenlétét, használatát csak részben határozzák meg grammatikai szabályok. Használata olykor lehet „csupán konvencionális”, de mint logikai jelölőelem, determináns, nagy szerepe van a szövegalkotásban, l. anaforikus, kataforikus konnektorszerepeit, részvételét bizonyos előfeltevés-típusok létrehozatalában stb.

A névelő olyan segédszó, mely nem hasonlítható morféamához. Szerepe sokrétű, de csak részben grammatikai.

3.6.2. A névutót ragszerűnek nevezi a szakirodalom, és úgy vélem, ebben az állításában semmi kivetnivaló nincsen. Határozói viszonyjelentést hordozó segédszó, mely-ből, funkciója miatt, határozóragok is keletkeztek. (L. Zsilinszky É. 1992: 702—3.) A főnevet a mondat valamely határozói pozíciójába segíti, ezért váltható fel néha viszonyraggal, l. *a ház mellett* — *a háznál; A jegyemért izgulok* — *A jegyem miatt izgulok.* (A névutóból képezhető névutómelléknév vizsgálatát l. a későbbiekben.)

3.6.3. A határozóvá tevő *mint* hasonlító kötőszói eredetű. (Összefoglalását l. Keszler Borbálánál 1977: 127—30; 1992: 136.) Funkcióját más grammatikai környezetben tölti be, mint a *mint* kötőszó, de jelentése változatlan: a hasonlítás. A hasonlítás lehet részleges vagy teljes. A teljes hasonlóság az azonosság, s a *mint* azonosító értelmű is lehet. E különbségtétel, a hasonlítás és az azonosítás megkülönböztetése esetünkben fontos, mert a hasonlító és az azonosító prepozicionális *mint* más és más grammatikai környezetben jelenik meg. A hasonlítást kifejező *mint* a hasonlító határozó ragjával cserélhető fel: *Te magasabb vagy, mint Karola.* — *Te magasabb vagy Karolánál.* A középfokú melléknévi igenévhez hasonlító határozói vonzat tartozik.

Az azonosító szerkezetekben a *mint* essivusi állapothatározó ragjával váltható fel: *János csak mint igazgató szigorú; János csak igazgatóként szigorú.*

Sajátos esete a *mint* használatának a *több mint vmi, több mint vmilyen* szerkezet, mely

formálisan ugyan hasonlító (fokozott számnév + hasonlító határozói vonzat szerepében álló, *mint*-tel bevezetett névszó), de a szerkezet egésze nem feltétlenül hasonlítást jelent. Vö. *Ez már több mint képtelenség; Ahogyan élnek, az több mint szegénység*. A hasonlító határozói ragos és prepozíciós vonzatok itt is cserélődhetnek: *Több a képtelenségnél/szegénységnél*. A szerkezetek mintha olyan azonosító jelentést hordoznának, melyek felveszik a fok vagy a felsőfok jelentését is: 'ez a képtelenség vagy a szegénység csúcsa'. Viszont hasonlítást is kifejezhetnek, l. *Ez több mint képtelenség: ez lehetetlenség; Ez több mint szegénység: maga a nyomor*.

A *több mint vmi/vmilyen* szerkezeteket felépítésük miatt érdemes továbbra is hasonlító határozóknak elemeznünk.

A *mint* funkciója a ragokéval egyenértékű: a névszó állapot- vagy hasonlító határozói szerepét jelöli ki a mondat szerkezetben. Szórendje hasonlít a névelőkéhez: a névszó bővítettségétől függően eltávolodhat alapszavától: *Ágit mint matematikában járattan tanárt nem alkalmazták ebben az iskolában*. Viszonyzó tehát, de kétségtelenül szó. Ragszerűségét és szórendi kötöttségét figyelembe véve előjárósóként tarthatnánk számon.

3.7. A névutómelléknév

A névutómelléknév kevés nyelvtanban jelenik meg önálló szófajként. A névutó *-i* képzős alakja már az akadémiai nyelvtanban is szerepel (Temesi M. 1961: 285–6), de csak később, Berrár Jolán adott e szófajnak nevet. Érdekes módon, esetében soha nem arról folyt a vita, hogy szónak tekinthető-e vagy sem (mert pl. állalexéma lenne), hanem arról, hogy kereszteződő vagy átmeneti szófajú-e (Berrár J. 1982: 31–2). Az akadémiai nyelvtan szerint inkább kereszteződő, Berrár pedig az igenevek mellé helyezi, az alapszófajok közötti átmeneti kategóriába. Egy, 1992-ben megjelent tanulmányomban (Lengyel K. 159–60) segédszónak neveztem, s az álszintek rendszerében gondolkozva, a képzőszerű állalexémák közé soroltam. Az 1994-ben megjelent egyetemi tankönyvben (Magyar leíró nyelvtani segédkönyv) a névutómelléknév már a viszonyzóok csoportjában, s ezen belül az állalexémák között található.

A névutómelléknév elemzését a MMNyR. megállapításaiból érdemes elindítani, hiszen Temesi Mihály szinte minden lényeges tudnivalót elmond e szófajról. L.: „Csak annyiban tér el a névutótól, hogy a vele alkotott névutós szerkezet a mondatban nem határozói, hanem valamely, a melléknévre jellemző mondatrészi szerepű” (I./228). „Ezek ugyanis szintén névutószerűen használatosak, de a határozói értékű névutós szerkezeteket egyben még melléknevesítik is, így jelzői, esetleg állítmányi szerepre is alkalmassá teszik őket. E szerepükben a névutóból s a *való* szóból álló, hagyományos kapcsolatoknak felelnek meg. . . . (Nyelvi szerepe így némileg rokon a határozóragéval, hiszen viszonyt is kifejez; meg a képzővel is, hiszen melléknévi értékű szókapcsolatot alkot)” (uo.: 286).

Az a furcsa, hogy e szép, világos elemzés után nem tekintették azonnal grammatikai viszonyzónak a névutómelléknevet. Gondolom, ennek terminológiai oka is lehetett.

A névutómelléknév megalkotását Berrár Jolán a következőképpen magyarázza: [itt] „... nem egy ... névutói tő van továbbképezve, hanem egy ... morfológiai szerkezet...” (1982: 32). — Ez természetesen igaz, de nem ad kielégítő magyarázatot a névutómellékneves szerkezet létrejöttéhez.

A képzők egyes morfémaszerkezetekhez szabályszerűen kapcsolódhatnak, másokhoz kevésbé. Kivétel nélkül fölvehetnek képzőt az igeikötős igék, az összetett szavak, és gyakori a képzett szavak továbbképezése is. Ezek mind morfémaszerkezetek. L. pl. *kinéz* — *kinézet*, *rendőr* — *rendőrség*, *házas* — *házasít*. Sokkal ritkább, és csak néhány szóelemre korlátozódik a jeles szavak képezhetősége: *jobb* — *jobbít*, *lányom* — *lányomé*. A legritkább pedig a ragos szavak továbbképezhetősége: *ötször* — *ötszöri*, *nagyban* — *nagybani*. A jeles, ragos tövek is morfémaszerkezetek, melyekhez a képző úgy járul, mintha nem venné tekintetbe a jelek szófajkötő és különösen a ragok szóalakzáró természetét. A ragos, jeles töveket mintegy fölülírja, s azt új, relatív bővebbé teszi.

Másfelől pedig érdemes azt is figyelembe venni, hogy a képzők nemcsak morfémaszerkezeteket, hanem szószerkezeteket is „bővíthetnek”. Gyakori, hogy a szószerkezetet összetett szóvá rántják össze, pl. *leányt kér* — *leánykérés*; de a szószerkezet megmaradhat eredeti formájában: *melírozott haj* — *melírozott hajú* (vö.: **hajú*).

A névutómelléknév létrejöttével párhuzamos nyelvi folyamat a ragos főnevek továbbképzése (a rag szóalakzáró tulajdonságának törlésével), és a szintagmák egészének képzése. Ha a képző jelentése a szintagma egészére vonatkozik, a beszéd linearitása következtében a képzőt a hátul lévő főtag veszi fel, melyhez a bővítmény változatlan értékben kapcsolódik. Ezért elemezhetjük a *leánykérés* összetett szót továbbra is tárgyas szókapcsolatnak, noha főtagja főnévi jellegű, melyhez tárgy nem járulhat. (Bár az efféle összetételek ártértékelődése birtokos jelzői kapcsolattá egészen természetes.) És ezért fordulhat elő az, hogy egy melléknévnek minőségjelzője van (*bekötött lábú*), pedig a minőségjelző tipikusan főnévi bővítmény.

A névutómelléknév létrejöttének magyarázatában, véleményem szerint, érdemes azt is figyelembe venni, hogy a névutó önálló szó, bármennyire is ragszerű. Legtöbbször valóban ragszerűen lexémazáró (nem szóalakzáró, hiszen önmaga is szó!), de mégiscsak szabad nyelvi elem, melynek töve igen ritkán elvisel különböző toldalékokat. L. *Négy utánra hozd el a dolgozatodat!* A névutómelléknéves szerkezetek ragozása itt a határozószók ragozásához is hasonlít: *kintre, bentre*; bár egybeesik a ragosnak tekintett főnevek továbbragozásával is: *ötödszörre*.

A névutómelléknév létrejöttének, létezésének jogosságát tehát néhány párhuzamos nyelvi folyamattal indokolhatjuk.

A hagyományos morfológiai elemzésre a linearitás jellemző, szemben pl. a közvetlen összetevős módszer kétdimenziós szemléletével. Az egydimenziós láttatásmód a beszéd időbeli linearitását követi. Egyszerűbb, jobban ábrázolható és az oktatásban (főleg az alsó- és középfokú oktatásban) is könnyebben alkalmazható, mint a strukturális elemzések. De kétségtelenül vannak hátrányai is, melyeket éppen a szó szerinti egysikúsága okoz: pontatlansága, merevsége.

A névutómelléknévet mint szófajt tulajdonképpen a hagyományos lineáris elemzés mód szülte. A strukturális elemzésmódok valószínűleg nem alkották volna meg, hiszen azok a főnevet és a névutót egyetlen egységként kapcsolnák össze a melléknévképzővel.

A dolgozat, minthogy nem kíván eltérni a hagyományos felfogástól, a névutómelléknévet mint önálló szófajt elfogadja. (Ha nem ezt tenné tudniillik, tagadnia kellene a *melírozott hajú*-félék főtagjának melléknéviségét is; ami, némi továbbgondolás után, az elemzésrendszer felborulásához vezetne.)

A névutómelléknév minden tulajdonságát a névutóból és a melléknévképző jelentés-változtató hatásából kell levezetni. A névutómelléknév töve a névutói tő, mely morfológiai természetű viszonytal kapcsolódik a főnévi tőhöz. Mint szó volt már róla, a melléknévképző ezen a viszonyon nem változtat. (Éppen ezért, ha a névutómelléknévet a melléknév egy fajtájának tekintenénk, tehát lexémának neveznénk, magyarázatot kellene adni arra, hogy az eredetileg névutóhoz tartozó főnév milyen szintaktikai viszonyba került a névutómelléknévvel.) A névutó ragszerű jelentést hordoz, feladata a főnév határozói mondatrészszerépének a jelölése. A melléknévképző a határozói viszonyjelentést egészíti ki melléknévi jelentéssel; miközben a szintaktikai irányító szerepet átveszi. A melléknévképző szerepe itt tehát az, hogy a határozói szerepben álló főnevet jelentéskiegyesítéssel jelzői szerepűvé tegye. L. *A papucsom az ágy alatt van* — *Az ágy alatti papucsot hozd ide!*

Az akadémiai nyelvtan igen szép párhuzamosságot említ, amikor bemutatja a névutómelléknéves, valamint a *való*-val és *levő*-vel szerkesztett mondatrész azonosságát. A *való* és a *levő* összetett jelző segédigenevei, főnévből, ragos főnévből grammatikai melléknévet hoznak létre, tehát képzőértékű kopulák. Ha figyelembe vesszük ezt a tényt, valamint

hozzátesszük, hogy a névutó pedig a raggal felcserélhető, a morfémakapcsolatok szinonim változatait hozhatjuk létre. Pl.

<i>sor + -onként + való</i>	<i>sor + -onként + -i</i>
<i>sor + szerint + való</i>	<i>sor + szerint + -i</i>

A morfológiai megszerkesztettség minden esetben ugyanaz marad: főnévi tő + rag vagy ragszerű segédszó + képző vagy képzőszerű segédszó = (többtagú) jelző.

A névutómelléknév két segédelem összetételéből keletkezett segédszó, mely körülmény- és tulajdonságjelentést egyszerre hordoz.

3.8. A kötőszók

3.8.1. A szófaji felosztás megújított rendszereiben csupán a kötőszók voltak olyan grammatikai szerepű viszonyozók, melyeket nem tekintettek állalexémáknak (összefoglalását l. Keszler B. 1994: 45–6), pedig az állalexéma definíciója a kötőszók egy részére is ráillik. Szó alakú nyelvi egységek, melyek csupán grammatikai jelentést hordoznak: két szó grammatikai viszonyát jelzik, mint pl. a ragok. L. *László és Ferenc; kosár vagy kas*. Lehet, hogy a rendszerezők abból indultak ki, hogy a kötőszók egyetlen lexémával sem alkotnak álszintagmát, a lexéma és az állalexéma kapcsolata pedig mindig álszintagmát eredményez. Viszont az állalexémaságnak nem feltétele (a definíció szerint), hogy álszintagmában részt vegyen. De az is elképzelhető, hogy a kötőszói csoport heterogén volta, a kötőszók viselkedésének sokfélesége nem engedte meg, hogy a csoport egészét állalexémának tekintsék.

A kötőszói halmazban tudniillik két alcsoport válik feltűnővé. „Egyik részük pusztán viszonyjelentés kifejezője: *és, tehát, akár, ha, hogy*, stb.; más részük bizonyos névszói (névmási) vagy határozószói jelentést is hordoz: *következésképp, ennélfova, azért, így; aki, (a) mikor, valahányszor; bárki, bárhol, akármilyen*; stb.” (Temesi M. 1961: 287.)

Bár a fenti felsorolást nem tartom egészen pontosnak, a megkülönböztetés helytálló, szükségünk is van rá. A két csoport közül a másodikat nem véletlenül nevezik „nem valódi” kötőszóknak (l. uo.). Ezeknek ugyanis elsődleges grammatikai funkciója valamely mondatrészi pozíció betöltése. Pl. *Valahányszor* rád nézek, te mindig elpirulsz (számhatározó); Nem nyitom ki az ajtót, *bárki* kopogtat (alany); Tedd meg, *amit* kérek! (tárgy); stb. Erre az elsődleges mondat szerepekre rakódik rá egy másik grammatikai feladat: a kapcsoló funkció. A kettős funkciónak megfelelően az ún. „nem valódi” kötőszókat kereszteződő szófajáknak tekintették, s úgy tartották, hogy egyszerre besorolhatók a névmási és a kötőszói kategóriákba. A besorolás nem volt következetes, hiszen csak a vonatkozó névmási kötőszókat nevezték kereszteződőknek, a kötőszó szerepében fellépő általános és határozatlan névmásokról megfeledkeztek.

Ennél viszont sokkal lényegesebb, hogy e felfogás miatt olyan szavak kerültek be a viszonyozók közé, melyek mondatrészek is lehetnek. Ami (továbbgondolva) ahhoz vezet, hogy elismerünk olyan tartalmas szavakat, melyek egyben, azonos mondatkörnyezetben segédszók is.

A megoldás kézenfekvő. A névmások, lévén helyettesítő szófajok, természetes kötőerővel bírnak. E kötőjelentés mondatok, tagmondatok grammatikai összekapcsolására is alkalmas. Nyilvánvaló, ha egy névmás anaforikus vagy kataforikus jelentését tagmondatok összekapcsolására használjuk, fölöslegessé tesszük a kötőszót. A névmás ezáltal valóban kötőszószerű lesz, de nem válik kötőszóvá.

A névmások kötőszó voltát Keszler Borbála is tagadja [előadásjegyzete alapján]. Keszler Borbála arról is beszél, hogy bizonyos határozószók, mint pl. a *rögtön, nyomban, tüstént* stb., az időbeli közvetlen hozzákapcsolás jelentését hordozva, szintén pótolhatják a kötőszót, kötőszószerűek. Ám e szófajok sem tekinthetők kötőszóknak. — Egyébként bizo-

nyára nem véletlen, hogy éppen a névmások és a határozószók adták a kötőszók zömét, hiszen kötőszereppel is felruházható szófajok, melyek, mondatrészfunkciójukat elveszítve, segédszókká: kötőszóvá válhatnak.

3.8.2. A kötőszók közé mindezek után csak az ún. „valódi” kötőszókat sorolom. Egyetlen feladatunk két azonos szintű nyelvi egység grammatikai viszonyának jelölése. Ha immáron ezek állexémáságát kívánjuk bizonyítani, újabb csoportosítást kell elvégeznünk. Meg kell különböztetnünk alá- és mellérendelő viszonyt jelölő típusaikat. Ha most ezt a két alcsoportot egybevetjük a grammatikai viszonyok morfématikus jelölőivel, kirostálhatjuk a mellérendelő jellegűeket. A grammatikai kapcsolatok közül ugyanis morfémaszinten csak az alárendelés jelölhető, a mellérendelés nem. Ezt az egymásmellettség, a sorrendiség jelzi. Azt a gondolkodásmódot, hogy a mellérendelés nem is grammatikai, hanem logikai viszony, mindezek megerősítik (vö.: Deme L. 1978: 87). A mellérendelő kötőszók funkciója eltér az álszóképtől, pedig éppen funkcionálisan kellene megegyezniük ahhoz, hogy azonosítsuk őket.

Az állexémagyánús kötőszók csoportjában már csak az alárendelő valódi kötőszók maradtak. Ezeket tovább bonthatjuk aszerint, hogy a nyelv mely egységeit kapcsolják össze. Vannak ugyanis csupán mondatok között, valamint mondatrészek és mondatok között is előforduló fajták. Az alcsoportok közül a mondategységek viszonyait jelölők fognak kiesni. Mi ugyanis morfémagyánús elemet keresünk, méghozzá olyat, mely alárendelő viszonyt fejez ki: vagyis ragszerű. A ragok a lexémák közötti grammatikai viszony kifejezői; a lexémáknál nagyobb nyelvi egységekre természetesen nem vonatkozhatnak. Tehát a mondatkapcsoló alárendelő kötőszók eleve nem lehetnek ragszerűek.

A kötőszók szűrővizsgálata után már csak a csupán mondatrészeket összekapcsoló, alárendelő kötőszók maradtak. Ilyen kötőszónk, illetőleg szerkezetünk kevés van; illetőleg még az is kétséges, hogy van-e egyáltalán. Nyelvünk nehezen vagy egyáltalán nem tűri az egymásnak alárendelt lexémák kötőszóval történő összekapcsolását. Az alárendelő viszony kifejezésének szokásos módja a morfémahasználat, ritkábban a szórend. Az analitikus szerkesztésmódok közül pedig hagyományosan megfelelőbb a névutózás. A kötőszók közül a *mert* tűnik alkalmasnak a fenti szerepre. Pl. *Beléptem a barátságtalan, mert sötét szobába.* Meggyőződésem azonban, hogy itt a kötőszó átcsúszik a magyarázó mellérendelő közé, i. *a barátságtalan, ugyanis sötét.* Ugyanez a helyzet a *bár* kötőszóval is, csak ennek kettős szerepét tényként tartjuk számon. Mondategységek között alárendelőnek tartjuk, szintagmaszinten pedig mellérendelőnek. Pl. *Bár az orvos foggyókúrát javasolt neki, ő állandóan csokoládét majszolt; Beléptem a csúnya, bár világos szobába.* Valószínűnek tartom, hogy a szerkezettagok viszonya azonos szintagma- és mondat szinten is, csak a megengedő (vagy ellentétes?) logikai viszony mondategységek között az alárendelés grammatikai kapcsolatára is rárakódhat.

A *mert* kötőszó is ilyen lehet: mondat szinten inkább alárendelő, szerkezetszinten (szintagmatikus kapcsolatokban) pedig mellérendelő magyarázó. Az alárendelő viszonyt kijelölő szerepe tagmondatok között sem egyértelmű. Az alárendelő okhatározás és a mellérendelő magyarázás szomszédos területek, határukat lehetetlen kijelölni. Pl. *Nem mehetek dolgozni, ugyanis magas lázam van; . . . mert magas lázam van.* (L. erről bővebben Rácz E. —Szemere Gy. 1972: 276—7; Haader L. 1992: 98—9.)

A fentiekkel csak részben párhuzamos a hasonlítást kifejező kötőszó története. A *mint* mondat szinten alárendelésben jelenik meg mellékviszonyként, pl. *Olyan kedves volt hozzá, mint még soha.* Ezt a hasonlító viszonyjelentést vitte magával a szerkezetszintre is, de sohasem vált mellérendelővé, mivelhogy az alárendelő viszony ragjait helyettesítette. Ennek viszont az lett a következménye, hogy elveszítette kötőszó jellegét, s ragszerű segédszócskává vált. Pl. *Újságíróként nem tudták alkalmazni ~ Mint újságíró nem tudták alkalmazni;* illetőleg *Okosabb a bátyjánál ~ Okosabb mint a bátyja.* A *mint* kötőszó átalakulása is csak azt bizonyítja, hogy szerkezetszinten nincsen kötőszói alárendelés. Az alá- és a mellérendelés

jelölése szerkezet szinten megoszlik: az alárendelést elsősorban ragok, a mellérendelést elsősorban kötőszók jelölik. Ugyanez megfordítva: úgy tűnik, hogy szerkezet szinten kötőszók nem jelezhetnek alárendelést, ragok pedig nem utalhatnak mellérendelésre.

3.9. A szót tagadó szó

3.9.1. Rácz Endre (1985: 264) és Gaál Edit (1982: 54) a szóra vonatkozó tagadószót elkülönítik a szónál kisebb és nagyobb hatókörű tagadószóktól, és álllexémáknak nevezik őket. Rácz E. a *nem boldog* és a *boldogtalan* jelentésazonosságával indokolja állítását. Mivel a tagadószó képzőértékűségét senki sem vonta kétségbe, gyorsan be is került a grammatikákba, sőt még a legújabban is megtalálható (1994: 5), bár e szópár tagjainak összehasonlításán kívül tulajdonképpen egyetlen bizonyítékot sem kaptunk a tagadószó képzőszerűségére. Márpedig ha a tagadószó fosztóképző-értékűsége fölmerült, be kell bizonyítani, hogy a két nyelvi elem funkcionálisan és jelentését tekintve egyenértékű vagy csaknem egyenértékű.

3.9.2. A fosztóképző olyan toldalékmorféma, melyben viszonylag jól szétválik funkció és jelentés. Helyesebben mondva: funkcióját és jelentését tekintve két különböző síkon szemlélhető. A fosztóképző grammatikai arculata, a grammatikai funkció és jelentés, mint láttuk, legtöbbször a szófajváltás (l. *fészületlen* és *önállólólan*). A fosztóképző azonban logikai funkcióval és jelentéssel is bír: ez pedig a tagadás. Nos, ha a fosztóképzőt morfológiai szempontból közelítjük meg, akkor azt mondjuk, hogy feltétlenül melléknévképző, esetleg melléknévi igenévképző, mert igéből, főnévből melléknévet, melléknévi igenevet hoz létre. Ilyenkor igei és főnévi tövekből vezetjük le. Melléknévhez járulva nem beszélünk szófajváltató képességéről. Ha pedig úgy szemléljük mint logikai jelentést hordozó eszközt, akkor nem lesz más, mint melléknévek, melléknévi igenevek tagadást hordozó alkotóeleme. Ilyenkor nem az ige-tőből vagy a névszótőből kell kiindulnunk az elemzés során, hanem a már kész, tulajdonképpen véges alakú melléknévekből, esetleg melléknévi igenevekből. Ezt látszik alátámasztani, hogy csaknem minden fosztóképzős szó visszavezethető tagadott melléknévre vagy melléknévi igenévre: *gyermektelen* — *nem gyermekes*; *íratlan* — *nem írott*. Ennek az elemzésnek azonban nincs köze a hagyományos értelemben vett szerkesztéstanhoz: a morfológiához vagy a szófajtanhoz; pusztán logikai síkon mozog. A tagadást hordozó szóelem közömbös a szófajtság tekintetében. Az *ügyes* és az *ügyellen*, az *érintett* és az *érintetlen* úgy is felfoghatók, mint ugyanazon szavak 'igen' és 'nem' jelentést hordozó alakpárjai. A -TLAN/-TALAN ebben az esetben nem tekinthető képzőnek, hanem ugyanolyan „logikai operátor”, mint a tagadószó, csak nem a szó szintjén, hanem morfémaszinten jelenik meg jelentéselemként.

Úgy vélem, ha a tagadószót a képzővel azonosítjuk, e két nyelvi síkot keverjük egymással.

3.9.3. Az oktatásban használt elemzéseink mindig a morfológia, szófajtan stb., tehát a szerkesztéstan rendszerében maradnak. Sokszor annyira mereven, hogy a kizárólag logikai (vagy más: modális, pragmatikai) funkciójú nyelvi eszközöket is megpróbálják beszorítani a grammatikai szabályok maguk teremtette „rekeszeibe”. Ez történik akkor is, amikor a tagadószót fosztóképzőszerűnek nevezik. A tagadószó a nyelv logikai jelentést hordozó eszköze. Nem változtat szófajt, nem hoz létre új szótári jelentést. A fosztóképző viszont nem csupán logikai nyelvelem: grammatikai jelentése is van. Amikor a *nem boldog* és a *boldogtalan* szavakat azonosítjuk, nem arról van szó, hogy a tagadószó képzőszerű, hanem arról, hogy a fosztóképző tagadószó értékű. Melléknévi fő mellett állva ugyanis nincsen szükség grammatikai jelölő vagy szófajváltó szerepére, így jelentése (funkciója) csupán a tagadásra korlátozódik.

A fosztóképző a lexikai képzőkhöz hasonlít valamelyest, tudniillik szóval fölcserélhető. L. a lexikai képzők közül pl. *kertecske* = *kis kert*; *cipész*, *ékszerész* = *cipővel*, *ékszerrel dolgozó*; *Kovácsné* = *Kovács felesége* stb., mégsem nevezzük a *kis*, *dolgozó*, *feleség* szavakat képzőszerűnek azért, mert képzőkkel helyettesíthetők.

Úgy vélem, immár több szempont figyelembevételével bizonyítottuk, hogy a tagadószó semmiképpen nem képzőszerű, nem állexéma. Szófaji megítéléséről l. a későbbi fejezetekben.

3.10. Összegzés

A fejezetben kilenc szófajt vizsgáltunk meg aszerint, megfelelnek-e az álllexémák definícióinak. Közülük a névelő, a szót tagadó szó és a kötőszó váltak ki, melyek semmiféle affixummal nem rokoníthatók. A tagadószó és a névelő logikai jelentést hordoznak, de a mellérendelő kötőszó esetében is szóba jött a logikai jelentés. Kizárólag vagy dominánsan logikai jelentésű toldalékmorfémánk nincsen, hisz a toldalékmorféma grammatikai jelentést hordozó nyelvelem. Másik oldalról, a kötőszó és a tagadószó hatóköre a nyelv kisebb és nagyobb egységeire is kiterjed; míg a toldalékmorféma hatóköre maximum két szóra korlátozódik, mert azok viszonyát jelöli.

Az igeikötő, a segédige és a segédigénév, a *mint* prepozíció, valamint a névutó és a névutómelléknév többé vagy kevésbé hasonlítható toldalékmorfémához. Közülük az igeikötőt csak részben, néhány szempontból tartottuk a képzővel párhuzamosnak. Képzőértékűnek tekintettük a névutómellékeveket, a segédigeneveket és a segédigéket (a *fog* kivételével, mert az jelet helyettesít). Ragoknak megfelelő grammatikai jelentést hordoznak a névutó és a *mint* előjárószo.

A helyzet a következőképpen alakult. A grammatikai viszonzyszók csoportját két alkategóriára bontottuk. Egyik részük toldalékmorféma szerepű, másik részük nem. Ha mármost a morfémafunkciójukat álllexémáknak nevezzük, minek tartsuk a morfémaival nem rokoníthatókat? Lexémáknak? A lexémadefiníció értelmében a tagadószót még besorolhatnánk a lexémák közé, hiszen gyakran megjelenik mondat formájában. A kötőszóra nem jellemző a mondatforma, bár igen ritkán megjelenhet mondatként: — *Elveszett a pénztárcám.* — *És?*; — *Apám haragudott.* — *Mert?* A névelő és a kötőszó olyan szófajok, melyeket a definíciók értelmében sem lexémának, sem álllexémának nem nevezhetünk.

S itt kell visszatérnünk a dolgozat elején felvetett gondolatra: hogyan oldható meg a nyelvi szintekből kimaradt elemek, elemcsoportok besorolásának kérdése? Két út vetődött fel akkor: vagy úgy módosítjuk a nyelvi egységek definícióit, hogy az egyes nyelvi szintekbe minden elem beleferjen, vagy szaporítjuk a nyelvi szintek számát, a kivételeknek új kategóriákat létrehozva.

A morféma és a lexéma érintkezésének szintjén e második utat bejártuk, s mint láttuk, nem vezet eredményre. Azt tapasztaltuk, hogy a tökéletesítés érdekében még több átmeneti kategóriát kellene létrehozni az átmeneti kategóriákban, s ez a rendszert már az áttekinthetlenségig bonyolítaná.

Marad az elsőként felvetett lehetőség: a szódefiníció módosítása. Az álllexéma terminusról jobb lesz megfedkezni. Azt kell megvizsgálni, hogyan helyezhetők bele a szófaji rendszerbe az átmeneti, a kivételes tulajdonságokkal rendelkező szavak.

(Folytatjuk.)

IRODALOM

- Antal László 1962. A megnyilatkozások tagolása morféma szerint. *Nyr.* 86. 189—202.
 Balázs Géza 1994. A nyelvi szintek. In: *Érettségi témakörök, tételek. Magyar nyelv.* 24—26. Szerk.: Balázs Géza. Corvina, Budapest.
 Berrár Jolán 1963. A mondat formái ismertetőjegyei. *ÁNyT. I.*, 53—76.
 Berrár Jolán 1974. Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből.* 99—124. Szerk.: Rác Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Berrár Jolán 1982. Próbák és problémák A magyar nyelv tankönyv új kiadásához. — A szófajok. In: Dolgozatok a magyar leíró nyelvtan köréből. 7—32. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 33., Budapest.
- Borosné Jakab Edit 1994. Kétarcú nyelvi jelenségek. In: Érettségi témakörök, tételek. Magyar nyelv. 27—9. Szerk.: Balázs Géza. Corvina, Budapest.
- Deme László 1961. Hangtan. In: A mai magyar nyelv rendszere (MMNyR.) I. 57—119. Szerk.: Tompa József. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László 1966. A nyelvről felnőtteknek. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Deme László 1978. A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gaál Edit 1982. Egy magyar leíró nyelvtan terve. In: Dolgozatok a magyar leíró nyelvtan köréből. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 33., Budapest.
- Gaál Edit 1983. A szövegtan helye a nyelvtani rendszerben. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. 107—111. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gaál Edit 1994. Nyelvről, anyanyelvről 15 éveseknek. Zalaegerszeg.
- Haader Lea 1992. Az okhatározói mondat problematikája az ómagyar korban. In: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. 97—104. Szerkesztette Kozoca Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Budapest.
- Honti Mária—Jobbágyiné András Katalin 1985. Magyar nyelv a gimnázium II. osztálya számára. Hatodik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán C. György—Kálmán László—Nádasdy Ádám—Prószkó Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. ÁNyT. XVII., 49—103.
- Károly Sándor 1970. Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1977. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. 111—33. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1992. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. 131—9. Szerk.: Kozoca Sándor Géza és Laczkó Krisztina.
- Keszler Borbála 1994. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. 43—51. Szerk.: Faluvégi Katalin, Keszler Borbála, Laczkó Krisztina. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. Nyr. 119 [1995]: 293—308.
- Kiefer Ferenc 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Strukturális magyar nyelvtan. 1. kötet: Mondattan. 797—886. Szerk.: Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Strukturális magyar nyelvtan. 1. kötet: Mondattan. 299—527. Szerk.: Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Korompay Klára—D. Mátyai Mária 1976. Fonéma. In: Bevezetés az egyetemi nyelvészeti tanulmányokba. 145. Szerk.: H. Bottyánfy Éva. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lengyel Klára 1989. Határozói igeneveink szófajváltásáról. In: Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. 181—217. Szerk.: Rácz Endre. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. Szerk.: Faluvégi—Keszler—Laczkó. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.
- Molnár Katalin 1993. A magyar segédigék rendszere. In: Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára: 221—5. Szerk.: Kozoca Sándor Géza.
- Nádasdy Ádám—Siptár Péter 1994. A magánhangzók. In: Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet: Fonológia. 42—182. Szerk.: Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp István 1952. A mondat funkciója. MNy. XLVIII., 89—102.
- Papp István 1953. A szó nyelvtani jellege. MNy. XLIX., 359—370.
- Rácz Endre—Szemere Gyula 1972. Mondattani elemzések. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rácz Endre 1985. A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben. MNy. LXXXI. 258—66.
- Rácz Endre 1994. A nyelvi szintek rendszere. In: Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. Szerk.: Faluvégi Katalin, Keszler Borbála, Laczkó Krisztina. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Ruzsiczky Éva 1955. Az -ó, -ő végű igenevek kötőhangzós (-ak, -ek) többesének a kérdéséhez. Nyr. 79. évf., 289—298.

Ruzsiczky Éva 1961. A szóképzés. In: MMNyR. I. 333—420.

Siptár Péter 1980. Nyelvészeti kisszótár. MKKE Nyelvi Intézet.

Temesi Mihály 1961. A kötőszó. In: MMNyR. I. 287—90.

Temesi Mihály 1961. A módosító szók. In: MMNyR. I. 260—2.

Temesi Mihály 1961. A névutó. In: MNyR. I. 281—7.

Tompai József 1957. A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. NytudÉrt. 14. sz.

Tótfalusi István 1994. Nyelvi vademecum. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.

Zsilinszky Éva 1992. A névutók. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet: Kései ómagyar kor. Morfematika. 696—715. Főszerk.: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Lengyel Klára

Kiadatlan latin nyelvű magyar grammatikánk a XVIII. század második feléből

In memoriam Lakó Elemér

I.

A most csupán egyetlen fejezetrés erejéig tárgyalandó művet nyelvtudomány-történetünk, úgy tűnik, nem tartja számon (l. Kovalovszky: Tudományos nyelvünk: Nyelvünk a reformkorban. Bp., 1955: 227—313; l. továbbá: Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás első szakaszában. AkadK. Bp., 1960. Itt l. főleg: 322—31; Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. AkadK. Bp., 1968; Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban. MNyTK. 130. szám [1972]).

Mint Nyelvmeesterének *Előljáro-Befzéd*-éből kiderül, Gyarmathi azonban nemcsak tudott róla, de forgathatta is. A hivatkozott helyen ugyanis miután felsorolja az általa ismert korai grammatikáinkat, a következőket írja: „Fejérvári egy Kolo'svári Unitarius Profeffor írt minden előtte valóknál tökéletesebbet, 1775-ben, de csak írásban maradt” (i. h. XXIII. l.). L. továbbá: A' magyar nyelv-mivelő társaság' munkáinak első darabja. Első szakasz. Szeben, 1796: 4—125. Gyarmathi kéziratban maradt tudománytörténeti összefoglalója is kitér Fejérvárra (l. Rövid jegyzések a régi és újabb magyar grammatikákról: Az erdélyi m. nyelv. Társaság írományaiból, | Vajsa József könyvtárnok felügyelése alatt, másolta | Mák Ferenc, | a kolozsvári rom. kath. nagy gimnáziumban. VIII-d. osztálybeli tanuló. 1852. c. kézirat-kolligátum 37—50. l.: MTAK Kézirattára. Jelzete: M. Irodalom. Régi és újabb írók. 8° 7. szám. Vö. Benkő: i. m. 511. l.). Innen most két hely idézése szükséges: 50. l.: „Gyarmathi Sámuel Mp. Orvos doctor Kolosvárt. B. Afsz. havának 10-én, 1792-ben”; 49. l.: „Vagyon kezem közt kézírásban egy grammatika, ilyen homlokirajssal: Institutiones (...) tradendam: a Samuele Fejérvári conscriptae. Claudiopoli. 1775. [Bek.] Ennek kár volt írásban maradnia. 17 esztendőtl fogva, mert az óta sok jó ügykezetű ifju pallérozta volna anyanyelvét ezáltal. De abban az időben kivált, oly kimélve költöttek a magyarok a könyvre, hogy méltán félhetett a nyomtató hogy munkája sem fordul meg, ha ezt kinyomtatja. [Bek.] Össze gyűjtött ezen érdemes Unitárius profefsor mindent, a mit a felyebb említett öt érdemes tudós magyar munkáiban, Ugymint Molnáiban, Geleiben, Cs. Komáromiban, Tóthfalusiban, és Csécsiben talált. [Bek.] De még nem rakta volt oly értelmes rendbe, mely világos útmutató

gyanánt szolgálhatott volna a tanulóknak. [Bek.] Vagyon még vagy négy apróbb kézírásban való munka is kezemnél, de minthogy azok alábbvalók a Fejérváriénél, nincs miért emlitem őket.” Egyelőre nem tudni azonban, Gyarmathi milyen másolati példány datálására alapozva mondja 1775-ben keletkezettnek (ehhez l. még az alábbiakat is).

Magam különben más forrásból szereztem tudomást a mű létezéséről, s Gyarmathi hivatkozásaira csak később bukkantam rá. Grammatikánk terminológiatörténeti vonatkozásairól az 1994 augusztusában tartott egri kongresszuson szerettem volna szólni. A benyújtott előadásvázlatban (l. A lexikológia és a lexikográfia elmélete és módszertana [előadásvázlatok]. A magyar nyelvészek VI. nemzetközi kongresszusa [...]. Eger, 1994: 51—2) azonban még egy korábbi, ám magyar nyelvű és tudommal eddig szintén ismeretlen nyelvtanunk terminushasználatának bemutatását is jeleztem. És mivel a szervezők a résztvevőktől mind az előadások, mind a kéziratok terjedelmi korlátainak fegyelmezett betartását kérték, elkészült dolgozatom latin nyelvű grammatikánk terminushasználati kérdéseit tárgyaló részének bemutatásától már el kellett tekintenem. Így akkor ez utóbbi művel való találkozásomnak úgyszólván csak a pusztá említésére szorítkozhattam. Mivel azonban ismereteinket nyelvtudomány-történeti emlékeink közül a látszólag kisebb jelentőségűek is hasznos információkkal egészít(het)ik ki, értelmét látom annak, hogy a következőkben — ha rész kérdésekre szorítkozóan is — beszámoljak e művel való ismerkedésem eddigi eredményeiről.

Mint a címben utaltam rá, a munka a XVIII. sz. 2. felében keletkezhetett. Létezéséről 1993 őszén szereztem tudomást a szigorúan vett nyilvántartásba vételre szorítókozó, de így is rendkívüli értékű Lakó-katalógusból. Ennek adatai: Academia R. S. România. Filiala Cluj-Napoca. CATALOGUL MANUSCRISELOR UNITARIENE păstrate la BIBLIOTECĂ FILIALEI CLUJ-NAPOCA a ACADEMIEI R.S.R. Vol. I. Intocmit de: dr. LAKÓ ELEMÉR | Cluj-Napoca, 1980. Azaz: A R[omán] Sz[ocialista] K[öztársaság] Akadémiája Kolozsvár-Napocai Fiókjában őrzött unitárius kéziratok katalógusa. I. Kötet. Készítette dr. Lakó Elemér. Kolozsvár-Napoca, 1980. Grammatikánk jelenlegi őrzési helyén az Ms.U. 108. jelzet alatt található. Címe pedig: INSTITUTIONES | ad | FVNDAMENTA | LINGVAE HUNGARICAE | Quibus via panditur | Ad Analogiam Lingvae de-|clarandum, et Iuventuti | Lingvae Hungaricae cupi-|dae tradendum¹. A címlap verzóján olvasható saját kezű bejegyzés szerint: „Samuelis Fejérvári in Col-|legio Unitariorum Claudio-|politano Profefjoris o-|pufculum propria ejusdem | Manu scriptum.” Még nem sikerült utánanéznem annak, hogy a következő hivatkozás vajon ugyanerre a műre vagy esetleges magyar nyelvű változatára vonatkozik-e: „Samuelis Fejérvári Civis Claudiopolitani Pastoris Ecclesiae Unitariae ibidem, et Linguarum Professoris Ordinarii. 1. Magyar Grammatica” (Kénosi Tózsér János: De Typographiis et Typographis unitariorum in Transylvania. Bibliotheca Scriptorum Transylvano—unitariorum. Compiled by Ferenc Földesi: Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 32. General editor: Bálint Keserű. Szeged, 1991: 179). Ez utóbbi forrás még a következő Fejérvári-műveket nevezi meg: 2. Explicatio Poeseos (ennek nem sikerült még nyomára bukkannom); 3. Grammatica Hebraea; 4. Tomi Concionum. Mint már Lakó Elemér megállapította, a kézirat terjedelme 184 lap, méretei: 172 × 110 mm. Kötése bőrkötés. Magam teszem viszont hozzá: a 163. lapon a *Regula 16ta* alcímű, *Cum apud Latinos gemini Dativi addunt*... kezdetű résszel ér véget. A 165—84. lapon induló *De Comparatione*... résztől kezdődően pótlásoknak látszó szövegdarabok következnek.

¹ A magyar nyelv alapjainak ismeretei, melyek utat nyitnak a nyelv szabályrendszerének megvilágításához és a magyar nyelvet tanulni óhajtó ifjúság oktatásához. (A Fejérvári-idézeteket Adamik Béla fordításában közöljük.)

„a De declinatione rész legelejére: Nota...”

A Lakó-katalógus további fontos információja, hogy az eredeti példányt őrző állományban Fejérvári egyéb munkáin kívül latin nyelvű grammatikájának két másolata is megtalálható. Ezekről a következőket állapítja meg (román nyelvű szövegét most természetesen magyarra fordítva idézem): „501/A: XVIII. sz. 2. felében készült másolat. 138 l. 235 × 180 mm. Bőrkötés”; „501/B: XVIII. sz. 2. felében készült másolat. 128 × 185 mm.” Lakó ez utóbbi megállapításait egyelőre az alábbiakkal egészíteném ki:

1. A valamivel régebbinek látszó első másolati példány jelentős kiegészítésekkel, tartalomjegyzékkel és számos, magától Fejérváritól származó oldaljegyzettel bővült. Hiányzik viszont belőle a szerzői kéziratban olvasható Praefamen. Az eredetihez képest a címlap is módosult: *Institutiones* (...) tradendam. | A Samuele Fejérvári | Conscriptae. A kötés gerincének felirata: GRAM | HUNG. A törzsszöveg a 124. lapon a *De Varia Constructione* c. fejezet *Reg. 19*-ével, a *Nomen Dimenfionis Affixa Syllaba nyi* kezdetű résszel ér véget. A tartalomjegyzéket követő (125—6) lapok három, a másolótól és egymástól is különböző kéztől származó latin nyelvű köszöntőverset is őriznek. A *Lector!* kezdetűnek az aláírója *Martinus Kováts*, aki *Senior & Eloquentiae Praeceptor*; az *Ad Auctorem* címűnek az aláírója *Josephus Fejérvári Medicinae Studiofus Auctoris Frater Germanus*; az *Ad eundem* feliratúnak az aláírása pedig: *Moyfes Pákei in Colleg. Unit Claud. Togat. Studiofus & Praeceptor Poeseos, Affinis Auctoris mpr.* Nyilvánvaló, hogy mind az eredeti példány, mind a másolat keletkezési ideje szempontjából fontos ez utóbbi aláírás *affinis* szava, továbbá Fejérvári *studiosus medicinae* korszakának ideje. (Mint szíves szóbeli közléséből tudom, a protocollum-adatok vizsgálatából Rüszt-Fogarasi Enikő már kiderítette, hogy Fejérvári Sámuel 1753-ban kötött házasságot Pákei Judittal.)

2. A későbbinek látszó, következő másolati példány (jelzete: Ms.U. 501/A) terjedelme 138 + 3 számozatlan üres lap. Ennek szövegében is olykor elhalványult, piros tintával írt kiemelések és az előző másolatbeliakkal azonosnak látszó, de a törzsszövegbe már folyamatosan illesztett kiegészítések találhatók. A törzsszöveg a 136. lapon a *Reg. 19*-cel, a *Nomen Dimentionis affixa Syllaba nyi effertur* kezdetű résszel ér véget. A korábbiak látszó előzővel szemben az eredetiével teljesen egyező szöveggel ellátott keltezetlen címlapot kapott.

Úgy látom, hogy a másolati példányok kiegészítéseinek java része, ha nem is szó szerinti, de tartalmilag korábbi grammatikáink szerzőitől való, náluk visszakereshető átvétel (erről l. Gyarmathi fent idézett megállapításain kívül még az alábbiakat is). Eddig mindössze egyetlen olyan utólagos szerzői betoldásra bukkantam, mely — mint különben a név szerinti hivatkozás utal is rá — Fejérvári alapszövege meg az első másolat elkészülte utáni forrásból, Kalmár György munkájából való, tehát legkorábban 1770-ben keletkezhetett.

A régi magyar grammatikusoktól való átvételek mellett olyan kiegészítések is előfordulnak, melyek Fejérvári valamely tételének utólagos tüzetesebb kifejtései. A mű tervezett megjelentetésekor e kiegészítések (nyomdatechnikailag természetesen elkülönített jelölésmóddal való) felvételétől, azt hiszem, nem lenne helyes eltekinteni.

Mivel Gyarmathi minden valószínűség szerint nemcsak tudott Fejérvári munkájáról, hanem fel is használ(hat)ta, úgy vélem, ezt a grammatikánkat sem lenne indokolt csupán elkészült, de kiadatlan volta miatt nyelvtelírásunkra hatás nélkül maradt alkotásként tartanunk számon (a kéziratban maradt grammatikáink esetében is számításba vehető közvetett hatással kapcsolatban l. Benkő i. m. 328—9).

Fejérvári *Institutiones*-ének mostani, részleges tartalmi bemutatása előtt talán szükséges lehet még arra is választ keresnünk, hogy Gyarmathi vajon miként szerezhetett tudomást róla. Erre vonatkozólag egyelőre a következő tényekre hivatkoznam. Mivel az unitárius kollégiumból könyvet köncsönzők jegyzéke (l. EM LVI: 51—75) Gyarmathi nevét is tartalmazza, nyilvánvaló, hogy ő sem csupán saját felekezete könyv- (és talán kézirat-) gyűjteményeibe volt bejáratos. A nála idősebb szerző grammatikájáról a közvetlen információszerzé-

sen kívül azonban közvetett úton is tudomást szerezhetett. Feltehető ugyanis, hogy az első másolati példányban fennmaradt üdvözlőversek szerzőivel a kolozsvári társaság és közelet révén közelebbi ismeretségben állhatott. Az orvos Fejérvári Józseffel már csak szakmai okokból is (Kolozsváron különben 1775-ben alakult az Orvos-Sebészeti Intézet; erről l. ErdTudFüz. 218 [1994]: 72). Fejérvári sógorával pedig mint a városban ekkor már ismert Pákei család tagjával szintén lehetett alkalma olyan kapcsolatba kerülni, melynek köszönhetően akár tőle is hírt vehette az 1781-ben már elhunyt szerző munkájának. Hogy különben a személyes kapcsolatok már ekkortájt is mennyire felekezetek fölött állóan szövődtek, arról tucatnyi egyéb forráson kívül a szóban forgó levéltári állomány egyik darabja (az Ms.U. 3. jelzetű) is hitelesen tanúskodik. A később unitárius püspökké választott Nagyajtai Körmöczy János (1762—1836) évtizedeken át vezetett (XX. századi kéztől ceruzával lapszámozott) *Album Amicorum*-ának 99. lapján ugyanis a következő bejegyzés áll: „Szeresd a' hazádat; tedd Kötelességed. / Ebből várhadd holtig leg főbb dítőseged. / Göttinga 4. Sept 1794 Gyarmathi Samuel mp.” (l. még uo. a W. Bolyai, Wesselényi József, Sig. Pap Szathmáry, Emericus C. de Bethlen, Samuel Teleki, Joannes Csóka, B. Simon Kemény, Kaßap István, Ladislao Ugrai, Daniel Bethleni, Beniamin Szokolai, Michael Lenhoschék, Joannes Zeyk, Josephus Bedő stb. aláírású, javarészt Németországban és Bécsben kelt bejegyzéseket).

II.

Az *Institutiones* szerzői kéziratának *Praefamen*-jéből és a másolatok kiegészítéseiből is egyértelműen kiderül, hogy Fejérvári — mint több helyen hivatkozik is rá, s mint részben már Gyarmathi is megállapította — Szenczi Molnár Albert, Komáromi Csipkés György, Pereszlényi Pál, Tsétsi János műveit, valamint Bél Mátyás Ungarische Sprachmeisterét is forgatta. Ez utóbbi mű első kiadásának példányát azonban a kolozsvári könyvtárakban nem sikerült fellelnem. Az egyetemi könyvtárban megvan viszont az EME-részlegnek (ezen állomány 1944-beli megmentéséről is szóló jelentést l. EM LVI [1994]: 90—1) az az 1655-beli első kiadású Komáromi Csipkés-példánya, melyet Toldy a CorpGr. kiadásához használtként emleget (CorpGr. Előszó XII; vö. továbbá RMK III: 1942). Az RMK nyilvántartotta, egyetlen unitárius példánnyal szemben a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókjának őrzetében ma két első kiadású példány található (jelzetük: B.M. V.v. 489, 490). A Toldy használta, nem eredeti kötésű, de kifogástalan állapotban levő (jelenleg B.M.V. 2923 jelzetű) példány címlapjának verzőján különben ma is jól olvasható az EME Könyvtárának tojásdad alakú pecsétje, a címlapon pedig egy CSICSO KERESZTÜR köriratú, szintén világosan olvasható, másik ovális pecsét látható.

Mivel Fejérvári művének másolati példányai nemcsak terjedelmüket, hanem tartalmukat tekintve is jelentősen kiegészítik az eredeti, szerzői kéziratot, úgy vélem, hogy az *Institutionest* mint ezeket a részeket is magában foglaló egészset kívánatos a Kalmár és Gyarmathi előtti magyar nyelvleírás történetének tanulmányozásakor alapul vennünk. Ezért a *De declinatione* című részt az alábbiakban ennek megfelelően is próbálom bemutatni. Olvasati és értelmezési kérdésekben nyújtott segítségükért Szabó Györgynek és Adamik Bélának vagyok hálás.

Ahogy a tartalomjegyzékből is kitűnik, ez a *De etymologia* című, az alaktant tárgyaló, legterjedelmesebb fejezet része. A *De etymologia* mellérendelt fejezetei a *De orthographia* és a *De syntaxi*. A *De etymologia* alfejezetei: *De nomine*, *De Pronomine*, *De verbo* és a *De Particulis*. A *De nomine* alfejezet részei pedig: 1. *De genere et motione*; 2. *De declinatione*; 3. *De specie*; 4. *De comparatione*; 5. *De figuris*; valamint a 6. *De numeris* címűek.

A *De declinatione* című rész előrehozatalával kapcsolatban figyelmet érdemlőnek vélem

Fejérvári anyagkezelési koncepcióját. Az ugyanis eltér a latin grammatikák Donatusra visszamenő (*De etymologia* című fő fejezet *de nomine* alfejezeten belüli) sorrendjétől. A Donatus-sorrend ti. ez: 1. *qualitas*, 2. *comparatio*, 3. *genus*, 4. *numerus*, 5. *figura*, 6. *casus* (l. Henricus Keil, *Grammatici latini*. Vol. IV. Hildesheim, 1961: 355–66; l. továbbá uo. Donati *De Partibus orationis ars minor*: 355). A Donatusokkal teljesen egyező belső tagolást a magyarok közül Sylvesternél találunk: „*Nomini accidunt sex: (1) Qualitas, (2) Comparatio, (3) Genus, (4) Numerus, (5) Figura, (6) Casus*” (CorpGr. 12).

Fejérvári bizonyára saját sorrendcseréjének indoklásául írhatta a *De declinatione* rész legelejére: „Nota: Declinatio reliquis Accidentibus Praemitti debet; eo | quod haec fundamentum | ternit reliquis”² (az első másolati példányban: 8. l.; lapszámhivatkozásaim a továbbiakban is erre a példányra értendők). Az alfejezetben tárgyalt kérdések a következők: a) a magyar nyelv deklinációinak száma, — b) az esetek, — c) a deklinációs paradigmák leírása.

a) A magyar deklinációk számáról Fejérvári ezt szögezi le: „§. 1. Declinationes duae sunt” (8). Számunkra persze nyilvánvaló, hogy ez a, Kövesdi Páléval egyező (vö. CorpGr. 553–8) megoldás: nem megoldás. Az ennél jobbat már Komáromi Csipkés György megadta: „Declinatio apud Hungaros una tantum est, variatio nempe vocis cujuslibet per casus” (CorpGr. 357). Pereszlényi Pál állásfoglalása ugyanebben a kérdésben ennél is sikerültebb: „Declinatio omnium Nominum, imo et Pronominum ac Participiorum est unica. Nam non est differentia (...) quae apparet ratione Vocalium in terminationibus, oritur ex Vocalium certa familiaritate, de qua dictum est §. 3.” (CorpGr. 410). Pereszlényi hivatkozott 3. §-ában kimondja: „Quaſi clavim linguae Vngaricae nactus, memoria tene, Vocales ac Diphtongos ad duas claſſes ſpectare, ad quas reſpiciens in declinandis Nominibus, coniugandis Verbis, et apponendis affixis” (CorpGr. 408–9; e megállapítások fontosságára vonatkozóan l. többek között Antal László: A magyar esetrendszer: NytudÉrt. 29. sz. [1961]: 97; Szathmári i. m. 311–2).

Elődeinek a deklinációk számával kapcsolatos felfogását Fejérvári így kommentálja: „Georgius Tsipkés Komarinus in ſua Grammatica In-ſtitutione cenſet unam tantum eſſe Declinationem, quod non ſatis | accuratē dictum eſt; nam manifeſtē docet duplex Declinationum | Character Dativus **nak** et **nek** Duplicem eſſe Declinationem”³ (8–9). A szöveg rövidítéseit és jeleit sem itt, sem a következőkben nem oldottam föl; a szövegben piros tintával írott részeket most félkövér betűtípus jelöli; a <...> jelek közé tett részek Fejérvári saját kezű utólagos oldaljegyzetei). Majd így folytatja: „Quod verō Albertus Mólnár in ſua Inſtitutione Grammatica ait/ quatuor eſſe Declinationes: Primam, quae terminat Nominativum in/ vocales: **a, o, u**, purē. Secundam, cujus Nom. Sing. definit in Conſonas/ **a, o, u**, vocales habentes ante ſe. Tertiam, cujus Nom. Sing. exit in vocales **e, i, ō, ū**, et Quartam, cujus Nom. Sing. definit in u-| nam vel plures Conſonas habentes ante ſe Vocales: **e, i, ō, ū**.| Haec Partitio Declinationum non mala eſt, et tolerari poteſt. Inte-| rim tamen: quia Prima et ſecunda Declinatio, et eundem Characterem **nak** et eaſdem Vocales **a, o, u** Declinationem diſtingventes, prae-| terea Regulas quoq. parvā variatione communes, habent, commodē ad | unam Declinationem referri poſſunt. Sic Tertia, et Quarta Declina-| tio quoq. eundem Characterem **nek** eaſdem Vocales **E, I** nec non | Diphtongos **ō, ū**, Nominativi, et eaſdem Regulas, parvā variatione ha-| bent: Proinde et hae duae ad unam commodē referri poſſunt. Hinc | ferē

² Jegyezd meg: a deklinációt előbb kell tárgyalnunk, mint a többi kevésbé fontos dolgot, mivel ez szolgál alapul a többihez.

³ K. Ts. Gy. grammatikai munkájában a mellett foglal állást, hogy csak egyféle deklináció létezik; ez így azonban nem helyes kijelentés, ugyanis a deklinációk kettős jellege, mégpedig a dativus *-nak*, ill. *-nek* végződése világosan mutatja, hogy kétféle deklináció van.

supervacaneum ejse puto tantam partitionem facere rerum, | quae paucioribus absolvere possunt Partibus” (9)⁴.

Talán érdemes emlékeztetnünk arra, hogy Kövesdihez és Fejérvárihoz hasonlóan Gyarmathi is kétdeklínációs rendszerrel dolgozik: „Mint-[hog]y a’ magán hangzok a’ 3dik §. szerént két | ofztályban ofztattak, tehát a’ hajtogatando ne-[ve]kis azon okért Első és Második Hajtogatás-|ra ofztatnak. (*prima & secunda Declinatio*)” (Nyimest. 65).

b) Az esetek dolgában Fejérvári szintén az elődök véleményével kapcsolatos álláspontja miatt érdemelheti meg figyelmünket. Elődeivel szembehelyezkedő állásfoglalásának lényege: „Casus in omni | Declinatione sunt quatuor, et non plures; nempe: Nominativus, Genit. Dativus, et Accusativus, ut videre est in §lo” [‘articulo’] (9). Ezzel azonos módon vélekedik Gyarmathi: „A’ Magyar Nyelvben tsak négy ejtet | talalok, nem hatot, mint más nyelvekben.” (Nyimest. 33). Fejérvári — és következésképpen Gyarmathi — megállapításainak további jobb követhetősége végett fel kell azonban idéznünk az előzményeket is. Ezek 1655-ig nyúlnak vissza. Úgy tűnik ugyanis, ekkor indult nyelvtudományunk történetében az első, a szakma szabályait követő, tehát immanens nyelvi érvekre támaszkodó és alapkérdéseket érintő vita azzal, hogy Komáromi Csipkés György kétségbe vonta Szenczi Molnár Albert ragozás- és esetfelosztásának helyességét. (Szenczi Molnár ennél korábbi, Dévai Bíró Mátyás *ab barát* típusú névelőhasználati leírására vonatkozó bírálatáról legutóbb I. Iványi Zoltán: MNy. XC: 447—53.)

Komáromi Csipkés érveinek fontos eleme, hogy Szenczi Molnárhoz hasonlóan ő is a *terminatio*-beli különbséget tekinti az esetek *differentia specificájának*. Szenczi Molnár a klasszikus grammatikákra alapozva ugyanis a következő tételből indult ki: „Casus est specialis nominis terminatio” (I. CorpGr. 134). Komáromi Csipkés éppen erre alapozva jelenti be egyet nem értését Szenczi Molnár egyes- és többesbeli nominativus, vocativus, genitivus, dativus, accusativus, mutativus, ablativus, illetőleg csak egyesbeli nominativus . . . adverbialis (assimilativus) esetfelosztásával.

A vocativus kérdésében Komáromi Csipkés így fogalmaz: „vocativus enim non habet diversam nominis a nominativo terminationem, sed eandem, unde definitio casus ei non quadrat” (CorpGr. 361). Hasonló állásponton van Fejérvári is: „... reicio Casum Vocativum; | quia Casus est Specialis, et diversa nominis terminatio specialem ejus habitudinem | adsignificans. Vel: est quo voces in declinando | variant terminationem. At Hungari pro Vocativo nullam habent | novam terminationem, prout et Cl. Molnár Vocativum semper jimi-| lem dicit Nominativo” (10)⁵. De érdemes talán Gyarmathit is idéznünk e kérdésben:

⁴ A M. A. grammatikai munkájában leírtak szerint négy deklínáció van, mégpedig: az első, ahol a nominativus tisztán *a, o, u* mgh.-ra végződik; a második, ahol a nominativus msh.-ra végződik úgy, hogy *a, o, u* mgh. áll előtte; a harmadik, ahol a nominativus *e, i, ő, ü*-re, és a negyedik, ahol a nominativus egy vagy több msh.-ra végződik úgy, hogy *e, i, ő, ü* mgh. áll előtte. Ez a deklínációfelosztás nem rossz és elfogadható. De mivel az első és a második deklínációnak ugyanolyan ismertető jele van, ti. *-nak*, és megegyeznek a deklínációt megkülönböztető magánhangzók is, ti. *a, o, u*, valamint kis különbséggel ugyanolyan ragozási szabályaik vannak, egy deklínációnak kell tartanunk őket. Így a harmadik és negyedik deklínációnak is ugyanolyan ismertetőjele van, ti. *-nek*, és megegyeznek a deklínációt megkülönböztető magánhangzók és kettőshangzók is, ti. *e, i*, ill. *ő, ü*, valamint kis különbséggel ugyanolyan ragozási szabályaik vannak, egy deklínációnak kell tartanunk ez utóbbi kettőt is. Ennélfogva feleslegesnek ítélem, hogy ilyen sok részre tagoljuk azt, ami kevesebbel is beéri.

⁵ Elvetem a vocativusi esetet; ez ugyanis speciális eset, mégpedig a nomennek egy olyan (a nominativusétól) különböző végződése, amely speciális természetét jelöli. Másképpen: van ahol a szavak deklínáláskor változtatják a végződésüket, de a magyar nyelvben

„Nints a' Magyar nyelvben olyan Vocativus, a' melly különböznék a' Nevezőtől ('nominativus' L.R.), Mi-| ért kellene hát tsak azért, hogy a' Deák 's más nyelvekben Vocativus találattik, p. o. Domine! | réa' fognunk, hogy a' Magyarban-is van (. . .)” (Nymest. 33).

Az ablativus kérdésében Komáromi Csipkés szintén a *terminatio*-elvvel hivatkozva vitázik Szenczi Molnárral: „Ablativus vero, est nomen cum affixa particula *töl, tol, ex praepositionalibus*” (CorpGr. 361). Ez viszont azt is jelenti, hogy van a magyar névszóragoknak egy, szerinte sem igazi *terminatio*-nak tekinthető csoportja. Fejérvári még kifejtettebben fogalmazza meg ablativust elutasító véleményét: „§. 2. Ablativum Cafum Hungari non habent; quae enim terminatio | pro Ablativo praetenditur, selt, **tol** et **tul** pro priori, item: **töl** | et **tül** pro Posteriori Declinatione, sunt tantum Suffixa Praepositionalia, quae | exprimunt Praepositionem *ab*. Caeteroquin si terminationes **tol, töl** Ablativum formarent, nulla est ratio, quare non etiam **rol röl** (: quae exprimunt Praepos. **de**:) **ban, ben**, (: quae exprimunt Praepos. **in**;) pro Ablativi | Terminatione agnoscerentur, cum et hae sunt Suffixa Praepositionalia, | quae exprimunt Praepositionem Ablativo Casui servientem” (9)⁶. Ezek után Gyarmathi véleménye az ablativusról: „Ab-|lativus fintsen, mert a' mit e'dig a'nak tartottak, | a' Nyelvtanítok, épen nem az, hanem tsak egy | olyan Szó, a' melly formáltatik [sic!] a' Nevezőből, | a' nak végébe toldván egy el-válthatatlan Tolda-| lékot. (*Nominativus Praepositione inseparabili au-| ctus*) p. o. *Ház-tol*” (i. m. 33).

A további eseteket illetően Fejérvári ekképpen ismerteti az elődeinél találhatókat: „Sunt alii Grammatici, | ut nominatus Cl. Albertus Molnár, qui his addit adhuc Cafus: (. . .) Mutativum (. . .) numerans in Summa Cafus septem. | At praespecificatus item Georgius Tsipkés Komarinus, praeter quatuor/ supra dictos Cafus numerat: Locativum, Traductivum et Coniuncti-| vum. Qui discrepant ambo in eo, quod Cl. Komarinus Locativum/ esse Censet cum terminatione **n** vel cum vocali aliqua, ut: *Emberen super Homine, Asztalon super mensa*, cum selt rem super loco | aliquo esse efferimus. Sed hunc Cafum Cl. Molnár non habet. Pro | Mutativo Cl. Molnár habet Terminationes **va, ve** ut: *Favá in | lignum Fűvé in herbam*, quem pro Traductivo habet, vel Tradu-| ctivum nominat Cl. Komarinus, et in hac re praeter appellationem | utriú. consentiunt. (. . .) Cl. Komarinus habet Cafum Coniunctivum cum terminatione **stol, stöl**, ut: *Borostól. uná cum/ Vino, Könyvestől uná cum Libro*. Sed hunc Cafum Cl. Molnár | non habet. Contrā vicissim Cafum agnoscit Cl. Molnár Ablativum, | et praeterea Cafum Adverbialem, seu Assimilativum, cum ter-| minatione **ol, ul, öl, ül**, ut: *Magyarol Hungaricē, Deakul Latine | Görögöl Graecē, Nemetül Germanicē, Hos tamen Cafus Cl. Komari-| nus non agnoscit*” (9–10)⁷. Végül Fejérvári saját kezű későbbi bejegyzése az

nincsen külön vocativusi végződés, amint Clar. Molnár is hasonlóan mondja a vocativust a nominativushoz.

⁶ A magyarban nincsen ablativusi eset; amit ugyanis ablativusi végződésnek tartanak, ti. a *-tol, -tul* az első, *-töl, -tül* a második deklinációban, azok csak suffixum praepositionalek, és az *ab* praeposíciót adják vissza. Egyébként, ha a *-tol, -töl* végzések ablativusiak lennének, miért ne tarthatnánk a *-rol, -röl* (melyek a *de* praeposíciót adják vissza) és a *-ban, -ben* végzések (melyek az *in* praeposíciót adják vissza) szintén ablativusinak, hiszen ezek is suffixum praepositionalék, és ablativusi esettel álló praeposíciókat adnak vissza.

⁷ Vannak más grammatikusok is, mint pl. a már említett Clar. M. A., aki ezekhez még egy esetet is felvesz, ti. a mutativust, mivel hét esetet tart számon. De tovább bonyolítván a dolgot K. Ts. Gy. a fent említett négy esethez még hozzáveszi a locativust, a traductivust és a conjunctivust. Ők ketten abban különböznek, hogy Clar. K. szerint a valamely mgh. utáni *-n* végződés locativusi eset, mint pl. *Emberen*, *super homine*, *asztalon*, *super mensa*, ti. amikor azt akarjuk kifejezni, hogy egy bizonyos dolog valami fölött van. Cl. M.-nál azonban nincsen ilyen eset, nála a következő mutativusnak tartott végzések találjuk: *-va, -ve* mint *favá in lignum, fűvé in herbam*. Ezt traductivusnak tartja, sőt annak is nevezi Clar. K.,

első másolati példányban: <Recenter Cl. Georg. Kalmár addit Cafum poſeſ-| ſionem relativum experimentem: u vel ű> (10)⁸.

Elődei idézett rendszereit Fejérvári azonban nem fogadja el: „Rejicio Cafum quoq̃. Locativum: quia | tali gaudet hic terminatione, quae optimē ad Affixa Praepoſiti-| onalia referri poteſt et debet. Proinde iſta terminatio n. on et en | ut: Buzán ſuper tritico, Kalapon ſuper Petaſo, Emberen ſuper/ Homine, non Cafualis eſt, ſed ipſiſſimum Praepoſitionale Affixum. | Non agnoſco Cafum etiam Traductivum; vel ſecundum Cl. Mólnár | Mutativum; quia etiam haec terminatio vá, vé, et quando termina-| tio V. mutari ſolet in Conſonam praecedentem, ut Borrá in Vinum Viz-| zé in aquam Non Cafualis eſt, ſed etiam Affixum Praepoſitionale” (10—11)⁹. *Affixum praepositionale*-knak azért tartja, mert jelentésük a latin praepositiókkal azonos. Márpedig: „quod | exprimimus Praepos. in quando Accuſativo Cafui inſervit” (11)¹⁰. Hasonló meggondolásból helyteleníti a conjunctivus esetként kezelését: „Negli-| go Cafum deniq̃. Conjunctivum in ſtol, ſtől definentem: quia haec | quoq̃. terminatio optimē ad Particulas referri poteſt, et quidem ad/ Adverbiale, et ſimul Praepoſitionale Affixum; notat enim Szolgáſtól, unā cum ſervo. | FeleJégęſtől, unā cum Coniuge. Quid de Ab-| lativo cenſendum ſit in §-lo 2da diximus” (11)¹¹. Ezután így folytatja: „Proſcribo porro Cafum Adverbialem vel Aſſimilativum in ol, ul, öl. ül definen-| tem; quia haec terminatio quoq̃. manifeſtē Affixum Adverbiale/ eſt” (11)¹².

Talán érdemes itt utalnunk arra, hogy az ablativus elutasításakor Gyarmathi a következőképpen érvel: „Ezt jobban meg-világofit-| ja ez az Okoſkodás; Hogy: ha Háztol (a Domo) Ablativus vólna, tehát ugy Házrol, (de | Domo) Házbol, (e Domo) Házzal, (cum Do-| mo) Házban, (in Domo) mind Ablativus vól-| na, mivelhogy Deákul Ablativuſſal tétetik-ki, | E’ pedig nem igaz, tehát Háztol ſem lehet Ab-| lativus. Továbbá; valamiképen, hogy ezen | Szók, Házra, (ad Domum) Házba, (in Do-| mum) Házhoz (ad Domum) nem neveztetnek | vadlo eſetnek [‘accuſativuſ’ L. R.], ambár Deákul a’ vádlo eſetbe | van-is ki-téve, (mint hogy Házat ſak egydedül a’ vádlo Eſet) így Háztol, ſem nevezhtethetik [így! L. R.] Ablativuſſnak épen ſak azért, hogy Deákul a | Domo, Ablativuſſ” (Nyめst. 33—4).

és ebben a dologban az elnevezést kivéve egyet is értenek mind a ketten. (...) Cl. K. -stol, -stül végződésű conjunctivusi esetet is felvesz, mint pl. borostól, una cum vino, könyvestől, una cum libro, ilyen esetet azonban Clar. M.-nél nem találunk. Clar. M. elismeri viszont az ablativus, sőt az ol, ul, öl, ül végű adverbialis eset vagy assimilativus létét is, mint pl. magyarul, Hungarice, deákul, Latine, görögül, Graece, németül, Germanice. Ezeket mint önálló eseteket pedig Clar. K. utasítja el.

⁸ Legújabbban Clar. K. Gy. egy olyan u, ű végű esetet is felvesz, mely relatív tulajdonságot fejez ki.

⁹ A locativusi esetet is elvetem: mivel olyan végződése van, amelyet leginkább affixum praepositionalénak lehet és kell tartanunk. Éppen ezért az -n, -on és -en mint pl. búzán super tritico, kalapon super petaso, emberen super homine nem esetvégzódések, hanem kifejezetten affixum praepositionalék. A traductivusi, vagy Cl. M. terminológiájával mutativusi eset létét sem ismerem el; hiszen a -vá, -vé sem esetvégződés, még akkor sem, ha a -v- végződés esetenként az előző msh.-hoz hasonul mint pl. borrá in vivum, vízzé in aquam, hanem affixum praepositionale.

¹⁰ (az előző latin mondat folytatása) mert az accusativusszal álló in praepositiót fejezünk vele ki.

¹¹ Nem veszek fel végül -stol, -stül végű conjunctivusi esetet sem, mivel ez a végződés is leginkább adverbális vagy affixum praepositionale-partikulának tartható. Ezt mutatják ugyanis a következő alakok: szolgástul, una cum servo, feleségestől, una cum coniuge. Az ablativussal kapcsolatos véleményünket pedig már a második szakaszban elmondtuk.

¹² Ezenkívül tagadom az -ol, -ul, -öl, -ül végű adverbális vagy assimilativusi eset létét, mivel ez a végződés is nyilvánvalóan Affixum Adverbiale.

Az ismertetett álláspontokat aztán Fejérvári így kommentálja: „Audi verō hic quid dicat Cl. Komárinus; quōd Cafus [a folytatás pontos idézése Komáromi Csipkésnek: l. CorpGr. 361] in Lingva | hac tali debet gaudere terminatione, ut ad Particulas vel integras | vel Corruptas ferri nequeat, aliās ſi poſſit vel Adverbialis, Praepo-| ſitionalis vel Conjunctionalis rationem ſubire, non erit Cafus; quia | non diverſa Nominis terminatio eſt, ſed Nomen cum hac vel illa Par-| ticula Affixa”¹³ [eddig a Fejérvári idézte Komáromi Csipkés-rész]. Fejérvári ezt követően így folytatja: „Quam ſuam ſententiam ſi bene rumināſſet Cl. Komárinus, ſcio, Cafus: Locativum, Tractivum, et Conſunctivum | pro Cafibus non acceptāſſet, prout etiam Cl. Vir Ablativum ex hac | ratione proſcribit, quōd terminatio iſta **tol töl** eſt tantum Affi-| xum Praepoſitionis **ab**, et rationem Particulae habet ſicut et nos | ſentimus” (11)¹⁴. A Kalmár-féle elképzelést pedig oldaljegyzetben így kommentálja: „<Neq. terminationem u vel ü poſſeſſionem relativum exprimentem | pro Caſu agnoſco, ſic enim tantum Subſtantiva venirent de-| clinanda, et non Adjectiva. Dicimus enim: Nagy fejű gyermek Puer magni capitis, ſed Nagyū nunquam dicimus. | De hac terminatione Nomimum vide Syntaxim de Conſtr. (...) Reg. 3tiam>” (11)¹⁵.

Végül talán arra is érdemes utalnunk, hogy mennyivel kifejtettebb és több szempontú megközelítésben cáfolja majd ezeknek az eseteknek a kérdését Gyarmathi (l. i. m. 34–6). (A magyar névszóragozásnak ez a több évszázada kezdődött, s máig nyúló, de közben sok mindent tisztázó vitája megnyugtató kifejtetbe látszik torkolni a TNY. Korompay Klára által írt fejezeteiben, valamint az előzetesüknek szánt, szinte tanítani valóan csiszolt stílusú, vitahangnemének emelkedettsége tekintetében is példaszerű dolgozatában (l. elsősorban a TNY. I: 302–3, II: 355–61. lapjain olvasható összefoglalásait és A rendszer fogalmának alakulása a magyar névszóragozás leírásában című dolgozatát: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. AkadK. Bp., 1991: 406–11; l. uo. az érdemi szakirodalmi hivatkozásokat is).

c) A deklinációk leírásában Fejérvárinál éppúgy, mint az őt megelőző magyar grammatikusok munkáiban, mindenképpen figyelmet érdemlőnek tűnik névszóragozásunk morfológiai alapkérdései közül az alábbi kettőnek a felismerése.

1. A *magánhangzó-illeszkedés*. Erre ugyan már Szenczi Molnár Albert is felfigyelt, mint arról a *-nak* és *-nek* deklinációcsoportok elkülönítése is egyértelműen tanúskodik (CorpGr. 134–65). Nyelvünkbeli szerepét legvilágosabban talán Pereszlényi írta le (l. fent már idézve: CorpGr. 408–10). Fejérvári szintén grammatikuselődeinek helyes útját követi, amikor a magánhangzó-illeszkedéssel kapcsolatban kitér a vegyes hangrendű szavak toldalékainak milyenségére, továbbá a többeséji, illetőleg többégi *-é/-i-s* szavak velaritására: „§ 11 Excipiuntur <ex hac Poſteriori [ti. -nek] Declinaōne> ā Finali Terminatione **E** et **I**. illa Vocabula, | quae in penultima Syllaba habent aliquam Vocalium Prioris [ti. *-nak*] Declinati-| onis, utpote

¹³ Halld hát, hogy mit mond Clar. K.: mert az esetnek ebben a nyelvben olyan végződés kell rendelkeznie, hogy azt ne lehessen sértetlen vagy romlott partikulának tartani, másképpen, mégha adverbialis, praepositionalis vagy conjunctionalis tartalmat fejez is ki, nem lesz eset, mivel ez nem egy változó nomenvégződés, hanem egy ilyen vagy olyan partikulával ellátott nomen.

¹⁴ Ha Clar. K. a véleményét jól megfontolta volna, tudom, hogy nem ismerte volna el locativusi, tractativusi és conjunctionivusi esetek létét, mint ahogy ő maga törli el megfontolás alapján az ablativust, mivel a *-tol*, *-től* végződést velünk megegyezően csak egy az *ab* praepositionnak megfelelő, partikula jellegű affixum praepositionalénak tartja.

¹⁵ A relatív tulajdonságot kifejező *-u*, *-ű* végződést sem ismerem el esetnek, így ugyanis csak főneveket deklinálunk, mellékneveket azonban nem. Azt mondhatjuk, hogy nagy fejű gyermek Puer magni capitis, de nagyu-t sosem mondunk. Erről a nomenvégződésről l. a syntaxist...

a, o, u haec enim sequuntur Priorem Declinationem per | omnia, ut: Szándék, intentio Szándéknak, sic Aczél Calybs. Borbély, Ton-| for Husvét Pajcha: <Jic: Második, | harmadik, | hatodik, | Fejérvári, | uti, Házi>. Praeterea excipiuntur Vocabula quaedam Mono-| syllaba, quae Priorem Declinationem sequuntur üt: Nyíl Sagitta Nyíl-| **nak** Sip Fistula Sip**nak** Tsik Lampetra Tsik**nak**: <Huc refer. Ir, emplastrum, | Tsin, Kin, | Sir, adeps, | Sir sepulchrum | Tzél, Hid pons.> *Nota* Licet | quod pleraq. Vocabula **é, i, ö, ü**, in ultimis Syllabis habentia, si in | penultima habeant Vocales Prioris Declinationis **a, o, u**, redeant ad Pri-| orem Declinationem; tamen in quibusdam Peregrinis contrarium obfer-| vamus, ut hōc non obf- tante sint Declinationis Posterioris v. gr. Izrael | Izrael**nek**, <Peri-| ander Periander**nek** non | Periander**nak**, | Jofue Jósu**enek** non Jofu**enak**, | Hoc etiam in Com-| positis observand ut: Ár**viz**> Inundatio Aquarum Ar**viznek** Balkéz siniftra manus | Balkéz**nek** Quaedam tamen bifariam flectuntur üt: Husvét Pascha | Husvét**nak** et Husvét**nek** §c” (14—5)¹⁶. [E megállapítások és példák különben néhány másnak a társaságában már Szenczi Molnárnál és Pereszlénynél is megvannak, noha akad köztük valószínűleg Fejérváritól való kiegészítés is. Mindezekhez vö. CorpGr. főként 157, 413. Az ÉrtSz. alapján bemutatott mai állapotra vonatkozóan pedig l. Papp Ferenc, A magyar főnév paradigmaticus rendszere című monográfiájának (AkadK. Bp., 1975) Hangrend és illeszkedés c. fejezetét (165—86)].

2. Névszóragozásunk másik morfológiai alapkérdése a — mai tudásunk szerint — legrégebbi toldalékok (-t tárgyrag, -k többesjel, -s képző, birtokos személyjelek jó része stb.) kapcsolódásmódja. Fejérvári ebben a kérdésben is továbbvivője a szakmai előzményeknek. Így a -t tárgyrag kapcsolódásának leírásakor természetesen ő is szembesül a morfémacsatlakozási kérdésekkel. Nyelvérzéke különben a -t-hez tartozónak ítéli a tővéghangzót. A korábbi szerzőknél l. a Szenczi Molnár adta: *at/ot*, ill. *ac/oc*; *et/ót*, illetőleg *ec/óc* alakokat (CorpGr. 138—9, 154). Hasonló tagolást ad Kövesdi is: „Acc. Sing. in *ot*. N. Pl. in *ok*; fed Acc. Plur. in *kat* definunt” (i. h. 554). Némileg másként viszont Komáromi Csipkés: „... voces definentes in conjona, quandoque affumunt vocalem aliquam ante *t*” (uo. 357). Pereszlényi viszont: „Nomina (...) quarum aliae patiuntur affixum *T*, sine intermedia Vocali, alia non”. Majd: „Aliqua requirunt intermediam Vocalem *A* vel *O*, primae claffis” (uo. 418). Pereszlényihez hasonlóan fogalmaz Tsétsi is: „Interferitur Conjonae et *b, a* vel *e*, unde duplicatur *bb* ut: *Tudósabb*, Doctior. Hoc patet in Accus. Sing. et Cafibus Pluralis Numeri” (CorpGr. 674).

Az elődök közül már Szenczi Molnár jelzi a -t tárgyrag őt, illetőleg magánhangzó + *t* (*Vt*) változatokban való jelentkezését. Szenczi Molnár a veláris sorban *az-asztal* paradigmájának bemutatása után azt jegyzi meg, hogy ehhez hasonlóan ragozódik a *sár, sárkány, látás, tábor, állhatatlan* és a *haragos*, s ezeknek többes nominativusa ugyanúgy -ok-os, mint az *asztal*-é. Ennél részletezőbb tárgyalásra azonban nála még nem kerül sor (vö. CorpGr. 138—9,

¹⁶ Ez utóbbi -nek deklinációból kivételt képeznek azok az *e, i* végű szavak, amelyeknek az utolsó előtti szótagjukban az első -nak deklinációra jellemző *a, o, u* mgh. van, ezek ugyanis végig az első deklinációt követik mint pl. szándék, intentio szándéknak, aczél calybs, borbély, tonsor husvét pascha: (így második, harmadik, hatodik, Fejérvári, uti, házi). Ezenkívül bizonyos egyszótagú szavak is kivételt képeznek, ezek az első deklinációt követik mint pl. nyíl sagitta nyílnak, sip fistula sipnak, tsik lampetra tsiknak (ide tartoznak még: ir, emplastrum, tsin, kin, (z)sir, adeps, sir sepulchrum tzél, hid pons). Jegyezd meg: azok a szavak, amelyek utolsó szótagjukban *é, i, ö, ü* mgh.-t tartalmaznak, ha utolsó előtti szótagjukban az első deklinációra jellemző *a, o, u* mgh. áll, az első deklináció szerint ragozódnak. Bizonyos idegen eredetű szavak esetében azonban pont az ellenkezőjét figyelhetjük meg, ti. hogy a második deklináció szerint ragozhatók, pl. Izrael Izraelnek, Periander Periandernek, Josue Jósu**enek** nem Josu**enak**. Ugyanez az összetett szavaknál is megfigyelhető mint pl. ár**viz** inundatio aquarum ar**viznek**, balkéz sinistra manus balkéz**nek**. Néhány szó mindkétféleképpen ragozható mint pl. husvét pascha husvét**nak** és husvét**nek** etc.

154). A *-t* csatlakozási realizációival kapcsolatban Komáromi Csipkés gondolatmenete ez: mássalhangzó után nem jöhet *t*, ezért az accusativusi *t* előtt *a* vagy *o* van. A jóhangzás miatt ez azonban elmarad a *sír, kár, sas, has* szavakban. Többes accusativusban a *k* után szintén nem jöhet *t*, tehát az Acc. Pl. a *-t* előtt magánhangzót kap (CorpGr. 357—8). Nagyot lép előre Pereszlényi azzal, hogy felsorolja azokat a szóvégi mássalhangzókat (*b, d* stb.), melyekhez a *-t* magánhangzóval csatlakozik. Tévesen azonban ide veszi az *aj, ej* „diftongus”-ra végződőket is (CorpGr. 419). A *j* végűek ezért hiányoznak nála a *öt* csoportból. Hiányoznak továbbá a *zs* végűek (ennek bizonyára egykori hangjelölésük sajátos volta lehet az oka). S ami különösen fontos: Pereszlényi — igaz a mai leírásmódunkkal éppen ellentétesen — igen sajátosan közelíti meg a dolgot. Szerinte ugyanis a többes *-k* előtt akkor van *o*, ha egyes accusativusban *öt* van (vö. CorpGr. 419).

Ami Fejérvárit illeti: mivel ő külön nem tárgyalja a többes szám kérdését, a többesjeles alakokat csupán a *-t*-vel kapcsolatban, illetőleg a ragozási példaszók paradigmáinak bemutatásakor adja meg. A szöveges részben pedig a tárgyrag *öt* formájú csatlakozásának szóba hozásakor említi a többesség *-ok/-ek*-kel (é: *-ék*) való jelölését. A *öt*, illetőleg az *-ok/-ek* (é: *-ék*) tárgyalásakor ő is kitér az L-S (*l, r, n, ny; s, sz, z, zs*) típusú szóvégekre. S a veláris sorban nála már helyesen ezek között találjuk a *-j* végződésűeket. Nem említi azonban a *z, zs* végűeket. Arra viszont utal, hogy az (Papp Ferenc-től való mai jelölésmód szerint:) L-S típusúak *öt*-vel való toldalékolása nem kivétel nélküli. A *öt* ~ *-ot/-öt* (illetőleg *-ot/-ét* ~ *-at* ~ *-at/-et* s ennek megfelelő *-ok/-ék* ~ *-ok/-ek*) ingadozásokat példa–ellenpélda formájában tárgyalja (13—5).

A korábbi nyelvtanok szerzőihez hasonlóan Fejérvári ugyancsak kitér az egyes névszókna a *-t* tárgyrag előtti sajátos tótani viselkedésére. Megemlíti a *darut* : *darvat, daruk* : *darvak*; *gyapjút* : *gyapjat, gyapjuk* : *gyapjak*; *hosszút* : *hosszat, hosszuk* : *hosszat*; *hamut* : *hamvat, hamuk* : *hamvak*; *kenyeret* : *kenyért* ingadozást (egy részüket l. már Szenczinél: CorpGr. 155—6). A *-t* előtti hangugratásról pedig így ír: „§. 5. Multa Vocabula in Accusativo Syncopen patiuntur, üt Hatalom | Potentia, Acc. Hatalmot non Hatalomot Sic Jutalom praemium Acc. Jutalmot | non: Jutalomot | uti regulariter efse deberent, nifi Syncopen paterentur” (12)¹⁷. Majd ismét világosan megfogalmazza a névszók viselkedésében a *-t* tárgyrag és *-k* többesjel előtt tapasztalható összefüggéseket: „*Scholion*: Multa sunt vocabula, quae in Acc. Sing. in Plurali Numero verō | ubiq. Syncopen patiuntur, üt: *o* ante finales Confonas: *g, k, l, m, n, r*, elidant; | ut: Dolog res. Acc. Dologot non | Dologot. Plur. Dologok non Dologok sic |e ha-| bent: Malom mola, Szurok pix. Halom Collis &c” (13). S beszél erről a palatális sorban is (14)¹⁸.

Lehet, csupán tájékozatlanság miatt vélem meglepőnek, hogy tudománytörténetünk talán nem hangsúlyozza kellőképpen azt, hogy a *-t* tárgyrag viselkedésével kapcsolatban a korai magyar nyelvleírás a rendszertani összefüggéseket nemcsak felismerte, hanem a felismerést az összefüggéseknek expressis verbis kimondásával is megtoldotta. Maga Fejérvári pl. ekképpen: „Hic vides, quae in Acc. Sing. habent *at*, in Plur. Nom. habent | *ak*, quae in Acc. habent *ot*, in Pl. Nom. habent *ok*” (12)¹⁹. Így e felismerést a magyar alaktani (akkoriban

¹⁷ Sok szó accusativusában syncopé történik mint pl. hatalom potentia, acc. hatalmot nem hatalomot, jutalom praemium jutalmot és nem jutalomot, ahogy szabályszerűen lenne, ha nem lépe fel a syncopé.

¹⁸ Sok olyan szó van, melyeknél egyes acc.-ban és végig a többes számban syncopé lép fel és kiesik az *o* mgh. a *g, k, l, m, n, r* szóvégi msh.-ók előtt, mint pl. dolog res, acc. dologot nem dologot, többesben dologok és dologok. Így viselkednek még: malom mola, szurok pix, halom collis etc.

¹⁹ Itt látható, hogy ahol egyes acc.-ban *-at* van, a többes nominativusban *-ak*, és ahol egyes acc.-ban *-ot*, ott a többes nominativusban *-ok* található.

sokaknál még *etymologia* c. részben tárgyalt) ismeretek egyik fontos tantételeként kaphatta már a XVIII. század második felének számos diákja.

III.

A mondottakból az is kitetszhetett talán, hogy nemcsak Fejérvárinak, de többi korai grammatikusunknak is felsejlett már valamennyire a nyelvi jelenségek egymással szorosan összefüggő volta. Fejérvári esetében a most tárgyaltakon kívül erre utalhat a műve címében szerepeltetett „ad analogiam lingvae” kitétel is. E feltételezhető sejtések és az Institutiones-beli további hasonló kérdések tárgyalásának azonban a mű nyomtatásban való hozzáférhetővé tétele előtt talán korai volna nekivágni.

Lőrinczi Réka

Iringál. Az *ironga* vagy más szóval csontkoresolya Paládi-Kovács Attila tömör összefoglalása szerint a paraszti ifjúság játéka volt a közelmúltig (Magyar Néprajzi Lexikon 2, 638 sq.). Alátámasztotta ezt egy járszági adat is, miszerint „a gyerekek... kedvelték... az iringálást...” (Szabó László, Járszág. Bp., 1982. 277). Az *ironga* szóból képzett ige, *iringál* ’csúszkál a jégen’ legkorábban 1834-ben fordult elő, és nyelvjárásainkban *irongál* ~ *hilingál* ~ *hiringál* ~ *iningál* alakváltozatban is él (TESz. 2, 233). Újabb tájszótáraink a TESz. által feltüntetett jelentésben közlik az *iringál* szót (Rácz Sándor, Földeák és környéke tájszótára. Bp., 1984. 86.; Tóth Imre, Ipoly menti palóc szótár. Bp., 1987. 134). Tájszavaink közt azonban az *irangál* igealak nincs meg (ÚMTSz. 2, 1097).

A szó korábbi előfordulása és eddig ismeretlen hangalakja miatt érdekes a következő adat, amelyet egy katolikus prédikációgyűjteményben találtam meg: „Mondánatok e’ ti valljon, hogy egyenes talpon fog sokáig állni, és ment lészen az esettől az, a’ ki önként a sikra mégyen irangálni?” (Bogyai Mihály, Ünnepi Predikatiók. I. köt. Pest, 1825. 397). Az *irangál* ige az *elíran* ’elszalad, elíramodik’ gyakorítóképzős alakja (ÚMTSz. 2, 105), de az előbbi idézett szövegben — úgy tűnik — ’csúszkál’ jelentésben szerepel. Lehet, hogy nem?

Dömötör Ákos

Szamártemetés. A szó jelentését már tisztázta és legkorábbi előfordulásait felsorolta Kőhegyi Mihály (Nyr. XCI, 77 sq.). Néhány azóta előkerült adattal kiegészíthetem a számártemetésre vonatkozó kérdéskört. Zoványi Jenő így nyilatkozott erről: „Az egyházi fegyelmezésnek tartozott a körébe... az ún. számártemetés is, mi abban állott, hogy a kiközösítve levőket... a temető árkába ásták el minden egyházi szertartás nélkül” (A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp., 1977. 333). Az egyházi büntetés Jeremiás könyve 22. fejezetének 19. pontján alapult, miszerint a zsidóknál a szamarat a város kapuján túlra vitték, hogy a dögmadarak martaléka legyen (Magyar Néprajzi Lexikon 4, 549).

Az egyházi büntetést már Szatmárnémeti Mihály leírta, mégpedig igen pontosan: „... a’ bűn-|ben meg-átalkodott embereknek holttesteket, az ilyen külső tífzfesleges te-|meté- nek jeleitől meg-kell fofztani, s’ számártemetéffel kell el-temetni...” (A négy evangélisták szerint való dominica. [RMK I 1179]. Kolozsvár, 1675. 684).

A számár negatív megítélésének magyarázatául két tényt említek. A rossz házastársak jogi büntetése az volt régen Nyugat-Európában, hogy megszégyenítésül számárra ültették őket. A papírra rajzolt és kivágott számárfigura egyes tanulóakra akasztása iskolai büntetésül szolgált korábban (Erich, O. A., Beitzl, R., Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Leipzig, 1936. 170). A számártemetés már régen a múlt majdnem elfeledett, rideg emlékévé vált, amikor a szerencsétlen állattal kapcsolatban álló, világi jellegű büntetési módok jelentek meg.

Dömötör Ákos

Szemiotikai szövegtan. 6. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (II). Szerkesztette Petőfi S. János, Békési Imre, Vass László. JGYTF Kiadó, Szeged, 1993. 360 oldal

A kitűnően szerkesztett és gazdag tartalmú kötetet fölöttébb nehéz ismertetni. Nehéz elsősorban azért, mert nincs, nem lehet súlypontja, kohéziója. Egyedüli lehetőség a szóba jöhető témakörök szerinti méltatás.

Máté Jakab tudománytörténeti áttekintését és Petőfi S. János visszatekintését is ideszámítva a kötet tíz tanulmányt tartalmaz, amelyek hat témakörben helyezhetők el.

Az enyhe többség, két tanulmány a szövegelemzés (interpretáció) tárgykörébe sorolható.

Petőfi S. János és Vass László tanulmánya az argumentatív értelmező interpretációról szól. Lényege szerint nem más, mint egy sajátos felépítésű lírai mű argumentatív értelmező interpretációja. Az elemzésre kiválasztott költeményben (Nagy László: *Verseim verse*) az a sajátos, hogy a költő a versét sorok, de nem mondatok szerint tagolta. Nincs ugyanis benne mondathatárokat jelző írásjel. Emiatt egy ilyen (mondatokat elhatároló) szegmentálás nem alapja, kiindulópontja, hanem eredménye az interpretációs műveleteknek. Hogy mondatokra is tagolni lehessen, az interpretációkban különös jelentősége van az argumentatív értelmezésnek. Ebben a két szerző nem törekedett teljességre, csak a vers lexikai, szintaktikai-szemantikai felépítésének vizsgálatát tekintették megvalósítandó célnak. Számítanak azonban arra, hogy ez (a különben egészen csonkának mégsem tekinthető) elemzés hozzájárulhat a szóban forgó vers teljes értelmező interpretációjához. Vizsgálatunk alapja a szemiotikai textológia elméleti kerete a maga teljes apparátusával (vehikulum, formatio, sensus, relatum). (*Az argumentatív interpretáció néhány aspektusa. Nagy László: Verseim verse*)

Benkes Zsuzsa és Petőfi S. János az előbbi elmélet alapján a Balassi-vesszakot és megjelenési formáit kreatív-produktív megközelítésben vizsgálja úgy, hogy intertextuális kapcsolatokra is figyelemmel vannak. Kiindulópontjuk egy Balassi-vers ([Negyedik] Bánja, hogy hajnalban kell a szerelmesétől elmenni). Ehhez kapcsoltak egy-egy verset Weöres Sándortól (Barokk embléma két verzióban) és Petőcz Andrástól (Zárójelvers OP. 49). Elemzésüket iskolai gyakorlatokban való felhasználásra szánták, pontosabban arra, hogy a tanulók saját kreatív munkájuk révén vegyenek részt egy eredeti Balassi-vers szóban forgó strófatípusának a megközelítésében. Mindezt persze úgy, hogy intertextuális kapcsolatok alapján újabb és újabb verseket vonjanak be a vizsgálatokba. (*Kreatív-produktív megközelítés és intertextualitás*)

Ugyancsak két tanulmány képviseli a fordításelméletet és a fordítás gyakorlatát szövegtani megközelítésben.

Klaudy Kinga sokunk számára érdekes tanulmányának témáját azok a fordításelméleti felfogások adják, amelyek központi kérdése a szövegegészre való sarkítás. Fő tézise az, hogy a szöveg több mint kétezer éve jelen van a fordítások kérdéskörében, de erről nemigen beszéltek. A kérdést így teszi fel: „Ha viszont a szövegközpontúság mindig jelen volt a

fordításról való gondolkodásban, miért mondjuk, hogy a fordításelmélet visszatért, visszatért a szöveghez?” (133). Ezt követi frappáns felelete: „Paradox módon a szövegtől való eltávolodást éppen a nyelvészeti fordításelméletek keletkezése jelentette” (133). A fordításoknak a nyelvtudomány eszközeivel való vizsgálata ugyanis századunk közepén a szövegnél alacsonyabb szinten folyt. Később azonban a szövegnyelvészeti kifejlődésével egyre inkább erősödik a szövegelméleti megközelítés igénye. Így alakult ki két felfogás a következő kérdésvetésekre alapján: (1) hogyan hat a szöveg belső szerveződése a fordítás folyamatára? (2) hogyan hatnak a különböző szövegtípusok a fordítás folyamatára? (135–6). A szerző végül még arról is tájékoztat, hogy újabban felmerült a szöveg létrehozásának, generálásának a folyamata is mint fordításelméleti kérdés. (*Vissza a szöveghez!*)

Albert Sándor egy sajátos fordítási kérdésről, a filozófiai szövegek fordításáról értekezik. Felfogását Heidegger munkájából (a *Lét és időből*) vett filozófiai műszók összehasonlító vizsgálatával példázza magyar, francia és angol fordítások alapján. Fontos tézisként állapítja meg, hogy „fordításon nem nyelvi egységek (szavak, szintagmák, mondatok) pusztán nyelvi ... átvitelét, »átkódolását« értjük, hanem egy konkrét forrásnyelvi szövegnek egy konkrét fordító által történő újraserkesztését a célnyelven” (146), azaz szövegek kiválens keresését. Ennél is továbbmegy, amikor azt állítja, hogy a több elemből „álló szóösszetételek elválaszthatatlanul hozzátartoznak Heidegger filozófiájához, létezés módjuk a (heideggeri) nyelv” (147), amit így is mondhatnánk: egy nagy szöveg. (*Filozófiai szövegek fordítási kérdései*)

Wacha Imre, aki a magyar nyelvtudományban elsőként kezdett foglalkozni szövegfonetikai kérdésekkel, itteni tanulmányában a szöveg hangzásbeli jellemzőiről értekezik. Tulajdonképpen Áprily Lajos egy prózaművét (*A hiúz* címűt) elemzi szövegfonetikai szempontból, és így tárgyalja az irodalmi alkotás szövegszerkezetének és hangzásbeli jellemzőinek bonyolult összefüggéseit. Elsősorban azok a tényezők és információk — valamint ezek sorrendi kérdései — érdeklik, amelyek meghatározzák az irodalmi alkotásnak (a szövegegésznek) a felolvasás, felmondás, előadás során lehetséges adekvát hangzásformáját. Így jut el arra a sokatmondó megállapításra, hogy „a megszólaltatás kulcsa és legfőbb determinánsa maga a szöveg” (38). A megszólaltatónak a szöveg vizualitását kell akusztikus formába átkódolnia. (*Az irodalmi mű szövegszerkezetének és a szöveg hangzásbeli jellemzőinek összefüggéséről, a szöveg fonetikai szemléletéről. A prózai (elbeszélő) irodalmi mű és megszólaltatása. Áprily Lajos: A hiúz*)

Dániel Ágnes tanulmánya különböző kormányprogramok összehasonlító szövegnyelvészeti vizsgálatait tartalmazza. „Vizsgálatom célja az volt, hogy megtaláljam, milyen eljárásokkal lehet írásban rögzített szövegekből visszakövetkeztetni a beszélő attitűdjének egyik-másik jellemző jegyére” (157), főleg a szövegalkotó státusára, aktuális helyzetére és beszédtársaival kialakítandó személyközi kapcsolataira. Vizsgálatainak alapja négy magyar és három francia miniszterelnök beszédének szövege. A vizsgálatok eredményeiből kiderül, hogy a kapcsolatok jellegében eléggé nagy a változatosság, például az, hogy személytelen, hogy nem törekszik beszédtársai jóindulatának megnyerésére, nem kéri támogatásukat, hogy kötelességet vagy a tiltással együtt járó következményt hárít beszédtársaira. (*A személyközi kapcsolatok jellegének meghatározása. Hét kormányprogram szembesítő vizsgálatának tapasztalatai*)

Bánréti Zoltán tanulmányának témája: a mellérendelés néhány szintaktikai sajátossága, az elliptálható összetevők iránya, az iránymegszorítási szabály megsértésének következményei. És mindezt a fókuszos és fókuszatlan mondatok szerkezetével kapcsolatban vizsgálja. Így tanulmánya része a strukturális magyar mondatannak (*A mellérendelés néhány szintaktikai problémája a magyarban*)

Krékits József az orosz performatív megnyilatkozásokat elemzi. Tanulmányában a legfontosabb mozzanat az, hogy az illokúciós aktusok vizsgálatait a perlokúciós aktusokra

is kiterjeszti. És így lehetővé teszi, hogy a perlokúcióval foglalkozó jelentésméletemet a szövegkutatásban is alkalmazni lehessen. (*Az orosz performatív megnyilatkozások szemantikai és pragmatikai aspektusai*)

Máté Jakab tudománytörténeti áttekintésében a szövegnyelvészet korszakaival, kutatóival és fő kategóriáival foglalkozik: a szövegtan kialakulása, részterületei, tudományközi kapcsolatai, alkalmazási területei, a szöveg fogalma, a szövegkohézió, a szövegnyelvészet és az irodalmi alkotások, a szövegnyelvészeti kutatások rövid története. (*A szövegnyelvészeti kutatás történeléhez*)

Petőfi S. János visszatekintő jellegű írásának az itt közölt második része az 1967–1969 közötti szakaszt fogja át. Ekkor figyelme egyre inkább a nyelvi műalkotások strukturális elemzésének kérdései felé fordult (205). (*Utam a szemiotikai szövegtanhoz. 2. 1967–1969. A nyelvi műalkotások egy nyelvészeti megalapozottságú strukturális interpretációelméletének körvonalazása felé*)

Az előbbi két tanulmány a kötet második (*Áttekintések, recenziók* című) részében van. Őket követi 21 ismertetés, továbbá a *Bibliográfiák, repertóriumok* című harmadik rész, majd két beszámoló.

A gazdag tartalmú könyv angol nyelvű rezüméiben több sajnálatos hibát észleltem: egy-egy részlete nincs összhangban a tanulmány tartalmával, nyelvi (fordítási) hibák mellett ki nem javított nyomdahibák is vannak.

Különben a szemiotikai szövegtan hatodik kötete méltó a sorozat eddigi jó hírnevéhez. A magyar szövegtani kutatásokat szervező és irányító ereje itt is megmutatkozik. Erre is gondolva várjuk a további köteteket.

Szabó Zoltán

Elekfi László: Magyar ragozási szótár. Dictionary of Hungarian Inflections. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 1994.
599 oldal

Örvendetes, hogy — úgy látszik — a magyar lexikográfusok lendületéből, amellyel az elmúlt öt évtizedben a kézikönyv értékű egynyelvű szótáraknak (amilyen pl. a hétkötetes értelmező szótár, az értelmező kéziszótár, a történeti-etimológiai szótár, a Földrajzi nevek etimológiai szótára, a szinonimaszótár és társaik) hosszú sorát alkották meg, napjainkban is futja még újabb hasonlóké létrehozására. Közülük való Elekfi Lászlónak a címben szereplő hatalmas munkája, amelynek rövid bemutatására az alábbiakban vállalkozom.

E munka készüléséről már tudtunk, hiszen eredetileg az értelmező kéziszótár függelékének szánta annak szerkesztősége, sőt alighanem kimunkálójá. Elekfi László is. Minden bizonnyal a nyelvi anyag gazdagsága, a magyar szókincs ragozási rendszeréről szóló információk bősége feszítette szét a terjedelmi kereteket, s követelt magának egy önálló, testes kötetet.

Ha az előszóban elolvassuk, mire is használható a ragozási szótár (5–6), máris igazolva látjuk e feltevésünket. Hiteles képet kíván adni a magyar szókincs törzsanyagának tekinthető szavak ragos alakjairól és a köznyelvben elfogadható alakváltozatairól az ÉKsz. kiegészítéseképpen. Ennek mintegy 70 000 címszavát alapul véve adatszerű pontossággal jellemzi a magyar szókincs nyelvtani alakrendszerét, tipikus és produktív, továbbá kivételes ragozási szabályait. Eligazít szófaji s olykor normatív kérdésekben, hogy csak néhány dolgot említsek.

Külön is kiemelném a kiejtés dolgában való állásfoglalásait, közülük is nagy nyomatékka a zárt *ë*-re vonatkozókat. E hangunk „hátrányos helyzete” hangrendszerünkben, s megkülönböztetésének egyre gyöngülő érvényesülése jól ismert tény; valamint az a megmentéséért évtizedek óta folyó küzdelem is, amelyet legkiválóbb nyelvészeink, köztük éppen Elekfi László is, hosszú ideig Kodály Zoltántól is megtámogatva folytattak, illetőleg folytatnak. Ha tehát igaz az, hogy „A magyar szavak képzésében és ragozásában nagyobb következetességgel érvényesül a zárt *e* [ë] hang megkülönböztetése a nyílt *e*-től, mint az egyes szavak, szótövek hangalakjában” (12), akkor csak hálások lehetünk a ragozási szótár szerkesztőjének, hogy ezzel kapcsolatos tapasztalatait a toldalékolási rendszer érintett pontjain megosztja velünk. Ezzel egyúttal bizonyos hangtani tanulságok levonására is nyújt lehetőséget, sőt — más aspektusból nézve — még bizonyos „hagyományörző” funkciót is betölt.

A ragozási szótár gerincét egyfelől azoknak a szavaknak és szókezdő morfémáknak a betűrendes tára (65—588) alkotja, amelyeknek paradigmája, illetőleg paradigmátípusa e munka segítségével megismerhető; másfelől azok a táblázatok (33—63), melyeknek felhasználásával ez megtörténhet. Ez utóbbiakat megelőzi még azoknak a főnévi és igei szóvégződéseknek (nem okvetlenül képzőknek!) a betűrendes felsorolása (32), amelyek — általában — tipikus és szabályos toldalékolásúak, s amelyeket — éppen ezért — a szótári részben a figyelem felkeltése céljából vékony szaggatott függőleges vonal (:) választ el az adott szó előtte álló résztől. Így például a *lak:ás, művész:et, kam:at* szavakról már első pillantásra látható, hogy tipikus és szabályos toldalékolásúak, és az imént említett felsorolás *-ás, -et, -at* végződése mellett jelzett paradigmátípusba tartoznak. (Az már a szerkesztő udvariassága, hogy ezt a jelzést a szótári részben is megadja, s csak a csúcsos zárójellel jelzi, hogy ezt bizony — mint maga is mondja (11) — akár el is hagyhatná.)

A tipikus és szabályos toldalékolási mód szavainknak jelentős mennyiségére jellemző; helyes, logikus eljárás tehát, hogy a szerkesztő mindenekelőtt ezeket a ragozási alaptípusokat foglalja össze, mégpedig szám szerint hatot az igék, hatot pedig a névszók köréből. Ezek a ragokkal megjelenített teljes igei és főnévi paradigmák, valamint a melléknemeknek és a személyragos határozószóknak legjellemzőbb toldalékos alakjai hatalmas információtömeget vesznek át az ezután következő legfontosabb, „A paradigmátípusok rendszerre” címet viselő fejezettől (40—63).

Itt ugyanis elegendő a típus alapjául szolgáló mintát egyetlen sorban megjelölni, s a továbbiakban csupán az ettől eltérő, de azért jellemző alakokat megadni. De szükség is van erre az ökonómiára, hiszen e kulcsfejezet táblázatai — mint Elekfi László írja (11) — 153 igei és 404 névszói paradigmátípust foglalnak magukban. Ennyi csoportra volt tehát szükség ahhoz, hogy a betűrendes tár címszavai közül a tipikus és szabályos, valamint a még jellemző toldalékolásúak elrendezhetőek legyenek.

„Ragozási szótárunk — olvassuk az előszóban (8) — többféle igényt kíván kielégíteni, és minimális terjedelemben igyekszik minden szóról maximális információt adni.” Nos, ennek a törekvésnek a kész munkában valóban számos, elismerésre méltó megvalósulását találjuk.

Egy szótár megszerkesztésének koncepcióját azonban elsősorban annak használhatósága minősíti. Minél egyértelműbben sikerül azt magukba a szócikkekbe belevinni, s minél könnyebben, minél kevesebb fejtöréssel és keresgéléssel tud belőlük a szótár használója kérdéseire választ kapni, annál helyesebb volt a szerkesztő elgondolása, annál jobb a szótár.

Amióta az új magyar tájszótár kötetei sorban megjelennek, a gyakorlatban is tapasztalom, amit elméletben Kiss Lajos szavaiból már régen megtanultam, hogy a szótár beveze-

tőjére, használati útmutatójára szükség van ugyan, de arra sohasem szabad a szerkesztőnek számítani, hogy azt a szótár használói el is olvassák. A szócikkeknek önmagukat kell értelmezniük, a szerkesztőnek bennük kell róluk mindazokat az információkat megadni, amelyeket közölni akar; mégpedig minél tömörebben, de ugyanakkor világosan, és minél könnyebben felfogható módon.

Miután — mint recenzens — a ragozási szótár bevezető fejezeteit alaposan áttanulmányoztam, megpróbáltam hozzá a tipikus szótárhasználó attitűdjével is közeledni. Adott esetben a legjellemzőbb kérdés aligha lehet más, mint hogy a betűrendes tárból ez vagy az a címszó melyik paradigmátípusba tartozik.

Rövid betekintés is elegendő, hogy lássuk: a ragozási szótár több vonatkozásban is azonnal informál. Így például a szó szerkezetét tekintve. A különféle virgulák szerencsés és jól megkülönböztethető kombinációi azonnal elkülönítik az egyszerű szavakat az összetett szóktól, illetőleg az elváló igekötős igéktől, sőt az utóbbi kettőt is egymástól. Nyilvánvaló az is, hogy amikor az összetett szó vagy igekötős ige után nincs paradigmajelzés, akkor ez az utótag, illetőleg az alapige paradigmátípusába tartozik. — Könnyen megérthető a címszavak mellett szögletes zárójelben található [ē]-féle kiejtési tudnivalók. — Sok és általában világos információt hordoznak a szófaji minősítések. Alkalmazásuk gazdaságos; nincsenek ott, ahol valóban fölöslegeseek, mert a címszó szófaji karaktere nyilvánvaló; ott vannak viszont és célratorók mindenütt, ahol például valamilyen félreérthetőséget kell megszüntetniük, vagy — még inkább — ha az érintett szó paradigmátípusának meghatározásában a szófajnak (fontos) szerepe van. — De sok minden mást említhetnék még az alaki utalóktól (pl. *balettezik* L. *balettozik*) kezdve a jobb eligazodást segítő rövid értelmezéseken (pl. *cika*¹ 'káposzta', *cika*² 'fogócska') át az örömdetes bőségben található paradigmatisz (pl. a *cselekedik*, *cselekszik* paradigmajelzése után: *...kesszük* [ē]; *...kvő*), szemantikai (pl. *hódító* I. mn. -ak csak 'erős vonzalmat keltők'), frazeológiai (pl. *fitty*: -et *hány*...; *nagy*-re v. *nagy*-et) és más kiegészítésekig, amelyek mind a címszó minél alaposabb és — ugyanakkor — minél gyorsabb megismertetését szolgálják.

Amit — tapasztalatom szerint — legkevésbé sikerült a szerkesztőnek megoldania, az a paradigmajelzésekben való könnyű eligazodás, és a címszóknak a paradigmátípusokban való visszakeresése. Nem csoda ez persze, hiszen főntebb már láttuk, a kategóriáknak milyen tömegével kellett dolgoznia ahhoz, hogy a magyar ragozási rendszert a maga bonyolultságában tudja bemutatni, és hogy a tipikus és szabályos formációkon túl az igen nagy számú eltérők legfőbb típusait is meg tudja adni szótárában.

Attól tartok azonban, hogy aki csak alkalmilag, esetleg csak néhány szó paradigmatiszát keresve üti fel a szótárt, a szám(ok)ból és betűből álló (pl. 3B1-, <6A>-, 14a2-, <5a>-féle) paradigmajelzésekkel nehezen tud mit kezdeni. Persze, ha komolyan érdeklődik, a bevezetőben utánajárhat mindennek, de sajnos ott sem könnyen, mert úgy tűnik: a paradigmajelzések elemeinek, a különféle jelek funkcióinak ismertetésével, a kíváncsú sorrend megtalálásával maga a szerkesztő is küszködött. Csak ez magyarázhatja, hogy használati utasításaiban egyszer-ezyszer előreszalad, máskor ugyanarra a problémára — talán csak mert a korábbiól eltérő aspektusból kell tárgyalni — többször is visszatér (pl. az elválasztójelek típusait a 6., 13., 15. s részben még a 16. lapon is ismerteti), de — sajnálatos módon — mégis adós marad azzal, hogy a címszavak paradigmajelzésük alapján könnyen visszakereshetők és megtalálhatók legyenek.

Ezen — ha jól gondolom — technikailag talán leginkább úgy lehetett volna segíteni, ha vagy a kötet legelejére, közvetlenül a tartalomjegyzék után, vagy közvetlenül a szótári rész elé, de a folyó szövegtől teljesen elkülönítve került volna a jelek és a rövidítések jegyzéke, mely utóbbi a paradigmajelzések elemeit is magyarázta volna, valahogy így:

A, ill. a = mély hangrendű toldalékolás (névszóknál, ragozható névutóknál és mondat-szóknál nagy-, igéknél kisbetűvel)

B, ill. b = magas hangrendű toldalékolás (l. fentebb, az A, ill. a után írottakat).

És így tovább. Majd:

1, 2, 3 stb. arab szám = a) a betűjel előtt a címszó paradigmátípusát, b) a betűjel után az esetleges melléktípust jelöli.

De talán megoldás lehetett volna az is, ha az itt megadott információk néhány mondatos bevezetésként a betűrendes tár élére kerültek volna. Ekkor ugyanis még arra is nyílt volna lehetőség, hogy néhány paradigmajelzés feloldását is bemutassa a szerkesztő, például ilyenféleképpen:

álom 7A3 = a mély hangrendű *álom* szó a névszók 7-es számú (a mássalhangzós végű hangzóhiányos tőváltozatú főneveket magába foglaló) paradigmátípusának 3-as számú (*bokor* : *bokron*; *bokrot*; *bokra* ragozású) altípusába tartozik, tehát: *álom* : *álmom*; *álmot*; *álma* (54).

Vagy:

gyűr 1c = a *gyűr* ige az iktelen igék ajakkerekítéses magas hangrendű, 1c *bűvöl* jelű ragozási alapminta szerint ragozódik (34).

Mivel javaslataim — megjelent műről lévén szó — csak post festa fogalmazódhatnak meg, könnyen gondolhatja valaki: minek ezekről ilyen részletesen beszélni. Hadd válaszoljak őszinte meggyőződéssel: jó okom van erre.

Amikor Elekfi László előszavában azt foglalja össze, milyen célokra lesz szótára használható (5–6), tíz, különben egytől-egyig meggyőző állításából leginkább a 9-ik ragadt meg: „Legközelebb (szinte közvetlenül) felhasználható lesz a Kéziszótárnak egy átdolgozott változatában” (6).

Nos, minél tovább tanulmányoztam a ragozási szótárt, az ÉKsz.-hoz való viszonyát tekintve egyre ellentmondásosabb nézetek váltották egymást bennem. Hol azt éreztem: tulajdonképpen szerencse, hogy az az információtömeg, amelyet Elekfi László a magyar ragozásról összegyűjtött és rendszerezett, nem szorult bele, a dolog természeténél és a terjedelmi korlátoknál fogva szükségyszerűen megcsönkítva, megszűrve egy Függelékebe, hanem a maga teljességében kerülhet a kutató birtokába. A szerkesztő ugyan szerényen elhárítja, hogy munkája „Magyar alaktani szótár” lenne (8), s ebben olyan szempontból igaza van, hogy ennek a magyar ragozási rendszeren túl még számos más (pl. a szóképzés és szóösszetétel, a szóvonzatok, állandó szókapcsolatok tipológiáját jellemző) elemrendszert is tartalmaznia kellene. Úgy gondolom azonban, hogy azok a többletinformációk, amelyeket a szerkesztő csupán „ráadás”-nak nevez, de amelyekkel a magyar ragozást középpontba állító munkájában bőségesen ajándékoz meg bennünket, nagyon is megérdemelték, hogy önálló kötetben váljanak publikussá. Különösen így, hogy a magyar szöveg mellett jól elhelyezett és jól megszerkesztett, a nem magyar anyanyelvű olvasó igényeihez igazodó és céljait megfelelő módon szolgáló angol nyelvű szövegrészek jelentős mértékben kiszélesítik a potenciális szótárhasználók körét.

Ugyanakkor viszont, megint csak a szótár alaposabb megismerésével párhuzamosan, egyre gyakrabban éreztem úgy: milyen nagy kár, hogy a Kéziszótár címszavai mellől a paradigmajelzések elmaradtak, s hogy ragozási rendszerünknek legfőbb, legjellemzőbb típusai legalább egy függelékben a szótáron belül nem kerülhettek bemutatásra.

A megoldást azonban — úgy látszik — elhozza nekünk az az egyre sürgetőbb, bátran mondhatjuk: társadalmi igény, amely a Kéziszótár korszerűsítő átdolgozását követeli; anynyira, hogy ennek munkálatai már el is kezdődtek, sőt — nem kis mértékben — előre is haladtak. Nem hiszem, hogy számítógépes világunkban a megújult Kéziszótár és a ragozási

szótár gazdaságos, ügyes technikával való összeötvözésének lehetne akadályja. Nem szabad hagyni, hogy akadály legyen.

S akkor talán — egyrészt a mű, másrészt és főként a majdani szótárhasználók érdekében — még az én főtebbi, jelenleg meddőnek látszó javaslataim is érdemessé válhatnak majd legalább a megfontolásra.

B. Lőrinczy Éva

Sebestyén Árpád: Értsünk szót! Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen, 1994. 220 oldal

A debreceni egyetem kiadásában napvilágot látott kötet válogatás. A szerző a Hajdú-Bihari Napló „Értsünk szót” című rovatában 1979 és 1994 között megjelent nyelvművelő cikkeiből állította össze könyve anyagát. Innen a kötet címe is. Korábbi írásainak szövegét Sebestyén Árpád nem módosította, pusztán az újságbeli címek helyett az eredeti, kéziratban szereplőket állította vissza. A könyv előszavában nyelvművelő felfogásáról, gyakorlatáról is szól, s magát a beavatkozó (preskriptív) nézeteket vallók közé sorolja. A nyelv fejlődésének szándékos és tudatos befolyásolására pedig — ami ebből az állásfoglalásból következik — példa ez a könyv, melynek minden írása valamilyen nyelvhasználatbeli hibát, tévedést taglal. Az elemzésekben nem csupán rámutat a fonákságokra, hanem széles körű nyelvtörténeti, nyelvjárástani, stilisztikai ismereteit fölhasználva a nyelvi szempontból helyes megoldásokat is bemutatja.

A könyv élen szereplő „Gondolatok a sajtó nyelvéről” című tanulmány vitaindító előadásként hangzott el az újság szerkesztőségében. Az újságírás nyelvhelyességi problémáit történeti visszatekintéssel és tematikus taglalásban, gazdag példatárral mutatja be. Ezt az írást elméleti alapvetésnek is tekinthetjük, hisz a rövidebb terjedelmű cikkek nagyon sok esetben hasonló kérdéskört érintenek. A kötet felosztása, fejezetekre tagolása laza szerkezetet takar, mert az írások zöme sokszínű, a bennük felvillantott nyelvhelyességi hibák általában több részterületet is érintenek. Ilyen például a „Gut? Gút? Guth? Gúth?” című cikk, amely a nyelvhasználatról foglalkozó „Családnevek, keresztnévek, helynevek” fejezetben található, de helyesírási kérdéseket is felvet.

Az első fejezet a helyesírás és a helyes kiejtés témakörét érintő munkákat tartalmazza. Széles körű a válogatás, ugyanis a családnevek végén írt *-y* ejtismódjának helyességéről éppúgy olvashatunk itt, mint az idegen szavakban található *-h-* ejtéséről, vagy napjaink egyik legszembeütőbb sajtóbeli helyesírási hibájáról, az elválasztásról. Találunk azonban itt olyan írásokat is, amelyek a szerző városának utcanév-változásait vizsgálják („Piacz utca?”, „Kuruczok a debreceni Piacz utcán?”). A bennük fölvetett probléma természetesen nem csupán Debrecen városára jellemző, hiszen a rendszerváltás után országszerte változtak utcanevek. Csak helyesírelhetjük a korábbi művelődéstörténeti értékeket képviselő elnevezések visszaállítását. Ezek a régi-új nevek azonban nem lehetnek ellentmondásban az érvényes helyesírási szabállyal. Ezért emelte fel szavát a szerző ezekben a cikkekben a régies helyesírású *Piacz utca* forma ellen.

A második fejezet a „Szójelentés, szóhasználat, szódivat” címet viseli. A hihetetlenül gazdag példaanyagból bőséges válogatást találunk itt. A szavak etimológiáját, a közöttük levő jelentésbeli kapcsolatot is megvilágítja a „Szökőnap, szökőév, szöcske” című érdekes kis írás. Több cikk foglalkozik divatossá, gyakran használttá vált szavakkal, kifejezésekkel, azok esetleges jelentésváltozásaival („Baj van-e a *vezetés*-sel?”, „Zakó” szavunk a sportzsar-

gonban” stb.). Időbeli tájékozódásunkat — amely divatszavakról lévén szó meglehetősen fontos — megnehezíti, hogy a cikkek végén nem, csak a tartalomjegyzékben találjuk meg a megjelenés pontos idejét.

A magyar nyelvművelés örökzöld témájának, az idegen szavak nyelvünkbe áramlásának köréből válogat a harmadik fejezet. Az „Idegenszó-invázio” című bevezető írás a rövid történeti visszatekintést követően a Grétsy-féle osztályozásra hivatkozva a „szükségtelen rossz” idegen szavak nagy számára hívja fel a figyelmet. A szerző ebbe a csoportba sorolja a *dokumentum*, *partner*, *garancia*, *infláció*, *koncentrál*, *parlament*, *probléma* stb. szavakat is. Véleményem szerint azonban ezeknek a szavaknak az esetében nincs sok esély arra, hogy visszaszoruljanak mindennapi nyelvhasználatunkból és az újságírás nyelvéből. Az igekötők hibás használatával keletkezett *felkonferál*, *lekonferál* alakok Sebestyén Árpád véleménye szerint szükségletet elégítenek ki, s meg kell barátkoznunk velük. Ezzel azonban nem érthetünk egyet, legfeljebb szakszóként a műsorvezetői zsargonban fogadhatók el. Új szó születéséről ad hírt a „Josta vagy rikó?” és a „Köbizli, riszméte” című két rövid írás. A szó a ribizli és a köszméte keresztezésével létrehozott új növényt nevezi meg. A szerző a szöveggyűléssel keletkezett *riszméte* alakot javasolja. E fejezetben olvashatunk még a cégek elnevezéseiről, a *médium* szó jelentéséről és napjaink nyelvének angomániájáról is.

Mindennapi nyelvhasználatunk visszasságaiból mutat be egy csokorra valót a „Szlang, durvaság, szépítés” című negyedik fejezet. Érdekes színfoltja ennek az irodalmi művek nyelvéről folyó vitákhoz is kapcsolódó „A «Csirkefej-szindróma»” címet viselő írás. Az olvasók egy részét bizonyára meglepő módon a szerző a darabban elhangzó tömény tragárságot nem utasítja el. Minden durvasága ellenére helyénvalónak, a sivárságot, lelki-szellemi leépülést bemutató eszköznek tartja a mű nyelvi megformálását. Szép példája ez a cikk annak, hogy a nyelvünk tisztaságáért aggódó nyelvűvelő sem kárhoztat minden nyelvi szélsőséget, sőt indokolt esetben annak létjogosultsága mellett foglal állást. Aktualitása miatt külön figyelmet érdemel az a néhány cikk, amely közéletünk nyelvhasználatának hibáit elemzi. A politikai viták, csatározások jellegzetes szóhasználatát, újkeletű kifejezéseit — néha szóképzéseit: *csurkázik*, *cigányozik* — taglaló írások valóban megszívlelendő tanácsokat, észrevételeket fogalmaznak meg. Különösen hasznos olvasmányai lehetnének politikai közéletünk egyes szereplőinek.

A nevek világába kalauzolja az olvasót az ötödik fejezet. Olvashatunk itt a régies családnévek helyes ejtéséről a *Zabó*, *Zigány*, *Sidó* esetében, a családnév kutatásról a *Füle*, *Kurtics* nevek kapcsán, de keresztnévadási szokásokról is éppúgy, mint különböző földrajzi nevekről (*Ökörítő*, *Libakert*, *Vénkert* stb.). Az utóbbi időben felbukkanó *Thomas M. ú.* típusú hibás rövidítést teszi szóvá két rövid írás is. A nyelvtörténeti előzmények részleges ismeretéből fakadó bizonytalanságot számolja fel a szerző az „Ököri-tó?” című cikkében.

Az újságok nyelvének gyakori fogalmazási és szerkesztési hibáira hívja fel a figyelmet a hatodik fejezet. Az utóbbi években egyre jobban terjedő szerkezetkeveredés alakulatokat több írás is elmarasztalja. Ilyen például a „Valószínűleg, hogy» menedzserdivat” és a „Sejtenni enged” című cikk is. Mindkettő a címében is jelzett nyelvi fordulat logikátlan voltára, annak keletkezésére világít rá (*valószínűl, hogy X valószínűleg; sejteni enged X sejtet*). Egyre jobban terjedő és az elektronikus sajtóban is mind gyakrabban előforduló szerkesztési hibatípust mutat be a „Bankrabló volt Bill Clinton?” című írás. A példaként felhozott újságbeli mondatok közös jellemzője, hogy helytelen szerkesztésük miatt kétértelműek. Hasonló szerkesztésbeli vétség a témája a „Szerkezetek jelzője” című cikknek is. A megbont-hatatatlannak vélt szerkezetek elé illesztett jelzők bizony gyakorta megmosolyogtatják az olvasót, hallgatót (például: ...*településnek tervezett gázzal való ellátása*...; ...*a hátralevő románok elleni találkozó*...). Azt hiszem, a példákat valamennyien folytathatnánk, hisz a rádió, a televízió és az újságok naponta gyarapítják számukat. Éppen ezért nagyon fontos

feladata a nyelvművelésnek, hogy erre a sokszor bosszantó, de nagyon terjedő hibára felhívja a figyelmet.

A nyelv és politika összefüggései adják az utolsó fejezet témáját. Természetes, hogy ide kerültek a határainkon túli magyar kisebbség nyelvhasználatával, névhasználatával foglalkozó írások („Mégsem István, csak Stefan”, „Teljes birtokában lenni a nyelvnek” stb.). A szerző figyelme azonban nem csupán a határokon túlra irányult ebben a kérdéskörben. Ezt bizonyítják a rendszerváltást követő nyelvi változás tényeit bemutató-elemző írásai: „Egy kurta -z tündöklése és nyomorúsága” és a „Sikerpropaganda—kudarepropaganda” címűek. Az elsőben a *kommunistáz, fasisztáz* stb. típusú képzésekről, a másodikban a szavak helytelen használatáról olvashatunk.

A magyar nyelv jobbítása iránt érdeklődő nagyközönség és a nyelv művelői is hasznos, olvasmányos, érdekes kötetet lettek gazdagabbak Sebestyén Árpád jóvoltából. Úgy gondolom, hogy ez a könyv jól használható az iskolai oktatásnak szinte minden fokán.

B. Kovács Mária

Jakab István: Értsünk szót egymással! Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1995. 243 oldal

A szlovákiai magyar nyelvművelés hivatott szakembere a korábban megjelent általa szerkesztett egy, majd önálló három kötetéről folyóiratunk is elismeréssel közölt ismertetést (vö. Nyr. 101 [1977.]: 507—9; 109 [1985.]: 114—7; 113 [1989.]: 118—21). A legutóbbi, azaz ötödik kötet teljes nyelvművelői vértetében, kiforrott szemlélettel megírt kötetének sokatmondó címe évtizedek nyelvművelői gyakorlatának betetőzése. A sajtóban megjelent cikkeinek, a rádióban elhangzott előadásainak 125 darabja változatlanul folytatja küzdelmét — mint az Előszóban írja — az észrevétlenül továbbterjeszkedő nyelvhasználati hibák ellen, a kisebbségi társadalomban érthetően szaporodó és kevert jelenségek ellen.

Ez utóbbi okból helyezte elsőnek azt a fejezetet, a „Magyarnak álcázott szlovák szavak és szókapcsolatok” címűt [9—43], amely a nyelvvédelem alapállásából világosít föl arról, hogyan zsugorítja a szlovák *kuska* 'vizsga' főnév a kiterjedt és árnyaltabb szócsaládot egy szóra, pedig jelentésmezéjébe tartozik (az egészségügyi) *vizsgálat*, az iskolai *feleltetés* vagy *próba*; duzzasztja az *emberi kapcsolatok*-at „emberközi kapcsolatok”-ká; hogyan tükrözheti a szlovákot a *filmszurkoló* elsportosított összetétel a differenciált *filmrajongó* helyett, ahogyan a „megtanul dohányozni” szerkezet szaporodik el a *rászokik a dohányzásra* rovására, s hogyan terjeszti ki indokolatlanul a szó jelentését az a vásárló, aki *poharat* kér befőttesüveg gyanánt. De szó szerkezetek is veszíthetnek eredetiségükből, amire példa a vonzattévesztés, illetőleg „vonzatátvétel”. Rámutat az időhatárok kifejezésének különbségeire a szlovákban, illetőleg a magyarban. Felderíti, hogy a magyar hagyományos kötött szerkezetek miért jelennek meg szó szerinti — tehát torzult — magyar „fordításban”. Stb.

Nem kevesebb, mint 43 cikk foglalkozik „Szóválasztási baklövéseink”-kel. (Ez a címe ennek a fejezetnek, 46—119.) Pontatlanságok, félrefogások, stílustalanságok származnak a „baklövésekből”. Ezeknek sokszor az idegen szavak az okai, hiszen a *repríz* nem ismételt előadást jelent, hanem felújítást, a *promóció* pedig csak a szlovákban jelent — de itt is csak *promócia* formában — ünnepélyes oklevélátadó alkalmat (48). Divatszók válnak a bizonytalanság árulkodóivá, mint a tölteléknak is használt *valahol* (52). A tájhoz kötött szóhasználat nemegyszer okozhat félreértést: a *mező* 'kaszálót' jelent a Csallóközben, de 'legelőt' értenek rajta északkeleten (68); a kelet-szlovákiai legény alapos félreértést okozna, ha egy csallóközi

lánnyal azt közölné, hogy — komoly szándéka szerint — szeretne beszélni *papájával* meg *mamájával*, mert e két szó nagyszülőket jelent itt (70). Megmosolyogtató hatást kelt néha a hibás vonzathasználat, amikor arról szól a hír, hogy az influenzajárvány miatt „kétszázán szorultak kórházi betegágyra”, pedig valóban ennyinek volt szüksége kórházi ágyra (77). A szószaporítás példájául olvasható a „kölesönös kapcsolat” szerkezet, hiszen éppen olyan pleonazmus, mint a „fölsöleges szószaporítás” (79), mint ahogyan fölsöleges a jelző a „zsidó zsinagóga” szerkezetben (114). A szinonimák megfontolatlan használata sokszor idéz elő szótévesztést: *egyéniiség* és *személyiség* rokon jelentésű két szó, de az első egyéni tulajdonságok alapján nevez meg valakit, a második valamilyen szempontból jelentős vagy érdekes személyt jelent (113). Az érzékszervek szerepcseréje az oka a furcsa fogalmazásnak, amikor a televízió azt közölte, hogy „...a nézők saját szemükkel láthatták, milyen érvek hangzanak el a parlamentben és az utcán” (115).

A harmadik fejezet (121–35) a sérülékeny szólások használati hibáira hoz fel elemzett adatokat. Ezek közt a nyelv művelésben számon tartott esetek is szerepelnek (mint „örök példák”). Jogos szemrehányás illeti azt, aki formabontással gyötri a szólást, s ezt írja: „Nem illik a mosdóvízzel a gyereket is kiönteni”; hiszen ez nem illem kérdése, hanem ténymegállapítás — s ráadásul *fürdővíz* szerepel az eredetiben (122). Az pedig végképpen lehetetlen, hogy valaki „maga ássa a fát maga alatt” (123). A keveredő szólások is javításra szorulnak. Gyakori a stílustalan használat, amikor is a beszélő nem érzi, hogy például aki „saját bőrén érez meg valamit”, azt kellemetlen élmény gyötri, helytelen tehát ez a megnyilatkozás: „a politikai foglyok saját bőrükön érezhetik a békét, a szeretetet” (130). Tanulságos sorozat olvasható lovakkal kapcsolatos szólásainkból (125–8).

Az „Alaki és alaktani kérdések” fejezet (137–68) számos formatorzítást tesz szóvá. Aki például *foghéjas*-nak minősíti az áruválasztékot a boltban (415), vagy egy neves szerkesztőről azt állítja, hogy hosszú ideig „fényjelezte” a lapot (153), ezt a hibát követi el. Aki pedig „butrot” vásárol, azt a hangzás, illetőleg az analógiaérzék vitte tévútra. Szóba kerül a helységnevek régióhoz kötött meghatározása: *Érsekújvárra* ajánlatos utazni — javasolja a szerző, mert a belviszonyragok nem köznyelvek. Szlovák hatás mutatkozik meg az „egzisztenciós kérdés”, „kompetenciós törvény” szerkezet jelzőiben, mégpedig furcsa módon: melléfogott korrekció eredménye, mert mind a magyarban, mint a szlovákban *-ia* a szóvég; a magyar *generáció*, *konceptió* idézi elő — analógiás hatásával — a torz alakokat (141–3). A *mecénál* ige önkényes képzésnek minősül a szlovák *mecén* nyomán (148). Stb.

A mondat szerkesztés botlásait tárgyalja a „Korcs szerkezetek: sántító mondatok” című fejezet (169–82). Vonzatkeveredések, szerkezetvegyítések, logikai félresiklásokból keletkező egyeztetési hibák, szórendi vétségek adatainak elemzése és magyarázattal kísért helyreigazítása dicséri a szerző éberségét és javító szándékát.

Kifejező címe van a következő fejezetnek: „Felületes gondolkodás: pontatlan fogalmazás” (182–204). A cikkek némelyikének címe valóságos talányok elé állítja az olvasót. Ki gondolná például, hogy milyen képtelenség származik olyan mondatindításból, amely szerint „A ház padlásán, amelyben laktam...” (A ház *nak*, amelyben laktam, a padlásán...) A szófüzés helytelensége zavarja meg az olvasót, amikor arról értesül, hogy „...a forradalmi hullám *fellángolt* a Monarchiában”, mert képzavar éktelenkedik a predikatív szerkezetben, akárcsak egy másik idézetben, amely „kidomborodó hangulat”-ról szól. És csak a szerző elemzéséből derül ki, hogy az „Ólomból szedett emberöltő” egy nyomdász életművét kívánja méltatni a címmel is.

„Egy és más a nyelvről, nyelvtanról” szól Jakab István abban a fejezetben (205–30), amelynek szándéka a nyelvszemlélet fejlesztése az olvasóban. Voltaképpen jelentéstani és történeti felvilágosítás a szerző célja, amikor a szótést mögül kifejti a művelődéstörténet egyik-másik vonatkozását. Megmagyarázza ugyanis, hogyan és miért lett a *villanykörté*-ből

izzó, mit őrzött meg a *nem káptalan a fejem* szólás, milyen hiedelem az alapja a *gutaütés*-nek és *szél-ütés*-nek. A nyelvtörténet századaiból közvetlenül is kiemel a szerző egy korszakot. „Nyelvünk nagy megújításáról” címmel Kazinczyról és szógyarapító eredményeiről szól. Végül — jogos szemrehányással — azokról a nálunk is gyakran előforduló szaknyelvi botlásokról emlékezik meg, amelyeket írástudók is elkövetnek, amikor a melléknévi állítmányt *jelző*-nek nevezik (és egyéb, a „civil nyelvészet”-re jellemző tévedésekkel keserítik a nyelvművelőket).

Helyesírási fejezet (231—5) világosítja föl végül az olvasót két gyakran előforduló hiba elemzésével: a *hagyya* és a *higgye* igeformák különbségéről, valamint az utcanév írásának egy esetéről (a köznyelvi *akácfasor* és tulajdonnévi *Akácfa sor* eltérésének okáról).

A nemcsak szakavatott, hanem vonzóan is író szerző ezzel a kötettel újólág megerősíti elkötelezettségét a nyelv művelés korszerű gyakorlata iránt. Elismeréssel szólhatunk mind nyelv szemléletéről, mind nyelvpedagógiai szándékáról, tehát a következő — tények igazolta — erényekről: a nyelvrendszer történeti alakulásának és leíró (szinkrón) tényeinek együttlátása, a nyelvi változatok (köznyelv, szaknyelv, nyelvjárás stb.) értékrendjének fel- és elismerése, a nyelvteória és -praxis eltéréseinek ésszerű és józan indokoltsága, a nyelvi hagyományok ismerete és megítélésüknek józansága, a nyelvhasználat tudatosságának fejlesztésére irányuló törekvése („Aki nem csupán mechanikusan használja anyanyelvét, . . . az észrevette már . . .” 206), a tévesztések nem ledorongoló, hanem oknyomozó megvilágítása. Mindezzel a kisebbségi nyelvhelyzet személyes megélésének tiszteletreméltó vállalása és szolgálata párosul.

Szende Aladár

Szemle

Szemiotikai szövegtan 6. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (II). Szerkesztette: Petőfi S. János, Békési Imre, Vass László (Ismerteti: Szabó Zoltán)	346
Elekfi László: Magyar ragozási szótár (Ismerteti: B. Lőrinczy Éva)	348
Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Ismerteti: B. Kovács Mária)	352
Jakab István: Értsünk szót egymással! (Ismerteti: Szende Aladár)	354

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 400 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelv-tudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÜDIUM (1052 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvmemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170. Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286, – Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283, – Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450. Ft.
Székelyudvarhelyi Kódex. 1526–1528. 1993. 400. Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108. Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580, Ft
Horváth-kódex. 1522. 1994. 380. – Ft

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- Szent Margit élete. Bp., 1990. 336, – Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280. Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Budapest, 1992. 400, Ft
Emlékkönyv Fábian Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Budapest, 1993. 400. Ft
Keszler Borbála: Fejezetek az európai írásjelhasználat történetéből. Budapest, 1993. 300. Ft
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Budapest, 1995. 500, Ft

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Deme László: Nyelvünk többközpontúságának kérdéséhez

Gósy Mária: A fonetikai szint működése hatévesek szériális észlelésében

Kemény Gábor: Ottlik Géza és a nevek

Tóth Imre: Az Ipoly menti palóc tájszótár kiegészítő adattára IV.

A. Jászó Anna: A grammatika a felsőbb osztályok tankönyveiben 10 – 18 éves korig

Bokor József: A muravidéki kétnyelvű oktatásról

Laczkó Krisztina: Névmasi csoport? Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz

Kiss Lajos: Tájékoztató O. Nagy Gábor „Magyar szó-lásmagyarázó szótár” című befejezetlen kéziratáról

Pacsai Imre: Főnévi-melléknévi szerepű anyagnevek melléknemekkel alkotott összetételeinek konfrontatív vizsgálata

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTEK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953),
LŐRINCZE LAJOS (1953—1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Deme László</i> : Nyelvünk többközpontúságának kérdéséhez	357
<i>Gósy Mária</i> : A fonetikai szint működése hatévesek szeriális észlelésében	365

Íróink nyelve

<i>Kemény Gábor</i> : Ottlik Géza és a nevek	371
--	-----

Nyelvjárásaink

<i>Tóth Imre</i> : Az Ipoly menti palóc tájszótár kiegészítő adattára IV.	376
--	-----

Nyelv és iskola

<i>A. Jászó Anna</i> : A grammatika a felsőbb osztályok tankönyveiben 10—18 éves korig	380
<i>Bokor József</i> : A muravidéki kétnyelvű oktatásról	393

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Laczkó Krisztina</i> : Névmasi csoport! Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz	398
<i>Kiss Lajos</i> : Tájékoztató O. Nagy Gábor „Magyar szólásmagyarázó szótár” című befejezetlen kéziratáról	409
<i>Pacsai Imre</i> : Főnévi-melléknévi szerepű anyagnevek melléknemekkel alkotott összetételeinek konfrontatív vizsgálata	410

F 8247 / 98

MAGYAR NYELVŐR

119. ÉVFOLYAM * 1995. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Nyelvünk többközpontúságának kérdéséhez

(tekintettel a mai történelmi helyzetre)

Mottó: Habent sua fata libelli — et auctores!

Ismét arra kényszerülök, hogy szembesüljek Lanstyák Istvánnal; pontosabban: hogy szembesítsem őt saját magával, mint nemrégiben a pozsonyi Irodalmi Szemlében (1995/1: 80), és mint Tolesváai Nagy Gábort a minap (IrSzle. 1995/7–8: 107; ugyanaz: Nyr. 119: 109); akkor a nyelvművelés-nyelvtervezés ügyében, most a „többközpontúság” kérdésében. Igazán nem vagyok kötekedő: publikációimnak talán ha egy százaléka vitacikk. De vannak helyzetek, amelyekben a hallgatás beleegyezést jelentene, vagy még inkább: a némaság cinkossággként hathatna. Ez (és bizonyos körök noszogatósa) indít arra, hogy foglalkozzam Lanstyák Istvánnak „A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről” című és „(különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre)” alcímű írásával (Nyr. 119: 213).

1. Szubjektív megjegyzések az objektivitásról

Néhány szubjektív mozzanattal kezdem, hogy igazolhassam teljes objektivitásomat.

1.1. A hatvanas évek közepe táján a hivatalos magyar politika Magyarországot nemzeti-nemzetiségi tekintetben homogén alakulatként kezelte. Ha egyáltalán elismert nemzetiségi kérdést, annak rangját államigazgatási szinten a Művelődési Minisztérium egyik főelőadójának egyharmad munkaidejében szabta meg (s ami esetleg ezen túlment, azt az állambiztonsági szervek hatáskörébe utalta). — De nem sokkal több szó esett a szomszédos országokbeli magyarokról sem. Az ország első számú politikai vezetője Nagyváradon ilyesféleképp kezdte beszédét akkoriban: „Örömmel jöttem ebbe a városba, ahol, úgy tudom, sokan tudnak magyarul”. Nem csoda hát, hogy ha egy-egy „kívül rekedett hazánkfia” ide tévedt (ami ritka jelenség volt még akkoriban), ifjabb nemzedékünk tagjai rácsodálkoztak: „Hát te hol tanultál meg ilyen jól magyarul?!”

Akkortájt vetett engem (hazai egyetemekről 1949 óta kitiltásra ítélt) sorsom Pozsonyba, a Komenský Egyetemre, vendégtanárnak. Ott hamarosan feladatul kaptam — mint „belföldiesített külföldi” — az iskolaügy, a sajtó és a szépirodalom nyelvhasználati kultúrájának áttekintését, majd a gondozásában való részvételt. Így születtek sorra első írásaim az ottani folyóiratokban (Az irodalom és a stílus funkciója: IrSzle. 1965/6; Nyelvi és

nyelvhasználati gondjainkról: *uo.* 1966/5; Az újságnyelv hármass problémája: *uo.* 1966/8; Nyelvi nevelés és beszédkultúra: *Szocialista Nevelés* 1966/1; *stb.*).

Közben — tartván a már megindult kapcsolatot a vajdasági magyar nyelv művelő körökkel is — eljutottam egy nagyobb horizontú áttekintésig (Nemzeti és nemzetiségi kultúrák és nyelvek a szocialista társadalmakban: *Híd* 1968/5.); majd végül ezek és hasonló tárgyú írásaim kötetbe gyűjtve is megjelentek (Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Madách Kiadó, Bratislava, 1970). Könyvemből azonban Magyarországra alig néhány példány került át: a Gondolat Kiadó akkori főszerkesztője — felfogásbeli különbözőségünk miatt — sem a közös kiadást, sem az itthoni terjesztést nem vállalta.

E korszak kezdetének harminc éve, már a végének is huszonöt. Írásaim régen feledésbe mentek: a folyóiratszámok raktárba kerültek, könyvem példányait már a közkönyvtárakból is ellopták (netán kiselejtezték); későbbi hasonló tárgyú cikkeim (pl. Nyelviség, nacionalizmus, hazafiság: *MNy.* 71:6, 1975; oroszul in: *Etjudü o Vengrii* 13: 161, 1978; A magyar nyelv a szomszéd államokban, in: *Anyanyelvi örjárat. Gondolat, 1971.* 67; *stb.*) pusztába való kiáltások maradtak abban a korban (akkor a „távolra szakadtakkal” már divat lett foglalkozni, de a „kívülrekedettekkel” még nem); — a kérdés reneszánszakor pedig — ami nem feltámadás volt, hanem újramegzéses újrafelfedezés, nullából indulva — ezek már nem kerültek szem elé.

Erre vonatkozik a mottónak első, a hagyományos fele.

1.2. Mindez nem volt zavaró addig, amíg az újraindulás — a korábbihoz hasonlóan — a valóság ismeretére vagy legalábbis feltárásának szándékára épült; hiszen az az újabb nemzedéket is elvezethette (volna) odáig, ahová a tapogatózó elődöt annak idején. A helyzet akkor vált kritikussá, amikor az újszülöttek egyike-másika merőben más helyzetekben született és azokra érvényes sablonokba kezdte beleszorítani a mi mai helyzetünket; az „Amerikából jöttem” jelszavával, a „modern tudományosság” receptúrája szerint; nem bizonyos feltárt tényekből vonva le tanulságokat, hanem a mások által, más körülmények között, más tényekből levont tanulságokhoz kezdett — hozzájuk szelektálva, nemegyszer hozzájuk torzítva, sőt odakonfiskálva — bizonyító adatokat keresgél, netalán fabrikálni.

S mivel nincsenek régi viccek, csak öreg emberek: ilyenkor rémlik vissza egyeseknek, hogy ezekkel a kérdésekkel — akár a nyelv művelés társadalmi feladatairól és a nyelvi norma kérdéseiről van szó (vö. Tolesvai Nagy Gábortól: *Nyr.* 118: 385 és *IrSze.* 1994/9: 73; erre lásd tőlem: *Nyr.* 119: 214 és *IrSze.* 1995/7–8: 107), akár a nemzeti és a nemzetiségi csoportok nyelvi-nyelvhasználati képletének és lehetőségeinek különbségeiről (vö. Lanstyák Istvántól: *Nyr.* 119: 213) — valaki az ősidőkben bajlódott már, tehát ő hivatott arra, hogy nyilvánosan mérlegre tegye azt, amit a szakma többi művelője magában tud vagy mer csak tévesnek értékelni (lásd erre: *IrodSze.* 1995/7–8: 107); — noha ő minden efféle alkalomkor jelzi, hogy nem szívesen kísérletezik — saját alkotó gondolatainak kifejtése helyett

mások alkotta gondolatok felfejtésével és helyére tételével (erre pedig lásd: *Nyr.* 119: 109).

Így jutott a dolog odáig, hogy Lanstyák Istvánnak bevezetőmben megjelölt igényes (pontosabban mondva: nagy igényű) tanulmányát vizsgálóra vegyem. Impozáns bibliográfiai felsorolásának tanúsága szerint (i. h. 233–6) áttekintette a világ nyelveinek túlnyomó többségére vonatkozó e tárgyú megfigyeléseket; és saját (igaz: csupán „megjelenőben” jelzetű, tehát e pillanatban mások által nehezen értékelhető) felméréseik szerint a valós szlovákiai helyzetet is; kitekintve más szomszédos országok magyarságaira. Ez utóbbiakról nekem is van némi tapasztalatom. Ám az objektivitás érdekében elsősorban az ő saját megjegyzéseire támaszkodom majd. Tanulmányából igyekszem összegyűjteni: a) mik a többközpontúság általános ismérvei; és azt is: b) mennyiben felel meg ezeknek a magyar nyelv. (Persze nem „a Trianon utáni magyar nyelv”, legföljebb: „a magyar nyelv Trianon után, pontosabban: óta.)

Ezért született a mottónak általam odatoldott második része: így kerültem a Credóba. De csak azért mosom kezeimet, hogy tiszták legyenek, amikor a témához nyúlok.

2. A többközpontúság általános ismérvei

Ezt a részt szó szerinti idézetekből, olykor tartalmi summázatokból állítom össze. A lapszámok a Nyr. idézett helyéről; a ritkítások általában az eredetiből (ha nem, azt jelzem).

2.1. „A többközpontú nyelvek legtisztább esetei azok, amelyek két vagy több ország államnyelveként vagy legalábbis egyik hivatalos nyelveként funkcionálnak” (215).

2.2. Ismertető jegy az, hogy a központok közül csak az egyiknek állapota kodifikált-e, vagy többé; eszerint a változatok endonormatívak vagy exonormatívak (215); ami fényt vet önállóságuk fokára.

2.3. Megítélési szempont az is, hogy az egyes központok teljes, részleges vagy épp csak kezdetleges központok-e (215).

2.4. Nem mindegy, hogy ugyanazt a nyelvet, illetőleg változatait önálló nemzetek beszélik-e (nemzeti változat) vagy csupán más-más államok keretében élő csoportok (állami változat); amelyek lehetnek viszonylag autochton nemzetiségi tömbök (nemzetiségi változat) vagy szórványjellegűek (kisebbségi változat). Ám ez utóbbi két megjelölést a szerző fenntartásokkal használná (216).

2.5. Jellemző a változatok önállósági fokára az is, hogy „a külföldi irodalmi műveket melyik magyar nyelvre kellene fordítani”, s hogy a külföldi, ha „magyarul” tanul, melyik változatot sajátítja/sajátítsa el (219).

2.6. Fontos kérdés az egyes — önállónak tekintendő — változatok belső rétegzettségének képe: hogy melyik „funkcionális stílusrétegük” mekkora eltérést mutat az elsődlegestől, illetőleg a többtől (220).

2.7. Befolyásolja a változatok önállósodását a politikai, a földrajzi, a kulturális, vallási, etnikai közelség vagy távolság; s a kontaktushelyzet: az egyes csoportok kétnyelvűségének oka és foka (223–5).

2.8. Számításba veendő az időtényező is (226).

2.9. Tudnunk kell: a változatok önállóságának kérdése „nem nyelvrendszerbeli, hanem szociolingvisztikai, nyelvpolitikai kritériumok alapján” dönthető el (217); azaz rendszerbeli különbségek nem föltétlenül adódnak, inkább a szóállományban találni eltéréseket (227—9).

2.10. Számításba veendőik végül „a többközpontúsággal kapcsolatos attitűdök” (230), mint: a dezintegrálódástól (231) és a provincializálódástól vagy épp vulgarizálódástól való félelem (232).

Ez volna hát az a szempontrendszer, amely a „többközpontúság” megítéléséhez a nemzetközi szakirodalomból adódik.

3. A magyar nyelv az elmondottak tükrében

Szerencsénkre, a szerző nem csupán a vizsgálati szempontok és a jellemzők kiszűrését végezte el, a szakirodalom alapján, hanem nyelvünkre vonatkoztatásukat is. Nincs tehát más teendőnk, mint bizonyos mellékmondatait és jegyzeteit szembesítenünk — önmagával. Így tőle magától tudhatjuk meg: melyik feltételnek, ismérvnek milyen fokú érvényesülését látja ő azon magyar tömbök nyelvállapotában, amelyek a Kárpát-medencén belül, de a nemzeti Magyarország határaink kívül élnek; mindezt főleg a dél-szlovákiai magyarság helyzetére alapítva, de a többiekre is vonatkoztatva.

3.1. Jelzi is, tudjuk is: a magyar nyelv a szomszédos országok egyikében sem szerepel államnyelvként, de még hivatalos nyelvként sem; legföljebb a helyi közélet alsó szintjén találunk (találtunk?) nyomokat használatának engedélyezett vagy legalábbis megtűrt voltára.

3.2. A szerző maga mondja: „A magyar nyelv Magyarországon kívüli változatai kivétel nélkül *exonormatív*ak”; saját kodifikált formájuk nem lévén, „a nagy tekintélyű magyarországi akadémiai kiadványokat tekintik irányadónak” (215).

3.3. Tőle idézhetjük: „A magyar nyelvnek egyetlen teljes központja van csupán, Magyarország, ennek standard változatáról mondható el, hogy teljes mértékben *endonormatív*” (215—6).

3.4. Ezt olvassuk: „Az állami változat tehát az elvonatkoztatásnak egy magasabb szintjét képviseli, mint a regionális változat, de alacsonyabbat, mint a nemzeti nyelv. Ebből is következik, hogy egy állami változatnak is lehetnek regionális változatai” (217). — Nem világos viszont: az utóbbiak milyen viszonyban állnak az „állami változat” fölé rendelt „nemzeti nyelv”-vel.

3.5. Megerősíti: „A magyar nyelv állami változatai közül ilyen kitüntetett helyzetű a magyarországi magyar standard... Ezért természetes, hogy az egyes állami változatok a magyarországra támaszkodnak... (*petalon-szerep*)” (219).

3.6. A szaknyelvekről azt olvassuk: „bőven vannak különbségek” magyarországi és szlovákiai állományuk között (221); és „Az ún. hivatali nyelv is [van ilyen? — D. L.] számottevő eltérést mutat” (uo.); „A publicisztikai regiszterekben is jól érzékelhetők a két álla-

mi változat közötti különbségek”; mindez nem kis mértékben az államnyelvnek (pontosabban: az államszervező nemzet nyelvének) befolyására, azaz kontaktusjelenségként. Nagyobb ez a hatás a „mindennapi beszélt nyelv”-ben (221), de megfontolandó: „nem kellene-e a kollokvialis regisztereket eleve szubstandard jellegűnek tekinteni” (222), ami kisebbsíti nyomatékukat. — Igen fontos vizont, hogy „a legkisebb különbségek... az ún. művészi stílusban (pl. a szépirodalom nyelvében) vannak, ... az ilyen regiszterekben a legkevesebb a kontaktusjelenség” (220).

3.7. A szétfejlődés és önállósodás indítékaiul szolgáló tényezőkről meg tudjuk: „A magyar nyelv... majd minden központja ugyanahhoz a táborhoz tartozott” politikai tekintetben (223); földrajzilag „központjai egy régióban, egy összefüggő területen helyezkednek el” (224); „a magyar nyelv beszélői ugyanahhoz a nemzethez tartoznak” (uo.); „a beszélők többsége magyar domináns kétnyelvű” (225), s itt is „szinte kizárólag a Trianon következtében kialakult kétnyelvűségekre kell gondolni” (uo. jegyzet).

3.8. Az időtényezőről: „A valódi különfejlődést nagyrészt 1945 utántól számíthatjuk; ... Az azóta eltelt ötven esztendő arra elegendő volt, hogy a magyarországi standard, ha elvben nem is, de a gyakorlatban elveszítse érvényét a szlovákiai magyar beszélők közösségben, arra azonban még nem volt elég, hogy a spontán standardizálódási folyamatok szilárd standard nyelvváltozatot hozzanak létre” (226; az eredetiben az egész ritkítva; magam az „arra azonban” kezdetű részt emelném ki D. L.).

3.9. Fontos, hogy a szerző is jelzi: „A magyarországihoz viszonyítva a szókinésbeli különbségek a legjelentősebbek” (228).

3.10. A dezintegrálódás és a provincializálódás esélyét bevezetőmben említett munkáim még reális — és szlovákiai, vajdasági majd kárpátaljai nyelvművelők által is valósnak érzett — veszélynek jelezték. A szerző szerint is „valószínűleg a kétfajta félelem áll a mögött, hogy ellenzik a magyar standard szlovákiai sajátosságainak elismerését” (232). Ez — írja — „egyesek szemében megkérdőjelezhetővé teheti a magyar nyelv egységét, s tápot adhat bizonyos manipulációknak, amelyek a kisebbségi magyaroknak a nemzetről való leválasztására irányulnak” (227).

Íme: az objektív kép, Lanstyák István saját rajzolatában.

4. Objektív megjegyzések a szubjektivitásról

4.1. Először a szerzőéről!

Tanulmányát néhány — bizonyos nyelvekre kétségkívül helytálló — tétel leszögezése után ezzel kezdi: „Vizsgálatom eredményeképpen megállapíthattam, hogy a magyar kétségtelenül többközpontú nyelv” (214, saját ritkítása). Quod est demonstrandum; s így arra kényszerült, hogy bizonyítékokat keressen kiinduló tételéhez. Deduktív módszerét önmaga jellemzi: „dolgozatomban tág teret szentelek a többközpontúság alapkérdéseinek, s a problémákat néhány jellegzetesen többközpontú nyelv példáival illusztrálom” (eddig akár rendben is volnánk; de most

jön az előregyártott elméletnek — rápróbálás helyett — a valóságra való ráhúzása:) „majd pedig a magyar nyelvre vonatkoztatom” (uo.).

Az eredményt láttuk. Az elméleti alapvetéshez nagy igyekezettel összehordott anyagból valóban kihámozhatunk valami halvány nyomokat arra nézvést, hogy a magyar nyelv — ha hagyjuk — megindulhat a (hadd mondjam szépen, tudományosan:) pluricentricitás felé. Ez az, ami objektíve igaz.

S a szubjektív mozzanat? Hogy szerzőnk erre azt mondja: ha már így van, nosza, segítsünk neki, aztán „lássuk, Uramisten, mire megyünk ketten!” — S aki nem, hát megkapja a magáét.

4.2. Mert aki a szétkülönüléssel és a vele társulható lesüllyedéssel kapcsolatos aggályait kinyilvánítja, annak tettei „hisztérikus reakciók”, illetőleg „boszorkányüldözésre tett harcias felhívások” (233). A provincializálódás veszélye pusztán „állítólagos”, és „jóval kevésbé van valós alapja”, mint akár a szétkülönülésnek is (uo.). Ez tehát a mi szubjektív belemagyarázásunk a tényekbe; elsősorban az enyém (ami „megalapozatlan”: uo.).

Kényszerűen vagyok hát felidézni ismét (minthogy egy újszülött csecsemőnek minden vicc új) azoknak a hatvanas éveknek az állapotát, amelyekben ez a — maig el nem oszlott — szubjektív aggodalom, a helyzet objektív mérlegelése folytán, megszületett bennem. Magamat kényszerülök idézni az Irodalmi Szemléből, egy nemrégiben ugyancsak Lanstyáknak adott válasszomból (IrSze. 1995/1: 83). — Tehát:

„Akkoriban lendült fel mindkét [értsd: a szlovákiai és a vajdasági magyar — D. L. 1995] nemzetiségi csoport anyanyelvi kulturálódása (ha nevezhetem így a politikai propaganda és az irányított tájékoztatás hevenyészve magyarra fordítását), és erősödött fokozatosan (addig hol csak akadályozott, hol viszont egyenesen tiltott, olykor épp büntetett) kapcsolatuk a magyarországi szellemi élettel. Akkortájt jelentkezett az igény, és teremtdődött meg a lehetőség arra, hogy ezeknek a második világháború után értelmiségüket veszített mikroközösségeknek — traktorülésekről, építőállványokról, munkapadok mellől — hirtelenében szerkesztőkké és tanítókká verbuvált »írástudói« (majdnem azt írtam: »betűismerői«) megpróbáljanak túllépni a magyarnyelvűségnek azon a familiáris-vulgáris fokán, amelyet az időközben majdhogynem titkos, de legalábbis konyhanyelvi használatból magukkal hoztak; s amely a történelmileg rákényszerített »önállóság« folyamánként erősen a különfejlődés, sőt államonként külön-külön fejlődés útját járta”. S hozzá tehettem, mint az akkori mozgás vezető részese és segítője: „Az a korszak, s benne a »pótképzésre« szoruló réteg... megértéssel, sőt azt mondhatom: örömmel fogadta; és a maga részéről mindent megtett a felcsatlakozás érdekében” (i. h.).

Talán mégsem szubjektivitás részemről, ha nem hiszem el a szerzőnek mert ez ellenkezőjét látom bizonyítva, hogy a szlovákiai „állami változatban” már volna egy „a tömegtájékoztató eszközök, a közigazgatás és a művelt beszélők nyelvi gyakorlatában már kialakult objektív, de még kodifikálatlan norma” (232; a nagyobb nyomaték kedvéért végig ritkítva),

s hogy az partnerviszonyba állítható a központival, melynek — általa tőlem idézett — legfőbb ismérve, hogy „a beszélő közösség alkotta meg évszázadok gyakorlataival” (így én: EgyetFonFüz. 8. szám 70; idézi Lanstyák 232); hiszen ő maga is látja: „alig ötven esztendő [amely különben is legföljebb harminc, lásd az előző bekezdésemben mondottakat] . . . még nem volt elég, hogy a spontán standardizálódási folyamatok szilárd standard nyelvváltozatot hozzanak létre” (226; ez is végig ritkítva).

5. A „nagy feladat”

De hát mi is volna a feladat, azaz: mi a hozama ennek a világhorizontú körületekintéssel megalapozott szétnormalizálási nekirugaszkodásnak? — Idézem: „a magyar nyelv egész rendszeréhez, sőt a magyar szókincs egész rendszeréhez [én azt mondanám: állományához — D. L.] képest is volta-képpen jelentéktelen beavatkozásról volna szó, amely a szókincsnek épp az amúgy is változásra hajlamos — mert a társadalmi-gazdasági-műveltségi viszonyokkal szorosan összefüggő — rétegét érintené, tehát nem éppen azokat a tartományokat, amelyekre gondolni szoktunk, amikor a magyar nyelvnek «évszázadok során kikristályosodott normái»-ról beszélünk” (227 jegyzet). Ami ennél több, az a szubstandard rétegekben kap szerepet (227-9).

S mi a megoldás formája? „Az egyik, a kedvezőbb az volna, ha sikerülne olyan új, kompromisszumos egyetemes standardot létrehozni, amely — több alakváltozat kodifikálásával — a magarugalmassága folytán magába foglalná a mostani állami változatok legfontosabb eltéréseit. Ez esetben a magyar standard elvben megmaradna egységesnek, s az egyes állami változatok sajátosságai pusztá gyakorisági különbségekként jelentkeznének” (226-7). Eszerint az „állami változatok” különválogatása megoldható volna — különválogatásuk nélkül! Mi más akkor az önálló „állami változatok” viszonya, mint Kohn vegyes libakolbásza, melyben az egy-egy arányú vegyítés így fest: „egy liba — egy ló”?!

A nagy tanulmánynak e csekélyke hozama ismét felidézi bennem azt a mondást, amelyet a szerző korábbi cikksorozatára válaszolva (IrSze. 1954/1: 81) is említenem kellett: „Vajúdnak a hegyek, és szülnek — egeret”.

Ami meg a „nyelvtervezés” manapság sűrűn emlegetett — s az eddigi nyelvműveléshez képest merőben újnak vélt — fogalmát illeti, annak „hagyatékomban” ilyen kifejtését találom: „A mai állapot helyes felmérése dialektikus vizsgálat; a helyes nyelvtörténeti kép dialektikus visszatekintés. S ez megalapozza azt, hogy dialektikus előrelátás is lehessen a nyelvtudományban” (Új Szó 1968. dec. 1. és 8-i szám; kötetben: Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról 78; a gondolat maga már korábban: Valóság 1960/2. szám). Egyébként úgy látom: a „nyelvtervezés” mutató terminus mögött egyszerűen nyelvészeti munkálatok tervezése húzódik meg.

6. Néhány kutatómódszertani és vitaetikai kérdés

A „deduktív módszernek”, azaz kész elméletek és előregyártott eredmények kritikátlan átvételének hátrányára — mint korábban a nyelvműve-

lés dolgában, most a „többközpontúság” kérdésével kapcsolatban — a 4.1. alpontban már rámutattam.

De néhány részkérdést még ki kell emelnem.

6.1. Az ott mondottak ellenére elismeréssel kell adóznom a szerző filológusi vénájának. Hiszen átrendezve és a prejudikáció béklyóiból kiszabadítva őket — az ő valóságfeltáró adataiból és megjegyzéseiből sikerült a 3. pontban — remélem — világossá tennem, hogy a magyar nem „többközpontú” nyelv, azaz nincsenek „állami változatai”; csupán bizonyos olyan elemei, amelyek egyes nagyobb, tömbökben élő csoportjai számára — sajátos (és sajnálatos) léthelyzetükből fakadóan — sajátos „különeszközei” mindennapos kommunikatív tevékenységüknek. Ezek rögzítése minden csoportnak külön-külön feladata; regisztrálásuk ajánlható a normatív kézikönyvek összeállítóinak, ott és itthon egyaránt.

De hogy ezért a „magyarországi” mellett négy további standardot is számon tartsunk, s esetleg mindegyiküknek megírjuk a grammatikáját, kiadjuk a teljes szótárát, s netalán rögzítsük a szubstandardjait is — azaz: „államasítsuk” őket —, arra talán a szerző sem gondolt. Inkább csak kamatoztatni igyekezett friss szakirodalmi ismereteit. De hát az adaptáció (a készen való befogadás) sem értékében, sem eredményében nem ugyanaz, mint az adaptáció (a hozzáalkalmazás).

6.2. Ami pedig a nemzetiségekkel kapcsolatos saját nézeteimnek „a Magyarországot körülvevő országok nacionalista erői”-ével való azonosítást illeti (227), erre itt nem térek ki részletezően. Állam és nemzet, kisebbség és nemzetiség kérdései bővebb kifejtést igényelnének. Ezt megtettem, bár akkoriban korántsem kockázat nélkül (1964–69 között), pozsonyi éveimben (anyagát lásd: Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról c. idézett kötetemben); s bizonyos utalások találhatók erre tőlem Tolesvai Nagy Gábornak adott válaszában is (Nyr. 119: 115–6).

A leglényegesebb részt idézem: „A nemzetiségek... meg vannak fosztva a velünk való területi, gazdasági, igazgatási, művelődési egység által biztosított lehetőségektől, vagyis a nemzeti lét előnyeitől. Ezt a történelmi, kulturális, tudati, érzelmi összetartozás — vagyis a nemzeti tudat — fedezete nem képes ellensúlyozni. Ezért fontos ráébreszteni őket — persze magunkat is, és még inkább az államszervező nemzeteket —, hogy államukon belül közösségi jogok illetik meg őket”.

S tegyem hozzá: ahonnan az ominózus idézetet — most már egymást követve — kiragadják (Tolcsvai Nagy Gábor ráadásul csonkítva), ott a bővebb kifejtést ez vezeti be: „A nemzetiségeknek, szerintem, odáig kell nőniük, hogy partnerviszonyba tudjanak kerülni kulturálisan a velük egy nyelvet beszélő nemzettel” (lásd: Farkas Zsuzsa: Nyelvörökkel nyelvőrségen. Újvidék, 1994. 51; tehát most már magam is olvashattam, hogy mit mondtam; s nem kell Grétsyn keresztül idéznem magamat, mint kellett: Nyr. 119: 115). — Nos, nem tudom: mi mutat ebben azonosságot a szlovák vagy a román nacionalizmussal! Ez a szemlélet csak azt a törekvést tükrözi, hogy a nemzetiségi tömbök ne rekedjenek meg „elszakított nemzetrészi”

státusukban, hanem éréjk el a felnőtttség fokát abban, amiben ez fontos (például saját létük gazdasági-politikai megalapozásában és irodalmi-művészeti tükrözésében), anélkül, hogy abban önálló(k)odnának, amiben erre nincs szükség (például nyelvüknek „állami változatúvá” különítésében).

6.3. És végül, visszatérve Lanstyák István művéhez!

Ismét azt kell kérdezni (nem először mostanában): ha egyazon cikkből ilyen világosan kihámozható az állítás és annak cáfolata egyszerre, akkor miről is vitatkozunk, pláne ekkora hevességgel?! (Vö. IrSzle. 1994/1: 84; majd: Nyr. 119: 113–4.) S hozzá kell fűznöm azt, amit nemrégiben egy hasonló helyzetben: „Van ugyanis egy halvány gyanúm, hogy ez az egész logomachiás folyamat valójában nem a témáért van, hanem önmagáért” (a Nyr. most idézett helyén, 114).

6.4. S hadd mutassak rá: amennyire jobbról-balról megtámogatottnak tűnik Lanstyák István tanulmánya „elvileg és általában” a nemzetközi szakirodalom felvonultatásával, olyan gyengén áll saját állításainak bizonyító anyagával. Igaz, sűrűn emlegeti „felméréseiket”, amelyek szerint... Ám ezek — sajátjai is, a Szabó Mihály Gizellával közösen végzetek is — a bibliográfiai felsorolás tanúsága szerint egyelőre „megjelenőben” (234–5), s így mennyiségük, módszerük, merítési bázisuk tekintetében egyaránt ellenőrizhetetlenek. Forrásuk gyaníthatóan külföldi, tehát nem a mi helyzetünk vizsgálatára születtek; a kikérdezettek körére meg az vet némi — bár korántsem megnyugtató — fényt, hogy jelzik: a „felméréseket több középiskolában” végezték el (217. jegyzet). Sajnálom, szégyellem is, de erről ez jut eszembe: „Még az úton poroszkál Nemde néhány korosztály”!

Deme László

A fonetikai szint működése hatévesek szeriális észlelésében

Szathmári István 70. születésnapjára

A beszédészlelés mindhárom szintje, az akusztikai, a fonetikai és a fonológiai, egyaránt szükséges az anyanyelv elsajátításához; mindenekelőtt a mentális lexikon életkornak megfelelő kiépítéséhez. Az írott nyelv tanulásának ugyancsak előfeltétele, hogy a hatéves gyermek képes legyen a beszédészlelési szintek jó működtetésére. Ebből a szempontból a legfontosabb részfolyamatok egyike az ún. szeriális észlelés. Szeriális észlelésen azt a működéssorozatot értjük, amelynek eredményeképpen megtörténik az elhangzott hangkapcsolatok, hangsorok (jelentéssel vagy jelentés nélküli hangsorozatok) egymásutániségének pontos azonosítása és reprodukálása. A beszédhangok artikulációs sorrendben történő felismerése az alapja a szófelismerésnek, illetőleg az anyanyelv-elsajátítás során a szavak tanulásának (vö. Gósy 1989a).

Számos kísérletsorozat támasztja alá, hogy azok a gyermekek, akiknek a szeriális észlelése nem életkori szintű, többféle nyelvi/beszédbeli zavart mutatnak (szűk szókincs, hibás artikuláció, olvasási, írási nehézségek stb.), vö. Wieke 1983. E tanulmányban az MTA Nyelvtudományi Intézetének Fonetikai Laboratóriumában az elmúlt év során vizsgált 50 hatéves gyermek szeriális észlelésének eredményeit dolgoztuk fel. Valamennyi gyermeket a beszédészlelési folyamatuk feltételezett zavara miatt küldték vizsgálatra. Közülük 15 kislány, 35 kislány; életkoruk 6;0 hónap és 6;10 hónap között szóródik (szociális háttérük különböző); valamennyien éphallók és ép értelműek; nagycsoportos óvodások.

1. A gyermekek szeriális észlelését a GMP beszédészlelést és beszédmegértést vizsgáló sztenderdizált tesztcsomag (Gósy 1989b) 10. altesztjével vizsgáltuk. Ez a teszt 10 értelmetlen hangsort tartalmaz; összeállításuk során az alábbi kritériumok érvényesültek: a) a hangsorok kettő, három és négy szótagból álljanak, b) a lehető legtöbb magán- és mássalhangzót tartsanak, c) a beszédhangok különböző fonetikai pozíciókban szerepeljenek, d) a hangsorok zárt és nyílt szótagokat, mássalhangzó-kapcsolatokat tartsanak, e) egy részük hangzása legyen hasonló értelmes magyar szóhoz, f) a hangsorok többsége feleljen meg a magyar fonotaktikai sajátosságoknak, más részük kismértékben mondjon annak ellent. Ennek megfelelően a tíz logatom a következő: *galalajka, zseréb, trankün, siszidami, feréndekek, bakógy, menelékej, jacolov, vucsityó és kriszposztyüvan*. A sztenderdizálás eredménye szerint 6 éves korban e hangsorokat a gyermekek — ép beszédpercepció fejlettség esetén — nehézség nélkül észlelik és képesek megismételni, az eredményük: 100%. A vizsgáló személy nyugodt hangon mondja a hangsort, amit a gyermeknek pontosan meg kell ismételnie — anélkül, hogy a beszélő ajakmozgását láthatná. A vizsgáló személy minden esetben leírja a gyermek által kiejtett hangsort.

A vizsgált 50 hatéves teljesítménye — egy kivétellel — elmarad az adott életkorban elvárt értéktől. Közülük tehát 49 gyermek nem volt képes a tíz hangsor hibátlan észlelésére, illetőleg reprodukálására. Az összes gyermek átlageredménye: 54,6%, vagyis átlagosan alig több, mint öt hangsort azonosítottak jól. A lányok átlageredménye 50% helyes felismerés, a fiúké 56,5%. Az 1. táblázatban összefoglaltuk az egyes hangsorok észlelésére kapott átlagadatokat.

Az eredmények szerint az értelmetlen hangsorok helyes felismerésének nehézségi sorrendje a következő (a legkönnyebben azonosíthatótól a legnehezebben felismerhetőig): *zseréb, bakógy, feréndekek, galalajka, trankün, menelékej, siszidami, jacolov, vucsityó, kriszposztyüvan*. A sorrend alapján a következő megállapítások tehetők. A hangsor hosszúsága, illetőleg szótag-száma másodrendű a hatévesek szeriális felismerésében. A hangsor hasonlósága az értelmes szóhoz (vö. *zseréb* — *veréb*) azonban elősegíti a korrekt azonosítást. Nehézséget jelent a mássalhangzó-kapcsolat, valamint az akusztikailag hasonló mássalhangzók jelenléte ugyanazon hangsorban (például a felpattanó zöngétlen dentális és veláris zárhangok). Várható volt,

1. táblázat: Hatévesek szeriális észlelésének
átlagadatai

Logatom	Helyes fel- ismerés (%)
galalajka	70
zseréb	84
trankün	52
siszidami	44
feréndekek	76
bakógy	78
menelékej	48
jacolov	38
vucesityó	38
kriszposztyüvan	18

hogy a magánhangzók felismerésében kevesebb lesz a tévedés, mint a mássalhangzókéban: az összes előforduló magánhangzót tekintve 50%-uknál, az összes előforduló mássalhangzót tekintve 84,3%-uknál tapasztaltunk per-cepció tévedést. A magánhangzók esetén az [y] kivételével az összes labiális magánhangzónál adódott téves azonosítás (a palatális illabiálisoknál egyetlen egyszer sem). A mássalhangzókat elemezve azt láttuk, hogy mindössze három hang esetében volt hibátlan az azonosítás, ezek: [p, f, ts]. Ez az eredmény nyilvánvalóan összefügg a mássalhangzóknak az adott hangsor-ban elfoglalt fonetikai helyzetével is.

A magánhangzók téves felismerései tendenciájukban azt mutatják, hogy a gyermekek magasabb nyelvállásfokú hangot észlelnek a valóságosnál (alsó nyelvállású helyett középsőt, a középső nyelvállású helyett felsőt). Két esetben azonosítottak labiális magánhangzó helyett illabiálisat. A mássalhangzók felismerésére jellemző, hogy többnyire az azonos képzésmódú osztályon belül, illetőleg az akusztikai hasonlóság alapján cserélődnek. A tesztanyag alapján az értelmetlen hangsorokban előforduló mássalhangzók közül legbizonytalanabban a laterális mássalhangzót, a zöngés dentális és a zöngétlen palatális zárhangot, valamint a dentális zöngétlen réshangot észlelték a gyerekek. (Hangsúlyozandó újra, hogy ebben a fonetikai pozíciónak is meghatározó szerepe van.) A 2. táblázat a tévesztési mátrixot mutatja.

2. Elemeztük, hogy milyen folyamatok, jelenségek érvényesülnek a szeriális észlelés zavart működése esetén. Nyolc zavartípust különítettünk el, amelyek előfordulási gyakorisága azonban különböző volt. A nyolc típus a következő: 1. beszédhang-hiány, 2. szótag/szótagok hiánya, 3. beszédhang-betoldás, 4. beszédhangok cseréje, 5. metatézis, 6. a hangsor teljes torzítása, 7. értelmes szó ejtése és 8. nincs válasz esete, tehát ha a gyermek

2. táblázat: A logatomok mássalhangzóinak percepciók tévesztési mátrixa

Eredeti mássalhangzó	b	p	d	t	g	k	v	f	z	s	ʒ	ʃ	j	e	ts	tʃ	l	r	m	n
b		x				x														
d		x		x	x												x			
t					x															
J				x	x															
e				x						x		x		x			x			
g		x																		
k					x												x		x	
v							x	x												
s			x	x				x			x									
ʒ							x			x										
ʃ								x												
j														x						
tʃ												x	x							
l					x	x					x						x		x	
m																		x		
n			x		x									x	x					

3. táblázat: Tévesztési típusok előfordulási gyakorisága

A tévesztés típusa	Előfordulás (%)
hanghiány	9,7
szótaghiány	3,8
hangbetoldás	8,4
hangcsere	54,6
metatézis	7,6
teljes torzítás	5,9
értelmes szó	0,8
nincs válasz	4,2

valamilyen oknál fogva egyáltalán nem ismétli meg a hangsort. A 3. táblázatban összegeztük az egyes típusok előfordulásának mennyiségi mutatóit.

Legnagyobb mértékű a hangcsere jelensége, vagyis a szeriális észlelés zavara elsősorban a hangsorban megjelenő beszédhang pontos felismerésének nehézségére vezethető vissza. Ez lehet egyfajta hasonulási folyamat eredménye, lehet a hangminőség pontos felismerésének nehézségéből adódó zavar, illetőleg ezek együttesen is megjelenhetnek. A gyakoriságban második helyen a beszédhang(ok) kihagyása áll (összesen 13,5%-ban), vagyis a

gyermek képtelen a teljes hangsor pontos észlelésére. A tíz hangsor közül nyolc esetében ez a hibatípus megjelenik, például *trankün* helyett *tankün* vagy *trankü*; *feréndekek* helyett *feréndeke* avagy *jacolov* helyett *acolo*, *jacolo*, *jacol*. A beszédhang kihagyása — a 9,7%-on belül — nagyobb mértékben a hangsor végét érinti (5,9%), kisebb mértékben a kezdő beszédhangot (2,9%) és elenyésző mértékben a hangsor közepét.

Viszonylag gyakoriak a hangbetoldások és a metatézisek, anyagunkban ezek elég szorosan összefüggenek, mivel a betoldott beszédhangok többnyire a hangsorban meglévő beszédhangok egyikének felelnek meg. A jelenség mindkét esetben az, hogy a hangsor valamely mássalhangzója megjelenik egy más helyen is, nagy valószínűséggel az időrendiség nem megfelelő működése következtében, mintegy echoikus emlékezeti eredményként, például *trankün* helyett *trankünk* vagy *kriszposztyüvan* helyett *kriszposztyüvan* vagy *menelékej* helyett *menélékhej* (ez utóbbi felveti az értelmes szó megjelenésének lehetőségét is). Ha a folyamat egyetlen mássalhangzóra korlátozódik, akkor hangbetoldásról, ha kettőre (vagy többre), akkor metatézisről beszélünk, például *menelékej* helyett *melenelékej* vagy *siszidami* helyett *sidisami*, *simidaszi* vagy *jacolov* helyett *lacojov*, *lacovoj*. A vizsgált hatévesek anyagában mindössze két értelmes szót találtunk: a *galalajka* helyett a *galambot* és a *kriszposztyüvan* helyett a *kesztyűt* (ide is sorolható kérdőjelesen a *hely* esetlegesen értelmes szóként történő megjelenése a *menelékej* logatomban). A teljes torzítás viszonylag ritka már ebben az életkorban, ez a hibajelenség anyagunkban három logatomra korlátozódott: a *trankünre* (*kramüg*), a *jacolovra* (*nacsolob*) és a *kriszposztyüvanra* (például *triszküvan*). A gyermekek mindössze tíz esetben nem ismételték semmit, egy gyermek a *trankün* és kilencen a *kriszposztyüvan* hangsort. Elemeztük a tévesztések „irányát”, vagyis azt, hogy a hangsor zavart okozó beszédhangja milyen viszonyban áll a tévesen észlelt hanggal (ily módon a távhasonulásnak is tekinthető percepciós jelenségeket vettük számba). Azt találtuk, hogy a tévesztések iránya nagyobb mértékben hátra ható (54,7%-ban), kisebb mértékben előre ható (43,3%-ban). Ez a tendencia lényegében megegyezik a köznyelvi fonológiai folyamatok irányalakulási tendenciájával.

3. A vizsgált tévesztési folyamatok, illetőleg jelenségek mindegyike megtalálható a gyermeknyelvben, azaz a beszédészlelési folyamatok hasonlóképpen működnek az anyanyelv-elsajátítás korábbi szakaszában (vö. Meggyes 1971). Ezek a normál fejlődés során tapasztalható jelenségek azonban erősen életkorfüggőek; a két-, két és fél éves kort meghaladó nagyarányú előfordulásuk már egyértelműen a **percepciós folyamat zavarára** utal. Hatéves kor körül pedig nemcsak a folyamat zavaráról, hanem jelentős beszédészlelési elmaradásról is szó van. Említettük, hogy a vizsgált hatévesek közül csupán egyetlen gyermek érte el az életkorában elvárt hibátlan teljesítményt. A 4. táblázatban összegeztük a gyermekek egyéni teljesítményét.

4. táblázat: Hatévesek átlagteljesítménye a szeriális észlelésben

Teljesítmény (%)	A gyermekek száma		
	lány	fiú	összesen
100	1	—	1
90	—	3	3
80	3	5	8
70	2	7	9
60	2	7	9
50	1	4	5
40	—	1	1
30	2	3	5
20	1	3	4
10	2	1	3
0	1	1	2

Adataink szerint a legtöbb hatéves 60–80%-os teljesítményt ért el a tesztben, ami a sztenderd értékeket tekintve — azt jelenti, hogy még az ötéves gyermek szintjét sem érték el (az ötévesek GMP10-es értéke: 90%). Döbbenetesen sok gyermek teljesítménye mutat több éves elmaradást a biológiai életkorukhoz képest, az 50 hatéves közül 15 teljesített 50% alatt. Bár a zavart beszédpercepciós folyamatokat mutató gyermekek többsége fiú (70%), ha a folyamatok sérültek, nincs minőségi különbség a fiúk és a lányok eredménye között.

A hatéves gyermekek szeriális észlelésének zavarait, a tévesztési típusokat, a minőségi és mennyiségi változásokat olyan gyermekcsoport adatai alapján elemeztük a tanulmányban, akiknél bebizonyosodott, hogy — ép hallás és ép intelligencia mellett — a **beszédészlelésük több területen sérült**. Mindez azonban felveti azt a kérdést, hogy az ilyen vizsgálatra nem küldött hatévesek beszédészlelése, szeriális percepciója vajon ép-e, a működések megfelelnek-e az életkori elvárásoknak. Ha ezek a zavarok óvodáskorban rejtve maradnak, akkor az **olvasás- és írástanulás** megkezdésének pillanatától ezek a gyermekek súlyos kudarcokra vannak ítélve. A korai felismerés természetesen azért is alapvető, hogy a beszédészlelés célzott fejlesztésével ezek a **zavarok megszüntethetők legyenek**.

IRODALOM

- Gósy Mária: Beszédészlelés. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 1989a.
 Gósy Mária: GMP Beszédészlelést és beszédmegértést vizsgáló tesztcsomag. Logo-Press. Budapest, 1989b.
 S. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. Akadémiai Kiadó. Nyelvtudományi Közlemények 73. Budapest, 1971.
 Wieke, M.: Developmental Dysphasia. London, New York, 1983.

Gósy Mária

Ottlik Géza és a nevek (Írói névadás a Hajnali háztetők-ben)¹

1. A Hajnali háztetők című (kis?)regény Ottlik Gézának első nagyobb szabású írói vállalkozása volt (vö. Szegedy-Maszák Mihály: Ottlik Géza. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony 1994. 58). Az 1943-ban elkészült első változat a Magyar Csillagban jelent meg folytatásokban, de a közlés az 1944. márciusi német megszállás és a folyóirat megszűnte miatt félbeszakadt. Ottlik a regényt csak 1957-ben fejezte be, pontosabban egészítette ki egy 1956-ban játszódó kerettörténettel. (Az írói megoldás az Iskola a határon szerkezetét előlegezi: ebben is egy évtizedekkel későbbi „előjátékkal” indul a regény.)

Cikkemben a Hajnali háztetők írói névadásával, közelebbről a négy főszereplő nevével, e nevek változataival és használatuk vélhető szabályszerűségeivel kívánok foglalkozni.

2. A regény, mint Ottliknak legtöbb fontos műve, egyes szám első személyű elbeszélő formában íródott. Narrátora — csakúgy, mint az Iskola...-ban és a Budá-ban — Both Benedek festőművész. A történetmondó egyben szereplő is, bár a cselekményben aktívan nem vesz részt, inkább csak szemtanúként, rezonőrként követi és kommentálja az eseményeket.

Az igazi főszereplő Halász Péter, az elbeszélőnek gyermekkori barátja és katonaiskolai társa, a történet idején pesti ősjogász és kallódó egzisztencia, a háború után maga is festőművész; továbbá a vele kapcsolatba kerülő két nő: Adriani Alisz, egy rendkívüli szépségű és műveltségű milliomos kisaszszony, az Adriani Szeszfőző- és Konzervgyár tulajdonosa és vezérigazgatója, valamint egy Lili nevű, körülbelül harmincéves körüti prostituált. A regény ismerői tudják, hogy Halász Péter mind a két nőt feleségül veszi: előbb Aliszt, rövid időre, később Lilit, sejtethetően egy életre.

3. Kovalovszky Miklós írja az irodalmi névadásról szóló fiataalkori, de ma is alapműnek számító könyvében, hogy az írók „olyan nevet adnak ... személyeiknek, amely mintegy előre bemutatja, lefesti, élénk állítja őket,

¹ Rövidített változata előadasként elhangzott a miskolci névtudományi konferencián, 1995. augusztus 29-én.

amelynek érzelmi velejárója megfelel a jellem természetének és hangulati egységének” (Az irodalmi névadás. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 1934. 32).

Szembeírjuk Ottlik regényének névadási és névhasználati technikáját Kovalovszkynak az imént idézett megállapításával! Az elemzést a négy főszereplő nevére fogom korlátozni, noha a Hajnali háztetők egyébként is nagyszerű anyagot kínál az írói névadás sajátosságainak vizsgálatához.

4. A történet elbeszélője, mint említettük, *Both Benedek* festőművész. E nevet Szegedy-Maszák, bár igen óvatos megfogalmazásban, beszélő névnek minősíti: „Még az sincs teljesen kizárva, hogy szójátékra is lehet gondolni: a festő »botcsinálta« elbeszélő, nem a toll, hanem az ecset illik a kezébe” (i. m. 61). Ennek a feltevésnek a jogosultságát, úgy gondolom, se bizonyítani, se cáfolni nem lehet. A névadás háttérében inkább tudat alatti asszociációt, semmint tudatos meggondolást kell keresnünk.

A történetmondó a regényben szinte soha nem a hivatalos, teljes nevén szerepel: „Engem jóformán születésem óta *Bébének* hívott mindenki, minden barátom, minden ismerősöm, minden ellenségem” (15; az idézetek a regény harmadik kiadásából valók: Magvető, Bp. 1977.; az idézetekben a dőlt betűs részeket én emeltem ki — K. G.). A betűszói eredetű, játékos hangulatú becenév a mai olvasóban felillantja egy másik *Bébé*-nek (azaz *BB*-nek) az alakját is, jóllehet a regény írásakor Brigitte Bardot kilencéves kislány volt, így a két névnek nem lehet köze egymáshoz.

Mivel a történetmondót jószerivel mindenki *Bébé*-nek nevezi, vagyis ez a névforma számít normatívnak, inkább azok az esetek az érdekesek, amikor nem így szólítják. Így mindjárt a kerettörténet elején a Képzőművész-szövetség titkárnője: „Halló? *Both Benedek* lakása? . . . *Both elvtárs*? — Én vagyok — mondtam óvatosan” (6). Az *óvatosan* módhatározó finoman jelzi az elbeszélő idegenkedését, már-már elhatárolódását nevének teljes, hivatalos formájától.

Még kétszer fordul elő, hogy a narrátort nem becenévén, hanem szabályos keresztnevén szólítják. Előbb az Adriani-estély egyik vendége, Ipoly Elemér szigorló jogász kérdezi tőle: „Mit csinálsz, *Benedek*?” (15). Az ebben a kontextusban különködőnek számító megszólítással a figura kimértségét érzékelteti a történetmondó. (Ezt jelzi egyébként maga az *Ipoly Elemér* név is, továbbá az, hogy mindig a teljes néven van említve.) Egyébként ehhez a megszólításhoz kapcsolódik az a metanyelvi kommentár, amelyből már idéztünk: „Engem . . . *Bébének* hívott mindenki. . . . Ez a szőke ügyvédjelölt volt az egyetlen kivétel. A nevetséges becézéssel szemben az idők folyamán érzékeltlené váltam, érthető módon. »Szervusz, *Bébé*, kérlek, drága *Bébé*, vedd tudomásul, *Bébé*, eredj a pokolba, *Bébé*. . . .« Ipoly Elemér nyilván férfiatlannak találta ezt, akárcsak magam, de erősebb jellem lévén, s biztos a dolgaiban, többre ment, mint én. A maga részéről, némi elszántsággal, következetesen a becsületes keresztnevemen szólított” (16).

A másik eset, amikor Bébét valaki *Benedek*-nek szólítja, még érdekesebb, mert a szereplők közötti (megváltozott) viszonyra világít rá. Amikor Bébé ugyanabba a határ menti katonaiskolába kerül, amelyben gyermekkori játszópajtása, Halász Péter már egy éve tanul, a találkozás nem úgy sikerül, ahogy Bébé képzelte: „Peti! Petár! — szinte felnyerítettem örömben. Rám nézett. Elmosolyodott. [Bekezdes.] — Szervusz... motyogta. Szervusz, *Benedek*” (54). A régi barát hűvösen fogadja az újoncot, ezt jelzi a *Benedek* megszólítás.

5. *Halász Péter* neve első ízben teljes alakjában, pár sorral lejjebb *Péter*-ként, majd *Petár*-ként szerepel (6—7), s később is ez a három névforma váltakozik. A *Petár* a *Péter* keresztnév délszláv megfelelője; talán a férfi külsejének „délszláv” jellegére: koromfekete hajára, merész szabású, erőteljes orrára, villogóan fehér fogsorára (vö. 16—7, 109) utal, talán más okból ragadt rajta; erről semmit sem tudunk meg a regényből. Mindenesetre már kisdíák korában is így szólítják, gondoljunk a *Benedek* név kapcsán idézett katonaiskolai jelenetre: „*Peti! Petár!* — szinte felnyerítettem örömben” (54). Érdekes, hogy a *Peti* becézőnévnek ez az egyetlen előfordulása a szövegben. Lehet, hogy csak a viszontlátás izgalmaiban, meghatottságában tolt a régi barát ajkára, hogy azután minderre egy hűvös *Benedek* legyen a válasz.

Néhány más forma is előfordul Halász Péter megnevezéseként. Egy lányismerőse, Oláh Vera („a kislány”) többször is *Péterké*-nek (72), *édes Péterkém*-nek (95) szólítja (mások sosem hívják így!). A gyermekkori emlékek felidézésekor néhányszor pusztá vezetéknévvel van jelölve: „Festők használják — mondta *Halász*” (47); „Ühüm — bólintott egyet az állával *Halász*” (48). A vezetéknéven való szólítás, ill. említés iskolai nyelvi, diáknyelvi sajátosság, egyébként ma is.

Végül két ízben úgyszólván álnéven szerepel. Először tréfából, amikor a pesti éjszakában egy idegen, aki nem is tudja a valódi nevét, *Broniszláv*-nak szólítja. E keresztnév talán *Bronislaw* Hubermanra, a hegedű virtuózára utal. Halász Péterről tudjuk, hogy szépen hegedül, s így, kezében hegedűt tartva szerepel a regény címét adó festményen, a Hajnali háztetőkön is (eredeti címe: „Hegedülő férfi, ülő akt és egy titkos prostituált képmása”; 6). A másik esetben, néhány évvel a háború után, amikor a péceli erdőgazdaság telepén vizslaidomárként dolgozott, „a biztonság kedvéért az előnéven és a második keresztnévén: *Csetneki Pálként* szerepelt” (116). Álnéve van a háború alatti, franciaországi tartózkodása idején is (109), erről azonban nem tudjuk meg, mi volt.

6. Az egyik női főszereplő, Halász Péter szerelme, majd (első) felesége „milliomos kisasszony”, „karcsú, szőke lány” (8), neve: *Adriani Alisz*. A regény elején ilyen jellemzést kapunk róla: „Mindössze huszonkét éves volt, s az Adriani Szeszfőző- és Konzervgyár vezérigazgatója, több mint egy fél éve. Nagykorúsítani kellett, amikor meghalt az apja, hogy átvehesse a

hatalmas vállalatot. Afféle csodagyerek volt. Négy nyelven beszélt, két diplomát szerzett. Anyja már régen nem élt. A külügyminisztériumot hagyta ott az Adriani-művek miatt. Úgy beszélt az emberekkel, mintha valamennyien gyerekek lennének. Hallatlan jóindulat látszott mindig az arcán. Feltűnően szép lány volt” (17). E karakternek jól megfelel a neki adott név, a dallamos, olaszos, a keresztnévvel együtt előkelő hangzású *Adriani Alisz*. (Jegyezzük meg, hogy ez a név is alliterál, mint a narrátor neve.) Mindig így, teljes nevén vagy *Alisz*-ként szerepel, csak udvarlója, Halász Péter kezdi bizalmasan *Ali*-nak, *Ali babá*-nak szólítani: „Kettesben akarok maradni *Alival* — suttogta. *Alinak*, *Ali babának* szólította a lányt” (63). S itt következik a történetmondó metanyelvi kommentárja, amely az egészet igazán érdekessé teszi: „Sem kedvem, sem bátorságom nem lett volna efféléhez. Hátborzongató volt. Úgy hangzott, mintha egy kegytárgyat becézgetne” (uo.). Péter nem ismeri, pontosabban nem akarja ismerni menyasszonyát, ezt jelzi a fals, oda nem illő becézés. Nem is sikerül a házasságuk: a feleség iszik, hűtlenkedik, végül elválnak. A szakítás abban a pillanatban következik be, amikor Péter megszólítást vált: „Jöjjön, *Ali*, hazaviszem a hátamon — mondta rekedten. Megfogta a felesége kezét, rátérdelve a kerevetre. [Bekezdés.] Huzakodni kezdtek. Péternek fejébe szállt a vér. [Bekezdés.] — Nem jön? — kérdezte. — *Alisz?* (101).

7. A történet másik női főszereplője a festményen a hegedülő férfi bal lábánál ülő „titkos prostituált”. Neve mindvégig: *Lili*, soha nem kap más nevet. Csak egyszer becézi Péter, amikor arra akarja rávenni, hogy varrja fel a leszakadt frakkgombját: „Varrd fel, *Lilikém*” (75). Egy rossz hírű éjjeli kávéházban, a Raguzában ismerkedünk meg vele: „*Lili* vagyok — mondta a nő kamaszhangon. Öregnek néztem, és elég csúnyának is. Széles tatár arca volt” (26). Később ezzel egészül ki a leírás: „*Lili* nem volt szép. Pillangó? — gondoltam. Éjszakai tehén inkább. Nősténybölény. Kiálló pofacsontjai és vékony ajkai voltak a legfeltűnőbbek” (32). Ám a kevésbé vonzó külső mögött nagyszerű, kemény jellem rejlik: „Csodálatosan jószívű lány volt. De takarékos és megfontolt. Néha úgy éreztem, valami megfoghatatlan erkölcsi szilárdság lakik benne, s mintha ennek köszönhetné tekintélyét is a Raguzai bús hajófenékjében. A gépiesen és változtatatosan hazug Halász Péter mellett *Lili* maga volt az igazmondás. Mindamellet nem ragaszkodott kicsinyesen a tényekhez” (36).

Ennek az alkatnak és jellemképnek pompásan megfelel az író választotta név, a *Lili*. S az is, hogy mindig így említik vagy szólítják, soha nem a teljes nevén. Amikor a történetmondó először hallja Lilit a teljes nevén említeni, szinte meghökken, hogy a lánynak vezetékneve is van: „Kicsodának? — kérdeztem. — Ki telefonál? [Bekezdés.] — Hát a *Lili* — mondta Albert. A *Karácsonyi Lili*. [Bekezdés.] — *Karácsonyi Lili?* — dadogtam. [Bekezdés.] ... Én eddig nem tudtam *Lili* vezetéknevét. Elálmélkodtam. Elképedtem ezen az egyszerű tényen, hogy *Karácsonyi Lilinek* hívják” (91).

A *Karácsonyi* vezetéknév nem különösebben gyakori, de nem is ritka (az 1995-ös budapesti telefonkönyv 117 ilyen nevű előfizetőt tüntet fel). Nem tekinthetjük beszélő névnek (még annyira sem, mint a *Both Benedek*-et), ám ebben a szövegösszefüggésben nehéz szabadulnunk a karácsonyhoz fűződő vallási, érzelmi, erkölcsi stb. képzettársításoktól.

8. *Both Benedek* festményén a gazdag és művelt polgárlány, *Adriani Alisz* van aktként megfestve, s a prostituált, a sokáig vezetéknév nélkül szerénykedő *Karácsonyi Lili* van felöltözve. Ebben a regényvilágban mindenki más egy kissé, mint amilyennek először látszik. Csak a történetmondó nem bizonyul másnak, mint ami: ő mindvégig elsősorban „az elbeszélés nehézségei”-vel birkózik.

Mindezt a kompozíciós és értékszerkezetet hajlékony írói eszközként szolgálja a regény névadása. Pontosan úgy, ahogy *Kovalovszky Miklós* egykor megfogalmazta: az írók „olyan nevet adnak . . . személyeiknek, . . . amelynek érzelmi velejárója megfelel a jellem természetének és hangulati egységének”.

Kemény Gábor

Az Ipoly menti palóc tájszótár kiegészítő adattára IV.

sajdít *sajdít* ts i 'valamit sejteni kezd'. — *Á susztër mē sajdít válámít á változásokró. — Ugyán, mit sajditáná? Ő is csak ugy sejtyi, mind á mácská az essőt.* — Mj. A párbeszédet záró szólásmondás kigúnyolja a nagyon bizonytalan jóslatásokat. A köznyelvi sejdít igének megfelelő tájnyelvi *sajdít* szóval fejezik ki azt a lelki jelenséget is, amellyel előre megérez az ember bizonyos bajokat. Pl.: *Léesett á szeker tetejébő á hordāsnā. De mēn egy jó hetýe sajditottām én, hogy nágy bāj léssz.*

sál *sāl* fn 'szólóültetvény osztott része, ? sávja'. *Most is ámore csāmborog á szomszéd szőleibe; pegy mēn uggyis mindēn sālba bē vānnāk grāblāzvā á lépéseji!*

seholyan *sēhollýān* névm 'semmilyen'. *Előttem sēhollýān egy embēr az, áki elārólyā á népít.*
senderget *sēndērgēt* ts és tn i 1. 'sodorgat'. 2. 'pödörget'. 3. 'forgat'. *Mé jófurmān ki sē szákātt iskolābó, oszt mēn á lyānyokot sēndērgetyi á táncmulāccsāghā.*

sereg *sērēg* tn i 1. 'sűrög'. 2. '(tánc közben) forog'. *De egy szépen sērēg az á két csēpsīg á sok nágy között!*

sitnyik ~ fn 'segédmunkás (a kőműveseknél)'. *Sitnyik az mēn Pestēn; āszonygyāk, uggyesen sitnyikēskēgyik.*

skroflis ~ fn 'görvélykóros gennyező nyak'.

†**skujo** mn 'vaksi'. *No, tē skujo, āmūn guró á kétfillérésēd!*

†**smurkál** *smurkā* tn i 'hunyorog'. *Á Bunygyi sē szeretyi, hā szēmibe sūt á nāp; á gyēpōálybā smurkā.*

spangli *spāngli, pāngli* fn 'pánt a cipőfűzőn'. *De szépen pipiskēgyik az uj pāngli á cipőcskēdēn!*
 †**spirka** *spirkā* mn 'szemfüles'. *Spirkā ēggy āsszon; ūrmōt, bocfāvirāgot, hārsfāt, hārmāncsot szēdēgetélē.*

suhol *suhó* ts és tn i 'dörzsöl'. *Áhun suhójā á mēvízbe á bikfāgātýākot á mosósžékēn.*

susmorog ~ tn i 'sugdolózik'. *Nēm szeretēm én āzt mēkhāllányi, āmūt māsñāk susmorognāk.*

szagit *szāgīt* tn i 'szaglik, búzlik'. *Mēn nē főzd! Mēn szāgīt ez ē vāthās.*

szagol *szāgol* ts és tn i 1. 'kny'. 2. '(ritkán) szaglik'. *Csāk ugy szāgol mēn á sok elādātllān krizsāntin á tārjānyi pijācon.*

szakajtat *szakājttāt* fn 'földterület, farókn, kenyértészta stb. kijelölt v. kiszakajtott része'. *No, egy-egy kis szakājttāt mé bēkāpāhātunk nāpāldosztýig.*

szarba várécská *szārbāvārēcská* mn 'kotnyeles'. *Nē ārcsd mágād á nágyok dōgābā, tē szārbāvārēcská!* — Mj. A *vārēcská* tájszavak jelentése: fakanál.

szartambibőke *szārtāmbībōke* fn '(tréfás) madárformájúra hasonlító széklet'. *Ha honnēt hozzāk én nekēd kismādārt? Mājd á fūbe mutātók egy szārtāmbībōkēt!* — Nr. A folyton madárfiókáért rimáncodó kicsi palóc gyerekeket szoktatták így le az örökös *mādkérincsolēsrfő*.

szatýing *szātýing* fn 1. 'keskeny kötőszalag'. 2. 'keskeny földdarabocská'. *Hā hānyāgyik gyērēk gyōn mēn ott? Szātýing léssz á szélēs Nāgyoszlāshó!*

szerelmetes szerelmetős mn 'szerelmes'. — Mj. Nyugat-palóc tájszó.

†szikaeska szikácská fn 1. 'szivacs'. 2. '(ritkán) szökőkút'.

szlopál szlopā tn és ts i 'mohón szürcsölve vagy lefetyelve iszik'. *Csákguy szlopālyā ā szomjās Lordi kutyā ā friss vizet ā juhok vālójābō.*

szórlabda szórláptā fn 'leforrázott tehénszörből készült gömbölyű, rugalmas gyermekjáték-szer (a gumilabda pótlására)'. — L. m. rongylabda.

szuszmákol szuszmākó tn i 'szöszmötöl'. *Ággýé szuszmākósz, öregécském, ávvāl ā rossz bérétvā-vāl, né jó mēn nēm vāgod mágād. Pegy — mēmmonyygā ā biblijái párānycsolāt, hogy nē csinālyi kē fāragott képet mágānāk.* — Nr. Ha borotválkozáskor édesapám megvérezte arcát, akkor édesanyám ezt a biblijái ígét emlégetélété szándékosan régies beszédmódban. — L. m. kend.

szükségeltetik szükségöletyik többes számú ts i 'kisgyerekkel vagy súlyos beteggel a szükségét végeztetik: vizeltetik, székeltetik'. — Mj. A manapság túlságosan gyakori — köznyelvi értelmű — egyes számú *szükségeltetik* ige (a szükséges mellékevet helyettesítve) tájnyelvünkben ismeretlen, sőt, mai köznyelvi használata (érthető okokból) a palócok számára visszatetsző.

tarlóvár tállóvár fn 'lábszárfertőzés'. *Telēvān ā lābászārā tállóvár-vāl; mēsszúrhattā vālāhun ā tállón ā libāknā.*

†telli-mehli telli-mēlli fn 'alattomos fondorlat'. — *Ászonygyāk, el ākārjāk pörőnyi tőlēk ā kertyēk végit.* — No, e csāk ollyān telli-mēlli dolog lehet. — Mj. A századelő Ipoly parti tájszava.

†temhe ~ mn 1. 'trehány'. 2. 'lump'. *Hā tudod, mikor csinā āz ā temhe kerítést nekēd?! Sohānāk ā sohājān.*

†tempeskedik tempēskēgyik tn i 'illetlenül, csúnyán elterpeszkedve ül vagy fekszik'. *Áz ā vén számār lyāny uty tempēskēgyik āzon ā nātykōvōn, hogy mindēnē kívān.*

tett *tētt, (tēttek)* múlt idejű (!) ts és tn i 'tartott, (tartottak)'. *Nāgy lāgzit tētt ā āz elyső lyānyānāk is! Á hunytyijāk tānācsot tēttek, hogy ā tēmplomot lē kő tászūtānyi ā hēgyrő ā fālu közepibe.*

torzs *torzsā* fn 'a lemorzsolts kukoricaeső'. *Nē tūzeld ely mind ā torzsāt. Ūm vān āz ā jó vāstāg is, āz ēppen jó lēsz gyugōnāk āz öregdēmizsombā.* — L. m. tuska.

többrétű töbrétős mn 'kettőnél több rétegből álló'. *Komiszó fujj ez ē kutyā böjtyi szé. Őtőzettek töbrétōssen!*

tőrekes tőrekēs fn 1. 'tőrektároló szín'. 2. 'tőreket hordó cséplőmunkás'. mn 'tőreket tartalmazó (vályog stb.)'.

tővisk ~ *tüvisk* fn 1. 'tüske'. 2. 'tövis'. *Kōként szēttem, de mind telēvān āz ujjām tüviskvel.* — Mj. Nógrádi palóc tájszó. A tövis és tüske szó összekeverése általános a palócoknál.

trangya trānygyā mn 'rendetlen, hanyag'. *Trānygyā ēggy embēr ā! Őrōké csāk āszt hājtyā: — Rā sē rānycon neni, vīgān mēgyūnk tēnkre.*

†trifuntyik trifuntyik, trifuncsik mn 'minden hájjal megkent'. *No, mágāt sē kő fētenyi. Nāty trifuncsik mágā!*

troszka troszkā fn 'salak, (az elégetett kőszén maradványa)'. *Áz emmi tūzelēsūnknek még ā fāhāmujā sē kār, ā kertyifődekre is jó ... Nēm ugy, mind ā tārjānyijāk troszkājā.*

†trujo ~ mn 'bamba, esetlen'. *Jāj, tē trujo! Csug mā bē ā gāmbād; belērőpō ā légy.* — L. m. cumpli.

tubuka tubukā fn 1. 'kisgalambocska'. *Gyerē ide kis tubukām, nē rījā! Ū mēg it szépen mānyikā ōlibe!* 2. 'galamb fomájú, töltelék nélküli fonott kelett kalács'. *Néd ē, hollyān szēp tubukāt sūtōtt nekēd mānyikā!* — Mj. A teljes palóc nyelvterületen ismert volt a szó is, a finom kalács is. — L. m. pusztakalács.

tutuka tutukā fn '(gyermeknyelv) vizecske'. *Igyā, csillāgbugirkām, ēty kis tutukāt!*

- †tutyog** ~ *tulyog* tn i 'totyogva matat'. *Am mā, szeginy, csak ugy tutyog, tulyog, de sēhun sēmmi hászon belölē.*
- †tyapa** *tyápá* mn 1. 'lomha'. 2. 'erőtlen'. 3. 'elkedvetlenedett'. *Mi já? Tān elyvittē à tyúk à zsiroskényered, tē tyápá?*
- uk, -juk/-ük, -jük** *-ok, -jok/-ök, -jök/-ëk, -jék* tsz 3. személyű birtokos személyragok 'kny'. *hāzok, āpjok; ökrök v. ökörjök; kezék, embërkék.* — Mj. Nemcsak a köznyelvi magánhangzóktól való eltérésre érdemes felfigyelni, hanem arra is, hogy a két köznyelvi hangnak (u, ü) — három tájnyelvi magánhangzó felel meg: o, ő, ë.
- úri** ~ fn '(a népviselettől elütő) városias női öltözet'. *Á susztër lyānkāji is úribā jārnāk, ākār ā bërñecejī úricigānyok.*
- úricigány** *úricigān* fn 'városias öltözetű magyar muzsikuscigány'. — Mj. A szóhasználat férfiakkal kapcsolatban gyakoribb. Az összetett szó kifejezi a kóbor, más viseletű és nyelvű oláh-cigányoktól való éles megkülönböztetést is. — L. m. úri.
- utika** *útyiká* fn 'utacska'. *De sokszor mēj jārom eszt ā kis hëgyódāli útyikāt, mé sē kopik sēmmüt ā sok lábujj-elyverő kővë.* — Nr. Bizony, az általános mezítlábolás során gyakran folyt elütött, elyvert (kőbe ütött) lábujjainkból a vér.
- ütött** ~ múlt idejű tn i 'kinézése, viselkedése, szokásai nagyon emlékeztetnek, hasonlítanak vér szerinti felmenőjére, ill. annak tulajdonságaira'. *Hāt ez ā gyerëk is tisztārā ā Bályog tātājārā ütött. Mindën szová, mozdolātā tisztā Bályog.* — Mj. Csak a fenti igealakban és nyelvi helyzetben előforduló jelentés. — L. m. rávan.
- †vakilzik** *vāklizik* tn i 'billeg'. *Kiröpőt ā kisrigő. Ámun vāklizik ā sūrőbe āz āgākon.* — Mj. Balassagyarmat környéki palóc tájszó.
- valansziroz** *vālānszírō* tn i 'sétafikál'. *Áz ā sūdōlyānkājok is kiőtözött māt. Ezőtē egész nāpokot ot vālānszírō ā gyārmātyi flāszterōn.* — Mj. A szó kapcsolatban lehet a balansziroz ige 2. jelentésével: 'ravaszkodva ügyeskedik'. A *kiőtözött* ige itt azt fejezi ki, hogy a sétafikáló süldő leány már nem népviseletben jár. — L. m. kiöltözik.
- vanogat** *vānogāt* tn i 1. 'teng-leng'. 2. 'éppencsak van (valahogy)'. *Hāt āz öregbikurām ē ë mé? Hugy vāt, szëgin?* — *Hāt, vānogāt, vānogāt. De āzër āmugy elyvāt.*
- †vareca** *vārëcā* fn 'fakanál, főzőkanál'. — Mj. Az Ipolyság környékén inkább *vāricská* néven emlegetett főzőkanál Balassagyarmat vidékén általában *vārëcā* alakban fordult elő a XX. század első felében.
- varratlan** *vārrātlan* fn 'varrnivaló, megvarratlan ruhaanyag'. *Boldogāsszon elött Bályog Māris nenényi sok ā vārrātlan, ākār Sāgon Kānfütërnē ā rőfősbódbā.* — L. m. Kanfúter.
- vékuska** *vékuskā, vékonkā* mn 'nagyon vézna, vékony'. *Ó, édës Istenkém! De nāgyon mātznā ëgy vékuskā gyerëcske vāgy, Pityusom.* — Nr. A palóc magától értendő természetességgel becézi a világmindenség Urát, a teremő Istent. Ugyanúgy, ahogy szeretett gyermekeit.
- †verzsel** *verzšō, verzšō* ts i 'viaszos mintákkal hímzett tojásokat veresre fest'. — Nr. A húsvét előtti tojáshímzés és tojásfestés gyermekkoromban még általános szokás volt, de a *verzšō* ige és *verzšölés* fn szavaknak már csak emléke élt. A régi öregek szavainak visszaidézéseiben fordult elő.
- világéletében** *vilāgēletyibe, vilāktellyesēletyibe* ragos fn 'kny'. *Vilāktellyesēletēmbe āv vót āz āmom, hogy ëccër mājđ ējutok Lurdësbā. De bëjott, csak ā Mātrāvërebőlyi szentkútho segütött ely ā Māriācská.* — Mj. A *vilāktellyesēletyi* kifejezésforma jóval gyakoribb. Nyilván a teljes világéletében szerkezetből született, de a palóc — tájnyelvi alakját érzi igazán jó időhatározós kifejezésnek.
- †virdingat** *virdingāt* tn i 1. 'óbégat'. 2. 'hangoskodva veszekszik'. *Furton-furt virdingāt ā szëginy urāvāl ez ē ābājtos Csőri.*
- vrasbál** *vrāsbā* ts i 'búbajos mesterséget űz'. *Në kezgy ārvāl ā rāzsbākodó bānyāvāl, mërronthāt, mer mindē vrāsbā!*

- vörösség** *vörösség* fn 'vörheny'. *Jáj, mos mē — vörösségbe vān ā lekkisebb lyānykājok!*
- zāmborodott** *zāmborodott* mn 1. 'zavart, zavaros'. 2. 'rossz szájízú, (másnapos)'. *Tēnnāpeste nāgyon sokāig vótunk ā bārātyi pincéknē; ázóátó vāgyok ilyen zāmborodott, zākhānyos.*
- zīderedik** *zīdēreggyik, zihēreggyik* tn i ' (a bor) zavarosodik, ízét veszítve „virágozni kezd”'. *Hēj, nāgyon zihēreggyik mān ā borocskām āz öregghordó állýān!*
- zurbolás** *zurbolās* fn 1. 'halriasztó vízkavarás halászatnál'. 2. 'hangos (zurboló) vajköpülés'. 3. 'öblögető bélkorgás'. *Hállod-ē mē, micsodā ēgy zurbolās! Csākúgy zurbónāk ā beleim ā zótszilvátó. — Hā pērszē. Minek ittā rā vizet!?*
- †zsar** *zsár* tn és ts i 'állat módjára fal, zabál'. — Mj. Tolvajnyelvi szó?
- zsébre** ~ fn 'szájpenész, (soor oris)'.
†zsébrés ~ *zsébrēs* mn 'szájpenészes'. *Eriggy innen mé jó vān dógod, tē zsébrēs!* — Mj. Csúfolódó gyermekek használták e szót, anélkül, hogy jelentését ismerték volna. Annyit mindegyre éreztek, hogy „csúnyát” jelent.
- †zsellérpásztor** *zsellérpásztor* fn 'föld nélküli napszámos parasztemberek nyájainak őrzője'. — Nr. Vidékünkön csupán a szegénység kecskét őrizte külön zsellérpásztor, a *gēdās*, másik nevén a *kécskēs*. Ha akadt a zsellérnek tehénkéje, úgy azt a jobbágyokéval együtt legeltette a községi *tehenes*, a sertéseket pedig az ugyancsak közös *kössigi kánász*. Malackája egyébként szinte minden zsellérnek volt. — L. m. jobbágy, zsellér.
- zsennyeg** *zsennyég* tn i 'nyüzsög'. *Csākúgy zsennyég ā sok csānyā ā fris fāfākādāsokon.* — Mj. Hangutánzást és hangulatfestést is kifejező palóc tájszó. — L. m. csanya, fafakadás.

A grammatika a felsőbb osztályok tankönyveiben 10—18 éves korig

Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság ülésén 1995. május 16-án.

Tanulmányom első részében áttekintést adok a felsőbb osztályok számára írt magyar nyelvi tankönyvekről, majd az alapkészségek helyzetéről lesz szó, végezetül pedig szeretném felvetni a nyelvtanítás néhány problémáját. Ez az áttekintés lényegében az 1995. május eleji helyzetet tükrözi; azóta is több tankönyv született s van születőben, közülük csak néhányat van módomban megemlíteni. A helyzetjelentés tehát nem teljes, nem is lehet az, hiszen igencsak nagy a nyelvtanírói kedv, s egymás után látnak napvilágot az új nyelvtanok.

1. A felsőbb osztályok tankönyvei. 1989 előtt mindegyik iskolatípusnak megvolt a maga szerzője és tankönyvsorozata. Az általános iskola felső tagozatán Takács Etel nyelvtanait használták, a gimnáziumban Jobbágyiné András Katalin és Honti Mária munkáit stb. Áttekinthető volt a helyzet, választék nem volt. Ma sok a tankönyv, egyrészt a publikálási szabadság, másrészt az iskolarendszer átalakulása miatt. A tankönyvek az alábbi csoportokat alkotják (a részletes adatközlés a mellékletben található meg).

a) **Helyesírási gyakorlók.** A felső tagozat 5—8. osztálya számára készültek *Dörnyei László* Helyesírási gyakorlófüzetei. A korrekt anyaghoz megoldásokat tartalmazó segédletek is tartoznak. Sajnos, az Apáczai Kiadó ezeket a jó anyagokat beolvasztotta kifejezetten gyengén sikerült felső tagozatos tankönyveibe. Ugyancsak a felső tagozat számára készült *Cs. Nagy Lajos* Alapfokú helyesírási gyakorlókönyve, az 5—6., a 7. és a 8. osztályos gyakorlófüzetekkel kiegészítve. A nehezebb példamondatokat tartalmazó Helyesírási gyakorlókönyv inkább középiskolai használatra alkalmas. Hasonlóképpen felső tagozatos tankönyv *H. Tóth István* munkája, a *Helyesen írok?* c. munkáltató tankönyv. *Vörös Ferenc* Helyesírási tréningek és *Fercsik Erzsébet* Ki szavatol a helyesírás biztonságáért? c. kiadványai igényes középiskolások számára valók, de inkább a felsőfokú oktatás igényeit elégítik ki. Minden iskolafokon használható *Hernádi Sándor* újonnan kiadott Helyesírási önképzője és *Noll Katalin* Helyesírás mindenkinek c. kiadványa.

Dörnyei anyaga a felső tagozatos nyelvtanhoz alkalmazkodik, a többi segédlet a helyesírási szabályzat felépítését követi. Kivételt képez Vörös Ferenc műve, mely teszteket tartalmaz megoldásokkal. Feladatai problémákat ütköztetnek — illik hozzájuk a feleletválasztós szerkezet —, tulajdonképpen jó alapozásra építő finomítási műveletek sora a könyv. Fercsik Erzsébet könyve a szabályzatot követő gyakorlatokat, majd tanulmánygyűjteményt közöl, végezetül pedig olyan feladatokat, „amelyek megoldását és magyarázatát részben az olvasmányok tartalmazzák”. Könyvét nyilvánvalóan a főiskolai szemináriumok igénye hozta létre.

A helyesírási anyagok korrektek, jók, kevés hibát vettek észre a recenziók (vö. Magyar-tanítás 1995/1), népszerűek a tanárok és a diákok körében. Népszerűségüknek az is oka, hogy

hézagpótló jellegűek, mind az 1989 előtti, mind az 1989 utáni tankönyvekben kevés a helyesírási anyag.

b) **A felkészítő tankönyvek.** (Éljuk a felsőbb iskolatípusba való átlépés és beilleszkedés megkönnyítése. Ezekre a segédanyagokra igény van, ugyanis minden iskolafokon elharapózott a felvételiztetés, s mindenütt az alapvető nyelvtani ismereteket kérik számon. Érettségizőknek és felsőfokú intézménybe készülőknek szánták *Gaál Edit* Összefoglaló feladatgyűjtemény magyar nyelvből a középiskolák számára c. könyvét, *Rózsa Józsefné* Magyar nyelvtan. Kidolgozott érettségi témakörök gimnazisták és szakközépiskolások számára c. rövid füzetkáját, valamint a *Balázs Géza* által szerkesztett Magyar nyelv. Érettségi témakörök, tételek c. művet (vö. Nyr. 1995/1, 28–34). A középiskolába való beilleszkedést segíti *Tánczos Krisztina* igen jó könyve: Középiskolába készülők! Gyakorlókönyv magyar nyelvből. A szerző egy külön füzetkében feladatmegoldásokat is csatolt könyvéhez. A kiadvány tartalma túlmegy a nyelvtanon, az előszóban ezt olvashatjuk: „a sikeres felvételi vizsgához szükséges nyelvtani, helyesírási, szövegértési és műelemzési feladatokat” tartalmazza. Módszeres gyakorlóanyag, először a feladatok megoldásához szükséges ismereteket idézi fel tömören és világosan a szerző, s csak ezután következnek a feladatok, úgy, mint egy ideális gyakorlóórán. Természetesen, ez a könyv nemcsak a felvételit, hanem a tanév végi összefoglalást is jól segíti. Hasonló célt szolgálnak az alábbi füzetkék: *Nagyné Fauszt Csilla*: A hangtan, *Pataki Attiláné*: A szó, *Tabi Zsuzsanna*: A szófajok, *Zavodnyik Júlia*: A mondat.

c) **Középiskolai kiegészítő tankönyvek.** Ide azokat a műveket sorolhatjuk, amelyek az érdeklődő tanulók igényeit elégítik ki, vagy amelyeket a tanárok kiegészítő tankönyvként használhatnak fel. Elsősorban a *Hangay Zoltán* által szerkesztett Magyar nyelvi gyakorlókönyv említhető meg, melyben a nyelvtanhoz kapcsolódó feladatok vannak — a jelentéstant és a szövegtant is beleértve —, s a feladatok egy részéhez megoldások tartoznak. Először ezeket a „kulcsos” feladatokat oldhatják meg a diákok, majd ezek mintájára a megoldás nélküli feladatokat. Ez a gyakorlókönyv eredetileg A magyar nyelv könyve c. főiskolai tankönyvhöz készült (szerk. A. Jászó Anna), de jól használható tőle függetlenül is. *Galgóczi László* A magyar nyelv I. A nyelvi rendszer. A szöveg, a mondat és a szófajok c. könyve a Középiskolások kézikönyve alcímet viseli, s valóban az érdeklődőknek szól, inkább főiskolai jellegű kiadvány. Szerzője a mondatszerkezet felfogásában Deme László nyomdokán halad, ez az eltérés azonban nem akkora, hogy nem használhatnák a más elméleti alapon tanító iskolák. *Galgóczi* könyvében stilisztikai és stilustörténeti fejezet is van. *Szikszainé Nagy Irma* Stilisztikája eredetileg a tanítóképző főiskoláknak készült, de a középiskolák is használják. Különösen azért hasznos, mert áttekintést ad a különféle stíluselemző módszerekről — az irodalmi, a pszichológiai, a statisztikai-matematikai, a strukturalista, az információelméleti, a nyelvészeti és a szövegnyelvészeti alapú módszerekről —, s ezáltal tájékoztatást ad a tanár kezébe, hiszen a mai iskolában mindegyik lehetőség megtalálható. Ezután a szerző a nyelvi szintek szerint haladva mutatja be a stílusesszközöket. Elemzési mintái között nemcsak verseket, hanem prózai műveket is találhatunk, s befejezésül az inadekvát stílusról is szól.

Az iskolai szövegtannak az a problémája, hogy még mindig elméleti jellegű, s még mindig nem oldja meg a fogalmazástanítás gondját, illetőleg nem használható a fogalmazástanítás helyett. Éppen ezért hézagpótlók *Pásztor Bertalan* munkái: Gyakorlati szövegtan középiskolai használatra és Szövegalkotás. Feladatlapok a szövegtan tanításához. Különösen fontos és új az, amit a szerző a bekezdések szerkesztéséről és kapcsolásáról tanít. Végezetül *Bánréti Zoltán* Kommunikálj! Kommunikációs és nyelvi tréningek 14–18 évesek számára c. kiadványát kell megemlítenünk, mely a NYKIT-program anyagának általános

használatra szánt része. Akik pragmatikai indíttatású társalgáselemzést kívánnak tanítani, azok megfelelő gyakorlóanyagot találnak benne.

d) **Az alaptankönyvek.** Az 1989 előtti tankönyvek is forgalomban vannak még, de mellettük számos új tankönyv is használatos. A középiskolai tananyag kibővült: részét képezik az általános nyelvészeti ismeretek, a szövegtan, a stilisztika és a retorika, valamint a nyelvtörténet, a szociolingvisztika és a névtan. A tematikus bővítés a kisgimnáziumok és a felső tagozat számára készített könyvekben is jelentkezik. Tulajdonképpen a tananyagot kiszélesítő törekvések már az 1989 előtti könyvekben is jelentkeztek, tehát e tekintetben inkább kiteljesítésről van szó, s nem újításról.

A grammatika tanítását segítik *Cs. Nagy Lajos* munkái: Nyelvtani elemzési gyakorlókönyv. 5—6. osztály, s a hozzá csatlakozó munkafüzet, valamint a Nyelvtani elemzési gyakorlókönyv 7—8. osztály és a hozzá tartozó két munkafüzet. *Magassy László* tankönyveiben a grammatika fogalmazástani és nyelvhelyességi ismeretekkel bővül: Leíró magyar nyelvtan a nyolcosztályos gimnáziumok I—IV. osztálya és az általános iskolák 5—8. osztálya számára, négy munkafüzet. A budapesti Radnóti Gimnázium tanárai — *Jobbágyiné András Katalin*, *Schiller Mariann*, *Széplaki György* és *Törzsök Édua* — által szerkesztett sorozat érdekes műfajú tankönyvegyüttes, címe: Amiről az órán beszéltünk. Magyar nyelvtan 10 11, 11 12, 12—13 éveseknek (a sorozat folytatódik). Stílusa esszészerű, oldott, afféle emlékeztető. Felépítése sajátos: nyelvtani fejtegetéseket, rövid, a gyerekek számára is érthető tanulmányokat és olvasmányokat, valamint feladatokat tartalmaz. Egy megkezdett sorozat ötödik osztályos anyagát alkotja *Szombath Józsefné* tankönyvhármasa, s ugyancsak egy sorozat első tagja *Lerchné Egri Zsuzsa* Nyelvtan—Helyesírás—Fogalmazás c. 5. osztályos tankönyve.

A középiskolák tankönyvgondja valószínűleg hosszú időre megoldódott a Nemzeti Tankönyvkiadó új sorozatával. *Szende Aladárnak* A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak c. műve mind anyagában, mind stílusában kielégíti az igényeket, nyelvezete mintaszerű és jól tanulható. Módszertani útmutató és gyakorlókönyv is készült hozzá. Ehhez a középponti tankönyvhöz kiegészítő füzetek csatlakoznak; céljuk a speciális igények kielégítése, a tanárok tájékoztatása, valamint az érdeklődés felkeltése. Nevelési szempontból meghatározó jelentőségű *Kiss Jenő* szociolingvisztikai könyve, a Magyar anyanyelvűek—Magyar nyelvhasználat, mely a kisebbségben élő magyarság problémáit ismerteti. *Mátai Mária* Nyelvünk élete c. könyve izgalmasan kapcsolja össze a nyelvtörténeti és a nyelvművelési szempontokat, ezáltal aktuálissá téve az elvontnak és nehéznek tűnő nyelvtörténetet. *Tolcsvai Nagy Gábor* A szövegek világa c. munkája elméleti jellegű, inkább a tanároknak hasznos, mivel tájékoztatást ad a szövegtan jelenlegi állásáról. *Szathmári István* Stílusról, stilisztikáról napjainkban c. könyve elméleti összefoglalás és gyakorlati útmutatás is egyben: elemzési példákat ad a funkcionális stíloselemzésre. *Hajdú Mihály* könyve — Magyar tulajdonnevek

bizonyára új híveket fog szerezni a nyelvtudomány táborának. Az új középiskolai sorozatról beszélve meg kell említenünk a szerkesztő, Takács Edit nevét, akitől a tankönyvegyüttes koncepciója származik.

A szakmunkásképzők számára igényes és befogadható tankönyvet írt *Szabó Kálmán*, címe: Anyanyelvünk: magyar. Az ifjúsági szakképzési világbanki program által finanszírozott, szakközépiskoláknak és szakmunkásképzőknek szánt Magyar nyelv I—II. c. tankönyvek szerzője *Hajas Zsuzsa*. Kétségtől sok érdekesség található könyveiben, grammatikája azonban helyenként javításra szorul. A két nyelvtani kötetet egy stilisztikai és egy retorikai fogja kiegészíteni. A szakmunkásképzők számára egyéb tankönyvek is vannak készülben.

Az új iskolatípusok számára is készülnek a tankönyvek. Mindenekelőtt a hatosztályos gimnáziumi kísérlet sorozatindító darabjait kell megemlítenünk. Szerzőjük *Nagy L. János*,

a kötetek címe: Nyelv—Szöveg—Játék (a tizenhárom és a tizennégy éveseknek szánt kötetek készültek el). Ezekben a könyvekben is észlelhető a tematikus bővítés, nagy teret kapnak — a kisgyerekek szintjén és nyelvén előadva — a szociolingvisztikai és nyelvtörténeti ismeretek. Sok a könyvben a játék és a játékos irodalmi példa, többek között a Tandori-vers. A második kötet anyaga a mondattan, a beszédtekst bemutatásával kiegészítve. A Tizenkét Osztályos Komplex Iskola (felelős szakmai vezetője Loránd Ferenc) programjához készültek az *Orosz Sándorné* által szerkesztett Szó-Kincs-Tár könyvek. Ezek a munkatankönyvek a felsőbb évfolyamokra helyezik át a grammatikai tananyagot, az alsó tagozatban egyáltalán nem tanítanak alaktant, például a múlt idő jelét is csak ötödik osztályban említik meg. Ezzel szemben sok mondat- és szövegalkotási feladatot adnak. Az Alternatív Közgazdasági Gimnázium sajátos koncepciójához készített tankönyvet *Trencsényi Borbála* Anyanyelv és kommunikáció címen. Szintén a szövegértésre és a szövegalkotásra helyezi a hangsúlyt, a könyv végén lévő szöveggyűjtemény érdekes szakszövegeket tartalmaz. Szemléletében ez a könyv a Zsolnai- és a Báuréti-programhoz csatlakozik, de — mint a szerző írja — felhasználta Gáspári László nyelvi-kommunikációs tantervét és Gabnai Katalin drámapedagógiáját.

Nem könnyű most tanárnak lenni, a tankönyvválasztás igen nehéz feladat; ugyanakkor — gondolom — senki sem sirja vissza az egykönyvű világot. A választék gazdag, de ellentmondásos is. Sok új érték került be az iskolákba, de a grammatika sok helyütt el van nagyolva és problematikus. Nem egyenletes a tananyag háttérül szolgáló szakirodalom mennyisége és minősége. Nagyon hiányoznak a modern irányzatokat közérthetően ismertető írások: elkelne egy ismertetés a beszédaktus-elméletéről, a pragmatikáról, az új szintaktikai irányzatokról. Nagyon hiányzik egy korszerű terminológiai szótár. A modulrendszerű anyagokhoz tanmeneteket kellene mellékelni, de olyanokat, melyek a nyelvi készségek egyenletes fejlesztését is biztosítják. S mindenekelőtt gondoskodni kellene a megfelelő óraszámról.

2. Az alapkészségek fejlesztése: beszéd és beszédértés, olvasás és írás (helyesírás, fogalmazás). Az alapkészségek kialakítása és fejlesztése elsősorban az alsó tagozat feladata, abban azonban ma már mindenki egyetért, hogy a fejlesztő munkát a felsőbb iskolafokokon is folytatni kell, sőt egészen a középiskola végéig törődni kell vele. *Szende Aladár* középiskolai tankönyvében egy egész fejezetet szentelt a felolvasásnak. Módszeres fogalmazástanítás a NYIK-programban és a Magassy-féle anyagban található. A többi könyvben inkább érdekességre törekvő, meglehetősen szeszélyesen elszórt gyakorlatok vannak. Az is gond, hogy a tankönyvekben fellelhető fogalmazástanítási egységekhez tanmenetekre volna szükség. Magassy László — felismerve ezt az igényt — többvariációs tanmenetet készített könyveihez. (I. Magyartanítás 1994/1.), sőt anyagát már könyv formájában is kiadta: A fogalmazás tanításának elvei és módszerei címen. Nagyon fontosnak tartom a mintatanmenetek közreadását, mert a tanárok munkáját segíteni kell (úgy hírlik, hogy nagyon kevés fogalmazást íratnak, nagyon keveset javítanak és javíttatnak). Ez a mintatanmenet gondolhatná a memoritert is; tulajdonképpen nincsenek értesüléseink a memoriter helyzetéről, sorsáról — a tankönyvekből nem olvasható ki —, s félok, hogy Nagy János utolsó írása, a Védőbeszéd a memoriter ügyében (Magyartanítás 1995/3.) visszhangtalan marad.

A sok jó helyesírási anyag ellenére nem látszik megoldottnak a helyesírás tanítása. A tanár tudniillik mégiscsak a tankönyv szerint halad, s az egyenletes, a nyelvtannal alapozott helyesírás-tanítás nem mindenütt érvényesül. Igen sok könyvben ún. helyesírási blokk van: a NYIK-programban az 5. és a 7. osztályos könyvben találunk egy-egy helyesírási fejezetet, a Szó-Kincs-Tár könyvek végén található a helyesírási egységek. A világbanki könyvben (az I. kötetben) két helyesírási fejezet van. A radnóti könyvek átmenetet képviselnek: az első kötet végén láthatunk egy néhány oldalnyi helyesírási fejezetet, a második kötetben

pedig a tananyaghoz kapcsolódó helyesírási totókat találunk. Előfordul az is, hogy egyenletesen elhelyezett, de a tananyagtól teljesen független helyesírási gyakorlatokat találunk a tankönyvekben. A Nyelv—Szöveg—Játék c. hatosztályos gimnáziumok számára készített sorozatkezdő könyv elején egy ismétlés található (15—16), egy fél oldal a szóelemzés elvéről (20), a mellérendelő szó szerkezetek írásáról (23), egy újszerű, „A helyesírás és a kifejezés” c. fejezet a helyesírás stilisztikai felhasználásáról (41—43), ismét egy fél oldal helyesírásunk történetéről (57), egy ismertetés az első szabályzatról (69), példasorok az összetett szavak írására (124—126), majd a szóképzési fejezethez kapcsolódik egy helyesírási egység (124—126). Nagy L. János a helyesírás és a stilisztika összekapcsolásával új szemléletet vitt be a helyesírás tanításába — bár e téren Hernádi Sándor kiadványairól sem szabad megfeledkeznünk —, de anyagát kevésnek tartom, akkor is, ha kivételesen tehetséges gyerekeknek szánta. Csak úgy tudom elképzelni a fenti könyvek használata mellett a helyesírás gondozását, ha a tanár külön helyesírási tanmenetet készít, s használja valamelyik, a korosztályhoz illő helyesírási kiadványt (valószínűleg ez a mindennapi gyakorlat, s ez magyarázza meg a helyesírási kiadványok iránti igényt).

A nyelvtanhoz kapcsolt helyesírás-tanítás néhány kiadványban megtalálható. A Magassy-féle gyakorlófüzetekben a nyelvtanhoz kapcsolódnak a helyesírási gyakorlatok, s a szerző utal az AkH. szabályaira is. Hasonló felépítésűek Dörnyei László füzetei. Szende Aladár a nyelvtani fejezetekbe beépített összefoglaló táblázatokat ad, többnyire mintaszavakkal és a szabályzat megfelelő pontjaira való utalásokkal. Ez a megoldás a középiskolában indokolható, hiszen ismétlésről-összefoglalásról van szó. A tapasztalatok alapján azonban azt mondanám, hogy ezen a szinten is szükséges a részletesebb tárgyalásmód, olyasmi, amilyen a Rácz–Takács-féle Kis magyar nyelvtanban található. A szabályzat használatával az a gond, hogy a gyerekek nem értik, következésképpen nem is tudják a tömény megfogalmazási szabálypontokat megtanulni, mégpedig azért, mert nem ismerik a grammatikai terminusok többségét, mivel vagy nem tanulták, vagy elfelejtették őket.

A helyesírás módszeres felépítése, elhelyezése összefügg az alaktannal. Azokban a tankönyvekben, amelyekben egy tömbben van a helyesírás, vagy felépítése nem rendszeres, vagy nincsen alaktan, vagy kevés az alaktani ismeret. Az alaktannak a szófajtanba való beépítése megszokott jelenség a tankönyvekben. Például Galgóczi László könyvében is a szófajok bemutatásához kapcsolódik a tőtan és a ragozástan; viszont a szóalkotás nem kapott helyet ebben a kötetben, feltehetően a második kötetbe szánt szókészlettanban fog helyet kapni. A szóképzésnek a szókészlettanban való elhelyezése nagyon elterjedt: a radnóti könyv is ezt a megoldást választja, s Szende Aladár is a szókészlettanhoz kapcsolja a szóalkotást, benne a szóképzést és a szóösszetételt. Ez a megoldás indokolható, de vitatható is. A szóképzés és a szóösszetétel természetesen a szókészlet gyarapításának az egyik eszköze, de grammatikai tényező is! A szókészlettanba való elhelyezés nem ad módot az egybeírás és a különírás grammatikai alapon történő tanítására és gyakorlására; a szóképzés pedig — benne az igeképzéssel — az egyik legizgalmasabb grammatikai probléma. A grammatika szempontjából helyesebbnek tartanám a szóképzést a szófajtanhoz, a szóösszetételt pedig a mondattanhoz kapcsolni — erre is van példa —, ha már nem akarunk külön alaktani fejezetet adni. Ha pedig mégis a szókészlettanban helyezzük el a szóképzést és a szóösszetételt, és nincs a könyvben külön alaktani fejezet, akkor célszerű a tankönyv végén legalább táblázatokat közölni, mint azt Szabó Kálmán teszi új, kitűnő tankönyvében.

3. Néhány grammatikai kategória tárgyalása a tankönyvekben. Érdemes volna a grammatikai kategóriákat egyenként végigpásztázni a tankönyvekben. Vannak ugyanis felfogásbeli különbségek, még az azonos irányzathoz tartozó szerzők között is. Most csak néhány problémát szeretnék felvetni.

a) **A mondatfajták.** A mondatfajta nemcsak kommunikációs kategória, nemcsak beszédaktus, hanem grammatikai kategória is. A tankönyvekben a kommunikációs sajátosságok domborodnak ki, a grammatikaiak kevésbé, vagy teljesen elsikkadnak. Az alsós tankönyvekben csak a beszélő szándékának – más terminussal: az illokúciós aktusnak – a vizsgálata van előtérben, ezzel indít a másodikos Anyanyelvünk c. tankönyv, ez ismétlődik harmadikban, s amikor negyedikben belép az igemódok tanítása, nem kapcsolódik kellőképpen a mondatfajtákhoz. Vagyis: igemódok nélkül folyik a mondatfajták felismertetése. Ez a gyakorlatban azt eredményezi, hogy a tanítók maguk is bizonytalanná válnak a mondatfajták felismerésében. Az egyik gyakorlótanításon például a hallgató a *Nézd meg, kisfiam, ezt a képet!* mondatot nem minősítette felszólítósnak, azzal érvelvén, hogy kérdés fejeződik ki benne, s nem erős felszólítás. Nem vette tekintetbe a felszólító módú igét, mely egyértelműen megmutatja a mondat felszólító voltát; s arra sem gondolt, hogy a felszólító mondat sokféle árnyalatot fejezhet ki, a szigorú parancstól az óvatos kérésig; továbbá szó szerint értelmezte a terminust – mondhatnám azt is, hogy nem metanyelvi, hanem tárgynyelvi szinten –, s ez is gyakori jelenség napjaink iskoláiban.

A tankönyvek egy része a mondatfajta tárgyalásakor bemutatja az igemódot is, más része viszont nem. A Takács Etel-féle 7–8. osztályos könyv a 81. oldalon veszi az igemódot, de itt olvashatjuk azt is, hogy a felszólító mód erőteljesebb kívánságot fejez ki, a feltételes mód pedig enyhébbet, ami így nem igaz. A Jobbágyiné–Honti-féle 2. oszt. tankönyvben a 15. oldalon van szó az igemód és a mondatfajta összefüggéséről, de a táblázatban már ugyanez nincsen feltüntetve, csak a 174. oldalon lévő összefoglalásban. Az újabb tankönyvek közül a következőkben tárgyalatik a mondatfajta és az igemód összefüggése: Magassy (94), Rózsáné (18–19), Balázs Géza (94–95), de egyedül Galgóczi könyve tartalmaz részletes kifejtést (100–104).

Nincs megemlítve az igemód és a mondatfajta összefüggése Takács Etel 5–6. osztályos könyveiben, itt csak a szándék–elnevezés–írásjel hármassága tárgyalatik. Szende Aladár egy táblázatban azt írja (90), hogy a felszólító mondat határozott kívánságot (parancsot), az óhajtó mondat pedig kevésbé határozott kívánságot (vágyat) fejez ki. Hasonló megállapítás olvasható Tánzos Krisztina könyvében (75). Nincs az igemód feltüntetve a világbanki könyvben sem (II. kötet, 7), s a Szó-Kincs-Tár könyvben sem (13–20). Érdekes és elgondolkodtató megfogalmazás olvasható Nagy L. János könyvében, a Nyelv–Szöveg–Játékban „A mondat és a megnyilatkozás” c. fejezetben: „Emlékszel a sémánkra? A mondat a nyelv egysége, a megnyilatkozás a beszédé. A nyelvtan szabályai szerint vizsgáljuk a mondatot, a fogalmazó szándékát, állásfoglalását kutatjuk a megnyilatkozásban. Azt jelenti ez, hogy nincsenek nyelvtani szabályok a megnyilatkozásban? Nem, hanem azt, hogy a gondolatcserében a beszélők szóbeli vagy írásbeli megnyilvánulásai fontosabbak. El tudod képzelni, hogy a nyelvtani hiba nem véletlen a szövegben, ugye?” (23); a következő feladat szerepel ezután „A megnyilatkozás fajtái” cím alatt: „Keress az „Alice Tükkörországban” című könyv részletében felkiáltó, óhajtó és felszólító mondatokat! Milyen érzést, akaratot fejeznek ki ezek a megnyilatkozások?” A szöveg vége felé ez a részlet található: „Gyere, gyere ide! – kérlelte Alice (ti. az őzikét)”. Ha jól értem a gondolatmenetet, akkor ez felszólító mondat, melynek a funkciója kérés, vagy a szerző terminológiájával: a megnyilatkozás tkp. kérés. A megnyilatkozás fajtái cím azt sugallja, hogy beszédaktusokat keressünk, tehát kérést, kérést; a feladat pedig a mondatfajtához kapcsolatja a beszédaktust (a beszédaktus terminust a könyv nem használja, de erről van szó).

Tanulságos a radnóti könyv megfogalmazása is (8–9): „A felszólító mondat a beszélő akaratának a kifejezése: cselekvésre szólítja föl a hallgatót; enyhébb formája a kérés: *Adj a lakai a lelkét a várért!*; *Ne hallgassál rá!*; erősebb a parancs: *Beszélj, ne kődöss!*” Majd ezt

olvashatjuk: „Az óhajtó mondat vágyat, kívánságot fejez ki, nyelvi jellemzője a feltételes módú Á, az óhajtást kifejező módosítószók: *bár, bárcsak* stb. . . .” Tehát a felszólító mondat bemutatásakor nem említették meg a szerzők a felszólító módú igealakot, de az óhajtó mondat esetében már szó van a feltételes módú igealakról. A kihagyás — meglátásom szerint — a feszes, a leíró nyelvtanokra jellemző stílus „könnyítése” miatt történhetett (innen a könyvek címe: *Amiről az órán beszéltünk*). Ezek a kihagyások azonban nem könnyítések, ellenkezőleg. Végül is a szerzők tekintettel vannak az ígemódra a mondatfajták bemutatásakor, csak szövegezésük nem egyenletes.

Idézzük fel egyik referencia-nyelvtanunknak — tudomásom szerint ma is érvényes — idevágó mondatát: „Az egyes mondatfajtáknak mint típusoknak a meghatározásában a legnagyobb szerepe az ígemódnak és az intonációnak van” (MMNyR. II. 42; de vö. még: Keszler: *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989, 283—305). Tulajdonképpen a biztos fogódzó az, hogy a felszólító mód csakis a felszólító mondatban fordul elő, továbbá az, hogy az óhajtó mondatban mindig feltételes mód van, de feltételes mód a kijelentő és a felkiáltó mondatban is előfordulhat. Nagyon fontos a meghatározásban a *típus* szó, tudniillik pontosan ez engedi meg a sokféle árnyalatot (beszédaiktust).

Azt hiszem, tartanunk kell magunkat a fenti megállapításhoz, különben az egész problematika parttalanná válik. Galgóczi László könyvében a 102. oldalon ezt olvashatjuk: „Felszólító mondatokban találkozhatunk *kijelentő módú* igei állítmányokkal is, ilyenkor *nyomatékos* a felszólítás. Ezek a jelen idejű igealakok a jövőre vonatkoznak, s a beszélő ezzel érezteti, hogy akarata minden körülmények között megtörténik: „*Péter, a lovat kend beköti az olba!*” (Arany János)”. Szerintem itt azt kellene tanítani, hogy ez a mondat a grammatikai forma és a funkció ellentmondásának az esete, azaz formailag kijelentő (vagy felkiáltó) mondat, de felszólító funkcióban, felszólításra használjuk (vö. Keszler i. m. 280—4). Hasonlóképpen problematikusnak látom a Magyar leíró nyelvtani segédkönyvben a híres Petőfi-idézetnek — *Ott essem el én a harc mezején* — az óhajtó mondatok közötti szerepeltetését; ez inkább felszólító mondat óhajtó funkcióban, ahogyan a MMNyR.-ben is áll (II., 47.). A probléma mögött elvi kérdés van, mégpedig az, hogy a grammatikai jelenségek leírásakor vagy az alakból indulunk ki, vagy a funkcióból; és ha a fentebbi idézetet óhajtó mondatnak minősítjük, akkor szempontváltást hajtunk végre: a funkcióból való kiindulás szempontját visszük bele az eredendően alak szerint kategorizáló grammatikába.

Problémafelvetőnek tűnik az egyetemi segédkönyvnek a kérdő mondatokról szóló része (123—124). A kérdő mondatnak is sokféle funkciója lehet: a választó kérdés, a retorikai kérdés, a viszontkérdés, a visszhangkérdés — gondolom — különféle funkciók, nem külön kategóriák vagy alfajok. A tankönyvírás e téren is produkált furcsaságokat. A Zsolnai-program a különféle kérdő mondati funkciókból egyet kiemelt, s belehelyezte a mondatfajták közé, sőt még egy plusz mondatfajtát helyezett mellé. Ily módon hét mondatfajtát tanítanak a gyermekeknek; ezek: kijelentő, kérdő, viszontkérdő, felelő, felkiáltó, felszólító és óhajtó mondat. Itt is szempontkeverés történt (a felosztás kritikáját l. Magyartanítás 1992/1.), s folytathatnánk a sort viszontkijelentő, viszontfelkiáltó stb. mondatokkal is. Szerintem így nem volna szabad „újítani”, s az efféle „újítás” nem is egy iskolai tankönyv feladata.

Mindaz viszont, amit a klasszikus magyar nyelvtan a mondatfajtákról tanít, összhangba hozható a beszédaiktus-elmélettel, ezért használtam a funkció szinonimájaként a beszédaiktust (nem a tipikus funkcióra, hanem az árnyalatokra). Az összefüggéseket az alábbi ábra szemléltetheti (vö. Magyartanítás 1992/4.):

Grammatika

mondat

Pragmatika

mondás, beszédesemény
(az *utterance* megfelelője)

mondatforma

beszédaktus

kijelentő
felkiáltó
felszólító
óhajtó
kérdő

tartalma

kijelentés
vagy megállapítás

LOKÚCIÓS

felkiáltás
felszólítás
óhajtás
kérdés
kérés
parancs
ígéret
bocsánatkérés
fenyegetés
előremondás stb.

ILLOKÚCIÓS

hatása

meggyőzés
megszégyenítés
megfélemlítés
untatás
zavarás
zaklatás
lelkesítés stb.

PERLOKÚCIÓS

Az *-ús/-és* képzős nomen actionisok igen alkalmasak arra, hogy a beszédaktusok megnevezései legyenek. Az ábra csak azt szemlélteti, hogy öt mondatfajta van és számtalan funkció vagy beszédaktus. A mondatfajtának megvan a tipikus funkciója; és ha a funkció nem tipikus, akkor beszélünk a grammatikai forma és a funkció ellentmondásáról vagy indirekt beszédaktusról. Éppen ezért azt javaslom, hogy az egyetemi segédkönyv 121. oldalán álló táblázat fejlécében ez álljon: „Az indirekt beszédaktusok érvényesülése a mondatfajtákban” (ehelyett: „A beszédaktusok érvényesülése a mondatfajtákban”). Itt nem annyira Austin híres könyvére, hanem inkább John Searle „Indirect Speech Acts” c. művére lehet hivatkozni.

Ha a beszédaktusok szerint kellene írásjelet választanunk, akkor bizony zavarba jöhetnénk; s akkor is törhetnénk a fejünket, ha a beszédaktusok szerint kellene elneveznünk az egyenes vonalú írásjelet a ponttal az alján (Nagy L. János kitűnő példája, 29, Tamkó Sírátó Károlytól:

Legyen:
hóhó-jel
ámulat-jel
dühöngés-jel
könyörgöm-jel
vádollak-jel

szeretlek-jel
 igényt-tartanék-rád-jel
 búcsúztam-jel
 szégyelld-magad-jel
 tartom-jel
 adom-jel
 veszem-jel
 fűtyülök-rád-jel

A mondatfajták tárgyalása komplex a Jobbágyiné—Honti-féle második gimnáziumi tankönyvben (14–15), tudniillik bemutatásuk nemcsak a beszélő szándékát, hanem a hallgatóra tett hatást is figyelembe veszi. A radnóti tankönyv is ezt az utat járja (III. kötet, 12–13), itt még a beszédaktusokról is szó van „Minden mondat cselekvés” címen. A világbanki könyvben (I. kötet, 16.) „A szó mint tett” címen találunk egy fejezetet; igaz, hogy a beszédaktus-elmélet a performatívumok, azaz a cselekvést jelentő igék vizsgálatából indult ki, de végül is a mondatról (és nem a szóról), a mondatjelentés mélyebb rétegeiről van szó, ahogyan azt az egyetemi segédkönyv is tanítja (116).

b) **A mondatábrázolás** szempontjából a tankönyvek több csoportra oszlanak. Galgóczi László a Deme-féle mondatábrázolási modellt követi, mind az egyszerű, mind az összetett mondat ábrázolásában. A Zsolnai-program (NYIK) 6. osztályos könyvében szintén a Deme-féle modellt látjuk, ami azért meglepő, mert más elméleti alapon állnak, és mert ez már a harmadik váltás egyetlen programon belül (2. osztályban predikatív szerkezetet tanítanak, harmadiktól a közvetlen összetevős módszerből kölcsönzött ágrajzot használnak, de hazai szintagmafelfogással). A Bánréti-program (NYKIT) a maga útját járja a közvetlen összetevős elemzésből kölcsönzött, de egyéni megoldásokat felmutató modellel (ezeket az egyéni megoldásokat kellene a szerzőnek a tanári kézikönyvben indokolnia). A tankönyvek zöme a magyar nyelvtanokban meghonosodott ábrázolást alkalmazza, kisebb-nagyobb – főleg nyomdatechnikai okokkal magyarázható – eltérésekkel. A szerzők hol kiírják a modellben a szavakat, hol csak betűszimbólumokat használnak. Mintaszerű a Radnóti Gimnázium tankönyveinek a megoldása.

Az iskolai nyelvtanok – szemben az újabb referencia-nyelvtanokkal – megtartották a *meghatározó tag* és *alaptag* terminusokat. Meg kellett tartaniuk, hiszen másképpen nem lehet megmagyarázni az alárendelést. Az iskolai nyelvtanok ezen megoldásával egyetértek, hogy miért, azt az alábbiakban szeretném kifejteni.

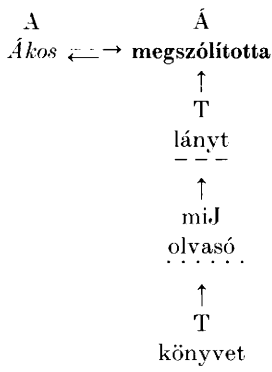
A nyelvtanban az elemzést-építkezést kétféle gondolati művelet alapján végezzük: az egyik a rész-egész viszonyok alapján történő, mechanikus elemzés, a második az alá- és fölrendelési, illetőleg mellérendelési viszonyok alapján történő elemzés (csak ez utóbbit nevezném a hierarchikus viszonyok szerinti elemzésnek). A hazai nyelvtanok a rész-egész viszonyok alapján bontják a szöveget mondatokra, a mondatot szavakra, a szavakat, illetőleg a szóalakokat töre és toldaléokra, szótagokra vagy hangokra. A mondat elemzésekor egészen más észjárást követünk: nem veszünk figyelembe minden szót, csak a mondatrész értékeket – kizárjuk a viszonszókat és a mondatzókat –, s a fogalomszavak közötti hierarchikus viszonyt állapítjuk meg. A *mondatrész* terminust az iskolában a legegyszerűbben úgy tudjuk megvilágítani, hogy felsoroljuk az alája mint nemfogalom alá tartozó fogalmakat; tehát a mondatrész az alany, az állítmány, a tárgy, a határozó és a jelző. Ezt az evidenciát azért hangsúlyozom, mert a gyakorlatban nagyon elharapózott a mondatrész terminus szó szerinti magyarázata, főleg az alsó tagozatos könyvekben és kéziratokban (tehát a tanító felír egy mondatot a táblára, veszi benne egymás után a szavakat, mondván, hogy ezek a mondatrészek; a rész-egész viszonyok alapján gondolkodva). A hazai nyelvtanok

mondatelemzése különbözik az indoeurópai nyelvtanok mondatelemzésétől, sajátos, és végső soron a 19. század első felében írt híres Becker—Wurst-féle grammatikák elemzési útját követik (vö. A mondatnyi elv. Nyr. 115. 45—58.). Az alárendelés valóban fogalmi szűkítés, determinálás vagy meghatározás. Éppen ezért javaslom a *meghatározó tag* vagy *determináns* terminusok visszavételét az alárendelő szintagma meghatározásába, úgy, ahogyan az a MMNyR.-ben és a MMNy.-ben volt. Ha elhagyjuk a *meghatározó tag* terminust, akkor szintagmafelfogásunk leglényegét sikkasztjuk el.

A Magyar leíró nyelvtani segédkönyv — Berrár Jolán és Rácz Endre tanulmányai nyomán — elhagyta az *alaptag-meghatározó tag* terminusokat, s Rácz Endre tanácsára elhagytuk mi is A magyar nyelv könyvében. A segédkönyv ekképp fogalmaz: „Az alárendelő szintagma két tagja az alaptag és a bővítmény. A bővítmény korábbi neve determináns; ez a kifejezés azonban helytelen, a determináns mint terminus ugyanis már foglalt: a határozott-tá tévő nyelvi elemet (pl. határozott névelő) nevezzük így. Az alárendelő szintagmában a bővítmény korlátozza, megszorítja az alaptag jelentését (a *jó fiú* kevesebbet jelent, mint a *fiú*), ez azonban mindig a forma bővülésével jár” (76). Nem jó érv az, hogy azért hagyjunk el egy terminust, mert „már foglalt”; ha a terminus szemléletünk lényegét fejezi ki, nem szabad elhagyni. Egyébként talán nem is volt foglalt, csak elkezdtek — az angol nyelvtanok és a közvetlen összetevős elemzés hatására — más értelemben használni. Tehát helyeslem, hogy Szende Aladár és nyelvtaníró társai megtartották az alárendelő szó szerkezet meghatározásában az alaptag és meghatározó tag terminusokat.

Az elmondottakból az is következik, hogy mondat szerkezet-felfogásunkat csak olyan ábrázolás fejezi ki, amely feltünteti a predikatív viszonyt, valamint az alárendelő és a mellérendelő viszonyokból adódó hierarchiát; tehát csak a mondatrészeket tüntetjük fel (csak a mondatrész értékű szófajokat, s nem az összeset), s a grammatikai viszonyokat egyezményes jelölésekkel ábrázoljuk. Az ábra elnevezése pedig (mondat)szerkezeti rajz, és nem ágrajz. Példaként álljon itt egy elemzés a radnóti tankönyvből (III. kötet, 25):

Ákos megszólította a könyvet olvasó lányt.

Az effajta mondat szerkezeti ábrázolás nemcsak a szerkezetlátást fejleszti, hanem a szövegértő olvasást is, pontosan azért, mert kiemeli az összekapcsolódó fogalomszavakat.

Az elmondottakból az is következik, hogy szintagmafelfogásunkkal nem tartom összeegyeztethetőnek a követlen összetevős módszert, mégpedig azért nem, mert egészen más szemléletű, rész-egész viszonyokon alapul (éppen ezért lehet alkalmazni a mondatra és a szóalakra is egyaránt). Félreértés ne essék, nem maga az összetevős módszer ellen tiltakozom, hanem indokolatlan szerepeltetése, sőt a hierarchikus modellel való összeházasítása ellen. Ha

egymástól kölesönösen függő alanyról és állítmányról beszélünk, valamint a rájuk felfüggesztett — alaptagokat és meghatározó tagokat tartalmazó — hálózatról, akkor mindezt nem lehet visszaadni egy kettéosztásokra épülő ábrával.

c) **A szófajok rendszere** is eltérő a tankönyvekben. Némelyek úgy vélekednek, hogy teljesen mindegy az, hogy milyen szófaji rendszert teszünk a gyerek elé; a gyerekeknek nem kell a szófajok összefüggéseiről elmélkednie, elegendő, ha felismeri az egyes szófajokat. Ebben a véleményben van igazság, de akkor már gond van, ha a gyerek történetesen egy másik szófaji rendszert tanul meg, s nem azt, amelyet a tanára kedvel. Felvételi vizsgákon baj származhat ebből a tarkaságból. Valójában a nyelvtanítás szempontjából nagyon fontos a szófaji rendszer megállapítása, mert befolyásolja az alaktant, például a képzők rendszerének a megállapítását; ha például az igenév külön szófaji kategória, akkor külön kategóriaként kell az alaktanban szerepeltetni az igenévképzőket. Ez a probléma a tankönyvek többségében nem ugrik ki, mert a tankönyvek többségében nincsen külön alaktan.

A szófaji rendszer felállításában is két csoportra oszlanak a tankönyvek. Az egyik csoportot Szende Aladár és Rózsáné tankönyve alkotja, ők az akadémiai nyelvtan felosztását követik, s a főnév, a melléknév és a határozószó alá sorolják be az igeneveket, s határozószóféleségnek tekintik a módosítószót és az igekötőt. Végül is, amíg nincsen új akadémiai nyelvtan, védeni lehet ezt az álláspontot. A tankönyvek többsége lényegében Rácz Endrének a Kis magyar nyelvtanban közölt csoportosítását variálja, sokukban felbukkan a magyar nyelv könyvének a rendszere, mely végül is Rácz Endre egyszerű és áttekinthető megoldásának egy változata. Abban mindenki egyetérteni látszik, hogy az igenév külön kategória — külön fejezetet kapott a történeti nyelvtanban is —, s a mondatrész értékű határozószó elkülönül a nem mondatrész értékű igekötőtől és módosítószótól.

Összegezésként azt állapíthatjuk meg, hogy a sokkönyvű világnak megvannak az előnyei és a hátrányai. Előnye a sokszínűség, a felszínre kerülő számtalan ötlet. Általános tendencia a nyelvtudomány színes világának a bemutatása, s valóban nem volna jó, ha az oktatás beszűkülne, s csak a grammatikára — akár hazaira, akár valamiféle másra — összpontosítana. A sokszínűség azonban nem akadályozza annak, hogy a megmaradó grammatika korrekt és egyértelmű legyen.

MELLÉKLET

Magyar nyelvi tankönyvek: felső tagozat és középiskola

Az 1978-as tanterv tankönyvei

Gimnázium

Honti Mária – Jobbágyiné András Katalin: Magyar nyelv I., II., III., IV. (négy kötet). 15. kiadás, 1994. Engedélyezve: 1978-ban.

Szakközépiskola

Graf Rezső – Szende Aladár: Magyar nyelv I. Engedélyezve: 1977., 16. kiadás, 1993.

Hangay Zoltán – Viskovics Erzsébet: Magyar nyelv II. Engedélyezve: 1978., 15. kiadás, 1994.

Szende Aladár: Magyar nyelv III. Engedélyezve 1979-ben, 11. kiadás, 1993.

Szende Aladár: Magyar nyelv IV. Engedélyezve: 1980., 13. kiadás, 1994.

Egyéb iskolatípus

Szende Aladár: Nyelvtan és fogalmazás a dolgozók általános iskolája számára. 1992.

Szabó Kálmán – Tóth Imre: Magyar nyelv I. Szakmunkásképző iskola. Engedélyezve: 1976-ban.

Plaszkonny László: Magyar nyelv II. Szakmunkásképzőknek. Engedélyezve: 1977-ben.

Horváth Ernő: Magyar nyelv III. Szakmunkásképzőknek. Engedélyezve: 1977-ben.

Hernádi Sándor: Beszédművelés az óvónői szakközépiskola I–II. osztálya számára. Engedélyezve: 1979-ben.

Maurer Éva–Simon Györgyi–Zala Mária: Magyar nyelv I–II. osztály, Gép- és gyorsíró iskola. Engedélyezve: 1990-ben. Bp., 1991.

Graf Rezső: Anyanyelvi szöveggyűjtemény. III–IV. osztály. Engedélyezve: 1981.

Általános iskola felső tagozat

Takács Étel: A magyar nyelv könyve, 5–6, 7–8 (két kötet). 10. kiadás, 1994. Engedélyezve: 1980-ban, 1983-ban. Magyar nyelvi munkafüzet, 5., 6., 7., 8. (négy kötet) 14. kiadás, 1994. Engedélyezve: 1980-ban, 1981-ben, 1983-ban.

Komplex nyelvi-kommunikációs nevelés

Hoffmann Ottó programja

Hoffmann Ottó: Komplex nyelvi-kommunikációs nevelés. Módszertani segédanyag. Pécs, 1989.

Hoffmann Ottó: A szó alakja és jelentése 5. oszt. Pécs, Baranya Megyei Pedagógiai Int., 1989.

Hoffmann Ottó: A szófajok 3. csoportja 6. oszt. Pécs, Baranya Megyei Pedagógiai Int., 1989.

Hoffmann Ottó: A stílusról 7–8. oszt. Pécs, Baranya Megyei Pedagógiai Int., 1984.

NYIK-program

Csizmázia Sándor–Csizmázia Sándorné: Magyar nyelv az általános iskola 5. osztálya számára. 4. kiadás 1994. Engedélyezve: 1989-ben.

Orosz Zsuzsa–Szilágyi Gáborné–Zsolnai Józsefné: Magyar nyelv az általános iskola 6. osztálya számára. Engedélyezve: 1990-ben.

Csizmázia Sándor–Csizmázia Sándorné–Orosz Zsuzsa: Magyar nyelv az általános iskola 7. osztálya számára. Engedélyezve: 1991-ben.

H. Tóth István: A stílus az általános iskola 8. osztálya számára. Engedélyezve: 1992.

Monoriné Pap Sarolta: Figyelj rám! Munkafüzet a kommunikáció tanulásához az általános iskola 6–7. osztály számára. Engedélyezve: 1990-ben.

Az 1989 utáni tankönyvek

Általános használatú könyvek

A. Jászó Anna (szerk.): A magyar nyelv könyve. Trezor, Bp., 1991. (főiskolai tankönyv eredetileg)

Zsuffa Zoltánné: Gyakorlati magyar nyelvtan. Panem-Akkord, Bp., 1993.

Helyesírási kiadványok

Dörnyei László: Helyesírási gyakorlófüzet, 5., 6., 7., 8. (4 kötet) Apáczai, 1992.

Cs. Nagy Lajos: Alapfokú helyesírási gyakorlókönyv, 3–8. Trezor, Bp., 1990. Helyesírási munkafüzet, 5–6., 7. és 8. osztályos (3 kötet) Trezor, Bp., 1994.

H. Tóth István: Helyesen írok? Origo, Kecskemét, 1994.

Noll Katalin: Helyesírás mindenkinek, Mozaik, Szeged, 1994.

Hajas Zsuzsa: Helyesírási feladatgyűjtemény, Terra Print, Bp., 1993.

Vörös Ferenc: Helyesírási tréningek, Szerzői, 1993.

Fercsik Erzsébet: Ki szavatol a helyesírás biztonságáért? Korona, 1993.

Érettségi-felvételi felkészítő és kiegészítő tankönyvek

Gadl Edit: Összefoglaló feladatgyűjtemény magyar nyelvből a középiskolák számára, Tankönyvkiadó, Bp., 1991.

Balázs Géza (szerk.): Magyar Nyelv. Érettségi témakörök, tételek, Corvina, Bp., 1994.

Rózsa Józsefné: Magyar nyelvtan. Kidolgozott érettségi témakörök gimnazisták és szakközépiskolások számára, Iskolaszolga Bp., 1994.

Hangay Zoltán (szerk.): Magyar nyelvi gyakorlókönyv, Trezor, Bp., 1992.

Tánczos Krisztina: Középiskolába készülök! Gyakorlókönyv magyar nyelvből, Trezor, 1995.

Pásztor Bertalan: Gyakorlati szövegtan középiskolai használatra, Dunatáj, Dunaújváros, 1992. Szövegalkotás. Feladatlapok a szövegtan tanításához, Dunatáj, Dunaújváros, 1993.

Az alaptankönyvek

Négyosztályos középiskola

Szende Aladár: A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak, Nemzeti Tankönyvkiadó. 1993. Módszertani útmutató. Nemzeti Tankönyvkiadó. 1994.

- Galgóczi László*: A magyar nyelv I. A nyelvi rendszer. A szöveg, a mondat és a szófajok. Mozaik, Szeged, 1992.
- Bánréti Zoltán*: Kommunikálj! Kommunikációs és nyelvi tréningek 14–18 évesek számára, Korona, Bp., 1993.
- Szikszainé Nagy Irma*: Stilisztika, Trezor, Bp., 1994.
- Nagyné Fauszt Csilla*: A hangtan, leíró nyelvtani feladatgyűjtemény, 8. osztály, Mecénás, Dunaújváros, 1991.
- Pataki Attiláné*: A szó, leíró nyelvtani feladatgyűjtemény, 8. osztály, Mecénás, Dunaújváros, 1991.
- Tabi Zsuzsanna*: A szófajok, leíró nyelvtani feladatgyűjtemény, 8. osztály, Mecénás, Dunaújváros, 1991.
- Zavodnyik Júlia*: A mondat, leíró nyelvtani feladatgyűjtemény, 8. osztály, Mecénás, Dunaújváros, 1991.
- Kiss Jenő*: Magyar anyanyelvűek – Magyar nyelvhasználat, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.
- Szathmári István*: Stílusról, stilisztikáról napjainkban, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.
- Hajdú Mihály*: Magyar tulajdonnevek, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.
- D. Mátyai Mária*: Nyelvünk élete, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.
- Tolcsvai Nagy Gábor*: A szövegek világa, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.
- Hajas Zsuzsa*: Magyar nyelv I. Magyar Nyelv II. Ifjúsági szakképzési világbanki program, Pedellus BT, Debrecen, 1994.
- Trencsényi Borbála*: Anyanyelv és kommunikáció, Alternatív Közgazdasági Gimnázium, Bp., 1993.
- Szabó Kálmán*: Anyanyelvünk: magyar. Ismeretbővítő és készségfejlesztő tankönyv a szakképző iskolák számára. Nemzeti Tankönyvkiadó 1995.

Kisgimnázium—felső tagozat

- Magassy László*: Leíró magyar nyelvtan a nyolcosztályos gimnáziumok I–IV. osztálya és az általános iskolák 5–8. osztálya számára. Trezor, 1993.
- Magassy László—Magassyné Molnár Katalin*: Gyakorlatok, feladatok I., II., III., IV. (4 kötet) Trezor, 1993.
- Nagy L. János*: Nyelv—szöveg—játék tizenhárom éveseknek. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.
- Nyelv—szöveg—játék tizennégy éveseknek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.
- Jobbágyiné András Katalin—Schiller Mariann—Széplaki György—Törzsök Édua* (a radnóti könyvek): Amiről az órán beszéltünk. Magyar nyelvtan 10–11, 11–12. 12–13 éveseknek (3 kötet), Kékes, Bp., 1993. 13–14 éveseknek. Calibra, 1994.
- Orosz Sándorné* (szerk.): Magyar nyelv 1. 9–10 éveseknek, 2. 10–11 éveseknek 3. 11–12 éveseknek (3 kötet) Szó-Kincs-Tár Könyvek. Nemzeti Tankönyvkiadó Vállalkozási Igazgatósága, é. n. (1995.)
- Cs. Nagy Lajos*: Nyelvtani elemzési gyakorlókönyv 5–6. osztály, 7–8. (2 kötet), Trezor, 1992. Nyelvtanielemzési munkafüzet 5–6. osztály, 7. osztály, 8. osztály (3 kötet), Trezor, 1993.
- Szombath Józsefné*: Anyanyelv 5. osztály, Pauz, Celldömölk, 1994. Anyanyelvi munkafüzet és feladatgyűjtemény, Pauz, Celldömölk, 1994. Anyanyelvi dolgozatok. Pauz, Celldömölk, 1994.
- Lerchné dr. Egri Zsuzsa*: Nyelvtan helyesírás—fogalmazás. Tankönyv. 5., 6., 7., 8. osztály (4 kötet). Mozaik, Szeged, 1995. Munkafüzet 5., 6., 7., 8. osztály (4 kötet). Mozaik. Szeged, 1995. Feladatgyűjtemény 10–14 éveseknek. Mozaik. Szeged, 1995.

A Bánréti (NYKIT)-program új kiadása, OTTV, Veszprém, é. n. (1994)

- Bánréti Zoltán*: Nyelvtan és kommunikáció I., II. (2 kötet)
- Papp Ágnes—Paróczayné Korányi Margit*: Kommunikációs terepgyakorlatok 5–6., 7. (2 kötet)
- Dér Valéria—Korponay Györgyné*: Nyelvtan és kommunikációs feladatgyűjtemény I., II. (2 kötet)
- Paróczayné Korányi Margit*: Helyesírás—Korponay Györgyné: Helyesejtés (egy kötetben). Munkafüzet, 5., 6., 7., 8. osztály (4 kötet).

A. Jászó Anna

A muravidéki kétnyelvű oktatásról*

A szlovéniai Muravidék kétnyelvű oktatása tudományos igényrel nincs még kellően feldolgozva, bár sokan és sokat írtak, nyilatkoztak már róla (l. pl.: Mejak, Renata: *Razvoj vzgoje in izobraževanja na narodnostno mešanem področju v Prekmurju*. In: *Razprave in gradivo* 19. Ljubljana, 1986. 97—120, Bokor József: *Az anyanyelvi nevelés, a nyelvművelés néhány kérdése idegen nyelvű környezetben*. Hungarológiai Napok, Szombathely, 1986. 128—31; Guttman Miklós: *Nyr.* 113: 175—80; Varga József: *Muratáj* 1989/1. sz. 33—7, uő.: uo. 1990/1. sz. 36—9; Mejak, Renata: *PedSzle.* 1992/12. 53—63; A kétnyelvű iskola lehetőségei és korlátai. Szabó Ildikó beszélgetése Varga Józseffel és Renata Mejakkal. uo. 40—52; Szilágyi I.: *Iskolakultúra*, IV. évf. 8. sz. 6—9. stb.). E kétnyelvű oktató-nevelő munkát azért kísérte mindig megkülönböztetett érdeklődés bel- és külföldön egyaránt, mert vele és benne az anyanyelvű oktatásnak egy különleges lehetősége valósult meg. Eddig szinte példátlan ugyanis az a vállalkozás, igyekezet, mely szerint az ún. nemzetiségileg vegyesen lakott területeken nemcsak a kisebbség sajátítja el az iskolákban a többség nyelvét, de fordítva is áll a dolog: a többség sem zárkózik el a kisebbség nyelvének intézményes tanulásától.

Elméletileg, politikailag ezzel talán rendben is volna minden, ha a napi gyakorlat és eredményessége nem cáfolna rá esetenként az eredeti koncepcióra. Szlovénia 1991 óta független, 1993. máj. 12-e óta az Európa Tanács teljes jogú tagja, a gondoskodás kisebbségeiről állami kötelessége. Az önálló Szlovén Köztársaság minden kétséget kizáróan jó ügyet akart szolgálni, amikor — a volt Jugoszlávia hagyományait követve — két igen kis létszámú (magyar és olasz) nemzetiségének 1991. dec. 23-án elfogadott új alkotmányában is biztosította az anyanyelvű oktatáshoz való jogát. A muravidéki kétnyelvű oktatásról olvasottak, személyes benyomásaim, magánbeszélgetésekből leszűrt tapasztalataim azonban egyre azt a hitet erősítik bennem, hogy igazán nem lehet véletlen, amikor a felvidéki, a kárpátaljai, az erdélyi vagy a vajdasági magyarok a kétnyelvű oktatás bevezetésére tett kísérleteket a kisebbségi jogok csorbitásaként élték, illetve élik meg.

1. Előzmények, körülmények. — A magyarság a Muravidéken évszázadok óta a szlovénység szomszédságában él. Hódostól Pincégig terjed a mai magyar—szlovén határ mentén az a terület, amelyet Trianon szakított el Magyarországtól. Ezt a mintegy 30 települést akkor, 1920. jún. 4-én a maga kb. 13—14 ezer főnyi magyar lakosával a világháborút lezáró békeszerződések értelmében a Szerb—Horvát—Szlovén Királyságnak ítélték. Részint a korábban Vas megyéhez tartozó Muraszombati járás, részint a Zala megyéhez tartozó Alsólendvai járás magyar lakossága került többségi nyelvi helyzetéből kisebbségi nyelvi helyzetbe. Az Őrség folytatásaként Goricskóban ugyan szórványszerűbben helyezkedtek el a magyar falvak, Lendva környékén azonban megszakítatlan tömbben követték egymást (l. Varga Sándor: *Honismeret* 1995/2. sz. 20—4, 1995/3. sz. 17—21). Ekkor a régióban 16 iskola 29 osztályában tanultak magyar gyerekek (l. Tarján G. Gábor: *Muratáj* 1993/1—2. sz. 75).

Annak ellenére, hogy a trianoni béke védte a kisebbségek nyelvét, a magyar az oktatás nyelve helyett igen hamar csupán tantárgy lett az iskolákban. Amíg Lendva polgári iskolájában még egy ideig magyarul folytatott az oktatás, addig Muraszombat polgárijában már csak fakultatív tantárgyként tanították a magyart. Bár az 1921-ben elfogadott alkotmány elvben lehetővé tette, hogy a kisebbségek az alapvető tárgyakat anyanyelvükön tanulhassák, a gyakorlatban azonban az a törekvés erősödött meg, hogy a magyar nyelvet mindinkább a szlovénnal váltsák fel. Az a politika ugyanis, amely céljául az asszimilációt tűzte ki, elsőként nyilván az oktatást vette célba. Különösen az elemi iskolákra mérték nagy csapásokat. Erre a költségvetés visszafogásától a pedagóguscseréken át a létszámkeretek módosítga-

* Készült az OTKA T 006632 sz. pályázatának támogatásával.

tásáig minden eszközt igénybe vettek. Emiatt a 20-as évek végére a magyar nyelvű oktatás gyakorlatilag megszűnt a Muravidéken.

A nemzetiségi iskolák újra csak a második világháború után éledtek fel, 1946–47-ben. Kezdetben a pedagógushiány okozott gondokat, később a tanulóhiány. A sürgős szükség miatt egyéves tanfolyamokon képeztek ki magyar tanítókat (l. i. m. 84). Az egy tannyelvű magyar iskolák vagy az ún. magyar tagozatok azonban sajnos még így sem sokáig mutatkoztak életképeseknek, az 50-es évek végére szinte teljesen elnéptelenedtek. 1954-ben a magyar gyerekeknek az 50%-a már szlovén iskolába járt. Kiderült ugyanis, hogy a nemzetiségi iskolákban a tanulók nem tudtak hatékonyan megtanulni szlovénul, pedig ez a társadalomba való beilleszkedéshez elengedhetlenül szükséges lett volna. A szülők épp ezért azt látták, hogy a magyar iskolákban mind kevesebb gyermekeiknek a továbbtanulási esélye, következésképp egyre többen szlovén iskolába írtatták őket. De a szlovén tagozatoknak az előnyben részesítéséhez az is hozzájárult, hogy a magyar gyerekek a kis falvakban az alacsony létszámok miatt összevont osztályokba, azaz hátrányos helyzetbe kényszerültek. Képzeljük el, hogy a lendvai községben (járásban) az 1958/59-es tanévben a 3067 általános iskolás közül összesen már csak 1206 volt magyar nemzetiségű!

Őszintén be kell hát vallani, hogy a Muravidéken az ún. kétnyelvű oktatás elvileg a magyar lakosság érdekében jött létre, valójában mindkét fél számára kényszersmegoldás volt. Bár a politikusok és a hivatalos személyek támogatták bevezetését, mert a kétnyelvűséget és a nemzetiségi politikát elválaszthatatlannak tartották, egyes, főleg szlovén szülők idegenkedtek tőle, a magyarok pedig ekkor még nem láthatták rejtett veszélyeit. Tény, hogy akkor sem volt, ma sincs jobb megoldás egy aprófalvas, vegyes lakosságú területen a mintegy 8–9 ezer, Szlovénia összlakosságának a 0,4%-át kitevő magyar számára az anyanyelv, a nemzeti kultúra, az identitástudat megőrzésére (vö. Gönc László: Népűjság, 1993. nov. 5. 5; uő.: Muratáj 1992/1–2. sz. 51–5), illetőleg a többségi nemzettel való harmonikus együttműködésre.

2. A kétnyelvű oktatás kialakulása, szervezeti kerete, lényege. — A kétnyelvű oktatás a Muravidéken — bizonyos előkészületek után — 1959-ben kezdődött meg. Szükségessége mellett 1959. márc. 2-án a JKSZ Végrehajtó Bizottsága foglalt állást. Előkészítésképpen először két évig a magyar tagozatokban csak egy tárgyat tanítottak szlovén nyelven, a szlovén tagozatokon pedig az 5. osztályban kezdték meg a magyar nyelv tanítását. Az első, kísérleti jellegű kétnyelvű tagozatok Csentén, Dobronakon, Göntérházán, Gyertyánosban, Hosszúfaluban és Lendván indultak. Nem váratott magára sokáig a kétnyelvű óvodák beindítása sem. A szükség diktálta létrejöttüket. Így 1979-ben már 13 kétnyelvű iskola és 11 kétnyelvű óvoda működött a lendvai és a muraszombati községben. 1981-ben Lendván kétnyelvű középiskola is létesült.

Közben az egykori Jugoszláviában mind az 1963-as, mind az 1974-es alkotmány megerősítette a nemzetiségeknek az anyanyelvű oktatáshoz való jogát. Vállalta első önálló alkotmányával Szlovénia is a kétnyelvű oktatással járó többletköltségeket. Így Szlovéniában a Muravidék egykori magyar településeinek a diákjai több mint három évtizede kétnyelvű iskolákba járnak. Központi kétnyelvű általános iskola Lendván, Dobronakon, Göntérházán és Pártosfalván működik jól felszerelt, új épületekben. Lendvának Csentén, Gyertyánosban, Petesházán és Völgyifaluban van tagiskolája, Pártosfalvának pedig Domonkosfán és Hódoson. Kétnyelvű középiskolája szintén Lendvának van, több szakirányú tagozattal. Lendván kívül külön a magyart mint tantárgyat általában Muraszombatban, Rakicsánban, Radenciben és Ljutomerben tanulják a középiskolások, de máshol is megszervezhető a magyartanítás, ahol legalább öt diák kéri. Volt erre példa korábban Mariborban és Rusében is. A kétnyelvű területeken kötelező a kétnyelvű óvodai előkészítő nevelés. Központi óvoda Lendván és Pártosfalván működik. A vegyes lakosságú településekről származó egyetemis-

ták és főiskolások Mariborban és Ljubljánában vehetnek részt lektori foglalkozásokon. Épp 15 esztendeje annak, hogy a Maribori Egyetem Pedagógiai Karán magyar szakos tanárképzés is folyik.

A kétnyelvű oktatást egyébként úgy kell elképzelni, hogy benne mindkét nyelv tantárgy is és tanítási nyelv is. A kétnyelvűség olyan állapot, amikor mindenki a saját nyelvét beszéli, s a másik fél azt megérti. Az anyanyelv ismerete mindig kötelező, a másik nyelv pedig mint lehetőség van adva. A kétnyelvű iskola kötelező minden tanuló számára, de szabad választásuk van abban, hogy melyik nyelvet kívánják jobban fejleszteni. Kétségtelen persze, hogy a kétnyelvű pedagógiai munka nagy erőfeszítéseket követel tanártól, diáktól egyaránt. Kitűnő káderekre van hozzá szükség. Meg kell nyerni sikere érdekében a tanulókat, sőt néha a szülőket is. De a kétnyelvű iskola több eszközhöz jutott, pedagógusai több bért, nagyobb ösztönzést kaptak. Könyvtárai két nyelven tárolhatják az irodalmat. Diákjainak kb. 8%-kal nagyobb az óraszámbeli terhelése. Ez ténylegesen élénkebb és korszerűbb pedagógiai tevékenységet kívánt.

3. A kétnyelvű iskoláztatás tegnap és ma. — A szokatlan oktatási forma egyébként a bevezetésekor sem aratott osztatlan elismerést, érthető talán, hogy később is többször váltott ki ellenérzéseket. Egyfelől a szlovén szülők tiltakoztak ellene, másfelől eredményességét vonták kétségbe érdeklődők, szakemberek is. A legélesebb ellenkezés a magyar nyelv tanulása ellen 1969 és 71 között bontakozott ki. Egyesek nehezen vették tudomásul, hogy gyermekeiket nem fenyegeti igazi túlterhelés, s a kisebbség sem nyelvével, sem kultúrájával nem árthat a többségi nemzetnek. Mások — kimondva vagy kimondatlanul — azt vették észre, hogy a kétnyelvű iskoláztatás a magyaroknak nem egyszerűen csak az integrálódását segíti elő, hanem sajnos asszimilálódásukhoz is nagymértékben hozzájárul. Gondoljuk meg, hogy 1974 és 84 között 22%-kal csökkent a magyar nemzetiségű tanulók száma, miközben a tanulói összlétszám csak 3%-kal esett vissza! (Vö.: Tarján G. Gábor: i. m. 87.)

Kezdetben az általános iskolában úgy szervezték meg a tanítást, hogy a tanulók lehetőleg egyformán sajátíthassák el mindkét nyelvet, egyformán ismerhessék meg mindkét nép történelmét és kultúráját. Arra is volt példa, hogy az első osztályban szlovénul tanultak meg írni, olvasni, a másodikban meg magyarul. Az első öt osztályban egyébként szinte teljes volt a kétnyelvűség. A magyar nemzeti program a magyar, a történelem, a földrajz, a zene és a képzőművészet, illetve a műszaki tárgyak révén valósult meg. A pedagógus persze először itt is szlovén nyelven magyarázott, csak azután magyarul. Jegyzetek, vázlatok ugyanakkor mindkét nyelven készültek. Arra is nagy gondot fordítottak, hogy ellenőrizték, mennyire értették meg a magyar gyerekek a szlovén, a szlovén gyerekek pedig a magyar nyelvű magyarázatokat.

A felsőbb osztályokban némileg módosult a kép. Itt a matematikát és a természettudományos tárgyakat mintegy 80%-ban szlovén nyelven tanították, a fennmaradó időben pedig a magyar fogalmakat és terminológiát tárgyalták. Lényegében így alakult a történelem és a földrajz tananyagának feldolgozása is, de a magyar történelemnek és földrajznak a tanítása túlnyomórészt magyarul folyt. A tanultakat ugyanakkor mindkét esetben kiegészítették a másik nyelv ide vonatkozó szakkifejezéseinek füzetbe írásával és értelmezésével, magyarázatával. A többi tantárgy tanításában a két nyelv lényegében 50—50% arányban részesedett. Azonos óraszám jutott a magyar és a szlovén nyelv és irodalom tantervi anyagára is. Előírás volt ugyanakkor a kétnyelvű táblai vázlat. A számonkérésnek, az ellenőrzésnek pedig kötelezően anyanyelven kellett folynia.

Az oktató-nevelő munka színvonalára a muraszombati pedagógiai intézet felügyelt. Itt szervezték a nélkülözhetetlen módszertani továbbképzéseket is. A tanfelügyelőség felmérésekkel igyekezett igazolni, hogy az adott oktatási rendszer nem eredménytelen. A kétnyelvű oktatás 10. évfordulójára megrendezett reprezentatív felmérés ugyan azt mutatta, mint-

ha a magyar nemzetiségű tanulók valamivel gyengébben szerepeltek volna szlovén osztálytársaiknál, de ehhez hozzájárult, hogy nekik nagyobb részük volt falusi, s szüleiknek a többsége sem végzett közép- vagy felsőfokú iskolát. Ráadásul a tudás ellenőrzése szlovén nyelven folyt. Így is lényeges azonban, hogy a magyar nemzetiségű tanulók a szlovén szókincset illetően már a 6. osztályban sem maradtak le jelentősen szlovén nemzetiségű tanulótársaiktól, a 8. osztályban pedig azonos eredményt értek el velük. Bebizonyosodott, hogy a tanulót rákényszeríteni nem lehet arra, melyik nyelvet fejlessze jobban, melyiket kevésbé.

Soha senki nem tagadta, hogy a kétnyelvű oktatás sikere, eredményessége nagyban függ az oktató-nevelő munka színvonalától, a pedagógusok nyelvismeretétől, illetőleg módszertani kultúráltságától. Tény, hogy a program és a metodika többször is korrekcióra szorult. A 80-as évek második felében jórészt Albina Nečak Lük és munkaközössége felméréseinek jóvoltából számottevően megváltozott a kétnyelvű oktatás szervezeti kerete. Azóta — szinte egybehangzó a vélemény, hogy — javult a kétnyelvű oktatás eredményessége (l. Nedelko Zita: A kétnyelvűség jellemzői a Muravidéken. Kézirat. Maribor, 1995.). A magyar nyelv oktatásának I. és II. (anyanyelvi és környezetnyelvi) csoportra való felosztása lehetővé tette azt, hogy ha nem is mind a két csoportban, de legalább az anyanyelviben fegyelmezettebb és hatékonyabb legyen az óra. Amióta két szinten folyik a magyar nyelv oktatása, azóta a magyar anyanyelvű tanulók magyarországi tankönyvekből tanulják nyelvüket. Ily módon a tanítók, tanárok sokkal többet foglalkozhatnak magyarárákon a magyar ajkú tanulókkal. Így az oktatás eleve eredményesebb. A kitűzött célok megvalósítását segíti az is, hogy 1992-től a felső tagozatos tanulók emelt szintű oktatás formájában tanulhatják saját nemzeti történelmüket, a középiskolák pedig évfolyamonként külön 10 órát szánhatnak Magyarország történelmének tanítására.

A matematikailag mérhető eredményeknél is nagyobb siker azonban, hogy egyfelől pozitívabb lett a magyar nyelv tanulásához a magyar anyanyelvűek hozzáállása, másfelől kevésbé érvényesül iránta a szlovén ajkúak ellenállása (vö. Mejak, Renata: i. m. 62–3). Az utóbbiak között mintha újabban többen akadnának olyanok, akik odaadón, örömmel tanulják a magyart, a kisebbség nyelvét. Az előbbieket pedig mind nagyobb érdeklődést tanúsítanak az anyanyelv iránt, szívesen és eredményesen vesznek részt irodalmi és nyelvi jellegű szakkörökben, táborokban, vetélkedőkön, színjátszó körökben, versmondó csoportokban stb. Erről magamnak is személyes élményeim vannak. S akkor még a nyelvismeretnek az érzékelhető magasabb szintjéről nem is szóltam. Pedig a nyelvtudásnak mérhető fokai vannak.

4. Értékelés: eredmények és gondok. — A muravidéki kétnyelvű oktatás, illetve benne a magyar nyelvű képzés értékeléséhez, megítéléséhez magam a kívülálló bizalmával és hitével próbáltam közelíteni. Újra kimondom: elvileg, nyelvpolitikai szempontból is nagy tettetnek tartom. A kétnyelvű oktatás ékes bizonyítéka annak, hogy Közép-Kelet-Európában a Szlovén Köztársaság tett a legtöbbet a nemzetiségpolitika terén, elősegítve a magyar és a szlovén gyerekek közeledését, továbbá szavatolva a magyar nemzetiségi közösség fennmaradását.

De még így sem tagadhatom el, hogy — többekkel együtt — nem vagyok, nem lehetek teljesen megelégedve vele. Úgy látom, nem a jogi, politikai feltételekkel és körülményekkel van baj tulajdonképpen. A kétnyelvűség függvénye a gazdasági jólétnek és a műszaki fejlettségnek is. Az alkotmány, amelynek 64. szakasza kimondja, hogy a magyar és az olasz nemzeti közösségeknek és tagjaiknak joguk van saját anyanyelvű nevelés és oktatás kialakítására, gyakorlására és fejlesztésére, egyértelműen jó. A törvény, amely meghatározza a kétnyelvű területeket, alapos és gondos. Azok a helyi statútumok, amelyek a részleteket tartalmazzák, úgyszintén nem rosszak. Egy szó mint száz: a keretek kielégítőek. Az is biztató, hogy a Szlovénia és Magyarország közötti kisebbségvédelmi egyezmény sem hallgatja el a kétnyelvű oktatás fontosságát, szorgalmazva a kölcsönös tapasztalatcserét és egymás tankönyveinek alternatív használatát.

A baj elsősorban a gyakorlati megvalósítással van. Valljuk be: nem alakult ki mind a mai napig igazi kétnyelvű szemlélet, nem igazán eredményes tehát a kétnyelvű pedagógiai tevékenység sem. Van némi zavar a kétnyelvű közigazgatásban, a Muravidéki Magyar Rádió adásának a sugárzásában. Nem valósult meg még az a kíváncsi, hogy mindkét nyelv teljesen egyenrangú kommunikációs eszköz legyen a vegyesen lakott területeken. Némely közhivatalban és munkahelyen máig sincs kétnyelvű ügyintézés. A többségi nemzet egyes generációi nem igazán sajátították el eddig a magyar nyelvet, pedig néhány évfolyam végzett már a kétnyelvű oktatás bevezetése óta. A szlovén lakosság nem tette magáévá a kétnyelvű kommunikálás elvét. Nemcsak egyes szlovén szülők nem tartják fontosnak gyermekük magyar nyelvű képzését, hanem sajnos — különféle okokból — nemegyszer színmagyar családok is hátat fordítanak saját anyanyelvüknek.

A szlovén oktatási és politikai vezetés mindig elhatárolta magát a kétnyelvű oktatást ért vádaktól. Kár azonban, hogy teoretikusan máig sem fogalmazódott meg a kétnyelvű oktatás módszertana, pedig a didaktikai kérdéseken nagyon sok múlik. Úgy tűnik, talán nem is elsősorban a programokban van a hiba, hanem kivitelezésükben. Sokszor tervszerűtlenül, spontán módon váltogatják a pedagógusok a két nyelvet. Nem lenne talán célszerűtlen törzs- és kiegészítő anyagra bontani a tantervi követelményeket, mint Magyarországon egykor.

De nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogyan alakul a kétnyelvű oktatás irányítói-nak, a tanítóknak és tanároknak a magyar nyelvhez való viszonyulása. Az első benyomás az, hogy sajnos nem minden pedagógus tud a kétnyelvű oktatási intézményekben megfelelően magyarul. Pedig nyelvpótlékot is kapnak érte. Elfelejtik, hogy a magyar nyelv a kétnyelvű területeken a szlovénnal teljes egyenrangúságot élvez. A még szomorúbb tapasztalat azonban az, hogy Mariborban az egyetemen még a lektori órákra sem jár el minden leendő kétnyelvű pedagógus. Szégyen, de így van: pillanatnyilag pl. Ljubljánában több szlovén anyanyelvű diák jár a lektori órákra, mint magyar nemzetiségű. Itt sajnos a nyelvi tudatnak is a nagyon komoly hiányosságával kell számolnunk.

Úgy ítélem meg, hogy a jogi garanciák ellenére valamiféle hierarchia ma is rangsorolja a nyelvhasználatot. Nem lehet véletlen, hogy Lendván magyarból ma szinte csak az érettségizik, aki magyarországi felsőoktatási intézménybe készül. Nyilván oka van annak is, főként tudati oka, hogy egyesek akkor is a szlovén nyelvű kommunikációt kezdeményezik, amikor arra semmi szükség nincs, s akkor sem használják magyar anyanyelvüket, amikor pedig lehetőség nyílna rá. Elfelejtik, hogy a nyelvszajátítás komplex folyamat, nem önmagában megy végbe, hanem a gyerek testi, lelki, társadalmi fejlődésével együtt.

Jó mégis, hogy a nyelvi alapok elsajátítása rendszerint anyanyelven történik, hiszen bármely nyelv megtanulásának a biztos anyanyelvi ismeret a legfőbb záloga. Örömteli, hogy a család mind pozitívabb szerepet játszik a gyerekek etnikai állásfoglalásának kialakításában, az együttélés érzésének, megélésének tudatosításában. A továbbiakban óriási itt az iskola szerepe. 3–4 éve mintha nőtt volna a magyar nyelv tekintélye Szlovéniában. Egyike-másika azon szülőknek is hajlik már a kétnyelvű iskoláztatás és a magyarság elismerése felé, aki korábban aláírások gyűjtésével támadta a kétnyelvű oktatást. Egyre többen úgy látják, hogy a vegyesen lakott területeken, ahol a példás együttélés feltételei továbbra is jók, csak a kétnyelvű oktatás lehet az igazságos oktató-nevelő modell. Ösztönzőleg hathat rá, hogy a legalkalmasabb eszköz a különböző nemzetek és nemzetiségek kölcsönös közeledésére. Talán nem szerencsés kimondani, hogy a második nyelvet a fiatalságnak már nem kell ugyanolyan szinten megtanulnia, elsajátítania, mint az elsőt. Hiszen az olyan káderekre, akik mindkét nyelvet beszélik, a jövőben is szükség lesz munkahelyükön, társadalmi tevékenységük színtereim egyaránt.

Bokor József

Névmási csoport? Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz*

Rácz Endre éppen tíz évvel ezelőtt Nyíregyházán az anyanyelv-oktatási napok keretében tartott előadásában (1985) mutatta be a magyar szófajoknak egy lehetséges rendszerezését mondattani alapon. Köztudott, hogy a szófajok megközelítésében és osztályozásában általában három szempont jelentkezik --- hol együttesen, hol egyik vagy másik kiemelkedve: a szemantikai, a morfológiai és a szintaktikai. Az utóbbi évek hazai szófajkutatásában (vö. többek között Szilágyi N. 1978, Berrár 1982, Fabó 1984, Kenesei 1984, Rácz 1985, Keszler 1992a) úgy tűnik, hogy jóllehet a három szempont érvényesítését szem előtt tartják a kutatók, a hangsúly azonban részben a morfológiai, de főképpen a szintaktikai-mondattani viselkedés felé tolódott el.

A szófajoknak ezt az utóbbi szerepét két oldalról közelíthetjük meg. Egyrészt, hogy betöltenek-e, s ha igen, milyen helyet töltenek be a mondatban, másrészt, hogy bővíthetők-e, s ha igen, hogyan.

Tudjuk azt, hogy a bővíthetőség nem a mondatrészre, hanem elsősorban a szófajra jellemző. Rácz Endre említett előadásában (1985: 265) szemléletes példát hozott erre, nevezetesen: a *nyelvtant tanulni* szerkezet alaptagja a *tanulni* főnévi igenév, bővítménye tárgy. A főnévi igenév bármilyen mondatrészszerépbe kerül, megmarad mellette a tárgy: jó *nyelvtant tanulni* --- a főnévi igenév alany; szeretek *nyelvtant tanulni* --- a főnévi igenév tárgy; megyek *nyelvtant tanulni* --- a főnévi igenév célhatározó; ideje *nyelvtant tanulni* --- a főnévi igenév birtokos jelző, tehát a *nyelvtant* tárgy mindegyik mondatban az igenév bővítménye, s csak annyiban áll fenn a mondatrészek bővíthetősége, amennyiben --- példánkban --- a főnévi igenév mondatrészszerépet tölt be. Mindebből az következik, hogy ha egy szófaj bővíthető, akkor az a maga bővítményeivel szerkezetet alkot, s így megkülönböztetünk a mondatból elvonva, attól elvonatkoztatva, szintagmaszinten különféle szófaji alaptagú szerkezeteket. Azok a szófajok pedig, amelyekre jellemző, hogy mondatrészszerépet töltenek be, s jellegzetes bővítményeik vannak, az alapszófajok. Rácz Endre szófaji felosztásában (1985: 264) ezek a következők: ige, igenév, főnév, melléknév, számnév, határozószó és a névmás. Ugyanő szintagmatani egyetemi előadásaiban az alárendelő szószerkezeteket az előbbieik alapján következtetesen az alaptag szófaja szerint vizsgálta, s alapos áttekintést adott az alapszófajok bővítményeiről, azok kötött és szabad voltáról, tehát a vonzatokról és a szabad bővítményekről. Egyetlen csoport hiányzott csupán az alárendelő szintagmák közül: a névmási alaptagúak, annak ellenére, hogy --- mint láttuk --- szófaji rendszerében a névmások is az alapszófajok közé tartoznak.

* Elhangzott 1994. június 7-én a Nyelvtudományi Társaság felolvasóiülésén
Készült az OTKA (A/053/94) támogatásával

Előadásomban most arra vállalkozom, hogy a névmásoknak — ennek a különösen egységes, ám ugyanakkor mégis sokrétű és szélsőséges szófaji osztálynak — a bővíthetőségét a lehetőségek szerint megvizsgáljam, az előforduló bővítményeket számba vegyem és osztályozzam.

Fontosnak tartom mindenekelőtt megemlíteni, hogy ezzel a kérdéskörrel, tehát a névmási csoporttal — s a csoport terminust én most a szerkezet terminus szinonimájaként használom, s alapvetően a bővített szófajt értem alatta — elsőként átfogóan Keszler Borbála foglalkozott egyetemi előadásaiban (1992b), valamint áttekintő szakirodalmi előzményként ide kívánczok Bósz Ágnes A névszói állítmány bővítési lehetőségei című bölcsészdoktori értekezése (1992a), amely — bár elsősorban az állítmányi pozíciót vizsgálja, s az állítmányi szerep speciális a bővíthetőség szempontjából — egy teljes fejezetet szentel a névmásoknak, s így kiindulópontul szolgálhatott a névmási csoport számbavételéhez.

Térjünk rá tehát most már a névmási szerkezet vizsgálatára!

A névmási csoportot a névmás és bővítményei alkotják, ám előfeltevéseink: a névmások csak nagyon korlátozottan bővíthetők. Ezt a feltételezést a következőkre alapozom: a névmásokat, mint az jól ismert, a nyelv deiktikus elemei közé szoktuk sorolni, minthogy önmagukban nincs határozott jelentéstartalmuk, nem közvetlenül utalnak a konkrét világra a jeltárgy megnevezésével, hanem indirekt módon a mindenkori kontextus, ill. beszédhelyzet segítségével. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a névmásoknak nincs állandó, általános jelentésük, sőt nyilvánvaló, hogy ezek az általános jelentések nem is egyneműek, hanem névmásfajtánként más és más absztrakciós szintet képviselnek (vö. Péter 1990: 193), s így a névmási alosztályokhoz más és más grammatikai és logikai funkciók kapcsolódnak, ám a minden névmásra érvényes, általánosnak vehető lexikai tartalmatlanság miatt a lehetséges bővítmények köre jelentősen leszűkül. Gondoljunk arra, hogy a bővítmény általában megszorítja, korlátozza az alaptag jelentését!

További nehézséget jelent az, hogy a névmások sajátosan kétsíkú rendszert alkotnak, hiszen a grammatikai és logikai funkciók szerinti tagozódáson túl hagyományos terminussal élve szófajhelyettesítők, azaz alapvetően főnévi, melléknévi és számnévi értékűek, és ez eleve más és más bővíthetőséget vet fel. A főnév legtipikusabb bővítménye a jelző, a melléknévé a határozó, és ha felvesszük külön szófaji osztálynak a számnevet, akkor nyilván főnévi értékben elsősorban jelzője, melléknévi értékben határozója lehet.

Mindezek fényében az látszik célszerűnek számomra, hogy a meglévő példákat vegyük sorra, méghozzá a most legegyszerűbbnek tűnő szempont, a bővítmények két nagy típusa (vonzatok és szabad bővítmények) szerint.

Nézzük meg először azt, hogy van-e egyáltalán példa vonzatra, tehát olyan bővítményre, amely szervesen hozzátartozna valamelyik névmás jelentésstruktúrájához.

Esetleges előzetes várákozásainkkal ellentétben úgy tűnik, hogy akad példa. Bósz Ágnes a *feleakkora*, *kétakkora*, *kétannyi*, *félannyi*, *százennyi*, *tizedennyi* stb. összetett mutató névmások kötelező vonzatának tekinti a határozóvá tevő *mint*-tel (a határozóvá tevő *mint* terminusra vö. Keszler 1992a: 136) kifejezett hasonlító határozót, tehát pl.: *feleakkora mint valami* (1992a: 39). Az első pillantásra talán tetszetősnek tűnő feltevés igazolására példákat keresve, az Értelmező szótárban túlnyomórészt utalószói szerepű mély hangrendű mutatókra találhatunk összetett mondatokban:

Ez a fa két évvel ezelőtt *feleakkora* volt, mint most.

Feleannyi bajunk sincs már vele, mint tavaly.

A dinnye itt *kétakkorára* is megnő, mint nálatok.

Tavaly *kétannyi*ba került a tojás, mint idén.

A példamondatok, úgy tűnik, ellentmondanak az eredeti tételünknek, hiszen a főmondatban nincsen hasonlító határozó, a *mint* pedig egyértelműen a hiányos szerkezetű mellék-

mondatok kötőszava és nem az ún. határozóvá tevő *mint*. Ennek tisztázásához még a következőket is figyelembe kell venni a példákból kiindulva: ezeknek az összetett névmásoknak az utótagja mély hangrendű mutató névmás. S itt egy rövid kitérőre álljunk meg a mutató névmásoknál.

A mutató névmások legősibb funkciója nyilvánvalóan a szingulatív kijelölés, azaz az aktualizálás volt. Az aktualizálásban szerepet játszó szavakat deiktikumoknak nevezzük (a mutató névmásokon kívül ilyenek még a személyes névmások és néhány határozószó, pl.: *tegnap, ma, most* — vö. Telegdi 1986: 51 és Hadrovics 1992: 269). Ebből az ősi funkcióból fejlődhetett ki az elvontabb használat, a forikus funkció, amikor is a névmásnak már maga a közlés ad tartalmat (vö. Hadrovics 1992: 269). A mutató névmások anaforikus, de főképpen kataforikus szerepben grammatikálizálódhattak: ez az alárendelő összetett mondat utalószava, amely ma már egységesen mély hangrendű. Azaz az utalószó nem más, mint grammatikálizálódott ana-, ill. katafora (Rácz 1992: 5). Vagyis a mély hangrendű mutató névmások esetén eleve fel kell tételeznünk egy tulajdonképpen feltételes kötelező „vonzatot” — a vonzat definícióját persze így sajátosan és kissé önkényesen kitágítva —: ugyanis ha a mély hangrendű mutató névmás utalószói funkciót tölt be, nem hiányozhat mellőle a mellékmondat (vö. az állítmányi szerepű névmások vizsgálatában Bósz 1992a: 38). Természetesen ha nem utalószói funkciót tölt be, még a fenti értelemben vett vonzata sines, pl. témaismétlő szerkezetekben: Rezső, az kedves fiú; vagy egyszerű anaforikus használatban — erre nézzük meg Rácz Endre példáját (1992: 7), amelyben az *annak* mutató névmási szóalak először utalószói szerepű, s így „vonzatos”, másodsor egyszerűen egy megismételt elem anaforikus szerepben:

Aki dudás akar lenni,
Pokolra kell *annak* menni,
Ott kell *annak* megtanulni,
Hogyan kell a dudát fújni. (Népdal)

Tehát összefoglalva az eddigieket: az utalószói szerepű mély hangrendű mutató névmások „vonzatosak” annyiban, hogy kötelezően áll mellettük a mellékmondat. Ez a vonzat azonban természetesen nem az adott lexéma jelentésstruktúrájához tartozik, hanem grammatikai funkciójából, grammatikai kötöttségből ered.

Visszatérve eredeti példáinkhoz: a *kétannyi, félannyi* stb. összetett névmások a példamondatokban utalószói szerepűek, tehát „vonzatuk” az előzőek értelmében a mellékmondat. A mellékmondatok (sorrendben) állítmányi, mennyiségjelzői, eredményhatározói és állandó határozói alárendelések. Az utalószó viszont összetett névmás, s így előtagja révén (az összetétel egyébként fok-mérték határozói szintagmára vezethető vissza) valóban kapcsolódik hozzájuk a hasonlítás mozzanata, ezért a mellékmondatok hasonlító jelentésárnyalatai, s ez ezekben a mondatokban kötelező érvényűnek tűnik.

Ugyanez a helyzet akkor is, ha ezek mellett az indirekt módon mérték- és mennyiségjelentésű névmások mellett a fenti előtagoknak megfelelő fok-mérték határozó áll, pl.:

A dinnye itt *kétszer akkorára* is megnő, mint nálatok.

Tavaly *kétszer annyiba* került a tojás, mint idén.

Az azonosság nyilvánvaló oka az, hogy az összetett szavak szerkezetformájának ugyanúgy saját viszonyjelentése van, mint az alárendelő szintagmának, s jelen esetben ez a jelentés megegyezik. (Természetesen az *akkora, annyi* stb. névmások fok-mérték határozójára még vissza kell térnünk a szabad bővítményeket vizsgálva.)

Elgondolkodtató az is, hogy ha a magas hangrendű *ekkorá, ennyi* mutató névmás, illetve a mély hangrendűek nem utalószói szerepben kapják meg ezeket a fok-mérték határozókat, a hasonlítás mozzanata ez esetben is mindenképpen jelen kell, hogy legyen pl. a

következőképpen: Ez a 2×2 -es doboz kicsi. Hozz egy legalább *kétszer ekkorát* — tudniillik: *mint* amekkora ez. A mellékmondat példánkban természetesen nem kötelező, de fakultatívnak tűnik, és értelmezőszerű a mondatrészkifejtés szempontjából.

Feltétlenül említést érdemel, hogy Ágoston Mihály A magyar halmaznevek című monográfiájában (1993: 251—252) felveszi külön csoportba a halmaznevek közé a fenti névmásokat (almazneveken a hagyományos számneveket kell érteni, amelyeket Ágoston alapvetően melléknévi szófajúnak ítél), s részelő hasonlító, illetve szorzó hasonlító címkével látja el őket, ezzel kizárva a névmási szóosztályba való tartozásukat azzal a megszorítással, hogy kettős jellegűek. A magam részéről továbbra is névmásoknak tekintem őket elsősorban azért, mert utalószerzői funkciót láthatnak el, s ez a mutató névmások sajátos grammatikai szerepe, elismerve azonban azt, hogy ezek a névmások előtagjaik révén a jelölt szubsztancia-halmaz nagyságát valamihez hasonlítják — innen vonzatosságuk —, s az ilyenfajta viszonyítás alapvetően nem jellemzője a névmásoknak.

Úgy tűnik, hogy az eddig elmondottakhoz hasonlóan viselkednek a mutató névmások az *ugyan*-előtaggal is, csak ebben az esetben nem különböző, hanem azonos fokú hasonlításról van szó, pl. utalószerzői szerepben: *Ugyanakkora* darab szövetet adtam neki, mint amekkora kaptam. *Ugyanaz* a járása, testtartása, mint az apjáé. Nem utalószerzői, anaforikus szerepben: *Ugyanerről* a témáról beszélgettünk tegnap is — tudniillik: *mint* amiről most beszélgettünk.

Az itt vázolt probléma, úgy gondolom, további kutatást igényel, és valószínűleg túlmutat a névmási csoport vizsgálatán, hiszen már mondat szerkezeti kérdéseket is érint. Azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy ezek a talált vonzatok nem alapvetően a névmások jelentéséhez, pontosabban jelentésstruktúrájához tartoznak, hanem grammatikai kötöttségűek: az összetett vagy szerkezetes névmásokhoz kapcsolódnak, ahol a szerkezetformának saját viszonyjelentése van, s ebből következik a vonzat; másrészt a vonzatosság, úgy tűnik, nem köthető egyetlen határozói szerephez sem, pusztán sajátos jelentésárnyalathoz.

Még mindig ebben a témakörben, tehát a hasonlítás és viszonyítás kategóriáján belül maradván kell megemlítenem témánk szempontjából talán a legkritikusabbnak tűnő szöveget a *más* határozatlan névmást. Úgy tűnik, hogy a *más* mindenféle előtag nélkül eleve magában hordozza a hasonlítás mozzanatát, hiszen valami csak valamihez képest lehet más, s így hasonlóan viselkedik a középfokú melléknemekhez, mellette valóban a határozóvá tevő *mint*-tel szerkesztett hasonlító határozót találunk, pl.: Szorgalmára nézve Péter *más* gyerek, mint a többiek. Mellékmondat: Nincs *más* megoldás, mint hogy szakítsunk rögtön. Tudniillik: nincs más megoldás, *mint az, hogy*. Természetesen elmaradhat a hasonlító határozó ugyanúgy, ahogy a középfokú melléknemek mellől is elmaradhat, ha egyértelmű a viszonyítás másik pólusa — pl. a szövegkörnyezet egyértelművé teszi (vö. Bósz 1992b). Pl.: Nekem *más* feleség kell — tudniillik: nem olyan, mint a szóban forgó. Megfontolásra késztet az is, hogy a *más* sokszor felelérhető az egyébként a hasonlítást szintén alapjelentésükben hordozó *eltérő*, *különböző* melléknemekkel. Pl.: Mindig *más és más* sportegyesületekbe igazol = 'különböző'; vagy: Michael Jordan egészen *más* stílusú játékos, mint Magic Johnson = 'eltérő'; sőt: Nem maradt *más* feladat = 'több feladat'.

Mindezek arra az óvatos feltételezésre késztetnek, hogy megkérdőjelezzem a *más* névmási szóosztályba való tartozását, hiszen a viszonyítás nem a névmások sajátja. Ugyanis míg például az *ilyen* névmás saját kategóriáján belül (tulajdonság) bármilyen ebbe a kategóriába tartozó (s persze tovább kategorizálható) melléknevet helyettesíthet, s — ahogy Balázs János kimutatta (vö. Temesi 1980: 134) — a névmások éppen a legfőbb kategóriakijelölő jegyek, addig a *más* már nem, csak valamihez viszonyítottan. Természetesen a *más* szófaji értéke külön, önálló vizsgálatot igényel, s ez módosíthatja, illetve elvetheti azt az elképzelést, hogy esetleg inkább tartalomváró főnévnek és melléknévnek ítéltetjük. (Egyetlen apró

adalék mindehhez: Károly Sándor az értelmezőkről írott tanulmányában (1958) következetesen melléknévnek, ill. alkalmi főnévnek minősíti a *más*-t. A *más* további szabad bővítményeire a fentiek ellenére még visszatérek.)

Tovább lépve: nézzünk egy újabb példát — még mindig a vonzatosság körében maradva!

A valahányadik, akárhányadik, ennyiedik, mennyiedik stb. sorszámnévi névmások mellett fakultatív vonzat a partitívus. Például:

Ki tudja, *hányadik* lett a *gyengébbek* közül.

Ki tudja, *hányadik* lett az *osztályban*.

Valahányadik sorban a *sok* közül csak kapunk helyet.

Valahányadik sorban a *moziban* csak kapunk helyet.

Úgy tűnik, hogy itt az ún. egymással kiváltható vonzatokkal van dolgunk (a terminusra vö. Keszler 1992b), tehát jelen esetben vagy valódi részelő határozó, vagy példánkban partitív értékű helyhatározó áll a vonzathelyen, vagy tegyük hozzá, esetleg a kettő együtt: *Valahányadikok* csak lettünk a *pályázók* közül az *osztályban*, mintegy leszűkítve a rész-egész viszonyt a lényeg a partitív érték. A partitívus ebben az esetben a sorszámnévképző, a *-dik* következménye, jóllehet a partitívuszi jelentésviszonyt kifejező határozó, ahogy S. Hátori Antónia kimutatta (1991a: 7), a számnévhez — s véleményem szerint így közvetve a számnévi névmáshoz — eleve kapcsolódik a mennyiségre utaló alapjelentés révén.

A *-dik* képző a *-d* számnévképző és az *-ik* morféma összekapcsolódásával keletkezett. Az *-ik* ma önállóan kiemelő jel, de eredetileg partitívuszi értékű birtokos személyjel volt (vö. Tompa 1962: 435–442), s ezt a partitívuszi értékét őrzi ma is, akár önálló morféma: *legszebbik valakik* közül, akár képző részévé vált: *negyedik valakik* közül, akár lexéma részévé vált: *egyik valakik* közül.

Mindebből következik, hogy az összes *-ik* végű névmáshoz kapcsolható valamilyen fokon a partitívuszi érték éppen a végződés következtében. Csináljunk egy gyors listát névmásfajtánként! Kérdő névmás: *melyik*, vonatkozó: *amelyik*, általános: *akármelyik*, *semelyik*, *bármelyik*, határozatlan: *valamelyik*, *némelyik*, *egynémelyik*, *egyik*, *másik* stb. Például: Az *egyik* fiú *közületek* nagy bajt csinált. Vagy: *Bármelyik* hallgató a *csoportból* képes levizsgázni grammatikából.

Nem hallgathatjuk el, hogy a partitívus többször erősen érintkezik az igei állítmányhoz tartozó részelő határozóval (vö. S. Hátori 1991a: 7), s nem mindig dönthető el teljes bizonyossággal, hogy vajon az igei állítmányhoz vagy az *-ik* végű névmáshoz tartozik-e — nyilvánvalóan az ige jelentése is befolyásolja ezt. Ennek tisztázása, úgy gondolom, egy további feladat lesz.

Második mondatpéldánk („*Bármelyik* hallgató a *csoportból* képes levizsgázni grammatikából”) egy következő tanulsággal is szolgál. A minőségjelzős alany — tehát a *bármelyik hallgató* szerkezet — átalakítható birtokos jelzővé: a *hallgatók bármelyike*, s ez a genitívus partitívus, amely eleve átalakítható részelő határozóvá: a *hallgatók közül bármelyik*. Ehhez kapcsolódóan emlitem meg, hogy gyakori, hogy az *-ik* végű névmásokon a személyes névmással kifejezett partitívus személyjel formájában jelenik meg — pl.: *Némelyikük* megállt egy-egy hódombon — vagyis tulajdonképpen: *közüünk némelyik*. Ugyanez számnévi névmásokon: *Néhányunknak* jó volna elmenni az előadásra — vagyis: *közüünk néhánynak* (vö. részletesen Laczkó 1991: 400 kk.).

A partitívuszi jelentésviszonnyal kapcsolatban nem maradhat említés nélkül, hogy az összetett általános és határozatlan névmásokra az *-ik* végződéstől függetlenül is jellemző az, hogy némiképp kapcsolható hozzájuk a partitívuszi jelentésárnyalat, pl.: *bárki* — egy adott csoportból mindegy, hogy melyik egyed. Természetesen ez a csoport lehet szűkebb vagy abszolút tag, azaz általános értékű. S itt egy pillanatra álljunk meg, és tegyünk egy rövid

kiterő az általános és határozatlan névmásokkal kapcsolatban az előbbi állításom magyarázataképpen. Az általános és határozatlan névmások jellegzetessége, hogy logikai operátorként működnek a nyelvben (vö. Grundzüge 1981: 657–670), s ezt nem a mondatbeli helyük, hanem eleve lexikai jelentésük biztosítja, tehát a nyelv olyan jelenségei, melyek valamely logikai reprezentációban logikai műveletet jelölnek (vö. Hunyadi 1988: 462). A *mind-*, *minden-* előtagú gyűjtőnévmások pl. ún. alloperátorok vagy a strukturális nyelvtan (1992) kifejezésével univerzális kvantorok, ami számunkra most a következőt jelenti: egy adott egységből minden X elemre érvényes. Tehát a *Minden ember halandó* mondat úgy értelmezhető, hogy ha valaki ember (az emberek csoportjába tartozik), akkor halandó.

Nem szükséges most ennél a kérdéskörnél hosszasan időzni, mindössze annak megvilágítására vetettem fel, hogy miért köthető bizonyos partitív jelentésárnyalat ezekhez a névmásokhoz.

Annyit kell mindehhez hozzátenni kiegészítésként, hogy partitívusz és használata meglehetősen kidolgozatlan a magyar szakirodalomban. Akkor beszélünk általában partitívuszról, ha valamely homogén egész egy részét kiemeljük. Úgy gondolom, tágan értelmezve akkor is szó lehet partitívuszról, ha az egésznek minden egyes részét kiemeljük (pl. *közülünk mind*), illetve ha egyetlen részt sem emelünk ki (pl. *közülünk senki*); így kapcsolódhatnak ide a *mind(en)-* és a *se(m)-* előtagú általános névmások. Ezek mellett a névmások mellett a partitívuszi bővítmény azonban lazább kötöttségű szerkezetet alkot, mint a vonzatok általában, ezért inkább ezt a bővítményt valamiféle átmenetként lehet értékelni a kötött és szabad bővítmények között (vö. a terminusra S. Hátori 1991a: 7–8).

Összefoglalva az eddigieket: a névmási vonzatok elemzésében azokból a példákból indultam ki, amelyeket a névmási szerkezetek kapcsán fel szoktunk sorolni. Ezek tüzetesebb vizsgálata néhány egyéb esetre is fényt derített. Végeredményben azonban az derült ki, hogy a névmások jelentésstruktúrájához önálló vonzat nem tartozik, leszámítva az *-ik* végű névmások partitívuszt, hiszen az *-ik* ez esetben a lexéma részévé vált, de mint láttuk, a partitívusz csak valamiféle átmenetként értékelhető vonzat és szabad bővítmény között. Az összes többi vonzat pedig grammatikai kötöttségű.

Nézzük meg ezek után a bővítmények másik nagy csoportját, a szabad bővítményeket. A példák alapján négy kérdéskörre szeretnék kitérni. Az első az értelmező.

A névmások leggyakrabban azonosító értelmezők alaptagjai, s csak ritkábban elől álló jelzőnek megfeleltethető értelmezőké — ezt Károly Sándorra (1958: 30–36) hivatkozva állítom, aki többek között megállapítja, hogy ezek a szerkezetek általában szabálytalanok, a tipikus értelmezős formáktól alakilag eltérnek, pl. mutató névmási alaptag esetén gyakoribb, hogy nem közvetlenül az értelmezett után áll az értelmező: *Ezt fogd meg, a kalapácsot*, vagy sokszor megismétlődik az értelmezett előtt a névmás kijelölő jelzőként: *Ezt fogd meg, ezt a kalapácsot*. A névmási alaptagú értelmezős szerkezetek sokszor bizonyos sajátos jelentésárnyalatokat hordoznak, pl. az értelmezett partitív értékű kérdő névmás mellett: *Mit láttál ott, érdekeset?* Ezek most önkényesen kiragadott példák, melyek sorát hosszan lehetne bővíteni, hiszen értelmező minden névmásfajtaához kapcsolódhat egyszerű mondatrészként (l. a fenti példákat) s mellékmondatlall kifejezve is, pl.: Vidd el az *enyémet*, azt, amelyik az ajtó mellé van akasztva! vagy: *Te (az)*, aki itt vagy, segíthetsz, stb.; természetesen a különféle névmások százalékosan más-más arányt mutatnak. Most újra következék néhány kiragadott eset: gyakorinak tűnik az értelmező pl. a személyes névmások mellett. Előfordul bizonyos performatív kifejezésekben: *Én*, a Bölcsészettudományi Kar *dékanja* kinevezem; *Én*, Nagy Péter fogadom. Érdekeség a személyes névmás értelmezője esetén, hogy a hangsúly eltolódhat, eltűnhet a szünet, s ilyen kifejezések jönnek létre, mint: *mi asszonyok*; *mi nők*. Egy másik adalék: értelmezőszzerűen kapcsolódik a *maga* nyomatékos személyes névmás (a *maga* nyomatékos személyes névmási voltára vö. É. Kiss 1985: 161, ill. Laczkó 1992: 122) az

elsődleges személyes névmásokhoz: *neki magának* három gyermeke van. Az értelmezett személyes névmás sokszor el is marad: *Én magam* intézem el → *Magam* intézem el. Gyakori tehát az értelmező a személyes névmás mellett, ritka azonban pl. a visszaható és kölcsönös névmás mellett, bár akad rá példa: Megismerte *magát*, a küszködő *embert* stb. Nem sorolom tovább a lehetőségeket, jöllehet hosszan lehetne még. A névmások melletti értelmezők számbavétele, a teljes kép megrajzolása feltétlenül önálló dolgot érdemel.

Összefoglalva tehát a névmások melletti értelmezőkről a következőket állapíthatjuk meg. Az értelmező funkciója alapvetően nem más, mint a pontosítás, a deixis vagy a forikus referencia pontosítása. Érdekességük ezeknek az értelmezős szerkezeteknek, hogy azonosítás esetén az értelmező tagjai többnyire nem cserélhetők fel, a többi jelzőnek (minőség, mennyiség, birtokos) megfeleltethető értelmező pedig nem alakítható át a megfelelő jelzős szerkezetté, pl.: Vedd el *azt*, *a polcon lévő*! — *Vedd el *a polcon lévő* *azt*!

Térjünk át a szabad bővítmények körében a következő kategóriára: a névmásnak elől álló jelzője van; s nézzük meg elsőként azt a problémásnak tűnő esetet, amelyik viszonylag gyakran előfordul: a *valaki*, *valami*, *bárki*, *bármi*, *mindenki*, *minden*, *semmi* határozatlan és általános névmások az elvileg szintén határozatlan névmási *más*-t, ill. egyéb általában alkalmilag főnevesült melléknévi névmást minősítő jelzőként bővítik. Pl.:

Találj ki *valami más*!

*Senki más*sal nem állt szóba.

Valami *ilyet* kerestem.

A jelenségre magyarázatot keresve először az merült fel, hogy itt egy redukciós folyamat eredménye az előttünk álló szerkezet. A 3. példát alapul véve tehát pl. *valami ilyen ruhát* a szerkezet egésze, ahol a főnévi alaptagot bővíti az *ilyen* névmási jelző, s ezt az egész szerkezetet bővíti tovább a *valami(féle)* minőségjelző. Ez az egymásra épülés természetes bővülése a jelzőknek. Vegyük alapul a következőt: *két* → (*szép* → *könyvet*). A minőségjelző átvéve alaptagjának szófaji értékét főnevesül, s így állhat elő a *két szép* szerkezet, melyben egy alkalmilag főnevesült melléknévnek van mennyiségjelzője a jelzők szabályos sorrendjének megfelelően. Visszatérve a névmási példánkhoz: *valami ilyen ruhát* → *valami ilyet*. Elsőre talán elfogadhatónak tűnik ez a redukciós magyarázat, a probléma azonban az, hogy tapasztalatom szerint két minősítő jelző nem nagyon szokott ilyen formában összekapcsolódni — hiszen pl. az *idei tavaszi fesztivál* szerkezetben azért áll két minősítő jelző egymás mellett, mert a *tavaszi fesztivál* kapcsolat némiképp már állandósult, megkockáztatom, kicsit az összetételek felé húz. (Természetesen a jelzők kapcsolódási szabályainak feltárása további kutatási feladat kell, hogy legyen.) A másik két példánkkal, tehát a *valami más* stb. szerkezetek esetén pedig további probléma az, hogy a *más*-t a szakirodalom a névmási szóosztályon belül főnévi és melléknévi értékűnek is tartja, s a fenti elképzeléshez be kellene azt bizonyítani, hogy a *más* csak alkalmilag főnevesül.

A probléma egy lehetséges megoldására hadd idézzem S. Hámosi Antóniát a történeti grammatikából: „A melléknévi szerepű határozatlan névmással (s olykor a melléknévvvel) alakult értelmező jelzős szerkezetek egy része a kor folyamán (kései ómagyar kor — L. K.) minőségi változáson ment át. Olyan esetekben, amikor e névmások (vagy melléknevek) határozatlan vagy általános főnévi névmások értelmezői voltak, a szerkezet tagjainak kapcsolata — részint határozatlan jelentésük, részint gyakori együttes használatuk következtében — szorosabbá vált. A szerkezet toldalékolása egyszerűsödött: csak a második helyen álló tag kapott toldalékot. A szerkezettagok helyzete így megsemmisült, s az értelmezős szerkezet minőségjelzőssé vált, amelynek alaptagja a korábbi értelmező, jelzője pedig a korábbi alaptag lett” (1991b: 18.)

A fent említett problémák miatt ez a magyarázat elfogadhatónak tűnik, s magyarázatot ad a *valami* stb. névmások melléknevesülésére is; persze tegyük hozzá: természetesen leíró szempontból ezek a szerkezetek már semmiképp sem minősíthetők értelmezőknek.

Az eddigi példáinkban a jelzős szerkezet alaptagjának és bővítményének is névmás volt a szófaja, a bővítmény pedig speciálisan *-ki*, *-mi* utótagú általános vagy határozatlan névmás. Úgy tűnik, akad olyan példa is, amelyben, úgy látszik, mégiscsak két eredetileg minősítő jelző, és csak a második névmási, áll egymás mellett, s nem valószínű, hogy a szerkezet értelmezőre vezethető vissza. Szigorlati vizsgán hangzott el a minap: és *hasonló efféléket* említhetünk — tudniillik: *hasonló efféle metaforákat*. Persze ez csak egyetlen példa. Ám továbbgondolkodásra ösztönző a szerkezet alakulását, valamint a már említett jelzők összekapcsolódási problémáját illetően.

Hadd említsek meg még ebben a témakörben két olyan kiragadott példát, ahol redukciót feltételezek, s a jelzők sorrendje ezt egyértelműen meg is engedi:

Az első valahány kapjon díjat!

Profi futballistákra lenne szükség, s ma önöknél *egyetlen ilyen* van: Détári.

A redukció útján alkalmilag főnevesült számnévi, ill. melléknévi névmásnak az első esetben kijelölő, a második esetben mennyiségjelzője van. Az utóbbi példa azért is érdekes, mert az alkalmilag főnevesülő *ilyen* az alany szerepét tölti be, az előttünk álló szerkezetben jelzős, s ráadásul értelmezője is van — hozzátéve, hogy ha kiegészítjük a szerkezetet, az értelmező is a főnévi alanyhoz tartozik — tudniillik: *egyetlen ilyen játékos* van: Détári.

Keszler Borbála hívta fel a figyelmemet a redukcióval kapcsolatosan arra, hogy az egész probléma kitágítható abból a szempontból, hogy megvizsgálható a névmási szóosztályon belül néhány kettős főnévi és melléknévi szófajának tartott egyed is, pl. az *egyik* és a *másik*, s kérdés, hogy valóban van-e főnévi értékük, vagy redukció folytán csak alkalmilag főnevesülnek pl. az *a másik* szerkezetben. Nincs most lehetőség erre kitérni, megfontolandó azonban mindez — a példánál maradva — a névmás előtti névelőhasználat szempontjából is. Ám ez további vizsgálódásokat igényel, s egy másik előadás tárgya lehet.

Észrevehetjük, hogy ebben a kategóriában egyetlen főnévi névmás sem szerepelt minőség- vagy mennyiségjelzővel. Ennek oka az, hogy véleményem szerint főnévi névmás saját szófaji értékében nem kaphat jelzőt. Úgy tűnik, csak olyan példákat találunk, amelyekben a névmások már főnévként kapnak jelzőt; néhány eset szemléltetésképpen: *nagy ő* — „a harmadik személy, akire a közlés vonatkozik, sajátos jegyekkel kiválhat a tömegből, és anélkül, hogy a közlésben már korábban szerepelt volna, az *ő*-vel egyértelműen megjelölhető” (Hadrovics 1992: 272); *belső én* — például a pszichológiában használatos, az *én* jelentése már komplikált tartalmakat ölel fel, s korántsem az első személyre vonatkozik. Gyakran kap jelzőt főnévként a *valaki* egyébként határozatlan névmás is, pl.: „Az egész megjelenésén látszik, hogy nagyon rendes *valaki*” (Mikszáthtól idézi Hadrovics 1992: 275) — ebben az esetben a *valaki* nem általánosságban vonatkozik egy létező személyre, hanem egyénit. Ugyanígy a *semmi* és a *senki* eleve főnév a következő példákban: Kezdődik az örökkévaló *semmi* (= 'üres tér', esetleg 'halál'). Egy nagy *senki* vagy (= 'értéktelen ember'). Mindenképpen főnévként értékelendő a visszaható névmás az alábbi idézetben:

„Gyötrött és tépett *magamat*
Régi hiteiben fűrösztve
Vérből, jajból és lángból
Szedegetem össze
S elteszem mint éltes holtat” (Ady: Mag a hó alatt)

A *magamat* itt 'személyiség, lélek' értelemben szerepel. Szintén Adytól származik a következő idézet:

„Erdővel, náddal póre sik
Benőtteni hirtelen, újra
Novemberes, ködös *magát*.” (Az eltévedt lovas)

A *magát* ez esetben 'lét' jelentésben értelmezendő, s nem az eredeti visszaható névmási funkcióban szerepel.

S ezzel térjünk át a szabad bővítmények harmadik csoportjára, a jelzők közül a még nem említett birtokos jelzőre. Példák: *a főnök akárkije, Péternek a valakije, a lánynak kije?, az embernek mije?* Mondatba foglalva:

A főnök akárkijével beszéltem, nagyon öntelten viselkedett.

A lányod kijéről van szó?

Úgy tűnik, leginkább főnévi kérdő, általános és határozatlan névmások kaphatnak esetenként birtokos jelzőt, s ilyenkor természetesen a névmás tág denotátumainak a száma leszűkül: valakihez tartozó személyekről vagy dolgokról, esetleg valamilyen célra kiválasztott személyről vagy dologról van szó. A kérdő névmásoknál a kötött grammatikai és logikai funkció — modalitásmeghatározó lexikai elem — miatt nem, de a többinél jelentősen csökken, megkérdőjeleződik a „névmásiség”, az indirekt jelentés erősen direktté válik, a névmás nem általánosít, hanem már inkább egyénít. A következő birtoklásmondatban például már a *valaki* csakis főnévként értékelhető: Máriának van *valakije*, látszik rajta. *Valaki* = 'szerető'.

A lányod kijéről van szó? típusú kérdő mondat esetén pedig feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a kiegészítendő kérdő mondatnak egy speciális fajtája lehet csak: a hallgató rosszul hallja jelen esetben a birtokos jelzői alaptagot, s erre kérdez vissza a pontosítás érdekében. (Ez lehet az ún. ismételtető kérdés egyik speciális fajtája — az ismételtető kérdéssel kapcsolatban vö. Keszler 1989: 289.)

Végezetül nézzük meg a szabad bővítmények negyedik csoportját. Ezek pedig a fok-mérték határozós szerkezetek: *éppen ilyen, majdnem annyi, kétszer akkora, pontosan az stb.* Például:

Éppen ilyen ruhát szerettem volna.

Kétszer annyi kellene, mint ez itt.

Pontosan erről van szó.

A fok-mérték határozó szerepe véleményem szerint itt elsősorban a pontosítás, a deixis vagy az ana-, ill. katafora pontosítása. Behatárolható, hogy mely lexémák állhatnak fok-mérték határozóként ezekben a szerkezetekben: egyrészt, amelyek alkalmasak a pontosításra (*éppen, teljesen, egészen, pontosan*), másrészt a mérték-, ill. mennyiségjelentésű mutató névmások mellett a fokozó szerepűek (*kétszer akkora, háromszor annyi, majdnem annyi stb.*).

A példák közül az utolsóként említettet vegyük egy kicsit szemügyre: *Pont/pontosan erről* van szó. Vitathatatlanul főnévi mutató névmás előtt szerepel a fokhatározó, s a főnévnek ez a határozófajta nem bővítménye, valamint úgy tűnik, nem is igazán lehet a fokhatározó *mennyire, milyen mértékben?* kérdésével rákérdezni. Nem tudok és nem is merek egyelőre állást foglalni, de mintha ebben az esetben a *pont/pontosan* partikulaszerűen viselkedne, és már nem bővítmény. (A partikula terminust a következő értelemben használok: csekély jelentéstartalommal rendelkező pragmatikai-kommunikatív indikátor, mely általában egyetlen szóra vonatkozik, és mondatrészszerpet nem tölt be — vö. Keszler 1992a: 138.)

A szabad bővítmények vizsgálata után egy legeslegutolsó mozzanatra hadd térjek még ki.

Természetesen más a helyzet az eddigiekhez képest akkor, ha a névmások állítmányi szerepbe kerülnek. Deme Lászlót idézem: „Hogy (...) az állítmánynak (...) milyen bővítménye lehet, azt nem szófaji értéke vagy szófaji természete szabja meg, hanem mondatrészi minősége: állítmányi helyzete” (1971: 55.) Tehát az állítmányi szerep speciális a szabad bővítmények szempontjából: Pl.: *Jövőre a faluban teljesen tiétek lesz a föld.* Az állítmánynak ebben a mondatban idő-, hely- és mértékhatározója van.

Nem véletlen, hogy éppen a birtokos névmást választottam példának, ugyanis ez a névmás az, amelyik többféle határozóval bővíülhet állítmányi szerepben, ám ha nem ebben a pozícióban szerepel, szinte egyáltalán nem lehetnek bővítményei.

Mint említettem Bósz Ágnes foglalkozott az állítmányi szerepű névmásokkal, s most dolgozatából csak egyetlen érdekesnek tűnő példát hadd idézzek. A személyes névmás állítmányi szerepéről van szó egy speciális esetben (1992: 34.) Az egyik példamondata: *Neked én nem vagyok te.* Bósz Ágnes a következőket állapítja meg az ilyen szerkezetekről: a személyes névmás, ha a mondatban állítmány, és a névmás az alany egy bizonyos körben elterjedt megszólítását jelenti, az állítmány kötött bővítménye a részeshatározó vagy a helyhatározó, ún. egymással kiváltható vonzatok, azaz vagy az egyik, vagy a másik határozó szerepel a fenti szerkezetben, a struktúra mindkettővel teljes. A vonzat azonban nem alapvetően a személyes névmás bővítménye, hanem grammatikai kötöttségű. Úgy gondolom, hogy a példa nem helyénvaló a névmások között. Egyrészt csak a megszólításra alkalmas, tehát második személyű személyes névmások léphetnek be ebbe a szerkezetbe, ez tehát egyfajta pragmatikai kötöttség is, ami még önmagában nem lenne baj, ám ebben a szerkezetben a névmás véleményem szerint – önmagát megnevezve – főnév. Vö.: *Minek szólít? Tenek szólít* és nem **Neked szólít* — ez a morfológiai fogódzó természetesen csak a személyes névmás elsődleges paradigmájánál elkülönítő szerepű, a rendhagyó ragozás (szuppletívizmus) miatt, ám bizonyító erejűnek érzem.

Összefoglalva: a szabad bővítmények körében a példák alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a névmások egyetlen „természetes” bővítménye az értelmező, amely „utólag értelmezi a jelzett szóban megjelölt dolgot minőségi, mennyiségi jegyének, birtokosának vagy a vele azonosított dolognak a megnevezésével” (Rácz 1968: 351), tehát alkalmas arra, hogy a deixist vagy a forikus referenciát pontosítsa, az esetleges félreértést kiigazítsa. Mivel értelmezője minden szófajnak lehet, úgy is fogalmazhatunk, hogy még a névmásnak is. A fok-mérték határozó annyiban speciális, hogy csak bizonyos listázható határozók lépnek a névmásokkal szerkezetbe, s az ilyen névmások köre is szűk, a birtokos jelző jelentősen módosítja az indirekt jelentést, egyéb jelzők pedig csak redukeió útján jelenhetnek meg. Ennek alapján és a vonzatosság körében tapasztaltak alapján előfeltevésünk, tehát hogy a névmások csak nagyon korlátozottan bővíthetők, igazolódni látszik. Természetesen nem véletlenül fogalmaztam így: nagyon korlátozottan, s nem úgy, hogy nem bővíthetők. Mindezenre arra a kérdésre, hogy létezik-e névmási csoport, sem határozott igennel, sem határozott nemmel nem mernék válaszolni. Mindazt, amit elmondtam, adaléknak szántam, s nem lezárt eredményeket ismertettem, s tudom, hogy nem is került elő minden (nem elemeztem pl. a *jó néhány* vagy a *sok minden* szerkezeteket, melyeket a két tag együttes jelentésösszegeinek változása miatt nem tekintek szintagmának, valamint nem tértem ki a határozószói névmások, ill. névmási határozószók esetleges bővíthetőségére sem, mert ezeket Máta Mária (1987 és 1988) egyetértve alapvetően a határozószói kategóriába sorolom). Újabb példák elemzése módosíthatja a vázolt képet, s további adalékokat nyújthat, ezek azonban majd egy esetleges újabb előadás témájául szolgálhatnak.

HIVATKOZÁSOK

Ágoston 1993 = Ágoston Mihály, A magyar halmaznevek. Újvidék, 1993.

Berrár 1982 = Berrár Jolán, Próbák és problémák A mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához — A szófajok (NyTud Dolg. 33. sz., 7–32, 1982). In: A mai magyar nyelv I. Cikk- és tanulmánygyűjtemény. (Szerk.: Keszler Borbála). Bp., 1991. 119–138.

Bósz 1992a = Bósz Ágnes, A névszói állítmány bővítési lehetőségei. Bölcsészdoktori értekezés. Bp., 1992.

- Bósz 1992b = Bósz Ágnes, A fokozható melléknevek, számnevek és határozószók hasonlító határozói bővítménye. In: Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. (Szerk.: Keszler Borbála). Bp., 1992. 24–30.
- Deme 1971 = Deme László, Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.
- É. Kiss 1985 = É. Kiss Katalin, Az anaforikus névmások értelmezéséről: *ÁNyT.* 16. sz.: 155–187, 1985.
- Fabó 1984 = Fabó Kinga, A szófajváltás: *Nyr.* 108: 360–369, 1984. Grundzüge einer deutschen Grammatik. Von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von K. E. Heidolph, Walter Flamig und Wolfgang Motsch. Berlin, 1981.
- Hadrovics 1992 = Hadrovics László, Magyar történeti jelentéstan (Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat). Bp., 1992.
- S. Hátori 1991a = S. Hátori Antónia, A számnévi alaptagú szerkezetek. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana II. (Szerk.: Benkő Loránd). Kézirat. 1991.
- S. Hátori 1991b = S. Hátori Antónia, Az értelmező jelzős szerkezetek. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana II. (Szerk.: Benkő Loránd). Kézirat. 1991.
- Hunyadi 1988 = Hunyadi László, Operátorok a magyar nyelvben. In: A magyar nyelv rétegződése. (Szerk.: Kiss Jenő és Szűcs László). Bp., 1988. 461–467.
- Károly 1958 = Károly Sándor, Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban: *NyTudÉrt.* 16. sz. Bp., 1958.
- Kenesei 1984 = A nyelv és a nyelvek. (Szerk.: Kenesei István). Bp., 1984.
- Keszler 1989 = Keszler Borbála, Az összetett mondatok modalitása. In: Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. (Szerk.: Rácz Endre). Bp., 1989. 283–305.
- Keszler 1992a = Keszler Borbála, A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Rácz-Emlékkönyv. (Szerk.: Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina). Bp., 1992. 131–139.
- Keszler 1992b = Keszler Borbála, Egyetemi előadások szintagmatanból és mondattanból. ELTE, 1992.
- Laczkó 1991 = Laczkó Krisztina, Gondolatok személyjeles számneveinkről és névmásainkról. In: Benkő-Emlékkönyv. (Szerk.: Hajdú Mihály és Kiss Jenő). Bp., 1991. 399–403.
- Laczkó 1992 = Laczkó Krisztina, Hány személyes névmásunk van? In: Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. (Szerk.: Keszler Borbála). Bp., 1992. 108–127.
- Mátai 1987 = D. Mátai Mária, A névmási határozószók: *Nyr.* 111: 109–114, 1987.
- Mátai 1988 = D. Mátai Mária, A határozószók helye a szófaji rendszerben: *MNy.* 84: 31–44, 1988.
- Péter 1990 = Péter Mihály, Névmasok érzelmi-értékelő jelentése. In: Zsilka-Emlékkönyv. (Szerk.: Havas Ferenc, Horváth Katalin és Ladányi Mária). Bp., 1990. 193–198.
- Rácz 1968 = Rácz Endre, Mondattan. *MMNy.* (Szerk.: Rácz Endre). Bp., 1968.
- Rácz 1985 = Rácz Endre, A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben: *MNy.* 81: 257–266, 1985.
- Rácz 1992 = Rácz Endre, Mondatgrammatika és szöveggrammatika. *Linguistica, Series C, Relationes*, 6. Bp., 1992.
- Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. (Szerk.: Kiefer Ferenc). Bp., 1992.
- Szilágyi N. 1978 = Szilágyi N. Sándor, Világunk a nyelv. Bukarest, 1978.
- Telegdi 1986 = Telegdi Zsigmond, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1986.
- Temesi 1980 = Temesi Mihály, A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta. Bp., 1980.
- Tompa 1962 = Tompa József, A „kiemelő jel” mai nyelvtani szabályai: *MNy.* 58: 435–442, 1962.

Tájékoztató

O. Nagy Gábor „Magyar szólásmagyarázó szótár” című befejezetlen kéziratáról

O. Nagy Gábor (Debrecen, 1915. június 6. — Budapest, 1973. május 4.) tudományos pályáját irodalomtörténészként kezdte. Az irodalomszemléletnek a negyvenes—ötvenes évek fordulóján uralkodó merev marxista irányultsága fordította figyelmét a nagy értékelés-hullámtól függetlenebb nyelvészet, szótárírás, szólástörténet felé. A nagyközönség számára neve elsősorban a számos kiadást megért *Mi fán terem?* (1961 stb.) szerzőjét jelenti. E remek könyv gazdagsága és érdekessége egy csapásra a *mifántológia* (ahogy a filosz-világ e műfajt, illetőleg tudományát elnevezte) avatott mesterévé és egyeduralkodó tekintélyévé tette O. Nagy Gábort. Az ő neve áll a már szintén több kiadásban megjelent *Magyar szólások és közmondások* című hatalmas kötet címlapján is (1966 stb.). Részt vett *A magyar nyelv értelmező szótára* (1959—1962 stb.) és az egykötetes *Magyar értelmező kéziszótár* (1972 stb.) szerkesztésében. Egymaga vállalkozott egy korszerű magyar szinonimaszótár elkészítésére. Ezen dolgozott, önmagát hajszoló szenvedéllyel a végzetes utolsó órákig. Az Attila úton agyongázolta egy százugldó gépkocsi. Elárvult művének befejezése Ruzsiczky Évára maradt (O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva: *Magyar szinonimaszótár*. 1978 stb.). Elméleti munkássága is jelentős. Nem véletlenül volt — élete utolsó szakaszában — az MTA Nyelvtudományi Intézete általános nyelvészeti osztályának a vezetője. Az 1968-ban a göttingeni egyetemen tartott előadássorozatából nőtt ki az *Abriss einer funktionellen Semantik* (1973.) című munkája, amely az Akadémiai Kiadó és a Mouton and Co. közös kiadásában jelent meg.

O. Nagy Gábor hatalmas kézíratos cédulaanyagot hagyott hátra a magyar szólások és közmondások tárgyköréből. Ez a negyedszázadon át céltudatosan és alkalomszerűen is gyűjtött cédulaanyag volt O. Nagy Gábor szólás- és közmondásmagyarázó munkásságának az aranyalapja. Egy-egy szólásmagyarázat megírásakor elsősorban céduláinak bőséges anyagára támaszkodott, abból indult ki. Volt egy távolabbi célja is. Meg akarta alkotni a magyar szólások nagy eredetmagyarázó szótárát. Ennek *a*-kezdetű anyagából mutatványt is tett közzé cikksorozat formájában. L. O. Nagy Gábor: Részletek egy szólásmagyarázó szótárból. In: *Magyar Nyelvőr* 89 [1965.]: 223—231, 367—374, 469—476, 90 [1966.]: 81—86, 189—193, 297—301, 92 [1968.]: 334—335. E cikksorozatból képet szerezhetünk magunknak arról, milyen is lett volna ez a nagyméretű magyar szólásmagyarázó szótár, ha a sors kegyesebb lett volna O. Nagy Gáborhoz.

A mintegy 30 000 cédulát magába foglaló kézíratos szólástörténeti és szólásmagyarázó cédulaanyag O. Nagy Gábor halála után vásárlás útján az MTA Nyelvtudományi Intézet tulajdonába került. A cédulaanyagot Imre Samu igazgatóhelyettes kívánságára az O. Nagy Gábor nehezen olvasható írását jól ismerő közvetlen munkatárs, Gölniczki Margit vette gondozásába. A nagyszótári osztály akkori vezetője, Kelemen József által kimunkált elvek szerint Gölniczki Margit 1974-ben hozzáfogott a cédulaanyag rendezéséhez és legépeléséhez. Amikor az anyagrendezést és gépelést 1974-ben elkezdte, Gölniczki Margit hatvannégy éves volt. Nyolevanöt éves korában, 1995-ben fejezte be e munkát.

Két példányban, példányonként 17 (egyenként kb. 300 lapos) szalagos iratgyűjtőben az O. Nagy Gábor: *Magyar szólásmagyarázó szótár* című anyag 1995. szeptember 1-jén átkerült megőrzésre az MTA Nyelvtudományi Intézete Könyvtárának kéziratárába. (Budapest I., Színház u. 5—9. II. 218, 220.)

A rendezett és legépelte anyag öt egységből tevődik össze:

1. Magyar szólásmagyarázó szótár A—Zs. (1—3 910 oldal)
2. Közmondások dokumentációja A—Zs. (1—725 oldal)

3. Irodalom (bibliográfia) (1—24 oldal)
 4. Rövidítésmutató (Rm. 1—197 oldal)
 5. Tartalomjegyzék (Tj. 1—3 oldal)
- Összesen 4 859 oldal.

Egyidejűleg a Könyvtár kezelésébe került az O. Nagy Gábor kezeírásával készült eredeti cédulaanyag is 15 (ebből 11 nagy) dobozban. Tehát szükség esetén (pl. a gépiratba fel nem vett hosszabb görög szövegrészeket okán) vissza lehet keresni a szerzői kézirat megfelelő céduláját is.

Bárcsak találtatnának fiatal nyelvész kutatók, akik O. Nagy Gábor immár könnyen kezelhető szólástörténeti és szólásmagyarázó anyagába beledolgoznák magukat, és tovább vinnék a stafétabotot, amely O. Nagy Gábor kezéből kihullott!

Kiss Lajos

Főnévi-melléknévi szerepű anyagnevek melléknevekkel alkotott összetételeinek konfrontatív vizsgálata

A szóösszetételek konfrontatív vizsgálata során találtam a magyar összetételeinkkel párhuzamos kínai példákra, s így a *xuě-bái* hó + fehér > hófehér összetétel meglepően hasonló alakulat mind elemeiben, mind struktúrájában, mind jelentésében a magyar *hófehér* összetételünkhöz.

E vizsgált alárendelő szóösszetétel egy sajátos típust alkot, melyet nyelvészeink a szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetételek közé sorolnak.

Az elemezni kívánt párhuzam korábban jóval kevesebb problémát jelentett számomra, mivel csak tényfeltáró szerepre kívántam vállalkozni.

Kutatásom elsősorban a mellérendelő szóösszetételekre irányul, így a közben felszínre kerülő adatok, illetve a témához kapcsolódó szakirodalom közül is a mellérendelés problémaköre kötötte le a figyelmemet.

Korábbi tanulmányvázlatomat is a *hófehér* szavunk párhuzamának bemutatásával, közlésével indítottam, amely összetételünk mind B. Lőrinczy Éva: Szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelt összetett szavak rendszere (MNY. LVI, 63—75), mind Gósy Mária: A szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelt összetett szavak rendszere (MNY. LXXI, 47—57), mind Dóka Péter: Szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelt összetett szavaink kérdéseihez (MNY. LXXI, 325—331) című tanulmányában egyaránt szerepel.

Gósy Mária a szerkezetkihagyó összetételek közé sorolja a *hófehér* típusú összetételünket, ezen belül a jelentéssűrítő hasonlító alosztály tagjának tekintve őket.

Ezen összetételtípusok elemzése során Arany János jelöletlen hasonlító összetétel, illetve Deme László jelentéssűrítő alakrövidülés terminusát is megemlíti.

A Gósy Mária által említett típusokat figyelembe véve, a *hófehér* összetételünk kapcsán az anyagnévi jelzős összetételek alcsoportját is meg kell említenünk, melyről a szerző megállapítja, hogy: „Elkülönítésük a minőségjelzősöktől önmagában is sok problémát jelent” (i. m. 53). Ez annyit jelent számomra, hogy jóval bonyolultabb kérdéskört kell elemezni, mint korábban látszott a tényfeltárásnál.

A kínai jelzős szóösszetételek harmadik csoportjába sorolja V. I. Gorelov (1984) a

xuě-bái 'hó + fehér > hófehér'

mò-hēi 'tús + fekete > koromfekete, teljesen fekete'

qī-hēi 'lakk + fekete > fekete, mint a lakk; mint a szurok'

wū-hēi 'holló + fekete > hollófekete'

xuè-hóng 'vér + vörös > vérvörös'

huǒ-hóng 'tűz + vörös > tűzvörös'

tiān-lán 'ég + kék > égszínkék'

jīn-huáng 'arany + sárga > aransárga'

huǒ-rè 'tűz + forró > forró, mint a tűzláng'

bīng-lěng 'jég + hideg > jéghideg'

összetételeket.

Ezen összetételek közé sorolandó az Osanyin (1952) által említett *mì-tián* 'méz + édes > mézédés' összetétel, mely ugyancsak anyagnévi jelzős szóösszetételnek tekinthető.

Ezen összetételek első látásra megdöbbenettek a *jéghideg, vérvörös, hófehér*, szavainkkal alkotott párhuzamukkal, majd igyekeztem magyarázatot találni, talán leegyszerűsíteni a kérdést azzal, hogy az adott anyagok elsődleges tulajdonságaként csakis az adott jelzőt lehet alkalmazni.

A leegyszerűsítést szerencsére rögtön elhessegette az orosz nyelvű grammatikai munka elemzése, amely többnyire más struktúrával adta vissza a kínai szerkezetet:

qī-hēi : чёрный, как лак, чёрный как смоль

(fekete, mint a lakk; mint a szurok)

mò-hēi : чёрный как тушь, совершенно чёрный

(fekete, mint a tus, teljesen fekete)

wū-hēi : чёрный как вороново крыло

(fekete, mint a holló szárnya)

mì-tián : сладкий как мёд

(édes, mint a méz)

Igen jelentős az Osanyin-szótár második jelentésmagyarázata, amely képtelen visszaadni a *mézédés* jelentést, s a *мёдовый* alak mellé odailleszti a *ежыс* 'íz' szót is magyarázatnak. Az orosz nyelvben a főnév itt nem tölthet be jelzői funkciót!

A fordítás második csoportját alkotja a

xuě-bái белоснежный (hófehér)

huǒ-hóng огненно-красный (tűzvörös)

tiān-lán небесно-голубой (égszínkék)

xuè-hóng кроваво-красный (vérvörös)

összetételek magyar nyelvi összetételeinkhez hasonló fordítása, melyeket szintén szóösszetétellel ad vissza az orosz nyelv. A *белоснежный* alak sorrendjében mutat eltérést a kínai, illetve magyar *xuě-bái* (hó + fehér) *hófehér* struktúrájától. A minőséget az összetétel második eleme jelöli. Gorelov a kínai összetételek esetében rámutat arra a tényre, hogy ezen összetételek esetében az első alkotóelem magyaráz hasonlítás révén.

Ez az állítás lényegében megegyezik B. Lőrinczy Éva szintaktikailag pontosan nem elemezhető szavaink csoportjának értékelésével. Jellemzőjükként állapítja meg azt a tényt, hogy a „tagok összekapcsolása útján az utólag jelentéstartalmát valamilyen, az előtagból megnevezett dologhoz, jelenséghez hasonlítja (*pehelykönnyű* = olyan könnyű, mint a pehely; *hófehér* = olyan fehér, mint a hó...) (B. Lőrinczy i. m. 66).

A harmadik típust a *jīn-huáng*: золотистый (aransárga), *huǒ-rè* (tűz + forró): огненный (tüzes, égető), *bīng-lěng* (jég + hideg): ледяной (jeges) nem összetétellel, hanem egytagú lexikai elemmel fordítja az orosz nyelv.

Ez az igen szerteágazó fordítás adta az ötletet, hogy néhány nyelvcsaládból vett példa segítségével összevegyem a kínaival strukturálisan megegyező magyar összetételeinket.

1. arany + sárga > *arany-sárga*; jīng + huǎng > *jīnghuǎng*
 szláv: золотистый (orosz), златен (bolg.), zlatožltý/zlatožlutý (szlovák), zlotožoľty (lengyel), zlatožut (szerb)
 germán: goldgelb (német), golden yellow (angol)
 román (latin): aureus/auratus (latin), galben *ca* aurul (román), jaune d'or (francia)
 finn: *kullankeltainen* (kulta = arany), *kultainen* (arany-színű)
2. hó + fehér > *hófehér*; xuě + bái > *xuěbái*
 szláv: белоснежный (orosz), белоснежен (bolgár), snežan, beo/bela *kao* снег, (sz.-h.) snehobiely (szlovák), snieznobialy, bialy *jak* śnieg (lengyel)
 latin: niveus (latin), alb *ca* zapăda (rom.), blanc(he) *comme* neige
 germán: schneeweiß (német)
 snow-white/white as snow 'fehér, mint a hó' (angol)
 finn: *lumivalkoinen*
3. holló + fekete > *hollófekete*; wū + hēi > *wūhēi*
 szláv: чёрный как вороново крыло (orosz), чёрен како гавран (bolg.), *ern kao* gavran (szerb-horvát), čierný ako havran (szlov.), kruczo czarny (kruk 'holló'), kruzy (lengyel)
 latin: niger *tangum* corvus,
 germán: rabenschwarz (német), black as raven (angol)
 finn: *korpinmusta*
4. jég + hideg > *jéghideg*; bīng + lěng > *bīnglěng*
 szláv: ледяной (orosz), hladan *kao* led, ledan, studen (bolg.), studený (szlovák), lodowaty, zimny *jak* led (lengyel)
 latin: glacialis, glediū (lat.), glacial, rece *ca* gheața (rom.), froid(e) *comme* la glace, glacé, glacant (francia)
 germán: icy-cold, cold as ice (angol), eiskalt, kalt wie Eis (német)
 finn: *jääkylmä*
5. *koromfekete* mò + hēi > *mòhēi* ('tus + fekete')
 szláv: чёрный как тушь, совершенно чёрный (orosz), *ern kao* gar (sz.-h.), čierný ako uhol (szlov.), czarny *jak* sadza (lengyel)
 latin: piceus 'szurokfekete' (lat.), negru *ca* cărbunele (rom.), noir *comme* de la suie (francia)
 germán: jet-, pich-, inky-black, black as coal (angol), kohlschwarz, rabenschwarz, pechschwarz (német)
 finn: *nokimusta*, *pikimusta*, *noenvarinen*
6. vér + vörös > *vérvörös*; xuè + hóng > *xuehong*
 szláv: кроваво-красный (orosz), crven *kao* krv (sz.-h.), červený *ako* krv (szlov.), czerwony *jak* krew, krwisty (lengyel)
 latin: sanguineus (lat.), sîngerîu, roșu *ca* sîngele (román)
 francia: rouge sang, rouge *comme* une tomate, d'un sang de boeuf
 germán: blood-red (angol), blutrot (német)
 finn: *veripunainen*, *verenpunainen*

A finn *kullankeltainen* összetételt megvizsgálva eltérést találunk a struktúra esetében. Az arany: *kulta* csak módosult (gyenge) alakban tölti ki az itt vizsgált szemantikai funkciót. A *kullanhuuhdonta* 'aranyosás', *kullankaivaja* 'aranyásó', *kullantekijä* 'aranycsináló' összetételekben figyelhető meg ez a vizsgált elem.

A finnugor nyelvek közös jellemzőjének tekintett melléknévi funkciót is betöltő anyagneveket jelölő főnevekre a finnben is találunk példát: *kullakaivos* 'aranybánya', *kultakala* 'aranyhal', *kultavyö* 'aranyöv'.

Figyelmet érdemel a *keltainen* (mn) 'sárga' és *kelta* (fn.) 'sárga' lexikai elemek párhuzamos megléte. Ez a kettősség valószínű a *kelta* < *gelb/gold* germán kapcsolatra vezethető vissza. A példáink közt szereplő *goldgelb* német összetétel mindkét tövet (*o/e*) magában szerepelteti.

A feltételezést megerősíti a finnugor nyelvek eltérő töve, így a mordvin E.: *можа/ожо* M.: *можа* (Cigankin: Grammatika mordovszkih jazikov, Szaranszk 1980) a vogul: *восьрам-харн* < *восьрам* 'epe', magyar: *sárga*, török: *sari*, mongol: *šar*, kazah: *sargayu* 'megsárgul, sary + sárga'.

Az összehasonlító vizsgálat eredményeként azt láthatjuk, hogy a magyar anyagnév előtagból álló összetételek, amelyeknek melléknév az utótagja valóban erős német párhuzamot mutatnak. A párhuzam további magyar s német példák között is fennáll: *acélkék* — *stahlblau*, *acélszürke* — *stahlgrau*, *égszínkék* — *himmelblau*, *rákvörös* — *krebsrot*, *tengerzöld* — *meergrün*, *tükrőfényes* — *spiegelblank*, *kőkemény* — *steinhart*, *sziklaszilárd* — *felsenfest*.

Ez a párhuzam a struktúrák vonatkozásában nem állapítható meg ilyen mértékben egyetlen szláv nyelv esetében sem.

A kérdés areális és nyelvi kontaktusbeli hátterét elemezve érdekes problémával állunk szemben. A szláv nyelvekkel való kontaktusunk (a földművelés szavai, keresztény liturgikus nyelv) korábbiak tekinthető, mint a germán nyelvekkel kialakult kapcsolat. A latin nyelvek lexikai megfelelőivel való összevetés is az eltérő, s nem a párhuzamos jelleget hozza felszínre, annak ellenére, hogy kultúránkra a latin nyelv nagy hatást gyakorolt.

Dóka Péter feltételezi, hogy a nyelvújítás korában tükrőfordításokként kerültek nyelvünkbe a szókihagyó, mondatsűrítő összetételek, melyek befogadását az anyagnév előtagú jelzős összetételek analogikus jellege segítette elő. Több példát hoz a német struktúrák átvételére, s megállapítását a *Schaden-freude* (káröröm), *Heim-weh* (hovágy), *Kampf-ruf* (csatakiáltás), *Zeit-genosse* (kortárs) azonos felépítésével támasztja alá.

Dóka mindamellett, hogy rámutat az azonos felépítésre, nem tartja kizárólagosnak idegen nyelvi eredetüket, s fenntartja az analógia lehetőségét.

A *hófehér*, *jéghideg*, *kőkemény* anyagnév előtagú összetételek német megfelelője *schnee-weiss*, *eiskalt*, *steinhart* esetében is hasonló helyzet áll fenn, ugyanis a teljes sorozat párhuzamát figyelhetjük meg a magyar és német példákat tanulmányozva.

A tények alapján egyértelmű lenne a német összetételek tükrőfordításként való átvétele. Ezt az elgondolást borítja fel teljesen a magyar és kínai, illetve a kínai és német párhuzamának egyidejű megléte. Ennek legszembetűnőbb példája a *tiān-lán* '(ég + kék > égszínkék)', illetve a *himmelblau* '(ég + kék > 'égszínkék') teljesen azonos elemek alkotta struktúra.

Mind a kínai, mind a német összetétel következetesebben épít az analógiára a magyar *égszínkék* szónál, amely a *szín* elemmel magyarázza a kék adott minőségét. Ez a tény megkérdőjelezi a magyar összetételek német tükrőfordításként való átvételét, mivel ezen kínai—német párhuzam alapján elképzelhető lenne a német—kínai, illetve a kínai—német tükrőfordítás is, aminek igen kicsi a valószínűsége.

A kínai szóösszetételeket elemezve legalább olyan váratlan párhuzamokra találtam, mint a Dóka tanulmány *Schaden-freude*, *Heim-weh*, *Kampf-ruf* példái. A magyar *vízszint*, *vízszintes*, illetve *földszint* megfelelői a kínai *shui-pín* (OS. 510) víz + szint > vízszint, 'horizontális, vízszintes', a *di-pín* (OS. 686) föld + szint > földszint, horizont. Ezen összetétel érdekessége abban rejlik, hogy egyetlen európai nyelvben sem találjuk meg a *víz* előtagot a *vízszintes* vizsgált idegennyelvi megfelelőiben. A Dóka-féle tükrőfordítás koncepció alapján feltételezhetnénk egy német átvételt, viszont a német teljesen más struktúrákat alkalmaz (*horizontal*, *waagrecht*). Megjegyzést érdemel, hogy a német szereti a saját germán szókincsére támaszkodva lefordítani a latin kifejezéseket, s itt mégiscsak alkalmazza a latin nyelvcsaládban használatos „*horizontal*” lexikai elemet.

A Dóka Péter által felvetett gondolat, miszerint határt kellene szabni a szintaktikailag pontosan nem elemezhető szavaknak, mivel a *hegyhát*, *diófa*, *házlető*, *napsütötte* szavaink (grammatikai viszonyt tartalmazó szókapcsolatok terén) körülírással felbontható szerkezettel is magyarázhatók, s emiatt az adott nyelvi entitás köre szinte végtelennek tűnne. Ez szerinte nyelvtani szemléletünk alapjait kérdőjelezné meg. Nem Dóka véleményével kívánok vitába szállni, amikor az általa említett *hegyhát* szavunk kínai strukturális párhuzamait sorolom fel a *шань-чзо* (OS. 975) 'hegy + láb > hegyláb', *шань-чзү* (OS. 975) 'hegy + gerinc > hegygerinc', *шань-бей* (OS. 975) 'hegy + hát > hegyhát', összetételek esetében, hanem a kínai összetételek vonatkozásában is elképzelhető a birtokos szerkezetű felfogható kapcsolatokon kívül a körülírással megnevezhető összefüggés.

Hasonló, sajátos összefüggést rejteget a kínai *шун-жү* (OS. 313) 'idő + nap > dátum', amely megfelel a magyar *időnap előtt* terminusnak, az összetétel körülírása 'meghatározott időpontot' jelent. Ezen párhuzamok nagyobb valószínűséggel fogadhatók el hasonló struktúrák alkalmazásának, mint tükörfordításnak.

A Dóka által felvetett tükörfordítás vagy analógia dilemma a bemutatott nyelvi párhuzamok alapján még összetettebbnek bizonyul. Az általa említett befogadásra való hajlamot a magyar nyelv sajátos izoláló nyelvekhez hasonlító derivációs képessége segíti elő, amennyiben tükörfordításról van szó. Ezt a Gabelentz (1881) és Szemenasz (1985) szerint az izoláló nyelvekre jellemző szóalkotási módozatot figyelhetjük meg a mellérendelő szóösszetételek esetében is. A nyelvészek elsősorban az izoláló nyelvek derivációs módozataként mutatják be e szóalkotási típust, amely a magyar nyelvnek is jellemző sajátossága. Ezen szóösszetételek között is legalább olyan különös tükörfordítászerű párhuzamokra találhatunk, amelyek a *hófehér* és *xuě-bái* esetében figyelhetünk meg. A kínaiban megtalálható *gēn-běn* (tő + gyökér) 'őshonos, tősgyökeres, alapvető', *ěr-mu* (fül + szem > 'figyelem, hall és lát', *běn-mò* (tő, gyökér + a fa hegye) 'az esemény teljes menete', *fan-zhi* (fon + szó) 'szó-fon', *li-wai* (bent + kint) körülbelül legalább olyan meglepő párhuzamot mutat, a *tősgyökeres*, *szemfüles*, *tőviről-hegyire*, *szó-fon*, *körülbelül* összetételeinkkel.

A mellérendelő összetételek legalább olyan mondatsűrítő jellegűek, mint a szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetételeink. Az indoeurópai nyelvi struktúrákon és gondolkodási módon nevelkedett beszélő számára a Pázmány által említett „*szem-fül emberek*” érthetetlen szókapcsolatot jelent, és anyanyelvi társai számára csak a következő körülírással tudná átadni ezen összetétel lényegét: éles látással, és jó hallással rendelkező emberek.

A nyelvek tipológiai sajátosságai nagyon ritkán jelentkeznek vegytiszta formában, amire Badouin de Courteney (Kazany, 1912) is rámutat, épp ez a sokszínűség okozhat fejtörést a nyelvészek számára és vezethet nehezen megalkopozható hipotézisek megalkotására. E tény jól megfigyelhető az orosz nyelv esetében is, ahol a finnugor szubsztrátum jegyeire hívja fel a figyelmet W. Veenker (1967), A. A. Potebnya (1899) pedig az izoláló kínai nyelvvel hasonlítja össze az orosz nyelvet, a már említett mellérendelő összetételek elterjedt alkalmazásának vizsgálatakor. A nyelvekben egyszerre jelen lévő eltérő tipológiai sajátosságok U. Weinreich (1970) nyelvi kontaktuselméletét támaszthatják alá.

Szemiotikai szövegtan. 5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok. Szerkesztette Petőfi S. János, Békési Imre, Vass László. JGYTF Kiadó. Szeged. 1992. 302 lap.

A Szemiotikai szövegtan 5. kötetét olvasva két közvetlen szövegtani tapasztalat fogalmazható meg. Mindkettőt a kötet szerkesztői vált(hat)ják ki az olvasóban. Az egyik a szerkesztői Előszó egyik fontos állásfoglalása: „a különböző vélemények egybevetését, a kutatási kérdéskörök, feladatok és témák katalógizálását, e 'pillanatfelvétel' globális elemzését és értékelését, a körkérdésünkkel kapcsolatos tanulságok levonását az olvasóra bízva” épül fel a kötet (8). Nos, e műveleteket bizonyonnyal elvégzi minden olvasó, miképp a kritikus is — a megértés folyamatában, majd valószínűleg az értelmezésben is. A kritikával szorosan összefüggő bemutatásban azonban e jeles ambíció csak a konvencionális terjedelmi korlátok lebontásával lenne elérhető: a kritika tűrhetetlenül hosszú nyúlna. Ebből is nyilvánvalóvá válik egy univerzálisnak tűnő kommunikációs jellegzetesség: a megértés és az értelmezés kognitív folyamata és annak verbalizálása nem azonos. Az alábbiakban olvasható szöveg csak részben fedí le a kritikus többszöri olvasási tapasztalatát, értelmezését.

A másik tapasztalat az egy szöveghez rendelhető eltérő interpretációk evidenciájával kapcsolatos. A Szemiotikai szövegtan 5. kötetének kiváló, kezdeményező szövege egy kérdéssor volt, melyet a szerkesztők a szöveggel valamilyen módon foglalkozó magyar nyelvészeknek tettek föl, felkérés alapján. A hét kérdésre beküldött válaszok, a kérdések szövegére válaszoló 26 szöveg mind szövegtípusát, mind stílusát, mind pedig — legfőképpen — a tudományos diskurzusban való részvétel módusát, a nyelvészeti kérdések értelmezését tekintve erősen különbözik egymástól. A kérdés mint megnyilatkozásbeli modalitásfajta persze mindig nyitott, hívja az eltérő értelmezésű válaszokat. Ám a hét kérdés, az általa lefedett tematika tudományos pontossága a kívánt mértékben szűkíti e lehetőségeket annak érdekében, hogy valamiről valami beszélgetés alakuljon ki. Sem a szerkesztők tevékenységének, sem a kérdések megformálásának számlájára nem írható az a tapasztalat, hogy a beküldött válaszok sokszor elbeszélnek egymás mellett.

A Szemiotikai szövegtan 5. kötete még a korábbi számoknál is tematikusabb: fel kívánja mérni a hazai szövegtani kutatások intellektuális helyzetét és irányait, törekvéseit. Ennek érdekében fogalmazta meg a három szerkesztő az említett kérdéseket, melyek (rövidítve) a következők: 1) Az ön véleménye szerint mik a verbális szöveg szövegyszerűségének (textualitásának) kritériumai? 2) Melyek azok a fő kérdések, amelyeknek vizsgálatára a szövegtan feladatainak irányulnia kell, és mely tudomány(ok) feladata kell hogy legyen e kérdések vizsgálata? 3) Jellemezze röviden az ön közelebbi kutatási területét, különös tekintettel annak verbális szövegeket érintő aspektusaira. 4) Az ön kutatási területe mivel és/vagy hogyan járul(hat) hozzá a verbális szövegek kutatásához és/vagy egy szövegtan (mint diszciplína) létrehozásához? 5) Az ön kutatási területe milyen segítséget kap(hat) a verbális szövegek kutatásától és/vagy a szövegtantól (mint diszciplínától)? 6) Mik a szöveg-

kutatás (és/vagy egy szövegtan létrehozásának) soron következő legsürgősebb feladatai? 7) Egyéb kapcsolódó mondanivaló (7–8).

Az az elgondolás, hogy egy szakmát aktuálisan egy időpontban nem pusztán egy téma köré, hanem egy kérdéssorban meghatározott nyitott, de szigorú tematika köré szervezzen egy konferencia, egy folyóirat, egy kutatócsoport, nem szokatlan kutatási forma tőlünk nyugatra, nálunk azonban sajnos szinte egyedi eset. Ezért e diskurzusmódszert önmagában is üdvözölhetjük, mert a tudományos diskurzus új formája eleve dinamizáló hatással lehet, s a Szemiotikai szövegtan 5. kötete ki is váltja e kívánt effektust. Az újdonságon túl még élvezhetjük a konkrét összjátékot is, amely tűnhet szervezettnek és akcidentálisnak is, hiszen az 1978. évi szövegtani konferencia óta nem támadt olyan alkalom, amely szervezeten szembesítette volna a különböző hazai szövegtani iskolákat. Ez itt sajnos csak részben történik meg, a kötetet nemcsak a válaszolók listája és szövegeik minősége jellemzi, hanem a valamilyen okból itt meg nem nyilatkozók hiánya is.

A beküldött válaszok egy része egyáltalán nem foglalkozik a föltett kérdésekkel. Albertné Herbszt Mária a társalgás néhány jellemzőjével és szabályával foglalkozik, Bánréti Zoltán a visszakereshetőségi elvvel, Békési Imre az ellentétes viszony tömbösítő tulajdonságaival, B. Fejes Katalin az iskolai történetelbeszélés, a fogalmazás szintaxisának statisztikai vizsgálatát mutatja be, Fónagy Iván a költői nyelv jellegzetességeiről ír saját nyelvelméleti keretében, Hunyadi László a számítógépes fordítás szövegtani összefüggéseiről, Murvai Olga a szöveg szintaktikai és szemantikai szintjének összefüggéseiről, Petőfi S. János és Vass László a Petőfi-féle szövegelmélet egyik változatát fejtik ki, Szende Aladár a tankönyvi szöveg természetéről mondja el pótolhatatlan ismereteit, Wacha Imre pedig a szöveggel és a szövegmondásban reprezentálódó szöveginterpretációval kapcsolatos nézeteit foglalja össze. A szerkesztőknek igazuk van az Előszóban, e tanulmányok valóban kötődnek a kérdésekhez, persze igen áttételesen: valamilyen módon implikálják a kérdésekre adandó válaszokat, vagy azoknak egy részét. Mégis azt kell megállapítanunk, hogy az áttételek explikálása talán túl sok tennivalót hagy az olvasóra. Egyúttal a válaszadás elkerülése sajátos kettősséget mutat: egyrészt a kutatás, a tudományos diskurzusban való részvétel szabadságát, másrészt viszont a hazai tudományos diskurzus bizonyos fokú fegyelmezetlenségét. Az egyiknek örülhetünk, a másiknak már aligha.

A kérdésekre valamilyen módon válaszoló írásokat ezúttal nem érdemes sorba venni, s mivel nem mindenki tért ki az összes kérdésre, azok mentén sem kapunk föltétlenül tiszta képet. Inkább néhány olyan problémát érintünk, amelyek az írások egymással beszélgető sorában megnevezik önmagukat, jellemezvén egyúttal a magyar szövegtani kutatásokat.

Az első (és talán legfontosabb) jelöletlen szempont az, hogy milyen nyelvszemlélet, milyen nyelvelmélet áll a kifejtések mögött. Már e tekintetben sem könnyű kijelölni az itt reprezentálódó irányokat. Az egyik legbiztosabb fogódzónak az a dichotómia tűnik, amelyben az egyik felfogás inkább kiiktatja a pragmatikát, míg a másik természetes módon a nyelvleírás részének tekinti. A nyelvszemlélet meghatározza azt a horizontot, amin belül a szöveg (több-kevesebb sikerrel) értelmezhetővé válik. A jelzett kettősség egyik végpontját például Murvai Olga adja, aki szerint „Induljunk ki abból, amit alaptételként mindnyájan elfogadunk: bármely szöveg kétdimenziós, és ezen azt értjük, hogy szintaktikai és szemantikai sikon szerveződik” (167). Az állítás önmagáért beszél, ám kétséges, hogy „mindnyájan” elfogadjuk-e. Hasonlóképpen látja a kérdést — bár más megközelítésből Fábricz Károly: „Pontosan nem tudjuk megmondani, hogy a beszédsszöveget mint nyelvi köntöst hogyan kell lehántani, hogy a gondolat sértetlenül és ugyanakkor nyelvi sallangoktól mentesen vizsgálható objektumként maradjon” (55). Eltekintve a „nyelvi sallangok” meglehetősen homályos fogalmától, itt a nyelvtől függetlenül megragadható (tehát nem attól függetlenül létező!) gondolat tézise fogalmazódik meg, a gondolatnak a nyelven kívüli és egyúttal

gond nélküli objektiválhatósága. Az ide vonható ontológiai, episztemológiai dilemmákon kívül bizony a nyelvészeti pragmatika és a recepcióelmélet belátásai is a tézis körüli kételyeket erősítik.

A másik oldalon idézhetjük ezzel szemben például Péter Mihályt: „A szövegszerűség ismérvei tehát nem szükségképpen és kizárólag nyelvi természetűek” (171). Nem feltétlenül azonos nézőpontból, de hasonlóan nyilatkozik a kötetben többek között Lengyel Zsolt, Szabó Zoltán, Kertész András, Bencze Lóránt és a Petőfi—Vass szerzőpáros (bár ők a „kanonikus [egyértelmű reprezentációt biztosító] nyelv” igényét kívánják összeegyeztetni a Morris-féle három szemponttal, tehát többek között a pragmatikaival).

Ennek az alapvető kérdésnek a kapesán a kötet egyik fő tematikai fókuszja a textualitás problémája körül összpontosul. A válaszadók többsége egyetért a szövegdefiníció (jelenlegi) lehetetlenségében: „A szöveg — hasonlóan a szó, a mondat vagy a jel fogalmához — a nyelvtudomány nyitott, heterogén megközelítéseket lehetővé tevő, nem definiálható alapfogalma, amelynek heurisztikus funkciója van”, írja Kocsány Piroska (145). Ennek a kötetben például Deme László (meglehetősen magabiztossággal), Balázs Géza, Fábricz Károly ellentmond.

A textualitás kérdésére adandó válaszlehetőségek egyik mai magyar kérdésiránya Kocsány Piroska írásában jelölődik ki, amikor e tanulmány leszögezi, hogy „a modern szövegtudomány története hagyományosan kétféle irányzatot különböztet meg; nevezzük őket nyelvi rendszer központúnak, illetve szövegértelmezés központú irányzatnak” (146). Az írás igen érzékenyen elemzi a rendszer- és az értelemközpontú szövegfogalom-értelmezés lehetőségeit és korlátait, s e képet valójában rávetíthetjük a magyar szövegtani kutatások és kialakult elméleti irányzatok legtöbbszörére, mert azok általában a mondaton túlmutató nyelvtani kapcsolóelemekből indulnak ki, immár hagyományosan, azaz eredetüket tekintve rendszerközpontúak. A két típus szembeállítása azonban kissé érthetetlen: kérdéses, vajon mennyiben képzelhető el egy deskriptív nyelvtanra alapozott szövegtan „szövegjelentésen”, vagyis az értelemközpontú összetevő nélkül, s egyáltalán: vajon annyira zárt, „kanonikus”-e a nyelvi rendszer, hogy arra kétely nélkül támaszkodhatunk. A Kertész András által itt már megemlíttet és eredetien feldolgozott kognitív paradigma erre határozott (tagadó) választ ad (a nyelvtan szimbolikus jellegét hangsúlyozva), s voltaképpen ezt teszi mindenki, aki elfogadja a pragmatikai összetevő kikerülhetetlenségét (maga Kocsány Piroska is), ám e kérdés-fölvetésre a kötetben más forrásokra (a hivatkozott Lyons mellett bizonyosan a prágaiakra) alapozva, de a kognitív nyelvészettel összhangban Péter Mihály adja talán a legárnyaltabb választ: „A nyelv ugyanis nyílt, dinamikus és labilis egyensúlyú rendszer, s ennek egyik következménye, hogy az egyes nyelvi entitások és kategóriák (pl. szó és nem-szó, mondat és nem-mondat) között nem húzódnak éles és határozott választóvonalak” (171). Éppígy kissé kérdéses Kocsány Piroska bemutatásában, hogy vajon a szövegek értelemközpontú bemutatásával miért csupán az irodalomtudomány foglalkozhat, miért szűnik meg nyelvészet lenni a „szövegértelmezés nyelvésze” (147). A szövegtan aligha kerülheti el általában a szövegek elemzését s az arra következő értelmezést, amelynek alapvetően az a célja, hogy modellálja a megértési és produktív folyamatokat. E tevékenység nem korlátozódhat az irodalmi szövegekre.

A fölvetett dichotómia nyilvánvaló célja a nyelvészet illetékességi körének és (talán leginkább) a lehetséges nyelvészeti szövegtani módszer(ek)nek a kijelölése. Ez azonban folyamatos nehézségekbe ütközik, hiszen — miként Kocsány Piroska írja — „A szöveget alkotó viszonylatok ismert viszonyítási pontjai a következők: a beszélő, a tárgy, az idő, a nyelv, a jelentés, a szöveggel végrehajtott cselekvés, a szöveg önmaga, valamint a többi szöveg (az intertextualitás)” (145). Nyilvánvaló, hogy a rendszerelvű (voltaképpen strukturalista alapú) nyelvészet csak korlátozottan tud e viszonyítási pontokkal operálni, egyesekkel talán sehogy sem. A pragmatikai nézőpont ezen kíván segíteni úgy, hogy a cselekvésben,

az aktuális jelentésben, a tárgyban, a beszélőkben éppúgy a rendszerszerűséget véli felfedezhetőnek, mint korábban a grammatikában, de — miképp Péter Mihály fenti idézete is mutatja — nem egy kanonizált struktúrában, hanem nyitott rendszerben, mely mindig létrehozza önmagát. Az ebből következő összetettség valóban megbontja a tudományok hagyományos rendjét, határait, ám ez nem föltétlenül csupán rombolás, remélhetőleg legalább annyira építés is. Péter Mihály így nyilatkozik erről: „De vajon nem veszélyezteti-e ez a magas fokú interdiszciplinaritás a nyelvtudomány nehezen kivívott és féltve őrzött szuverenitását? Nézetem szerint nem. Ellenkezőleg: a nyelvészeti pragmatika eddigi ismereteinknél mélyebben és teljesebben tárja fel a nyelvnek mint unikális és univerzális emberi adottságnak teljesítményét” (173). Hasonlóképpen látja a kérdést például Lengyel Zsolt, Kertész András, Szabó Zoltán, valamint Petőfi S. János és Vass László.

A kötetben összeálló lényeges kérdések sorát, azok feltevéseit és a rájuk adott válaszokat természetesen bőven lehetne még sorolni. Ezekből ezúttal kettőt szükséges talán kiemelni. Az egyik a beszélt nyelvi és írott nyelvi szövegek közötti megkülönböztetés (a nemzeti közeli dilemmát jól jelzi a „text” és a „discourse” terminológiai disszeminációja, s ezzel egyidejű szinonimitása). A kötetbeli válaszok egyik szimptomatikus eleme az, hogy egyáltalán a téma ritkán fordul elő. A másik jellemző összetevő az, hogy egyrészt a szociolingvisztika oldaláról Kontra Miklós joggal, megalapozottan, bár kissé türelmetlenül hiányolja a „discourse” magyar nyelvű vizsgálatait (hasonlóan Lengyel Zsolt), másrészt viszont Fábriusz Károly minden szakirodalmi hivatkozás, tudománytörténeti előzetes nélkül újra felfedezi a magyar nyelvtudománynak a beszédsszöveget, a fentebb jelzett módon tarthatatlan ex cathedra kijelentéseket téve.

A másik kérdés a „szöveg” szó által jelölt fogalmi kör tágassága. A válaszadók egy része, különösen Deme László erősen vitatja a szerkesztői kérdésekben határozottan rögzített „verbális szöveg” kifejezés jelzőjét. Demével párhuzamban gondolkodik Fábriusz, ő azonban nem a szövegek, hanem a szövegnyelvészet köréből kívánja kirekeszteni a képzőművészeti alkotást, a zenét, a viselkedést. Ez utóbbi éppen indokolt is lehetne, ha e törlendő sorba nem tartozna bele „az irodalmi alkotások teljes köre” (51), minden indoklás nélkül. Ellenkezőleg szól Szabó Zoltán (200), a Szemiotikai szövegten 4. kötetében Terestyéni Tamás. Szabó Zoltán helyesen mutat rá, hogy a zene, a tánc, a festmény, a viselkedés hasonló pragmatikai közegben működik, mint a verbális szöveg. A legérdekesebb kérdés itt az, hogy miért kerül egy metafora alá a „statikus”, időszerkezet nélküli festmény, szobor, fénykép a „dinamikus”, időszerkezettel bíró zenével, verbális szöveggel, tánccal, viselkedéssel. A válasz talán abban adható meg, hogy mindkét típus megértése, befogadása és értelmezése hasonló folyamatot kíván (hangsúlyozva itt is a hétköznapi formák — fénykép, viselkedés — analogikus jellegét).

Mindezek tekintetében, a kötet alapján a szövegten terminus nyitott és összetett kutatási tevékenységet jelöl a kritikus számára, a szövegnyelvészet pedig annak egy szükséges összetevőjét, amennyiben azt egyáltalán szükséges elkülöníteni.

Végül még szükséges megjegyezni, hogy mind a válaszok, mind pedig az önálló tanulmányok nagy száma dolgoz föl gazdag, szerteágazó külföldi szakirodalmat, a magyar szövegten kutatás nyitottságát bizonyítva. Ugyanakkor még mindig több a kelleténél az olyan írás, amely nem hivatkozik semmire és senkire, vagy csak hazai (egyébként bármilyen kitűnő) forrásra.

A szemiotikai szövegten 5. kötete a sorozat eddigi kiemelkedő színvonalának és tematikai gazdagságának ismeretében is egyedi szellemi izgalmat kínál, azzal a nyilvánvalónak tűnő szerkesztői szándékkal, hogy (élénkebb) intellektuális mozgásra készítse a szövegten hazai kutatóit. Ezért csak köszönet jár nekik, s persze a kötet szerzőinek. Az olvasónak pedig azt kívánjuk, hogy hasson rá ez az összetett beszédaktus.

Tolcsvai Nagy Gábor

Fülei-Szántó Endre: A verbális érintés. *Linguistica, Series C, Relationes* 7. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 1994. 59 oldal.

Amikor Roman Jakobson általában az emberi nyelv feladatairól szólva kiegészíti az idevágó hagyományos felfogást — elsősorban azt, amelynek alapja a bühleri funkcióhármass az ábrázoló, a felhívó és az (érzelem)kifejező ágakkal —, külön tételként említi a nyelv kapcsolatteremtő és -tartó szerepkörét (vö. *Nyelvészet és poétika*. in: *Hang — jel — vers*. [Szerk.: Fónagy Iván és Szépe György.] Budapest, 1969, 211–257, különösen 223), tehát annak *par excellence* közösségi terepét, amelyet fatikus funkciónak nevez. Fülei-Szántó Endre jelentős monográfiájának esszenciájaként kiadott, vékony kötetében szemléletesen igazolja, hogy Jakobson kategoriális elkülönítése teljes mértékben indokolt. Ez az elméleti vonatkozás azonban csak az egyik, amely a választott téma tárgyalását aktuálissá teszi. A mai magyar nyelvhasználatban ugyanis a megszólítási formák, a köszönés, de egyáltalán az emberek közötti érintkezés személyeket érintő, formális kellékei és azok használatának szabályai a kommunikációs zavarok létrejöttéig hatóan változatosak, pontosabban rendezetlenek. Előrebocsátva a szerző ítéletét: az anómia állapotának hátterében természetesen a közösségi lét életfolyamatainak jelenségeit ismerjük fel, különösképpen egy olyan fél évszázadban, amelyben akár életsorsok fordultak meg azon, hogy valaki milyen következetességgel tudta, akarta követni a formák változását és engedett az elvárások szigorának.

A tanulmány közelebbi tárgykörére Fülei-Szántó Endre a címben egy nyelvi trouble-vaile-jal, az *érintés* kulcsszóval utal. Telitalálát ez abban az értelemben, hogy megjelöli: a nyelv használata túlmutat közvetlen önmagán, hogy amikor szólunk valakihez, nem csupán azonosítjuk, köszöntjük, megszólítjuk a közlőtársat, hanem egyszersmind a viszonyunkat minősítő érték kategóriákat is kifejezünk. Olyanokat, amelyek egyaránt hordozzák a kommunikáció sikerfeltételeit és alakítják érzelmi közegét. Ebbe a körbe pedig beletartozik minden, ami a nyelvi érintkezés közvetlen tárgyi tartalmán kívül esik.

Rendezhető-e azonban tudományos rendszerességgel ez a sokféleség? A mű annak az igazolása, hogy ez lehetséges. A művelt és invenciózus szerzőnek ugyanis sikerült megtalálnia azokat a rendező és magyarázó elveket, amelyek áttekinthető dimenziókba foglalják az úgyszólván teljes jelenséghalmazt.

A gondolatmenet előterében a megszólítás áll. Az a közléstípus tehát, amely maga nem beszéd- vagy közlési aktus, hanem annak mintegy a bevezetője, a tartalmi közléstől elváló beszédesemény. Tárgyalásának kezdőpontján rögtön le kell szögezni, hogy azonosításában elvéthetetlenül fontos a közlésfolyamatban való szerkezeti elhelyezkedése, amelynek révén egyáltalán eldönthető, hogy nominális megszólítással (vokatívusszal), tehát azonosító megjelölő kifejezéssel vagy személyi deixissel van-e dolgunk. Ez utóbbi — a névmás + raghasználat szükségszerű következményeként — már a morfológia szintjén is értékminősítéseket hordoz. Az előrendezésnek ez a két vetülete nyomban jelzi a tárgyalás két aspektusát is. Egyfelől a kommunikatív funkciót, másrészt a kifejező eszközök (a megszólítás választható nyelvi formáinak) grammatikai –jelentéstani vonatkozását. Fülei-Szántó értelmezésében a verbális érintés változatainak osztályozása: „a médium [= a verbális érintés teljes kommunikációs közege — *betoldás tölem: Sz. T.*], 2. a szöveghossz vagy váltás, 3. a beszédaktus jelleg vagy annak hiánya, valamint 4. a mindennapiság vagy ünnepélyesség kritériumai” (10). A médium fogalma itt azokat a valóságos szituációkat fedi, amelyekben a megszólítás megjelenik (szóban: párbeszéd vagy monológ, szemtől szemben, telefon stb., illetve írásban: levél, közlemény, és így tovább), amelyekhez csatlakozik a közlés műfaja (köznap, rituális, adminisztratív stb.). A szöveg, vagyis a megszólítás nyelvi alakzatainak eszköztára természetesen

már szorosabban hagyományos értelemben vett nyelvészeti kérdés, amely jelentős mértékben nyelvspecifikusan tárgyalandó. Ami a magyart illeti, a szerző rendszerbe foglalja a lehetséges változatok alaktani megoldásait. A rendezőelv a névmások (a megszólító személyére és a megszólítottakra utalók), illetőleg a hozzájuk tartozó lehetséges toldalékok, valamint az ezekhez kapcsolódó főnévi kiegészítések típusainak a rögzítése. Ezek a közvetlen formák, amelyek mellett azonban nagy szerep jut helyettesítő megoldásoknak, a direkt felszólításnak, akár a megszólítás elhagyásának vagy a köszönésnek, amely utóbbi szükségtelessé teheti a vokatívusz használatát.

A verbális érintés (érintkezés) dramaturgiáját — mint a kötet jelzi — nem lehet a pragmatika dimenziójának tekintetbe vétele nélkül tárgyalni, hiszen azok a közlési funkciók, amelyek ebbe a tárgykörbe esnek (a kognitív, dezideratív, emotív, reflexív stb. jelleg) mind éppen a megszólítás módjával összefüggésben találják meg helyüket a kommunikációban. Innen pedig valóban csak egy lépés választja el a szemlélt a tulajdonképpeni alapvető meghatározottság körétől, „A verbális érintések szociológiai és lélektani hátterétől”, másfelől az „Érzelmi attitűdöktől” (l. 21–25). A részterületet a szerző egészen sajátos, egyedi megvilágításba helyezi: az interaktív hatások alapján tekint a verbális érintés műveletére. Azt a fontos megállapítást teszi, hogy az alkalmazott beszédesemények segítségével az úgynevezett *énhomlokat* alakítása (megőrzése, formálása, finomítása) folyik, egyszerűbben szólva: a közlő a személyközi viszonyokon belül a maga szociális—lélektani, a partnerrel szembeni pozíciójának meghatározását, rögzítését célozza meg, a közlés meglehetősen bonyolult stratégiáját követve. Gondoljuk meg, hogy ebből a szemszögből önmagában mennyire eszköztelen egy általános megszólítási forma. Ha például az *úr* szót tekintjük, annak tulajdonképpeni értelemben vett lexikális jelentése rendkívül széles sávon szóródik, a *korlátlan hatalom*, a *fölöttes státus*, a *tulajdonos*, az *alantasainak pártfogója*, az *idősebb jelleg*, *előkelőség*, *Isten*, *Jézus*, a *férj*, a *hős*, az *erkölcsi hős* használati körrel. Önmagában ma teljesen alkalmatlan az *énhomlokat*, divatos szóval az *imázs* alakítására. (Érdemes talán ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy a hatvanas évektől kialakuló használat előtt az *úr* nem a nyugat-európai *Mr.*, *Herr*, *M.* és párhuzamaiknak megfelelő, értékesleges megszólítási elem volt; ilyen jellegű jelenkori szerepe voltaképpen új történeti fejlemény.)

A munka nagy figyelmet szentel a megszólításban választható szinkrón köznyelvi megoldásoknak. A nemek szerinti megkülönböztetést alaktanilag nem érvényesítő magyarban sajátos kérdés, hogyan alakul és milyen pontokon kínál a szóválasztásban is ekvivalens párhuzamokat férfiak és nők megszólítása (például *XY barátom!* lehetséges, *XY barátnőm!* nem, ugyanígy a családi név + kicsinyítő képző + birtokos személyjel férfiak esetében járatos, nőkhoz szólva nem mondjuk). Nemkevésbé érdekes, hogy a családi szerepnevek jó része nem használható alanyesetben (az *öcs*- és a *báty*-szónak valójában nincs is alanyesete), s ezeket megszólításban igen gyakran kötelező morfológiailag vagy szószervezettel bővíteni.

A morfológiai problémákhoz nyomban jelentéstani kérdések is hozzacsapódnak. A szemantika hagyományos fogalomértelmezése alapján a megszólításoknak két jelentésréteget találunk meg, mégpedig a referenciális (jeltárgyi) jelentést, másfelől azt, amit a szerző általánosságban szociális jelentésnek nevez (a fogalmi, tehát a denotatív jelentésréteg hiányzik, bár itt megemlíthető, hogy a lexikai egységek mindenképpen hordoznak olyan összetevőket, amelyek legalább korlátozott formában alkalmasak kategorikus azonosításra, mint amilyen a nemekhez való tartozás). Az igazi nehézségek azonban ott mutatkoznak, ahol — a megfelelő magyarázó elvek keresésekor — a kutató kénytelen elhagyni a nyelvtudomány területét. Fülei-Szántó Endre ezt akkor teszi meg, amikor arra a kérdésre keresi a választ, hogy konstruálható-e valamilyen egységes megszólítás-elmélet. A válasza — elvi igen. Arra figyelmeztet azonban, hogy „a megszólítás-elméletnek, a megszólítási kompetenciának ...

mélyebb és tágabb antropológiai vizsgálaton kell nyugodnia, mint azon, amelyet mindeddig egy elavult lélektani bázison építettek föl” (55—56). Bizonyos, hogy egy idevágó teória kidolgozásához a kötet jelentősen hozzájárult.

Mi teszi annyira vonzóvá ezt a kismonográfiát? Nyelvi adatainak hitele, a gazdag és színes példaanyag mellett az előadás egyszerűsége, a megszólítások újkori történetének szemléje és az érett tudós fölényes tudása. Az a mód, ahogy témáját kezeli: kitekintéssel a rokon diszciplínák felé, a szakkifejezések ötletes magyarázása, amelyek mindegyike egy-egy poétikus lelemény — anélkül, hogy erőltetett lenne. Végül talán az a szerénység, amely megállítja a kutató fantáziáját a tudomány határainak bizonytalan pontjai előtt.

Hadd zárjuk az ismertetést a munka különös személyi vonatkozásával. Szerzőjének szakmailag sikeres, de hányatott életpályáján a verbális érintés szélsőségesen eltérő változatait volt módjában átélnie. Szólították a *pufajkás pertu* etikettje szerint és *professzor úrnak*, szóltak hozzá *tisztelt kollégaként* és egy azonosító szám elrikkantásával. Volt *kedves Bandi* és *tisztelt uram*. Egytől azonban megkímélte a sors: hogy valaha is *elvtársnak* szólítsák.

Szende Tamás

A Kárpát-medence középiskolásainak helyesírási versenye

1995. március elején bonyolították le Gyulán a Kárpát-medence középiskolásainak legjobbjaival az Implom József Középiskolás Helyesírási Versenyt. A megnyitón Deme László a tagolódás helyesírásának elvi és gyakorlati problémáit tárgyalta. Ennek a bonyolult anyagnak a szemléltetésében Váci Mihály rövid prózarészletére támaszkodott.

A verseny kétféle követelményt állított a középiskolások elé. A tollbamondás szövege Gyula város történetének képsorát pergette le, a résztvevők szerint kissé fogósabb problémákat tartalmazott a tavalynál. Az egybeírás és a különírás, néhány földrajzi név tette leginkább próbára a diákok tudását.

A feladatlap 10 különböző teendőt foglalt magában. Megnyugtatónak bizonyult a versenyzők felkészültsége a magánhangzók időtartamának jelölésében, a toldalékolás szóelemzésében, az elválasztás szabályainak alkalmazásában. A földrajzi nevek írása — a tollbamondáshoz hasonlóan — kissé nehezebbnek bizonyult. Jól írták az ly-os szóalakokat a résztvevők, s helyesen tagolták a Lengyel József-szöveget.

Az eredményeket négy kategóriában hirdette ki a zsűri. A legjobb gimnazista *Lozsi Réka* (Székesfehérvár, Teleki Blanka Gimnázium), a legjobb szakközépiskolás *Fábián György* (Debrecen, Erdey-Grúz Tibor Szakközépiskola), a legjobb szakmunkástanuló *Kovács Annamária* (Pécs, Gép- és Gyorsíró Szakiskola), a határon túliak győztese *Kiss Emese* (Pozsony, Magyar Tannyelvű Gimnázium). Kiváló tanárok munkájára vall, hogy az abszolút sorrendben a legjobbnak 90%-on felüli teljesítményre volt szüksége, s a szakközépiskolai kategóriában 88%, a határon túliak között 80%, a szakmunkástanulók között 77% volt elég a győzelemhez.

A kísérő tanárok és a helybeli érdeklődő kollégák számára a versennyel párhuzamosan tartott előadásokon a nyelvészeti tudományágak és az oktatás közös gondjai álltak a középontban. Petőfi Sándor János (Macerata, Olaszország) A modern nyelvészet eredményei és az oktatás című nyitó előadásában felvázolta a modern irányzatokat. Az új eredmények alkalmazása az oktatás megújulását hozhatja magával, ha a hallgatók, tanulók jól megkonstruált szövegeket ismerhetnek meg. Szathmári István (Budapest, ELTE) a stilisztika mai sokszínűségében a funkcionális stilisztika melletti elkötelezettségét hangsúlyozta, s fő követelményként az új jelenségek iránti nyitottságot emelte ki. Sebestyén Árpád (Debrecen, KLTE) a nyelvjáráskutatás hagyományaira épített, a hallgatók sokszínű nyelvhasználatát, a nyelvjárások megismerésének tudatosságát hirdette értékként. A. Jászó Anna (Budapesti Tanítóképző Főiskola) a pragmatika helyét és szerepét jelölte ki a nyelvtudományi vizsgálatok körében. Péntek János (Kolozsvári Egyetem) a szociolingvisztikai nézőpontot tárgyalta. Ágoston Mihály (Újvidéki Egyetem) a zárszóban a nyelvi kifejezésnek, az élő anyanyelvnek megnyilvánulásaként értékelte a helyesírást.

Nagy L. János

Ágoston Mihály zárszava

Mivel az anyanyelvem mindig másokhoz köt (hogy valaki megértse, vagy hogy valakit megértsék): bármennyire kell és akarom, bárhogy vigyáznék is rá, nemcsak az enyém, hanem mindannyiunké, s csak annyira az enyém, amennyire mindannyiunké. Mondva is, írva is. Csak közösen ér valamit, de úgy sokat, hiszen pótolhatatlan. Érdekemben áll, hogy használati, működési szabályait jól megismerjem; de az, hogy én megismerjem, másoknak is fontos, mert csak úgy értenek meg, és csak akkor értem meg őket.

Ha így tekintünk anyanyelvünkre, akkor egészen logikus, hogy a verseny egyes résztvevői a részvételükkel és a saját eredményükkel egymásnak is örömet szereztek, sőt a nem versenyzőknek is, mert erősítették nyelvközösségünk kommunikációs lehetőségeit, ebben az esetben az írott nyelvét.

De más értelemben is közérdek és közös öröm az itteni egyéni siker. Ti. a peremmagyarságban, körül a Kárpát-medence szélén (nem is annyira csak a szélén) közvetlenül is tapasztaljuk, hogy aki észjárásában, anyanyelvi készségében viszonylag ép lehetne is, maga szintén veszti anyanyelvét a szórványokban, ha környezete kevésbé ismeri a magyar nyelv működési szabályait. Mert nyelvünkben is hatunk egymásra, nem akarva is, azzal, amilyenek vagyunk. Az életképes anyanyelvi környezet viszont olyan, mint a gyógyfürdő vagy a hegyi levegő: életetőn, sőt gyógyítóan hat.

Először vagyok Gyulán, először a Kárpát-medence helyesírási versenyén. Örömmel hallottam róla, hogy van ilyen tudáspróba; és szívesen jöttem a szíves meghívásra a versenyzőket üdvözölni és biztatni, immár gratulálni is nekik.

Megtiszteltetés versenyzőként részt venni ezen a nem kis találkozón, ezen a nem jelentéktelen rendezvényen. Megtiszteltetés a bírálóbizottság munkája is, a szervezőkkel való találkozásunk is. És kivételes élmény és alkalom a zárószóban a további érdekes és szép egyetakarásra buzdítanom a magyar nemzet határok nélküli fiataljainak szó szerint is kiváló képviselőit.

A szervezők és a bírálók munkája privilégium, tehát elkötelezettség is, felelősség is. Anyanyelvi és nemzeti privilégium és hivatás. Szép, hogy ez most az írott anyanyelvünk gondozására is kiterjedt. Nyelvünk így ma teljesebben töltheti be a nemzeti kohézió szerepét, és szinte egymagában, de biztosan a legfontosabb erőként.

Anyanyelvünk egysége a nemzet egysége is, és ez az egység — ha képes minőség is lenni — számunkra megtartó erő, főleg történelmi távlatban. Bizonytalan napjainkban erre nagyon is szükségünk van. Nemzetben megmaradni sohasem látszik lényegesnek ott, ahol ez a megmaradás nincs veszélyeztetve; és sohasem csak a mai nemzedéket értjük rajta, hanem a jövőbe tartó folyamatos létet. Ezért egységes és egytemes köznyelvünket okkal s joggal nevezhetjük ma is nemzeti nyelvünknek a Kárpátokon túl is, világszerte, ahol csak megértik anyanyelvként.

Anyanyelvünk életképes szintű elsajátítása, megtartása és méltó előkészítése a 21. századbeli kommunikációra nem kis föladat, s nem magától megoldódó társadalmi jelenség. Ebből kitűnően időzített szerepe lehet ennek a helyesírási versenysorozatnak, hiszen a remélt jövőnkben az írott nyelvnek egyre átfogóbb és áthatóbb rendeltetése várható: mind többen igénylik és használják az egyre differenciáltabb írásmódot. Egyre általánosabban értesülünk és értesítünk használati utasítással, számítógéppel, faxszal, szakkönyvek révén. Növelünk kell tehát minél nagyobbra az írott anyanyelv közlőerejét és megtanulhatóságát, de elterjedtségét is, íráskultúránkat és írásrendszerünk erejét kiterjesztve több korosztályra, több foglalkozásra, életmozzanatra a nyelvközösség horizontális és vertikális rétegeiben.

Mielőtt elbúcsúznánk a rendezvény ünnepeltjeitől, a versenyzőktől és kísérőtanáraitól, gratulálók mindannyiuknak; és útravalóul a határon túlra és az anyaország anyanyelvétető tájaira az otthon maradottaknak üzenetet küldenek: Azt, hogy a nagyobbik cél a fontosabb, s az nem a gyulai nemzeti döntőn keresendő, hanem az indulásnál otthon. Íráskultúránkban ugyanis szociális érvényű minőségi változás csak akkor remélhető — de akkor valóban remélhető lesz —, ha az indulásnál lehetőleg minden magyar iskolás gyerek részt vesz az első fordulóban, mégpedig részvétele fontosságának tudatában, élményként és sikerélményként. Ami aztán itt megnyilatkozik a nemzeti döntőn, annak hitele és fajsúlya éppen attól függ, hogy egy-egy itteni versenyző hány otthoni között bizonyult a legjobbnak.

Ilyen szellemben az Implom József Helyesírási Versenyhez hasonló tudásszemlék együttesen képesek lehetnek nemzeti egységbe vonzani a világban szétszórott nemzettöredékek fiataljait, évente megfűrésztve őket az anyaország és az együttlét itthoni légkörében, hangulatában, s a Nyelv és élet szerzőjének bölcsességével és emberségével elindított nyelvművelés valóban válhat nemzetközpontúvá — a szónak csakis nemes értelmében.

Manapság elég sokat panaszkodunk, elég okkal. De az a tény, hogy itt vagyunk, sőt egyre többször és több helyen itthon vagyunk együtt, mégis kétségbevonhatatlanul bizonyítja, hogy óriási dolgok történtek a közelmúltban, és történnek napjainkban, és hogy igenis előre haladunk. Hiszem, és szerintem okkal hihetjük, hogy szellemileg együtt gyarapodva Európa számára is többek lehetünk.

De éppen ehhez az előrehaladáshoz fűznék egy-két konkrét gondolatot a helyesírás szakmai tárgyköréből, külön a szervezők és a kísérőtanárok szíves figyelmébe is ajánlva.

Íráskultúránk színvonalának radikális emelésére szolgálhatna Péntek János kollégám szerénynek látszó, de igazán bölcs javaslata: hogy az anyaország illetékes hivatala pénzsegély helyett célszerű és célszerűen ellenőrzött elosztással juttasson el a peremmagyarság fiataljaihoz tömeges mennyiségben pl. helyesírási szabályzatot és kéziszótárt, de úgy, hogy szinte minden egyetemi hallgatónak jusson, s minden pedagógusnak, minden szerkesztőségnek. (Itt talán nem is hiszik el a barátaim: a magyar szakosok kivételével nálunk kevés tanár és kevés lektor ismeri a Bakos-szótárt és a helyesírási szabályzatot; orvosok, mérnökök még kevésbé. Pedig otthon egészen más szükség lenne ezekre a kézikönyvekre.)

Végül pedig — maradva a helyesírás legszűkebb tárgykörében — az illetékesek figyelmébe ajánlom, hogy a versenyek előkészítésekor az eddiginél is nagyobb teret szenteljenek az írásjelek használatának, pontosabban az írásjelek alkalmazhatóságának és alkalmazandóságának. Annak tudatában és explicit elvén, hogy az írásmód része a mondanivalónak, és ez különösen érvényes az írásjelekre. Mindegyiknek egy-két konkrét szerepe, ill. közlőrendeltetése van. Ha tehát valamelyik szükséges írásjel elmarad, vagy valamelyiket esélyes szerepkörén túl alkalmazzuk, hiányuk, ill. téves helyük zavart okoz: meghamisítja vagy érthetatlenné teszi a mondatot. Mert a mondanivalónak ez a része nincs a helyén!

Javasolnám továbbá a kontrasztív helyesírást, de nemcsak az írásjelek tanításakor, és nemcsak a határon túl (hiszen — ha nem is permanensen, mint odakint — idegen írásmód itthon is egyidejűleg van jelen ismeretként a diákok tudatában). Különösen a gyakoribb jelenségtípusokra gondolok, mint pl. az idegen közszavak alaki kontrasztivitása. Továbbá sürgős és szükséges lenne foglalkozni az asszonynevek, a földrajzi nevek és az idegen személy- és intézménynevek alaki kontrasztivitásával is (természetesen az ortográfia területén).

Érintkeznek és keverednek a nyelvek — nem nyelvi mivoltukban, hanem az egyének anyanyelvi és íráskészségében, továbbá a szerkesztőségek íratlan és írott hagyományaiban, azaz rossz szokásaiban. Az elvi síkú kontrasztív tanítás csökkentheti ezt a keveredést, és növelheti mind az anyanyelvi, mind az idegen nyelvi íráskultúránk tisztaságát, azaz közlőerejét.

Szakmán kívülről nézve, veszélyes lenne a nyelvi helyességet logikával keresni és mérni. De a nyelv logikáját lenne miért megismernünk és ismertetnünk. Nos, a helyesírásun-

két is. Logikáját és rendszerszerűségét, hogy megtanulhatóságát fokozzuk. Már azért is, mert ez a logika és rendszerszerűség az AkH. 11. kiadásában nagyobb mértékben van jelen, mint az előzőben.

Nem említettem, de magától értetődő, hogy a kontrasztív helyesírás-tanításnak része lehet a magyar s idegen nyelvi hasonlóságok és azonosságok elvi ismertetése is.

Megtisztelő szereplésem legvégére hagytam a mondanivalóm kényesebb részét. Íme, röviden!

Körülbelül fél évszázada figyelhettem odahaza az ortográfiai igény és a barbárság párharcát. (Kivételesen nem az idegen hatalom beavatkozásáról van szó.) Szorongva és elsomorodva figyeltem. Iskolákban, közéletben, tömegtájékoztatásban és egyebütt.

Erről most és itt csak ennyit: Személyes példánkkal, munkánk igényességével, más nyelvek ortográfiájának nemcsak a megbecsülésével, hanem alaposabb ismeretével is, az íráskultúra iránti szeretetünket és megbecsülésünket sohasem hangoztatva, de konkrétan szemléltetve és bizonyítva, személyében íráshiba miatt soha senkit meg nem bántva, de a tudatlanságot, barbár lenézését a tudásnak, írott nyelvi kommunikációnk hézagait, hamis láncszemeit felelős hitelességgel fölfedve vállaljunk és folytassunk csöndes, humánus harcot az anyanyelvi barbárság ellen, tehát az írásbeliségünket kompromittáló, az íráskultúrát lenéző magatartás ellen. Hogy értelmiségi magyar lehetőleg ne dicsekedjék az íráskultúra hiányával, de főleg erre a barbárságra ne neveljen másokat. Közép-Európában, a XXI. század küszöbén. Mert az írásmód, mint mondtuk, a közölt mondanivalónak része, nem pedig dísz.

Ágoston Mihály

Lehet-e úszni az árral szemben?

Debreceni alapítvány a lélektani szaknyelv megújításáért

Az alábbiakban arról a mozgalomról kívánunk beszámolni, amelyet dr. Molnos Angéla nemzetközi hírű lélektankutató, lélekelemző lélekgyógyász, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Lélektani Intézetének Londonban élő külső munkatársa, rendszeresen hazalátogató vendégtanára indított el a lélektani szaknyelv meg- vagy visszamagyarosítása érdekében.

Mi készíthet ilyen kezdeményezésre egy külföldön élő magyar tudóst, aki életéből öt évtizedet dolgozott három világrész sok országában — Olaszországban, Argentínában, Uruguayban, Kenyában, Ugandában, Svájcban, Németországban, Angliában —, aki könnyűszerrel fejezi ki gondolatait anyanyelvén kívül olaszul, spanyolul, angolul, németül, tehát a legfőbb világnyelvek bármelyikén? Erről a kérdésről Molnos Angéla így vall: „Sok külföldi magyar keserves tapasztalat útján jön rá arra, hogy az anyanyelvet el lehet felejteni. Ezt kivándorlása első éveiben még nem tudta. Eleinte úgy hitte, hogy az anyanyelve olyan természeti adottság, mint a levegő, a járás, a napkelte, a tenger hullámlása. Használjuk, élvezzük, nem kell érte dolgoznunk, erőlködnünk, nem kell vele törődnünk, mert egyszerűen: van. De a kivándorolt magyar egy szép napon rájön arra, hogy mindez nem igaz. Nem jutnak eszébe egyes szavak, a szókincse elszegényül, idegen szavak kezdik helyettesíteni a már nem használt magyar szavakat. Az idegen nyelv gondolatmenete, kifejezései a hátsóbejáratos tükrörfordítások nyomán lopakodnak be magyar beszédébe. A nyelvtani hibák szaporodnak. Mondatszerkesztése, kiejtése megváltozik. Külföldi honfitársai jól megértik és nem javítják. Együtt beszélnek az elkorcsosodott anyanyelvet.

Van, aki ennek láttán nyelvmentésbe kezd. Azért teszi ezt, mert úgy érzi, hogy magyar anyanyelve saját, személyes mivoltához tartozik. Azért lesz nyelvművelő, nyelvápoló,

nyelvújító, mert ezzel önnönmagát menti meg. Ragaszkodás ez a közösséghez és a történelmi folytonossághoz nyelvünkön keresztül. A nyelv áthidalja a földrajzi távolságot, az elválasztó határokat. Tudja ezt az utódállamokban élő magyar ajkúak java és a világ minden tájára kivándorolt magyarok egy része is. Érzelmileg mi szakértői vagyunk a nyelvörködésnek . . .”

A személyes, érzelmi érintettségen túl szerepe van a szaktudomány, ez esetben a lélektan, lélekgyógyászat érdekeinek is: „A magyar nyelv különösen alkalmas arra, hogy lelki mozzanatokról, folyamatokról, nehézségekről beszéljünk. Ezért itt nem akármilyen magyar szaknyelvről van szó, hanem olyanról, amelynek óriási lehetőségei vannak, ha nem irtjuk ki, hanem új életet lehelünk bele. Mert azzal, hogy a pontos, árnyalt magyar kifejezéseket idegen, áltudományos szaknyelvvé helyettesítjük, nemcsak anyanyelvünket szegényítjük, hanem a lélektudományt is silányítjuk.”

Molnos Angéla ismeri és helyesli azokat a törekvéseket, amelyeket a magyar nyelv művelés és az Akadémia Elnöksége az idegen szavak beáramlásának csökkentésére évtizedek óta fordít. De szigorúbb és következetesebb harcot látna szükségesnek nemcsak a köznyelvi, hanem a szaknyelvbéli idegen elemek elburjánzása ellen is: „Mihelyt az idegen szavakat vitatják, mindenki azzal kezdi, hogy mely idegen szavakat nem szabad bántani, és miért nem. Olyan meggyőzően írják le a sok érvet az idegen szavak védelmében, mintha azok, és nem a régi magyar szókincs lenne veszélyeztetve. Ezt már szóbeli vitákban is megfigyeltem. Valami érdekes lélektani jelenséget érzek itt, de még nem látom át teljesen, hogy mi is ez . . .

Szerintem amikor az MTA illetékes bizottsága az idegen szavak magyar helyesírását elhatározza, nagy kárt tesz. Az emberek java része úgy érzi, hogy minden szó magyar, amelyet magyar helyesírással le tudunk írni, hiszen a tisztes akadémia jóváhagyta. Nem kell már magyar fordításon töprengeni. Magyar a *szendvics*, a *szoftver*, a *fájl* stb. Ha most is *software*-t íránk, talán megkísérelné valaki lefordítani. A magyaros írásmóddal sikerült az akademiának a beáramló idegen szavak tömegéből egy csapásra befogadott jövevényszavakat teremteni . . .” (Idézetek Molnos Angéla személyes közléseiből.)

A szaktudományok nyelvének, műszavainak megmagyarosítása idestovább fél évezredes gondja nyelvészetünknek. Ezen a téren Sylvester János járt elől a jó példával, amikor 1539-es nyelvtanában Donatusnak szinte teljes szakszókincsét magyarra fordította. Kár, hogy példáját a későbbi tudós nyelvtanszerzők két évszázadon át nem követték, úgy gondolván, hogy mint minden tudománynak, a magyar nyelvtannak is a latin lehet a hivatalos nyelve. Sylvester szakszavai jórészt tükörfordítások, noha nyelvünk sajátos jellegét sok területen ő fedezte fel. Mint tudatos nyelvhasználó, kimondta: „Minden egyes nyelvnek megvan a maga kifejezőmódja, s ha valaki ezt szorgalmasan meg nem figyeli a nyelvekben, míg valamit fordítani vállalkozik, bizony mindjárt a küszöb szegélyében elbotlik, ahogy a szólás tartja, és valami szörnyhöz hasonlót szül” (C. Vladár, Sylvester János latin—magyar nyelvtana. MNyTK. 185. sz. 30).

A szaktudományok teljes körére kiterjedő magyarító vállalkozás Apáczai Csere János érdeme, akinek 1653-as „Magyar encyklopaediá”-járól Benkő Loránd így ír: „Apáczai terminológiai magatartásában az egyik legjellemzőbb vonás a nagyfokú purizmus. Az Enciklopédián végigvonul az idegen szavak és szókapcsolatok gondos kerülése, illetőleg a mindent magyarul kifejezni akaró igyekezet” (MNy. 71 [1975]: 393—394; a kérdés történetére I. Fábrián Pál, Nyelv művelésünk évszázadai. Bp., 1984).

Tudvalevő, hogy az idegen szavaknak a magyarba való tömeges beáramlása ellen nyelv művelésünk már a 17. század közepétől felvette a harcot. Sokszor idézzük az erdélyi püspök, Geleji Katona István *Magyar gramatikatska* című művének 1645-ben kelt szavait: „csak nem menyí Magyar vagyon, meg a’nyi módon ír. A szollásban-is sok rut illetlenségek vagynak, mellyek-is ez okból származtak, hogy senki a’ szónak tulajdonságikat fel nem keresi, sem azokat a’ több nyelvekhez, és ezen nyelvbéli hasonló szollásokhoz, nem alkalmaz-

tatja, hanem csak kiki a' mint tsetsemő korában szollni tanult, öregkorában-is ugy szoll; melly miatt ez az ékes, és bölts nyelv igen meg-otrombult, és elparasztult" (CorpGr. 294).

Egyszerre rója itt fel a tudós püspök a magyarul írók önkényes helyesírását, a megszo-kásból következő, az értelem logikájával nem törődő szóhasználatot, a helyi szokásokba beleragadó, iskolázatlan, igénytelen beszédmodot, az idegen nyelvekkel való tudatos szembe-sítés hiányát, amiből saját nyelvünk természetének át nem látása következik. Az anyanyelvi tudatosság és műveltség hiányából következik az idegen szók tömeges befogadása is. Mint Geleji mondja: „A magyar nyelv noha ki-vált képpen valo, és a több nyelvektől különböző tulajdonságu, és eredetü, mind-az-által a Sidobol, Görögből, Németből, Tótból etc. sok szók ögyeledtek közzéje" (CorpGr. 307). Ezek megmagyarosítására igen sok javaslatot is tesz a tudós püspök, főleg a szakkifejezések terén: „A' *technicum vocabulumokat*, és egyéb *Scholastica s' Theologica dictiokat* bajos Magyarul egy szoval ki-mondani, mellyek közzül egy néhányakat az iffjak kedveért im ide le-írok..." (uo. 317).

Nyelvművelésünknek azóta is leggyakrabban tárgyalt, a legélesebb vitákat kiváltó, könyvtárra menő irodalmat termő területe az idegen szavak kérdésköre. Napjainkban is sok írás jelenik meg a sajtóban és a nyelvészeti folyóiratokban egy-egy idegen szó vagy kifejezés köznyelvi divatja, illetőleg szaknyelvi befogadása ellen. Kár, hogy ezek csak kevesekhez jutnak el: az írott nyelv művelést kevesen olvassák. A rádióban, televízióban hallható, látható ilyen közlemények jóval nagyobb tömegekhez jutnak el, de az elröppenő pillanatnyi hatás nem engedi bevésődni az ajánlott javításokat.

Az idegen szavakkal foglalkozó nyelv művelés nem mindig tesz különbséget a nagykö-zönség, a köznyelv és a szaknyelvek tekintetében, pedig ennek nyomai — mint láttuk — már Geleji Katonánál is megmutatkoznak. A két terület befogadó hajlandósága egymást gerjesz-ti. A szaknyelvek művelői úgy érzik, hogy a nemzetközi szaktudomány követése nemcsak feljogosítja őket az idegen szakkifejezések átvételére, hanem ez szinte érdem, mert tudásuk, szakismeretük naprakész voltának bizonyítéka. Felhatalmazva érzik magukat arra is, hogy szaktudományuk ismeretterjesztő, nem szakembereknek szóló közvetítése során is bátran éljenek a legújabb fogalmak idegen megnevezéseivel, hiszen ez növeli tekintélyüket és hitelü-ket még a műveltségfigtogatás szándéka nélkül is. A másik oldalon a befogadó, nem szakem-berekből álló közönség meg éppenséggel a félig-meddig megértett kulcsfogalmak idegen megnevezéseivel igyekszik bizonyítani „jó tanuló" voltát, felkapva, terjesztve, divatba hozva olyan idegen szavakat, amelyekkel saját hozzáértését akarja bizonyítani a még kevés-bé hozzáértők előtt. Ilyen helyzetben a szakembert immár semmi sem tartja vissza attól, hogy szaktudományának teljes fogalomtárát idegen szavakkal nevezze meg akár a szóbeli ismeretterjesztésben, akár a nagy példányszámú napisajtóban. Abban a téves hitben fogal-maz, hogy az ő szaktudományát mindenkinek illik ismernie, vagy úgy érzi, hogy a színvona-las szakmai gondolatok a napisajtóban is megkövetelik a szakszavak tömeges alkalmazását (vö. Sebestyén Á.: Értsünk szót! Debrecen, 1994. 7—20).

Nagy nyomatékmal mutatott rá a szaktudományoknak az idegen szavakkal kapcsola-tos felelősségére a Magyar Tudományos Akadémia több nyelvészeti bizottsági vitája után a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának állásfoglalása: „... a szaktudományok, szak-területek nyelvének minél magyarabbá tevésére szüntelenül és kitartóan kell igyekezni.

Abból ugyanis, hogy a szaknyelvek tele vannak idegen szavakkal, a tudományok eredmé-nyei birtokba vételének, széles körökben való elterjedésének számtalan nehézsége száрма-zik... A kérdés megítélésében azonban föltétlenül számításba kell venni azt is, hogy az idegen szavaknak a köznyelvbe tartó áradata igen nagy mértékben a szaknyelvekből indul ki, a szakmai zsargon tömegközlési szintre kerülése révén valósul meg, éppen a tudományok-nak és a technikának a közművelődésbe való fokozatos behatolása miatt. A szaknyelvek területe tehát végeredményben mégsem kezelhető úgy, mint az idegen szavak használatának

teljesen szabad, korlátok nélküli színtere, s a szakemberek felelőssége a köznyelvi közvetítés irányában igen nagy” (Benkő Loránd—Lőrincze Lajos: Az idegen szavakról. Magyar Nyelvőr 101 [1977]: 132).

Az osztály állásfoglalását az akadémia elnöksége külön határozatban erősítette meg. Ebben a szaknyelvekről ezt olvashatjuk: „Az Elnökség úgy véli, hogy az idegen szavak használata, a tudományos szaknyelv alakítása terén valamennyi tudományágnak jelentős teendői, ezeken belül a társadalomtudományoknak sajátos feladatai vannak. A filozófia, a szociológia, a pszichológia, a pedagógia és a történeti tudományok művelői tegyenek újabb erőfeszítéseket a terminológiai tisztaságért, a fogalmak világosabb meghatározásáért, ennek keretében válthatják fel a pótolható idegen szakkifejezéseket fogalmilag tisztázott és érthető magyar megfelelőikkel. Az idegen szavak használatát illetően valamennyi tudományszakban indokolt különbséget tenni a tudományos célú és az ismeretterjesztő közlések között” (Nyr. 103 [1979]: 2).

Az akadémia tudományos osztályai, bizottságai, folyóiratai szinte folyamatosan napirenden tartották és tartják a szakmai nyelvek és a köznyelv idegenszó-használatának kérdéseit. Elég utalnunk például arra, hogy a Helyesírási Bizottság tervtanulmányt készített az idegen szavak használatának átfogó kérdéseiről (vö.: Süle Jenő: Idegen szavaink nyelvhasználatunkban, ahogy ma látjuk. Nyr. 102 [1978]: 8—26). Egyebek közt az idegen szavak kérdéséről érinti egy akadémiai összegezés az Elemzések, Tanulmányok sorozat 13. füzeteként: Nyelvünk állapota, anyanyelvi műveltségünk helyzete és feladataink (Budapest, 1983) stb. Nagy segítség a kérdéskör iránt érdeklődő bármilyen szintű közönségnek a Nyelvűvelő kézikönyv két hatalmas kötete (I. A—K Budapest, 1980, II. L—ZS 1985. főszerk.: Grétsy László és Kovalovszky Miklós), amelyekben nemcsak az idegen szavak összefoglaló elméleti nyelvhelyességi kérdéseit, hanem kiejtésük, képzésük, ragozásuk részletes kifejtését, illetőleg a szaknyelvekre vonatkozó legfontosabb ismereteket is megtalálhatjuk, tetemes mennyiségű szakirodalmi hivatkozással együtt.

Még közelebb visz bennünket a szaknyelvek használatának gondjaihoz a Bíró Ágnes szerkesztette Szaknyelvi divatok című tanulmánygyűjtemény (Gondolat Kiadó, Bp., 1989). Értékes írásokat találhatunk benne nemcsak a szaknyelvek általános kérdéseiről — mivoltáról, szóalkotási szokásairól, hibáztatható szövegezési sajátosságairól, a hivatali, a számítógépes szaknyelvről, a sajtónyelvről stb. —, hanem a szaknyelvek idegenszó-használatáról is: Seregy Lajos tollából (37—51). Bizony ezekből az írásokból is az derül ki, hogy a különböző szaktudományok és a szakmai ismeretterjesztés nyelve sok hibával terhes, nagy szükség lenne intézményes gondozására, magyarosabbá tételére.

És hogy a helyzet megváltoztatására aligha lehetnek vérmes reményeink, azt legújabbban Szűts László fogalmazta meg Az újonnan átvett idegen szavak beilleszkedése szókincsünkbe című tanulmányában: „A sajtó, a rádió, a televízió révén már elterjedt idegen szavakat pedig igen nehéz, úgyszólván lehetetlen utólag magyar szóval pótolni. 1978-ban az MTA elnöksége is határozatot hozott a tudományos nyelv megmagyarosodásának szükségességéről (szövegét l. Nyr. 1979. I. sz.), de ennek hatása több mint tíz év múltán sem érezhető. Határozatokkal ugyanis nem nagyon lehet a fennálló nyelvi gyakorlaton változtatni. A közvéleményt, a közízlést kellene inkább a helyes irányba terelni” (in: Normatodat — nyelvi norma. Szerk.: Kemény Gábor, Bp., 1992. MTA Nyelvtudományi Intézet. 202).

A közvélemény, a közízlés alakítása, helyes irányba terelése a szaknyelvek tekintetében a szaktudományok művelőinek feladata és felelőssége. Ezért érdemel különleges figyelmet Molnos Angélának a lélektani nyelv megújítására vonatkozó felhívása, kezdeményezése. Ezért is érdemes megismerni az alapítvány alapító okiratának kivonatát:

KIVONAT

A LÉLEKTANI SZAKNYELV MEGÚJÍTÁSÁÉRT (LSZM)

ALAPÍTVÁNY ALAPÍTÓ OKIRATÁBÓL

Az alapító, Dr. Molnos Angéla (sz. 1923. 07. 02., an.: Tartler Anna, 15 Elm Lodge, River Gardens, 75 Stevenage Road, London SW6 6NZ), alapítvány létrehozását határozza el ezen okiratban meghatározott feltételekkel, a Ptk 74/A-74/F §-ban foglalt rendelkezéseknek megfelelően.

Az alapítvány székhelye: 4026 Debrecen, Péterfia utca 46.

Bejegyzési szám: Az alapítványt a Hajdú-Bihar Megyei Bíróság tartja nyilván

Apk: 60/638/1994/5 bejegyzési szám alatt.

Az alapítvány célja:

Az alapítvány célja a lélektan, lélekgyógyászat, különösen a rövid lélekelemzés és a csoportelemzés szakmai nyelvének megmagyarosítása. Ez a célkitűzés abból az alapvető megfontolásból indul ki, hogy a mai magyar nyelv, a szakmai nyelvek minden ága, valamint a köznyelv is, veszélyeztetett helyzetben van. Sok szakmai előadás, cikk és könyv címében a névelőtől, kötőszavaktól és a végződésektől eltekintve, alig találunk magyar szót. A lélektan és a lélekgyógyászat esetében maga a tudomány is károsul azzal, ha az árnyalatokban igen gazdag és pontos magyar szakmai nyelv az idegen kifejezések egyre növekvő használata következtében elsatnyul vagy teljesen eltűnik. Az alapítvány célja a jelenleg uralkodó nyelvi divat megváltoztatása, a magyar nyelvhasználatnak mind a tudományban mind a köznyelvben való népszerűsítése, úgyszólván egy ellendivat indítása.

E célok figyelembevételével az alapítvány segítséget kíván nyújtani a lélektani szakki-fejezések magyarosításához, továbbá olyan tudományos és ismeretterjesztő írások, szak-könyvek szerkesztéséhez, fordításához, kiadásához, amelyek a lélektant és a lélekgyógyászatot szép és árnyalt szóhasználattal, pontosan, szakszerűen és eleven magyarsággal mutatják be és értelmezik.

Ezt a célt különösen fontosnak tartjuk azok esetében, akik hivatásszerűen, szakfordítóként foglalkoznak a nemzetközi szakirodalom magyar nyelvű átültetésével. Éppen ezért támogatja az alapítvány a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen képzett lélektani angol szakfordítók ezirányú tevékenységét.

Az alapítvány célja olyan kezdeményezések (újságcikkek, nyilvános előadások, szakmai viták, eszmecserék a rádióban és a tévében, összejövetelek stb.) támogatása, amelyek a szakmai nyelv újításának és magyarosításának a szükségességét beviszik a köztudatba és a szakértők (lélektanilag képzett tanítók, tanárok, egyetemi hallgatók, lélekgyógyászok, lélektani kutatók, lelkészek stb.), valamint a szaklapok (Pszichológia, Magyar Pszichológiai Szemle, MPT Tájékoztató stb.) komoly érdeklődését is fölkeltik.

Az alapítvány célja különösen a szaklapok, az újságírók, a rádió és a tévébemondók stb. megnyerése a tiszta magyar szakmai nyelv használatának. Az alapítvány célja, hogy együttműködjék olyan tudományos szervezetekkel (egyetemek, lélektani intézetek, egyesületek, az MTA, a Magyar Nyelvi Bizottság stb.), amelyek az alapítvány célkitűzéseit elfogadják és helyeslik.

Az alapítvány célja, hogy a már meghirdetett pályázatot — amelyet az alapító kezdeményezésére a Magyar Pszichológiai Társaság elfogadott és gondoz — rendszeresen újra kiírja. Az alapítvány céljának megfelelően és a *medice, cura te ipsum* elvet követve, az

alapítvány tagjai igyekeznek a lehető legtisztább magyar nyelvet használni. Ez különösen az alapítvány nevében szerkesztett szövegekre vonatkozik.

Az alapítvány kezelése:

Az alapítványt nyolc tagú kezelőszerv gondozza. A kezelőszerv tagjai:

Dr. Molnos Angéla alapító

Dr. Pataki Ferenc, az alapítvány elnöke, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke

Dr. Kocsis Márta, az alapítvány titkára, ügyvéd

A Magyar Pszichológiai Társaság képviselőjében:

Dr. Czigler István, a Magyar Pszichológiai Társaság elnöke

A Kossuth Lajos Tudományegyetem képviselőjében:

Dr. Bugán Antal, a Lélektani Intézet igazgatóhelyettese

Dr. Sebestyén Árpád, a Magyar Nyelvtudományi Tanszék egyetemi tanára

Sass Judit doktori ösztöndíjas

Kovács János egyetemi tanársegéd, szakfordító.

* * *

Reménykedhetünk-e Molnos Angéla nemes kezdeményezésének sikerében? Bízom benne, hogy igen. Társadalmunk egyre szélesebb rétegei, közvéleményünk egyre nagyobb aránya elégteli meg az utcai, kereskedelmi, közéleti nyelv idegen szavakkal való telezsúfolását, nemzeti nyelvünk egyre súlyosabb veszélyeztetését. A szaktudományok és a szakmai ismeretterjesztés művelőinek ismét eszükbe kell vésniük Bessenyei György több mint kétszáz éves figyelmeztetését: „Jegyezd meg e nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem”.

Sebestyén Árpád

Emlékezés Zsirai Miklósr*

Két olyan közlemény is megjelent Magyarországon, amelyet Zsirai Miklós születése századik évfordulójának szenteltek. Az egyik egy emlékkönyv,¹ a másik pedig egy monográfia,² egy fiatal pesti diáknak, Domokos Áronnak tollából. Az alábbiakban e két könyvről szólok, kiegészítve azokat saját, személyes emlékeimmel.

Az emlékkönyv első része az 1992. október 9-én, Zsirai Miklós századik születésnapja alkalmából a budapesti egyetemen elhangzott előadásokat és méltatásokat tartalmazza. Ezt Ritoók Zsigmondnak az MTA nevében elmondott beszéde és egy terjedelmes függelék követi. Az utóbbi Zsirai Miklós műveinek Z. Csaba Katalin összeállításában elkészült bibliográfiáját tartalmazza, számításom szerint 158 címmel, valamint Zsirai Miklós nehezen hozzáférhető két művének utánnyomását (Obi-ugor igekötők, Merja). Ezenkívül hat nagy terjedelmű finn és svéd levelet (Paasonentől Donnerhez, az 1900. és 1901. évekből, Hajdú Péter és Mikola Tibor bevezetésével). A könyv elő- és zárszava Hajdú Pétertől származik.

* Lásd: „Erinnerungen an Miklós Zsirai” (Eurasian Studies Yearbook 67, 1995, 157–66).

¹ Zsirai Miklós emlékkönyv. Urálistikai Tanulmányok 5. Szerkesztette Hajdú Péter. Bp., 1992.

² Domokos Áron, Századunk magyar nyelvésze: Zsirai Miklós. Eötvös-Füzetek. Szerkeszti: Szijártó István. Új folyam XXI. Bp., 1992.

Zsirai Miklós viharos, nyugtalan időkben élt, kedvezőtlen körülmények között dolgozott, s brutálisan változó időkben (1935–55-ig) állott a budapesti egyetem Finnugor Szemináriumának az élén. Fiatal, lelkes hazafiként, aki az evangélikus magyarságból származott (1892. október 10-én Mihályiban született), Gombocz Zoltán támogatásával fiatal diákként érkezett Budapestre az egyetemre és az Eötvös-kollégiumba. Történelmet és irodalomtudományt szeretett volna tanulni; Gombocz hatására azonban érdeklődése megváltozott, és a finnugor nyelvtudomány felé fordult. Saját költségén 1914 júniusában Finnországba utazott, hogy jobban megismerje az országot és nyelvét. A háború kitörése miatt azonban hamarosan haza kellett térnie. Megérkezése után szinte közvetlenül katonai szolgálatra jelentkezett. 1915. március 29-én esett orosz hadifogságba, és hat évet töltött orosz hadifogolytáborokban. Az időt tanulással is töltötte. 1920. november 21-én szabadult a fogságból. Visszatérése után Budapesten folytatta tanulmányait, 1921. december 9-én summa cum laude avatták a filozófia doktorává (a következő szakokon: magyar nyelvtudomány, szláv filológia, klasszika-filológia). Június 1-jétől kinevezték az Akadémia titkárságának vezetőjévé, 1924. április 26-ától pedig az Eötvös-kollégium professzora lett. A budapesti egyetemen 1932. szeptember 17-étől rendkívüli egyetemi tanár, majd 1935. július 6-tól nyilvános, rendes egyetemi tanár egészen haláláig. 1935-től 1953-ig szerkesztette a Nyelvtudományi Közlemények című folyóiratot. Életrajzát illetően egyébként utalunk a Magyar Életrajzi Lexikonra és a Domokos Áron művében olvasható önéletrajzaira.

Az első és második világháború utáni évek szegénysége, valamint az erőltetett orosz egyetemi rendszerre való átállás ideológiai kényszere az igen érzékeny embert 1947 után nagyon megviselte. Budapest ostroma során háza, könyveinek egy részével együtt elpusztult. Az újjáépített házat később fillérekért eladni kényszerült, egy bérlakásba költözött azért, hogy magát és családját védje a vagyonos osztályellenség vádjától. Az 1949-ben előbb kegyvesztetté vált, majd később el is ítélt Rajk László kommunista belügyminiszter az Eötvös-kollégiumban Zsirai Miklós tanítványa volt. Amikor 1949-ben Rajkot letartóztatták, Zsirai Miklós fiával vidéken vonaton keresztül-kasul utazott. Így szeretne volna elkerülni azt, hogy megtalálják és letartóztassák. A 158 publikáció ezen körülmények között mennyiségiileg is nagy teljesítmény. Minőségét tekintve pedig mindegyik egy-egy gyöngyszem, ebben egyébként tanítványai vagy tisztelői ugyanúgy egyetértenek, mint alkalmi riválisai.

Zsirai Miklós legismertebb munkája a nagyszabású és enciklopedikus Finnugor rokonságunk, amely 587 oldalon egy térképpel kiegészítve 1937-ben jelent meg. Ez azon kutatómunka záróköve, melyet a budapesti egyetem finnugor nyelvtudományi tanszékének két ismert professzora Budenz József és Szinnye József kezdtek el. Zsirai Miklós munkájának megjelenését követően nem volt több kétség – már legalábbis ami a művelt magyarságot illeti –, hogy a magyar nyelv rokonsági viszonyai végleg tisztázódtak: finnugor nyelvről van szó. A kalandos, a magyar nyelv eredetéről szóló őstörténeti elméleteket a Finnugor rokonságunk megjelenését követően már senki sem vette komolyan. A könyv fogadtatása és hatása (az akadémiai körökön túl is) alig értékelhető eléggé magasra. Szij Enikő a könyv magyarországi kultúrtörténeti jelentőségéről ír. Külföldön a mű kevésbé ismert, a megérdemelt elismerést a szakkritikákban sem kapta meg. Magyarországon azonban nagy hatású mű volt, az eljövendő finnugristák egyfajta bibliája. Zsirai Miklós elegáns, idiomatikus stílusa igen vonzó volt, különösen Szinnye népszerűtlen Nyelvhasználat után (amely alig adott magyarázó szöveget, ugyanakkor hatalmas tömegű, mindenképpen imponáló, logikusan rendezett adatot tartalmazott). Az 1965-ben németül megjelent „Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft” című könyvem első része Zsirai könyvét követi mintaként. Barátai, tanítványai és ismerősei közül előadásokat írtak a könyvbe Németh, Hadrovics, Vértess, Kálmán, Vermes, Kiss és Hajdú. Mikola és Szij mint a fiatalabb generáció tagjai, akik Zsirai Miklóst személyesen nem ismerték, szintén különleges respektussal írnak róla. Az emlékezők,

főleg a jól ismert szimpatikus emberi vonásokat, a lángoló hazafias érzéseket (ez ma ismét pozitívum), a szervezési és tudományos képességeket mutatják be. Ezek a budapesti nyelvészfolklorban anekdotaként élnek. Az 1920 és 50 közti kedvezőtlen publikációs körülmények közt a professzorok katedráról való személyes kisugárzása sokkal nagyobb volt, az ezt követő évtizedekre viszont a publikációs özön a jellemzőbb. Mind Hajdú, mind Vermes megemlíti Zsirai Miklós egyik vizsgáztatási szokását. A legjobb jegy Magyarországon a jeles volt. Aki azonban ennél is jobb volt (mint pl. Hajdú vagy Vermes), azok aláhúzott jelest kaptak, illet kaptam én is 1945. november 17-i záróvizsgámon, és ezt leckeönyvem máig őrzi. Zsirai Miklós a jegyet beírta, elnézést kérve azt mondta: a kar határozatban tiltotta meg, hogy a korábban alkalmazott igenjelest adják. A szerző leckeönyvének ugyanazon oldalán mégiscsak áll egy igenjeles az irodalomtörténészek akkori nesztorától, Horváth Jánostól. Zsirai Miklós követte a kar határozatát, a nálánál valamennyivel idősebb Horváth azonban nem. Mindez 1945 novemberében volt, amikor Budapesten a lakosság a diákokat is beleértve éhezett, és az utcákon még orosz katonák randalíroztak. Az olyan professzorok, mint Zsirai Miklós és Horváth, számos diák, sokuk éppen a hadseregből visszatérően megkísérelték, hogy a fűtetlen előadótermekben, szobákban fennmaradjon az egyetemi élet. Egy jó jegy akkoriban a diáknak hetekig éltető energiaforrást jelentett. Talán ugyanezt jelentette a professzoroknak is, akik látták, hogy a fiatalok nincsenek kétségbeesve, és nem adják át magukat a nihilizmusnak.

Két előadás túlmegy az emlékezésen. Vértess hosszú cikkében a *Reguly*--Pápay--Zsirai Miklós--Fokos osztják hagyaték nehéz problémakörét tárgyalja. Helyenként igen részletező eszmefuttatásának végeredménye szerint *Reguly*, amikor az 1840-es években az osztjákoknál járt, gyakran nem értette adatközlőit, ill. a szövegek megfejtői, közreadói egy egész sor hibát ejtettek. Véleményem szerint az lenne a legjobb megoldás, ha egy nyugati osztjákkutató egy képzett osztják anyanyelvű emberrel a *Reguly*-hagyatékot még egyszer áttekintené. Ez a lehetőség adva van.

Paasonen hat levele O. Donnerhez (az első kivételével Szurgutban írta valamenynyit, s onnan küldte Finnországba őket) nem függ szorosan össze Zsirai Miklós tevékenységével. Erre Hajdú is utal előszavában. Az első három levél finnül, a többi svédül íródott, az előbbieket Hajdú, az utóbbiakat Mikola fordította magyarra (a levelek datálásában különbség van az eredeti szövegek és magyar fordításuk közt). A Paasonen-levelek megrázóan tudósitanak arról a fizikai megterhelésről, amely az osztjákoknál és vologoknál kutató Paasonent és társait érte. Azt kérdezhettük, hogy az elért eredményeik -- több ezer folklór szöveg részben igen bonyolult átírással való lejegyzése -- szenvedéseikkel arányban állnak-e, hiszen mindegyikőjük igen fiatalon meghalt. A levelek bizonyos rivalizálást is jeleznek Paasonen és Karjalainen, illetőleg Paasonen és Pápay közt. Az obiugrisztika volt Zsirai Miklós egyik kedvenc kutatási területe: a levelek fontos dokumentumai annak a heroikus és önfeláldozó tevékenységnek, amelyet az Ob vidékének legendás finn kutatói a századfordulón véghez vittek. Köszönettel tartozunk Hajdúnak és Mikolának a levelek hozzáférhetővé tételeért. Néhány levélben részletes nyelvjárási magyarázatokat találunk.

Helyes lett volna Zsirai Miklós egyetemi és nyilvános előadásairól a kötethez egy listát mellékelni, egy rövid életrajzzal, amely olyan egzakt tárgyi adatokat tartalmazott volna, mint a születési hely, szülők neve és foglalkozása, gimnáziumi évek az érettségi helye és ideje, a katonai szolgálatáról, hadifogságáról való információk, egyetemi pályafutása és hasonlók. Ezek a kötetben ugyan több helyen szóba kerülnek, de mivel szétszórva, csak fáradsággal találhatók meg. Ezenkívül egy külön blokkban össze kellett volna foglalni azokat az írásokat (méltatásokat, nekrológokat) vagy legalább Domokos Áron publikációjára utalni, amelyek ezeket részben tartalmazzák.

A diákköri dolgozatok összeállítása is fontos feladat lenne. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy a diplomamunkák, disszertációk, a tudományos személyiséghez adalékot jelentenek, a tanár érdeklődési körét bemutatják. Ugyanígy hiányoljuk a Zsirai Miklós könyvpublikációiról való közlések listáját, amelyek a személyes bibliográfiáknak ma szerves részét képezik (így pl. az Arcaida Bibl. ... kötetekben).

Domokos Áron könyvének szerkesztésekor használhatta a Zsirai-család budapesti személyes archívumát, és konzultált a családtagokkal (elsősorban Zsirai Jolánnal), valamint Zsirai Miklós tanítványaival és barátaival (Mészáros H., Sal É., Bereczki G., Fábíán P.). Az eredmény olyan broúra, amely Zsirai Miklós életéről szokatlanul sok újat nyújt. Részleteiben a publikációnak a következő fejezetei vannak: Zsirai Miklós életrajza, tudományos tevékenysége, tudományszervezői tevékenysége, nyelvművelés, Zsirai Miklós mint ember, mint egyetemi oktató, Zsirai Miklós hatása halálát követően. Képes Géza versének egy részlete, melyet a költő 1985-ben hozott nyilvánosságra, valamint egy függelék, két önéletrajza (1922. szeptember 25, 1945. június 23.), valamint a Zsirai Miklósról szóló bibliográfia. A publikációt három kép keretezi Zsirai Miklós különböző életszakaszaiból. Domokos ismeretesei Zsirai Miklós életére és megpróbáltatásaira vonatkozóan jelentős részben olyan idézeteken nyugszanak, melyeket a barátoktól és tanítványoktól vett, akik megemlékeztek Zsirai Miklósról (szám szerint 90, Lakó egyedül 14 tétel).

A mozgalmas idők ellenére Zsirai Miklóst a mindenkori művelődési adminisztráció Magyarországon elismerte. 1932-ben az MTA levelező, 1945-ben rendes tagjává választották. 1947–49-ig volt a bölcsészkar dékánja (erre Domokos Áron könyvében nem találunk egzakt utalást). A Budapesti Egyetemen 1941–49-ig volt a felsőoktatási képzési szervezet elnöke. 1950-ben nyelvészként az első között kapott Kossuth-díjat, és az ezt követő évben megkapta az akkori kormány magas kitüntetését. Az újjászerveződő MTA számos fontos tisztségét töltötte be.

Fontos az összefoglalás Zsirai Miklós Tobolszkban való tartózkodásáról a hadifogság során. Jóllehet arról, hogy ő ott vogulokkal vagy más finnugor népek képviselőjével összejött volna (ami elképzelhető), semmit sem tudunk meg. Zilahy Lajos említi Két fogoly című könyvében, hogy a magyar hadifoglyok az ottani finnugor népcsoportok képviselőivel érintkeztek. Domokos Áron azt mondja, hogy Zsirai Miklós könyveket kapott a hadifogolytáborba Finnországból. Talán itt foglalkozott intenzíven a vogullal, és kapott első ösztönzést későbbi szakterületéhez, az obiugrisztikához. Domokos Áron szerint Mészáros is utal Zsirai Miklós ritka szokására az aláhúzott jelest illetően. Az egészt tekintve Domokos Áron munkája az eddigi legjobb összefoglaló biográfia Zsirai Miklósról. Sok újat is tartalmaz (így pl. Zsirai Miklós színes stílusának, orális termékeinek a budapesti diákszleng a Zsiraiada nevet adta). Ugyanakkor a réseket is megmutatja, amelyeket a Zsirai-életrajzkutatásnak még ki kell töltenie. Idetartoznak a hadifogságban töltött évek, a 20 év akadémiai tevékenysége, dékáni működése 1947 és 49 között, kapcsolatai Finn- és Észtországban, művei itteni fogadtatása.

A háború alatt a magyar–finn és a magyar–észt társaság elnöke volt, ezen pozíciók akkoriban oroszlennak számítottak. Természetes, hogy Zsirai Miklós életének mai értékelésében már azok a részletek is előtérbe kerülnek, melyeket 1945 és 90 között politikai okokból tapintatosan nem említettek.

Személyes emlékem, mikor Zsirai Miklós dékánként az én doktori vizsgabizottságom elnöke volt (tagjai Lukinich és Kniezsa). A szóbeli vizsga 1948. október 5-én 10 és 12 óra között zajlott. Zsirai Miklós és Lukinich pontosan 10-kor a dékáni hivatal melletti ülésteremben voltak, Kniezsa pedig, mint mindig, késett, a kérdéseket főként Lukinich és Kniezsa tették fel. Akkoriban naplót vezettem, eszerint a kérdések nem voltak különösen nehezek (alaposan felkészültem mindenestre, hiszen a háború következményeit magán viselő Budapesten egy diák nem sok egyebet tehetett, mint tanult). Zsirai Miklós, mint elnök csak kevésbé folyt bele a vizsgaprocedúrába, de a kérdéseket és válaszokat látható érdeklődéssel

követte. A dékáni hivatal titkára Kálmán Béla volt. Ő néhányszor bejött a terembe rövid időre, és Zsirai Miklóst hivatali ügyekről kérdezte. A vizsga nyilvános volt, hátam mögött a székeken csak kevesen ülhettek, köztük volt Bor Kálmán (később irodalomkutató és könyvtáros Budapesten), akinek hasonló vizsgát kellett tennie néhány héttel később, és tapasztalatokat szeretett volna gyűjteni. A közönség érdeklődése csak igen csekély volt. A jól sikerült szóbeli vizsga után Zsirai Miklós iskolázott klasszika-filológusi latinsággal hirdette ki a jó hírt: *summā cum laudē*. Erősen hangsúlyozva a hosszú *ā*-t a *summā*-ban, ami a beszélt konyhalatinban Magyarországon nem volt szokásos. Magyarországon a beszélt iskolai latinban hosszú magánhangzókat nem használtak. Idős barátom, Balczyk Emil (akkoriban a rádió részlegvezetője) 11 óra után felhívta telefonon Kálmán Bélát, hogy megtudja tőle a vizsgaeredményt. 1940 és 1943 közt az érsekújvári gimnáziumban Kálmán Béla magyartanár volt és régi ismerős. Hadifogságból való visszatérte után budapesti egyetemi pályafutásomat érdeklődéssel követte.

Eredeti latin oklevelem, amely bloomingtoni lakásom falán lóg, Zsirai Miklós aláírását viseli — a jellegzetes gyöngybetűkkel — (Phil. Fac. Decanus-ként írta alá), valamint az akkori rektorét, Németh Gyuláét. Az oklevelet, amely 1948. október 16-ával datálódott az akadémiai szenátus Egyetem téri ünnepi ülésén (ugyanaznap egy szombaton) 12 és 13 óra között a négy karról származó 24 doktorandussal együtt kaptam meg. A jelöltek közt volt Fábian Pál is, öreg bajtársam, elismert hungarológus és a budapesti egyetemen a magyar nyelvtudomány nyugdíjas professzora, korábban az Eötvös-kollégium tagja. Rector Magnificus Németh és a négy dékán, köztük Zsirai Miklós, mint a bölcsészkar dékánja az egyetemet alapító Pázmány nagy képe előtt egy nagy asztalnál lévő díszes székeken foglaltak helyet a szenátus ünnepélyes bevonulását követően. A nyitó ceremónia után a rektor a nagy asztal elé lépett, s jobb kezét az egyetem jogára helyezte. A doktorjelöltek kis csoportokban járultak a jelvényekhez, kezüket a jogarra tették, és közben a doktori esküt mondták. Ezután egyenként elmentek az asztal előtt, a rektor, valamint a dékánok székükről felemelkedvén minden egyes jelölttel kezét fogták, és azt mondták: doktorrá fogadom. Így a rektor és a dékánok összesen 120 alkalommal — jelöltenként ötször — ismételték ezt a magyar mondatot, ami a végén eléggé monotonon hatott. Zsirai Miklós disztíngvált basszbaritonja 45 év után is visszacseng a fülemben. Az egész ceremónia nem tartott 45—50 percnél tovább. A hasonló ünnepi ülések Amerikában néha 8—10 órák. A számos néző között ott ült apám és családunk egy barátja, Kovács Endre történész és irodalomkritikus, akikkel én mint friss doktor az Erzsébet étteremben pompás ebédet ettem. Apám a jó vizsgaeredmény alkalmából egy arany Schaffhausen-zsebórát ajándékozott nekem. Azt máig sem tudom, hogy az akkori viszonyok között hol szerezte be. Ez egy bank széfjében van. Ezeket a személyes emlékeket azért említem, mert a régi doktori vizsgarendről, egyetemi ceremóniákról a fiatalabb generációnak nincsenek ismeretei. És megmutatják az akkori akadémiai öngazgatás lelkiismeretes tisztségviselőjét, Zsirai Miklóst, olyan oldaláról, amely a tárgyalt könyvekben talán nem jelentőségének megfelelően jelenik meg.

Domokos Áron könyve gondosan szerkesztett, csupán egyetlen következtetlenség tűnt fel: a szerző két helyen is azt mondja, hogy Zsirai Miklós már 1932-től tanszékvezető. Ugyanakkor ezt a címet csak 1935. július 6-án kapta. (Lásd önéletrajzát). Tanszékvezető az 1950 előtti Magyarországon nem is volt. A fogalom az orosz megfelelő fordítása, és a fogalmat nem is szabad az 1950 előtti időkre alkalmazni. Magyarországon 1950 előtt magántanár, rendkívüli tanár és nyilvános, rendes tanár volt csupán. Az intézetek élén igazgatók állottak és nem tanszékvezetők. Hogy Zsirai Miklós vezette-e a finnugor tanszéket 1932-től rendkívüli tanárként vagy sem, ezt a budapesti egyetemen való tevékenységének kutatásával lehetne eldöntenünk.

Décsy Gyula

Jelentés a Magyar Nyelvi Bizottság 1995. évi munkájáról

1. A Magyar Nyelvi Bizottság 1995-ben három vezetőségi és három teljes ülést tartott. Az üléseken a bizottsági tagok részvétele 75%-os volt.

2. Az üléseken a bizottság a következő témákkal foglalkozott:

2.1. Anyanyelvünk a tömegtájékoztató eszközökben (jan. 23.; vitaindító: Zimányi Árpád). A vita alapján a bizottság az Anyanyelvápolók Szövetségének közgyűlésén fölvetett javaslattal összhangban felhívást fogalmazott meg, melyben a nyelvünkkel való törődésre buzdítja a sajtó munkatársait. A felhívás Nyelvünkről, nyelvünkért címmel megjelent a Magyar Nyelvőr 1995/2. számában.

2.2.1. Anyanyelvi nevelésünk a magyar nyelvi tankönyvek tükrében (jún. 19.; vitaindító: A. Jászó Anna, korreferens: Szende Aladár). A témán belül a bizottság két témakört vitatott meg: a) anyanyelvi tankönyveink kiadásának, valamint szakmai és módszertani színvonalának mai állapota; b) a magyar nyelvi nevelés szerepe a nemzeti alaptantervben.

A bizottság az eszmecsere főbb gondolatait a minisztérium tudomására hozta.

2.2.2. Az állatfajtanevek helyesírási szabályainak elfogadása. (Előterjesztették: Fábián Pál, Hőnyi Ede, Jávorka Levente és Kardeván Andor.)

2.2.3. A Belügyminisztériumtól támogatott, hivatalosnak minősülő „Hogy hívják? Hol található?” című segédkönyv keresztnévanyaga.

A bizottság a segédkönyvet a sok hibás, esetleges, egyedi név miatt alkalmatlannak találta arra, hogy abból az anyakönyvvezetők tájékozódjanak az utónevek szokásos és kívánatos bejegyzési formája felől, ezért levélben fordult a belügyminiszterhez, hogy a segédkönyvet tiltsa le. — A Belügyminisztérium a javaslattal egyetértett, és ennek megfelelően intézkedett.

2.2.4. A földrajzinév-írás szabályainak újrafogalmazása (előadó: Földi Ervin).

2.2.5. Egy közgazdasági helyesírási szótár munkálatainak megindítása.

2.2.6. Egy „Helyesírási és tipográfiai segédkönyv kiadvány- és szövegszerkesztéshez” című munka terve.

2.3.1. A nyelvi tervezés, nyelvstratégia c. ülésén (okt. 9.) a bizottság a jelzett kérdésköröket két tanulmány alapján vitatta meg: Tolcsvai Nagy Gábor: Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben; Balázs Géza: Egy lehetséges magyar nyelvstratégia körvonalai.

A rendkívül élénk eszmecsereben két pozsonyi és egy újvidéki vendégünk is részt vett.

2.3.2. Ezen az ülésén foglalkozott a bizottság az I. Osztály részére készülő helyzetelemzés problémáival is (vö. 6. pont).

3. A Magyar Nyelvi Bizottság továbbra is koordinálja a szaknyelvi kutatásokat, állandó kapcsolatot tartva fenn pl. a Földrajzinév-bizottsággal, az MTA Állattenyésztési és Takarmányozási Tudományos Bizottságával, valamint a műszaki bizottságokkal.

4. A bizottság folyamatosan segíti a Nemzeti Tankönyvkiadót, s a különféle tudományos szakmunkák íróit is nyelvhelyességi és helyesírási problémáik megoldásában.

5. A bizottság tagjai számos előadást tartottak a Magyar Nyelv Hetén, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, a televízióban, a rádióban és egyéb fórumokon; tanulmányokat és cikkeket jelentettek meg a magyar nyelv kérdéseiről és lektorálták a Magyar Nyelvben, a Magyar Nyelvőrben és az Édes Anyanyelvünkben megjelenő cikkeket.

6. A Magyar Nyelvi Bizottság elnöke 1995. októberében elkészítette a bizottság helyzetelemzését, és megküldte azt az I. Osztály elnökének. — Ebben a jelentésben foglalkozott a bizottsági tevékenység elvi alapjaival, társadalmi háttérével, anyagi helyzetével, utánpótlás

lái gondjaival, publikációs lehetőségeivel, nemzetözi kapcsolataival, valamint szándékaival és terveivel.

7. A Magyar Nyelvi Bizottság lapját, a Magyar Nyelvőrt a Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület 1995-ben Szarvas Gábor-díjjal tüntette ki.

Budapest, 1995. november 28.

Keszler Borbála
bizottsági titkár

A Magyar Nyelvi Bizottságról

A Magyar Tudományos Akadémia az Országgyűlés számára beszámoló jelentést készít eredményeiről, törekvéseiről, problémáiról. E helyzetelemzés összeállításához az elnökség minden tudományos osztálytól tájékoztatást kért a tőlük gondozott szakterületek állapotáról. Az osztály kérésére a bizottságok 8–10 lapos rövid tényfeltáró összegezésekben vázolták tudományszakjuk állapotát.

A Magyar Nyelvi Bizottság 1995. október 9-i ülésén foglalkozott az osztálynak felterjesztendő helyzetértékelés ügyével, különös gondot fordítva a nyelvi tervezési, valamint a nyelvstratégiai szempontokra. Bizottságunk jelentését (mint a magyar nyelvművelés történetének fontos dokumentumát) az alábbiak szerint hozzuk a Magyar Nyelvőr olvasóinak tudomására.

*

1. Elvi alapok, társadalmi háttér

Sok nemzedék tudatos és kitartó munkálkodása révén a magyar nyelv ma a világ teljes értékű nyelveinek sorába tartozik, mert nemcsak bizonyos kulturális értékek közvetítésére és létrehozására (pl. a szépirodalom művelésére) alkalmas, hanem mert segítségével a tudományok univerzuma is birtokba vehető és továbbfejleszthető. Hogy ebben a helyzetben tudhatjuk magunkat, az nem kis mértékben a Magyar Tudományos Akadémiának köszönhető: a Magyar Tudós Társaság — amelyet annak idején a tudományok magyar nyelven való kiművelése érdekében hoztak létre — a nyelvfejlesztő munkálatoknak motorja és irányítója volt. Bár az Akadémia feladata az idők folyamán módosult, hiszen az egész magyar tudományosság szervezője és irányítója lett, a nyelv gondozását illető kötelezettségeinek is mindig eleget óhajtott — és eleget is tudott — tenni.

Napjainkban a Magyar Nyelvi Bizottság az az akadémiai testület, amely az Anyanyelvi Bizottság (korábban Nyelvművelő Bizottság) és a Helyesírási Bizottság 1990. évi összevonása után anyanyelvünk gondozásának feladatát kapta. Mivel feladata komplex, a testületben a nyelvészek mellett helyet foglalnak az akadémiai tudományos osztályok képviselői, valamint külső szakértők is.

A nyelvfejlesztő, nyelvjavító, a helyesírási stb. tevékenységek diszciplináris helye a magyar nyelvészetben belül van: a nyelvművelés és a helyesírás gondozása a magyar nyelvtudomány eredményeire támaszkodik. Bár ily módon alkalmazott nyelvtudományi ág, sajátos céljait szolgáló elmélete is van, s eredményeivel visszahat az alapjául szolgáló tudományra is.

Az anyanyelvünk sokoldalú fejlesztése, gondozása iránti határozott társadalmi igény nagysága és ez igény kielégítésének gyengesége miatt a jelenlegi helyzet rendkívül ellentmondásos.

A társadalmilag általánossá vált értékzavar, etikai és esztétikai igénytelenség nagymértékben kihat a nyelvhasználatra is; ugyanakkor — s részben ugyanezért — visszaszorult az erre való ellenhatás lehetősége.

A negatív nyelvi jelenségeket (pl. a kiejtés romlását, a sok esetben felesleges angol-amerikai szókölcsonzések divatját, a reklámok nyelvi sutaságait, a hivatalok tolvajnyelvét, a féktelen szabadszájúságot stb.) természetesen mindenki szívéig teszi, és a nyelvművelőktől erőyes fellépést vár.

Ezzel szemben a művelt anyanyelvi magatartás kialakítására ma jóval kevesebb lehetőség nyílik, mint akár csak néhány évvel ezelőtt is. — Az iskolákban csökkent az anyanyelvi órák száma, s még a maradék keveset sem tartják meg. — Újságjaink, amelyek korábban virágzó nyelvművelő rovatokat tartottak fenn, ezeket sorra megszüntették. — Megfogyatkozott a rádió és a televízió nyelvi adásainak száma, s rövidebb lett a megmaradtak közvetítési ideje. — A TIT magyar nyelvi ismeretterjesztő tevékenysége úgyszólván megszűnt. — Az MTA Nyelvtudományi Intézete kis nyelvművelő osztályának létszámát most redukálták a felére.

2. Anyagi helyzet

A Magyar Nyelvi Bizottság — azon a minimális összegen kívül, amelyet az osztály az adminisztrációra minden bizottságnak juttat — egyetlen fillért sem kap sehonnan. A testület működését is csak az ELTE Bölcsészettudományi Karának vendégszeretete biztosítja (a bizottság használhatja a nyelvészeti tanszéki sokszorosító berendezéseket, üléseit térítés nélkül tarthatja a kar helyiségeiben stb.).

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében működő néhány kutatón kívül ún. főhivatású művelője ennek a tudományágnak nincs; a bizottság működésével kapcsolatos munkának túlnyomó részét egyetemi és főiskolai kollégák látják el, minden külön javadalmazás nélkül, merő úgyszeretetből.

Az anyanyelvért való munkálkodás elismeréseként a magánszemélyektől vagy civil szervezetektől adott — nagyon szerény összegű — díjak nem tekinthetők a bizottsági tevékenység közvetlen és hathatós támogatásának.

A Magyar Tudományos Akadémián kívül a bizottság támogatóra (szponzorra) nem számíthat. Néhány évvel ezelőtt sikerült ugyan létrehozni A Szép Magyar Nyelvért Alapítványt, ám ennek alaptőkéje (mintegy félmillió forint) oly csekély, hogy onnan hathatós segítség nem remélhető. (Sajnos, keserű igazság: egy harmadosztályú vidéki labdarúgó-csapatnak sokszorosan nagyobb az anyagi bázisa, mint az egész magyar nyelvművelésnek.)

3. Utánpótlási gondok

A nyelvművelő-nyelvfejlesztő tevékenységet a nyelvújítás kora (pontosabban a reformkor) óta két tudóscsoport érzi hivatásának. — A nyelvészek a szavak és a szövegek grammatikai helyességén, a nyelv tisztaságán őrködnek; a szaktudományok művelői pedig abban érdekeltek, hogy találó, szabatos, tömör szavakkal és kifejezésekkel tudják kifejezni a tudományos mondanivalót. A két tevékenység természetesen nem mondhat ellent egymásnak: szoros egymásrataltságuk miatt a két szándék csak együtt vezethet eredményre.

A nyelvtudomány részéről a szakember-utánpótlással nem lenne gond: minden egyetemünkön és főiskolánkban vannak (a magyar szakos tanárképzés keretében) nyelvművelő és helyesírási órák, valamint az érdeklődők részére speciális kollégiumok. — Nagyban fékezi azonban a fiatalok bekapcsolódását az, hogy a nyelvművelő tevékenység szorosan mikrotársadalmi kötöttségű tevékenység (s mint ilyen, nem „exportképes”, nemzetközileg nem látványos), és (praktikus hasznú lévén) sokan nem is tekintik eléggé „tudományos” foglala-

tosságnak. — Más oldalról: az általunk nyelvművelő tevékenységre kiképzett kollégák a szaktudományok egyikében sem rendelkeznek ismeretekkel, nem képesek tehát arra, hogy akár csak pl. a számítógépes világ magyar nyelvezetének megalkotásába bekapcsolódjanak.

A szaktudományok felől nézve a nyelvi gondokat, a helyzet fordított: a műszaki, az agrár, a közgazdasági stb. felsőoktatási intézményekben tanuló ifjú szakemberek képzésének nem része az illető szaktudomány nyelvvel való szervezett és szakértő foglalkozás, s ezt a szaktudományok közvéleménye sem tekinti a maga területébe illeszkedőnek. Csupán arra vannak példák, hogy a nyelvi lektorátusoknak a magyart mint idegen nyelvet oktató tanárai meghirdetnek egy-egy szaknyelvi speciális kollégiumot.

Bizottságunk (illetőleg jogelődei) részéről állandó volt a törekvés a kétirányú igény kölcsönös kielégítésére: ezt a célt szolgálta az egykori Nyelvművelő Bizottság Szaknyelvi Munkabizottsága, amelyet most a Magyar Nyelvi Bizottság újjászervezett. Az együttműködési készség mindkét oldal részéről teljes.

Az utánpótlási helyzetet illetőleg megjegyzendők még a következők is: A nyelvművelő-nyelvfejlesztő tevékenység még hagyományos értelemben is többirányú, amióta pedig e tevékenységbe a modern társadalmi megközelítések folytán kialakuló egyéb szempontok érvényesítése is mindjobban beletartozik, még inkább az. Nem csoda hát, hogy kevés olyan nyelvész van, aki ezt a sok áldozatot kívánó s aránylag kevés tudományos elismerést hozó munkát vállalja. A jövő kilátásai pedig még rosszabbak, olyannyira, hogy ha a tudományos kutatás általános feltételei nem javulnak számottevően – márpedig ebben aligha bízhatunk –, ez a nyelvművelő tevékenység teljes elsorvadásához vezethet.

4. Publikációs lehetőségek

A publikációs lehetőségek (bár beszűkültek) még megvannak.

A Magyar Nyelvőr, a nyelvművelésnek 119. évfolyamát jegyző folyóirata az MTA támogatásával, az ELTE segítségével, valamint egyes alapítványi juttatásoknak köszönhetően eddig még korábbi terjedelmében (évi 30 ív) meg tudott jelenni. A gazdasági helyzet romlása miatt azonban rosszabbodásra kell számítani. — Az Anyanyelvápolók Szövetsége tartja fenn az Édes Anyanyelvünk c. népszerű nyelvművelő folyóiratot (évi 10 ív). A nyelv iránti spontán érdeklődésnek meggyőző jele, hogy a folyóirat már a 17. évfolyamát jegyzi. Sajnos, e folyóirat fennmaradása sem tűnik eléggé biztosnak. — Nem nyelvészeti folyóirataink közül kiemelendő az Akadémia kiadásában megjelenő Magyar Tudomány, amely mindig helyet adott (főképp) szaknyelvművelő szándékú írásoknak, újabban pedig szaknyelvi rovatot működtet; a többiek közül még az Élet és Tudomány emelhető ki nyelvművelő cikkek rendszeres közlőjeként.

Nyelvművelő könyvek kiadása tekintetében az 1980-as évek ritka termékenységű évtizednek számíthatnak. Egyrészt megjelent a Nyelvművelő kézikönyv kétkötetes nagy szintézise (I. 1980., II. 1985.), másrészt olyan hasznos kiadványok kerültek forgalomba, mint a Nyelvi illetmank (1987.), az Iratszerkesztési és fogalmazási tanácsadó (1987.), a Nyelvi divatok (1985.), a Szaknyelvi divatok (1989.), a Nyelvművelésünk évszázadai (1984.). A korszerű retorika alapjai I., II. (1985.) stb. Az ilyen (elsősorban nyelvművelő profilú) könyvek helyett a kiadók ma a helyesírás-gyakorló könyvek műfaját részesítik előnyben, minden bizonnyal üzleti okokból: az iskolai helyesírás-tanítás miatt ezek iránt van kereslet.

Változatlanul hiány van szaknyelvi iránymutatásban; jelentős sikerekről lehet viszont beszámolni a szakmai helyesírások gondozása tekintetében. Csak a fontosabbakra utalunk: A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai (1965.), A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai (1972.), Katonai helyesírási tanácsadó szótár (1980.), Kémiai helyesírási szótár (1982.), Műszaki helyesírási szótár (1990.), Orvosi helyesírási szótár (1992.).

5. Nemzetközi kapcsolatok

Valamely nyelv gondozása, fejlesztése sajátosan belső ügy, ezért nemzetközi kapcsolatok ápolására olyan értelemben, mint pl. az általános nyelvészet vagy a biológia területén, nem lehet gondolni. Feltétlenül hasznos és szükséges lenne azonban más nemzetek és országok nyelvfejlesztő törekvéseit, mozgalmait ismerni. A háború utáni évek bezártsága viszont a tapasztalatcserét szinte teljesen lehetetlenné tette: ilyen célú tanulmányutakra egyáltalán nem kerülhetett sor.

Vitális fontosságú lett volna a szomszédos országok magyarságával való kapcsolattartás. Erről azonban csak az 1960-as évektől lehetett szó, akkor is rendkívül visszas, féloldalas formában: magyarországi nyelvészek részt vehettek egyes csehszlovákiai és jugoszláviai magyar nyelvűvelő eseményeken, rendezvényeken (romániai, kárpátaljaiakkor sem), mi azonban sehonnan, senkit nem fogadhattunk. (Jellemző a helyzetre: a trianoni béke óta először 1992-ben vettek részt a szomszédos országokból magyar kollégák egy hazai nyelvűvelő konferencián.)

Ez a helyzet sokat enyhült: a nyelvtudományi és nyelvűvelő tanácskozásokon elvileg lenne mód a találkozásra, az eszmecserére. De a szorító anyagi gondok (s olykor bürokratikus akadályok is) a legjobb szándékokat is semmivé teszik.

6. Szándékaink, terveink

Mivel mély meggyőződésünk, hogy a Magyar Nyelvi Bizottság által összefogott — vagy általa összefogandó — magyarországi nyelvűvelő munka nemzeti, társadalmi méretekben hasznos, sőt nélkülözhetetlen tevékenység, a magunk részéről mindent elkövetünk, hogy ezt a munkát az áldatlan körülmények ellenére is folytassuk, sőt kiteljesítsük. Evégből:

a) A következő év folyamán kidolgozzuk a nyelvűvelésnek a modern élethez, a mai társadalmi valósághoz igazodó átfogó stratégiáját, amely a nyelvi tervezés minden szintjére kiterjed; elsősorban az anyanyelvi nevelésre, a tömegkommunikáció nyelvére, a szaktudományi nyelvek fejlesztésére.

b) Korábbi tevékenységünket felújítva feltérképezzük azt az intézményhálózatot, amely napjainkban a legszélesebb értelemben vett nyelvűvelés szolgálatában áll, illetőleg szolgálatába állítható.

c) A sokban hasonló szerepre vállalkozó más intézményekkel (elsősorban az Anyanyelvűvelők Szövetségével, részben pedig az Anyanyelvi Konferenciával) együttműködve igyekszünk a magyarországi és a szomszédos országok magyarságára is kiterjedő nyelvűvelő, illetőleg nyelvi tervező tevékenységet összehangolni, összefogni és tudományos alapjaiban megerősíteni.

Amikor azonban a bizottság a fenti célok elérésére örömmel vállalkozik, kénytelen azt is megállapítani, hogy a nyelvűvelő munkát korábban lehetővé tevő anyagi alapok megrendültek, sőt szétmállottak.

A Magyar Tudományos Akadémiának — mint a magyar nyelv őrének (a magyar országgyűléssel és a kormánnyal egyetértésben) gondoskodnia kell a nyelvűvelés infrastruktúrájának újraszervezéséről, anyagi alapjairól. E nélkül nyelvűvelésünk a teljes ellehetetlenülés állapotába juthat.

Fábián Pál

a Magyar Nyelvi Bizottság
elnöke

Szarvas Gábor-díj a Magyar Nyelvőrnek 1995.

Örömmel és meglelégedéssel jelenthetjük, hogy a Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület ez év szeptember másodikán tartott közgyűlésén egyhangú határozatot hozott, hogy a Magyar Nyelvőr című folyóiratot a nyelvművelés terén sok évtizeden át végzett munkájáért és rendkívüli eredményeiért Szarvas Gábor-díjban részesíti. Egyesületünk egyes vélemények szerint szerénytelen, sőt talán önhiitnek is látszik, hisz egy tekintélyben, tudományos érdemekben s eredményekben nálánál összehasonlíthatatlanul rangosabb intézményt részesített elismerésben, holott csak az utóbbi lehet hivatott az előbbi munkájának esetleges elismerésére. Mindezek mellett ez a díjazás azt a látszatot keltheti, hogy Egyesületünk a nyelvművelésnek a Szarvas Gábor által képviselt, úgymond, puritán, merev, sőt Gyulai által diktátorinak mondott irányát tartja követendőnek. Figyelembe kell azonban vennünk néhány körülményt, amelyek ismerete a díj odaítélését mindenki számára teljes mértékben érthetővé és igazolttá teszi. Arra valóban nem vagyunk illetékesek, hogy megállapítsuk s kijelöljük a Szarvas Gábor által alapított Magyar Nyelvőr tudománytörténeti helyét, ezért fenntartás nélkül magunkévá tesszük másik nagy nyelvtudósunk és földink, Bárczi Géza véleményét, hogy ez a folyóirat „Nemcsak a nyelvművelésben, de az alkotó nyelvtudományban is fontos szerepet tölt be”. A nyelvtudományban és a nyelvművelésben egyaránt kiemelkedő egyének (Lőrincze Lajos és Grétsy László) díjazása után egy intézmény (a Magyar Nyelvőr) részesítése a Szarvas Gábor-díjban számunkra pedig azt jelenti, hogy az egységes magyar köznyelv elvi alapján állunk, amit esetünkben a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottságának a folyóirata képvisel. Úgy véljük, hogy Szarvas Gábor halálának századik évfordulóján ezzel is hozzájárulhatunk azoknak a céloknak az eléréséhez, amelyeket jeles tudósunk tűzött maga elé. Ami pedig Szarvas Gábornak és 125követőinek a nyelvhelyességi kérdésekben vallott purista és normatív felfogását illeti, úgy gondoljuk, hogy kisebbségi-nemzetiségi helyzetünkben, amelyben nem nyelvesztétikai vagy -helyességi kérdésekre kell mindenekelőtt választ keresnünk, hanem amikor egyenesen a nyelvpusztulás veszélye fenyeget, ilyen helyzetben egyáltalán nem látszik fölöslegesnek a Szarvas Gábor-i nyelveszményhez való ragaszkodás, s az általa vallott és gyakorolt kemény, következetes és harcos magatartás. Már az ugyancsak Szarvas Gábor-díjjal kitüntetett Kossa János méltatásakor is hangsúlyoztuk, hogy az ő tevékenységében szintén a „pusztuló örökségnek”, a nyelvnek a mentésére irányuló szándék, az ő „erényes konoksága” volt az a szempont, amit figyelembe vettünk. Még inkább így van ez jelenünkben, amikor nyelvünk (iskoláink, sajtónk, könyvkiadásunk, színházaink) fennmaradását veszélyeztetik a történelem kéregmozgásai.

Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület

A Magyar Nyelvőrnek ez a azáma RICHIE FILM
támogatásával jelent meg

Szemle

Szemiotikai szövegtan, 5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok. Szerkesztette Petőfi S. János, Békési Imre, Vass László (Ismerteti: <i>Tolcsrai Nagy Gábor</i>)	415
Fülei-Szántó Endre: A verbális érintés (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	419

A Nyelvőr hírei

<i>Nagy L. János</i> : A Kárpát-medence középiskolásainak helyesírási versenye, <i>Ágoston Mihály</i> zárszava	422
<i>Sebestyén Árpád</i> : Lehet-e úszni az árral szemben! Debreceni alapítvány a lélektani szaknyelv megújításáért	425
<i>Décsy Gyula</i> : Emlékezés Zsirai Miklósról	430
<i>Keszler Borbála</i> : Jelentés a Magyar Nyelvi Bizottság 1995. évi munkájáról	435
<i>Fübián Pál</i> : A Magyar Nyelvi Bizottságról. <i>Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület</i> : Szarvas Gábor-díj a Magyar Nyelvőrnek, 1995.	436

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 400 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-11389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelv-tudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példáyonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1052 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138. — Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114. — Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170. — Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286. — Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283. — Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188. — Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450. — Ft.
Székelyudvarhelyi Kódex. 1526–1528. 1993. 400. — Ft.
Török Bálint deákjának. Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108. — Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258. — Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580. — Ft.
Horváth-kódex. 1522. 1994. 380. — Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- Szent Margit élete. Bp., 1990. 336. — Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280. — Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600. — Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Budapest. 1992. 400. — Ft.
Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Budapest. 1993. 400. — Ft.
Keszler Borbála: Fejezetek az európai írásjelhasználat történetéből. Budapest. 1993. 300. — Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Budapest. 1995. 500. — Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.